

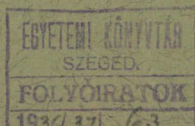
SZÁZADOK

A MAGYAR TÖRTÉNELMI
TÁRSULAT KÖZLÖNYE

A VÁLASZTMÁNY MEGBIZÁSÁBÓL SZERKESZTI
DOMANOVSKY SÁNDOR, HAJNAL ISTVÁN
ÉS MÁLYUSZ ELEMÉR

LXVI. ÉVF. 1—3. SZÁM. 1932. JAN.—MÁRC.
KIRÁLYI MAGYAR EGYETEMI NYOMDA, BUDAPEST.
1932.

Tartalom.

	Lap
Gr. Klebelsberg Kuno: Hunyadi Mátyás emlékezete	1
Deér József: A Felvidék történetének újabb irodalma. I.	13
Kring Miklós: Kun és jász társadalmelemek a középkorban (I. közl.)	35

Történeti irodalom.

Lósy-Schmidt Ede: Hatvani István élete és művei. I. Ism.: <i>Joó Tibor</i>	64
Tóth Ede: Mándi Márton István élete. Ism.: <i>Joó Tibor</i>	64
Trócsányi Dezső: Mándi Márton István tudományos munkássága. Is m.: <i>Joó Tibor</i>	64
Kelemen Afanáz: Keresztély Ágost herceg katolikus restaurációs tevékenysége a győri egyházmegyében. Ism.: <i>Tóth László</i>	67
Osztérn Róza: Zsidó ujságírók és szépírók a magyarországi német- nyelvű időszakai sajtóban 1854-ig. Ism.: <i>Pukánszky Béla</i>	69
Eperjessy Kálmán: A bécsi hadilevéltár magyar vonatkozású tér- képeinek jegyzéke. Ism.: <i>Varga Endre</i>	73
Fodor Ferenc: Egy palócfalu életrajza. Ism.: <i>Szabó István</i>	75
Makó és Csanád-Torontál vármegye fontosabb községei. Ism.: <i>Eperjessy Kálmán</i>	79
Marriott, Sir J. A. R.: A History of Europe 1815—1923. Ism.: <i>Török Pál</i>	82
Weill, George: L'éveil des nationalités et le mouvement libéral. Ism.: <i>Ungár László</i>	83
Boghitschewitsch, Dr. M.: Die auswärtige Politik Serbiens 1903—1914. I—III. Ism.: <i>Jánossy Dénes</i>	85
Bresslau, Harry: Handbuch der Urkundenlehre für Deutschland und Italien. Ism.: <i>Szilágyi Lóránd</i>	88

Szemle.

	Lap		Lap
Jakubovics E.: Honfoglaláskori hősi énekeink. (<i>Deér J.</i>)	94	Jekeli H. Die Herrenhutische Bewegung in Siebenbürgen. (<i>Wiczián D.</i>)	98
Esztergom Évlapjai. (<i>Iványi B.</i>)	95	Tülli A.: Bertalanffi Pál. (<i>Tóth L.</i>)	99
Váczy P.: A magy. igazságszolg. a XI—XIII. sz.-ban. (<i>Nyers L.</i>)	95	Rickl A.: A Debreceni Nemes Vásáros Társaság. (<i>Szabó I.</i>)	99
Fertály L.: Miskolc az Árpádok korában. (<i>Fekete Nagy A.</i>)	96	Udránszky E.: Trencsén vm. gaz- daság-társadalmi viszonyai. (<i>Fekete Nagy A.</i>)	99
Tömöry E.: Az aacheni magy. kápólna. (<i>Tóth L.</i>)	96	Döry F.: Gr. Buttler János házasa- sága. (<i>Markó A.</i>)	100
Hofer I.: Der Sieger von Belgrad 1456. (<i>Balanyi Gy.</i>)	97	Berkó I.: A magy. szabadságharc olasz légiója. (<i>Szabó I.</i>)	100
Asztalos M.: Adatok a witten- bergi egyetem magy. hallga- tóiról. (<i>Wiczián D.</i>)	98		

(Folytatása a boríték harmadik oldalán.)

Ismertetésre szánt könyvek, valamint kéziratok a szerkesztőség címére,
Budapest VIII, Múzeum-körút 6. Bölcsészettkar küldendő.

Kiadóhivatal: I. Vár, Országos Levéltár, Bécsi kapu-tér 4.
A szerkesztésért és kiadásért dr. Domanovszky Sándor felelős.

A „Századok”-at a M. Történelmi Társulat tagjai tagsági járulékként
kapják. Évi tagsági díj 10 P. Nem tagok 16 P évi előfizetés ellenében.

Társulatunk pénztárnokának Novák Nándor m. kir. bel-
ügyminiszteri számvevősegi főtanácsosnak lakáscíme: Budapest
VIII, Baross-utca 44. IV. 2.

SZÁZADOK

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT
KÖZLÖNYE

A VÁLASZTMÁNY MEGBÍZÁSÁBÓL SZERKESZTI

DOMANOVSKY SÁNDOR, HAJNAL ISTVÁN,
MÁLYUSZ ELEMÉR

LXVI ÉVFOLYAM

1932.

BUDAPESTEN, 1932.

KIADJA A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT

TARTALOM:

	Lap
BALOGH JÓZSEF: <i>A magyar királyság megalapításának világ-politikai háttere</i>	152
DEÉR JÓZSEF: <i>A Felvidék történetének újabb irodalma. I.</i>	13
DOMANOVSKY SÁNDOR: <i>Gróf Klebelsberg Kunó</i>	257
ECKHART FERENC: <i>Vita a leánynegyedről</i>	408
JOÓ TIBOR: <i>Zrínyi történetiszemlélete és a barokk</i>	261
GR. KLEBELSBERG KUNO: <i>Hunyadi Mátyás emlékezete</i>	1
GR. KLEBELSBERG KUNO: <i>Két Hunyadi-beszéd</i>	129
KRING MIKLÓS: <i>Kun és jász társadalmeelemek a középkorban</i> 35,	169
MISKOLCZY ISTVÁN: <i>Anjou-királyaink reformjai és a nápolyi viszonyok</i>	306, 393
VÁCZY PÉTER: <i>A hűbériség szerepe Szent István királyságában</i>	369

Történeti irodalom.

<i>Balassa Brunó</i> : A latintanítás története. Ism.: <i>Imre Sándor</i>	214
<i>Balla Antal</i> : A legújabb kor világtörténete. Ism.: <i>Balanyi György</i>	345
<i>Bell, Karl</i> : Siebenbürgen. Ism.: <i>Pukánszky Béla</i>	334
<i>Boghitschewitsch, Dr. M.</i> : Die auswärtige Politik Serbiens 1903—1914. I.—III. Ism.: <i>Jánossy Dénes</i>	85
<i>Bresslau, Harry</i> : Handbuch der Urkundenlehre für Deutschland und Italien. Ism.: <i>Szilágyi Lóránd</i>	88
<i>Dahlmann—Waitz</i> : Quellenkunde der deutschen Geschichte. Ism.: <i>Bartoniék Emma</i>	219
<i>Eckhart, Franz</i> : Die deutsche Frage und der Krimkrieg. Ism.: <i>Balanyi György</i>	437
<i>Eperjessy Kálmán</i> : A bécsi hadilevéltár magyar vonatkozású térképeinek jegyzéke. Ism.: <i>Varga Endre</i>	73
<i>Fodor Ferenc</i> : Egy palócfalu életrajza. Ism.: <i>Szabó István</i>	75
<i>Forbát, Eugen</i> : Die Geschichte des Handels und des Pressburger Handelsstandes im XVIII. Jahrhundert. Ism.: <i>Paulinyi Oszkár</i>	341
<i>Gasparik, Anna</i> : Povstanie Rákócziho a Slovania. Ism.: <i>Markó Árpád</i>	424

	Lap
<i>Gulyás Pál</i> : A könyvnyomtatás Magyarországon a XV. és XVI. században. Ism. : <i>Fitz József</i>	191
<i>Handwörterbuch der Soziologie</i> (I. Vierkanüt, Alfred)	
<i>Hauser, Henri et Renaudet, Augustin</i> : Les débuts de l'Âge moderne. Ism. : <i>Ungár László</i>	434
<i>Hoffmann Edith</i> : Régi magyar bibliofilmek. Ism. : <i>Fitz József</i>	420
<i>Husztí József</i> : Janus Pannonius. Ism. : <i>Kardos Tibor</i>	323
<i>Illés József</i> : A Quadripartitum közjogi interpolációi. Ism. : <i>Holub József</i>	197
<i>Isbert, Otto Albrecht</i> : Das südwestliche ungarische Mittelgebirge. Ism. : <i>Mályusz Elemér</i>	329
<i>Jekelius, E.</i> : Das Burzenland. — Kronstadt. — Die Dörfer des Burzenlandes. — Die Wirtschaftsgeschichte des Burzenlandes. Ism. : <i>Pozsonyi-Filtsch Zoltán</i>	335
<i>Juhász, Ladislaus</i> (I. P. magister quondam Belae regis Hungariae notarius).	
<i>Kelemen Atanáz</i> : Keresztély Ágost herceg katolikus restaurációs tevékenysége a győri egyházmegyében. Ism. : <i>Tóth László</i>	67
<i>Lósy-Schmidt Ede</i> : Hatvani István élete és művei. I. Ism. : <i>Joó Tibor</i>	64
<i>Mager, Friedrich</i> : Entwicklungsgeschichte der Kulturlandschaft des Herzogtums Schleswig in historischer Zeit. I. Ism. : <i>Eperjessy Kálmán</i>	439
<i>Makó és Csanád—Torontál vármegye fontosabb községei.</i> Ism. : <i>Eperjessy Kálmán</i>	79
<i>Marriott, Sir J. A. R.</i> : A History of Europe 1815—1923. Ism. : <i>Török Pál</i>	82
<i>Osztérn Róza</i> : Zsidó újságírók és szépírók a magyarországi németnyelvű időszakai sajtóban 1854-ig. Ism. : <i>Pukánszky Béla</i>	69
P. magister quondam Belae regis Hungariae notarius : <i>Gesta Hungarorum</i> . (Edidit Ladislaus Juhász.) Ism. : <i>Heilig Konrád</i>	416
<i>Renaudet, Augustin</i> (I. Hauser, Henri).	
<i>Schoen Arnold</i> : A budapesti központi városháza. (Volt Invalidus-ház, majd Károly-kaszárnya.) Ism. : <i>Kelényi B. Ottó</i>	426
<i>Schoen Arnold</i> : A budai Szent-Anna-templom. Ism. : <i>Kelényi B. Ottó</i>	426
<i>Schuller, Richard</i> : Der evangelisch-sächsische Pfarrer in seiner kulturgeschichtlichen Bedeutung. Ism. : <i>Wiczian Dezső</i>	422
<i>Schwartz Elemér</i> : A nyugatmagyarországi német helységnevek. Ism. : <i>vitéz Házi Jenő</i>	189
<i>Tóth Ede</i> : Mándi Márton István élete. Ism. : <i>Joó Tibor</i>	64
<i>Trócsányi Dezső</i> : Mándi Márton István tudományos munkássága. Ism. : <i>Joó Tibor</i>	64

	Lap
<i>Veress Endre</i> : Documente privitoare la istoria Ardealului Moldovei și Țării-Românești. <i>Ism.</i> : <i>Asztalos Miklós</i> ...	202
<i>Vierkandt, Alfred</i> : Handwörterbuch der Soziologie. (Hg. von —.) <i>Ism.</i> : <i>Dékány István</i>	221
<i>Voinovich Géza</i> : Arany János életrajza. 1849—1860. <i>Ism.</i> : <i>Angyal Dávid</i>	212
<i>Vonház István</i> : A szatmármegyei német telepítés. <i>Ism.</i> : <i>Pleidell Ambrus</i>	204
<i>Wagner, Joachim</i> : Nationale Strömungen in Deutschland am Ausgange des Mittelalters. <i>Ism.</i> : <i>Deér József</i>	431
<i>Weill, George</i> : L'éveil des nationalités et le mouvement libéral. <i>Ism.</i> : <i>Ungár László</i>	83

Szemle.

<i>A m. kir. Hadtörténelmi Levéltár iratanyagának áttekintése.</i> <i>Ism.</i> : <i>Varga Endre</i>	477
<i>Áldásy Antal</i> : A XV. század nyugati elbeszélő forrásai. <i>Ism.</i> : <i>Juhász László</i>	349
<i>Asztalos Miklós</i> : Személyes vonatkozású adatok a wittenbergi egyetem erdélyi hallgatóiról. <i>Ism.</i> : <i>Wiczán Dezső</i>	98
<i>Aull, Otto</i> : Eisenstadt. <i>Ism.</i> : <i>Házi Jenő</i>	232
<i>Balogh Albin</i> : Pannónia őskereszténysége. I. <i>Ism.</i> : <i>Gronovszky Iván</i>	114
<i>Banater Bücherei</i> (l. <i>Milleker, Felix</i>).	
<i>Baranyay Károly</i> : Magyar büntetőjogtörténet. I.-II. <i>Ism.</i> : <i>Meznerics Iván</i>	447
<i>B. Szabó László</i> : Széchenyi, Petőfi és az Ellenzéki Kör 1848-ban. <i>Ism.</i> : <i>Szabó István</i>	230
<i>Bascașe, Giacomo</i> : Le relazioni fra l'Italia e la Transilvania nel secolo XVI. <i>Ism.</i> : <i>Szőke Mihály</i>	455
<i>Bassi, M.</i> : La crisi politica in Jugoslavia. <i>Ism.</i> : <i>Miskolczy Gyula</i>	485
<i>Bastian Franz</i> : Das wahre Gesicht des „vorkapitalistischen“ Kaufmannes. <i>Ism.</i> : <i>Paulinyi Oszkár</i>	236
<i>Bauer, Wilhelm</i> : Die öffentliche Meinung in der Weltgeschichte. <i>Ism.</i> : <i>Hajnal István</i>	110
<i>Bémont, Charles et Doucet, Roger</i> : Histoire de l'Europe au Moyen Âge 1270—1493. <i>Ism.</i> : <i>Lederer Emma</i>	241
<i>Berkó István</i> : Az 1848—49. évi magyar szabadságharc olasz légiója. <i>Ism.</i> : <i>Szabó István</i>	100
<i>Bernát Gyula</i> : Megjegyzések Pleidell Ambrus bírálatára ...	244
<i>Berzeviczy, Alberto</i> : Beatrice d'Aragona. <i>Ism.</i> : <i>Bánji F. Ferenc</i>	225
<i>Bessenyei György</i> : Tariménes utazása. <i>Ism.</i> : <i>Torma Péter</i>	350
<i>Biczó Pál</i> : A kosdi református egyház története. <i>Ism.</i> : <i>Ila Bálint</i>	102
<i>Bittó Béla</i> : A sárosfalvi és nadasdi Bittó- és a vele vérrokon bárri Bány-család. <i>Ism.</i> : <i>Ila Bálint</i>	473
<i>Bleier Lenke</i> : Gr. Zichy-féle gyémántpör. <i>Ism.</i> : <i>Szabó I.</i>	353

	Lap
<i>Bodrogközy Zoltán</i> : A magyar agrármozgalmak története. Ism.: <i>Pleidell Ambrus</i>	471
<i>Borbély István</i> : Melyik évben kezdődött az unitarizmus Erdélyben? Ism.: <i>Wiczián Dezső</i>	353
<i>Brandsch, Heinz</i> : Die siebenbürgisch-sächsischen Dorfschulen im Reformationsjahrhundert. Ism.: <i>Wiczián Dezső</i>	228
<i>Croce, Benedetto</i> : Antihistorismus. Ism.: <i>Jóó Tibor</i>	478
<i>Debreczeni László</i> : Erdélyi református templomok és tornyok. Ism.: <i>Asztalos Miklós</i>	101
<i>Dempf, Alois</i> : Sacrum imperium. Geschichts- und Staats- philosophie des Mittelalters und der politischen Renais- sance. Ism.: <i>Váczy Péter</i>	235
<i>Döry Ferenc</i> : Gróf Buttler János házassága. Ism.: <i>Markó Á.</i>	100
<i>Eperjessy Kálmán</i> : Írások a régi Makóról. Ism.: <i>Varga Endre</i>	355
<i>Erdmann, Carl</i> : Der Heidenkrieg in der Liturgie und die Kaiserkrönung Ottos I. Ism.: <i>Deér József</i>	360
<i>Ernyey József</i> : A felsőmagyarországi bányavárosok német népi színjátékai. Ism.: <i>Pukánszky Béla</i>	453
<i>Esztergom Évtapjai</i> . Annales Strigonienses. V. évf. Ism.: <i>Iványi Béla</i>	95
<i>Fehér Géza</i> : A madarai lovasdombormű felírásáról. (Meg- jegyzés Németh Gyula bírálatára.)	363
<i>Fertály Lajosné</i> : Miskolc az Árpádok korában. Ism.: <i>Fekete Nagy Antal</i>	96
<i>Fettich Nándor</i> : Adatok a honfoglaláskor archaeológiájához. Ism.: <i>Horváth Tibor</i>	447
<i>Fritzemeyer, Werner</i> : Christenheit und Europa. Zur Ge- schichte des europäischen Gemeinschaftsgefühls von Dante bis Leibniz. Ism.: <i>Varga Johanna</i>	482
<i>Gálos Rezső</i> 1. <i>Kisfaludy Sándor hátrahagyott munkái</i> . <i>Géfin Gyula</i> : Memoria abolitae Societatis Jesu. Ism.: <i>Tóth László</i>	353
<i>Giczey József</i> : A katolikus papság érdemei hazánk és az emberiség történetében. Ism.: <i>Tóth László</i>	352
<i>Göttling, Hans</i> : Aus Vergangenheit und Gegenwart des deutsch- ungarischen Volkes. Ism.: <i>Kring Miklós</i>	465
<i>Gulyás József</i> : A sárospataki ref. főiskola rövid története. Ism.: <i>Wiczián Dezső</i>	232
<i>György Lajos</i> : Egy középkori Sibylla-vers régi magyar irodalmunkban. Ism.: <i>Bartonek Emma</i>	453
<i>Habel, E.</i> : Mittellateinisches Glossar. Ism.: <i>Deér József</i> ...	480
<i>Hagenauer, Selma</i> : Das „justum pretium“ bei Thomas von Aquino. Ism.: <i>Váczy Péter</i>	481
<i>Hajdu, Helga</i> : Lesen und Schreiben im Spätmittelalter. Ism.: <i>Bezsák Miklós</i>	237
<i>Hegyaljai Kiss Géza</i> : Kossuth. Élet- és jellemrajz. I—II. Ism.: <i>Szabó István</i>	470
<i>Heimpel, Hermann</i> : Zur Handelspolitik Kaiser Sigismunds. Ism.: <i>Paulinyi Oszkár</i>	235

<i>Heimpel, Hermann</i> : Aus der Kanzlei Kaiser Sigismunds. Ism. : <i>Tóth László</i>	236
<i>Hencze Béla</i> : Kazinczy és a francia felvilágosodás. Ism. : <i>Halász Gábor</i>	467
<i>Herczeg Árpád</i> : Manardus János (1461—1536) magyar udvari főorvos élete és művei. Ism. : <i>Varga Endre</i> ...	228
<i>Hirsch, Hans</i> : Der mittelalterliche Kaisergedanke in den liturgischen Gebeten. Ism. : <i>Deér József</i>	359
<i>Hofer, Johann</i> : Der Sieger von Belgrad 1456. Ism. : <i>Balanyi György</i>	97
<i>Hofhauser Margit</i> : A kereskedőtestületek mozgalma a magyar kereskedelem fellendítése érdekében a XVIII. sz. végén és a XIX. sz. elején. Ism. : <i>Pleidell Ambrus</i>	229
<i>Hornýánszky Gyula</i> : Görög társadalomrajz. Ism. : <i>Joó Tibor</i>	112
<i>Horváth József</i> : Adatok Dombrád község és a dombrádi ref. egyház történetéhez. Ism. : <i>Császár Edit</i>	233
<i>Jakabffy Elemér</i> : Adatok az 1848. év eseményeihez Krassó vármegyében. Ism. : <i>Szabó István</i>	469
<i>Jakubovich Emil</i> : Honfoglaláskori hősi énekeink előadás- formájához. Ism. : <i>Deér József</i>	94
<i>Jankowski, Tadeusz</i> : Stefana Batorego w. Grodzie .Ism. : <i>Bottló Béla</i>	242
<i>Jekeli, Hermann</i> : Die Herrnhutische Bewegung in Sieben- bürgen. Ism. : <i>Wiczian Dezső</i>	98
<i>Jenőfi Éva</i> : Adatok a szegedi német telepesek és céheik történetéhez. Ism. <i>Pleidell Ambrus</i>	465
<i>Joel, Karl</i> : Geschichtsphilosophische Problematik seit der Jahrhundertwende. Ism. : <i>Hajnal István</i>	479
<i>Joó Tibor</i> : Kerkapoly Károly történetfilozófiája. Ism. : <i>Pukánszky Béla</i>	471
<i>Juhász László</i> : Bartholomaeus Fontius, Epistolarum libri III. Ism. : <i>Husztai József</i>	226
<i>Kallbrunner, J.</i> : Lazarus Henckel von Donnersmarck. Ism. : <i>Paulinyi Oszkár</i>	116
<i>Kemény József</i> : Vázlatok a győri zsidóság történetéből. Ism. : <i>Eperjessy Kálmán</i>	356
<i>Keyser, Erich</i> : Das Wesen des späten Mittelalters. Ism. : <i>Mályusz Elemér</i>	480
<i>Kisch, Gustav</i> : Germanische Kontinuität in Siebenbürgen. Ism. : <i>Tremml Lajos</i>	446
<i>Kisfaludy Sándor</i> hátrahagyott munkái. Kiadta : Gálos Rezső. Ism. : <i>Gyalóky Jenő</i>	468
<i>Kovács Gyula</i> : Makó város építészete a XVIII. század közepétől a XIX. század közepéig. Ism. : <i>Pozsonyi- Filtsch Zoltán</i>	102
<i>Kölcsy Dezső</i> : A Kölcsy, másképp Szente-Mágócs nemzetség. Kölcsy Ferenc. Ism. : <i>Szabó István</i>	472
<i>P. König Kelemen</i> : Hatszázéves ferences élet Szécsényben. Ism. : <i>Tóth László</i>	454

	Lap
<i>Kreševljakovič, Hamdija</i> : Husein kapetan Gradašćević. Ism.: <i>Bajza József</i>	118
<i>La Fin du Moyen Âge</i> . Ism.: <i>Lederer Emma</i>	241
<i>Lampérth Géza</i> : A pápai református főiskola története (1531—1931). Ism.: <i>Wiczián Dezső</i>	232
<i>Lukcsics Pál</i> : A veszprémi székeskáptalan levéltára. Ism.: <i>Szabó István</i>	357
<i>Lukcsics Pál</i> : A gróf Zichy-család zseléyi nemzetségi levéltára. Ism.: <i>Szabó István</i>	477
<i>Magyar irodalmi ritkaságok</i> 1. <i>Vajthó László</i> .	
<i>Magyar Minerva</i> . Ism.: <i>Kozocsa Sándor</i>	109
<i>Magyar Protestáns Egyháztörténeti Adattár</i> . Szerk. Mályusz Elemér XIV. évf. Ism.: <i>Wiczián Dezső</i>	457
<i>Magyar-Kossa Gyula</i> : Magyar orvosi emlékek III. Ism.: <i>Varga Endre</i>	352
<i>Mandić, Mihovil</i> : Vezirski grad Travnik. Ism.: <i>Bajza József</i>	484
<i>Marjalaki Kiss Lajos</i> : Régi népszámlálások Miskolcon. Ism.: <i>Belitzky János</i>	356
<i>Marsili, L. F.</i> : Scritti inediti. Ism.: <i>Iványi Béla</i>	116
<i>Mayr, J. K.</i> : Das Tagebuch des Polizeiministers Kempen. Ism.: <i>Jánossy Dénes</i>	243
<i>Málnási Ödön</i> : A falutan művelése. Ism.: <i>Pleidell Ambrus</i>	103
<i>Mályusz Elemér</i> 1. <i>Magyar Protestáns Egyháztörténeti Adattár</i> . <i>Bárány Mednyánszky Cézár</i> emlékezései és vallomásai az emigrációból. Fordította: Óvári-Avary Károly. Ism.: <i>Varga Endre</i>	231
<i>Melichár Kálmán</i> : A zsinatok. Ism.: <i>Tóth László</i>	359
<i>Milleker, Felix</i> : Banater Bücherei. Ism.: <i>Eperjessy Kálmán</i>	234
<i>Milleker, Felix</i> : Kulturgeschichte der Deutschen im Banat. Ism.: <i>Eperjessy Kálmán</i>	102
<i>Mohl Adolf</i> : Löwö története. Ism.: <i>Eperjessy Kálmán</i>	474
<i>Nagy László</i> : Gyöngyösi és a barokk. Ism.: <i>Jóó Tibor</i>	458
<i>Olay, François</i> : La campagne de destruction contre les monuments hongrois 1918—1930. Ism.: <i>Varga Endre</i>	472
<i>Oppel Jenő</i> : Cegléd 1730-ig. Ism.: <i>M. Császár Edit</i>	476
<i>Óvári-Avary Károly</i> 1. <i>Br. Mednyánszky Cézár</i> . <i>Pfitzner, Joseph</i> : Die Geschichtsbetrachtung der Tschechen und Deutschen in den Sudetenländern. Ism.: <i>Deér József</i>	360
<i>Pleidell Ambrus</i> : Bernát Gyula megjegyzéseihez	245
<i>Popelka, Fritz</i> : Geschichte der Stadt Graz I. Ism.: <i>Kring Miklós</i>	361
<i>Reinöhl, F.</i> : Aus dem Tagebuch der Erzherzogin Sophie. Ism.: <i>Jánossy Dénes</i>	119
<i>Rickl Antal</i> : A Debreceni Nemes Vasáros Társaság története. Ism.: <i>Szabó István</i>	99
<i>Rýšavý, Richard</i> : Die erste Hussitenmission des heiligen Johannes v. Capestrano in Mähren 1451. Ism.: <i>Balanýi György</i>	481

<i>Sas Andor</i> : Egy magyar nagybirtok történetéhez. A Schönborn-uradalom a XVIII. században. Ism. : <i>Paulinyi O.</i>	459
<i>Sas Andor</i> : Ein Latifundium fränkischer Kirchenfürsten in den Nordost-Karpathen 1728—1746. Ism. : <i>Paulinyi O.</i>	459
<i>Sas Andor</i> : Die wirtschaftlichen und sozialen Verhältnisse der Juden auf dem Dominium Munkács—Szentmiklós im XVIII. Jahrhundert. Ism. : <i>Paulinyi Oszkár</i>	459
<i>Schaaßhausen, F. W.</i> : Der Durchbruch des deutschen Geistes im Mittelalter. Von der Gotik bis zur Reformation. Ism. : <i>Váczy Péter</i>	114
<i>Schmittthener, Paul</i> : Krieg und Kriegsführung im Wandel der Weltgeschichte. Ism. : <i>Tóth Zoltán</i>	357
<i>Schulek Alfréd</i> : Vegyesházi királyaink pénzei és korrendjük. Ism. : <i>Huszár Lajos</i>	451
<i>Scritti inediti di Luigi Ferdinando Marsili l. Marsili.</i>	
<i>Sforza, Graf Carlo</i> : Gestalten und Gestalter des heutigen Europa. Ism. : <i>Jánossy Dénes</i>	243
<i>Srbik, Heinrich</i> : Franz Joseph I. Charakter- und Regierungsgrundsätze. Ism. : <i>Balanyi György</i>	484
<i>Stowasser O. H.</i> : Inventar des Schlossarchivs Jaidhof bei Gföhl. Ism. : <i>Paulinyi Oszkár</i>	120
<i>Strausz Antal</i> : A veszprémi nagyprépostok 1630—1930. Ism. : <i>Tóth László</i>	353
<i>Süsmeghy Dezső</i> : Sopron vármegye levéltáranak oklevélgyűjteménye I. Ism. : <i>Fekete Nagy Antal</i>	474
<i>Szalay Jeromos</i> : Szent Benedek élete és művei. Ism. : <i>Tóth László</i>	113
<i>Szerb Antal</i> : Magyar preromantika. Ism. : <i>Halász Gábor</i>	467
<i>Takács Ince</i> : Die Verehrung der heiligen Elisabeth in Ungarn. Ism. : <i>Balanyi György</i>	451
<i>Takáts Lajos</i> : Csanád vezér. Ism. : <i>Iványi Béla</i>	224
<i>Tencajoli, O. F.</i> : Andrea II. Re d'Ungheria ricordato a Malta in un affresco del Palazzo Magistrale. Ism. : <i>Tóth László</i>	225
<i>Tormay Cecilia</i> : Magyar Legendarium. Ism. : <i>Deer József</i>	223
<i>Tóth Béla</i> : Rousseauista politikusok. Ism. : <i>Halász Gábor</i>	467
<i>Tömöry Edith</i> : Az aacheni magyar kápolna története. Ism. : <i>Tóth László</i>	96
<i>Tragor Ignác</i> : Vác műemlekei és művészei. Ism. : <i>Genthon István</i>	354
<i>Tüll Alajos S. J.</i> : Bertalanthi Pál S. J. 1706—1763. Ism. : <i>Tóth László</i>	99
<i>Udránszky Elemér</i> : 'Trencsen vármegye északi részének gazdaság-társadalmi viszonyai, különös tekintettel Ruszinszka községre. Ism. : <i>Fekete Nagy Antal</i>	99
<i>Váczy Péter</i> : A magyar igazságszolgáltatás szervezete a XI. és XII. században. Ism. : <i>Nyers Lajos</i>	95
<i>Váczy Péter</i> : A helytörténeti kutatás problémái. Ism. : <i>Mályusz Elemér</i>	103

	Lap
<i>Vajthó László</i> : Kazinczy világa. <i>Ism.</i> : <i>Joó Tibor</i>	229
<i>Vajthó László</i> : Magyar irodalmi ritkaságok. <i>Ism.</i> : <i>Torma Péter</i>	350
<i>Vincke, Johannes</i> : Der Klerus des Bistums Osnabrück im späten Mittelalter. <i>Ism.</i> : <i>Hajnal István</i>	238
<i>Wadding, L.</i> : Annales Minorum. <i>Ism.</i> : <i>Balanýi György</i> ...	115
<i>Winkler Pál</i> : A kalocsai érseki székesegyház 1010-től napjainkig. <i>Ism.</i> : <i>Tóth László</i>	224
<i>Zoltai Lajos</i> : A debreceni városháza négyszázéves története (1531—1931). <i>Ism.</i> : <i>Szabó István</i>	231

Tárca.

<i>Császár Elemér</i> : Dézsi Lajos †	367
<i>Döry Ferenc</i> : Bárá Forster Gyula †	365
<i>Holub József</i> : Áldásy Antal †	366
<i>Lukinich Imre</i> : Komáromy András †	122
<i>Lukinich Imre</i> : Jelentés a Magyar Történelmi Társulat 1931. évi működéséről	246
<i>Tóth László</i> : A kassai székesegyház rekatholizálása 1604-ben	487
<i>Hivatalos Értesítő</i>	124, 248, 492

Hunyadi Mátyás emlékezete.

Serlegavató beszéd a Corvin-rend tagjainak 1932. évi február hó 23-án tartott ünnepi ebédjén, mondotta **dr. gróf Klebelsberg Kuno** a Magyar Történelmi Társulat elnöke.

Hölgyeim és Uraim!

Ma 492 esztendeje annak, hogy egy kolozsvári házban Szilágyi Erzsébet életet adott egy gyermeknek, kiből Magyarország egyik legnagyobb uralkodója lett s ugyancsak ma egy éve, hogy kormányzó urunk Hunyadi Mátyás kastélyának helyén, a királyi vár Hunyadi-termében, a dicsőséges nevé-ről elnevezett rend jelvényeit kiosztotta az itt egybegyűlték között. Bölcs elhatározása volt testületünk vezetőségének, hogy művészi kivitelű *Hunyadi-emlékserleget* készíttetett s annak ünnepélyes felavatására éppen a mai kettős évfordulót választotta.

Széchenyinek annyi termékeny gondolata között egyik szerencsés ötlete volt, hogy végrendeletében arra kérte barátait, hogy évente egyszer ürítsenek emlékére egy pohár tokajit. Ezekből az évi megemlékezésekből idők folyamán tradíció lett s az ország proto-klubjában évente elhangzó Széchenyi-beszédek eseménnyé fokozódtak a magyar közéletben. A mi testületünknek is meg kellene teremtenie a tradíciót, hogy a legnagyobb magyar kultúr-király születésének évfordulója alkalmul szolgáljon a magyar tudomány, irodalom és művészet vetetőinek, hogy a legkülönbözőbb szempontokból évről-évre megemlékezve Mátyás király tüne-ményes egyéniségéről, szóljanak az egész nemzethez.

Különös megtiszteltetésnek veszem, hogy testületünknek annyi kiváló tagja az első *Mátyás-beszéd* tartására engem

szólított fel, bizonyára csupán azért, mert kormányzó urunk rendalapító tényéért, mint akkori hivatalos tanácsadója, én viselem az alkotmányos felelősséget.

Első pillantásra úgy látszik, hogy emlékbeszédhez szükséges történeti anyagnak nem vagyunk hiányában; hiszen ezredéves történetünknek nincs időszaka, melynek forrásai úgy fel lennének tárva, mint éppen a Hunyadiak koráé. Nagy lendületet adott a Hunyadi-kutatásnak, hogy a XIX. század érdeklődése valóságos hévvel fordult éppen a quattrocento és a cinquecento irodalma és művészete felé. A humanizmus és a renaissance nemcsak maguknak az olaszoknak, hanem francia, angol és német tudósoknak, amatőröknek és utazóknak is korábban nem ismert mértékben keltette fel az érdeklődését. Nálunk pedig Teleki Józsefen kezdve, Abel Jenőn és Riedl Frigyesen, Fraknóin és Csánkin át Berzeviczy Albertig legkiválóbb történészeink próbálták ki erejüket a Hunyadi-ház történetén s csak a legutóbbi időben is Huszty József megajándékozott bennünket Janus Pannoniusz életrajzával. E kutatások rendjén még a külföldi tudományosság is kénytelen volt elismerni, hogy éppen a Hunyadiak révén milyen kiváló szerepet játszott Magyarország a humanizmus és a renaissance mozgalmában, sőt hogy ez a kettős szellemáramlat az Alpoktól északra eső országok közül hozzánk jutott el először. Milyen erkölcsi és politikai tőke volt ez számunkra a XIX. század közepén, abban a kritikus időben, mikor szabadságharcunk bukása után a régi Ausztria felettünk való uralmát vagy legalább felsőbb-ségét az európai közvélemény előtt azzal a beállítással igyekezett megindokolni, hogy művelődésre kevésbé fogékony, másodrendű néptörzs vagyunk. De annak ellenére, hogy — amint mondtam — kiváló történészeink alaposnál alaposabb, értékesnél értékesebb, szebbnél szebb könyveket írtak a Hunyadiak koráról, mégis Mátyás élete és törekvései számunkra probléma és valószínűleg probléma is marad, amelyre lehet magyarázatot és megoldást keresni, de amelyet véglegesen eldönteni alig lehet.

Vajjon miért? Erre a kérdésre nem is annyira mint törté-

nész, hanem inkább mint politikus, politikai megérzés alapján keresem a választ ma este.

Mindössze csak ötven évet élt, egyesek szerint meg éppen csak nagyvenhetet. Nagyarányú egyénisége hosszabb élet programját állította fel, amely a korai halál következtében torzó maradt. A két utolsó évtized, az emberi élet ötvenes és hatvanas éve, amikor a politikus eléri tapasztaltságának teljességét, nála hiányzik. Huszas, harmincas és negyvenes éveinek politikai és katonai munkája: a konszolidálódás a trónon, a hadseregszervezés, Morvaország, Szilézia és Alsó-Ausztria meghódítása inkább csak előkészület volt magára a főfeladatra: a török hatalom megtörésére. Csak egy ilyen elgondolás és célkitűzés felelhetett meg a Hunyadi-ház tradícióinak és a középkori magyar birodalom világtörténeti hivatásának, *raison d'être*-jének. Mert ha a cseh királyi és a német császári korona megszerzése lett volna maga a vége, akkor teljes lett volna a kudarc, mert mindkettőt éppen legveszélyesebb vetélytársai nyerték el, az elsőt a Jagelló Ulászló, a másodikat III. Frigyes fia, a Habsburg Miksa, sőt az annyi vér- és pénzáldozat árán megszerzett nyugati hódítmányok is halála után nyomban elvesztek.

Mik voltak az okok, melyek Mátyást a balkáni török harcoktól elvonták és figyelmét észak-nyugatnak irányították?

A közvetlen ok kétségtelenül vallási természetű, mert ne tévesszük szem elől, hogy a reformáció közeledésének abban az idejében a vallási motívumok a politikában is nagyobb szerepet játszottak, mint ahogyan a modern ember magának azt elgondolni képes. Juan de Carvajal bíbornok, III. Sixtus pápának magyarországi legátusa, a Hunyadi-nemzetségnek őszinte barátja volt. Ő és Kapisztrán János adták Hunyadi Jánosnak élete végén, különösen Nándorfehérvár felszabadításakor, azt a támogatást, amit saját királyától, az udvartól hasztalan várt. Az apa halála után, a Hunyadiakra oly végzetes 1457-ik évben, László kivégzése után, ő védte a gyermek Mátyás életét, igyekezett útját a trónra egyengetni s királlyá választása után azon fáradozott, hogy a nagy vetélytárssal, III. Frigyes császár-

ral *modus vivendi*t hozzon létre. II. Piusz pápa legátusának ezt a buzgólkodását meg is sokalta és visszahívta, mert a császár Carvajalt a Szent Széknél bepanaszolta s azzal vádolta, hogy nem pártatlan, hogy elfogult a Hunyadi-ház javára, ami a pápára, aki korábban — még mikor csak Enea Piccolomininek hívták — a császár kancellárja volt, mély benyomást tett. Carvajal lelkében a nándorfehérvári diadal élményével tért vissza Rómába s a Hunyadiakban olyan nemzetséget látott, amelyet egyenesen a Gondviselés választott ki arra, hogy élethalál-harcot vívjon a hit ellenségeivel szemben. Carvajal koncepciója a Hunyadi-ház hivatásáról az volt, legyen az egyház katonája, kardja délen a török hitetlenséggel, északnyugaton a husszita eretnekséggel szemben. A sors úgy hozta magával, hogy mikor Pogyebrád György mind határozottabban foglalt állást a husszita mozgalom ellen és Rómában ennek az ügynek tanulmányozására bíbornokokból álló külön bizottságot küldöttek ki, akkor Carvajal lett a bizottság elnöke. A római kúria irányadó személyiségeinek ilyen gondolkozása mellett természetes volt, hogy mikor II. Pál 1468-ban arra határozta magát, hogy Pogyebrád Györgyöt egyházi átokkal sújtja s a cseh királyt leteszi, ennek a pápai ítéletnek fegyveres erővel való végrehajtására a magyar királyt hívták fel. Mivel pápai felszólítás jött, azért Mátyásnak tapasztalt öreg tanácsadója, Vitéz prímás és unokaöccse, Janus Pannonius, a nagyműveltségű pécsi püspök is belementek a cseh vállalkozásba, de ők — mikor Róma megváltoztatta politikáját — a cseh háború likvidálását kívánták; ellenben Mátyás úgy érezte, hogy annyira angazsálta magát s annyit költött, hogy presztizsének csorbulása nélkül már nem visszakozhatik.

Valószínűleg ez volt a főoka egyfelől Mátyás, másfelől Vitéz és Janus 1471-i végzetes meghasonlásának, amelynek folytán a két főpap behozta Magyarországra Kázmér Jagelló herceget s mely pártütésükért állásukkal s közvetve életükkel fizettek. Hogy Mátyás ekkora krízis ellenére is makacsul ragaszkodott cseh politikájához, arra politikai természetű nagy okának kellett lennie, aminthogy az előbb ismer-

tetett vallási ok egymagában nem is lett volna elég arra, hogy olyan öntudatos egyéniséget, mint Mátyás. — aki lényének egyik felével már az újkor abszolút uralkodója volt — ekkora vállalkozásba belesodorjon.

Mátyás a külpolitikai helyzetet nyilván úgy látta, hogy a törökkel a döntő nagy mérkőzést csak azután kezdheti meg, hogy hátát biztosította és hatalmát szélesebb alapokra helyezte.

Cseh betörőbandák a Felvidéket állandóan nyugtalanították s azok magukat egyes várakban meg is fészkeltek. III. Frigyes császár pedig közeli bécsújhelyi udvarából a dunántúli és különösen a nyugatmagyarországi elégedetlennel összeköttetésben állott. De általában Magyarország helyzetét a történelem folyamán állandóan az tette kritikusná, hogy mindig két császárság között őrlődött, eleinte a byzanci és a német-római, majd a török és a német császárságok között. Ilyen történeti, földrajzi és katonai helyzetben Mátyás egyenesen Magyarország létét kockáztathatta volna, ha a végzetes párbajt az ozmán birodalommal oly időben kezdi meg, amikor III. Frigyes császárnak még elég ereje volt ahhoz, hogy egy kritikus pillanathan hátháttámadhatja.

Ezenfelül Mátyásnak hatalmát szélesebb alapokra kellett helyeznie, mert egyfelől a Magyarbirodalom balkáni hűbéres melléktartományai a XIV. és XV. század folyamán lassankint elvesztek, másfelől a török folyton terjeszkedett. II. Mohamed — II. Szulejmán mellett az ozmánok legnagyobb szultánja — 12 birodalmat és 200 várost hódított meg s bár Konstantinápoly bevétele után Nándorfehérvár falai előtt kudarcot vallott, Boszniát meghódította s ezen a nagy tényen Mátyás jajcai és sabáci sikerei lényegében nem változtattak. Az elvesztett déli melléktartományok: Szerbia és Bosznia helyett Mátyás északnyugaton, Morvaországban, Sziléziában és Alsó-Ausztriában keresett tehát pótlást s ezek pénzügyi és katonai erejére is támaszkodva akarhatta a nagy török háborút megindítani. Mikor végre elkészült — utolérte a korai halál.

Rettenetes a féligkész politikai konstrukciók sorsa. Rendszeresen híján vannak az állékonyagnak és tartósságnak. Mátyás váratlan halála után döbbenetes az általa felépített hatalmi pozíció összeomlásának hirtelensége. Szilézia, Morvaország és Alsó-Ausztria nyomban elvesznek. Vetélytársa a császári trónért, a Habsburg Miksa fegyveres erő élén Magyarországra nyomul s ott áll sírjánál a székesfehérvári bazilikában. Másik vetélytársa, Ulászló elnyeri trónját; özvegye, Beatrix pedig, kit talán kelleténél jobban szeretett, méltatlan módon az utód, az új király kezéért eseng. E szomorú kép látára hirtelen megjelenik előttünk Szendrey Júlia alakja. A hűtelen hitvesnek nincsen annyi ereje, hogy újra a magyarok királynéja legyen; de annyi van, hogy a „mostohafiú“, Korvin János trónrajutását megghiúsítsa. A Hunyadi-ház trónvesztése és az általános bomlás közepette a végén Mátyás hadseregének magva, a híres feketesereg is szétzúlik. Valójában vígasztalan kép s ezért Mátyást emberileg történelmünk tragikus alakjai közé kell sorolnunk.

Így hát halálával minden összeomlott? Vajjon ő is úgy járt, mint annyi más hódító, kiknek szerzeményei elveszvé, életmunkájukból sem maradt nemzetük számára semmi?

Nem! Megmaradt és hat tovább kulturális alkotásainak gyümölcse.

A quattrocento nagy szellemi mozgalmaiban Magyarországon nem Mátyás volt az úttörő. Művészeti téren jóval megelőzte őt Zsigmond bizalmi embere, a firenzei Filippo Scolari. akit királya megtett temesi főispánnak s kiből egy derék magyar feleség, Ozorai Borbála pedig jó magyar embert, Ozorai Pipót csinált. Scolari elhívta a Duna partjaira honfitársát, Masolinót, aki a szárnyát bontogató renaissance-nak egyik markáns egyénisége volt; hiszen Masaccióval együtt ketten festették a firenzei S. Maria del Carmine Brancacci-kápolnának freskóit, amely művet tekinti, — a mindenütt határköveket kereső — művészettörténetírás a renaissance első monumentális megnyilatkozásának a festészet terén. Pipónk Magyarországon Masolinóval felesége uradalmának székhelyén, Ozorán és a székesfehérvári bazili-

kában dolgoztatott, ahol magának és feleségének művészi sírkápolnát emeltetett. Én Istenem, mikor a szűnnyadó kis rokokó városban a jó zirciek gimnáziumába jártam, nem gondoltam rá — s helyben akkoriban alig is tudott valaki róla, — hogy ott valaha a renaissance festészet egyik megalapítója dolgozott. Az irodalom és tudomány terén Mátyást szintén megelőzték. Kiváltképen Vitéz János, maga is kiváló humanista, aki egyúttal az első öntudatos magyar tudomány-politikusnak mondható, mert a humanizmusnak Magyarországon leendő meggyökereztetése céljából rendszeresen küldött magyar ifjakat Olaszországba; többek között zseniális unokaöccsét, Janus Pannóniust először Ferrarába, a quattrocento egyik legnagyobb pedagógusához, Guarinóhoz latin és görög irodalmi tanulmányokra, azután a velencei köztársaság világhírű egyetemére, Padovába.

Ezeket a fonalakat vette fel Mátyás és bár nem volt úttörő, mégis ő adott a mozgalomnak országos jelentőséget, melynek szolgálatába állította az állam pénzügyi eszközeit. Modern műszavakkal élve, Mátyás révén lett a humanizmus és a renaissance a hivatalos magyar kultúrpolitika programjává. Éppen ez év centennáriumainak alkalmával majd még tisztábban érezhetjük Mátyás nagy művelődési gesztusának jelentőségét, hiszen Goethe sem fejlődhetett volna világ nagysággá, a weimari Karl August és Haydn sem nagy zeneszerzővé a herceg Esterházy-nemzetség mecénátusa nélkül. A meginduláshoz nagy lendületet hozott magával Olaszországból Janus Pannónius, aki Mátyásnak éppen kapóra jött és annyira megtetszett, hogy hamarosan pécsi püspökké tette és udvarába vonta. Janusszal és Vitéz Jánossal Mátyás valóságos humanista triumvirátust alkotott, amelynek nagyszerűek voltak a tervei. Ezek közül különösen három emelkedik ki: egyetem alapításának, könyvtár létesítésének, meg tudományos, irodalmi és művészeti udvar kialakításának gondolata.

A középkorban az egész keresztény világ közelismerésére számottartó egyetemet csak a két univerzális hatalmasság, a pápaság vagy a császárság közbejöttével lehetett alapítani.

Magyarország, nehogy bármi tekintetben is a Németbirodalom fennhatósága alá kerüljön, rendesen a pápasághoz fordult, ha nemzetközi felhatalmazásokra volt szüksége. Így Szent István Szilveszter pápától kérte a koronát. Nagy Lajos a pécsi egyetem alapításakor, 1367-ben, V. Orbántól nyert alapító oklevelet. Mátyás pedig Janusnak 1465-i római követjárását használta fel arra, hogy II. Pál pápától felhatalmazást kérjen Pozsonyban egyetem alapítására, melynek a pápa biztosította mindazokat a jogokat és kiváltságokat, melyek a bolognai egyetemet megillették.

Jelentőségében a pozsonyi egyetem alapítását még meghaladta a budai könyvtár, a Corvina létesítése, melynek még csekély maradványai is bámulatra ragadnak. Az akkori könyvszegény világban óriási művelődési lehetőséget nyitott meg egy ilyen könyvtár, amely főleg az ókornak akkor divatba jött íróit hozta el az Ister partjára. Hogy erre egyébként nálunk mennyire szükség volt, arra nézve rendkívül jellemző, amit Galeotto Marzio mond el Mátyásról írt bájos könyvecskéjének 31. fejezetében. Míg az urak tanácskozása a budai várpalotában meg nem kezdődött, Báthori Miklósnak, Vác fiatal humanista püspökének, hogy idejét tétlenséggel s fecsegéssel ne kelljen tékoznia, könyv volt a kezében, Ciceró tuszkulánumi fejtegetései. Sokan megmosolyogták, hogy ez a derék fiatal ember könyvet olvas, ami ott nem volt szokásban, mert a magyarok előtt újság volt, hogy egy püspök könyveket olvasson és még hozzá azon a helyen, ahol beszélgetni és társalogni szoktak. Eközben Mátyás király megérkezett s mikor meglátta, hogy Miklósnak könyv van a kezében, odavetette, hogy tudományt vagy égi ihletből, vagy pedig fáradságos munka árán lehet megszerezni. Nagyon jól cselekszik tehát Miklós, hogy a test tétlenségét kerüli, olvas és tanul és így műveli magát. Majd azokhoz az urakhoz fordult a király, akiknek nevetését meghallotta. „Ne vesesetek — mondotta — olyan dolgokon, amit nem tudtok megérteni. Balgaság, hogy Miklós püspököt kinevetitek.“ Majd utalt arra, hogy Cátó is, míg a római szenátus tagjai gyülekeztek, mindig olvasgatott valamit. Azután Galeotto

felsorolja Báthori erényeit, melyek alapján úgy tartották, hogy mind hatalmas és kiváló őseinek, mind testvérének, Istvánnak, csak díszére és becsületére válik s mindig becsületére vált; azt az egyet is, hogy a hazai szokás ellenére a királyi palotában könyveket olvasgatott, csupa tudatlanságból kárhoztatták benne. Ez a kis epizód hosszú fejtegetéseknél világosabban mutatja, hogy Mátyás, Vitéz és Janus tudták, mit cselekszenek, mikor a könyvtáralapítást elsőrendű feladatnak tartották.

Harmadik céljuk a király körül szellemes társaság, kulturális udvar kialakítása, olyan miliő megteremtése volt, melyben gondolatébresztő társalgás során nagy eszmék és tervek születhettek meg. Mátyást a történelem több nagy uralkodójával hasonlították össze; így Fraknoi egyenesen Napóleonhoz. Én inkább Nagy Frigyessel látok párhuzamosságot, aki szintén katona-király volt s emellett szerette a szellemes társaságot. Csánki Dezső remek kis monografiájában plasztikusan írja le Mátyás budai udvarát. E könyv olvasása közben Adolf Menzel híres képe jutott az eszembe, amely a porosz királyt úgy ábrázolja, amint a Sanssouci-kastély ebédlőjében, víg lakoma közben, Voltaire, Algarotti, d'Argens, La Metrie szellemes társalgását élvezi. De lehetne a párhuzamot még tovább folytatni. Maga Nagy Frigyes még franciáskodott és maga is franciául írta műveit, oly időben, mikor már Schiller és Goethe énekeltek és Kant gondolkozott. Ekként Mátyás udvarában is minden latinul és olaszul folyt, csak a hegedősök énekeltek hősi regéket, csak a zene szólalt meg nemzeti hangokon.

Mátyásnak tündöklő erényei és annyi fényes tulajdonsága mellett megvolt az a nagy hibája, hogy nem tudta megtartani barátait. E részben talán az egyedüli kivétel Ország Mihály nádor volt, a lojalitásnak és magyaros hűségnek megtestesítője, akihez haláláig feltétlen bizalommal viseltetett. De egyaránt elejtette úgy Szilágyi Mihályt és Vitéz Jánost, akik őt trónra emelték, mint Janus Pannóniust és Beckenslóer primást, akiket ő emelt magasra. Viszont tőle is sokan könnyű szívvel pártoltak el. A nagy elejtések vagy

elpártolások sorában — az ilyen rendszeren párhuzamosan jár — a legtragikusabb és egyúttal a legvégzetesebb kihatású Vitéz János és Janus Pannónius 1471—72-i bukása, melyről Mátyás cseh politikája kapcsán már szoltam. Vitéz és Janus bukása nemcsak a fő politikai tanácsadók személyében jelentett változást, hanem fordulat volt az ország kultúrpolitikai beállításában is, mely teljessé 1476-ban vált, mikor megjött az olasz feleség, a nápolyi Beatrice. Igaza van Husztynak. „Ha Janus továbbra is a magyar humanizmus vezéralakja maradhat, akkor a Mátyás-kori humanizmus második fejezetében aligha kerül át a vezérszerep a hazánkban ideiglenesen letelepedett, legtöbbször másodrangú olasz csillagok kezébe s általában a magyarországi renaissance a nemzetközi latin nyelv uralma ellenére is sokkal magyarabb lett volna.“ A Vitéz elgondolása az volt, hogy Olaszországban tanult magyarok legyenek itt a humanizmus képviselői. Amióta az öreg kardinális helyébe — mint az udvar legmarkánsabb egyénisége — Beatrice királyné lépett, a renaissance-mozgalmat Magyarországon már olaszok csinálják s a magyar Janus Pannónius helyett immár az olasz Bonfini a szellemi vezér. Ebben az időben talán csak az egy Handó György lett volna humanista műveltségénél fogva magyar részről alkalmas arra, hogy az idegenek szellemi befolyását ellensúlyozza. Hiszen olyan jelentékeny egyéniség volt, hogy emlékét mint nagy könyvgyűjtőt, a tollforgató firenzei könyvkereskedő, Vespasianó da Bisticci — Vitéz János és Janus Pannónius mellett — külön kis életrajzban örököltette meg. De Handó György éppen akkor halt el, mikor elérve a kalocsai érseki széket, olyan hatalmas közjogi és anyagi pozícióba került, hogy jobban előtérbe léphetett volna.

De az utolsó másfél évtized kultúrpolitikai elhajlásai ellenére is óriási volt Mátyás főiskoláinak, könyvtárának és udvarának kultúrális kisugárzása. És ez a hatás eltartott halála után sokáig; eltartott mindaddig, míg a következő nagy szellemi áramlat, a reformáció fel nem váltotta. Sőt a Hunyadi-nemzetség dicsősége — hódításokat és intézményeket túlélve — általánossá vált az európai köztudatban s ez

mindmáig aktív tétel a magyarság nemzetközi értékelésében. Ám egészen ellentétes a két generáció Hunyadi-egyénsége, beállítása, dicsősége és annak elterjedési módja a világon. Közöttük óriási cezúra : a középkor és az újkor mesgyéje van.

János még egészen a középkor fia. Utolsó nagy alak a keresztes vitézeknek ama ragyogó sorában, amely Bouillon Gottfrieddel kezdődik. Nagy papok támogatják, élükön III. Kallixtus pápával, nyomában Carvajal bíbornok, Vitéz János és Kapisztrán. Nagy barátja, jótevője az obszervans franciskánusoknak, akik toborozzák kereszteseit és eszményi katonai lelkészek a törökkel vívott vad csaták borzalmaiban. De Assisi Szent Ferenc megreformált rendje egyúttal világ-szervezet volt, amely széthordta az egész művelt világon kedvelt hősének dicsőségét és hírnevét.

A fiú, Mátyás, már az új kor embere ; igazi olasz stílú renaissance-fejedelem, aki nemcsak győzelmeivel, hanem műveltségével, mecénásságával is magára vonja Európa figyelmét. Ő már nem franciskánusokkal veszi körül magát — a nagytehetségű Temesvári Pelbártra egyenesen nehez-tel, — hanem egy másik nemzetközi céhhel, a humanisták-kal, akik szintén világhírnevet tudnak csinálni, különösen annak, aki őket vagy barátaikat jól megfizeti. Mátyás dicső-ségét a humanisták tették általánossá Nyugaton.

És az ő hírneve egyúttal nagy magyar dicsőség és — tanulság. Milyen értelemben, hogyan? Mátyás fényes uralkodását csakhamar Mohács követte, amint a kiegyezés korát Trianon. Mohácsnál és Trianonban sok minden össze-omlott; de az első katasztrófa után megmaradt renaissance-kultúránk és annak híre; a második után pedig a XIX. század folyamán példátlan lendületet vett a modern magyar művelődés. A nemzet ma sok mindenben bizakodik. Félek, hogy egyben-másban csalódni fog. De egyben nem fog csalódni: és ez művelődése. A művelődési gondolatnak nálunk Mátyás volt egyik legöntudatosabb és legkiválóbb képviselője. Természetes volt tehát, hogy Hunyadi Jánosnak a kormányzóság tisztében utóda, Magyarország negyedik kormányzója, nagybányai vitéz Horthy Miklós, Hunyadi

Mátyásról nevezte el azt a rendet, amelyet azok számára alapított, akik a művelődés és a tudás erejével szolgálják. Trianon után a nemzeti feltámadás ügyét.

Tisztelt hölgyeim és uraim! Beszédem egész során gondosan kerültem a panegyrikus hangját, attól a meggyőződéstől áthatva, hogy talán még a nagyoknak is szükségük lehet némi retouche-ra, szépítő dícséretre, de a legnagyobbak mindennek már felette állanak, ők megbírnák a teljes igazságot. Hunyadi Mátyás pedig, akinek emlékére ma este egybegyűltünk, a legnagyobbak sorába tartozik.

Csánki Dezső érdekesen írja le Mátyás budai palotájának nagy ebédlőcsarnokát, hol a bolthajtás hatalmas hordót tartott, melynek belső rekeszei más és más borral voltak megtöltve. Egyik részében bizonyára ott volt a borok fejedelme, az aranyszínű tokaji. Ma ismét, úgy mint a nagy király idején, igaz magyar módra, tokaji van a serlegben, melyet ma felavatunk. Ürítsük nemes, dicsőséges emlékére!

A Felvidék történetének újabb irodalma. I.

Az 1918 előtti Magyarország több volt nagy területeket és embertömegeket összefogó államkeretnél, több volt a benne található természeti vagy gazdasági javak összességénél. Az integer Magyarországhoz hozzátartozott a látható javak jelenéről és multjáról alkotott tudományos világkép is, amelyen a magyar tudományosság képviselői akadályozás és zavartatás nélkül dolgoztak, azt nyelvében és szellemében magukénak vallották és rajta a szellem fegyvereivel az impériumot gyakorolták.

E két Magyarország, az érzékelhető és a nem érzékelhető, egymás mellett éltek és egyszerre omlottak össze. Ez az összeomlás legérzékenyebben a legnemzetibb tudományt, a történetírást sujtotta, mely az elszakított területekkel együtt elvesztette az azok tudományos vizsgálatához szükséges levéltárakat, a munkaerőket, valamint a kutatást mindenkor jótékonyan támogató helyi érdeklődést is. A tudománypolitika mai állapotában, a *Grossbetrieb der Wissenschaft* századában, az államhatalom támogatása nélkül minden nagyobbszabású tudományos kísérlet már eleve halálra van ítéelve, a magyar történetírás pedig természetszerűleg nem számíthatott az új államhatalom támogatására. Különösen és nyomasztóan mutatkozik az új helyzet hatása a *Felvidéken*, mely egy kulturális erejében és érdeklődésében nem lebecsülendő nemzet uralma alá került s ahol ma már éppenúgy nem beszélhetünk magyar nyelvű és magyar szellemű tudományos történetírásról, mint ahogy nem beszélhetünk magyar közigazgatásról, vagy jogalkotásról sem.¹

A felvidéki impériumváltozással szinte egyidőben, az államhatalom átvételével párhuzamosan jelennek meg a színen a nyelvében és szellemében új történetírás képviselői: az átszervezett, *Comenius* emlékének szentelt pozsonyi egyetem cseh professzorai, akik néhány év alatt jelentékeny tanítványgárdát gyűjtöttek maguk köré. Kiegészíti e szel-

¹ A felvidéki levéltárak elvesztésének várható káros következményeire l. Mályusz, A helytörténeti kutatás feladatai. Századok 1922—23 évf., a helyi munkaerők és munkaszervezetek elvesztéséről ugyanő, A népiség története (A magyar történetírás új útjai 248).

lemi impériumváltozás képét a régebben is tótul író, vagy tótul látó, jórészt idősebb levéltárosokból, tanárokból és egyházi emberekből álló történész-nemzedék intenzívebbé váló munkássága, melyet a hivatalos történetírás szempontjaihoz való simulás, vagy azzal polemikusan szembehelyezkedő magatartás jellemez.

Ez a kétnyelvű és kettős arculatú történetírás ma, a csehszlovák köztársaság életének tizenharmadik évében, már számottevő munkateljesítményre tekinthet vissza. Terjedelmes önálló művek, kisebb sorozatos tanulmányok, felvidéki célkitűzésű új folyóiratok jelentek meg, a meglevők pedig, melyekben eddig egyáltalán nem jutott szóhoz magyarországi vonatkozású írásmű, megteltek felvidéki, sőt általános magyar történeti érdekű megnyilatkozásokkal. Aligha mondunk újat, ha megállapítjuk, hogy a magyar tudomány ezeknek az új jelenségeknek nem tulajdonított kellő figyelmet és ezáltal szinte önként mondott le a szellemi Magyarország egységéről.¹

Dolgozatunk elsősorban az új történetírás nevezetesebb megnyilvánulásainak² minőségére és mennyiségére nézve óhajt felvilágosítást adni és így — bár több helyen erőteljesen érvényesíti a kritikai szempontot — hangsúlyozottan távol áll minden oly polemikus célkitűzéstől, mely a magyar álláspont politikai alátámasztását szolgálja.

Ez a cél megközelítőleg is csak úgy valósítható meg, ha a felvidéki történetirodalom két ágának, a csehnek és tótnak hisztóriográfiai előzményeit vesszük szemügyre. Mint erre az előzőkben rámutattunk, a Felvidéken lejátszódott szellemi impériumváltozást nem lehet egyszerű nyelvcserével magyarázni, annak jellegét sokkal inkább egy eredendően más szellemi habitus megjelenése jellemzi.

*

A modern értelemben vett cseh történetírás az általános európai fejlődéssel párhuzamosan a XIX. század második negyedében született meg. Első és mindmáig legnagyobb képviselője a Magyarországon is széles körökben ismeretes *František Palacký* volt. Palackyt, a bécsi egyetemen neve-

¹ Kniezsa István, A szláv tudományos élet és a magyarság. Jancsó Benedek- emlékkönyv 340 ff.

² Bibliográfiai teljességre nem törekedtem, de nem is törekedhettem. A kérdés iránti csekély érdeklődést semmi sem mutatja jobban, mint az a körülmény, hogy a könyv- és cikkanyag nagyrészt a budapesti közkönyvtárakban nem találtam meg.

kedett fiatal történettudóst 1831-ben a cseh rendek nemzete-
tük történetének összefoglaló feldolgozásával és megírásával
bízták meg. A nagy mű, melynek első kötete 1836-ban jelent
meg, keletkezési körülményeiből láthatólag¹ a romantiko-
liberális történet szemlélet jellegzetes sajátosságait mutatja.
A bevezetésben Palacky nyíltan hangoztatja, hogy a cseh
hazafi álláspontját képviseli, melyet azonban teljesen össze-
egyeztethetőnek tart az „igazságra való bensőséges törek-
véssel“. Művének a cseh rendiség újabb történetét tárgyaló
kötetei, hasonlóan a kor többi nagy történetírójának idevágó
előadásához, nem mentesek bizonyos anakronisztikus szem-
léletmódtól, idézett szavai azonban lényegükben fedik törté-
netírói gyakorlatát. Palacky lángoló magyargyűlöletéről
nálunk szinte általánosan elterjedt felfogás nem állja meg
a helyét. Művének legismertebb, a magyarság és szlávtság
honfoglaláskori viszonyára vonatkozó fejezete a XIX. századi
német történetírás túlnyomó részének felfogásához viszo-
nyítva meglepő tárgyilagosságával hat a mai magyar olvasóra.
A rokonnépek sorsától való menekülést és az európai közös-
ségbe való szerencsés beilleszkedést a körülményeken kívül
elsősorban a magyaroknak a szlávokét felülmúló népi erejé-
nek tulajdonítja (I. 197. l.). Anonymust nem fogadja el
hiteles forrásnak, de nem azért, mert előadása nem kedvez
műve célzatának, hanem azért, mivel kora forráskritikai
álláspontját következetesen érvényesítette.² Bár a kremsieri
parlamenthez 1849-ben benyújtott, a Habsburg birodalom
nemzetiségi felosztását tárgyaló tervezete méltán tekinthető
a csehszlovák gondolat egyik első fogalmazásának, nagy
művében mégis dícséretes tárgyilagossággal tartózkodott
attól, hogy a cseh és tót nép történeti kapcsolatainak, így
például a XV. századi huszita uralomnak a nemzeti egység
szempontjából bármiféle jelentőséget is tulajdonítson. Objektí-
vítéséhez emelkedett előadásmód és a művészi szerkesztés
iránti különös érzék járult: oly tulajdonságok, melyeket
utódainál csak csökkent mértékben láthatunk viszont.

Palacky hatása igen nagy volt, de tulajdonképeni tanít-
ványa — és ebben *Rankéhez* hasonlít — nem akadt. Műve

¹ Érdekes magyar párhuzamot nyújt erre Horváth Istvánnak „Über Croatien“ c. műve, melyet az 1843. országgyűlés követeinek megbízásából írt meg.

² Anonymusszal egyező jelenségnek mondja a cseh Hajeket és a lengyel Kadlubeket, kiket azok ellen is, akik e forrásokat hamis nacionalizmusból védeni, vagy hiteles emlékként felhasználni akarják (I 155).

középkori részének a XIII. századi településre vonatkozó alaptétele heves ellenkezést váltott ki a csehországi németiség történetiróinál. *A. Bachmann*,¹ majd utána *B. Bretholz*² és mások a német kontinuitást iparkodtak bizonyítani. E probléma körül alakult ki a cseh történetírásnak ma is uralkodó, elsősorban forrásközlő és részproblémákat vizsgáló pozitivistikus irányzata, melyet azonban a nemzeti mozgalommal fennálló igen szoros kapcsolat jellemez. Az addig kétnyelvű prágai egyetem 1882-ben kizárólag csehnyelvű nemzeti egyetemmé alakul, melyen *Jaroslav Goll* és *Josef Emler* — az újabb cseh történetírás megteremtői — modern forráskezelési technikára és feldolgozásra tanító szemináriumot szerveztek. A nemzeti egyetem tanárai az úgynevezett fiatal cseh mozgalomban vezető szerepet visznek. Goll és Emler tanártársa, *Masaryk Tamás* fogalmazza meg a szociológiailag megalapozott cseh demokrácia alaptételeit és a történetírás fejlődésére és témaválasztására elhatározó módon ekkor mutat rá a huszitizmusra, mint arra a tényezőre, melynek a nemzet megmenekülését köszönheti. Miként a mult század utolsó negyedének magyar történetírásában az elsősorban függetlenségi harcokként felfogott erdélyi fejedelmi és magyarországi rendi mozgalmak kötik le csaknem kizárólag a kutatók figyelmét, akként válik a cseheknél a huszitizmus tanulmányozása a történetírás legsajátosabb, a közvélemény széles köreinek érdeklődésére számító munkaterületévé. A „nemzeti céloknak e tudományos módszerességgel történő megállapítása“ (*Šusta*), a történetírásnak kifejezett magistra vitae szerepe adja meg a napjainkig terjedő pozitivistá alapszínű cseh történetírás jellegét. Mellette csak a legújabb időben, elsősorban a műtörténész *Dvořák* munkásságában kezd szerephez jutni egy más értékháttérrel dolgozó történetiszemlélet. A cseh történetírás további jegyeit vizsgálva, elsősorban annak letagadhatatlan német jellege szembeötlő. Nagy irányváltozásai mind német egyetemeken nevelkedett tudósoktól indultak ki. Szerepe van e tényben a csehországi német történetírásnak is, mely az állandó polémia során a maga német és osztrák iskoláját kényszerítette az ellenfélre. A cseh történetírás képviselőinek gépies biztonságú forráskezelése és széleskörű irodalmi erudíciója valóban a legjobb német iskolára emlékeztet. Európa nagy nemzeteinek történetírása közül kevés dicsekedhet a bibliográfiai feldolgozásnak azzal

¹ Geschichte Böhmens. I—II. Gotha 1899, 1905.

² Geschichte Böhmens und Mährens bis zum Aussterben der Přemysliden, 1306. München—Leipzig 1912.

a mindenre kiterjedő alaposságával, melyet *Zibrt* nagy műve és az utána következő könyvészetek¹ képviselnek. E kiváló tárgyi megalapozottsággal azonban nem állanak arányban a cseh történetírás egyéb kvalitásai. *J. Šusta* a *Revue Historique* által kiadott, az európai történetírás ötvenéves multját összefoglaló műben² kénytelen annak a vádnak igazságát elismerni, hogy a cseh történetírás feltűnően szegény elfogadható összefoglaló feldolgozásokban. Egy másik helyen³ a cseh kutatás legújabb eredményeit összefoglaló *Novotny-Urbanek*-féle vállalkozást komoly és alapos munka eredményének mondja, de megjegyzi, hogy különösen az első kötetek keveset árulnak el a kor sajátos életéről és szelleméről.

Ez a teljesen tárgyias érdeklődésű, pozitivisztikus, de amellett erősen nemzeti érzésű történetíró-nemzedék érte meg 1918-ban a nemzeti álmok és törekvések minden vára-kozást felülmúló diadalát. Érdeklődésének két alaposan kiépített arcvonala, a középkori német település és a huszitizmus mellé harmadikul a békeszerződéssel a nemzet ölébe hullott Felvidék alig ismert története járult.

„Történetírásunk új idők előtt áll“, állapítja meg *Václav Chaloupecký*, a Comenius-egyetem történetprofesszora. A cseh történetírás néhány kivételtől eltekintve régebben nem érdeklődött kellőképpen szlovák testvéreinek története iránt. Ennek a jelen helyzetben meg kell változni, hiszen a csehek és tótok nemcsak 1918 óta, hanem századok, sőt több mint egy teljes évezred óta is közös történettel bíró egy nemzetet alkottak. Mert „mi a nemzet? A nemzet etnikailag egységes embercsoport, mely többé-kevésbé azonos természeti, nyelvi és kulturális adottságokból keletkezik és fejlődik tovább“. A nemzetnek itt adott racionalisztikus és a XIX. század biológiai nemzetfogalmát tükröző meghatározásával *Chaloupecký* elintézettnak is véli a csehszlovák történet fogalmi megalapozását. Nem is gondol arra a lehetőségre, hogy sem az etnikai egység, sem a közös természeti, nyelvi és kulturális adottságok nem oly tényezők, melyeknek

¹ J. Kazimour, *Bibliografie českého historie za l. 1915—1919.* (a cseh történelem bibliográfiája.) v. Praze 1922. ; J. Klik, *Třetí destiletí rejstřík bibliografický* (Három évtized bibliografiai jegyzéke). *České časopis historický* 1924. ; V. Novotný, *České dějepisectví v prvním destiletí republiky* (A cseh történetírás a köztársaság első évtizedében). Praha, 1929.

² *Histoire et historiens depuis cinquante ans. Tchécoslovaquie* par J. Šusta Vol. I 413—438.

³ *Revue Historique* (Bulletin), *Histoire de Tchécoslovaquie.* 1925 (49) 212—39, (50) 67—90.

„többé-kevésbé“ való jelenléte a nemzetfogalom sui generis történeti felépítésénél döntő szerepet játszhatna.¹ Bár Chaloupecky programjában a hangsúly elsősorban a nyelvi, etnikai és kulturális tényezőkön van, történetírói gyakorlatában — mint alább látni fogjuk — erősen érvényesíti az etatisztikus szempontokat is.

Chaloupecký dolgozata mellett, mely a kérdés módszertani megalapozásának első elméleti kísérlete, gyakorlatban, főleg népszerű összefoglalásokban már előtte is többen tettek kísérletet arra, hogy a cseh és tót nép történetét valamiféleképpen közös nevezőre hozzák. Ezekben a kísérletekben egy politikátörténeti és egy kultúrtörténeti irányzatot különböztethetünk meg. Az első irányzatot legtisztábban talán *J. Pekář*, napjaink egyik legtekintélyesebb cseh történetírója képviseli,² aki a csehszlovák történet fogalmát törzsi alapokból, a csehek, morvák és tótok politikai együttműködéséből alakítja ki. Ennek az egységnek megteremtésére történtek a multban kísérletek, sikerre azonban nem vezettek. A tótság több mint ezer éve kiszakadt törzstestvérei közösségéből és így elveszett a nemzeti egység számára. Ennek az eredetileg hármastagozású nemzetnek jogai így egyedül Csehországra szállottak. Pekář ezzel a misztikus fogalmazású elmélettel tulajdonképpen beismeri azt, hogy bajosan lehet közös történetről beszélni ott, ahol a hármastagozású nemzet jogait és hatalmának fősúlyát nem mind a három törzs, hanem közülük csak az egyik képviseli. Művében ennek megfelelően csehszlovák történet címén tulajdonképpen a cseh korona országainak multját tárgyalja, melyet a tótokra különös tekintettel levő magyar történeti exkurziók szakítanak meg. Így az egység kidomborítása érdekében ő is sokszor hivatkozik a nyelvi és kulturális egység tényeire.

Hasonló, bár a kultúrtörténeti mozzanatokot még merevebben mellőző kísérlet *Jaroslav Prokeš*-é,³ aki összefoglalásában a lehető legridegebben érvényesíti az államtörténeti szempontokat és — miként ez a művéhez csatolt térképeken is látható — egy alkalmat sem mulaszt el, hogy Magyar-

¹ Československé dějiny (csehszlovák történet). Čes. Čas. Hist. XXVIII (1922) 1—30.

² Dějiny československé, Praha 1921. Első kiadása 1914-ben még „Dějiny naše říše“ (A mi országunk története) cím alatt jelent meg.

³ Histoire Tchecoslovaque. Prague 1927.

országot és különösen a Felvidéket a cseh királysághoz csatolja.¹

A kultúrtörténeti irányzatot Novotny,² *A. Pražák* és a francia csehbarát történetíró, *Ernest Denis* képviselik. Közös alapmeggyőződésüket Novotny következő szavai fejezik ki: „sem az egymástól független államok ellentétes érdekei, sem a különböző állami hovatartozás nem szakították meg a nemzeti egységet és a belső élet egységét. A csehszlovák nemzet azonos belső életet élt. A tótok a valóságban a csehek életét élték, bár Magyarországhoz tartoztak. Nem állítjuk ugyan, hogy Szlovenszko története azonos volna Csehországéval, de legalább is annak visszhangját képezi.”

A politikatörténeti és kultúrtörténeti iránytól egyaránt független, sőt a csehszlovák történeti egység tanával szemben óvatosan elutasító álláspontot képvisel a csehek kitűnő jogtörténész és politikusa, *K. Krofta*,³ aki a csehtót történetet az osztrák történet mintájára képzei el. Az 1526-os évszám-nak itt az 1918-as felelne meg.

A csehhez viszonyítva aránylag keveset mondhatunk a tót történetírás multjáról. A magyar világban tótul csak igen kevesen és nem mindig a legjobb erők írtak. A régi tót gárda tagjai, *Križko*, *Botto*, *Šašinek* és *Škultéty* nem voltak szakszerűen képzett historikusok, érdeklődésüket egyrészt apró helyi témák, másrészt a tót nép multjának általános kérdései kötötték le. Eredményeiket így, különösen a középkori történetet és a tótság eredetét illetőleg, kevés módszeresség, de annál több fantasztikum jellemzi.⁴ A helyzet ma már megváltozott s ha az említett hibák nem is tűntek el teljesen, már nincs messze az az idő, amikor a tótság képes lesz történeti világpépét magyaroktól és csehektől függetlenül kialakítani. Erre a reményre elsősorban egy fiatal tót történész, *Daniel Rapant* munkássága jogosít fel, melyet európai erudíció, kitűnő módszertani érzék és nagy kutatókedv

¹ Így a Nagymorva Birodalomhoz számítja egész Pannoniát, Csehországhoz Magyarországot Vencel uralkodása alatt stb.

² Z dějin československých. (A csehszlovák történelemből.)

³ O ukolech slovenské historiografie, Bratislava 1925. Brno 1921. (A szlovák történetírás feladatairól.)

⁴ Jellemzőek erre *J. Škultéty*nak *O slovákoch* (a szlovákokról.) Turc. Sv. Martin, 1928. c. tanulmánykötetében kifejtett nézetei. A magyarok mindig a németek barátai voltak, a germanizálásnak egyedül a tótok és más szláv nemzetiségek szegültek ellen. Álláspontjának megfelelően mindenki tóttá, szlávva változik, amint a németek ellen küzd, de tüstént magyarrá válik, mihelyt németbarát magatartást tanusít.

jellemez. Így Rapantnak köszönhetjük a csehszlovák egység történet szemléletének mindmáig egyetlen és rendkívül élelmes elméjű bírálatát.¹ Rapant nyíltan rá mer mutatni arra a körülményre, hogy 1918 előtt a csehszlovák történet fogalma ismeretlen volt és így annak megalkotásában külső, politikai tényezők játszottak közre. Az egész csehszlovák történelmi komplexumot az a nemzeti szempontból érthető vágy fűti, hogy az 1918-ban megvalósult egységet, mint történeti fejlődés eredményét szemléltessék. Rapant azonban tudományos megalapozást, nem pedig *als ob* ideológiát keres és ezért egymásután veti kritikai vizsgálat alá az eddigi kísérleteket, elsősorban Chaloupecký elméletét. Rámutat a közös történetkonstrukciók alapjául szolgáló nemzetmeghatározás gyengéire. Helyesen ismeri fel, hogy az etnikai egység, a közös természeti, nyelvi és kulturális adottságok az egy nemzethez tartozás történeti fogalmának megalkotásánál nem jöhetnek tekintetbe mindaddig, míg hiányzik e tényezők közös voltának felismerése, míg nincsen meg az egységnek tudata. Ilyen tudatot pedig a cseh és tót nép multja nem tartalmaz.

*

A történetirodalmi és módszertani előzmények ismertetésében vizsgáljuk meg most már közelebbről azokat a munkateljesítményeket, melyet a cseh és tót történetírás gyakorlatilag produkált.

Az előzőekben tárgyalt, részben általánosságban, részben elméleti síkon mozgó kísérleteket figyelmen kívül hagyva, a cseh történetírás mindössze egy számottevő, szívós következetességgel kerestülvitt és megfelelő forrás-, valamint irodalomismereten alapuló művet mutathat fel, mint olyant, melyben átértékelő programjának elvei testet öltöttek: Václav Chaloupeckýnek a „*Régi Szlovenszko*”-ról írott nagy munkáját.²

A Comenius-egyetem csehszlovák történelmi tanszékének professzora 1918 előtt, irodalmi működéséből láthatólag, maga sem foglalkozott a Felvidék történetének kérdéseivel. Későközépkori és újkori tárgyú, kizárólag cseh vonatkozású dolgozatai után 1923-ban szinte minden előzmény nélkül lépett nagy munkájával a nyilvánosság elé. A rendelkezésre álló rövid idő figyelembevételével csak elismeréssel adózhatunk szorgalmának és munkaképességének, mellyel a kérdés nem kisterjedelmű és amellet meg lehetősé-
 szét-

¹ Československé dějiny. Pekářův Sborník. Praha 1931.

² Staré Slovensko. Bratislava 1923. 423, XX.

szórt forrásanyagát összegyűjtötte, a jobbára magyarnyelvű irodalmat áttanulmányozta.

Művének tiszteletreméltó őszinteséggel bevallott célja az, hogy a koraközépkori Felvidéket, mint földrajzi és történeti egységet állítsa olvasója elé (287. l.). Hite szerint a történeti magyar állam hatalmi keret csupán, melynek kritikai vizsgálata szükségképen a részek régi, önálló életének és centrifugális kultúrtartalmának felismerésére vezet. Ennek az egységet képező Felvidéknek történeti lényegét viszont a cseh állammal és kultúrával fennálló rendkívül szoros kapcsolatokban pillantja meg (315. l.). Művét tehát úgy tekinthetjük, mint a politikai és kultúrtörténeti beállítottságú csehszlovák történetiszemlélet érvényesítésének kísérletét. Művének tárgyalása közben — e dolgozat többi részével ellentétben — sokhelyütt apró részletek megvitatásába kell bocsátkoznunk, mert csak így tudjuk ellenőrizni az új történetiszemlélet heurisztikus értékét.

Programjának megfelelően Chaloupecký a szlovák történetnek elsősorban azon koraközépkori mozzanatait tárgyalja, melyek a tótság önálló állami létét vannak hivatva bizonyítani. A részletező tárgyalást a *Nagymorva Birodalom* születését megelőző idővel kezdi. Kísérletet tesz arra, hogy a mai Felvidéket lakó tótság őseinek törzsi tagozódását megállapítsa. Ennek eredményeképpen öt törzsi területet és öt törzset különböztet meg. Ezek a következők: 1. Vágvidék lakói a „*Vážané*“. 2. Nyitravidék — „*Nitrané*“, 3. Garamvölgy — „*Pohronci*“ (a törzs településének központja Esztergom volt), 4. *Ipolyvidék*, lakóinak törzsneve nem maradt fenn, 5. Hontvidék — „*Hont'ané*“. Itt mindjárt meg kell jegyeznünk, hogy Chaloupecký ehhez a tagozáshoz csak jelentéktelen részben jutott el történeti úton: forrásalapja egyedül a nyitravidéki Pribina-féle fejedelemségnek van. A Vágvidék önálló tagozására legfeljebb a sokat vitatott 1086-i prágai alapítólevél¹ jogosítana fel; Chaloupecký erre is hivatkozik, azonban nem tudja kellőképpen megindokolni, hogy a folyó egyszerű megnevezése alapján miért következtet egy külön törzs létezésére. A másik három provincia és törzsnév csupán településföldrajzi és nyelvészeti spekulációnak köszönheti létrejöttét. Mintául a Moravából képzett és forrásokkal bizonyítható *maravani*, *moraváné* morva törzsnév szolgált, melyhez Chaloupecký a folyónevekből

¹ Legjobb kritikai méltatása: R. Holzmann, Die Urkunde Heinrichs IV. für Prag vom J. 1086. Archiv für Urkundenforschung 6 (1918).

analógia útján újabb törzsneveket gyártott. Ez az öt törzs kerül szerinte a morva törzs fejei által szervezett Nagymorva Birodalom fennhatósága alá, melynek jelentőségét szerzőnk a hagyományos cseh felfogás szellemében erősen túlbecsüli. A Nagymorva Birodalmat a magyar honfoglalás megsemmisíti, anélkül azonban, hogy ezzel a szlovák törzsek politikai szervezetét megbontaná. A 955-i augsburgi ütközet után Morávia cseh segítséggel felszabadul a magyar iga alól: a század második felében *Pozsonyban* és *Nyitrában* cseh fennhatóság alatt álló szlovák fejedelmek uralkodnak. A források és az irodalom ismerői számára szinte fölösleges hangsúlyoznunk, hogy sem Morávia 955 utáni felszabadulásának, sem a morvákon gyakorolt cseh fennhatóságnak, különösen pedig a feltételezett tót fejedelemségek létezésének elfogadható, forrásszerű bizonyítéka nincsen. Chaloupecký itt csupán azt az újabban Novotny által nagy apparátussal bizonyított¹ cseh álláspontot fejlesztette tovább, melyet Bretholz és újabban R. Holzmann érdemben már megcáfoltak. *Ibrahim-ibn-Jakub* útleírásából, valamint a *Pilgrim*-féle hamis, de éppen ezért a X. század végének állapotára igen jellemző oklevelekből kitűnik, hogy Moravia az egész X. század folyamán magyar uralom alatt állott, a Kárpátokon túli részek 1003-ban Lengyelországhoz, 1020 táján pedig Csehországhoz kerültek. Chaloupecký felfogásának alapjául az a cseh történetíróknál általános meggyőződés járul, mely szerint a X. századvégi cseh fejedelemség egységes államot, sőt Chaloupecký fogalmazásában birodalmat (česká říše) alkotott. Bachmann, Bretholz, újabban pedig R. Holzmann ezzel szemben meggyőzően mutattak rá arra a tényre, hogy a mai Csehország a X. században sem etnikailag, sem államilag nem volt egységes.² Ez az állapot tükröződik Ibrahim-ibn-Jakubnak említett útleírásában is, aki a csehekről szólva nem használ közös népnevet, hanem uralkodójukat *Bumia*, *Baraga* és *Karakua* (Buima Böhment, Baraga Prágát, Karakua pedig a mai Kislengyelországot jelenti) királyának, az országot pedig *Boleszláv országának* nevezi. Előadása utal azokra az ősi, már a VIII. századi úgynevezett *Bajor Geográfus*nál hagyományozott elemekre, melyekből Boleszláv dinasztikus állama összetevődött. Chaloupecký arról sem vesz tudomást, hogy ez a gyenge, belsőleg egyenetlen, a keresztény-

¹ České dějiny I. (Cseh történet.) Praha 1912.

² R. Holzmann, Böhmen und Polen im X. Jahrhundert. Zeitschrift für Geschichte Schlesiens LII (1918) 8—9.

ség átvételének zavaraival küzdő és erősen német befolyás alatt álló kis ország oly távoli terület felett, mint a Felvidék, fennhatóságot nem gyakorolhatott, és éppen ezért bizonyítani iparkodik, hogy az említett szlovák fejedelemségek és a magyar törzsszövetség határát a Duna alkotta. Bizonyítékul szolgál számára a lengyel-magyar krónikának csupán forráskritikai értékkel bíró előadása, továbbá a XI. századi királyi okleveleknek az a sajátsága, hogy az uralkodót *rex Pannoniae*-nek, vagy *rex Pannoniorum*-nak nevezik. A lengyel-magyar krónika értékével mindenki tisztában van, a Pannonia-Dunántúl értelmezésnél pedig nyilvánvaló, hogy Chaloupecký a római kori jelentést alkalmazza a középkorra.¹ A Dunára, mint határvonalra azonban fontos szerep vár a további bizonyításban. Miután már előzőleg teljes határozottsággal beszélt a pozsonyi és nyitrai fejedelemségekről, most a Dunavonal birtokában részletesen le is írja azokat és főleg Magyarország fejlődésére gyakorolt hatásukat. E szlovák fejedelemségek azok, melyek a kereszténységet Csehországból Magyarországra plántálták át.² Így „a legrégebb magyar kézirat os emléke” tanúsága szerint „egy fiatal magyar fejedelem” cseh földön talál védelmet lázadó alattvalóival szemben. Ez a megállapítás óriási meglepetés mindenki számára, aki a magyar történelmet csak egy kevésbé is ismeri. Az első pillanatra el sem tudjuk képzelni, hogy mi lehet ennek az állításnak az alapja, melyik az a legrégebb magyar kézirat os emléke, melyre Chaloupecký hivatkozik. A nagy mű egyébként bőséges jegyzetei e ponton egyszerre rendkívül szűkszavúakká válnak, e rejtélyes forrást meg nem nevezik, hanem mintegy a felelősség elhárítására, a szerzőnek egy kisebb dolgozatára³ hivatkoznak. Ebből a dolgozathól tudjuk meg, hogy a homályba burkolt forrás nem más, mint az interpolált pannonthalmi oklevél híres bevezetése, melyhez Chaloupecký a közismert krónikákat és legendákat hívja segítségül. Ezzel a szerény apparátussal bizonyítja azt a merész tételt, mely szerint Szent István Koppány lázadását cseh segítséggel verte le. Mert ne higgyünk forrásainknak, mikor azok *Huntot* és *Pázmánt Svéréből*, *Vecelint*

¹ Pannónia középkori, különösen karolingkori jelentésére l. K. Schünemann, *Die Deutschen in Ungarn*, Berlin 1923. c. művének függelékét.

² Miként ezt egy más helyen tömören kifejezi: „Csehországból és Prágából terjedt el a kereszténység Lengyel- és Magyarországra.” *Ces. Cas. Hist.* XXVIII (1922) 12.

³ K. nejstaršim dějinám Bratislavy. (B. legrégebbi történetéhez.) *Sborník Filozofickéj Fakulty* I. 9. 1—23. Bratislava 1922.

pedig a bajorországi *Wasserburgból* származtatják, e lovagok cseh fennhatóság alatt álló szlovákok, vagy egyenesen csehek voltak. Hunt és Pázmán a krónika szerint a *Garam* partján övezték fel Szent Istvánt a karddal, a hareba induló hadvezér jelvényével. A *Garam* a Dunának baloldali mellékfolyója, a *Garam* vidéke pedig a Dunától északra terül el, azt a X. század elején a Pohroncik törzse tartotta megszállva és így az már nem magyar, hanem cseh uralom alatt álló tót terület volt. Ennek megfelelően Hunt és Pázmán sem lehettek németek, hanem csakis e vidék tót fejedelmei. Az eljárás világos: a Duna-vonalra, mint határra azért volt szükség, hogy ennek alapján meg lehessen konstruálni a cseh fennhatóság alatt álló szlovák fejedelemségeket, a nyitrai és pozsonyi fejedelemségek pedig arra jók, hogy általuk a Dunát lehessen történeti határként feltüntetni.¹

Vecelin nem szlovák, hanem cseh vitéz volt. Még pedig azért — hangzik szerzőnk vaslogikája —, mivel neve alatt a cseh *Vencel*—*Václav* név rejtőzik. Akit pedig a X. század végén és a XI. század elején Vencelnek hívtak, az más, mint cseh nemzetiségű nem lehetett, mert nevét csak Szent Venceltől nyerhette. A következtetés kitűnő, a hiba azonban a kiindulásban van: a Vicellinus, Vecellinus, sőt Vencellinus név ugyanis nem azonos a középkori latin emlékekben Venceslausnak írt cseh Václav névvel, vele német nyelvterületen már jóval Szent Vencel születése előtt is tömegesen találkozunk.

Szándékosan időztünk ily részletesen ennél az elméletnél: módszertani ízelítőt akartunk adni arról az eljárásról, mellyel Chaloupecký a történeti valóságot a csehszlovák egység tanának prokrustes-ágyába szorítja, arról a források szűkszavúságát kihasználó felelőtlen zsonglörködésről, mellyel a magyar történelemben járatlan cseh történetírókat — ha akaratlanul is — félrevezeti. Ez elemzés nyomán a magyar olvasó előtt világos lesz az elmélet magasabb rendeltetése is. A cseh vallási hatás hangsúlyozásával Chaloupecký azt akarja bizonyítani, hogy Csehszlovákia, mely már a X. században is fennállott, nem csupán faji összetételében, de kultúrhivatásában is azonos a maival. A különbség csak annyi, hogy a két nép egységét kifejező állam ma a demokráciát, akkor pedig a kereszténységet kolportálta Magyarországra

¹ Chaloupeckýnek a határookra vonatkozó nézeteit népszerűsíti R. Horna dolgozata, Hranice republiky Československé ve světle historie (A csehszlovák köztársaság határai a történelem világánál.) Bratislava 1924.

felé. Mint látjuk, ebben a történeteszemléletben az idő, mint egyediesítő tényező már teljesen elvesztette jelentőségét.

Chaloupecký merev államtörténeti szemléletét semmi sem bizonyítja jobban, mint az, hogy előadásának további során mind messzebb akarja kitolni azt az időhatárt, melyen túl a Felvidéket már mint Magyarország szerves részét lesz kénytelen tárgyalni. Így *Szent István*nak II. *Henrikkel* szövetségben a lengyelek ellen viselt hadjáratát is arra használja fel, hogy a Felvidék birtokbavételét késleltesse. Alaptételként fogadja el a XII. századi lengyel történetírónak, *Gallusnak* azt az általánosságban odavetett állítását, hogy *Boleszláv* a magyarok földjét egészen a Dunáig elfoglalta volna. Már *Bruckner* kiemelte Chaloupecký művének bírálatában,¹ hogy ez a híradás „eine patriotische Erfindung des 12. Jahrhunderts“. Gallus különben is a *magyarok földjének* elfoglalásáról beszél, miáltal a hipotézis önmagától összeomlik. A dunai határ újabb bizonyítgatása mellett a hangsúly itt a háború időpontján van, melyet Chaloupecký *Thietmárra* hivatkozva 1018-ra helyez. A német krónikás megfelelő helyét elolvassva, világossá válik előttünk, hogy ez az időmeghatározás súlyos pontatlanság eredménye. A IX. könyv első fejezete a *bautzeni békét* (1018) és Boleszláv házasságát tárgyalja, majd részletesen beszámol a lengyelek házassági szertartásairól, végül pedig ismét Boleszláv személyére tér vissza a következő szavakkal: et nunc de hiis mihi dixisse sufficiat, qui de praefati ducis infortunio quedam res narranda restat.² Thietmar tehát itt az előzőkben nem tárgyalt, azaz még a bautzeni békét megelőző eseményre utal.

Chaloupecký újabb dolgozatainak egyikében³ a magyar királyság keletkezésének körülményeivel is foglalkozik és az eseményeket továbbra is a Staré Slovensko szellemében értelmezi. *Esztergom*, Géza fejedelem megkeresztelésének színhelye, szerinte a morva püspökség székhelye volt és még Géza fiatalkorában is az országon kívül feküdt. Ezt két körülmény bizonyítja, úgymint a XII. századi arab *Idrisi* előadása, aki *Esztergomot* keleti Csehország központjának mondja, másrészt pedig a cseh hercegek regensburgi megkeresztelkedésének analógiája, akik tudniillik szintén külföldön vették fel az új hitet. A koronát a magyarok nem a pápától, hanem a császártól kapták és így birodalmi hűbére-

¹ Ungarische Jahrbücher VI (1926) 461.

² SS rer. Germ. ed. Kurze, 241.

³ Radla-Anastasius. Bratislava I 210—228.

sek voltak. Ezt a tételt *Thietmar* közismert adatával akarja bizonyítani, melyből azonban csak az tűnik ki, hogy *Ottó* császár jóindulattal támogatta és befolyásával elősegítette a magyarok koronakérését, melynek azonban csakis a pápa tett és tehetett is eleget. E hipotézisből láthatólag Chaloupecký a koraközépkori politikai formákkal és különösen pedig a koronázás lényegével egyáltalán nincs tisztában.

Visszatérve szerzőnk főművére: Chaloupecký Szent István uralkodásának végére helyezi a Felvidék politikai bekebelezését. A magyar uralmat azonban állandóan veszélyeztetik a *Přemyslidák* törekvései, akik *Szvatopluk* jogán emelnek igényt a Felvidékre. Részletesen ismerteti a felvidéki gyepűrendszert, hogy szemléltesse a XI. századi határvillongások és a birodalmi vállalkozásokban segédcsapat szerepét játszó cseh hadsereg nagy katonai erejét. *Bretisláv* (akitől Pozsony mai *Bratislava* nevét nyerte) vállalkozásai szerinte a történeti egység tudatának kifejezői. A Pekár- emlékkönyvben nemrég megjelent dolgozata¹ ugyanezeket a mozzanatokot hangsúlyozza II. Ottokár magyar hadjárataival kapcsolatban, de mindkét helyen elhallgatja azt a szerepet, melyet a magyar királyok a XI. század végétől kezdve Csehországban játszottak. Ha a magyar történetírás is ily anakronisztikus elképzeléseknek hódolna, könnyen arra a következtetésre juthatna, hogy a dinasztikus vállalkozások a kalandozó ősök által megszállva tartott Morvaország visszaszerzésére irányultak.

A cseh igények állandóságának hangoztatása mellett Chaloupecký mégiscsak elismeri, hogy a Felvidék önálló politikai életének a XI. század második negyedében vége szakadt. Művének további részében ennek megfelelően arra törekszik, hogy a csehtót kapcsolatokat a Felvidék történetének ezen esszenciális mozzanatait a közigazgatási, egyházi és gazdasági szervezet tényeiben kidomborítsa. Műve VII. fejezetét annak az általánosan tudott ténynek szenteli, hogy az esztergomi egyházmegye tulajdonképpen az egész Felvidéket magában foglalta, ami szerinte a magyarok részéről a területiális egység elismerését jelentette. Az egyházi szervezet tárgyalásánál is hangsúlyozza a cseh hatást, melyet a *Kostol*, *Kostolec*, *Kostolan* stb. helynevek bizonyítanak. A prágai egyházmegyében ugyanis a *kostel* szónak

¹ Uherska politika Přemysla Otakara II. 130—188. (II. P. O. magyar politikája.) Tendenciák nélkül hasonló témát tárgyal F. Dvorník, Manuel I. Komnenos a Vladislav II. král český (I. M. K. és V. II. cseh király). Sborník Bidl. v 1928.

parochia castri jelentése volt, azaz ott összefüggött a *stolica* (megye) szervezettel. A felvidéki helynevek is azt bizonyítják, hogy az egyházi, éppen úgy mint a világi szervezés Csehországból indult ki. A politikai szervezet tárgyalásánál felfedezi azt a nálunk régen tudott tényt, hogy a Felvidék úgynevezett *confinium* volt, melyet egy *comes confiniorum* igazgatott. A III. fejezetben a hercegség (ducatu) területét teszi vizsgálat tárgyává és arra a megállapításra jut, hogy annak felvidéki és tiszántúli részei (Bihar) egyaránt szlávok, tótok és ruténlakta területekre terjedtek ki. Szent Imre *dux Ruizorum* címéhez fűzött kombinációkat Petrov utasította vissza.¹ A hercegi birtokok tárgyalásánál mélyreható jelentőséget tulajdonít annak a ténynek, hogy a források megkülönböztetik a mega regist a mega ducistól. Ő ebben közjogi megkülönböztetést, a hercegi és királyi területek államjogi elhatárolását látja, bár a magyar királyság jellemzésére a magyar irodalom nyomán elég sűrűn használja a patrimoniális jelzőt. Az oklevelekben előforduló „*pars Danubii septentrionalis*“, „*pars Danubii*“, majd a később általánossá váló „*partes regni superiores*“ stb. kitételek mögött autonóm közigazgatási területet szimatol.

A gazdasági szervezet tárgyalásánál megállapítja, hogy a körmőci kamara területe a Felvidék nyugati részével esik egybe. Panaszkodik, hogy a magyar történetírók nem értékelik azt a kultúrhatást, melyet a kuttenbergi bányajog a Felvidékre és így annak tót lakosságára gyakorolt. Chaloupecký vagy nem ismeri, vagy nem olvasta figyelmesen *Hómannak* idevágó művét, mely a bányajognak Károly Róbert által végrehajtott reformját cseh befolyásra, sőt egyenesen János cseh király tanácsára vezeti vissza.² Viszont az sem kétséges, hogy a kultúrhatás nem csehektől, hanem a kuttenbergi német bányászoktól és azoknak ugyancsak német bányajogától indult ki.³ *Matunák Mihály* alább ismeretendő művében kimutatta, hogy Körnöcbánya lakói az egész középkor folyamán németek voltak, azaz itt egyszerű német kolonizációval van dolgunk.

Chaloupecký a Staré Slovensko utolsó fejezetében még

¹ Drevnějsija gramoty po istorii cerkvi i ierarhii (a kárpátalji orosz egyház és hierarchia történetének legrégebbi oklevelei.) 1930. Praha. XIX. 239.

² A magyar királyság pénzügyei és gazdaságpolitikája Károly Róbert korában. Budapest 1921. 88. l.

³ V. ö. K. Schünemann, Die Gründung von Kremnitz und das Kremnitzer Bergrecht. Karpathenland I 146—156. és előtte már Lippert, Sozialgeschichte Böhmens II 269 ff. Wien 1898.

egyszer összefoglalja munkája eredményeit, ahol is nemcsak a középkori, de általában az egész történeti Szlovenszko életének lényegét a cseh hatás állandóságában látja meg. Cseh- és Morvaország kultúrája hatja át a Felvidéket a kereszténység, a műveltség, a reformáció és ellenreformáció, végül a nemzeti ébredés tényeiben. A felsorolt körülmények figyelembevételével jut el a következő, munkája egész szellemére és céljára, de egyben tudományos értékére is rávilágító megállapításhoz: „A régi, a történeti Szlovenszko nemzetiségi szempontból nézve cseh terület volt” (313. l.).

Chaloupecký műve a háború utáni cseh történetírás egy jelentékeny irányának mentalitását fejezi ki, melyet bátran egy új romantikának jelzőjével illethetünk. Ez a pozitívista iskolájú nemzedék Chaloupecký példájából láthatólag nem tudott az ártértékelésnek elsősorban módszertani problémájával sikerrel megbirkózni. Különösen meglepő a politikai formák egykorú tartalma iránti nagyfokú érzéketlenség, mely nem csupán Chaloupecký műveit jellemzi. Az előzőkben nem azért mutattunk be oly részletességgel Chaloupecký határspekulációit, mintha egy magasabb történetiszemlélet szempontjából fontosnak tartanók azt, hogy a Felvidék hetven-nyolcvan évvel előbb vagy később jutott véglegesen magyar uralom alá, hanem azért, hogy szemléltessük azt a kicsinyes történeti jogkeresést, mely veszedelmesen emlékeztet a XVIII. századi történetírás etatisztikus célú bizonyításaira. Míg a legyőzött Magyarország tudósai, a nyelvész *Melich*, a Felvidék településtörténetét kutató *Mályusz* és a magyarság összefoglaló történetét író *Hóman* szakítottak a morva-tót kontinuitást tagadó *Karácsonyi*-féle vacuum elmélettel, addig a cseh történetírók jelentékeny része a diadal mámorában szinte ellenállás nélkül szolgáltatta ki magát a jelen igazolását kereső gyermekes történetiszemléletnek.

Ezt a hivatalos körök tetszésével nagy mértékben találkozó történetfelfogást a tót történetírók, köztük legerednyesebben M. Matunák¹ egyhangúan utasították vissza. Munkásságukban úgyszólván nyoma sincs a csehszlovák irányzatnak, az nagyobb részében ma is kizárólag helytörténeti vonatkozású. Erről a helytörténeti irodalomról² a

¹ Slovensko nikdy nepatrilo ani Česku, ani Polsku (Sz. sohasem tartozott sem cseh-, sem Lengyelországhoz) Kny. a Kultura c. folyóirathól. 1927.

² J. Škultéty, Starobyľa Nitra (a hajdani Nyitra) Turč. Sv. Martin 1924; J. Boháč, Dějiny staroslovnej Nítry (a régi Nyitra

tudományág külföldi eredményeihez viszonyítva nem sokat mondhatunk, holott kétségtelen, hogy a Felvidék. levéltári anyagának kontinuitása révén a helytörténeti kutatás számára egyike a legkedvezőbb terepnek. Terjedelemben és értékben is kiemelkedik az idevágó irodalomból Matunának *Körmöcbánya* történetével foglalkozó terjedelmes munkája. Mint már címe is mutatja,¹ a munka nem lép fel egy szintetikus várostörténet igényével, hanem az több, a város történetének középkori részét tárgyaló dolgozathoz képest össze, azaz a régi iskola szellemében adalékokat akar nyújtani egy monografikus feldolgozáshoz. Ha Matunák művének első fejezetét elolvassuk, úgy tisztán látjuk azokat a nehézségeket, melyek a Felvidéken a modern helytörténet elé tornyosulnak. Matunák így több mint hatvan oldalon kénytelen foglalkozni a város történetéhez, főleg keletkezéséhez fűződő eddigi romantikus nézetekkel, mégpedig azzal a konklúzióval, hogy mindaz, amit eddig a város történetéről az okleveles anyag mellőzésével egy jelentéktelen selmecbányai feljegyzés alapján tanítottak, teljes egészében téves (68. l.). E tisztítómunka elvégzése után szerzőnk jórészt *Hóman Bálint* eredményei alapján vázolja a bányászat és pénzverés szerepét a középkori magyar államháztartásban, ismerteti azokat a motívumokat, melyek Károly Róbertet a pénzügy és bányaművelés reformjával kapcsolatban a felsőmagyarországi városok, köztük elsősorban Selmecbánya alapítására és felkarolására készítették (71—82. l.). Körmöcbánya 1328 november 18-án proklamált alapításához a legközelebbi indítékot az aranyvalutára való áttérés és a bányaművelésnek 1327 május 17-én életbeléptetett reformja adta meg. Minthogy az új bányarendelemben Körmöcbánya még nincs megemlítve, bizonyosra vehetjük, hogy nemesérceinek tudatos kihasználása csak ezután vette kezdetét. A királyi szó által életrehívott és a csehországi Kuttenbergből hozott bányászokkal betelepített új városnak azonban már volt bizonyos településtörténeti előzménye. Egy 1291. (ÁUO V 30) és egy 1295-i oklevélben (CD VI/1 346) említett „populi

története); Nitra 1929 Loubal, Fr., Nové Mesto nad Vahom (Vágújhely) Nové Mesto 1927. A. Kavuljak, Hrad Orava (Árvavára) Turč. Sv. Martin 1927. stb. J. Martinka: Hrad Sokola nad Košicami (Szkola vára Kassa mellett). Sborník muzeálnej slovenskej spoločnosti XXV (1931) 1051—139.; J. Houdek: Velky hrad Liptovský (Liptó nagy vára) u. o. XXV (1931) 148—183.

¹ Z dejín slohodného a hlavného banského mesta Kremnice (Körmöcbánya szabad és fő bányaváros történetéből) V Kremnici 1928. 541 l.

regales de Keremchey, " illetve „populi de Keremnicza" alapján arra következtet, hogy az 1328-ban alapított város helyén már jóval előbb tótoklakta kis falu állott. Ami mármost e falu lakóinak foglalkozását illeti, valószínűnek tartja, hogy azok a patak medrében található, Tollius Jakabtól (1687) és Bél Mátyástól említett kovakő (tótul kremnec) eladásából és bizonyos kezdetleges eszközökkel végrehajtott aranymosásból tartották fenn magukat. Matunák ezzel a magyarázattal a városnév eredetének kérdésére akar megfelelni: szerinte a csehországi német telepések új községe annak a tót falunak nevét vette fel, melynek helyén létrejött. Éppen ez a pont az, ahol a szerzővel nem tudunk egyetérteni. Az oklevelekben említett Keremchey-Keremnicza község ugyanis — miként erre már Matunák előtt Hóman és Mályusz, valamivel utána pedig Schünemann rámutattak — nem Bars, hanem Zólyom megye területén feküdt, azaz nem szolgálhatott Kőrmöcbánya települési előzményéül. De nem bizonyítható e telep lakóinak Matunák által feltételezett életmódja sem. Az 1295-i oklevélből ugyanis kiderül, hogy a nevezett falu lakóira a király erdeinek és azok vadállományának őrzését bízta. A következő fejezetben a szerző az 1328 és 1442 közötti adóösszeírásokat teszi vizsgálat tárgyává, hogy a benne előforduló nevek alapján a polgárság alaprétegének nemzetiségét megállapíthassa. E több száz nevet tartalmazó összeírásban mindössze öt olasz és tizenkét cseh nevet találunk, világos jeléül annak, hogy a város a középkor folyamán tót neve ellenére is csaknem színtiszta német település volt. A munka további fejezetei, melyek a város birtokainak történetével, a bányajoggal, a levéltárral, a város katonai és egyházi történetével stb. foglalkoznak, a helytörténeti kutatás mai mértékével mérve nem mondhatók különösen sikerülteknek. El kell azonban ismernünk, hogy megállapításait mindenütt szolid okleveles bázisra építi és a függelékben kiadott, eddig ismeretlen oklevelekkel a kőrmöci anyag oly kíváncsatos közléséhez is megtette az első lépést.

A cseh történetírás tradícióinak ismeretében az 1918-ban bekövetkezett fordulattól joggal várhattuk volna a felvidéki huszita uralom történetének a modern cseh kutatás szempontjaival összhangzó feldolgozását. Ez azonban alig érthető módon nem következett be. Egyetlen, *Žižka* hadjárataival foglalkozó cseh tanulmányt ismerünk csupán, mely némileg magyar, felvidéki vonatkozású.¹ Pedig a huszitizmus társa-

¹ Žižkova obrana a vyprava do Uher r. 1423. Sbornik Žižkův 1924. (Ž. 1423-i magyarországi expedíciója.)

dalmi hatásának nem annyira felvidéki, mint inkább általános magyarországi vonatkozású kutatása kétségtelenül hálás feladat volna. Így a felvidéki huszitizmus történetére csak egy munkát említhetünk, Mikuláš Mišikét.¹

Művét a cseh kritika² rendkívül kedvezőtlenül fogadta és nem ok nélkül. Ez a fiatal pap éppen nem szimpatizál a huszita mozgalomnak sem cseh-, sem magyarországi képviselőivel, egyébként azonban sok újat nem tud mondani. Elfogadja *Gerő* és *Tóth-Szabó* megállapításait, hogy Giskra Erzsébet fiának, utószülött Lászlónak érdekeit képviselte a Felvidéken. Ez kétségtől így is van, azonban mindezt eddig is tudtuk. Munkája csak a kiadott forrásokat és az irodalmat használja fel, de lemond a mozgalom szociális oldalát hangsúlyozó újabb cseh irodalom³ eredményeinek értékesítéséről. A jövő kutatás szempontjából a társadalmi hatás tisztázásán kívül elsősorban *Giskra* egyéniségének és szerepének modernebb megvilágítását tartanók kívánatosnak. Giskra János véleményünk szerint nem volt sem nemzeti hős, sem a szláv szabadság bajnoka, de viszont felelőtlen rablóvezér sem. Fiatalsága külföldön rideg zsoldosi szolgálatban telt el. Hazájába már csak a huszita mozgalomnak abban a korszakában tért vissza, amidőn a vallási, társadalmi és nemzeti programból csupán az önmagáért vívott harc követelménye maradt meg. Katona volt tetőtől-talpig, de nem az elnehezült rendi hadviselés képviselője, hanem olyanvalaki, akit katonává az állandó háború tanulságai és az egész világ hadrendszerét átalakító nagy hadvezérek példája nevelt. Pályájának történeti érdekességét éppen az adja meg, hogy annak egész tartama alatt a rendiség és a fejedelmi hatalom között ingadozott, hogy végül is, mint Mátyás seregének kapitánya, az utóbbihoz csatlakozzék. Giskra alakjában így megszemélyesítve láthatjuk a huszitizmusnak az abszolutizmust támogató és a rendiséget alá-
 asó hatását.

A módszertani kérdés tárgyalásánál alkalmunk volt látni, hogy a cseh történetírók egy fajsúlyban nem jelentéktelen része távortartotta magát a csehszlovák egység történeti ideológiájától. Ez a magatartás elsősorban a jogtörté-

¹ Husiti na Slovensku. (Husziták a Felvidéken.) Banská-Bystriča 1928. 328 l.

² Novotný, Česká dějepisectví 28 l.

³ K. Krofta. L'aspect national et social du mouvement hussite. Le monde Slave V (1928) 321—51. ; V. Chaloupecký, Selská otázka v Husitství. (A parasztkérdés és a huszitizmus.) Bratislava 1928.

nészeket jellemzi, akik *Kadlec* nyomán, ki tudvalevőleg már a háború előtt is foglalkozott magyar témákkal, összehasonlító cseh és magyar jogtörténetet művelnek. Kissé szláv szempontú, de értékes és tárgyilagos munkásságukból a pozsonyi jogtörténésznek, *R. Rauschernek* két dolgozatát kell különösen kiemelnünk. Az első a családi birtok-közösség intézményének cseh- és magyarországi formáit és alakulását vizsgálja a Tripartitumot megelőző időben.¹ Közöttük teljes párhuzamot állapít meg. Kutatja a családi közösség tagjainak egymásközötti jogviszonyát, a közösségen kívül állókhoz való viszonyt a peres ügyekben, a birtok-közösség felosztásának módzatait, a mesterséges úton, szerződéssel idegenek között létrehozott közösségek jogi természetét, végül pedig az egész intézmény diplomatikai formáit. A felsorolt pontok mindegyikén teljes egyezést állapít meg a magyar és a cseh institúció között. Egy másik dolgozatában² a váradi regestrumban tükröződő magyarországi istenítelet-joggyakorlattal foglalkozik. Tanulmányának első részében szemléltetően, a források pontos felhasználásával írja le az istenítelek lefolyását, második részében pedig az így részletesen megismert ritust a német és a nyugati szláv szertartással veti egybe. A váradi regestrumban megőrzött imaformulának pontos megfelelőjét ismeri fel egy ugyancsak XIII. századi lengyel isteníteleti jegyzőkönyvben, sőt egy régebbi frank emlék révén közös forrásukra is rámutat. A szertartás módzatai tehát német földről terjedtek kelet felé. Ami azonban magát az istenítelet intézményének eredetét illeti, Rauscher a váradi regestrumban előforduló szláv jogi terminológia (prauda) alapján arra a végeredményre jut, hogy a magyarság az istenítelek intézményét már a kereszténységhez simuló formájában a magyarországi honfoglalás-kori szlávoktól vette át.³

A magyar és a cseh alkotmányfejlődés párhuzamával foglalkozik *K. Krofta* terjedelmesebb tanulmánya is.⁴ Ebben határozottan állást foglal a régebbi magyar jogtörténetírásnak, különösen az alkotmányfejlődés egységéről és immanens

¹ O rodinném nedilu v českém a v uherském právu zemském před Tripartitem. Bratislava II 1928 630—641.

² O registru Varadinském. (A váradi regestrumról.) Bratislava III (1929) 307—326.

³ Rauschernek Slovenské právni dějiny v rámei dějim práva ve střední Evropě. Sborník práv. lak. univ. Slovenského č. 1. c. tanulmányát sajnos nem volt módomban felhasználni.

⁴ Stará ustava česká i uherská (a régi cseh és magyar alkotmány) Bratislava 1932.

fejlődéséről, valamint a Szentkoronatan sajátosan magyar jellegéről alkotott felfogásával. Miként már előtte összefoglaló cseh jogtörténetében *O. Peterka*,¹ úgy Krofta is világosan meglátja a koraközépkori magyar királyság magánjogi, patrimoniális jellegét és ennek a korai cseh állammal való letagadhatatlan párhuzamát. Kimutatja, hogy némi időbeli eltolódással a cseheknél is ugyanaz a folyamat ment végbe, ami a magyaroknál: a nagybirtokos oligarchia előretörése, a korona közjogi jelentőségének megnövekedése. A párhuzam a fehérhegyi csatáig vihető, a két alkotmány fejlődése ettől fogva hajlik el egymástól. Míg a cseheknél a nemesség elveszíti minden befolyását az állami életre és a nemzeti élet irányítását különösen a XIX. században a liberális és demokratikus érületű kispolgárságnak engedi át, addig Magyarországon mélyen meggyökereződik a Werbőczyánus nemesi ideológia és válik nemesak a germanizálás hatásos ellenszerévé, de egyúttal a modern társadalmi fejlődés gátlójává is. Amennyire elfogadható Krofta okfejtése a régi alkotmányok egyezését illetőleg, legalább is oly mértékben vitatható az újabbkori fejlődés különbségeinek általa adott értékelése. Nyilvánvaló, hogy Krofta e ponton nem történelmi, hanem modern társadalmi, sőt jellegzetesen cseh társadalmi álláspontot képvisel, amennyiben a fejlődés végpontjának a jelen helyzetet tekinti és a folyamatok értékét a mai cseh társadalmi rendhez viszonyítja. Történeti szempontból igenis lehetne vitatkozni arról, hogy egy nemzet fejlődésére a polgárság és nemesség, főleg a főnemesség éles szembefordulása, vagy pedig az összeolvadás simasága hatott-e kedvezőbben.

Mint nem jogtörténész, érdemben nem foglalhattunk állást a Rauscher és Krofta által képviselt cseh irányzattal szemben. Rá kell azonban mutatnunk arra, hogy a magyar tudománynak a történelmi Magyarország fölött gyakorolt és gyakorlandó szellemi hegemoniáját nem a Chaloupecký képviselte, véleményünk szerint a cseheknél is csak tiszavirágéletű csehszlovák irány nyilvánvaló és gyermekes ferdítései, hanem ennek a szolid eszközökkel dolgozó jogtörténeti iskolának a problémák elevenébe vágó munkássága veszélyezteti. Ezzel a modern fegyverzetű iskolával szemben lehetetlenség továbbra is a régi szölamokat hangoztatni, közjogi egységről, történetileg légüres térben lejátszódó, a jogi dialektika immanens szabályai szerint végbemenő alkot-

¹ Rechtsgeschichte der Böhmischen Länder I. Reichenberg 1923.

mányfejlődésről beszélni, mert ez rövidesen egyértelmű lesz nemzeti multunk reménytelen kiszolgáltatásával.

Egyelőre még vigasztalásunkra szolgálhat, hogy a cseh történetírás e problémák kutatásában szintén csak a kezdet kezdeténél tart és így a mulasztottak viszonylag könnyen pótolhatók. A magyar történettudomány a jogtörténeten és a diplomatikán kívül elsősorban politikatörténeti téren teremthetne magának a cseh és lengyel kutatásba szervesen bekapcsolódó munkaterületet. Itt elsősorban nem eseménytörténetre, hanem a közös politikai formák kutatására, egy összehasonlító középeurópai politikatörténetre gondolunk. A nyugati történetírás már régóta szakított a művelődéstörténeti iránynak azzal a dogmájával, mely a politikai élet jelenségeiben a történetíró szingularizáló munkája számára hasznavehetetlen esetlegességeket látott és ezzel egyidejűleg munkába vette a politikai formáknak, a terminológia koronként változó tartalmának pontos meghatározását, amely nélkül szintetikus korkép kialakítása el sem képzelhető. A középkori, de különösen a későközépkori magyar történet a problémák kutatásának általános középeurópai viszonylatban is elsőrangú területe, a magyar történetírás pedig rendelkezik azokkal az adottságokkal, melyek e lehetőség kiaknázáshoz megkívántatnak.

Bizonyára nem kerülte el az olvasó figyelmét az a körülmény, hogy beszámolónkban nem esett szó nagyobb területet tárgyaló középkori településtörténeti munkáról. A kezdeményezés érdeme itt még mindig a magyar tudományé és csak rajta mulik, hogy e nemzeti szempontból is talán legfontosabb munkaterületről magát kizsoríttatni ne engedje.

Deér József.

Kun és jáász társadalomelemek a középkorban.¹

(I. közlemény.)

I.

A középkori magyar társadalmi kategóriák vizsgálata közben a XIII—XIV. század fordulóját megelőző kort el kell választanunk attól az időszaktól, amely körülbelül talán a XIV. század közepe táján kezdődik. E szétválasztást szükségessé teszi a társadalmi terminológiának bizonyos, a rendiség kialakulásával összefüggő, megállapodottabb volta a korábbi, változó tartalmú fogalommegjelöléseket mutató terminológiával szemben. A magyar korai középkor szemlélete úgy látta, hogy a társadalom számtalan kisebb-nagyobb gazdasági s egyéb feltételek által meghatározott csoportra, osztályra (coetus, caterva, collegium) bomlik. Az egyes ember az élet ezerféle vonatkozásának megfelelően gyakran más és más csoport tagjaként tűnik fel. A gazdasági adottságok, a személyes viszony egymást keresztezván, a coetusok, catervák pontos megkülönböztetését jóformán lehetetlenné teszik. Az egyes hovatartozását világos elválasztó határok nem szabják meg.²

Azzal a társadalmi folyamattal kapcsolatban azonban, amely a rendiség kialakulására vezetett, bizonyos jogi („közjogi“) jellegű jegyek alapján kezdték az egyesnek társadalmi helyzetét megítélni s e megítélés alapján egyik vagy másik rendbe sorolni. A társadalmi helyzetnek e jogi alapon történő

¹ Jász kunok helyett kunokat és jászokat azért mondom, mivel egyfelől a kunokról jóval előbb találunk okleveles említést, mint a jászokról, másfelől pedig mert a kunok számbeli és — mint alább látni fogjuk — társadalmi és gazdasági tekintetben is felette állottak a jászoknak. Kezdetben a kunokat és jászokat — úgy látszik — még a kormányzat tekintetében is megkülönböztették. Perényi Miklós lovászmesterről halljuk először 1419-ben, hogy ő a kunok és jászok bírása. De már jóval előbb is (1370 óta) van rá adat, hogy a nádor, illetőleg a kirendelte kun bírák jász ügyekben hoztak ítéletet. Olv. Gyárfás I. alább id. m. III. köt. 505., 512. és 565. l. A társadalomelem terminus használatát a bevezető sorok igyekeznek megokolni. Lásd különben Dékány I.: Gazdaság- és társadalomtörténet. A magyar történetírás új útjai. Budapest, 1931. 197. l.

² V. ö. Váczy P.: A királyi serviensek és a patrimoniális királyság. Különlenyomatban. (Századok, 1927. évf.-ból.) Budapest, 1928, főleg 6. és 95. l.

megítélése végigkísérhető a rendiség kialakulásának korától kezdve Werbőczyt át egészen a legújabb időkig. A jogi gondolkodás a rendszert keresi, az élet változatosságában a közös vonásokat, a leegyszerűsített formákat igyekszik megrögzíteni. A német jogtörténet — Dungern szerint — „jogi formákkal foglalkozott, e formák keletkezése és célja nem érdekelte”.¹ A jogtörténeti kutatás e dogmatikus jellegére igen jellemző, hogy a társadalmi jelenségeket a rendiség keretén belül vizsgálta még olyan korra vonatkozólag is, amely korban rendiségről még nem is beszélhetünk.²

Amíg tehát a magyar korai középkor társadalmi jelenségeinek a vizsgálatát a terminológia határozatlan volta, addig a rendi társadalom elemzését az a körülmény nehezíti meg, hogy ugyanazon terminus mögé heterogén természetű jelenségeket vagyunk hajlandók csoportosítani.³

A társadalom rétegződésének vizsgálatánál sohasem szabad szem elől téveszteniünk, hogy a rendiség kereteiben oly elemek is húzódnak meg, amelyek jogilag talán többé-kevésbé besorozhatók egy-egy rendbe, de mint az illető kor társadalmi fejlődésének képződményei, a rend kategóriájába semmiképen sem illeszthetők bele.⁴ A rend fogalmával szemben tehát egy olyan terminussal kell élnünk, amely e társadalmi képződmények mivoltára inkább jellemző. Az osztály fogalma elsősorban a XIX—XX. század,

¹ Dungern, O. v.: *Adelsherrschaft im Mittelalter*. München, 1927. 4. l. Hogy a jogtörténet az alkotmányi és jogi viszonyok szociális alapját nem kutatta, onnan is magyarázható, hogy az e kutatások alapjául szolgáló oklevelek elsősorban a *jogi* formákat tükrözik. Forrásaink ilyenén természetéből következik, hogy a fejlődésben másodlagosat primérnek vagyunk hajlandók feltételezni. Pedig elsősorban a társadalom szabályozza a jogot és csak másodszorban hat vissza a jog a társadalom formálására. Jól mondja Vierkandt, A.: „das Erste im Erkennen, das Letzte in der Wirklichkeit ist”. *Gesellschaftslehre*, Stuttgart, 1923. (Sajnos csak I. kiadása van kezemnél.) 56. l. Olv. még Dékány I. i. m. 192. l.

² Ebbe a hibába estek mindazok, kik már pl. az aranybulla korában kialakult köznemesi rendről beszéltek. E szemlélet eredetére nézve ld. Mályusz E.: *Polgárságunk részvétele a középkori országgyűléseken*. Protestáns Szemle. 1927. évf. 142. és köv. l. Hasonlóképp tőle: *Geschichte des Bürgertums in Ungarn*. Vierteljahrsschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte, 1928. évf. 356. és köv. l.

³ Legjellemzőbb erre a familiárisok társadalmi rétegének Werbőczy útmutatása nyomán való csaknem teljes figyelmen kívül hagyása Szeffű Gy. könyvéig. (Szerbiensek és familiárisok, Budapest, 1912.)

⁴ V. ö. Lederer E.: *A legrégebb magyar iparososztály kialakulása*. Századok, 1928. évf. 503. l. Váczy P. i. m. 33. l. l. jegyz.

a modern társadalom rétegei számára van lefoglalva.¹ A középkor labilisabb, kisebbkörű csoportjai a modern társadalmi osztályokkal szemben elemi társadalmi osztályoknak tűnnek fel. A középkori társadalom rétegződése inkább továbbfejlődésre többé-kevésbé képes *társadalmeelemeket* ismer, mint társadalmi osztályokat, melyeket a belső kölcsönhatások alapján kialakult közszellem kovácsolt lassú fejlődés folyamán egységessé.²

E megfontolások alapján kíséreljük meg a magyarországi kunok és jászok körében a középkor folyamán végbe ment társadalmi változásokat és átalakulásokat vizsgálat alá venni.³ E vizsgálatoknak a fentebb említetteken kívül speciális akadályai is vannak. Az egyéb társadalomtörténeti kutatásokkal közös nehézség mellett, hogy t. i. az elsősorban *jogi* formákat figyelembevevő okleveles anyagban a *társadalmi* jelenségeket kell keresni, az is megnehezíti munkánkat, hogy egy a társadalmi fejlődés magasabb fokán álló nép terminológiáján át kell a primitívebb fokon élő nép társadalmának rajzát megkísérelni. Nem szabad felednünk azt sem, hogy a kunságot, jász-ságot sokkal közvetlenebbül érték a magyarság részéről minden irányban a hatások, mint az határszéli vagy csak kis területen szomszédos település esetében történt volna.

Első feladatunk tehát az oklevelek kun és jász társadalomra vonatkozó terminológiájának a tisztázása. E szerény kísérlet nem is kíván a terminusok interpretációján és egymásraveztetésén kívül mást adni. Vizsgálódásaink kiindulópontjául — a közfelfogást követve — IV. Lászlónak úgynevezett kun törvényeit⁴ választjuk, ha nem is ezek az első emlékeink a kunok magyarországi életéről.

¹ Vierkandt, A.: Gesellschaftslehre, Stuttgart, 1923. 310. és köv. l.

² De már pl. a királyi serviensek mozgalma tipikus osztálymozgalom. Az eddig mondottakra nézve olv. Dékány I. kitűnő fejtegetéseit: A történettudomány módszertana. Budapest, 1925. 69—72. l.

³ Dolgozatom főleg azokon az okleveleken alapszik, amelyeket Gyárfás I.: A jász-kunok története (Kecskemét, Szolnok, Budapest, 1870—1885) című négykötetes munkájában adott ki. A már korábban megjelent és Gyárfás által csak újra lenyomatott okleveleket csak abban az esetben idézem első kiadásuk nyomán, ha Gyárfás esetleg az éppen hivatkoztam részt kihagyta. Gyárfás óta az újabb oklevéltárak csak kevés új anyagot hoztak; az Országos Levéltárban is csak néhány olyan darabot találtam, amelyet ő nem ismert. (Sajnos, jóformán csak a Zsigmond-korabeli anyagot tudtam ott az Óvári-regesták alapján áttekinteni.)

⁴ Marczali H.: Enchiridion. Budapest, 1901. 175. és köv. l.

A modern ember előtt első pillanatra alig érthető, páratlan eseményként, szinte máról-holnapra ékelődik jóformán a magyarság kellős közepébe 1243-ban (vagy 1244-ben) a kunoknak velük rokon, de erkölcsiében, szokásaiban már idegen nemzetisége.¹ Valószínűleg a betelepedést követőleg csakhamar érezhetők voltak a kultúrfok különbözőségéből adódó ellentétek, különösen két irányban: egyházi téren és a magyarság életmódja tekintetében. Főleg a kun probléma egyházi oldalának rendezésére jött Magyarországra Fülöp fermói püspök 1278-ban s e probléma megoldási kísérletének kell tekintenünk a kun törvényeknek legalább is elsejét.

IV. Lászlónak e két oklevele privilegium, még pedig a privilegiumoknak az az egyszerűbb fajtája, amely II. Endre uralkodása alatt öltött határozott formákat.² A két oklevél egymással némileg összefügg. Az elsőben ígéret van a második kiadására, illetőleg arra vonatkozólag, hogy az eddig hozott

¹ Az oguz-törökséghez tartozó kunok a XI. század harmadik negyedében, 1070 táján jelennek meg a Don-torkolat és az Al-Duna között. A kunokat, akiket a magyar krónika fehér kun, az orosz kútfők polovec, a bizánci források Komanoi néven emlegetnek, az a nagy mozgolódás lökte nyugat felé, amely a mongol birodalomnak hirtelen óriási arányokban való kibontakozásával állott összefüggésben. E keletről hajtó erő az 1223-i kalkamenti s az 1239-i végzetes volgai ütközet után még tovább nyugatra, hazánk területére sodorta nagy részüket Kuthen fejedelmük vezetése alatt. A kunoknak hazánkba költözésében azonban a keletről hajtó erő mellett a nyugatnak — lehetne mondani — vonzó erejét is felismerhetjük: Béla aldunai térítési törekvései, melyek valláspolitikai és hatalmi megfontolásokra vezethetők vissza, szintén szerepelhettek motívumként a kunok ama elhatározásában, hogy a keleti veszedelem elől Magyarországra menekülnek. Különösen második beköltözésük alkalmával domborodik ki ez utóbbi momentum: IV. Béla egyenesen hívta a menekülteket.

Első s második beköltözésükre Pauler Gy.: A magyar nemzet története az Árpád-házi királyok alatt. Budapest, 1899. (2. kiad.) II. köt. 148. és köv. és 204. és köv. l. Domanovszky, A.: Geschichte Ungarns, 63. l. Hóman B.—Szekfű Gy.: Magyar történet, II. köt. 124. és köv. és 150. l. Továbbá: Kossányi B.: Az úzok és kománok történetéhez a XI—XII. században, Századok, 1922. évf. 519. s köv. l. Pálffy I.: A tatárok és a XIII. századi Európa. Budapest, 1928. Hogy a kunokkal együtt jöttek a jászok is, csaknem teljesen bizonyossá teszi az a körülmény, hogy a magyarországi (Szabolcs, Somogy, Borsod és Temes megyében) *Észlár*, *Oszlár* helynevek török (tehát kun) nyelven *jászokat*, *jász falut* jelentenek. Lásd Gombocz Z.: Osseten-Spuren in Ungarn (Festgabe an W. Streithberg, 105—110. l.) és Ossètes et Jazyges. (Revue des études hongroises et finno-ougriennes, III. évf. 1—2. sz.) V. ö. még Németh Gy.: Nyelvtudományunk és a történetírás. A magyar történetírás új útjai. 377. l.

² Olv. Szentpétery I.: Magyar oklevéltan, Budapest, 1930. 95—98. l.

és a legközelebbi országgyűlésen (?) hozandó rendelkezéseket („que omnia, videlicet tam articulos prenomatos, quam alia, que in prefatam convocacionem per ipsum dominum legatum fuerint ordinata“)¹ ünnepélyes privilégium formájában — sub bulla aurea — fogja kiadni s ennek egyik példányát a legátusnak átadni.

Az 1279 augusztus 10-i kelet alatt ismeretes oklevél nem aranybullás ünnepélyes privilégium, nincs invocatiója, mellőzi az inperpetuum formulát és a méltóságok felsorolását, tehát kiállítását tekintve nem felel meg az első privilégiumban ígért oklevélnek. Mégis, mivel arra alig gondolhatunk, hogy ily rövid időn belül a kunok dolgában három oklevélben is intézkedett IV. László,² a június 23-i privilegiális kitételét csak az augusztus 10-ire vonatkoztathatjuk, melynek azonban a provenienciája sem egészen bizalmatlakító. Eredetije ismeretlen.³ A XVII. század végén még nem tudnak róla, csupán a XVIII. század második fele óta emlegetik. Tehát a XVIII. század első felében válhatott ismeretessé.⁴

¹ Az első törvény érdekes tagoltsága: I. Azok a cikkek, amelyekre IV. László „in presencia . . . legati et omnium prelatorum et religionum virorum et satraparum“ esküdött meg. Ezek 3 pontra tagozódnak (a 3. öt alpontban adja Usacus és Tolon ígéretét), köztük az egyik „novem alios articulos“ emleget, melyek a keresztények és kunok helyzetére vonatkoznak. Hogy mi ez a kilenc pont, arról nem szól az oklevél. Vajjon ezeket külön privilegiális tartalmazza? II. Előre megígéri a király a legközelebbi convocación hozandó rendelkezések megtartását.

² Rövid időn belül, mivel ennek, mint éppen a legátusnak átadandó ünnepélyes oklevélnek a püspök elutazása előtt kellett kelnie, már pedig a legátus 1281 őszén távozott hazánkból. (Utoljára 1281 szept. 6-án hallunk róla Esztergomban. — Olv. Pauler Gy. i. m. II. köt. 562. l. 256. jegyz.)

³ Szentpétery I. egyetemi tanár úr mély hálára kötelező szíves közlése szerint csupán egy XVIII. századi átíratát ismerjük, bár eredetije Pray szerint megvolt a bécsi cs. titkos levéltárban (olv. Fejér, G.: Codex diplomaticus V/2. köt. 519. l. és Pray, G.: Dissertationes historico-criticae in annales veteres Hunnum, Avarum et Hungarorum. Vindobonae, 1774. 117. l. Ő „ex originali“ közli az oklevelet.) Az első oklevélnek egy 1338-i pápai (XII. Benedek) átíratra ismeretes a vatikáni levéltárban, de — állítólag — ugyanott megvan az eredeti is.

⁴ Amikor I. Lipót 1668-ban a kunok és jászok kiváltságait újra megerősíti, a privilégiumok sorozatát 1407-tel nyitja meg, az 1279-es oklevelekről nem tesz említést, tehát azokat a XVII. század végén még nem ismerték. Pray 1774-ben adta ki a bécsi cs. titkos levéltárbeli eredeti (?) példány alapján. Fejér pedig azt mondja, hogy ő a jászok területének az 1790–91-i országgyűlés elé terjesztett reflexióiból ismeri. Illéssy J.: A jászok eladása a német lovagrendnek. Századok, 1905. évf. 35. l. 1. jegyz. Lásd különben a fentebbi jegyzetben idézett munkákat.

Éppen ez a körülmény az, ami némi gyanút kelt vele szemben. Hisz a XVIII. század első felében folyt le az az elkésredett küzdelem, amelyet a jászkunok a német lovagrendnek történt elzárólogosításuk (1702) ellen vívtak. Redempciójukat 1745-ben mondták ki.¹ Az oklevél ismertté válásának és a nagy küzdelem lefolyásának e nagyjából való időbeli egyezése talán megengedi, hogy a két tény között okozati összefüggést keressünk. A küzdelemben erős fegyvernek bizonyulhatott oklevelünk, amelyben az áll, hogy a kunok egy és ugyanazon szabadságot élvezik a nemesekkel. A privilegium csaknem abszolút korszerűsége nem teszi valószínűvé, hogy hamisítvánnyal állunk szemben, de talán éppen a fentebbi libertás erős hangsúlyozását szabad a XIII. századnál későbbi kezek munkájának tekintenünk.

Állásfoglalásunkat ez oklevéllel szemben bizonyos mértékben meg fogja határozni azon pontjainak a vizsgálata, melyek a kunok társadalmi helyzetére vonatkoznak. Az 5. pont „tamquam nobiles regni nostri“ beszél róluk; a 8. pont megkívánja tőlük, hogy a király által személyesen vezetett hadjáratban mindannyian egyenként („universi et singuli“) vegyenek részt „sicut ceteri nobiles regales servienses“. A 7. pont pedig egyenesen kimondja, hogy „nobiles et Comani equali prerogativa libertatis gratulentur“; hasonlókép a 13. pont: „domini de Comanis et nobiles Comanorum una ac eadem cum regni nobilibus perfruantur libertate“.²

IV. László tehát a kunokat nemes királyi servienseknek tekintette: valamennyien tagjaivá lettek a kialakulóban levő köznemesi rendnek.

Csaknem kétszáz esztendő múlva az 1467. évi 2. törvénycikk azt mondja, hogy a kunoknak és jászoknak nincsen nemesi privilegiumuk; az 1498. évi 47. törvénycikk szolgálórendűeknek bélyegzi őket, míg az 1514. évi 23. t.-c. és a Tripartitum III. könyvének 25. címe szerint a kunok és jászok királyi jobbágyok.³

Ha mármost az 1279. évi privilegiálisnak az „una ac eadem cum regni nobilibus libertate“ kitételével összevetjük

¹ Kele J.: A jászkunság megváltása. Budapest, 1904.

² Lásd az Enchiridionban, 180—182. l.

³ 1467: 2. §. „... non habent privilegium nobilitatis... Cumani sive Philistaei“ (Kovachich M., G.: Sylloge decretorum comitialium, Pest, 1818. 190. l.). 1498: 47. §. a kunok és jászok „servilis condicionis homines“. 1514: 23. §. „... Philistaei ac Comani et caeteri iobagiones regiae maiestatis...“ (Utóbbiak a Márkus D.-féle Corpus Iuris Hungarici-ben a 620. és 716. l.) A Hármaskönyv id. helye a Csiky K.-féle kiadásban. Budapest, 1894, az 513. és köv. l.

az utóbbi törvénycikkeket, kétségtelenül igen mélynek érezzük a szakadékot, amely a két rendelkezés feltüntette állapotot egymástól elválasztja. A nemesekével egy és ugyanaz a szabadság és a servilis condicio nehezen összeegyeztethető ellentétben áll egymással. De ha figyelembe vesszük, hogy még a XVI. század eleji törvényhozás is a nádor, tehát közjogi méltóság elé utalja a kunok, jászok és a nemesek közt támadt határpereket¹ és ha arra gondolunk, hogy esetleg éppen az egy és ugyanazon szabadság ily kiélezett hangsúlyozása származik a XIII. századnál későbbi időből, az ellentétet már nem találjuk olyan élesnek.

Különben lássuk, miként kell értelmeznünk a kunoknak királyi servienssé tételét. A kunok bejövételük óta a magyarság előtt mint egység, mégpedig mint zárt *katonai egység* szerepeltek (1279 után is a magyar seregek zömét még sokáig a kunok alkotják). S ha Rogerius megfigyeléseit azonosítjuk magyar kortársai gondolkozásmódjával, akkor a kunok, mint a király közvetlen környezetéhez tartozók, mint a király emberei tűnnek fel előttünk.² Amikor tehát 1279-ben felmerült annak szüksége, hogy őket a magyar társadalom keretébe beillesszék, vajjon hová máshová lehetett volna sorozni a maguk összességében egyenként („universi et singuli“!) a király mellett harcoló kunokat, mint „in coetum et catervam servientium regalium, regie maiestati specialiter exercituare debeñcium“.³

E rendelkezés persze nem számolt azzal, hogy a királyi serviensek közé sorolás pusztán egy külső jegy alapján történt s nem volt tekintettel arra, hogy e külső jegy, a király vezetése alatt való személyes hadrakelésnek az akkori viszonyok közt reális alapja, a földnyújtotta anyagi erő hiányzott. Minél inkább kevesbedett a hadizsákmányolásra való alkalmak száma, minél inkább eltűnt annak lehetősége, hogy óriási marhacsoordáikkal bejárják, legelőiket váltogatva, az egész országot⁴ s végül minél tovább húzó ott-halasztódott

¹ 1518 : 32. §., 1519 : 32. §., 1521 : 64. §., 1523 : 51. §., 1525 : 8. §. (Kovachich : Sylloge, 263., 323., 345. és 352. l.)

² Rogerius : Carmen miserabile cap. 7. „... si minimus Comanus accederet, statim ut patebat aditus intrabat et Comanos tam in sessionibus quam consiliis et in omnibus Hungaris preferebat.“ A kunok — mondja a 12. fej.-ben — „solum regem habebant in Hungaria protectorem“. (Endlicher, S.: Monumenta Arpadiana, Sangalli, 1849. 261. és 263. l.)

³ A szokásos formulák alapján összeállítva.

⁴ „Cumani, Philistaei ... civitates et oppida ... non habebant seque pro eorum libito de patria ad patriam dictae provinciae cum

végleges letelepedésük, annál áthidalhatatlanabbá vált az úr az 1279-i rendelkezés s a tényleges állapot között.

Mint már említettem, a második kun törvény csupán a XVIII. század óta ismeretes, a korábbi időből nem találunk róla megemlékezést. A kunságnak a magyar rendiség keretébe való egyetemleges beillesztése papíron maradt. Mint akár a besenyőknek, akár a székelyeknek a magyar társadalomba való beolvadása, úgy a kunságé is a viszonyok adta lehetőségek szerint ment végbe.

Feledésbe merült a kun privilégium, mert tartalma már fogalmazása pillanatában illuzórius volt.

A fentebb említett két határpont (1279 és 1514) egyikét a kor szemlélete alapján igyekeztünk megérteni, lássuk mármost minő út vezet a másik határponthoz. Ennek az útnak a vizsgálata talán majd teljesen eltünteti a két határpont közt lévő még mindig igen nagy ellentétet.

II.

„Cum autem rex Comanorum cum suis nobilibus et rusticis cepit *Hungariam peragraré*, quia iumentorum habebant *armenta infinita*, in pascuis, segetibus, hortis, virgultis, vineis et aliis Hungaros graviter offendebant“ — írja az egykorú Rogerius.¹ E párszavas tudósítás tipikusan jellemző a nomád életet folytató népre. Az 1243-ban hazánkba jött kunok elsősorban — kétségkívül — barmaik legeltetésével, vadászattal voltak elfoglalva s földművelést időszakosan, csak a legszükségesebbekre korlátozva űztek. Ez az életmód — természetesen — nagy mozgékonyssággal járt, ami a magyarság előrehaladottabb kultúrája mellett sokáig nem tartóhatott. A XIII. század a két gazdasági életforma különbségét érezte s e különbséget a kereszténység és a pogányság ellentétében látta. A keresztényi élet a nomadizáló élet ellentétét jelentette.² A magyarság jellemzően azt kívánta, hogy a kunok térjenek át a *more Christianorum* való életre.

eorum tentoriis, familiis et peculiis transferebant“ — olvassuk egy 1399-i pápai oklevélben. Gyárfás I. i. m. III. 532. l. Még századok múlva is állattenyésztés a főfoglalkozásuk. Marczinkó F.: Középkori francia utazók Magyarországon. (Békefi-émlékkönyv, Budapest, 1912.) 121. l. Balog M.: Oláh Miklós Hungariája. Budapest, 1903. 117. és köv. l.

¹ Endlicher, S.: Mon. Arp. 258. l.

² Ezzel csupán azt akarom mondani, hogy a kor, a XIII. század látta így, nem pedig azt, hogy a pogányságról a kereszténységre való áttérés már kezdettől fogva az élet minden vonatkozását átgyúró,

A keresztényi életnek, a „domibus solo fixis“ költözésnek, vagyis az állandó letelepedésnek olyan társadalomformáló ereje van, hogy ez élet megindulása időpontjának meghatározása a további vizsgálódások szempontjából feltétlenül szükséges.¹

Gyárfás az 1279. évi második kun törvénynek abból a kitételéből, hogy a király által a kunok rendelkezésére bocsátott földet „ipsimet inter se dividerent“, azt következteti, hogy ez osztály az 1279. év után csakhamar végbement.² Ha ez állítását elfogadjuk, adva volna számunkra a kötöttebb életformára való áttérésüknek az időpontja. De oklevelünknek ez a kívánsága a korabeli magyar viszonyok tükrözése. Többek közt maga Gyárfás is hivatkozik egy századközépi oklevélre, melyben Cena fia, Benedek egy bizonyos földet magáénak mond: „ex divisione, que fieri consuevit in Hungaria“.³ Különben sem igen képzelhető el, hogy máról-holnapra tértek át a szilárdabb meglepedést feltételező intenzívebb földművelésre. Okleveles bizonyítékaink is amellet szólnak, hogy évtizedes, lassú s nem is általánosítható folyamat vezetett a „more Christianorum“ élethez.

A XIII. század végén több alkalommal hallunk bizonyos morouth-i és thos-i kunokról, kiknek Bars megyében voltak IV. Bélától adománykép nyert birtokaik.⁴ Közülük hárman együttesen

élesen különböző életstílust jelentett. A kereszténység felvétele után azonban, évtizedek multával, amikor a „domibus solo fixis“ költözés mindinkább tért hódított, ez a különbség természetesen mind mélyrehatóbbá vált. Ekkor már a „keresztény kun“ valóban társadalmi terminus technicus.

¹ Olv. Kötzschke, R. cikkét (Die Gliederung der Gesellschaft bei den alten Deutschen) Deutsche Zeitschrift für Geschichtswissenschaft. Neue Folge II. Jahrgg. 302. l.: „Wirtschaftliche Wandelungen vollziehen sich langsam und unmerklich, ungleichmässig nach Ort und Zeit: nur unter ungewöhnlichen Umständen ist es möglich, scharfe Einschnitte zu machen. Aber versuchen muss man, *auch zeitlich* die Entwicklungsstufen der Wirtschaft zu bestimmen.“

² Gyárfás I. i. m. III. köt. 127. l.

³ Knauz, N.: Mon. Eccl. Strigon. I. köt. 324. l.

⁴ Gyárfás I. i. m. II. köt. 447., 450., 459., 461. és III. köt. 462. és 465. l. Maróti 1. *Belér* v. *Baliar* (fia Péter, ennek fiai: *Jakab*, *János* és *Bese*), 2. *Gyolma* (fia: *Keldech*) és 3. *Kuchmek* (felesége *Jula*, fiuk: *Miklós*) testvérek voltak. Idézett okleveleink alapján úgy látszik, hogy *Kuchmek*, továbbá bizonyos *Iván* és *Itek* (ennek fia: *János*), valamint a *Thosról* való *Itek* és *Teschench* (ennek fia: *Biter*) szintén testvérek. Hogy ezek, valamint az oklevélben említett, de meg nem nevezett hozzátartozóik rokonok voltak, bizonyítja a következő: *Itek* és *Kuchmek* *Rohosnicán* (Bars m.) birt birtokrészét 1284-ben eladta, míg testvérük *Iván* a maga egyharmadát nem.

birtokolták Rohosnicát. 1284-ben ketten eladták az őket illető részt, 1292-ben pedig az egész rokonság Rohosnica megmaradt egyharmadát, valamint Hizért, Buzechet, Pathbanteleket, Sillét, Kolbaszt és Vezekent — állítólag lakatlan birtokaikat — elcseréli a Gyimesieknek barsmegyei Bese és nyitramegyei Belád nevű lakott birtokaikért. Szabolcsmegyei ingatlanait (Ajakot, Thost és Pátrót) meg 1322-ben Magyar Pálnak adják el.¹ Tehát a család természetes szaporodásával egyenes arányban kevesbedett birtoka. Hasonló jelenségeket figyelhetünk meg más kun családokkal kapcsolatban is.

1264-ben Koncha kun magvaszakadtával birtoka, a nyitramegyei Nemchich a királyra száll.²

Ugyancsak ebben az évben veszi el IV. Béla Nyárhidát az odatelepitette kunoktól.

1267-ben Bachkolda kun fiai hűtlenségük miatt elveszítik Aranlabovbach nevű, apjuktól öröklött birtokukat.

1277-ben IV. László fosztja meg Thorzok kunt nyúlszigeti Thawarnuk nevű birtokától.

1288-ban a Borchol-nembeli Kejrán fiai Uchugan és Ivanchuk IV. Bélától kapott temesmegyei Popd nevű földjüket adják el.³

Baranyában egy Phylip nevű föld cserél nyolc évi kun birtoklás után gazdát. 1320—1328-ig a kun Kurgona kezén volt.⁴

A tolnamegyei Hagymás possessio 1330-ban került Jurguche kunnak a kezére, aki azonban már 1333-ban eladja Miklós pozsonyi comesnek.

A csanádmegyei Béb, amelyet a Koor-nembeli kunok kaptak IV. Bélától adományba, még 1321-ben is néptelen.⁵

Ezzel csaknem teljesen ki is merítettük azoknak az okleveleknek az anyagát, amelyek a kunok birtokviszonyaival foglalkoznak körülbelül a XIV. század első harmadáig. Már első pillanatra szemünkbe tűnik, ha e listán végigtekintünk, hogy ezek a birtokok — lehet mondani — csaknem mind igen rövid ideig (egy esetben mindössze három esztendeig) voltak kun kézen. A tulajdonosok gyors kicserélődésének okaiul főképp hűtlenséget, elszegényedést és magszakadást emlegetnek az oklevelek. De hogy a magszakadás nem mindig valódi oka a birtok idegen kézre kerülésének, arra szolgáljon példakép a következő: 1322-ben az előbb említett Ajak, Thos és Pátró szabolcsmegyei birtokokat Baliar és Teschench kun utódai Magyar Pál tárnokmesternek adják el,⁶ két évre

Iván halála után birtoka — gyerekei nem maradván — nem a királyra, hanem Péterre, Keldechre, Miklósrá, Jánosra és Biterre szállott. — E kun személynevekre nézve lásd Gombocz Z.: Árpádkori török személyneveink. Budapest, 1916. Bese 12., Gyolma 31., Teschench 31., Kuchmek 32., Biter 32. l.

¹ Mindezekre olv. a fentebb idézett okleveleket.

² Gyárfás I. i. m. II. 416. l.

³ U. o. II. köt. 414., 419., 429., 456. l.

⁴ Zichy-okmánytár I. köt. 180. és 309. l.

⁵ Gyárfás I. i. m. III. köt. 472., 508. l.

⁶ U. o. III. k. 462. l.

rá ugyanezeket a birtokokat Károly Róbert mint bizonyos kunok megszakadása folytán „nostre collacioni pertinentes” adományozza Magyar Pálnak.¹

Adataink mind azt bizonyítják, hogy még a XIV. század első harmadában sem beszélhetünk — a kor kifejezésével élve — a kunok keresztényi életéről. Törzsterületükre vonatkozólag egyáltalában nem találunk róluk említést ebből az időből, adományba nyert birtokaik pedig csakhamar kisiklottak kezükből. Szilárdabb megtelepedésről tehát még nem lehet szó, hisz — úgy látszik — adománys, tehát a feltételezhető előkelőbb rétegük sem tudott mit kezdeni a földdel.

Ez indirekt bizonyítékok mellett a végleges letelepedés időpontjának meghatározásához talán hozzásegít a következő megfontolás: a kunokkal kapcsolatos oklevelekben a XIII. század folyamán és a XIV. század első három tizedében egyetlen-egyszer sem fordult elő a descensus, szállás szó. Ha a kunoknak és jászoknak, kikről az oklevelekben szó van, tartózkodási helyét közelebbről akarják meghatározni, akkor ezt ebben az időben, a tulajdonképeni kun és jász területeken kívül eső országrészeket bele nem értve, némi bizonytalansággal „circa” vagy „in circuitu” körülírással teszik. Így 1325-ben a budai szigeti apácákkal szemben megidéznak bizonyos névszerint felsorolt „Jazones circa Chabam commorantes”.² 1349-ben Lajos király meghagyja „Comanis in circuitu villarum Abad et Thomajmunustura vocatarum residentibus”, hogy István szörényi bán halasztavaiban ne halásszanak.³

Németh Gyula igen érdekes leírást közöl Radloff alapján⁴ a török nomád államok életéről. A nomadizáló török nyáron családtagjaitól elválva, nagy területeket jár be marhacsordáival. A legeltetésben hozzácsatlakozott szegényebb emberek segítenek neki, együtt alkotva a legkisebb szociális közösséget, az úgynevezett ault. Téltre azonban egyrészt, hogy a téli időszak esetleges nélkülözéseit könnyebben viseljék, másrészt mivel a legeltetés szünetel, több ault kisebb területen összehúzódva tanyázik.

¹ A határ leírásával együtt olv. Zichy-okmánytár I. köt. 262. l.

² Gyárfás I. i. m. III. köt. 466. l. Ujra kiadva Tört. Tár 1910. évf. 156. l.

³ U. o. III. köt. 486. l. = Bánffy-oklevéltár I. köt. 164. l.

⁴ Németh Gy.: A honfoglaló magyarság kialakulása. Budapest, 1930. 20. és köv. l. Radloff, W.: Das Kudatku Bilik... I. T. St. Petersburg, 1891.

A kunok nomadizálását is hasonlóképp lehet elképzel-nünk. Valószínűleg ilyen ideiglenes szállástelepeket határoz-tak meg a „circa“, „in circuitu“ kifejezéssel. E téli telepek — mint említett példánk is mutatják — rendszerint valamely magyarok-lakta hely körül terültek el.

Radloff szerint „a nyári telepek közös birtokul szolgál-nak, viszont a téli telepeket egyes családok vagy személyek tulajdonának tekintik“.¹ Ha a nomadizáló nép életmódjához képest szűk határok közé van szorítva, akkor az egyéni birtoklás révén idők folytával nyárra is állandósulnak a téli centrumok, az ideiglenes téli menedékhelyekből állandó tartózkodási helyek, *szállások* lesznek.

Okleveles anyagunkban 1340-ben hallunk először kun descensusról: Kochola fia, Péter kun Losonczy Dénes bir-tokán hatalmaskodott s onnan annak egy jobbágját „ad suum *descensum* adduxisset“.² Ettől kezdve mind sűrűbbé és általánosabbá válik a szállás szó használat, bár a hely-meghatározások bizonytalansága még ekkor sem tűnik el egészen: 1389-ben „in descensu Comanorum circa ecclesiam beatorum Fabiani et Sebastiani martyrum“ datálja egy oklevelét Csáktornyai István nádor.³

Ha a szállásneveket vizsgálat alá vesszük, úgy találjuk, hogy legnagyobb részük többnyire pogány, itt-ott azonban keresztény személynévhez kapcsolódik. Így például Kolbász-, Törtel-, Kömpöc-, Bojcha-, Waichunnépe-, Alonynépe-, Buzgan-, Csorba János-, Bese Mihály- stb. szállása.⁴ Feltehet-

¹ Németh Gy. i. m. 21. l. — Ratzel a nomadizálásról a szilárdabb letelepülésre való átmenetet háromféleképpen képzei el; többek közt „entweder ist ein Wandervolk durch Zwang auf so enge Gebiete beschränkt worden, dass vom umherziehenden Hirtenleben keine Rede mehr sein konnte.“ Idézve Kötzschkénél, Dte. Zeitschr... N. F. II. Jahrgg. 275. l. jegyz.

² Gyárfás I. i. m. III. köt. 478. l. = Bánffy-oklevéltár, I. köt. 108. és köv. l.

³ Gyárfás I. i. m. III. k. 511. l. Györffy I.: A nagykun tanya, Budapest, 1911. 8. l. A kun szállások nem lehettek mások, mint a török-tatár népek aoljai, téli szállásai az ősi formában. Idővel e szállásokon templomok épültek, mi „végleg magához köti a szállást s ezzel megveti az alapját a belőle fejlődő falunak“. A sátozt nem-sokára putri, kaliba váltja fel, majd ezek is idővel „a ház formáját veszik fel. Lassanként az udvarokat felkerítik s előttünk áll a falu, az egykori téli szállás“. V. ö. még 22. l. „A törvény... a templomba-járás kötelezettségével állandó helyhez kötötte a nomád kun szállását, mely lassanként faluvá, majd esetleg várossá nőtt ki.“

⁴ L. a később idézendő okleveleket. Olv. még Gombocz Z. id. ért. Árpád-kori török személyneveinkről; Kolbász 28., Törtel 38. l.

jük, hogy a szállások első végleges megszállójukról neveztek el.

1340-ben hallunk először kun szállásról; az első végleges megszállók a pogányságról a kereszténységre való átmeneti korban éltek.

Ezen az alapon a kunoknak és jászoknak a Duna-Tisza vidékén való szilárdabb, kötöttebb megtelepedését, a „more Christianorum“ élet megindulását körülbelül a XIV. század harmincas éveire tehetjük. Érdekes, hogy mintegy eddig az időpontig a ránkmaradt okleveles anyag — az 1279. évi okleveleket kivéve — nem is foglalkozik a kunok és jászok emez egységesen települt részével.

Mielőtt a gazdasági életforma-változás társadalomalakító erejét vennénk vizsgálat alá, vessünk egy pillantást az ezt megelőző szociális viszonyokra. A kunok hazánkba jövetelük-kor vérségi alapon tagozódtak nemzetségekre. 1279-ben hét nemzetségről történik említés; Gyárfás hat nemzetség nevét tudta kimutatni a XIV. századból.¹ Hogy ezek keretén belül állott-e fenn elkülönülés, rétegeződés a nemzetségi tagok közt, arra vonatkozólag meglehetősen egybehangzó adatokkal rendelkezünk. Mindenekelőtt a kun törvények emlegetnek principalisokat, dominusokat² a nobilis kunokkal, illetőleg a kunok universitásával szemben. Rogerius pedig azt mondja, hogy a kunok sokan vannak: „et pauperes inter eos“, s hogy ennek révén „habebant Hungari de eis quasi pro nihilo servientes“.³ Ugyancsak ő beszél nemes és paraszt kunokról.⁴ Joinville, Szent Lajos francia király életfrója pedig egy gazdag kun nemes („un riche chevalier“) temetését írja le.⁵

Kétségkívül voltak tehát a kun nemzetségek tagjai között különbségek. E különbségek azonban nem lehettek mélyrehatóbbak más harcias nomadizáló törzsek körében az egyéni bátorság, hadiszerencse révén kifejlődött vagyoni különbségeknél.⁶ Társadalmi rétegeződésről nem beszélhe-

Az Alonynépe-stb. . . . féle helynevekkel v. ö. a ma is előforduló Ujnép s hasonló helyneveket.

¹ I. m. III. k. 421. l.

² Afféle gylas és karchas lehetett Uzak és Tolon, ill. Alpar és Uzur.

³ Endlicher, S.: Mon. Arp. 261. l.

⁴ U. o. 258. l.

⁵ Idézve gr. Kuun G. A kunok nyelvéről és nemzetiségéről, Akad. nyelvtud. ért. XII. k. 11. sz. 12. és köv. l.

⁶ Hasonló különbségek állottak fenn a caesar-korabeli germánoknál. Éles elkülönülés ott sem tételezhető fel. Kötzschke, R.: Deutsche

tünk : az eddig egységes társadalmon belül új csoportosulásról, rétegekről csak abban az esetben lehet szó, ha az érdekközösség a korábbi társadalmi egységen belül megszűnik és ha a kölcsönhatások elveszítik az egész társadalmat (a mi esetünkben az egész kunságot) átfogó jellegüket. Ekkor már beszélhetünk a társadalomnak társadalmi rétegekre, társadalomelemekre bomlásáról.¹

Az imént már láttuk, hogy a királyi adományban részesült kunok — nyilván a nemzetségi társadalom előkelőbbjei — közül is sokan teljesen elszegényedtek. Most még egy esetet veszünk vizsgálat alá, hogy világosabban lássuk : mekkora szerepet kell tulajdonítanunk a magyarországi fejlődés tekintetében egyes kunok, kun családok előkelőségének.

A második kun törvényben van említve a kunok, részéről kiküldött két dominus, köztük *Alpár*. 1273-ban I. Károly szicíliai király „*Albret et alius nobilibus Cumanis*” írva, hűségre inti őket.² 1284-ben pedig IV. László Rofoyn ispánnak egy Moos nevű falut adományoz, melyet korábban V. István adományából „*Alpra . . . et filii eiusdem . . . iusto titulo donationis possederunt*”, de amelyet ennek fiaitól hűtlenségük miatt elvett.³ Alig lehet kétség, hogy e három oklevélben egy személyről van szó és hogy csak az oklevélkiállítók különbözőségére vezethető vissza az eltérő írásmód. Tehát a *kun dominus*, Alpár fiai *extorrisokká* lettek.

A korábban felsorolt s adományban részesített kunok

Wirtschaftsgeschichte bis zum 17. Jahrhundert (a Meister-féle Grundrissben) 1924. 40. l. Below, G.: Probleme der Wirtschaftsgeschichte. Tübingen, 1920. 27. l.

¹ Olv. Vierkandt, A.: Gesellschaftslehre, 1923. 28. l. „Eine Gesellschaft ist eine Gruppe von Menschen, sofern sie der Träger von innerlich gegründeten Wechselwirkungen zwischen ihren einzelnen Mitgliedern ist.“ A csoportban uralkodó objektív, nem személyhez kötött erő, a közszellem, az egyesülés formái, helyi körülmények, gazdasági és jogi formák által van determinálva, noha az utóbbiakban már „gesellschaftliche Einflüsse“ enthalten sind, weil alle jene Verhältnisse bereits ihrerseits durch die Gesellschaft gestaltet sind“. (33. l.) Ha a gazdasági és jogi formák s a közszellem befolyásoló más tényezők megváltoznak, megváltozik maga a közszellem is s ha a társadalmon belül nem egy irányban hatnak a különféle tényezők, a már nem egységes közszellemnek megfelelően a társadalom egysége is megbomlik.

² Gyárfás I. i. m. II. k. 427. l.

³ U. o. II. k. 448. l. A krónikák is írnak Alpráról : IV. Béla „cum . . . Alpra duce Cumanorum“ vonult Ottokár ellen. Florianus : Fontes domestici, IV. k. 105. l. Marci Chronica . . . (Toldy F.-féle kiadás.) 101. l.

s köztük a legelőkelőbbek egyikének feltételezhető Alpár utódairól később egyáltalán nem találunk említést. Amíg ellenkező pozitív adat nem merül fel, addig a negativumokból azt következtethetjük, hogy e családok vagy kihaltak, vagy legalább is előkelőségük homályosult el idők folyamán.

Mindebből messzebbmenő következtetéseket nem vonhatunk le, de a fentebbi elméleti megállapításnak megfelelően kétségtelennek látszik, hogy a nemzetiségi társadalom korában differenciálódásról nem igen beszélhetünk, vagy ha ilyen csirájában megvolt is, *nem vált feltétlenül alapjává a további fejlődésnek.*

III.

Károly Róbert egy oklevelében azt olvassuk, hogy 1323-ban több névszerint felsorolt jászt kivett Keverge fiainak hatalma, uralma és iurisdictionja alól, mivel ezek őket túlságosan elnyomták.¹ Ez az első adatunk, amely arra mutat, hogy a kun és jász társadalom egysége megbomlott, új társadalomelemek vannak kialakulóban.

Amikor e társadalmi folyamatot vizsgálat alá akarjuk venni, nem tehetjük ezt előre megalkotott fogalmak alapján. Elemeznünk kell forrásadatainkat, interpretálnunk okleveleinket, hogy mindenekelőtt a kornak a kunokra, jászokra vonatkozó társadalmi terminológiájával jöjjünk tisztába. Első lépésként tekintsük meg azokat a kifejezéseket (többnyire jelző- és értelmezőket), amelyeket az egyes kunok, jászok neve mellett megjelölésükre használnak az oklevelek.

Mindkét 1279-i kun törvény megkívánja a kunoktól, hogy sátorok helyett a keresztények szokása szerint „in edibus et domibus solo fixis” fognak költözni. Fentebb már volt róla szó, hogy a keresztény életmód alatt külső életformát kell értenünk: a sátor alatt lakás ellentétben állott a keresztények életmódjával. Amikor okleveleink kunokról, jászokról emlékeznek meg, eleinte egyszerűen Comanus, Iaso (Iasso) néven szólnak róluk. De már a XIII. század folyamán feltűnik a Christianus Comanus, keresztény kun alak. A XIV. század elején ez a megjelölés eltűnik; 1347-ben viszont „filtreas domus habentes” (a keresztényi életmóddal meg nem egyező életet folytató) sátorlakó kunokról hallunk.² A keresztény kunokról királyi adományokkal kapcsolatban történik említés, a sátorlakókról pedig azt olvassuk, hogy nemzetségi kapitányuk hatalma alól magyar

¹ U. o. III. k. 463. l. Facsimiléje u. o. mellékelve.

² Gyárfás I. i. m. III. k. 484. l.

földesúr birtokára szöktek. Íme az életforma különbségének a társadalmi terminológiában is pontosan megfelelő disztinkció! A kun törvények a sátor alatt lakást szembeállították a fejlettebb gazdasági életformát jelentő kereszténységgel: most pedig a keresztény kun a sátorlakó kunnál magasabb, előkelőbb társadalmi réteget jelölő terminusként tűnik fel.

Ez a szóhasználat azonban rövidéletű volt, a XIV. század második felében már ismeretlen. Helyüket a század első felében és később más terminusok foglalják el. 1323-ban hallunk először capitaneusról, az oklevél hozzáfűzi mintegy magyarázatképen: „seu iudex”.¹ A kapitányok közé természetesen csak keveset sorolnak adataink, a nagy többség megjelölése ingadozó. Rendszerint egy-egy kapitánnyal kapcsolatban jelennek meg ezek, mint „ad se pertinentes”. Később mint „in suo descensu (t. i. a kapitányén) et sub suo capitaneatu existentes” emlegetik őket.² A XV. század folyamán „ruralis” terminus technicusban sűrűsíti a korábbi ingadozó terminológia a kunok többségének megjelölését. Ha sikerül e fogalommegjelölések mögött rejlő tartalmat megvilágítanunk s e fogalmak tartalmi összefüggését kimutatnunk, talán közelebb jutunk valamivel a magyarországi kunok és jászok középkori társadalmeelemeinek megismeréséhez.

A kapitány szó nem a XIII—XIV. századbéli élő magyar társadalmi terminológiához tartozik. Ellenben a század történelmi munkáiban a honfoglaló nemzetségi társadalom előkelő, törzsfő tagjait e néven találjuk említve. Amint Anonymus principalesnek s Kun László krónikása capitaneinek nevezi a magyar törzsfőket,³ akképen az 1279-i kun törvények a kunok előkelőit principalesnek, a későbbi oklevelek pedig a nemzetségfőket capitaneinek mondják. A principales helyét mind a magyarok, mind a kunok esetében a capitanei foglalta el, talán a nemzetségfőben, a törzsfőben a hadvezért látó szemlélet alapján.

1342-ben „comitem Buthemer de genere Ilonchuk cum suis proximis et... sub suo capitaneatu existentibus” veszi védelmébe a nádor. 1347-ben „comes Kumcheg capitaneus Comanorum generacionis Chertan” intézkedik egy ügyben. 1350-ben Kondam fia, Györgyről, a *Koor-nembeli*

¹ U. o. III. k. 463. l.

² Ezekre l. példát az alább idézendő oklevelekben.

³ Anonymus: Florianus, Fontes domestici, II. k. 4. lapon. Kézai: u. o. 71. és köv. l.

kunok kapitányáról történik említés. 1367-ben Erzsébet királyné „universis Comanis et iobagionibus sub iurisdictione et capitaneatu Iohannis filii Stephani filii Karla capitanei Cumanorum *generacionis Chertan*“ intéz egy oklevelet.¹ A kapitány e felsorolt esetekben nemzeti kapitány értelemben fordult elő.

Mivel a nemzetségek szerint való megkülönböztetés a XV. században már eltűnik és mivel a kapitány megjelölés — e nemzeti társadalmi terminus technicus — továbbra is fennmarad, sőt általánossá lesz, nyilvánvaló, hogy a mögötte rejlő tartalomnak gyökeres változáson kellett átmennie; más szóval a nemzeti szervezet bomlásával párhuzamosan a kapitány szó használatában is lényeges eltolódást vehetünk észre.

1388-ban Zsigmond Madarasi Tompa László „et aliis capitaneis Comanorum quorumlibet *descensuum*“ intéz meghagyást.² A rákmaradt okleveles anyagban ez alkalommal van legelőször szó szálláskapitányokról. Ettől kezdve azután kun és jász kapitányokról csak szállásokkal, később székekkel kapcsolatban hallunk: a nemzeti kapitányi megjelölés eltűnt, helyébe a szálláskapitány terminusa lépett. Kérdés, vajjon minden tekintetben utódai az utóbbiak az előbbiekek? vagy csak nevüket örökölték?

Legyen szabad ismét Radloffnak már többször idézett leírására hivatkoznom.³ Szerinte a nomadizáló török népeknél jelentékeny vagyoni különbségek állottak fenn az állatállomány tekintetében. Ugyancsak ő rámutat arra, hogy a téli szállásokon való együttélésből adódó közös ügyek elintézése valamelyes tekintélyt tesz szükségessé, mely a surlódásokat és vitás ügyeket elintézi. Ez a tekintély előkelőbb származásuk, főleg azonban szavuknak nagyobb súlyt kölcsönző kiterjedt rokonságuk és gazdagságuk révén a többiek fölé emelkedő személyiségekben testesül meg,⁴ kiket a kirgizek *bi*-nek neveznek. „Minthogy a nomád nép egyáltalán nem ismeri a vezérnek szavazás útján való választását, ezért a *bi*-hatalom mindig az illető családnak vagy az illető

¹ Gyárfás I. i. m. III. k. 481., 484., 508., 503. l.

² U. o. III. k. 509. l.

³ Németh Gy. i. m. 21. és köv. l. Az alábbi idézet a 22. l-on.

⁴ V. ö. Hildebrand, R.: *Recht und Sitte auf den primitiveren wirtschaftlichen Kulturstufen*, Jena, 1907. 2. kiad. 36. l. A nemzeti jogok hatalma — szerinte — nem hivatali vagy valamely öröklött jogon, hanem személyi kiválóságán, előkelő származásán, gazdagságán vagy magasabb korán alapult.

családot képviselő személyiségnek *hatalombitorlása*, amelynek a többiek csak a viszonyok kényszerítő hatása alatt rendelik alá magukat.“ A *bī* hatalma elsősorban a bírásokodásban és abban nyilvánul meg, hogy közös veszély esetén kifelé is alatta, mint vezér alatt egyesülnek a nemzeti csoport tagjai (az 1323-as jász oklevélben „capitaneus seu iudex“¹); másfelől azonban hatalma a neki magát alárendelt szociális csoport *minden más ügyére is kiterjed*. Nyilvánvaló, hogy *amiképpen változott ez ügyeknek a minéműsége, akképpen változott az ügyeket intéző hatalmának a színezete is*.

Ma már nem beszélünk kizárólag állattenyésztő és kizárólag földművelő népekről,¹ de az bizonyos, hogy a törökfajú népeknél a súly eredetileg az állattenyésztésre esett s hogy csak ennek korlátozódásával lépett hangsúlyozottabban előtérbe a földművelés.² Almásy György 1900-i ázsiai útja folyamán érdekes megfigyeléseket tett a nomadizáló kirgizek életéről. Leírása közben utal arra, hogy az elsősorban állatállományából élő népre állatállományának elemi csapás vagy más ok következtében beállott csökkenése beláthatatlan veszélyeket rejt magában. Éhínség nem egy esetben egész törzseket tizedelt meg. „Így tehát a nomádság csak akkor maradhat fenn továbbra is — mondja Almásy —, ha az élet fenntartásához szükséges fogyasztási cikkeket valamely más produkció segítségével fedezhette“, mint ilyenre pedig elsősorban „csakis a földművelésre gondolhatunk“. ³ Szomszéd népekkel való érintkezés révén is fedeződhetik a nomád nép ebbeli szükséglete, ám előbb vagy utóbb az illető nép körében is ki kell bontakoznia a csirájában már eddig is meglevő földművelésnek. „A szabad ember mindaddig, amíg a szükség nem kényszeríti rá, nem fanyalodik földművelésre; sőt eredetileg ezt egyenesen megveti vagy legalább is méltóságán alulinak tartja.“⁴ Ez a szükség pedig az állatsereg megfogvatkozásával elsősorban az aulnak azon a tagjaira nézve áll be, akik ellátásukat az állatok őrzéséért nyerték. „A földművelésre való áttérés a kirgizeknél csaknem kivétel nélkül úgy történik, hogy gazdag, hatalmas

¹ Köttschke, R. : Deutsche Wirtschaftsgeschichte. 12. 1. Hildebrand szerint (i. m. VI. 1.) azonban a pásztorkodó és nomádelet, ha egyáltalán kimutatható, mindig megelőzi a földművelést.

² A rómaiakkal való első érintkezéseik idején még a germánoknál is „die Viehzucht der Hauptzweig der Wirtschaft war und der Ertrag primitiven Feldbaus und die Jagdbeute nur zu ihrer Ergänzung dient“. Köttschke, R. i. m. 37. 1.

³ Almásy Gy. : Vándorutam Ázsia szívébe. Budapest, 1903. 686. 1.

⁴ Hildebrand, R. : Recht u. Sitte . . . 44. 1.

urak teljesen elszegényedett, a mindennapi betevő falatért dolgozó emberekkel kezdik a földeket műveltetni.¹

A gazdagabb és szegényebb nemzetségtagok e viszonya még nem földesuraság. A szegényebb szolgáltatásai a gazdagabbnak csak mint előkelőbbnek, „csak mint előljárójának, *nem pedig mint földesurának* szólnak“. A szolgáltatások megkívánására való jogból csak lassanként alakul ki a földhöz való jog, az imperiumból csak idővel lesz dominium; a szabad parasztokból csak hosszú fejlődés alakít colonust.²

1347-ben Kumcheg a Csertán-nemzetség kapitánya megengedi Töttös ajtónálló mesternek, hogy az ő szállásáról („de domus nostra“) Töttös birtokára szökött tizenkét névszerint is felsorolt sátorlakó kun („filtreas domus habentes“) ott is maradhasson s hogy ő felettük „nullum ius seu dominium“ nem fog gyakorolni. Karla János, mint egyszerű kun 1353-ban Ágasegyháza birtokot nyeri adományba; 1367-ben már kapitányként szerepel; ez évben ugyanis Erzsébet királyné meghagyja az ő kapitánysága alatt élő kunoknak, hogy ne költözzenek más szállására, hanem maradjanak továbbra is Karla János szállásán.³

¹ U. o. idézi Middendorffot.

² U. o. 142. l. L. még Weber, M.: Wirtschaftsgeschichte. München u. Leipzig, 1924. 60. és köv. l. — Hildebrand a fejlődésnek ezt a vonalát minden népre általánosítja. Kivált Kötzschke emelte ki hangsúlyozottan, hogy a germánokra nézve a beállítás nem talál; Hildebrand gondolatvezetése elsősorban a kirgiz viszonyok megfigyelésén alapszik. Ez a körülmény számunkra azért fontos, mivel a törökfajú népekre, így a kunokra vonatkozólag is a Hildebrand előadása mintegy vezérfonalul szolgálhat. L. Deutsche Zeitschrift . . . N. F. II. évf. — Ami pedig a germán viszonyokat illeti, Max Weber (a fentebb idézett helyen) a földesuraság kialakulását a nemzetségfőnek, törzsfőnek hatalomban és gazdagságban való előkelőségére vezeti vissza. Dopsch is több esetben figyelmeztet (Wirtschaftliche u. soziale Grundlagen der europäischen Kulturentwicklung, Wien, 1923—24. I. 66., 91., 276.; II. 38., 103. stb. l.) Tacitusnak szavaira, hogy tudniillik a germánok „secundum dignationem“ osztották fel földjeiket. Ez a körülmény a nemzetségfőeknek eleve is nagyobb gazdasági súlyt biztosított, ami viszont nem utolsósorban folyt be a nemesi réteg kialakulására. Már Kötzschke csak annyit hajlandó elismerni, hogy a földesuraság kialakulásában csak a csirákat, a magvakat kereshetjük az úgynevezett őskorban (i. m. 35. és köv. l. Hasonlókép Kulischer J.: Allgemeine Wirtschaftsgeschichte, München u. Berlin, 1928. I. köt. 16—18. l.). Míg ő az állandó letelepedéssel, a békésebb idők beálltával magyarázza (37. l.) a gazdasági egyenlőség megszűntét, addig Below szerint (Probleme . . . 27. l.) „die Theorie vom Nomadentum der alten Germanen gilt heute als widerlegt“.

³ Gyárfás I. i. m. III. köt. 484. l.; 487. l. Iktatása 487. l., megerősítése 492. l., határjárása 497. l. és 498. l.; 503. l.

Különösen az első eset világít rá tisztán arra, hogy a kun nemzeti társadalomban változás, bomlás állott be.¹ A nemzeti kapitány hatalma valamilyen irányban elviselhetetlenné vált. Nyomása alól minden áron szabadulni igyekeztek a kunok. Arra a kérdésre vonatkozólag, hogy milyen irányban lett nyomasztóvá a kapitányi hatalom, a második esetből némi következtetést vonhatunk le. Karla János, amikor királynéi birtokadományban részesült, csak mint egyszerű kun van említve; az adományozás után tizennégy évre már mint kapitány jelenik meg. Úgy látszik, mintha az ő kapitányi mivolta földadományával összefüggésben állana.

Az aul, tágabb értelemben a nemzeti fejének a hatalma² — mint fentebb Radloff alapján kifejteni igyekeztem, — hatalombitorlás, amelynek színezete idővel változik, éppen a hatalom alapját alkotó tényezők változásával kapcsolatban. Amikor a nomadizálás korlátozódásával az aul szegényebb tagjainak nagy része az élet fenntartásához szükséges foglalkozásától elesik, az aul feje másirányú produkcióra kénytelen őket szorítani. A kunok esetében feltehetjük, hogy a térítő szerzetesek elsősorban a nemzeti-, illetőleg a törzsfőkkel érintkezve, velük ismertették meg először a földművelés intenzívebb formáit. Amikor azután megtelepedésük szilárdabb, bizonyos helyhez kötött alakot öltött, a kapitányok imperiumukból kifolyólag, állataik körül már nem használható szegényebb nemzeti tagokat a földművelés révén nyerhető szolgáltatásokra kényszerítették.³

Ezt a folyamatot a magyarországi kunok és jászok esetében adatok hiányában nem tudjuk nyomon követni. A fentebb vázolt fejlődésmenet tehát rájuk nézve csak

¹ V. ö. Vierkandt fentebb idézett helyét: Gesellschaftslehre. 28—33. l.

² A további fejtegetések illusztrálására hadd hívjam fel a figyelmet Almásy egy megjegyzésére. (I. m. 690. l.) Ő a kirgiz bejnek a nyáját őriző szegényebb aul-tagokhoz való viszonyát nagyon hasonlónak találja a római patrónusok és clienseik viszonyához. E szegényebb aul-tagok tudniillik teljes ellátást nyertek a bejtől éppúgy, mint a cliensek patrónusaiktól. Meglehetősen korán bukkanunk már a kunok körében is efféle viszonyra a nyomaira. Így például 1340-ben (Gyárfás I. i. m. III. k. 478. l.) Kochola fia Péter kun Corduk nevű famulusáról olvasunk. E viszonyról különben alább még lesz szó.

³ Hildebrand, R. i. m. 43. és köv. l. a kirgizekről. V. ö. még Györffy I. id. m. 8. l. Below írja (Probleme . . . 31. l.): „eine Macht, die einmal ein gewisses Übergewicht erlangt hat, in sich regelmässig die Neigung trägt, dies zu verstärken.“

hipotétikus értékkel bír; a következmények azonban meg lehetőszen alátámasztják ezt az elképzelést.

A nemzetségi kapitány imperiuma a földművelésadta szolgáltatások megkívánása révén új szintet nyer. A fentebb említett 1347. évi oklevél fogalmazója már úgy látja, hogy a kun nemzetségi kapitány dominiumot, földesuraságot gyakorol. *A kapitányi hatalom legjellemzőbb vonásává a dominium lesz*; a földadományban részesült kun, jász — hogy az előbbi tétel pendantjára is rámutassak — földje révén kapitánnyá válik.

1323-ban Keverge fiai több jász családot túlságosan elnyomtak. Ezért Nagy Lajos e jászokat kiveszi „a potestate, dominio et iurisdictione . . . filiorum Keverge”.¹ A nomád kunnak és jásznak az intenzívebb földműveléssel járó kötöttebb életmód elnyomásnak látszott s alóla szabadulni akart. Az 1347. évi tizenkét kun nyilván *a nemzetségi kapitány földesurasággá fejlődő hatalma* alól szökött meg.

Kumheg nemzetségi kapitány volt s mint ilyennek a hatalma nyert a fejlődés folyamán más tartalmat; Karla unokája, János² pedig mint földadományban részesült lett kapitánnyá és ha még arra gondolunk, hogy az 1279-i kun dominus, Alpár utódainak viszont a XIV. században teljesen nyomuk vész, nyilvánvalóvá válik, hogy a kunok és jászoknak a nemzetségi társadalom keretében magukkal hozott esetleges differenciáltsága csak részben vált a hazánkban végbement társadalmi rétegződésüknek alapjává. *A szálláskapitányok nem mindig egyenes leszármazottai a nemzetségi kapitányoknak.*

Az egyik társadalmelemnek, amely elsősorban mégis a volt nemzetségi kapitányokból alakult, fő jellemző vonására már utaltam az imént. Kidomborítására azonban további vizsgálódás szükséges. Az adatok viszonylagos bősége nem engedi meg, hogy mindnek a tanúságát sorban feljegyezzem. Csak a fejlődésre mintegy típuszerűen jellemzőket említem meg, még pedig lehetőleg kronológikus rendben.

1389-ben Alonynépei Zendre fia Jakab Ujszállást („descensus Comanorum Wyzallas”) a Wajchunnépéről való két Miklósnak „in ius et proprietatem dictorum . . . ac posteritatum eorundem . . . perpetuo et irrevocabiliter” bocsátja.

1391-ben bizonyos jászok elhatározták „descensum seu terram

¹ Gyárfás I. i. m. III. k. 463. l.

² Okleveleink nem szólnak arról, hogy korábban nemzetségi kapitány volt-e.

Apathy vocatam . . . cum omnibus suis utilitatibus et appertinentiis quibuslibet . . . in quatuor directas partesque similes *inter se dividere*“.

1395-ben több nemes kun *possessiójáról* Chonkazenthmiklós-, Kyszasal-, Chorbaianoszalasa-, Hamokzasal-, Besemihalzasáról stb. . . . olvasunk.

Kolbász 1405-ben szállásként, 1460-ban *possessioként* van említve.

1407-ben Zsigmond megengedi Négyszállási Kompolth és László jászoknak, hogy Négyszállásra jobbágyságokat telepítsenek. 1449-ben Kompolth László „*porciones suas possessionarias* in descensibus Zenthkozmademyan et Negzallas“ eladományozza.¹

1438-ban Albert Tul János szálláskapitányt bizonyos szállások birtokában megerősíti „*simulcum cunctis eorundem utilitatibus* . . .“

1452-ben az Ilonchuk nemzetség kései leszármazottai elhatározták, hogy sok viszálykodásuknak akként vetnek véget, hogy jakabszállási kapitányságukon megosztóznak. Az osztálylevél szerint az egyik ágbeliek „*medietatem eorum capitaneatus*“ a másik ágbelieknek békességgel átengedték és kikötötték, hogy az egyik ág esetleges kihalása esetére a másik ág örökölje az illető kapitánysági részt. A nemzetségi társadalmi rend korából származó bírói tiszti jellege a kapitányságoknak ez esetben már teljesen háttérbe szorult; hisz officium megosztására alig gondolhatunk. Az osztálylevél záradéka már semmi kétséget sem hagy fenn. Ugyanis kimondja, hogy ha az egyik fél jobbágyságai a másik félnek „*ad porcionem sive capitaneatum*“ szándékoznának költözni, ebben egyikük se akadályozza meg őket.³

¹ Gyárfás I. i. m. III. k. 511. l.; 512. l.; 525. l.; 540. és 642. l.; 553. l.; 621. l.

² Magyar Tört. Tár, II. k. 202. l.

³ Gyárfás I. i. m. III. k. 627. l. Ez az oklevél jó alkalmat szolgáltat annak megfigyelésére, hogy a nemzetségekből új ágak miként szakadnak ki és hogy a nemzetségi szervezet mikép bomlik fel. 1342-ben Buthemer comes az Ilonchuk nemzetségből valónak mondja magát (Gyárfás I. i. m. III. k. 481., 1343 : III. k. 482.). Egy század mulva, 1452-ben Jakabszállási János és Cheke Péter Péter fiai, de genere *Buthemer* egyfelől, Thetel Mihály és Péter Ágost fiai „de genere *Thomas Ereemen*“ másfelől egy ősötől leszármazóknak mondják magukat. Nyilván mindkét ág az Ilonchuk nemzetségből szakadt ki. (Buthemer az Ilonchuk nemzetséghez tartozott, leszármazottai Buthemer-nembelieknek mondják magukat, s ha egy más nemzetségbeliek velük egy nemzetségből leszármazóknak vallják magukat, e közös ősnemzetség csak az Ilonchuk lehet.) A kereszténnyé lett ágak más, esetleg pogányoknak maradt ágakkal szemben magukat a kereszténységet felvevő — előtűnik híres — ősüktől leszármazóknak („de genere Buthemer“, „de genere Thomas Ereemen“) mondták, idővel új, önálló nemzetséget alkotva. — Hasonló jelenséget figyelhetünk meg egy másik esetben is. 1347-ben Kuncheg a Chertan-nembeli kunok kapitánya; 1371-ben már a Kuncheg leszármazottai külön ágként, helyesebben nemzetséggént szakadtak le a Chertan-nemzetség törzséről: Fekete Miklós fia László a Kuncheg-nembeli kunok kapitánya. De a Chertan — mondjuk — anyanemzetség is tovább él e mellett: 1367-ben Karla János a Chertan-nemzetségbeli kunok kapitánya. (V. ö. Gyárfás I. i. m. III. k. 487., 492., 497., 498., 503.,

Egy 1506-i oklevélben „*in descensibus sive possessionibus* . . . Azzonzállasa et Karcaghwyzállasa” lakó kunokról olvasunk.¹

Adataink alapján úgy látjuk, hogy már a XIV. század vége felé — tehát amikor a nemzetségi kapitányságoknak lassan nyoma vész, — de teljes határozottsággal csak a XV. század folyamán mind erősebben bontakozik ki a szállásoknak személyhez kötött *birtokjellege*.²

A XV. században *capitaneatus*, *descensus* és *possessio*, *porcio possessionaria* és *porcio descensionaria* egymást felváltva, azonos jelentésben fordul elő. A *szálláskapitány tehát* nem más, mint a szállás birtokosa, *homo possessionatus*.³ Lakatlan szállásaikat „*more ceterorum possessionatorum hominum*” telepíthetik be.⁴

A kun és jász társadalom szálláskapitányi elemének feltűnése a nemzetségi rend teljes felbomlását jelzi. Fentebb már utaltam arra, hogy a nemzetségi társadalom keretében elhelyezkedő kunoknak, jászoknak csak kis része jelenik meg okleveleinkben mint szálláskapitány. Kérdés már most, hogy a *possessionatus* szálláskapitányok mellett milyen viszonyban tűnik fel a kunság és jázság zöme.

1405-ből Garai Miklós nádornak egy ítéletlevele maradt ránk.⁵ Bizonyos bői nemesek és Sebes kun leszármazottai között folyó pert döntött el ezzel véglegesen. A hosszadalmas perre az adott alkalmat, hogy Bői Miklós („*alio nomine Konya*”) 1352-ben rokonai beleegyezése nélkül, sőt azok számtalan tiltakozása ellenére Kéregyházát (más néven Kenderest) Sebes kun fiainak adta el. Még ugyanezen évben Nagy Lajos — aki, úgy látszik, a tiltakozásokról nem érte-

506. 1.) Manapság is megfigyelhető e folyamat a kirgizeknél. Ölv. Németh Gy.: A honfoglaló magyarság kialakulása, 67. l.

¹ Gyárfás I. i. m. III. 722. l. Ölv. még Zichy-okmánytár IX. köt. 270. l.: „*inter possessiones Thethlen et Thwrtwlzállasa*”.

² Megjegyzem, hogy már Gyárfás is hangsúlyozza a *descensusok* birtokjellegét, csakhogy ő éppen fordítva magyarázza a *descensus* és *possessio* egymás mellett való előfordulását, amikor azt állítja, hogy „... amint ... az idők folyamában ... a szállásföldek eredeti jogi viszonyai elmosódni kezdetek (hisz alig pár évtizede tűntek fel!), a jászkun telepek szállás neve falu vagy község hozzátételével magyaráztatott”. (III. k. 128. l.)

³ 1418-ban egy levél „*scripta in descensu Comanorum apud domum nobilis Nicolai filii Karachon*”. Zichy-okmánytár XII. köt. 112. l. E ház afféle nemesi curia lehetett. Mint birtokost mutatja be a szálláskapitányt az Orsz. Levéltár Dl. 13.298. sz. oklevele, bár hatalmaskodással kapcsolatban.

⁴ Így például Gyárfás I. i. m. III. k. 675. l.

⁵ Gyárfás I. i. m. III. k. 542. l.

sült¹ — Sebes kun fiait hű szolgálataikért „a numero et cetu Comanorum eximendo in cetum, numerum et catervam verorum nobilium regni“ emelte vásárolt birtokukkal. Kérrel együtt. A bőiek azonban jogaik ekként való csonkítását nem akarva tűrni, az adományt perrel támadták meg, amely sok huza-vona után Garai nádornak azzal a döntésével végződött, hogy bizonyos becsár lefizetése fejében a kunok tartoznak a bőiek birtokába visszahocsátani Kenderest. Ennek megtörténtével a bőiek egymás közt három részre osztották fel újra visszacapott birtokukat. „*Census eciam seu collectas ex parte Comanorum provenientes*“ — mondja az oklevél, — „communiter uti et percipi deputassent.“

Ezek az adót fizető kunok nem lehettek Sebes kun utódai, hisz ezek nemesítették és a birtok visszaadása alkalmával is a nemesekkel egyenlő felekként szerepeltek. Valószínűleg a birtokos kunok ötven évi ott-tartózkodásuk folyamán Kenderesre szegényebb — mondhatjuk —, ruralis kunokat telepítettek, akik a birtok eladása után is ott-maradtak s — *kétségkívül korábbi* — adóikat új uraiknak is fizették.

Míg egyfelől azt láttuk tehát, hogy a szálláskapitányok mindinkább homo possessionatusokként jelennek meg, addig ez a XIV—XV. század fordulójából származó adat azt bizonyítja, hogy egyes kunok *jobbágyféle* állapotba süllyedtek s mint ilyenek adóztak a homo possessionatusokként szereplő szálláskapitányoknak. Vajjon az adózó kunok úgy viszonylottak-e a szálláskapitányokhoz, mint a jobbágyok nemes földesuraikhoz? E kérdés megoldásához talán közelebb visz egy másik kérdés vizsgálata: voltak-e a kun és jász szálláskapitányoknak jobbágyaik?

Fentebb már láttuk azt az oklevelet, amelyben Erzsébet királyné 1367-ben felszólítja Karla unokája, János iurisdictionja és kapitánysága alatt levő kunokat és jobbágyokat, hogy ne távozzanak el Karla János szállásáról. János kapitánynak tehát kunjai mellett *jobbágyai* is voltak.

1350-ben Kondam fia, György kun kapitány *jobbágyairól* és birtoktalan famulusairól hallunk.

1407-ben Zsigmond megengedi Négyszállási Kompolth és László jásznak, hogy szállásukon boszniai foglyaikat „*ad instar aliorum iobagionum*“ telepíthessék le. 1448-ban

¹ Talán azért, mert Böi Miklós a birtokot mint Kért adta el, a tiltakozások pedig a birtok másik neve alatt (Kenderes) történtek. Ezeket l. a fentebb idézett terjedelmes transsumáló oklevélben.

több kajtorszállási kun panaszt emelt, hogy a chatkai pálosok familiarisa Antal nevű *jobbágyukat* („iobagionem ipsorum“) megsebezte.

1472-ben Mátyás Thenkes kun érdemeiért utódainak megengedte, hogy Othasyli szállását „cuiuscunque status et linguagii“ emberekkel népesítsék be.¹ Az oklevél végén ott találjuk az ilyen esetben szokásos formulát, melyben a király felszólítja a nemeseket és más jobbágytartó egyéneket. hogy jobbágyaikat szabadon engedjék odaköltözni.²

¹ Gyárfás I. i. m. III. k. 503. l.; 508. l.; 553. l.; 620. l.; 671. l.

² A formula: „obtenta licentia iustoque terragio deposito et aliis debitis suis plene persolutis.“ Valamivel más alakban: „habita licentia, depositis suis terragiis et aliis ipsorum persolutis debitis.“ (Károlyi-oklevéltár, II. k. 39. l.) Ismét más: „optenta licentia solutoque iusto terragio.“ (Sztáray-oklevéltár, I. k. 167. l.) Tagadólag: „non habita licentia nec iusto terragio deposito ac aliis iuxta consuetudinem regni solitis debitis minime persolutis“ (Hazai okmánytár, II. k. 197. l.) és „non habita licentia et absque solutione terragii.“ (Zichy-okmánytár, III. k. 74. l.) E stereotyp, évszázadokon át használt formula az Anjouk alatt lép fel. A formula megállapodottságát vajjon csak a gyakorlat termelte ki, vagy éppen megállapodottabb, stereotyp volta más hatásokra is engedhet következtetni? A Codex Iustinianusnak a colonusokról szóló pontjai („non... habere licentiam... in aliud migrare“ — C. I. XI. 48. 21. pont; „nulla nec tunc licentia concedenda colonis fundum ubi commorantur relinquere“, u. o.; „nec recedendi quo velint aut permutandi loca habeant facultatem“; u. o. 52. pont stb...) igen emlékeztetnek a magyar jobbágy költözését korlátozó okleveles formulára, amelynek első nyoma az 1298. évi 70. t.-c.-ben van: „habita licentia et iusto ac consveto terragio sui persoluto.“ (Hogy először éppen törvényben s az okleveles anyagban csak később jelentkezik e formula, talán szintén valószínűvé teszi azt, hogy az 1298-i törvénycikknek ezt a részét az Anjouk alatt hozták.) A római jog tanulmányozása a XII. században Bolognában vált mélyebbé, élénkebbé; az első magyarról, István pozsonyi prépostról, ki Itáliában végzett jogi tanulmányok után tért haza Magyarországra, 1266-ban hallunk. III. Endre okleveleiben történik először említés „... canonicalium civiliumque... cognitores iurium“-ról. (Árpádkori Uj Okmánytár, X. köt. 137. l.; u. o. X. k. 142. l.: „utrorumque iurium legitime sanctiones“ kiszabta büntetésről szól.) Amint a római jog Werbőczynél mint simító, formulázó, a szöveget szabatosító eszköz szerepelt, akképen talán már kezdettől fogva befolyhatott ilyen irányban a magyar okleveles gyakorlat jogi nyelvére is. A római colonus jogviszonyai éppen a római jog műnyelvén át mintaképként hathattak közre a magyar jobbágyság kialakulásában. A római jognak a colonus szabad költözését korlátozó formuláira igen emlékeztető magyarországi formulák, a római jognak hazánkban való ismertebbé válását követőleg jelentkeznek és talán nemcsak a szerző azonosságára (Werbőczy) vezethető vissza, hogy a római jogi hatás csúcspontját képviselő Tripartitum megjelenése és a magyar jobbágy szabad költözési jogának római jogi mintára való megszüntetése az 1514. évi

1473-ból és 1475-ből három hasonló értelmű telepítést engedélyező oklevél maradt ránk,¹ melyek éppúgy, mint az előbbieik, amellettszólnak, hogy a kapitányok szállásain jobbágyok is voltak.

Idővel ezek a sokszor éppen nem jószántukból oda-költöző jobbágyok elkunhosodtak. Így találunk egy alkalommal több névszerint felsorolt kun között egy Magyar Pál nevűt.² Viszont az is megtörtént, hogy kunok szöktek meg, vagy költöztek el engedéllyel szállásukról magyar nemes birtokára. Hogy ott sorsuk jobbágsors lett, bizonyítja a következő: 1460-ban Mátyás megengedi Kenderesi Balázsnak, hogy birtokaira vihesse a Kolbász possession lakó Gyunota Ferenc és Tamás nevű kunokat³ „*instar aliorum iobagionum suorum Hungarorum*“.⁴ Az óbudai apácák hosszú évtizedeken át küzdöttek azért, hogy vastoroki birtokukon letelepedett kunokat — később egyszerűen jobbágyoknak nevezik őket — a kunok kapitányai erőszakosan el ne hurcolják szállásaikra.⁵

25. t.-c.-ben időbelileg egybeesnek. Ezekre olv. Savigny, Fr. K.: Geschichte des römischen Rechts im Mittelalter. III. köt. XVIII—XXV. fej., V. köt. IV. l. Krüger: Geschichte des römischen Rechts, 1925. 350. l. Below, G. szerint (Die Ursachen der Rezeption des römischen Rechts... 1905. 66. l.) a római jog a német parasztság helyzetének alakulását tekintve, neutrális hatalom volt. Illés J.: Bevezetés a magyar jog történetébe. Budapest, 1910. 154. l. Pór A.: Adatok a bolognai és pádovai jogegyetemen a XIV. században tanult magyarokról. Századok, 1897. évf. 769. és köv. l.

¹ Gyárfás I. i. m. III. k. 675., 677. l.

² U. o. III. k. 750. l. U. o. III. 656. l.: 1466-ban több Horvát nevű kun kapitányról hallunk; Vastorokon a Havasokról. (U. o. III. 712. l.)

³ Gyárfás I. i. m. III. k. 642. l.

⁴ Csánki D. több helyütt is (Magyarország tört. földrajza a Hunyadiak korában, I. köt. 697., 704. stb. l.) azt mondja, hogy egyes községekben, falvakban egy kun és egy magyar község állhatott fenn egymás mellett. Így meg tudjuk magyarázni magunknak azt, hogy ha például egy kunnak ismert község lakosai egyszer csak jobbágyokként jelennek meg, akkor tulajdonképpen a kun község mellett fennállott magyar község lakosairól lehet szó. Egy adat azonban e feltevésnek ellene mond. 1428-ban Hédervári Lőrinc lovászmester mint a kunok és jászok bírása Berenchi Istvánnal, a szenteltzéki kunok kirendelt bírájával „populi et iobagiones regales de Hallos et de Kunzeules“ ügyében ítél. Azt hiszem, hogy ebben az esetben nem lehet szó egy a kun mellett fennálló magyar község lakosairól. Hédervári és Berenchi kimondottan a kunok körébe rendeltettek ki bírakként, a „iobagiones regales“ tehát, akik felett bíráskodtak, csak kunok lehettek. — Gyárfás I. i. m. III. k. 588. l.

⁵ 1388-ban a kun szálláskapitányoknak, 1448-ban általánosságban a „reductoribus Cumanorum“, 1459-ben a szegedi castellanusok-

Ha magyar jobbágyok költöztek kun szállásokra, egyszerű kunokká váltak; ha ruralis kunok költöztek magyar nemes birtokára, jobbágyokká lettek. A szállások betelepítését engedélyező oklevelek kimondják, hogy az odajövő magyar jobbágyok ugyanolyan feltételek és szokás szerint telepedjenek le, mint amilyenek szerint a többi kunok is élnek.¹ *A magyar jobbágy és ruralis kun, jász gazdasági helyzete tehát nem nagyon különbözhetett egymástól.* De vajjon ez feljogosít-e bennünket arra, hogy a ruralis kunokat, jászokat jobbágyoknak minősítsük?

1407-ben Zsigmond Kompolth és László négyszállási jászokat „ab omni nota ignobilitatis et popularis condicionis metu“ felszabadítva, országos nemesekké teszi. 1409-ben már egy másik oklevél Kompolthot négyszállási kapitánynak mondja. Arról, akit okleveleinek már egyszer kapitánynak neveztek, sohasem halljuk, hogy megnemesítettett. Ellenben, ha egy kun vagy jász régi birtokában vagy új birtokszerzeményében megerősítést nyert, akkor ez a királyi megerősítés — rendszerint — nemesítéssel volt egybekötve.²

A XV. század elején már nota ignobilitatis bélyegzi az egyszerű kunokat és jászokat, akik — főleg nemesítés útján emelkedhettek a kapitányok sorába.

Az egyszerű és kapitány kun, jász úgy áll egymással szemben, mint nemnemes és nemes.

E megfigyelésünk alátámasztására a két társadalomelem egymáshoz való viszonyán még egy vonást próbáljunk megörögzíteni.

1350-ből arról olvasunk, hogy Nagy Lajos György kun kapitánynak megengedte, hogy jobbágyait és birtoktalan famulusait senki más, mint csak ő ítélhesse meg. „exceptis factis furticinis et latroneis et causis criminalium“.³ Ha ezt az exempciót a magyar birtokos nemeseknek adott exempcióikkal vetjük össze, akkor azt látjuk, hogy azoktól miben sem

nak és csongrádi comeseknek, 1463-ban pedig a budai provisornak tiltják meg királyaink a vastoroki kunok elhurcolását, jellemzően a kunoknak a királyhoz való viszonya alább megfigyelendő lassú megváltozására. L. különben Gyárfás I. i. m. III. k. 509., 592., 619., 641., 646., 652., 654., 695., 712. l. Azonkívül Hazai okmánytár V. köt. 228. l.

¹ Így pl. többek közt Gyárfás I. i. m. III. k. 671. l.: „sub illis libertatibus et consuetudinibus, quibus ceteri Comani nostri utuntur.“

² Ezekre olv. Gyárfás I. i. m. III. k. 553. l.; 559. l. V. ö. még u. o. III. k. 508., 512. és 585. l.

³ U. o. III. k. 508. l.

különbözik.¹ A privilégiális tehát földesúri bíraskodást biztosított a kun kapitánynak jobbágysági felett. Azt, hogy e jobbágyság alatt valamiféle alacsonyabbrendű kunokat kell-e értenünk vagy sem, mivel az oklevél nem szól róla, nem tudjuk eldönteni. Azonban gondoljunk csak fentebbi példáinkra: sem a nemesi birtokokon, sem a kun, jász szállásokon nem láttunk a kunok s jászok és a magyar jobbágyság között jóformán semmi különbséget sem. Közel áll tehát a feltevés, hogy azon jobbágyságok között, akikre a szálláskapitány földesúri bíraskodási hatalma kiterjedt, kunok (egyszerű, ruralis kunok) is voltak. Tiszta világításba helyezi ez elgondolást a halasszéki kunoknak 1456-i, később más vonatkozásban bővebben tárgyalandó kiváltságlevele. Oklevelünk többek közt megtiltja, hogy a szék területén bárki más, mint az ott pontosan körülírt széki bíróság ítélkezessen a kunok felett. A kunok kapitányai azonban mindazoknak a paraszt kunoknak ügyeit és cselekedeteit („causas et quelibet facta eorum“), akik „sub nominibus ipsorum“ élnek, „prius soli adiudicare valeant“ s csak ha nincsenek ezzel az ítélettel megelégedve, terjesszék az ügyet a széki bíróság elé. A szálláskapitányok tehát maguk (*soli*!) ítélkeztek a ruralis kunok felett.² Mindezeket a fentebb bemutatott exempcióval összevetve, afféle földesúri bíraskodás biztosításának találjuk a halasszéki intézkedést.

A kun szálláskapitányok igazságszolgáltatási jogkörére, közvetve tehát társadalmi helyzetére igen jellemző az az adat, mely szerint II. Ulászló 1493-ban a szentkirályszállási kun kapitány-családnak pallosjogot adományoz.³

Minden jel arra mutat, hogy a kunok és jászok körében két társadalomelem van kialakulóban, birtokos nemesség (a szálláskapitányok) és inpossessionatus jobbágyság (a ruralisok). Szándékosan mondtam, hogy kialakulóban, mert

¹ Olv. például a Csáky-oklevéltár I. köt. 257. l. (1406-ból): „antiqua libertate nobilium regni nostri requirente quivis nobilis et homo possessionatus suos iobagiones et famulos inpossessionatos more aliorum iobagionum ipsorum in eorum possessionibus residentes in causis quibuslibet et eorum articulis demptis solummodo furtu, latrocinio et aliis publicis criminalibus liberam ipsimet iudicandi habeant facultatem.“ Olv. még Hajnik I.: A magyar bírósági szervezet és perjog az Árpád- és vegyesházi királyok alatt. Budapest, 1899. 99. l. Jegyzetben: „exceptis furtis, latrocinii et criminalibus...“ Hasonlóképp Teleki J.: Hunyadiak kora. X. köt. 42. l.

² Gyárfás I. i. m. III. k. 632. l.

³ U. o. III. köt. 707.: „in territoriis possessionum suarum... patibula, rotas, palos et aliorum tormentorum genera erigere.“

adataink, amelyeknek világánál e társadalmi folyamatot nyomon követtük, csak a XIV. század második és a XV. század első felére vonatkozólag jogosítanak fel bennünket arra, hogy a fejlődés irányát ily értelemben magyarázzuk. Már a XV. század második tizedétől kezdve mind élesebb vonalakkal tűnnek fel előttünk olyan jelenségek, amelyek a kun és jász társadalomban a nemes és jobbágy exakt megkülönböztetését nem engedik meg. Több, egymással párhuzamosan fellépő apróbb tünet, melynek okozati összefüggését kezdetben alig sejtjük, később megizmosodva olyan fejlődést formáló tényező-komplexummá szövődik, hogy annak elemzése segítségünkre jöhet a kun és jász társadalom elemeinek minél tisztább felismerésében és megkülönböztetésében.

Kríng Miklós.

Történeti irodalom.

Lósy-Schmidt Ede: *Hatvani István élete és művei.* I. rész. H. I. élete és önrajza, az ördögösségről szárnyrakelt mondták. A Debreceni Tisza István Tudományos Társaság I. Osztályának Kiadványai, IV. kötet 7. sz. Debrecen, 1931. 218. l.

Tóth Endre: *Mándi Márton István élete.* Theológiai Tanulmányok a Pápai Református Főiskola négyszázéves jubileumi ünnepére. Pápa, 1931. 245—450. l.

Trócsányi Dezső: *Mándi Márton István tudományos munkássága.* U. o. 451—766. ll.

A meglehetősen elhanyagolt magyar tudománytörténelem három becses művel gazdagodott. Mindhárom mű alapvetőnek mondható tárgyára nézve. Nagy lelkiismeretességgel gyűjtik össze a szerzők a legapróbb adatot is, több, eddig problematikus vagy hibásan nézett kérdést tisztáznak és az egész anyagot élénk tájrák ábrázolásukban, néha fölösen is, különösen a két első mű, de végre egységes képből foglalják össze azokat a nagyrészt egyáltalában nem publikált adatokat, melyek a magyar felvilágosodás korának erre a két nevezetes alakjára vonatkoznak. De e könyvek tanulmányozása nemcsak Hatvani István és Márton István személyével ismerteti meg az olvasót, hanem elébe tárul a XVIII. század második felének és a XIX. század első három tizedének református iskolai és általános magyar szellemi élete. Egy darab fejlődés adatait kapjuk, három nemzedék vonul fel előttünk, hiszen Márton tanítványa volt Hatvaninak és megérte, hogy egy még ifjabb generációnak kellett átadnia a vezetést. Különösen az iskola életéről kapunk bő képet, a debreceni és pápai református főiskoláéról. Látjuk a kor nagy eszméinek a harcát az iskolában lecsapódva, az iskolai szellem lassú és küzdelmes átalakulását. A pedagógiai elvek, az ezzel összefüggő szervezet és bánásmód, tanterv és metódika, viszony a tanár és tanítvány között, a tanár és tanár, diák és diák között, iskolák között, iskola és egyház, iskola és világi hatóságok között, ez mind ott zajlik előttünk. A *zajlik* nem henye kifejezés e helyen. Mert valóban, ez az élet éppen nem mondható csendesnek. Roppant mozgalmasság jellemzi e generációk életét. Nemcsak a nagy történeti hatalmak harca zajlik — a régi és új világnézet, az egyház és a világi társadalom, az egyház és az állam harca, — hanem amellet valami csodálatos sürgős-forgás az emberek életében is. A tanárok jönnek-mennek, mert elégedetlenek az iskola szellemével, a diák

egyszer csak felkerelkedik s elmegy más iskolába, az ország túlsó végébe, egy professzor vagy jó konviktus kedvéért; vándor diákok és vándor professzorok, éppen a legkitűnőbbek, kiknek örökké fegyelmi bajaik vannak felettes hatóságaikkal s az iskolával: jellemzők erre a korra; s mindez ebben a pedagógus században a legtisztább pedagógiai szempontból, a tanulás és tanítás olthatatlan ambíciójából történik. Csodálatos pedagógiai buzgalom tárul elénk ezekből a könyvekből is. Elénk tárul, hogy maga a társadalom mennyire tudatában volt a nevelés fontosságának. Az iskoláért minden áldozatot meghoznak. A pápai iskola második megalapításának és naggyátételének története, mely Márton István műve s életrajzából így ezt is megismerjük, a legszebb példája ennek. S a legnevezetesebb vonása a társadalom eme nagy nevelői buzgalmának az, hogy a középpontban a diák áll, maga a tanuló. Mindent elkövetnek, hogy mennél több diák legyen, hogy mennél könnyebben, olcsóbban tanulhassanak, lehetőleg ingyen. Mindenekelőtt az anyagi feltételeket akarják biztosítani. Valósággal úgy van, hogy első a konviktus, csak aztán jön az auditorium. Igaz, ezekben a konviktusokban és auditoriumokban, mai pedagógiai szemmel nézve, a legridegebb, valósággal embertelen életet éli az ifjúság, durva tréfák és palcázások közepett, iszonyú didaktikai tortúrákat túrva, de az ítéletmondáshoz meg kell fontolnunk, hogy ezeket az elhibázott nevelési eszközöket jószándék sugallta, hogy a változás éppen ebben a korszakban kezd bekövetkezni s hogy mégis csak ezekből az auditoriumokból és konviktusokból került ki a magyar reformkorszak legtöbb kiválósága, az az egész generáció. S itt jegyezzük meg, hogy ezekben a művekben is a „tespedés kora“ babonájának elutasíthatatlan cáfolata áll szemközt velünk. Hogy forrt abban az időben a magyar kultúráis élet! Azt lehet mondani, hogy egy vonalban haladtunk a külfölddel. Hála ifjaink külföldi akadémiajárásának, minden új szellemi mozgalom azonnal áthatott mihozzánk is. Szó sem lehet akkor magyar elmaradottságról!

Az egyes műveket sorravéve, Lósy-Schmidt Ede tudománytörténetünk régi, szorgalmas munkása ebben a könyvében is érdemes munkát végzett s örömmel várhatjuk a mű második kötetét is. Ellenben nem hallgathatjuk el methódikai kifogásainkat, noha tisztában vagyunk azzal, hogy a szerző enemű fogyasztózáinak oka technikai alapszükségében rejlik. Módszere egyszerű adatközlő. Az adatokat csak regisztrálja, összeállítja, nem dolgozza fel, nem értelmezi. Hatvani személyiségének, életének és művének egységét szétdarabolja, megsemmisíti. Hatvani egyénisége és személyisége eltűnik az ábrázolatban, az adatok halmozásában. Jellemzései sablonosak és szintelenek (112, 138—139. ll.), nélkülözzük a képzelgető erőt. Elmarad Hatvani fejlődésének a rajza is, pedig milyen érdekes lenne annak az ábrázolása, hogyan fejlődött ki alapvető theológiai hajlandósága mellett matematikus és természettudományos érdeklődése s milyen elegységbe ötvöződött e két irányultság. Azt is érdemes lett volna

bővebben nyomozni, mért nem fogadta el Hatvani a külföldi katedrát, mért jött inkább haza, személyiségének minő alkata döntötte ezt el. Végül meg kell jegyeznünk, hogy Hatvani alakja mögött csak egészen ködösen tetszik fel s egyáltalában nem a szerző tudatos, tervszerű eljárása következtében, hanem inkább az olvasó reflexiója folyamán, kora szelleme. Így azután gyakran maga a szerző sem ismeri fel a maga felhozta adat jelentőségét. De, ismételjük, az adatok összehordásával érdemes szolgálatot tett tudománytörténelmünknek.

Tóth Endre Márton-életrajzában a bőséges adatközlés mellett már élet is van az előadásban. A szerző hőse egyéniségét akarja megértetni (445. l.) s valóban eleven jellemrajzokat kapunk a szereplő férfiakról. Szépen megérteti azt is, hogyan fejlődött ki Márton István dacos, nyers egyénisége.

Hangsúlyoznunk kell mindkét munka értékét a maguk nemében, — Tóth műve itt is methodikai haladást jelent, — ám mégis ki kell emelnünk Trócsányi Dezső művét. Hogy mi voltaképpen a szellemtörténelmi ábrázolás, azt minden elméletnél szebben példázza az ő tanulmánya, egybevetve a másik kettővel. Előszavában, — mely csak a tanulmány különnyomatához csatolva jelent meg — mentegeti magát, hogy itt csak az analízis munkáját végezte el, a szintézissel adós maradt. Ez az önkritika túlzott és nem írhatjuk alá. Az adatgazdagsághoz és alapos, finom elemzéshez igenis hozzájárul a szintézis, mert hiszen teljes képet kapunk Márton István szelleméről, e szellemi alkat minden vonása magyarázatot és jelentést nyer és az egész beillesztetik kora szellemi légkörébe. *Megértjük* Márton Istvánt. A szerző a teljes historikusi sikert éri el tehát. Erre képesíti finom historiai érzéke, a szellemi vonatkozások és fejlődés számára nyitott szeme, éles elemző ereje, melyet lelkiismeretesen használ s a kor szellemi áramlatainak rendkívül alapos, nemcsak általános, hanem forrásszerű ismerete. Szellemtörténelmi eljárása abban áll, hogy Márton fejlődésében, szellemi alkatában, gondolkodásában, törekvéseiben, műveiben mindenütt kikutatja és kimutatja a kor szellemi mozgalmainak, racionalizmusnak, filantropizmusnak, újhumanizmusnak, pietizmusnak, kantianizmusnak hatásait, egészen a közvetlen forrásokig menve, de megrajzolja a szellemi egész képét is, melybe e vonások szervesülnek. Joggal tarthatjuk e művet a szellemtörténelmi analízis és szintézis szép példájának. A bíráló egyik-másik ponton a szerzőtől eltérően látja a szellemi vonások arányát, de ezek egészen aprólékos természetű problémák s mégis hosszabb vitát igényelnének. Csak egy kérdést emelünk ki. Véleményünk szerint Trócsányi nem felel egész határozottsággal arra a kérdésre, miért hagyta abba Márton filozófiai irodalmi munkásságát első művének megtámadása után. Igaz, a tudomány nem a mindenáron-megoldás művészete, de a jelen esetben a válasz, azt hisszük, nem olyan bizonytalan, mint Trócsányi látja. Márton nem volt igazán filozófus, ez az első, amit meg kell állapítanunk, nem volt *saját* igazsága; filozófiai világképét másoktól kapta, tehát nem lehetett

annyira személyes ügye, mint a teremtő filozófusnak, nem is a filozófia volt egyetlen életformája, mint az igazi bölcselőnek. Ő csak rendkívül tehetséges, nagy tudásszomjjal megáldott ember volt, a haladás nagy vágyával, olthatatlan ambícióval, emellett nagy intellektuális és érzelmi antinomiákkal küzdött önmagában, a pedagógus nemes altruisztikus szándékával erőszakos, uralkodni vágyó természet párosult, túlérzékeny önérzet, temperamentuma pedig szenvedélyes és így hajlamos nagy megcsuklásokra, következetlenségekre és az önbizalom elvesztésére is. Így hagyta el hosszú időre a filozófia útját s keresett más irányt tevékenysége számára. Igazi filozófus nem *kereshetett* volna, mert szellemi alkata kényszerítette volna tovább az eredeti és lényeges irányba.

A két Mártonnal foglalkozó műből egy érdekes és kiváló család sorsának a körvonalai is előbukkannak. Ősi, talán honfoglaló törzsből ered, ugyanabból a Kerepecz-nemzetségből, melyből Werbőczy is. A középkor végéig jelentősebb közéleti szerepet vitt a család, majd hanyetlik, de ismét felemelkedik, most már intellektuális erejével. Istvánnak az apja is pap s „élő bibliának” nevezik, testvérei közül egyik, József a bécsi egyetem professzora, Gábor pap s irodalmi működést fejt ki ő is. De ott van bennük az ősök harcias, nyugtalan, uralkodó, erőszakos természete. Érdeemes volna külön foglalkozni magával a családdal. Egyáltalában, milyen sok új eredménnyel kecsegtetne s milyen új megvilágításba vonná egész történetünket a modern család-történeti kutatás vagy a már összegyűjtött anyag modern eszközökkel való feldolgozása!

Joó Tibor (Szeged.)

Kelemen Atanáz: Keresztély Ágost herceg katolikus restaurációs tevékenysége a győri egyházmegyében. Pannonhalma, 1931. 8°, 74 l.

A pannonhalmi rendi tanárképzőintézet hallgatói közül eddig már többen foglalkoztak a katolikus restauráció különböző fázisainak történetével a győri egyházmegyében. Dicséretreméltó kezdeményezés, mert jól szervezett, módszeres kollektív munka mellett így doktori disszertációk formájában jelentékeny, fontos anyag kerül feldolgozásra s az irodalmi tudatba is. Vanyó Tihamér és Csóka Lajos értekezéseiről már szólottunk ezen a helyen (1928. 861—2 és 1929. 288—90 ll.), az elvi szempontból ott elmondottak teljes mértékben vonatkoznak Kelemen Atanáz munkájára is. Kelemen a Kollonics Lipót hatása alatt konvertált Keresztély Ágost százsz-zeittí herceg restaurációs működését ismerteti. Ez 1695-ben nyerte el a győri püspökséget s megmaradt annak birtokában 1721-ben bekövetkezett haláláig, akkor is, amidőn, mint Kollonics utóda, az esztergomi érseki székre emelkedett. Kelemen a gyér irodalmon kívül főként a győri püspöki és az esztergomi primási levéltárból merítette az anyagot, amelyet biografikus keretben kívánt rendszerezni és előadni. Nem éppen sikeres módszer, mert Keresztély Ágost egyénisége meglehetősen elhomá-

lyosodik a győri egyházmegye történetében. Hiszen ő maga jóformán alig töltött pár hónapot az egyházmegyéjében, hosszú esztendőig van távol az országtól is, a Habsburg-ház érdekeit védelmezi a birodalomban a francia politikával szemben, később pedig inkább az esztergomi egyházmegyével foglalkozik. Keresztély Ágost tehát közvetlenül vajmi kevésbé ismeri a győri ügyeket, azokat szinte állandóan közvetve, helyettesei és vikáriusai útján intézi. Látja ezt Kelemen is, azért értekezésének legterjedelmesebb részét Keresztély Ágost munkatársai (vikáriusai, lelki pásztorai, a szerzetesek, a földesurak) működésének szenteli. Helyesebb lett volna a bevezető életrajzi adatokon kívül az egyházmegye belső történetét, vagyis a püspöki kormányzat szervezetére, a plébániák szervezésére, újjászervezésére, a hitélet emelésére, a papság képzésére és a hasonló természetű kérdésekre vonatkozó anyagot együtt tárgyalni, azután egy külön fejezetben a protestánsokkal folytatott küzdelmet ismertetni, amihez az egyházmegye külső története, elsősorban a birtokokra vonatkozó adatok járultak volna. Így elkerülhette volna a sok ismétlést, másrészt pedig a kép is sokkal világosabb lett volna. Az anyaggyűjtést is ki kellett volna terjeszteni, mert mostani előadásában igen fontos kérdésekre nem kapunk választ. Így nem szól arról, hogy Keresztély Ágost hol alapított új plébániákat, hol építtetett új templomokat, minő intézkedéseket tett a régi templomok újjáépítése érdekében? Ha ilyen adatokat nem talált a szerző, akkor magyarázatát kellett volna adnia (nyilván a felszabadító hadjáratok és a Rákóczi-szabadságharc akadályozták meg a nagyobb építő tevékenységben), mert kevésbé meggyőző állásfoglalás egy püspök negyedszázados restaurációs tevékenységét dicsérni, anélkül, hogy templomépítési, plébániaalapítási tevékenységéről megemlékeznek.

Kelemen ítéleteiben, előadásában mindig tárgyilagos marad, dicséretreméltó elfogulatlansággal magyarázza a tényeket a kor szelleméből. Helyesen látja meg, hogy más volt a restauráció módszere I. Lipót idejében és más volt III. Károly alatt, (46. l.), de ennek a helyes megállapításnak a következményeit nem állítja be az eseménytörténeti keretbe. A Wesselényi-féle összeesküvésről nem lehet azt mondani, hogy „megmételtyezte” nemcsak a főurak, de az egész ország gondolkozását (9. l.). Pechmann báró esetét, akit világi ember létére, 22 éves kora és botrányos életmódja ellenére Keresztély Ágost a káptalan tiltakozása mellett is kánonnokká nevezett ki, jobban meg kellett volna vizsgálni, mert így meglehetősen súlyos pont Keresztély Ágost egyházkormányzatában. Kelemen különben nem igyekszik szépíteni a dolgokat, tárgyilagosan beszél úgy a zurányi (41. l.), mint a felsőlászlói (57. l.) a katolikus restaurációs tevékenységet nagyon ellenszenves színekben feltüntető esetekről. Kár, hogy a püspöknek a plébániái katekézisekre vonatkozó utasításait nem közli egészen részletesen (62. l.), mert rendkívül fontosak lennének a restauráció szellemének, módszereinek a megismeréséhez.

Kelemen munkájának a legszembetűnőbb fogyatkozása, hogy

nem ismeri kellően az irodalmat. Vonatkozik ez általánosságban a protestáns egyháztörténelmi irodalomra, amelyet csak igen kevésbé von be kutatásai területére, de kiváltképen arra, hogy az általa tárgyalt anyagot nem tudja kellően beilleszteni korábbi ismeretanyagunkba. Ennek legkirívóbb példája ez a mondata: „Matuscheket megelőzőleg ugyan van egy Telekesi nevű vikáriusa is Keresztélynek, de az ő két-hároméves működéséről semmit se tudunk. Telekesi előléptetése után . . .” (23. l.) A szerző, akinek az adatok olvasásakor nem villant fel emlékezetében a Rákóczi szabadságharc nagynevű egri püspökének, Telekessy Istvánnak a neve, mellőzhetőnek vélte annak megállapítását, hogy ki lehetett ez a Telekesi, aki előléptetése miatt távozott a győri vikáriusi méltóságból. Pedig már Szinnyi írói lexikonja is megoldotta volna a rejtélyt, Telekessy sikerült életrajza pedig (Csanády László: Telekessy István, Eger, 1912, 11—5. ll.) további útmutatást adott volna a püspökhelyettesnek mondott vikárius restaurációs tevékenységéhez is. Hasonló könnyedséggel intézi el gróf Nádasdy László csanádi püspök 1713-i püspökhelyettesi szereplését, pedig Sörös Pongrác tanulmánya (Fogaraszöldi Nádasdy László gróf, Religio, 1912, 213—5. ll.) megint több más értékes adattal és szemponttal is szolgált volna. Kelemen nem adja elő tisztán (42—3. ll.) azt a jogi helyzetet, amibe felszabadítási válságot fizetni nem tudó magyar cisztercita és premontrei monostorok a válságdíjat kifizető osztrák monostorokkal szemben kerültek. Pedig erről Karácsonyinak általa is használt egyháztörténelme is megemlékezik. Ott megtalálta volna az monostorok helyes neveit is. A helynevek írásánál több helyen következetesen hol Sommereint, Mannersdorffot, Aut ír, hol meg Szentkeresztet (17. l., de helyesen 43. l.) Heiligenkreuz helyett. Nagyon bizonytalanul beszél (35. l.) a földesurak plébánosi presentációs jogáról szólva, nem veszi észre, hogy itt magánkegyuraság alá tartozó plébániákról van szó.

Kelemen munkáját használhatóvá teszi a sok új adat, amit munkájában feldolgozott; kár, hogy a feldolgozás módszeressége, az irodalom beható ismerete nem áll arányban azzal a szorgalommal, amit a szerző az anyaggyűjtésre fordított. Tóth László.

Osztern Rózsa: Zsidó újságírók és szépírók a magyarországi német-nyelvű időszakai sajtóban a „Pester Lloyd” megalapításáig, 1854-ig. (Német Philologiai Dolgozatok XLV. sz.) Budapest, 1930. 8° 95 l.

Osztern Rózsa komoly, érett ítélőképességre valló tanulmánya megérdemli, hogy nemcsak a magyar germanista és irodalomtörténész, hanem általában XIX. századi történetünk minden kutatója figyelembe vegye és eredményeit felhasználja. A hazai sajtó és publicisztikai szépirodalom történetét világítja meg a zsidó térfoglalás szempontjából s e térfoglalás rajzával közzetve fényt vet a németnyelvű polgári műveltség bomlási folyamataira és a magyarnyelvű liberális publicisztika kialakulására is.

A feltárt anyaghoz hozzátennivaló alig akad; az anyaggyűjtés munkáját a szerző lelkiismeretesen elvégezte. Minthogy azonban a fejlődés egységes menete előadásában a műfajokra való tagolás által erősen szétforgácsolódik, az alábbiakban megpróbálók röviden rámutatni az irodalomban szereplő zsidóságnak egyrészt a magyarságban felolvadó és faji sajátosságaihoz ragaszkodó német-séghez, másrészt az öncélú magyar kultúrához és közszellemhez való viszonyára.

A zsidóság jelentősebb térfoglalása nálunk a huszas évek végefélé kezdődik, amikor a hazai németnyelvű kultúrában hézagot kell pótolnia s amikor az általa hirdetett liberális-demokratikus ideológia megfelelt a magyar reformpárt törekvéseinek. A zsidóságnak hézagot kell pótolnia, mert a német kultúra közvetítésében addig vezetőszerpet játszott katolikus és protestáns német polgári értelmiség tömegesen csatlakozik a magyarsághoz. A Kazinczy ellen az Auróra-kör részéről intézett támadás s még inkább a támadáshoz fűződő polémia felveti a német nyelven való írás jogosultságát és értékét illető összes kérdéseket s az irodalomban szereplő németiség túlnyomó része könnyen odadobja nyelvét, hogy teljesebb értékű magyarnak tekintsek, sőt maga lesz leglelkesebb propagálója a nemzeti nyelvnek és a nemzeti nyelvű irodalomnak. A német értelmiség másik — jóval kisebb — része faji öntudatra ébred, de nem akarván ellenzéki magatartásának a magyar reformmozgalommal szemben nyíltan kifejezést adni, visszavonul a publicisztikai és irodalmi szereplés színteréről. Az irodalmat művelő németiség erősen megritkult sorait természetszerűen a zsidóság tölti ki. A zsidó szellemi térfoglalás első hulláma pontosan egybeesik a németiség beolvadási folyamatának erőteljesebb megindulásával, illetőleg az öntudatra ébredt német kisebbségnek a magyarságtól való elszakadásával.

A zsidó publicisztika és irodalmiság kedvező fogadtatását jelentősen elősegítette az a körülmény, hogy a magyar reformtörekvések és az ifjú-német (jungdeutsch) irodalom liberális-demokratikus iránya között igen sok eszmei közösség volt. Zsidó-német íróink pedig egy-kettőt kivéve száz százalékig benne éltek az ifjú-német ideológiában. Legjellemzőbb jegye a gyorsan fellendülő zsidó-német publicisztikának és irodalomnak az európaiságra és aktualitásra való törekvés. A zsidó-német literátorok korszerűsége törekvése szinte megváltoztatja viszonyunkat a német szellemi élethez; míg addig a magyarországi németnyelvű irodalom majdnem egy emberöltővel mögöttem halad a német irodalom eseményeinek, addig most egyszerre válnak ismeretessé a sajtó és a szépirodalmi folyóiratok révén a legújabb szellemi áramlatok Németországban és Magyarországon. De az európaiság és korszerűség követelménye mellett a zsidó írók és publicisták különös súlyt helyeznek magyarságukra is. A magyarság ügyét akarják szolgálni, főképp a külföldön propagálni s mint szerkesztők is arra törekednek, hogy lapjaik és folyóirataik magyar, vagy legalább hazai jellege kidomborodjék. Van valami fonákság abban, hogy a

Prágából Bécsen keresztül hozzánk került *Adolf Neustadt*, a pozsonyi *Pannonia* szerkesztője, bizonyos lekicsinyléssel szól beköszöntőjében a régi „gyökértelen” irodalomról és új célként állítja maga elé azt, hogy folyóiratát erősebben összeforrassza a magyar talajjal. — mint mondja — „da eine Pflanze ohne Boden nicht gedeihen kann”.

A zsidó-német irodalom az európaiság és magyarság hangoztatásával szerzi és tartja meg helyzeti fölényét. E két jelszó egymáshoz való viszonyából alakul ki a zsidó-német irodalmiság három főiránya és a zsidó író három főtípusa, amely lényeges vonásaiban a XIX. század végéig, sőt napjainkig nyomon követhető.

1. Az első főirányban az európaiság és a liberális-radikális ideológia dominál. A magyarság ügye ennek a nagyobb gondolatkörnek természetesen csak *egyik* részét alkotja, mindig valami másodlagos, tárgyi vagy stílusbeli többlet. Ennek az iránynak képviselőit (Rosenthal Sámuel, Saphir Móric Gottliebot, Bernstein Hugo Károlyt, Silberstein Ágostot, Beck Károly Izidort, Klein Gyula Lipótot, Schlesinger Miksát) európa-vágyuk külföldre hajtja, akár mert itthon egyéni konfliktusokba keveredtek, akár mert nagyobb publicitásra vágnak. Kétségtelen, hogy ezek az európai liberális zsidó-német írók nagyrészt a külföldön élve éppen azáltal csináltak hatékony irodalmi propagandát a magyar reformtörekvéseknek, hogy teljesen asszimilálódtak az ifjú-német ideológiához. Propagandisztikus munkásságukat itthon is sokra becsülték. Csak egy példát: egy 1842-ben Metternichhez intézett jelentésből megtudjuk, hogy Eötvös József Beck Károlyt formálisan is a magyar reformpárt szolgálatába óhajtotta állítani, s csak a jelleméről adott, nem túlságosan előnyös referenciák térítették el ettől a szándékától. A Beck Károlyhoz hasonló „stílmagyarokkal” szemben egész sereg zsidó-német író akad, akik külföldi működésük alatt minden irodalmi áramlattól függetlenül *főcéljuknak* tekintették a magyar irodalom és tudomány propagálását. Ennek a típusnak egyik legfélelmetesebb termékenységu képviselője *Kohut Adolf* egymaga több mint száz kötetet írt, de rajta kívül legalább húsz-harminc író sorolhatnánk fel, akik sokoldalúságban és mozgékonyágban versenyre keltek egymással. Ami kezükből kikerült, bizony sokszor nem ütötte meg a szigorúbb mértéket, de kétségtelen, hogy sok magyar író nevét először ők vitték külföldre.

2. A zsidó-német irodalom második főirányának uralkodó vonása a magyarság: képviselői száz százalékban csatlakoznak a magyar reformtörekvésekhez és szinte türelmetlen mohósággal követelik az önálló magyar nemzeti állam megvalósítását. Ennek az iránynak a publicisztikája tölti meg nagyrészt a hazafiasság fogalmát azzal a tartalommal, amellyel a kiegyezés utáni korszakban hivatalos hazafiassággá emelkedik. A magyar reformtörekvésekhez való csatlakozásban *Saphir Zsigmond Pesther Tagblatt*-ja és *Klein Hermann Sámuel Der Ungar*-ja viszi a vezetőserepet.

Ennek a két lapnak a szellemi légköréből nőtt ki az 1844-ben pesti zsidók által alapított *Magyarító Egylet*, amely az asszimilációnak egyik leghatékonyabb eszköze lett. Ezek a zsidó-német literátorok lelkes magyarságuk és német írásaik között semmiféle ellentmondást nem láttak; szerintük a bennük beteljesedő magyarországi németnyelvű irodalom lényegében és szellemében magyar s nyelvében eddig csak azért nem vált magyarrá, mert a hazai közoktatás nem helyezett kellő súlyt a magyar nyelv tanítására. Ebben a meggyőződésben élesen szembeszálltak mindennel, ami német, különösen a pesti német színházzal és a nyelvéhez ragaszkodó polgárság kulturális törekvéseivel. Viszont a németiség is hamar felismerte azt a veszedelemet, amelyet számára a magyarságát hangosan hirdető zsidó-német sajtó jelentett és tőle feltehetően igyekezett ellentámadásba átmenni. De a zsidóság vállalta a németek gyűlöletét: mellette állott a magyarság, legnagyobb költőivel, Vörösmartyval, Petőfivel és Jókaiival, és mellette állott a magyar sajtó élén a *Pesti Hírlap*-pal, amely leghevesebben kelt a megtámadott zsidó írók védelmére. A zsidó-német irodalomnak és újságírásnak ebből az irányából nőttek ki azok a publicisták, akik a magyar-német szellemi közvetítés irányítását a kiegyezés után is kezükben tartották. Reprezentatív képviselőjük *Falk Miksa*. Mint publicista, kritikus és fordító már nemcsak németül ír, hanem — mint ennek az iránynak legtöbb fiatalabb képviselője — magyar lapokba is dolgozik s így még nagyobb aktivitással nyúl bele a magyar közvélemény irányításába. De újságírói munkássága más irányban is érdekes kettősséget mutat: *Angyal* Dávid páratlan lelkiismeretességgel készült levéلكiadványából tudjuk,¹ hogy Falk egyidejűleg írt Bach lapjába és álnév alatt magyar nacionalista lapokban. Falk hagyományt teremt a magyarsághoz csatlakozott zsidó-német publicisztikában s ennek a hagyománynak a letéteményesei a mai Magyarország vezető zsidó-német publicistái is. Az irány reprezentatív költője *Dóczi Dux Lajos*. Nála többször nem tudjuk teljes bizonyossággal megállapítani, hogy műveit először magyar vagy német nyelven írta-e. De igazi sikereit már mint magyar költő aratta. A magyarsághoz csatlakozott zsidó-német írók közül a művelődési asszimiláció utolsó lépését ő tette meg először.

3. A zsidó-német irodalmiság harmadik iránya már az asszimilált zsidósággal szaturált kiegyezés utáni Magyarországon bontakozik ki. Ennek az irodalmiságnak a magyarsághoz semmi köze nincs már. Képviselőit valami homályos „Zivilisationsdrang“ hajtja a külföldre s ott már nem mint magyarok szerepelnek, hiszen hazai származásuknak is alig marad nyoma, hanem mint németek vagy öntudatos zsidók. Budapestről indul útnak *Herzl* *Tivadar*, a cionizmus apostola és hűséges fegyverhordozója *Nordau*.

¹ Falk Miksa és Kecskeméthy Aurél elhobozott levelezése. Szerkesztette, bevezetéssel és jegyzetekkel ellátta Angyal Dávid (Magyarország újabbbkori történetének forrásai). Budapest, 1925.

Miksa. Igaz, hogy ők kivételes jelenségek, de kívülről a zsidó írók, művészek és tudósok egész serege vonult és vonul a külföldre s ott teljesen asszimilálódva új környezetükhöz irodalmi, színházi körökben kitünően elhelyezkednek. Altaluk megismétlődik a XIX. század huszas és harmincas éveinek vándorlási folyamata, de fordítva: a vándorlás útja most kifelé vezet, nagyrészt ugyanazon nagyvárosokba, Bécsbe, Berlinbe, Lipcsébe, ahonnan a reformkorszakban a zsidó intellektuális erők hazánkba jöttek.

Pukánszky Béla.

Eperjesy Kálmán: A bécsi hadilevéltár magyar vonatkozású térképeinek jegyzéke. Szeged Városi Nyomda és Könyvkiadó Rt. 1929. VIII + 172 lap.

Az 1885. évi budapesti országos kiállítás alkalmából a Magyar Földrajzi Társaság megbízta Péchy Imrét, az Államnyomda igazgatóját (előbb a kataszteri térképosztály vezetőjét), korának egyik legkiválóbb kartografusát, a magyar térképészet irodalmának összeállításával. Péchy hosszú éveken keresztül dolgozott e művén, annak befejezésében, a könyv sajtó alá bocsátásában azonban halála megakadályozta. Nem tudjuk: milyen széles kereteket akart adni Péchy e munkának, de valószínű, hogy abban a nagyobb levéltári térképgyűjteményekre is felhívta volna a figyelmet. Ezóta hasonló nagyszabású kezdeményezés a legutóbbi időig nem történt, a Magyarországra vonatkozólag az elmúlt századokból különböző helyeken fennmaradt, túlnyomó többségében kéziratos térképanyag jórészt teljesen ismeretlen s e miatt a történettudomány számára hozzáférhetetlen, kiaknázatlan maradt.

A hazai és külföldi levéltárakban, könyvtárakban, múzeumokban s más gyűjteményekben őrzött sok-sok ezer magyar vonatkozású térkép, topográfiai felvétel, terepvázlat és tervrajz forrásanyagként való felhasználhatása különösen azóta vált fontossá és sürgetővé, amióta azok a tudományágak (helytörténet, közlekedés-történet, településföldrajz stb.) nyomultak előtérbe, melyek részére e térképek, illetőleg helyszínrajzok szinte az írott forrásoknál is értékesebb adatokat nyújtanak. Éppen ezért a világháború befejeződése utáni évtizedben egyes térképgyűjteményeket illetőleg meg is indultak publikálható katalógus felvételére irányuló munkálatok. A magyar kezdeményezések közül azonban eddig mindössze Eperjesy ért el befejezést és teljes eredményt: az előttünk fekvő könyv az első ily fajta magyar munka s így Eperjesy nemcsak a nagy és értékes anyag feltárásáért érdemel elismerést, hanem az úttörés érdeme is megilleti.

Eperjesy könyve, — a legújabban megjelent, mindenütt megtalálható s közismert nyomtatott térképeken kívül, — a Kriegsarchiv egész magyar anyagát (összesen 2676 szám) tartalmazza. Minden számnál megadja a térkép címét, keltét, készítőjét,

léptékét, az egy jelzethez tartozó lapok számát s megkülönbözteti a kéziratos és a szokosított műveket. E jól összeválogatott adatok kellőképpen meghatározzák az egyes darabokat s lehetővé teszik a kutatónak, — mind a történésznek, mind a geográfusnak, — hogy a tárgyának vagy érdeklődési körének megfelelő számokat kiválassza. Sőt, ha a jegyzék adatait egybevetjük a szerző előző művével,¹ melyben a Kriegsarchiv, Hofkammerarchiv s a Hofbibliothek térképanyagát összefoglalóan ismertette, az abban foglalt magyarázatok alapján a felsorolt térképek felhasználhatóságáról még tökéletesebb képet alkothatunk.

Ismételten hangsúlyozva, hogy a jegyzékben látható több mint két és félezer térkép a történettudomány valamennyi ágának elsőrendű forrásanyagot nyújt s így Eperjesy könyve minden historikus érdeklődésére számot tarthat, nem mulaszt-hatjuk el, hogy e munkának még a kartográfia-történet speciális szempontjából való jelentőségére is rámutassunk. A magyar térképészeti-, főleg a térképészet-történeti irodalom igen szegény. Kartográfiánk multjáról eddig mindössze három összefoglaló ismertetés készült. Ezek közül is csak az első, Tóth Ágoston műve² nagyobb terjedelmű; minthogy azonban a szerző abban főleg a térképezési módszerek Európa-szerte történt kialakulásával s a korabeli külföldi térképészeti intézetekkel foglalkozik, a hazai dolgokra kevés tere jut. A másik kettő: Márki Sándor cikke³ s Kogutowicz Lajosnak, — történeti részében jórészt a két előbbit követő — munkája⁴ csupán rövid áttekintést kíván adni, a magyar térképészet történetének inkább kereteit rajzolja meg. S ha ezekhez a napjainkig megjelent néhány monográfikus tanulmányt, — mint pl. Ecsedy István dolgozata Karacs Ferencről,⁵ Irmédy-Molnár szép cikke Mikovinyi Sámuelről⁶ stb. — is hozzá-számítjuk, kartográfiánk történetének körülbelül egész irodalmát felsoroltuk.

De a részletkutatások eddig a magyar vonatkozású kéziratos térképanyag szétszórtsága s ismeretlensége miatt valóban csaknem leküzdhetetlen akadályokkal találkoztak s a monográfiák csekély száma csak nagyvonalú áttekintést engedett. Az Eperjesy munkáihoz hasonló publikációk fogják lehetővé

¹ Eperjesy Kálmán: Kézirati térképek Magyarországról a bécsi levéltárakban. Szeged, 1928.

² Tóth Ágoston Rafael: A helyszínrajz és földképkészítés történelme, elmélete és jelen állása. Budapest, 1869 (a második kiadás 1875). 344 lap.

³ Márki Sándor: A magyar térképírás multja és jelene. Földrajzi Közlemények, 1896. évf., IX—X. füzet. 291—303 l.

⁴ Kogutowicz Lajos: A magyar térképészet multja, jelene, jövője. Budapest, 1929. 40 l.

⁵ Ecsedy István: Karacs Ferenc térképész-élete és művei. Debrecen, 1912.

⁶ Irmédy-Molnár László: Mikovinyi Sámuel térképfelvételi módszere. Térképészeti Közlöny, 1930. évf., 1—2. füzet.

tenni, hogy az elmúlt századok magyar térképészeinek tevékenységét egész terjedelmükben láthassuk, a Magyarország területén végzett topográfiai munkákat mind, tüzetesen megismerhessük. S a térképjegyzékek által megkönnyített részlettanulmányok nyomán összeállítható lesz a magyar kartográfia részletes története.

Varga Endre.

Fodor Ferenc: Egy palócfalu életrajza. (Nagyvisnyó.) Gazdaságföldrajzi gyűjtemény. Az egyet. közgazd. kar földrajzi intézetének kiadványa. Budapest, 8° 73. l. Bp. 1930.

A szerző szerint „a Visnyóhoz hasonló igénytelen kis faluknak alig van történelmük“ (21. l.), sőt Visnyónak „nincs is története, mert e nép sohasem volt tényezője még annak sem, ami vele, körülötte történt. Élete azonban van . . .“ (73. l.) De vajjon ellentétes fogalom-e a történet és az élet, vajjon mi maradna a történetben, ha az életet kivennénk belőle? A két fogalom szembeállítására bizonyára ama régi helytörténetírói felfogás indította a szerzőt, mely a helytörténetet is az országos horderejű eseményekkel kimutatható kapcsolatai és jelentősége szempontjából értékelte. Ez a felfogás visszhangzik másik megállapításában is, hogy t. i. Visnyó „lakosságának sokkal érdekesebb története van, mint magának a községnek.“ (21. l.) A szerző azonban a falunak „sem nem csupán a régi értelemben vett földrajzával, sem nem csupán történetével, sem nem tisztán gazdasági életével, hanem *életrajzával*“ kívánt foglalkozni s azt az *életszintézist* kereste, mely a természeti, földrajzi tényezők, a történelmi tények, a nép és a gazdaság együttes megnyilatkozásából állott elő. (3. l.)

Ez a célkitűzés, a szójátékszerűleg ható s látszólagos ellentmondások dacára is, helytálló és megfelel a helytörténetírással szemben ma felállított követelményeknek. A munka szerkezete azonban már nem szolgálja a kitűzött szintézis érdekeit. Külön fejezetek szólnak ugyanis a természeti tényezőkről, a „történeti mult“-ról, a népről, a településről és a gazdasági életről. Az összetartozó elemek, pl. a nép és a település szétválasztása akaratlanul is ismétlésekre vezet, megnehezíti a kölcsönhatások kidomborítását s azt a látszatot kelti, mintha a község „történeti mult“-jában a község népesedés-, település- és gazdaságtörténete nem foglalhatna helyet.

A borsodvármegyei Visnyó már az Árpád-korban áll. A középkorból számos adat szól birtokjogi helyzetéről, de életébe az első betekintést csak az 1554. évi urbarium nyújtja.¹

Eszerint a dédesi várhoz tartozó Visnyón 12 egésztelkes, 3 féltelkes jobbágyság — a telekkülönbségről a szerző nem szól — és 5

¹ Ezt az összeírást a szerző állandóan 1556-ról keltezi s az Országos Levéltár „U. et C. F. 47. No 48“ jelzete alatt idézi, holott itt az elkobzott Szepessy javak, köztük a visnyói porció 1672 febr. 12-én felvett inventariuma van; az 1554. évi urbarium helyes jelzete: U. et C. F. 45. No 36, mely a szerző munkájában elő sem fordul.

zsellér lakott s itt vették fel Sebestyén Lőrincet, a dédesi vár kapuőrét (portarius arcis) is, akit a szerző nem kevés anachroniz-mussal „portás”-nak nevez.

Lendületes részek azok a fejtegetések, melyekben a szerző a népesség és a település viszonyait az 1554. évi urbárium, az 1672 május 18-i összeírás, az 1696. évi dicalis s az 1715., 1720., 1828. évi regnicolaris összeírások s az újabb rendszeres statisztikai, telekkönyvi és kataszteri felvételek adatainak összevetése alapján tárgyalja. Azt a megállapítást szűri le, hogy a török hódoltságban az ősi palóc lakosság az időleges hullámzások ellenére sem cserélődött ki. Az ősi és a török hódoltság alatt feltűnő színmagyar nevű családok, „had”-ak 1828-ig — a fennmaradt hét had ekkor már 44 családdal — változatlanul a falu zömét alkotják, sőt a mult század derekán bekövetkezett jelentékeny népmozgalom után még 1916-ban is a 201 családból, a szerző táblázata szerint, 117 esik az 1554, illetve 1672. években már ottlakók leszármazóira.

A telket a leszármazó családok, legalább is a testvérek, osztatlanul éltek. Így például Patkó Márton telkén lakott 1672-ben két nős férfitestvére s egy már nős fia is. A családok a belső telken külön házakat építettek s a szerző a leszármazó családok tömbökben való elhelyezkedését az első telekkönyv alapján megszerkesztett vázlat s a későbbi kataszteri térképek segítségével felismerhetővé is tudja tenni. Ez a folyamat eredményezte, hogy egy-egy belső telken a kiköltöző családtagok által egymás házaiknak végibe épített két sor ház között az egykori udvarból uccák lettek.

A szellemes népesedés- és településtörténeti fejtegetésekbe azonban a forrásadatok téves értelmezése folytán hibák csúsztak be. A szerző figyelmét kikerülte, hogy az 1672 május 18-án készített összeírás Visnyónak csak egy részét, t. i. a Szepessy Páltól elkobzott, 14 telket kitevő „portio”-t tartalmazza s ezen kívül másoknak még ugyancsak 14 telkük volt a faluban. („Aliorum sessiones colonicales No 14.”) Ez elnézés következtében az egész munka egyik fundamentális forrásába hamis adatok kerültek. Több óvatosságot kívánt volna az el- és beköltöző családok korábbi, illetőleg újabb lakóhelyeinek megállapítása is. A szerző például határozottan felismeri az 1554-ben még Visnyón lakott s innen később eltűnt Molnár-okat és Kovács-okat 1696-ban Szilváson, (az előbbieket még Kazincon is), holott Molnár-ok és Kovács-ok Szilváson korábban, már 1554-ben is éltek. Azt sem mernénk a szerző biztosságával állítani, hogy a Visnyón 1715-ben ismét feltűnő Molnár-okban a Szilvásról visszaköltöző Molnár-okat kell tekinteni, mert hiszen Molnár-ok Szilváson 1715-ben még mindig laktak. Kérdezhetnénk továbbá, hogy a Visnyóról 1554 óta eltűnt Szaniszló-kat milyen jelekből ismeri fel a szerző 1720-ban Dédesen, mikor Szaniszló-k itt is régtől fogva laktak már, sőt 1554-ben a falu bírja is Szaniszló Pál volt. De ha az 1720. évi Szaniszló-k új és más sarjadék lett volna is, amit pedig nem tudunk, nem lehetne-e bennük hasonló eséllyel a tapolcsányi Szaniszló-kat keresni, akik 1554 után falujukból eltűntek. E szemelvények is eléggé igazolják,

hogy a szerzőnek csupán a névazonosságra alapított felismerései végleges megállapítások formulázására nem eléggé érettek.

A szerzőt az 1554. évi urbariumból csupán a névsor, az 1672 május 18-i összeírásból pedig csupán a táblázat érdekelte s felhasználatlanul hagyta a névsorhoz és a táblázathoz fűzött leírásokat, holott ezek az urbéri szolgáltatásokról és a gazdasági viszonyokról, az „életszintézis” e mellőzhetetlen elemeiről becses tájékoztatást nyújtanak. Az 1554. évi urbariumból például megállapítható, hogy a visnyói jobbágyságok a dédesi jobbágysághoz hasonló szolgáltatásokra, vagyis sessionként egy forint fizetésére voltak kötelezve s a robot fejében, minthogy Visnyón allodiális föld nem volt, a közeli Szilváson tartoztak közösen a szilvásiakkal szántani és kaszálni. A gabonából (ősziből és tavasziból) és a borból a dédesi vár használatára, az esztendősz malacból pedig a földesúrnak adtak kilencedet. A méhkilenced ismét a váré volt. Ezeken kívül a várnagyoknak Szent Mihály napján és karácsonykor minden sessio után 12 dénárt, 1 kenyeret s 1 fertály (quartale unius cubuli) zabot s az egész falutól 4 csirkét, Szent György napkor pedig minden sessio után 12 dénárt és 6 tojást kellett beszolgáltatni. A kocsigyártók abban az évben, mikor ezt a mesterségüket gyakorolják, a várnagynak 32 dénárt fizettek. Az elhagyott telkek kaszálója, melyet a jobbágyságok felében tartoztak kaszálni s a hírságpénz is a várnagyokat illette. A Szepessy-féle elkobzott visnyói portio 1672 május 18-i összeírásában Varbó falunál, melyre mint azonosra utal a visnyói felvétel, szintén részletes leírása olvasható az urbéri szolgáltatások megváltozott rendjének. Cenzust ekkor már nem fizettek, ellenben karácsonykor egy özet, az őszi és tavaszi veteményekből, valamint a borból kilencedet, a makkoló disznóból és a bárányból dézsmát fizettek s a jószágos jobbágyságok igájukkal és ekéjükkel, a többiek kézimunkával robotoltak a Szepessy-féle ongai kuriához. A visnyói makktermő erdőkben, mely a Szepessy-féle, illetőleg az elkobzás után a kinstár és a többi tulajdonos között közös volt, jó terméskor 2000 disznót is meg lehetett hizlalni.

Ez és más hasonló adatok beillesztése és feldolgozása sok színes vonással gazdagította volna az „életrajzot.” A rajz hűsége érdekében azonban a már későbbi időből felhasznált szövegek is helyesbítésre szorulnak. Az 1696. évi dicalis összeírásban, mint a portaszám kivetésénél számbajövő körülményeket, feljegyezték, hogy a falu terméketlen földön fekszik, katonai beszállásolásnak közepesen van kitéve s hogy két jószággal a földet nem lehet megszántani. A szerző ezekből csak a föld minősítésére vonatkozó megjegyzést ragadta ki, de tévesen a terméketlen („est in loco sterile”) helyett termékenyt (. . . fertile) olvasott ki (57. l.) s ebben meg is nyugodott, bár „kissé” neki is hihetetlennek tűnt fel, hogy a sovány, hegyes földet termékenynek lehetett minősíteni. Az összeírás területmértékét, a terra metretae Posoniensis capax-t, szintén tévesen értelmezi a pozsonyi mérős föld helyett a szőlőknél használatos „kapás” földnek. Egy másik megállapítás, hogy a jobbágyságok közül Visnyón „1720-ban már majdnem mindegyiknek nagyobb volt a rétje, mint az írtása”, oda helyesbítendő, hogy 23 között 7 ilyen jobbágyság volt. Az, hogy Visnyó a török hódoltsághoz tartozik, a dicalis összeírásokban nem 1570-ben, hanem 1564-ben

tűnik fel először. A hódoltság megszűnése pedig annál érthetlenebbül tétetett ismételten is 1696-ra, (24, 32 l.), mert más helyen (19.) a török „megszállás” megszüntének időpontjaként 1687 olvasható.

Az 1828. évi összeírás értelmezésénél a szerző végzetes elnézést követett el. A baj már ott kezdődött, hogy a rovatos tabellát s az ennek adatait magyarázó, 1829 márc. 24-éről keltezett leírást két külön valaminek tekintette, melyek közül a tabella az 1828. a leírás pedig az 1829. év eredményeit tartalmazná. A tabelláról a szerző azt olvasta le, hogy a szántó 1828-ban 860 pozsonyi mérőt (62. l.), a leírásból pedig azt, hogy 1829-ben 907 $\frac{1}{2}$ holdat tett ki (63. l.), holott ez utóbbi szám a szöveg szerint arra vonatkozik, hogy az urbarium behozatalakor („occasione introducti b. urbarii”) a faluban 30 $\frac{1}{4}$ teleknek — telkenként 30 holdjával — 907 $\frac{1}{2}$ holdat mértek ki, de most csak 26 hét-nyolcad telket találtak. Ezek a számok tehát a Mária Terézia-féle urbéri rendezés adatai. További bajokat okozott a pozsonyi mérő és a hold azonosnak vétele, de az is tévedés, mintha 1828-ban a visnyói határ szántóföldje 860 pozsonyi mérőt tett volna ki. A számot ugyan a tabelláról jól olvasta le, de ez a szám a vetésterületet (seminatura) jelenti s a szövegben olvasható a további magyarázat, hogy az egész szántóterület — telkenként 48 pozsonyi mérővel (vagyis 30 holdjával) — 1290 pozsonyi mérő, ám ennek egyharmadát minden évben ugyanak hagyják. A szerző észrevette az 1290 pozsonyi mérőt is, de az összeírók terhére rótt „kis tévedés” felett napirendre tért. A terméseredmény átszámításánál megint hiba esett. Az összeírás szerint az évi termés 645 pozsonyi mérő rozs (a szerző a siligo-t kétszeresnek értelmezi) és 860 pozsonyi mérő zab. Ez a szerző számítása szerint 201.04 és 268.32 hl-nek, ez pedig 120.74 és 101.9 q-nak felel meg. „Tehát összesen kereken 80 kg szemből kellett egy-egy visnyói palócna megélnie 1828-ban!” A valójában azonban annak éppen kétszereséből. A metreta Posoniensis-t ugyanis a szerző hibásan fordította vékának s a 62.53 litert kitevő mérőt hibásan is számította át a véka 31 literével.

A helytörténeti kutatás módszeres megszervezésének szükségére mutat ez alkalommal is az a körülmény, hogy a munkánál számos forráslehetőség kiaknázatlanul maradt. Eltekintve például attól, hogy Visnyóra bizonyára Borsod vármegye levéltárában is találhatók adatok, a felhasználtakon kívül más források még az Országos Levéltárban is értékesíthetők lettek volna. Ha csupán a dézsmajegyzékek gazdag sorozatából néhány adatot ragadunk ki, már szemlélhetővé válik a veszteség. A szerző előtt a Patkó és Molnár nevű családok 1672-ben tűnnek fel Visnyón, a jegyzékekből pedig megállapítható, hogy ilyen nevű családok már 1576-ban laktak a faluban, sőt e jegyzékekből egész sora tűnik elő az olyan családneveknek (pl. 1576-ban Bányász, Máté, Uj, Bíró, Pásztor, 1605-ben Vass, Kulcsár, Pap, Sólyom, Tóth, Kakuk, Holló, Bakos, Karai, Bajszat, Antal), melyekről az 1554—1672. évi időközött név-adatok nélkül áthidaló szerző nem tud. E családnevek tehát arra

mutatnak, hogy a török hódoltság korában Visnyó lakossága erős hullámnak volt kitéve s a fel-feltünő új rétegek a hódoltság végére már nyomtalanul el is tűntek. Az 1605. évi dézsmajegyzék alapján reavilágíthatunk egy másik homályos pontra is. A szerző a Visnyón 10 házat feltüntető 1605. évi dicalis összeírás alapján a házak számát a valóságban is ennyire teszi s egy házra 5, sőt 3 lelket számít (32. l.). Hogy azonban a már ekkor ideális adóegységet jelentő ház-zal ilyen kombinációkba nem lehet bocsátkozni, kitűnik az ez évi dézsmajegyzékből, melyben a bírón kívül 37 gabonadézmát és 5 kereszténypénzt fizető visnyói lakos van név szerint megnevezve. A dézsmajegyzékek elsősorban természetesen a gazdasági viszonyokra vetnek világot. A gazdálkodás és az élet-nívó szempontjából például fontos lehet, ha tudjuk, hogy 1581-ben Visnyón 21 jobbágy 515 kalangya s 15 kéve őszi (1 kalangyában a jegyzék szerint 30 kéve van) és 50 kalangya s 10 kéve tavaszi vetéstermés után szolgáltatott dézsmát. Csak e néhány kiragadott adat is egészen új perspektívát nyitott volna a feldolgozásnak.

A fentebb szóváltott és helyesbített tévedések a közvetlenül feldolgozott levéltári források hibás értelmezéséből állottak elő s arról tanuskodnak, hogy a levéltári források megszólaltatásának feltételei vannak, melyek nélkül a legtalpraesettebb elgondolás is már az alap lerakásánál, a kiindulásnál veszélybe kerül. Sajnálunk kell, hogy ez a szerző munkájával is megtörtént, mert e szerencsésen elgondolt és kitűnő településkutatói érzéssel megkonstruált munka hivatott lenne arra, hogy helytörténetírásunknak újabb lendületet adjon. Az mindenesetre érdeme marad, hogy egy kis falu történeti problémáiban a helytörténetírás gazdag lehetőségeit sejtette meg.

Szabó István.

Makó és Csanád—Torontál vármegye fontosabb községei. Magyar városok monografiája. VI. Sajtó alá rendezte: Dr. Ladányi Miksa. Szerkesztette: Dr. Barna János. Budapest, 1929. 407. l.

Ismét egy helytörténeti munka a Magyar Városok Monografiája kiadóhivatalának jóvoltából, mely nem válik díszére történetírásunknak. Kirívó ellentét, külső forma és belső érték között, az utóbbinak rovására. Tipikusan üzleti vállalkozás, mely az emberi gyengeségre számítva, a folyóiratunk hasábjain (1929. 173—5. l.) már ismertetett módszerhez hasonlóan igyekezett nagyszámú megrendelőt toborozni, megfélemlítve arról, hogy az üzleti érdek mellett az olvasóközönséggel szemben is vannak kötelességei.

Meg kell állapítanunk, hogy e könyv a vállalat kiadásában megjelent munkák közt is a legsilányabbak közé tartozik. A hangzatos előfizetési felhívásban „örökbecsű”-nek hirdetett mű egész összeállításán bizonyos rendszertelenség, mondhatni kapkodás észlelhető. Nincsenek kitűzött szempontjai, szerkezetileg is hibás. A címlapon „Makó és Csanád—Torontál vármegyei községek” áll, a bekötési táblán „Makó és Csanád—Torontál vármegye

fontosabb községei“, a vármegye mai hivatalos neve pedig „Csanád—Arad—Torontál“. Sikerült és kevésbé sikerült részletek változtatják egymást a könyvben, aszerint, hogy megfelelő szakember vállalta-e az illető fejezet megírását, vagy pedig, ilyennek hiányában, jóakarató dilettánsnak vagy magának a szerkesztőnek kellett sebtében összeállítani, hogy a mű mielőbb piacra kerülhessen. Az előszó eleve elhárítja a komoly bírálatot, kijelentvén, hogy „nem dolgozik tudományos módszerrel és így nem is vindikálja magának tudományos műként való elismertetését“. Jobbára meg is maradt e szerény célkitűzés keretei között, sőt több szempontból még azon követelményeknek sem felelt meg, amelyek egy nem tudományos munkát is köteleznek.

A 407 oldalas könyvben mindössze 4 lap jut az 1914 előtti kornak. Ez kivonatnak is kevés, a város alakulásának főbb mozzanatairól sem értesülhetünk belőle. Legalább a szabadságharcot követő évtizedek fejleményeinek elbeszélésével kellett volna ki egészítenie Reizner és Borovszky munkáit, de, nyilván a szerkesztőség intenciójából, a 4 oldalból is csak 25 sor jutott erre a célra. Ezzel szemben hézagpótló és kiemelkedő része a történeti fejezetnek Tarnay Ivor tollából a háború alatti Makónak a viszonyok alapos ismeretére valló rajza, amelyhez csatlakozik az 1919. év első négy hónapjáról szóló kűtfőértékű alispáni jelentés a vármegye közállapotairól. Az idegen megszállás ismertetésével a szerkesztő veszi át a szót ezzel a bevezetéssel : „ennek elmondása és bírálata más lapra tartozik“. El is intézi a méltatást és bírálatot másfél oldalon. Hasonló szűkszavúsággal mondja el a legutolsó évek történetét, tájékozatlanul hagyva a mai helyzet megértéséhez szükséges tudnivalókról.

A további fejezetekben (97—291. l.) több-kevesebb készséggel a város mezőgazdasága, ipara, kereskedelme, a szellemi élet és az egyes intézmények kerülnek tárgyalásra. Figyelmet érdemel dr. Márton Györgytől a földművelés, állattenyésztés és erdészet alapos ismertetése. A színészet és közegészségügy is szakszerű megvilágítást kapott: a makói gazdaélet rajza is érdekes olvasmány. A hivatalok, egyesületek, sportélet és közlekedésről szóló tudósítás, bár egy szerényebb naptár színvonalán mozog, mégis hasznos adatokat tartalmaz. Az irodalmi fejezetben tanulságos lett volna a városra és megyére vonatkozó bibliografia összeállítása. Ehelyett szerző „irodalmi lexikont“ állít össze sok hibás és hiányos adattal, íróvá avatván mindazokat, akik a helyi sajtóban valaha meg-
szóltak.

Egészen különálló részben, helyi szerzőktől, a megyei községek ismertetése következik, amiből azt látjuk, hogy a propagandát a falvakra is kiterjesztették. Egyik-másik községről egészen kimerítő leírást kapunk. Szerzőik helyesen fogták fel feladatukat, midőn az utolsó évtizedek fejleményeit igyekeztek bemutatni. Kiemeljük Magyarbánhegyes leírását, mely a szerkesztőségnek is például szolgálhatna arra, hogy a monografiával kapcsolatban mit és hogyan kellett volna elmondani. — Sajnos, ez a rész sem

teljes, csak a fontosabb községeket foglalja magában. A fontosságot az döntötte el, hogy melyik község ismertetésére akadt vállalkozó. Nem értjük, hogy Csonka-Aradmegye községeit miért zárta ki a műből, ha a torontáliak leírását szükségesnek tartotta.

Ez a kötet is az előbbiekhöz hasonlóan a „társadalmi“ fejezettel végződik, amely egy külön specialitása e kiadványoknak. Nem a társadalmi viszonyokat ismerteti, még statisztikai adatokat sem közöl, csupán az előfizetők vagy előfizetésre felhívottak névsorát nyújtja néhány életrajzi adat, az esetleges katonai szolgálat és hadi kitüntetések felsorolásával. E kasztszerűsége miatt a névsor nem lehet teljes, még egy cím és lakásjegyzék színvonalát sem éri el. Egy szempontból mégis tanulságos: megállapíthatók belőle a kiadótársaság által kifejtett propaganda méretei.

A könyv tábláját díszesen aranyozott, a város által azonban ebben a formájában sohasem használt címer díszíti. Hiányzik baloldalon a jellegzetes M. P. betű is, a Sigillum Oppidi Privilegiati M. körirat maradványa. E kötetben nyilván a sietség vagy megtakarításra való törekvés miatt aránylag kevesebb az illusztráció, de még mindig elég hely jutott a helyi nagyságok megörökítésére. Ezzel szemben nagyon hiányzik egy topográfiai térkép a könyvből, ami a helyi olvasók számára is tanulságos lett volna. Zavarólag hat a sok sajtóhiba, különösen a könyv második részében, jeléül annak, hogy mind a szerkesztés, mind a sajtó alá rendezés felületes és elszedett volt. Ezek nagy részét ugyan a helyesírással és helyi viszonyokkal ismerős olvasó korrigálhatja, de a sok értelmetlenség, névbeli elírás és téves címfelírás lényegesen csökkenti a könyv használhatóságát. Még a szerzők nevét is felcseréli a tartalomjegyzékben. Az illusztrációk sorában az izz. főrabbi fényképe alatt a ref. lelkész neve olvasható, a ref. lelkészé alatt a főrabbié; a csoportképek között a Rendőrtisztikar és Kerékpáros osztag aláírását cseréli fel: kisebb hiba, hogy a Hagymaraktár alatt Hangyaraktár aláírás szerepel. A százakra menő sajtóhibából egy utólag beragasztott kis cédula ötöt mégis kijavít, felkérve az olvasót, hogy X úr alatt Y urat értsen és a csoportképek tagjait szíveskedjék egymással felcserélni.

A monografia átlapozása után mindenki megállapíthatja, hogy a kiadóvállalat nagyobb szolgálatot tett volna a magyar kultúrának, ha ezt a könyvet nem jelenteti meg. 1929-ben nem lehet városmonográfiát írni levéltári anyag, a kiadott kútfők és a vonatkozó irodalom felhasználása nélkül. Minden illetékes tényezőnek tiltakoznia kell, hogy az üzleti vállalkozás a magyar történetírásba beleavatkozik. Ezzel a könyvvel nem sikerült Makó város és Csanádmegye feldolgozását előbbre vinni. Sikerült azonban a családott előfizetők kedvét hosszú időre elvenni a komoly történelmi munkák iránti érdeklődéstől. E könyvkiadás figyelemztető példa lehet a hatóságok számára is, hogy a jövőben hasonló felkínálkozással szemben óvatosabbak legyenek, ne tamogassanak tekintélyükkel olyan vállalkozást, melynek komolyságáról nem informálódtak. Jegyezzük még ide, hogy a könyv-

kiadás utolsó aktusa a független bíróság előtt játszódott le, mely a tiltakozó megrendelőket az előfizetési felhívásban hangoztatott ígérek nemteljesítése miatt a könyv átvételétől mentesítette.

Eperjessy Kálmán (Szeged.)

Marriott, Sir J. A. R.: A History of Europe 1815—1923. (Meuthen's History of Medieval and Modern Europe, VIII.) London, Meuthen & Co, 1931.

Az újonnan indult sorozatból, mely mérsékelt terjedelménél fogva számíthat az angolul olvasó középosztály érdeklődésére, eddig két kötet jelent meg: az V. (1494—1610. A. J. Grant tollából) és az előttiünk fekvő befejező kötet. Ez utóbbinak szerzője külön munkában foglalkozott a keleti kérdés történelmével, műve tehát fokozottabb figyelmet érdemel magyar szempontból.

A kötet adattörténelemnek készült, felosztása szokásos: a szent szövetség (—1830), liberalizmus (—1848), nacionalizmus (—1870), világpolitika (—1890) és fegyveres béke (—1914) kora. Előadásában stílushatásra törekszik, amit elárul már azzal is, hogy az egyes korokat felvonásoknak nevezi, az 1870—71-i nagy változást pedig vízválasztónak, felvonásköznek. Gyakran kényyszerül ismétlésre az anyag természete miatt: sok helyt élénkíti előadását levelekből, beszédekből vett idézetekkel, itt-ott rövid élet- és jellemrajzokkal. Többhelyt látszik, hogy van érzéke a gazdaságtörténelem iránt, annál feltűnőbb a munka végén a világháború utáni békekötések ismertetésénél a gazdasági rendelkezések teljes mellőzése. A XIX. század összefoglaló történelméből nem várhatjuk, hogy részletekbemenően forráskutatásokra legyen építve, de azt elvárhatjuk, hogy írója a legjobb előtanulmányokat használja fel. Marriott a legújabb és legjobb műveket nem veszi mindig figyelembe, ezzel szemben tekintélyként fogadja el Emil Ludwig műveit s Seton Watsonnál szerinte középeurópai kérdésekben magasabb tekintély nincsen (no higher authority). A háborús propaganda sem múlt el nyomtalanul fölötte, természetes tehát, hogy a középponti hatalmak történelme ferde világitásba került. Bismarck szerinte cselszövő (insidious) és kiszámított politikával vakította el az oroszokat, pedig Poroszországnak az orosz cárizmussal való rokonszenvezése Napoleon korától a híres Nicky—Willy táviratokig szembeszökő, s pl. a japán háború idején különösen feltűnő. Bismarck politikáját részleteiben is tervszerűnek írja le, pedig az éppen úgy esetről-esetre való politika volt, mint bármely más államé: a különbség csak annyi, hogy Bismarck föl volt készülve minden eshetőségre. Háborús propaganda élet érezzük abban az állításban, hogy Bismarck sem rendelkezett a vezérkar fölött, annál feltűnőbb az a megállapítás, hogy Bismarck 1888/9-ben a Csendes óceáni vita ügyében, „mint másutt is” a béke megőrzésére törekedett. A keleti kérdés ismerője részéről különös az az ingadozás, amelyet az osztrák-magyar monarchia statisztikájának ismeretében árul el. Egy helyen a

monarchia 51 milliónyi lakosából 31 a szláv, más helyen közelebb jut a valósághoz, 26-ot írva. Csak mellékesen említi, hogy a három részre szakított lengyel nemzet legelégültebb Ausztriában volt, nem szól Horvátország önkormányzatáról, így olvasói zavartalanul bámulhatnak azon, hogy a (valóságban 24 és félmilliónyi) szlávtság miért élt oly sokáig békén a monarchiában. Befolyásolt volta legfeltűnőbb természetesen a háborúval kapcsolatos kérdéseknél. A marokkói válság után szerinte Németország a francia Kongó felét kapta meg, pedig ez a követelés maximuma volt, a francia Kongónak csak töredékét sikerült a németeknek megkapniok, azt is cserejellegű területátengedés árán. Az entente békés jellegű volt szerinte — mintegy ellentétben a hármasszövetséggel; — az csak mellékesen kerül szóba, hogy az entente-hatalmak az Európán kívüli világrészekben óriási terjedelmű gyarmatokat szereztek „békés” szövetségükkel. Mikor sorra jön Németország jelentkezése az osztozáshoz, akkor előkerül ellenében az a jelszó, amelynek kompromittálásként fölhasználását néhány év múlva senki sem fogja megérteni: Németország *világhatalom* akart lenni. Sajátságos, de nem egyedül álló jelenség, hogy a német Weltmacht szót világuralom jelentésűnek tüntetik föl. Az sem egyedülálló fölfogás, hogy a hadüzenet tisztára a központi hatalmak műve volt. Arról nem szól a szerző, hogy a szerbek válaszáda *előtt* megtörtént a szerb haderő mozgósítása.

Ha az egyes fejezetek végén közölt bibliográfia meg nem mondaná, akkor is tudnók, hogy nem használta Barnes és Fay kitűnő összefoglalásait a világháború előzményeiről, a bibliográfia után elhisszük, hogy olvasta Renouvin munkáját, de állítjuk, hogy nem elég figyelemmel. Mert Renouvin az övével egyező eredményeket von ugyan le, de közli azokat az adatokat, amelyekből elfogulatlan olvasó leszállíthatja ítéleteinek értékét. A békekötéseknél érdekes az a megállapítása, hogy Olaszország követeléseinak jogalapja különböző fokú volt, Wilson erélyesen szembe is szállott egy részükkel: azt, sajnos, nem említi, hogy a leggyöngébb olasz jogalapról is gyöngébbek voltak azok, amelyeket Magyarország rovására támasztottak az utódállamok. Nem céloz arra, hogy a Magyarországon osztozott államokra legigazabb, amit ő a Risorgimento Olaszországra mond: „egy nép erkölcsére legveszélyesebb az olyan politikai fejlődés, amely túlhaladja a társadalmi fejlődést és a megfelelő közigazgatási gépezet teremtésének lehetőségét”.

Török Pál.

Weill, George: *L'éveil des nationalités et le mouvement libéral. 1815—1848.* (Paris, 1930. Alcan. 8°, 592 l.)

A „Peuples et civilisations” 20 kötetre tervezett sorozata Louis Halphen és Philipp Sagnac, a közép- és újkori történelem két kiváló francia művelőjének szerkesztésében, munkatársainak az egyes korszakok előadásában teljes szabadságot biztosítván, a sorozat eddig megjelent kötetei meglehetősen nagy kvalitásbeli

különbségeket mutatnak.¹ A szerkesztők célja az volt, hogy a francia történetirodalomban is ma már nélkülözött — eltekintve a több kiadást megért Lavisse és Rambaud sokban elévült hasoncelú sorozatától — jól használható kézikönyvet nyujtsanak az egyetemi ifjúságnak, valamint a nagyközönségnek is. Weill caeni egyetemi tanár félezer oldalú meghaladó könyve rövid 33 esztendő óta fel az öt világrész XIX. századbeli grandiózus politikai, gazdasági, társadalmi és szellemi életéből. A szerző az előadás során a szinkronisztikus módszer talkalmazza a kontinensek és országok történelmi életének előadásában, ami a tárgyalás folyamatos-ságot minduntalan megszakítja, de a XIX. század egyik legjellegzetesebb vonását, az egyes nemzetállamok életének egymásra való hatását jól érzékelteti.

A munka súlypontja kissé ugyan egyoldalúan a politikai történeten van. Weill nem keres új problémákat, az átértékelést sem kísérli meg, hanem ügyes csoportosítással jól ismert dolgokat mond el, mindenkor ügyelve egy-egy kérdés irodalmának legfrissebb eredményeire.

Tömör stílusban, rövid pillantást vet a szentszövetség munkájára, majd a szövetségesek között felmerült bel- és külpolitikai erők bomlasztó hatását rajzolja. Metternich politikáját súlyos vereség éri 1830-ban a francia, belga és angol események folytán, amelyeket a monarchia külpolitikájának vezetője kénytelen elismerni. Itt a szerző kiélezi a három autokrata és a parlamentarizmus küzdelmét. Ez a felfogás liberális történet szemléletének következménye, amely arra a kijelentésre ragadtatja a személytelenségre törekvő szerzőt, akit a Harmadik Köztársaság princípiumai: haladás, szabadság, demokrácia tartanak fogva, hogy a „réveil du libéralisme resolu a vaincre l'esprit de la Sainte Alliance”, ami talán túlságos leegyszerűsítése a történelmi élet gazdag és bonyolult szövedékének. Munkájában a liberalizmus csirázó erőit keresi, ezeknek nevében ad értékelést a konzervatív történelmi erőkről, amelyek így színüket veszítve a liberalizmus = haladás, konzervatizmus = reakció, semmitmondó formulájává egyszerűsödnek. Ugyanez a szempont vezeti őt a konzervatív államférfiakról szóló ítéletében is. Nesselrode orosz alkancellár a bécsi kongresszuson „personnage très russe malgré son origine allemand”, míg az intervenció politikát előkészítő troppai kongresszuson ugyanez a férfiú „un allemand conservateur prêt a suivre Metternich”. Vagy, historikushoz nem méltó módon ítéli el Talleyrandot, amiért a bécsi kongresszuson a porosz és bajor hatalmakat a Rajnáig engedte, mivel ezzel a Ruhr-vidék megszállását és a Rajnai Köztársaság megalakításának szükségét idézte fel a száz évvel előbb élt előre nem látó diplomata! Majdnem hasonló a felfogása a nemzetiségi kérdésről is. A Magyarországról szóló fejezetet Eckhardt Ferencnek francia nyelven is megjelent munkája alapján

¹ L. Domanovszky Sándor ismertetését a vállalat ötödik kötetéről. Századok, 1928. 826. l.

írta, amely szűkreszabott terjedelme folytán XIX. századi történetünkéről csak igen rövid összefoglalást nyújthatott; ellenben a francia nyelvű munkákban gazdagabb, politikai aspirációkkal átítatott kisántant propagandairodalmat bőven és minden kritika nélkül használta. A magyar nemességet, amely nála a francia fölből oly rosszul csengő porosz junkerfogalommal azonosul, nemzetiségünk „kemény elnyomásával” vádolja. „A tót nem ember” idézete nála az elnyomók és elnyomottak képzetét ébreszti. Ez a felfogás határozott visszaesést jelent az előző francia történészgeneráció rólunk formált véleményével szemben. Helyneveink idézésekor velünk szemben következetlen, pl. Brassót Kronstadt néven emlegeti, hozzátéve, hogy most Brassov.

Liberális történet szemlélete, a vallásos életről szóló fejezetben, a Dilthey-i „Nacherleben” lelki képességét nélkülözve, csupán a tények felsorolására szorítkozik; nála a libre pensée éppen oly üresen kong, mint a religion, amikor olyan szellemek alkotásával áll szemben, mint egy Lammenais, Bonald, de Maitre, Görres, Döllinger, Gioberti, Tieck, Novalis. A romanticizmus és a nemzetiség kapcsolatát néhány jól sikerült oldalon foglalja össze.

Szép fejezetet szentel a gazdasági élet keretében a bankkapitalizmus, az ipari élet, a munkáskérdés, a szocializmus mozgalmainak, de, amint a francia kritika is felrótta, az e korban oly nagy jelentőségű agrárkérdés a tárgyalásból teljesen kimaradt. A gazdasági élet teoretikusainak jellemzésénél németellenes érzelmeit nem tudja titkolni. List Frigyes munkásságáról így ír: „Il proposa aux allemands de faire la conquête économique du monde”. A gazdasági élet kapcsolataként lendületes és eleven fejezetben pergeti le a gyarmatosítás eposéját. India hódoltatását, Oroszország útját Középázsia felé, a zárt Kína és Japán angol és holland kereskedők által feltárt mérhetetlen lehetőségeit, Egyiptom modern életre ébredését, Algír és a Fokföld birtokbavételét, Szudán és a Szahara kapunyitását, az U. S. A. teljes függetlenségét, végül a latin Amerika emancipációját.

Könyve, amely sok helyütt élvezetes olvasmány, nem elégíti ki az olvasót; eltekintve történet szemlélete egyoldalúságaitól, még egy kézikönyv kereteiben is valami magasabbrendűre, az egészet eggyéfogó szellemre vágyakoznánk. Ehelyett, az egyes fejezetek világos eseményelődása mellett is, a XIX. század történetalakító erői mozaikká hullanak szét és hiába keressük a törekvést a történelmi élet magasabb szintézisére. Ungár László (Pécs.)

Boghitschewitsch, Dr. M.: Die Auswärtige Politik Serbiens 1903—1914. 3 kötet. I. Geheimakten aus serbischen Archiven, VIII + 451 l. Berlin, 1928; II. Diplomatische Geheimakten aus russischen, montenegrinischen und sonstigen Archiven, VIII + 617 l. Berlin, 1929; III. Serbien und der Weltkrieg, VIII + 224 l. Berlin, 1931. Brückenverlag.

A párisi környéki békeszerződések megkötése óta Európában és az Amerikai Egyesült Államokban a diplomáciai forráskiadvá-

nyok és tanulmányok egész légiója jelent meg, amelyek a háborús felelősség kérdésének tudományos megvitatását nagyban előmozdították. Ezek között igen előkelő helyet foglal el ez okmánytár, mely abból a célból készült, hogy a szerb kérdésre, mint a világháború kirobbanásának egyik közvetlen indítóokára, világosságot derítsen. A szerző az Obrenovich dinasztiával rokonságban álló egyik ősi szerb család leszármazottja, 1904-től 1915-ig szerb diplomáciai szolgálatban állott és így hivatalos állásánál és társadalmi összeköttetéseinél fogva módjában volt, hogy a nagyszerb politikai törekvések titkos rugóit megismerje és olyan diplomáciai akták másolatait gyűjtse egybe, amelyeknek kiadásától a szerb, illetve a jugoszláv kormány mindeztideig elzárkózott. Neve egyébként eléggé ismeretes a világháború diplomáciai történetének irodalmában. 1919-ben nagy feltűnést keltő tanulmány jelent meg tollából a világháború okairól (*Kriegsursachen*. Zürich), melyben állást foglalt a volt központi hatalmaknak a háborús felelősségben való egyoldalú elmarasztalása ellen. Kiadta továbbá a szalonikii politikai per számos aktáját és megírta a szarajevói merényletben hithetű vált Dimitrievics ezredes kivégzésének történetét, bizonyítván ezzel a „Fekete Kéz” titkos szerb forradalmi egyesületnek a világháború felidézésében való részességét. (*Le Procès de Salonique* Juin 1917. Paris, 1927, Delpeuch édit.; *Le Colonel Dragoutine Dimitriévitch* Apis, Paris, 1928, Delpeuch édit.)

Okmánytárának első kötete Sándor királynak és nejének 1903-ban történt meggyilkolásától a világháborút megindító szarajevói merényletig terjedő időszakból számos szerb államszerződést, továbbá a szerb követeknek küldött utasításokat, illetve a követek válaszcímlevelét foglalja magában. Az értékesebb okmányok közé tartozik az 1912. márc. 13-án kötött bolgár-szerb szövetségi szerződés, titkos mellékletével együtt, mely kifejezetten az osztrák-magyar monarchia ellen irányult. (169. sz.) Az ezen szerződést kiegészítő bolgár-szerb katonai konvencióból tudomást szerzünk a két állam közti megállapodásról, melynek értelmében arra az esetre, ha a monarchia Szerbiát megtámadná, Bulgária legalább is 200.000 embert köteles Szerbiának rendelkezésére bocsátani. (177. sz.) Rendkívül érdekesek továbbá azok az akták, amelyekből kitűnik, hogy a balkán háborúban megnagyobbodott Szerbia milyen türelmetlenül igyekezett további terjeszkedéséhez Oroszország támogatását kioroszakolni. Szentpétervárt azonban állandóan mérséklekre intették a belgrádi kormányt. „Ha most Pasic lemond — így szólt Sassonow a szentpétervári szerb követhez — és utána egy intranzigens kormány következne, az nagyon kapóra jönne a monarchiának. Jobb megelégedni az eddig elért nagy sikerrel és az új szerb területek megszervezésével, hogy aztán később, alkalmas időpontban fel lehessen metzeni az osztrák magyar kelevényt, amely még nem olyan érett, mint a török . . .” (I. 276. sz.)

A második kötet az 1901—1914. évekből vegyes provenienciájú diplomácia anyagot tartalmaz, mely a különböző színes

könyvekben vagy forráskiadványokban a délszláv kérdésre vonatkozólag már szétszórtnak megjelent. Ezzel a szerkesztő az első kötetben kiadott szerb aktáknak más levéltárakból való megvilágítására, illetve a mutatkozó hiányoknak kitöltésére törekedett. A tudományos kutatás számára teljesen új szempontokat tárnak fel a belgrádi orosz követségnek e kötetben kiadott jelentései, amelyek drámai színekben tükröztetik vissza Szentpétervárnak és Belgrádnak a monarchia feldarabolására irányuló együttműködését. Ezeket a másolatokat B. a szovjetkormány engedélyével a moszkvai „Forradalmi Levéltár”-ban őrzött volt belgrádi orosz követségi levéltár anyagából készítette, abból a levéltárból, amelyet az 1915-i osztrák-magyar offenzíva elől először Nisbe, majd Románián keresztül hiánytalanul Oroszországba szállítottak el. E kötetet két levél zárja be, amelyeket a szerb kormány a világháború végén Neuillyben lakó Miklós montenegrói királytól titkos levelezésének legnagyobb részével együtt — B. szerint — eltulajdoníttatott. Az egyik levélben, amelyet Plamenatz volt montenegrói külügyminiszter írt Londonból 1917 május 23-i kelettel, eddig ismeretlen adatokat találunk arra, hogy Szentpétervár és Belgrád miképpen készítette elő a monarchiával való nagy leszámolást. „... 1914 áprilisban — írja Plamenatz — a király magához hivatott és közölte velem, hogy a cetinjei katonai attasé kormánya megbízásából az orosz szubvenció ismételt folyósítását ajánlotta fel, mely 50.000 ember felszerelését teszi lehetővé... Az attasé a királlyal azt is közölte, hogy Szentpétervárt számolnak a háború közeli kitörésével. Ezen nagyon megütköztünk... de sem a király, sem én nem láttuk a monarchia és Oroszország közti háború lehetőségét... Elérkeztünk 1914 június 28-ához... Délután öt órakor jött meg a hír... a szarajevói merényletről... Megvolt tehát a casus belli, amelyet két hónappal előbb sem a király, sem én előre nem láttunk. Rendkívül nyugtalan voltam és ideges. Este Gavrilovich cetinjei szerb követtel találkoztam, akinek nagy nyugalma csodálkozást keltett bennem... „Ez a bomba meghozza az egész szerb faj szabadságát... mondta a követ... Ne féljen semmit, Oroszország nem fog elhagyni minket. Pasics nagyon ügyes... már előre biztosítékot nyert az orosz támogatásra”. ... Sem a szerb követ, sem én nem kételkedtünk abban, hogy a szarajevói merénylet lesz a casus belli, amelyet maga Pasics Belgrádban készíttetett elő...” (II. 977. sz.)

A harmadik kötet az 1903-ban bekövetkezett szerb dinasztia-változástól kezdve a nagyszerb állameszme és az ennek érdekében folytatott expanziós szerb külpolitika történetének szintézisét nyújtja, amelyben meggyőző bizonyítékokat sorakoztat fel annak igazolására, hogy ennek a politikának szükségképpen a monarchia felbomlására kellett vezetnie. Fejtegetései során igen objektív álláspontot foglal el B. a monarchia külkereskedelmi politikájának megítélésében, amennyiben határozottan ellenefordul annak az Ausztriában általánosan elterjedt felfogásnak, hogy a monarchia a magyar agrárkörök befolyása alatt zárkózott el Szerbiától,

amelyet újabban Baernreither is magáévá tett politikai naplójában.

B. műve az egyes akták összefüggésénél mutatkozó gyakori hiányai mellett is a világháborút kirobbantó délszláv problémának egyik legjelentősebb forrásmunkája, mely annál is inkább figyelmet érdemel, mert a jugoszláv kormány a maga diplomáciai aktáit a világháborút megelőző korszakból ezideig még közzé nem tette és hallgatásával a B. által közölt akták valóságába vetett hitet mintegy megerősítette.

Jánossy Dénes (Bécs).

Harry Bresslau: Handbuch der Urkundenlehre für Deutschland und Italien. I.² Leipzig, Veit u. Co. 1912. XVIII. — 746 l. II/1.² u. o. 1915. X. + 392 l. II/2.² Berlin—Leipzig, Walter de Gruyter u. Co. 1931. VIII. + 393—664. l. 8°

E munka megírása félszázaddal ezelőtt kezdődött s mire az elmúlt évben végre teljes befejezést nyert, a tudományok történetében szinte maga is történeti jelentőségűvé vált.

Első kiadása 1889-ben jelent meg, de csak az első kötet, főképen az általános diplomatika köréből. A második kötet, melyet Bresslau inkább a speciális diplomatikának szánt, az akkor meginduló élnék diplomatikai kutatások eredményeit meg akarván válni: egyre késett. Úgyhogy mikor szerzője a munkát folytatni akarta, szükségessé vált az első kötet teljes átdolgozása is. 1912-ben tehát a munka, mielőtt az első kiadás befejeződött volna, második kiadásban jelent meg. Ebben Bresslau az eredeti tervet megváltoztatta s az első kötetben csak az első 9 fejezetet hagyta meg — nagymértékben kibővítve, — a többi fejezetet pedig a második kötetre hagyta, azon szándékkal, hogy ezekbe dolgozza bele a pápai és császári oklevelek speciális diplomatikáját is s azonkívül néhány új fejezettel fogja a művet „befejezett egészé” tenni. E második kötet sorsa azután nagyon kűszáltta vált.

A munka a nagy anyag miatt lassan haladt előre, végre Bresslau úgy határozott, hogy e második kötetet 3 részre osztva fogja közzétenni. Az első rész 1915-ben meg is jelent 6 új fejezettel (10—15) s ennek előszavában közölte a szerző további tervét, mely szerint a 2. rész hozta volna a mű befejező 6 fejezetét és a 3. rész a pótlásokat, helyesbítéseket és az indexet. Azonban e tervet megvalósítani már nem adatott meg neki, bár „semmit sem kívánt annyira”, mint hogy művét befejezhesse. 1926 október 27-én történt halála után tanítványa, Hermann Reineke-Bloch vállalta magára a befejezést, azonban a sors ezt tőle is megtagadta.

A másodszor is árván maradt munkát a Strassburger Wissenschaftliche Gesellschaft 1929 elején Hans-Walter Klewitzre bízta, aki azután a már készen levő befejező fejezeteket 1931-ben Bresslau kézírataiból kiadta, sajnos azonban, csak négyet (16—19), mivel a többiekből csak néhány följegyzés volt található. A 3. rész pedig végleg elmaradt. A munka ennek dacára is befejezett egész.

A mű szellemét és felfogását a bevezető fejezetből ismerjük meg, mely az oklevéltan alapfogalmait tárgyalja s bőven foglalja az oklevéltan mibenlétével, céljával és módszerével is. Ezek

a részek e tudományág történetének szempontjából különösen érdekesek.

Bresslau szerint az oklevéltan „segédtudomány és ugyanakkor a történettudomány egyik ága is”. (I. 10.) Feladata: „az okleveleknek, mint történeti bizonyítékoknak az értékét meghatározni.” (I. 7.) E feladatnak két oldala van: egyik az oklevelek valódi vagy hamis voltának (s ebben az esetben a hamisítás idejének, céljának és fokának) a megállapítása, másik az oklevelek interpretálása. „Amennyiben minden oklevél létrejötténél két tényező játszik szerepet, egyrészt az oklevél létrejöttét előmozdító egyes eset egyéni viszonyai, másrészt az oklevelet kibocsátó kancelláriának, az azt „diktáló” vagy kiállító személynek s a kiállítás helyének és idejének diplomatikai szokásai: ennek megfelelően minden oklevél interpretálásánál két szempont lehetséges. Az egyes eset egyéni viszonyait tisztázni, belőlük az oklevél szövegét megmagyarázni s adatait más természetűekkel megerősíteni, kiegészíteni, helyesbíteni: nem a diplomatika, hanem a história dolga. Ezzel szemben már a diplomatikus feladata a második szempontot vizsgálni.” (I. 10.) Ezzel azután le is zárul a diplomatikus feladata. „Amennyiben ő ama diplomatikai szokásokat megismerteti: megmutatja, hogy a hozzájuk való ragaszkodás mennyiben befolyásolta az egyes esetnek az oklevélben adott elbeszélését és ezáltal annak a bizonyosságát az egyes esetben igazán értékesíthetővé teszi.” (I. 10.)

Bresslau idézett szavaiban mindenestre feltűnő az oklevél-kritikához, mint öncélhoz való merev ragaszkodás s a diplomatikus és a historikus munkájának bizonyos fokú szembeállítás. Az oklevelet jóformán csak mint a jelen kutatója által vizsgálandó objektumot tekinti, nem pedig mint a mult kultúrájának egyik faktorát. A mult közvetlen megismeréséről, okleveles gyakorlatról, mint történeti képződményről, egyetemes, átfogó perspektíva kereséséről még nem hallunk. A diplomatika még valóban történeti „segédtudomány”, Hilfswissenschaft. Ez annál feltűnőbb, mert a módszerről szólva, már nagyon helyesen megállapítja, hogy „az oklevéltan módszere lényegében nem különbözik az általános történeti módszertől, de — teszi hozzá — amennyiben az általános történeti módszert a történeti forrásanyag egy bizonyos és különös csoportjára alkalmazzuk, az maga is — e forráscsoport sajátosságos voltának megfelelő — sajátosságos színezetet nyer.” (I. 10.)

A tárgyalás menetében és szellemében a fent kifejtett elvek érvényesülnek. Kiinduló pontja nem az általános történeti fejlődés és a kancelláriai szervezet, hanem az oklevél. Legelőször az oklevelek fajairól és részeiről, az oklevelek fennmaradási formáiról, registrumokról és a levéltárakról hallunk s csak azután az oklevéladó fórumokról. Igaz ugyan, hogy e fejezetek bizonyos fókig „általános diplomatika” jellegűek, de mégis inkább a kancelláriai szervezet és munka tárgyalása közben és után lett volna helyén róluk szólni. Általában módszertanilag jellemző,

hogy az általános és a speciális diplomatika még nem válik széjjel.¹

A legerősebb történeti érzékre a kancelláriák tárgyalásánál találunk, ahol a természetes fejlődésnek megfelelően külön szól (a római császárok koráig visszamenve) a pápák, külön az olasz, frank és német királyok és császárok s külön a magánoklevéladók oklevélkiállító intézményeiről és írnokairól. Ezek a mű legszebb részei. W. Erben, kinek a császári és királyi oklevelekről szóló munkája néhány évvel azelőtt jelent meg, e részeket szigorú, de objektív kritika alá véve, megállapítja, hogy bár e területen „Schmitz—Kallenbergtől (pápai kancellária), Steinackertől, Redlichtől (magánoklevelek), Thommentől és tölem (császári és királyi kancelláriák) speciális diplomatikai munkák állanak a kutató rendelkezésére, mégis ezek egyike sem tudta valóban pótolni Bresslau könyvének ezeket a fejezeteit, melyeknek értéke régóta el volt ismerve és amelyek most gondosan bővített újabb alakban vannak előtűnk.”²

Ellenben az *egy* oklevél kiállításának mozzanatai s az *egy* oklevél belső és külső sajátosságai lépnek előtérbe s bizonyos sajátosságos generalizált összefoglalásban tárgyaltnak a kancelláriai munkáról s az oklevelek formális tulajdonságairól szóló fejezetekben, amikor a történeti fejlődésüknek és természetüknek fogva egybetartozó dolgok, szétszaggatva, külön-külön — s térben és időben különbözők és sokszor évezredes távolságban levők: ugyanazon fejezetbe kényszerülnek, nem akarván szerzőjük látni egyebet, csak a ránk maradt objektumokat, az okleveleket.³ Teljes egészében rokon ez a törekvés a mű koncepciójának születése idején a történettudomány többi ágában is divatban volt pozitivistá iránnyal. Mint ott, úgy itt is a bő anyagon és annak lehetőleg éles kritikáján van a hangsúly s e tekintetben még nagyon sokáig értékesek lesznek e művek, de módszerük sokhelyt elavult.

A munka bevezetésében Bresslau igen világosan jellemezte a belső és külső sajátságokat s ezeknek mindegyikét logikus sorrendben, művének befejező részében tárgyalni is akarta. Terve volt a 15. fejezet után, mely az oklevelek nyelvével foglalkozott

¹ „... er geht nicht näher ein auf das Verhältnis zwischen der allgemeinen Urkundenlehre und der dreigeteilten speziellen Diplomatik, die in den der Urkundenlehre dienenden Teilen von Meisters Grundriss und v. Below und Meineckes Handbuch eingehalten wird und auch im akademischen Unterricht und in der Forschung selbst vorherrscht.“ „... hat Br. sich im 3. Kapitel viel tiefer auf die Urkundenteile und Urkundenarten eingelassen (mint Redlich), ist dabei aber nicht ganz den Schwierigkeiten entgangen, die sich bei einer der Spezialdiplomatik vorausgeschickten Erörterung dieser Fragen immer ergeben werden.“ Mondja W. Erben az I²-ről 1913-ban megjelent bírálatában. Historische Vierteljahrschrift XVI. 384. sk. 1. Egyéb kifogásait l. alább.

² U. o. 385. l.

³ V. ö. Heuberger, Allgemeine Urkundenlehre für Deutschland und Italien. 1921. (Grundriss der Geschichtswissenschaft I. 2 a.)

(s mellyel a II/1. lezárult) külön fejezetben foglalkozni az oklevelek fogalmazatával és formuláival s ebből mintegy kiemelve, önálló fejezetben a datálással. Az előbbi fejezet azonban, mivel (mint említettük) Bresslau kézíratai között csak néhány jegyzet volt belőle: sajnos, végleg elmaradt s csak ennek folytatása, a datálásról szóló került bele a II. kötet 2. részébe, mint XVI. fejezet. Ugyanez lett a sorsa a külső sajtásokokról szóló fejezetek egyikének is. Itt négy fejezetet szándékozott Bresslau adni: az oklevelek anyagáról — írásáról — a díszírásról és írásjelekről — s végül a pecsételezésről, azonban a díszírásról és a jelekről szóló hasonló okból elmaradván, csak három fejezet került nyomdába (17—19.), amelyekkel a munka le is zárult.

Bresslau szép műve a tudományok történetében hatalmas lépcsőfok volt. Mikor első alakjában 1889-ben megjelent, 80 év óta első kísérlet volt e téren s valami egészen újat jelentett, mert bár Ficker és v. Sickel már megkezdték a diplomatika átalakítását, a Nouveau traité de diplomatique óta mégis ez volt az első, nagyobb területet átfogó szintézis,¹ mely anyagával és kritikájával meglepte kortársait.² Mire azonban a folytatásra került a sor, a német diplomatika is sokat haladt. Részlettanulmányok egész sora készült, sőt a Bresslau által feldolgozni szándékozott anyagról is rövidebb, de kitűnő összefoglalások jelentek meg. Így 1906-ban a Meister-féle „Grundriss“-ban s 1907-ben a Below v. és Meinecke által kiadott „Handbuch“-ban,³ amelyekben bizony már modernebb felfogást és az anyagnak történetibb szemléletét és kezelését találjuk. Szerzőik súlyt helyeznek a fejlődés gondolatára, jogi szempontokra s az anyagot nem tárgy, hanem területek és korok szerint csoportosítják. Különösen elmondható ez Redlich kitűnő munkájáról: „Die Privaturkunden des Mittelalters“, mely szintén a „Handbuch“-ban jelent meg 1911-ben. Bresslau azonban ezeket kevésbbé vette figyelembe s régebbi elveihez és rendszeréhez továbbra is ragaszkodott,⁴ amit Erben 1913-ban megjelent kritikájában szemére is vetett neki s összehasonlításokat tett Bresslau kézikönyve és az ifjabb generáció eredményei között.⁵ Anyágának bősége és kritikája azonban most

¹ V. ö. Bresslau I. 45. l.¹) j. Historische Zeitschrift 112. (1914.) 154. l. A. Giry oklevéltana öt évvel később jelent meg.

² „Eine Fülle von Stoff ist hier zusammengetragen und kritisch gesichtet.“ A. B. Archivalische Zeitschrift XIII. (1888.) 321. l.

³ A. Meister, Grundriss der Geschichtswissenschaft, I. Leipzig 1906. (Thommen, Schmitz—Kallenberg, Steinacker). v. Below—Meinecke: Handbuch der mittelalterlichen und neueren Geschichte etc. München 1907. (Redlich, Erben). Thommen és Schmitz—Kallenberg munkája 2. kiadásban is megjelent (1913), Steinackeré helyett Heuberger írt egy kitűnő összefoglalást. (1921.)

⁴ „Plan und Ausführung dieser Arbeiten decken sich nicht mit denen dieses Handbuchs.“ Mondja Bresslau az I. 2. elején. 45. l. ¹)j.

⁵ „Die „Geschichte der Urkundenlehre“ schliesst auch in der zweiten Auflage so ziemlich an demselben Punkte wie in der alten, wenn auch in den Anmerkungen dieses Kapitels und im Vorwort

is általános elismerésre talált, nemcsak a „német iskolához“ tartozó diplomatikusoknál,¹ hanem az olasz, francia és angol történeti folyóiratokban is.² A bírálók egyrésze azonban, Bresslau azon nézetét követve, hogy „végleges ítélet csak a második kötet megjelenése után lesz lehetséges“, tartózkodott a behatóbb kritikától.³

A második kötet első része a világháború kitörése után jelen-vén meg (1915), nem keltett oly „nemzetközi“ visszhangot.⁴

Azóta megint másfél évtized telt el s most, mikor végre az egész munka fölött szemlét tarthatunk, úgy találjuk, hogy a történettudománynak ez az ága azóta még tovább haladt, amit azonban — hozzá kell tennünk — nagy mértékben éppen Bresslau kiváló műve tett lehetővé. A diplomatikai irodalomnak olasz,⁵ francia⁶ és magyar földön⁷ új szintézisei jelentek meg s az oklevéltan szelleme, célja és módszere bizonyos mértékben megváltozott.

Az oklevéltan — Bresslau felfogásával szemben — elvesztette segédtudományi jellegét. Önálló tudománnyá lett, melynek önálló céljai vannak: a múlt egy bizonyos jelenségének szigorú kritikai eszközökkel való megismerése. Az okleveleket, mint történeti jelenségeket, önmagukért vizsgálja, azonban nem a régi „pozitivistá“ diplomatika szellemében, hanem magasabb szempontból. A különböző területek és korok okleveles gyakorlatát a maguk

(S. IV.) mancher Neuerscheinungen gedacht wird, die darüber hinausreichen. Br. verzichtet auf ein zusammenfassendes Bild der jüngsten Leistungen, wie es Redlich mit einigen Strichen entworfen hat.“ Historische Vierteljahrschrift XVI. (1913) 384. Különösen pedig a 385. és 390. lapon.

¹ Deutsche Literaturzeitung 1912. Nr. 43. (Uhlirz). Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte 33, G. A. 628—30. (Stengel) stb.

² „...l'opera ha grandissima importanza pertanto, non solo come esposizione generale della materia, ma anche per la conoscenza dei suoi problemi più minuti.“ Archivio storico Italiano. Anno 71, vol. 2. 382—386. (T. S. Leicht.) — „Quand il aura été complété par un second volume, l'ouvrage, entièrement renouvelé et rajeuni, sera pour de longues années le bréviaire du diplomate et du médiéviste.“ Bibliothèque de l'École de chartes. 74 (1913) 629—632. (Ferdinand Lot.) L. még: The english historical review. 28 (1913) 755—758. (R. L. Poole.)

³ V. ö. Mitteilungen des Instituts für österreichische Geschichtsforschung 33 (1912) 527. (v. Ottenthal), Historische Zeitschrift 112 (1914) 154. (A. Brackmann.)

⁴ V. ö. Zeitschrift der Savignystiftung für Rechtsgeschichte 37, G. A., 524 (Stengel), Historische Zeitschrift 117, 151—153. (A. Brackmann.)

⁵ A. Lodolini: Elementi di diplomatica etc. (Manuali Hoepli.) Milano, 1926 is ide sorozható.

⁶ A. de Boiard: Manuel de diplomatie française et pontificale. Diplomatie générale. Paris, 1929. Recenzióját l. Levélt. Közl. VIII. 299 skk.

⁷ Szentpétery I.: Magyar oklevéltan. Bp. 1930. (A m. tört. tud. k. k. II. 3.)

történeti fejlődésében igyekszik megrajzolni s beleilleszteni egy tágabb perspektívába, a jog, az alkotmány és a kormányzat, sőt az egész kultúra egyetemes kibontakozásába.¹ Különösen célja ez az általános, úgy is mondhatnánk, „összehasonlító“ diplomatikának, melynek Bresslaunál még csak körvonalai találhatók, mely azonban azóta igen kifejlődött, úgy hogy „az oklevéltannak ma egyenesen feladatául van kitűzve az okleveles gyakorlat minden ágának, az összes jelentősebb kancelláriák gyakorlatának összehasonlító, egységes szempont szerint való feldolgozása . . . Olyan kapcsolatok feltárásáról van itt szó, amelyek a kultúrközösségben élő népeket egymással egybefűzik és amelyeknek megvilágítása hozzájárul a kultúregység kiépítése útjainak, módjainak megértéséhez.“²

Az újabb oklevéltan módszere is tisztán történeti módszer s a Bresslau által felhozott „sajátos színezet“ nem egyéb, mint a történettudomány többi ágainál is észlelhető módszertani „sajátosság“. Hiszen pl. a művészettörténet is sokszor kerül az elé a feladat elé, hogy egy kép, „valódi“ vagy „hamis“ voltát vagy mesterét a rajzból, színekből, ecsetkezelésből (a középkori oklevél fogalmazata, írása, ductusvezetése!) vagy egyéb külső és belső sajátosságokból megállapítsa; és az általános történet is, hogy egy vagy több krónika provenienciáját vagy genealogiáját hasonlóképen tisztázza s ez egyébként mégsem befolyásolja, sem célját, sem módszerét.

A modern oklevéltan, mondhatnánk „oklevéltörténet“, közeli rokonságban áll az általános jogtörténettel, különösen pedig az alkotmány- és kormányzattörténettel, de fölhasználja a történettudomány többi ágainak eredményeit is, aminthogy ezek is fölhasználják az „oklevéltörténet“ eredményeit.

Bresslau műve nagyrészt még „res diplomatica“, a modern oklevéltan „historia diplomatica“. Szilágyi Loránd. (Bécs).

¹ „Die Urkunden . . . wurden . . . erst neuerdings als geschichtliche Erscheinungen um ihrer selbst willen untersucht. Demgemäss pflegte man die Urkundenlehre bis vor kurzem nur als Hilfswissenschaft, erst seither in höherem Sinn als Selbstzweck.“ Heuberger, i. m. 4. „A cél az oklevél általános szerepének, bizonyító ereje fejlődésének, a jogszokással és a kulturális viszonyokkal kapcsolatban az oklevélformák és fajok alakulásának s az oklevélkiállítás kapcsolatos intézményeknek és eljárásoknak megismerése lesz, figyelemmel a hazai gyakorlatnak a közép- és nyugateurópaival való kapcsolataira.“ Olvassuk a Magyar oklevéltan bevezetésében. (29. l.)

² Szentpétery I.: Történelmi segédtudományok. (A magyar történetírás új útjai, szerkesztette Hóman B. Bp. 1931. 327—8. l.)

Szemle.

Folyóiratunk a háborús viszonyok következtében terjedelmének korlátozására kényszerült; a régi méretek helyreállítását, minden reménykedés ellenére, a nehéz viszonyok megakadályozták. De élénken érezzük annak szükségét, hogy az egyetlen magyar történelmi szakfolyóirat állandó és lehetőleg teljes tájékoztatót nyújtson közönségének a magyar történettudomány eredményeiről és tájékoztatót a külföldi irodalom nevezetesebb újdonságairól is. Történelmi irodalmi rovatunk, eddigi formájában, ez összefoglaló célnak nem tehetett eleget. A „Szemle” címen tehát új rovatot nyitunk, mely módot nyújt arra, hogy az irodalom számbajöhető jelenségeiről legalább röviden megemlékezzünk.

Irodalmi rovatunk tehát a behatóbb kritikák számára fog szolgálni ezután is; a „Szemle” rövidebb méltatások céljaira. Mindenesetre nem csupán egyszerű tartalmi megemlékezéseket szándékozunk nyújtani, bibliográfiai híradásokat; munkatársaink, ha csak pár sorban is, igyekeznek jellemzést, értékelést adni a szóba-kerülő munkákról e rovatban is.

A „Szemle” megemlékezik tehát önállóan megjelent hazai és külföldi művekről, de említésreméltó folyóiratközleményekről is. Ez utóbbi célt eddig „Folyóiratszemle” rovatunk szolgálta, amely régi teljes terjedelmünk idején pontosan számbavehette a folyóiratközleményeket és kellő időközökben adhatott tájékoztatást azokról. A terjedelemtorlátozás, a negyedévenkiut való megjelenés azonban lehetetlenné tette a kimerítő és gyors beszámolót. Célszerűnek látjuk tehát, hogy a „Folyóiratszemle” különrovatát, legalább régi terjedelmünk helyreállításáig, új „Szemle” rovatunkba olvaszszuk bele.

Igyekezünk arra, hogy semmi számbajöhető hazai történelmi szakirodalmi termék se maradjon megemlékezés nélkül; még pedig nem csupán a csonka országot, hanem az elszakított területeket illetőleg is, bármily nehézségekkel járjon is az. Ezúton is kérjük tehát a szerzőket és kiadókat az újonnan megjelent történelmi munkák egy példányának, valamint folyóiratközleményeknek különnyomatokban való megküldésére.

A szerkesztőség.

Jakubovich Emil: Honfoglaláskori hősi énekeink előadásformájához. (Magyar Nyelv XXVII (1931) 265—276.) Ez az eredményekben gazdag, okfejtésének evidenciájával ható tanulmány a középkori magyar források felé szerető megértéssel és finom beleéléssel közeledő újabb forráskritikai irányzat egyik szerencsés terméke. A történeti tárgyú népköltészet és a literátori önérzetű udvari történetírás viszonyát vizsgálva, először is arra az eddig kellőképen nem hangsúlyozott körülményre mutat rá J., hogy az udvari történetírók csak elvben harcoltak a „parasztiok hamis meséi” ellen, valójában azonban bőségesen merítették ebből a színekben gazdag, felfogásukkal összhang-

zőan magyar forrásanyagból. E forrásanyag közelebbi természetére J. szerint a bővebb szövegezésű krónikáknak az a helye vet világot, mely a honfoglalás legendás hét kapitányát, mint saját magukat éneklő, dicsőségüket a nép között terjesztő hősköltemények szerzőit állítja eléink. Az értelmetlennek és érthetetlennek tartott adatot J. azzal a szellemes magyarázattal látja el, hogy a vezérek szerzette kantilénák tulajdonképpen első személyben szóló hősi énekek. Tétele első pillanatra merésznek látszik, de a bizonyítás során a finnugor és török népi költemények előadásmódjának egybevetése igazolja a hipotézist: a vogul és osztják epika termékei éppen úgy, mint a régi türk feliratok ugyancsak első személyben mondják el hősiük tetteit. E példák felsorakoztatása után J. joggal mutat rá arra a valószínűsésre, hogy a krónika említett adata már az ősforrásban is helyet foglalt.

A maga tárgyiasságában is messze távlatokat megmutató dolgozat legfőbb érdeme, hogy a magyar források idegen emlékekből le nem vezethető adatállományát régi epikus költészetünk természetének szabatos meghatározásával egykorú vagy közel egykorú magyar értesülésekre vezeti vissza és ezzel az egész forrásproblémát új oldalról világítja meg.

Deér József.

Esztergom Éylapjai. Annales Strigonienses. Az Esztergom-vidéki Régészeti és Történelmi Társulat Közlönye, V. évfolyam, 1–2. számából, (Esztergom, 1930.) két rokontárgyú cikket kell kiemelniünk. Schünemann Konrád Esztergom keletkezéséről szóló tanulmányában a város kezdeteit az esztergomi várhegyhez köti; a várhegy először mint a fejedelmi család, majd pedig mint az érsekség székhelye, tehát mint világi és egyházi centrum jut jelentőséghez s körülötte, de nem belőle indul azután útjára a város fejlődése. A másik cikk írója, Balogh Albin, házagpótló összefoglalásában (Esztergom árpádkori helyrajzáról) meghatározza és röviden leírja az ősi Esztergom telep minden egyes részét, a nevezetesebb középületek egykori helyrajzi fekvésével együtt.

Irányi Béla (Szeged).

Váczy Péter: A magyar igazságszolgáltatás szervezete a XI–XII. században. (Miskolc, 1930. Miskolci Jogászegylet Könyvtára, 65. sz. 80. 19 l.) V. Hajnik és Tagányi felfogásánál egy lépéssel tovább menve ki akarja mutatni, hogy a királyság kezdetétől fogva működött a vidéken bírósági szervezet, az ú. n. királybírák intézménye. A Hajnik–Tagányi-iskola felfogása szerint a nemesi megye kialakulásáig nincs állandóan működő s a király nevében itélkező vidéki bírósági szervezet s csak Szent László kísérli meg a vidéki bíróság megszervezését, amikor is a királybírákat rendeli a vidéki bíráskodás ellátására, de ez az intézmény már Kálmán király korában a hanyatlás jeleit mutatja s ezért Kálmán a zsinati törvényszékek felállításával akarja pótolni. V. szerint a források rácafolnak erre az elméletre. A forrásadatok alapján arra az eredményre jut, hogy a királybírák intézménye volt hivatva intézni a vidéki bíráskodást s ez az intézmény egyidős a királysággal. Szent Lászlónak tehát nem kellett ilyesmit felállítania, hanem ő csak egy régebbi szervezet további működését biztosítja rendelkezéseivel. Életrealóságát bizonyítják Kálmán törvényei és a II. István-korabeli okleveles adatok. Ezeknek az adatoknak megvilágításában megoldást nyer a „Sarkas iudex” sokat vitatott kérdése is. Egy megyében több királybíró is működhetett s joghatóságuk — a comesek és az egyháziak kivételével — mindenkire, tehát a nemesekre is kiterjedt. Az ország bizonyos bírói

körzetekre oszlott, melynek határai többé-kevésbbé egyezhettek a megyék határaival. A királybíró felelősséggel tartozott s számot kellett adnia, ha nem igazságosan ítelt. V. vizsgálatai és megállapításai nyomán a magyar jogélet egyik sajátos intézményével ismerkedünk meg s ezzel is markánsabbá válik az a kép, mellyel Szent István hatalmas államszervező képességéről és munkásságáról bírunk. Az értekezés kis terjedelme mellett is tartalmas és értékes s nemcsak a jogtörténetírókat érdekelheti. **Nyers Lajos (Vác.)**

Fertály Lajosné: Miskolc az Árpádok korában. Miskolc, 1928.
 50 l. A honfoglaló kabar törzsből kiágazott nemzetségek letelepedésével és szállásföldjének történetével foglalkozik, egy nagyobb tanulmány első fejezetétől szánva, ez a kis dolgozat. Az Alba nemzetség Mátravidéki letelepedését röviden érintve, a Bodva mentén, a Sajó és Eger vize közti területen megszállt Örösür, Bors és Miskolc nemzetségek szállásbirtokának történetét ismerteti részletesen. Anonymus Bors vezérre vonatkozó adatainak, a Miskolc nemzetségre vonatkozó történeti adatok, főleg a határjárások és a nyelvtudomány újabb eredményeinek egybevetése alapján arra a helytálló eredményre jut, hogy a Miskolc nemzetség a Borsoknak még a királyjelölt Bors comes 1129-i összeesküvését megelőző időben kivált ága. F. értékes megállapítására az ösztönzést valószínűleg Hómannak a honfoglaló törzsek megtelepedéséről szóló dolgozata (Turul. 1912.) adhatta, amelyben Hóman Karácsonyival szemben, aki a Miskolc nemzetséget szlávnak tartja, arra az eredményre jutott, hogy az a kabar törzs egyik ága. F. Karácsonyival vitázva, Hómannak ezt a megállapítását, noha dolgozatát használta, nem említi meg. A kabar törzs határári szolgálatáról szólva az egyébként ügyes dolgozat több helynevet (Egerlövő, Ároktő, Csörsz-árka), összezavarva az ország-határ és nemzetségi választóvonal fogalmát, tévesen az országos gyepűvel hoz összefüggésbe, holott maga is jóval magasabban állapítja meg a nemzetségi szállásbirtok felső határát. A dolgozat két térképet is közöl az Örösür, Bors és Miskolc nemzetségek szállásbirtokáról, a térképen azonban a Hernád-folyó nevét a jóval később kialakult Honrád német alakban adja. Közöl végül a hg. Batthyány család körmendi levéltárából nyolc oklevelet (1281—1360).

Fekete Nagy Antal.

Tömöry Edith: Az aacheni magyar kápolna története. (Bp. 1931. 8°. 66 — 8 ill. — 13 tábla.) Nagy Lajos aacheni magyar alapítása már régen felkeltette a magyar régészet- és történettudomány érdeklődését; különösen Pór Antal foglalkozott vele behatódhan. Hiányzott azonban mostanáig története és műtörténeti méltatása. T. ezen a hiányon akart segíteni, s munkájának kiszélesítése kedvéért szorgos levéltári kutatásokat is végzett. Fáradozását különösen a kápolna XVIII. századi történetére vonatkozólag koronázta siker. Az aacheni, a bécsi és a budapesti levéltárakban sikerült a gróf Batthyány Károly tábornagy által kezdeményezett újjáépítésnek egész történetét felderítenie. Megtalálta az első, Couven aacheni építész által francia rokokó stílusban készült megoldás terveinek egy részét is, amelyet azonban az átvéző bizottság hibái miatt lebontásra ítélt. Gazdag levéltári anyag szól a második, Moretti-féle újjáépítésről, amely az 1656-ban leégett és csaknem egy századon át elhagyatott magyar kápolnának a mai, végső formáját adta.

T. nem historikus, hanem művészettörténész, aki munkájá-

nak gerincévé a kápolna művészettörténeti vizsgálatát tette. Ennek kritikájára nem érezzük magunkat hivatottnak. A kápolna történetéhez T. sok becses adatot szolgáltat, de munkájából lépten-nyomán látszik, hogy sok más adatot figyelmen kívül hagyott. A történetírás szempontjából értékes adalék ez az értekezés (de korántsem befejezett, teljes története az aacheni magyar kápolná-
nak. Kár, hogy a szerző nagyon homályosan ír, ami a történeti részekben is könnyen félreértésekre adhat alkalmat. **Tóth László.**

Hofer János osztrák redemptorista szerzetes és kiváló Kapisztrán-szakértő *Der Sieger von Belgrad 1456 c.* terjedelmes dolgozatában (*Hist. Jahrbuch* 1931, 163—212. ll.) újból felveti a kérdést, mely Aeneas Sylvius óta annyiszor foglalkoztatta már a hazai és külföldi történetírókat: kinek volt nagyobb része a nándorfehérvári győzelem kivívásában, Hunyadinak-e vagy Kapisztránnak? A kérdés, mint ismeretes, meglehetősen honoyult, mert a kortársak és nem utolsósorban a két érdekelt fél, Hunyadi és Kapisztrán jelentései olyan benső ellenmondásokat tartalmaznak, melyeket szinte lehetetlen egymással összeegyeztetni. Hofer természetesen Kapisztránnak ítéli a babért. Komoly meggyőződéssel bizonyítja, hogy Hunyadi a két kritikus napon, július 21-én és 22-én nem is volt a várban, hanem ideje nagy részét hajón töltötte, hogy a vár bukása esetén azonnal menekülhessen. Bizonyítása, el kell ismernünk, alaposság és tárgyi ismeret tekintetében semmi kívánni valót nem hagy. Csak az a baj, hogy legfőbb forrásul Kapisztrán egyik kísérőjének, Tagliacozzo Jánosnak előadását fogadja el, bár maga is tisztában van e bőbeszédű ferences testvér elbeszélésének kuszaságával és zavarosságával. Ennek ellenére Hunyadira vonatkozó állításait mégis teljes értékű igazságnak veszi és nagy buzgalommal iparkodik a többi forrás előadását is hozzájuk igazítani. Ez persze nem mindegyiknél sikerül egyenlőképpen. Egyik-másiknál kénytelen olyan magyarázathoz folyamodni, melyet enyhén szólva erőszakoltnak kell minősítenünk. Különösen Hunyadi szavainak (... Nosque cum proprio capite nostro in ipso castro fuimus tempore expugnationis ...) értelmezésénél érezzük ezt. Azzal az állításával pedig, mintha Hunyadi nem tudott volna latinul és így nem tudta volna ellenőrizni a nevében kiállított okleveleket, nyilvánvalóan messze túllő a célon. Poggio Bracciolininak hozzája intézett levelei meggyőzően mutatják, hogy a kormányzó élete utolsó szakaszában nemcsak hogy jól tudott latinul, hanem alkalmilag szívesen olvasta a régi és új klasszikusok műveit is. (Mai: *Specilegium Romanum*, X. 248., 250. l.) Az is erős túlzás, hogy a szerző mindig csak a keresztesekről beszél, mintha mellettük a rendes katonaságnak semmi szerepe sem lett volna. Dugovics Titusz ismert önfeláldozása mást bizonyít. Pedig Dugovics, mint Mátyás király adományleveléből tudjuk, már Várnánál is ott harcolt Hunyadi seregében. (Tud. Gyűjt. 1824. VIII. 181. l.) Még kevésbé helytállók a szerző által felsorakoztatott lélektani szempontok. Hunyadi nem úgy ismerjük, mint akit az ellenség akár számával, akár vakmerő bátorságával kislelkű elcsüggedésre tudta volna hangolni. Ellenkezőleg egész hadi pályájának a csüggedetlen elszántság adja meg a főjellegzetességet. Így a nándorfehérvári győzelem személyi érdemének kérdését Hofer nagyszorgalmú és sokoldalú okfejtése után is nyílt kérdésnek kell tekintenünk. Mindenesetre kíváncsot volna, ha hasonló alapos felkészültséggel és ezenfelül megfelelő katonai szakismerettel magyar részről is vizsgálat alá vonnák a kérdést. Akik ugyanis eddig

katonai szempontból foglalkoztak az ostrom történetével, mint Kuppelwieser, Kiss K., R. Horváth J., Julier, megközelítőleg sem rendelkeztek akkora forrásismerettel, hogy tudományos szempontból is illetékeseknek érezhették volna magukat a kérdés végleges tisztázására.

Balanýi György.

Asztalos Miklós: Személyes vonatkozású adatok a wittenbergi egyetem erdélyi hallgatóiról (1554—1750). Erdélyi Múzeum, 1931. 240—250. l. A szerző, aki a wittenbergi magyar diákokról egybeült is tett már közzé adatokat, itt az erdélyi származásúakról az egyetem, továbbá a wittenbergi városi templom (keresztelési, házassági és halálórási) anyakönyveiben, a filozófiai kar dékáni könyveiben (magisterré avatások), az ú. n. „Wittenberger Ordiniertenbuch”-ban (lelkésszé avatások), emlékkönyvekben eszközölt bejegyzéseket közli s megemlékezik néhány velük kapcsolatos egyetemi nyomtatványról is.

Wiczián Dezső (Sopron).

Jekeli, Hermann: Die Herrnhutische Bewegung in Siebenbürgen. Archiv des Vereines für siebenbürgische Landeskunde. Hermannstadt, Neue Folge 46. Band, 1931. 326 l. A herrnhutizmus történetével Magyarországon még nem foglalkoztak. Cragger Róbert kezdte gyűjteni a herrnhuti „Brüdergemeine” levéltárának idevonatkozó anyagát, de kiadásában már megakadályozta halála. Ezt a kizárólag erdélyi vonatkozású anyagot adta ki most J. medgyesi gimnáziumi igazgató, kiegészítve a Brukenthal-múzeum s csekély részben egyes egyházközségek levéltári anyagával. Műve egyenként felsorolja az összes közölt, vagy feldolgozott diáriumokat, relációkat, jegyzőkönyveket, leveleket stb.

Nem pusztán okmánytár ez, hanem a források részletes, összefüggő beszéltetése s csak a hézagokat tölti ki saját összekapcsoló és magyarázó fejtegetéseivel. Ennek kétségtelen előnye, hogy a forrásokból közvetlen és eleven képet nyerünk az előadottakról, történeti feldolgozó módszernek azonban meglehetősen primitív.

Főbb adatai és eredményei a következők. A herrnhutizmus Erdélyben 1740-ben jelentkezik, amikor két herrnhuti emisszárius beutazza Erdélyt s híveket szereznek, köztük Singer Mihály bolkácsi tanítót, aki elmegy velük Herrnhuthba s 1750-től ő lesz a herrnhutizmus erdélyi apostola. Sikertől néhány lelkészt is megnyernie, de a száz év. egyház, élén az erélyes Haner püspökkel, szigorú intézkedésekkel elfojtja a mozgalmat, mely 1763 után lassanként elalszik. Az egész mozgalom ilyenformán szélesebb körökre nem terjedt ki, hívei néhány lelkészen kívül leginkább a városi iparos és falusi paraszt emberek közül toborzódtak, zárt gyülekezetté nem alakultak s a tervezett oláhországi kolóniaalapítás sem valósult meg. De a fennmaradt források érdekesek, mint ennek a Zinzendorf-féle, protestáns talajba ültetett misztikus-barokk vallásosságnak megnyilatkozásai.

Bár az anyag kizárólag erdélyi s a mozgalom itt sem terjedt túl az ev. szászok körén, néhány adat arra utal, hogy Észak-Magyarországon is folyt herrnhuti propaganda. Így pl. 1760—62-ben a löcsei származású Hauser Mihály¹ Singer munkatársaként járt Erdélyben,

¹ Hauser 1753-ban a wittenbergi egyetemre iratkozott be; l. Asztalos M.: A wittenbergi egyetem magyarországi hallgatói 1601—1812. Magyar Protestáns Egyháztörténeti Adattár, XIV. köt. 1931.

majd Iglón telepedett le, ahonnan Magyarországot ismételten is beutazta propagandacsinalás céljából. Egy Paschko nevű herzhuti emisszárius pedig győri származású s a Szepességen tanulta a borbély-mesterséget. Ezenkívül említés történik arról, hogy a herzhutiaknak Pozsonyban és Eperjesen is vannak híveik, továbbá Herzhuthban külön instrukciót készítettek a Magyarországba utazók számára. Kíváncsú volna ezek alapján a felvidéki herzhuti mozgalom egyéb adatainak felderítése és tisztázása is, bár valószínű, hogy ez az erdélyinél is kisebb méretű volt s itt sem terjedt túl a németül beszélők körén.

Wiezián Dezső (Sopron).

Tüll Alajos S. J.: Bertalanffi Pál S. J. 1706 - 1763. Pécs. 1931. 27 l. Széleskörű levéltári kutatások alapján írt életrajz. Bertalanffi főműve a *Világnak két rend-béli rövid ismerete* (Nagyszombat, 1757) nyelvészeti és különösen művelődéstörténeti fontossága miatt méltóan sorolható rendtársai, Faludi Ferenc, Molnár János és különösen Taxonyi János munkái mellé. T. értekezése, amely különlenyomat a pécsi Pius-gimnázium értesítőjéből, hősenek életrajzán kívül a jezsuita rendi nevelésre és iskoláztatásra vonatkozólag tartalmaz érdekes adatokat. Művének következő második részében ígéri Bertalanffi munkáinak értékelését; remélhetőleg itt majd részletesen fog foglalkozni Bertalanffi forrásaival is. Egy-két megjegyzése, így a Graff Gábor munkájára vonatkozó (*Problema philosophicum orbis literati iudicio propositum*, Kassa, 1731), — amely a racionalisták ellen harcol, akik a filozófia tanításában a skolasztikus módszer elvetésével a történetit akarják meghonosítani — a magyar felvilágosodás történetének megoldatlan problémáira utal. A szerzőéhez hasonló alapos kutatásoktól remélhetjük a magyar katolikus barokk szellemi életének teljes és tárgyilagos megismerését.

Tóth László.

Rickl Antal: A Debreceni Nemes Vasáros Társaság története. Debrecen, 1930. 8°. 56. l. A társaságot a XVII. század végén alakították a debreceni „vasáros”-ok és „vasas”-ok, akik nem álltak be a néhány évvel előbb céhszervezet alakját nyert debreceni kalmár társaságba. Ezzel el is vetették sok egyenetlenkedés és perpatvar magvát, melyek a két társaság, sőt a kovács és lakatos céh között is, a vasárlás kizárólagos jogát maguknak követelő vasáros társasági tagok sérelmei nyomán támadtak. A társaságnak 1751-ben, vagyoni állapot szerint négy osztályba sorozva, 18 tagja volt, akik közül csak egy viselt idegen hangzású nevet, jeléül az alföldi városi magyarság akkor még élő kereskedői hajlamának. (Száz év múlva a hét vasáros közül már csak kettő magyar nevű.) A társaság felsőbb rendelkezésre 1851 végén oszlott fel, mikor tagjai beléptek a kalmár társaság utodjaként szervezett „cs. kir. szabadalmazott kereskedelmi testület”-be. — A munka szerzője nem vérbeli történetíró, de képzett és gyakorlott tollforgató. Adatait levéltári forrásokból meríti; ismeri és felhasználja a kapcsolatos irodalmat is. Jóllehet a munkával szemben támaszthatók módszerbeli kívánalmak, a sajátos tárgykör iránt érdeklődőknek számbavehető segítséget fog nyújtani.

Szabó István.

Udránszky Elemér: Trencsén vármegye északi részének gazdaságtársadalmi viszonyai különös tekintettel Rudinszka községre. Budapest, 1931. 58 l. Nagy-Magyarországnak alig van vidéke, melynek

betelepülésére és gazdasági viszonyaira összefüggőbb adathalmazt találnánk. A sztreznói és budetini uradalmaknak és a magyar-galiciai, magyar-sziléziai határpernek a magyar kamara és az ország levéltárába még a XVIII. században bekerült, ma az Országos Levéltárban őrzött iratai bőséges anyagot szolgáltatnak a Kiszucea völgyének fokról-fokra kimutatható betelepülésére és gazdasági viszonyainak kialakulására. Sajnos, ezeknek az adatoknak lelkiismeretes feldolgozása helyett ez a doktori értekezésnek szánt kezdetleges kis dolgozat feladatát néhány nyomtatásban megjelent munka adatainak alapján akarta megoldani. A XVIII - XIX. század bővebben tárgyalt gazdasági és társadalmi rajzához a honfoglalással kezdődő történeti bevezetést ad, amely azonban, egypár Zsolnára és környékére vonatkozó szórványos középkori adat felsorolását leszámítva, a felvidék bármely tótoklakta kisebb területére alkalmazható és történeti tévedésekkel (vlachi = oláhok, gorálok = oláhok stb.) tűzdelt általánosításból áll. Amikor a középkorról a XVIII. századba ugrik át, merész lendülettel és általánosítással pótolja adatai hiányát. XVIII--XIX. századi adatai is nagyon soványak, Acsády és Fényes munkái majdnem az egyedüli forrásai, még az 1828. évi országos összeírást feldolgozó L. Nagy Notitia-ját sem ismeri. A jobbágyság helyzetének és a Mária Terézia-féle úrbéri rendezésnek a megítélésében az erős revízióra szoruló Acsádyn is túltesz. A sok sajtóhiba és a lap alján tördelés hibából származó csonka mondatok a munka csekély értékét még inkább lerontják. A zsolnai városi soltészseégekhől és a pástorkodó tótok (vlachi) apró kis telepeiből kialakult Kiszucea völgyi falvaca multját szerényebb hangú, de bővebb forrásanyagra épített dolgozatban lehetett volna összeállítani az Országos Levéltár iratai alapján. **Fekete Nagy Antal.**

Döry Ferenc: Gróf Buttler János házassága. 1931. Pécsi „Dunántúl” egyetemi nyomda. 148 l., 2 fényképreprodukcióval. D. könyve megismerteti velünk gróf Buttler János „regényes” házasságának valódi történetét. Buttler válóperének az egri érseki levéltárban őrzött iratai, valamint Buttler Jánosné hátrahagyott levelei s a Döry családra vonatkozó egyéb levéltári iratok alapos felhasználásával állította össze D. e bonyolódott válóper hiteles történetét és egyben Buttler gróf egyáltalában nem rokonszenves egyéniségének valódi képét. A személyével kapcsolatos eseményeket a magyar olvasóközönség Mikszáth „Különös házasság” című regényéből, mint D. megállapítja és hiteles okmányokkal bizonyítja, egészen tévesen ismeri. A valóság lényegesen másképpen hangzik, mint ahogy azt Mikszáth elbeszéli. A házasságra Buttler senki sem kényszerítette s csak ő maga csinált belőle „különös házasságot”, amikor hazug ürügyekkel és erköcs-telen, erőszakos eszközökkel akart az egyházilag széttéphetetlen és megunt házassági kötelékből kiszabadulni. Megállapíthatjuk ez érdekes könyvből azt is, hogy Buttler gróftól vagyonának közélcokra (Ludovika, stb.) való osztogatásában korántsem hazafias áldozatkészség és nemeslelkűség vezette, hanem felesége és rokonai iránt táplált gyűlölete. Ez a könyv is megmutatja, mennyire kíváncsok az, hogy a tárgyilagos történetkutatás a köztudatban regényessé vált személyekre vagy eseményekre rávilágítson és valódi, igaz alakjukban mutassa be őket.

Markó Árpád.

Berkó István: Az 1848-49. évi magyar szabadságharc olasz légiója. Budapest, 1929. A Korvin Mátyás Magyar-Olasz Egyesület kiadása. 8°. 64 l. A díszes kiállítású könyvecske képekkel és facsimilek-

kel hővített újranyomása a hasonló címen már előbb közreadott (Hadtört. Közl. 1926. 443 - 479) dolgozat szövegének. A munka levéltári források, valamint Gelich és az olasz Vigevano adatainak felhasználásával készült s jól összefoglalt képet nyújt a Ceccopieri, Zanini és Kress császári ezredek magyar földön állott olasz katonáiból 1849 tavaszán alakított s 1849 július 16-án már 956 főt számlált légió felállításáról, szervezéséről, a szabadságharc utolsó délvideki csatáiban vívott harcairól, török földre meneküléséről és hazatéréséről. Jóllehet B. kitűnő forrásai, különösen pedig Vigevano egészen új feldolgozása (1924) mellett Pierantoni „Il colonello Alessandro Monti e la legione Italiana in Ungheria 1849. Gli Ungheresi nelle guerre nazionali italiane 1848-1866” (Róma, 1903. Tribuna. 99 l.) című munkája és Darvay Móric „Az 1849. magyar forradalom olasz légiója” (Budapesti Szemle 1889. IV. 440-453) című közleménye, mely utóbbi a szerző által is egyízben idézett Bettoni Cazzago művének ismertetését tartalmazza, nélkülözhetők lehetnek, megemlítésük bibliográfiai szempontból mégsem lett volna felesleges. A munka szabotossága nyert volna, ha B. megnevezi azokat a forrásokat is, melyekből a légió parancsnokának, Monti ezredesnek a török nagyvezérhez szóló leveleit, katonáihoz intézett búcsúkiáltványát s az egykorú máltai és olasz lapok híreit merítette s amelyeket egy csaknem egyidejűleg, de már B. tanulmányának felhasználásával ugyanezen tárgyról készített munka (Lengyel Béla: Olasz kapcsolatok és csapatok a függetlenségi harcban. Debrecen. 1927. 8°. 38.) Vigevano könyvéből idéz. Technikai természetű észrevételeink magától értetődőleg semmit sem vonnak le a jeles kis munka tartalmi értékéből.

Szabó István.

Debreczeni László: Erdélyi református templomok és tornyok. Kolozsvár. Kiadja az Erdélyi Ref. Egyházkerület. 1929. 16 + 1 l. 40 linoleummetszet. 2°. E díszmű rövid bevezetése mögött fűradtságos munka húzódik meg, a negyven színes metszet pedig személynörködtető kép, a kutató művészi meglátásának bizonyítékai. A kiadvány szerencsésen hívja fel a tudományos és a laikus világ figyelmét az Erdélyben lassan veszendőbe indult református egyházi építészeti emlékekre. Ezeknek pontos műszaki felvételezése, lerajzolása, a rájuk vonatkozó leírások, rajzok felkutatása, sőt rekonstrukciójuk eléggé nem dicsérhető módon már megkezdődött. A munka tehát nemcsak számbavevő, de a jövő szempontjából építő is. Ha sikerül ezek alapján a régi tradíciók építészeti felelevenítése, akkor számíthatunk arra, hogy nem pusztul ki az a stílus, amelyet az erdélyi ref. egyházkerületben a népi építészet kitermelt. A bevezetés igen érdekesen mutat rá arra a jelenségre, hogy az erdélyi ref. templomoknál a barokk teljesen hatástalan marad, s helyét a részint román, részint gót alapokra építő népi stílus foglalja el. A képek közép és felső Erdélyből, a Maros völgyéből és az attól északra és nyugatra fekvő területről mutatnak be román, majd gót építészeti emlékeket, népi építkezéseket, népi ácsművészeti, faépítészeti, belső fafestő-díszítő emlékeket. Debreczeni kilátásba helyezi, hogy az összeszedett anyagot feldolgozás után, különböző gyűjteményes, történelmi, szakszerű munkák keretében ki fogják adni. Nagy vára-kozással nézünk a közlések elé s reméljük, hogy művészettörténeti anyagismeretünk általuk nagymértékben fog gazdagodni. Igen becses lesz a helyi építő- és díszítőmesterek megismerése is, miáltal művészeti multunk lapjaira remélhetőleg nem egy új nevet lehet majd bevezetnünk.

Asztalos Miklós.

Biczó Pál: A kosdi református egyház története. (Sajtó alá rendezte Molnár Lajos. Kiadja a Kosdi Református Presbitérium.) Budapest, 1929. 70 l. „Nem a történeti könyvek hideg, száraz formájában, hanem egyszerű, bizalmas, elbeszélő alakban, népies nyelven, időrendi egymásutánban adom elő a következő lapokon az egyház történetét.” Ez az előszóból vett idézet jellemzi a munkáskát. Írója nem tudományos igényekkel lép fel, egyszerű hívei érdeklődési vágyát akarja kielégíteni. Ebből a szempontból a munkácska hasznosnak mondható, bár így ítélve is nagy hiánya, hogy a szereplő személyek jellemzését úgyszólván teljesen elhanyagolja, holott erre anyaga is lett volna. Ha a módszeres feldolgozást a legtöbb esetben az ilyen munkáktól nem is kívánhatjuk meg, a szaktudomány szempontjából mégis csak szükséges lett volna az, hogy forrásait megnevezzék, jegyzetekben vagy összefoglalóban, talán a bevezetésben ismertesse őket és minél többet idézzon belőlük. Célját, az egyház multjának a hívekkel való megismertetését, jól megválogatott idézetekkel is élénkítve, elérte e munka; de, legalább részben, a szakembert is kielégíthette volna, ha az adatokat későbbi szintetikus feldolgozása alkalmas módon, forrásszerűen sorakoztatta volna fel. Az ilyen eljárás az író erejét sem haladná felül, a végzett munka pedig sokkal eredményesebb lenne.

Ha Bálint.

Milleker, Felix: Kulturgeschichte der Deutschen im Banat. 1716–1918. Vrsac. Kirchner, 1930. 128 l. A könyv a szerzőnek a bánáti német tanítóság számára tartott hét előadását tartalmazza, amelyek egy naptárban (Novisader Kalender) fejezetenként már megjelentek. Nem történetet írt, hanem gondos utánjárással gyűjtött adattárat állított össze a svábság szellemi életéről. Kimerítő rajzokat kapunk a bánáti németiség iskolaügyéről, szépirodalmáról, a sajtóról, hírlapírásról és színházról. Megismerkedünk a sváb földről elindult 15 tudós munkásságával. A művészetéről szóló fejezet részletesen ismerteti az építészeti alkotásokat, szobrászatot, festészetet és a zenei életet. Érdekes a bánáti németiség egyesületi életének leírása, amelyből megtudjuk, hogy a különböző vallásos, lövészegyesület és dalárda mellett számos más egyesület is működött, amelyek gyakorlati célok megvalósításán fáradoztak. M. értékesíthető adatokat gyűjtött össze a bánáti németiség szellemi életéről, módszeres kultúrtörténetnek azonban annál kevésbé tekinthetjük könyvét, mert maga is szerényebb célokat tűzve ki, megelégedett a már ismert tények népszerűsítő előadásával.

Eperjessy Kálmán (Szeged.)

Kovács Gyula: Makó város építészete a XVIII. század közepétől a XIX. század közepéig. (58 képpel és a 6 táblával. 8° 40 l. Makó, 1929.) Az Eperjessy Kálmán dr. szerkesztésében megjelenő „Csanád-megyei Könyvtár” 17. füzetében K. mérnök értékes sorozatban, jól sikerült fénykép- és rajz-reprodukciók kíséretében bemutatja Makónak barokk, klasszicizáló, empire és romantikus stílusú emlékeit. A mérnökember precizitásával és hozzáértésével dolgozik s amint jelzi, nem akar kimerítő műtörténeti tanulmányt nyújtani, nem is adja a város jelzett korbéli városképének teljes kialakulását, csupán egyes megörökítésre érdemes emlékeket sorakoztat fel. Munkáját az igazán művészi érzékű lélek aggodalma sugallta, amely féltette városa emlékeit a modern városrendezés kíméletlenségétől. Ezeket az újabbkori származású, méretben, művészi értékben talán szerény, de a fiatal

alföldi művészetnek mindenesetre megbecsülendő reliquiáit akarta az utókor számára megmenteni. Figyelemreméltó az emlékek szemlélete során az empire feltűnő elterjedtsége, amely az egykorúaknak az Alföld levegőjéhez alkalmazkodó finom érzékét jelzi. A munka szép rendszerben tárgyalja Makó építészeti és iparművészeti emlékeit, sőt a jelzett korból származó, etnográfiai szempontból fontos népi eredetű maradványokat is felsorol. A gyűjteménynek mindenesetre buzdító példaként kellene hatnia alföldi városainkra, hogy hasonló módon becsüljék meg a mult történeti hagyatékát, amely ha nem is származik a középkorból, mégis csak abszolút érték, művészet és egy darab történelem, melynek értéke az idők múlásával csak nő, de konzerválásának lehetősége ezzel arányosan csökken.

Pozsonyi-Filtsch Zoltán (Szeged).

Vitéz Málnási Ödön: *A falutan művelése.* (Budapest, 1931. 8°. 8 l.) Népszerű kis propagandafüzet, melynek az a célja, hogy a falusi tanító egyik iskolán kívüli kulturális feladatára: a nyugati országokban már régebben otthonos s újabban nálunk is mindinkább sürgetett „falutan” s ennek egyik alkotórésze, a falu-történetírás művelésének fontosságára rámutasson. Úgyes kis tájékoztató, bár azt hisszük, inkább ért volna el eredményt akkor, ha valamely falunak — M. kifejezésével — „vertikális és horizontális keresztmetszetét, vagyis multját és jelenét” gyakorlati példaképpen be is mutatja.

Pleidell Ambrus.

A helytörténeti kutatás problémáit fejtegeti Váczy Péter a Budapesti Szemle 1931 okt. számában (53—82. l.). Igyekszik megállapítani a helytörténeti kutatás értékét, néhány példán bemutatva annak csekély eredményét, másrészt pedig gyakorlati tanácsokat ad azoknak, akik helytörténetírással óhajtanak foglalkozni. Mindig hasznára válik valamely tudományos kérdésnek, ha akár erős bírálatokkal is ében tartják és e szempontból köszönettel tartozunk V. felszólalásának. Lehetetlen azonban egyetérteniünk fejtegetéseivel, mivel azok egész sajátságosan egy már letűnt korszak mechanikus felfogását tükrözik vissza. Mintha öntudatlanul sem tudta volna észrevenni vagy megérezní, hogy melyek azok a követelmények, amelyekhez e tudományúgnak, mint minden másnak is igazodnia kell, ha modern akar maradni.

V. mechanikus felfogására jellemző, hogy a történeti problémákat csak a forrásanyagon keresztül látja. Mintha szerinte az adatok valami köztben volnának elrejtve, ahonnan a helytörténész bányász módjára szedegetné ki őket, még pedig aszerint, amint egy falu, város vagy megye multja érdekli, szigorúan csak a maga falva, városa vagy megyéje talajából, hogy azután több-kevesebb éleselméjűséggel összerakosgassa azokat könyvében. Azt észreveszi, hogy ilyen felfogással nem lehet jó munkát írni — ezt a sokszor felpanaszolt „eredmények” mindenki számára érthetően igazolják — s ezért adja a tanácsot: a helytörténész, ha valami anyagot talált, pl. a büntetőjogi rendszerre vonatkozólag, akkor igyekezzék ebben a témakörben specializálódni s más levéltárakban is gyűjtogetve adatokat, írni meg a maga munkáját. „Ilyenkor — magyarázza — a helytörténeti kutatásnak nem célja egy meghatározott hely multjának tisztázása, a helyi sajtóságok felfedése, hanem a hely történetéből az, ami egy tudományos kérdés szempontjából kivonható” (76. l., de ugyanígy 73. l. is). A töredékes részletkutatások-

kal való foglalkozás valóban nem lehet célja vezető történetíróknak, akikről hivatásuk szélesebb érdeklődést követel meg. Egyetemi tanároktól és budapesti nagy központi gyűjteményeink tisztviselőitől joggal többet várhat a magyar kultúrpolitika is, mintsem hogy egy-egy falu vagy város multjának mechanikus felépítését életművüknek tekintsék. De hogyan fogadja meg a tanácsot az a vidéken élő levéltáros vagy tanár, — mert neki kell a helytörténet művelőjének lennie, — akinek nincs módjában kutatásait valamely speciális irányban az egész országra kiterjedőleg elmélyíteni? Egy kiskun faluban élő tanár bizonyára nagyobb szolgálatot tesz a tudománynak, ha megismerve lakóhelyének sajátos agrártörténetét, nem elégszik meg ennek leírásával, hanem kutatásait előbb kiterjeszti a többi kiskun helységeire, majd, hogy helyes mértéke legyen az értékeléshez, a nagykun terület és az ország egyéb vidékeinek az agrártörténetét is rekonstruálja. Munkája így természetesen az a modern feldolgozás lesz, amelyet ma oly sóvárogva várunk, — de vajjon lehet-e tőle ilyen teljesítményt követelni? Semmi esetre sem, mert ehhez a rátermettségen kívül olyan anyagi támogatás és hivatali elfoglaltság alóli mentesség szükséges, amellyel a „névtelen közkatonák” — ma legalább is — még nem rendelkeznek. Véleményünk szerint hasznos és értékes lehet az a részletmunka, amely csak egy szűkebb vidék gazdaságtörténetét dolgozza fel lelkiismeretesen. A francia gazdaságtörténeti irodalom termékeinek már címei alapján bárki meggyőződhet, hogy ott is szokásos nemcsak helyileg, hanem egyszersmind időben is korlátozott tanulmányokat közzétenni, amelyeket a kritika, ha módszeresen készültek, dicséréttel szokott fogadni.

Nem mechanikusan és az anyagból kell kiindulnunk, hanem az embereket és az életet kell magunk előtt látnunk s gondolkodásunknak, felfogásunknak organikusként kell lennie. Ha helytörténetről van szó, arra kell gondolnunk, hogy mindenütt van az emberekben lakóhelyük multja, őseik szenvedéseinek és örömeinek tanuja iránt érdeklődés, amelyet ki kell elégíteni s hogy mindenütt vannak tanárok, levéltárnokok, akik, bár hivatásuk egy kis helyhez láncolja őket, a beléjük lopott nemes lángot a sors mostoha viszonyai között is szeretnék megóvni az elalvástól. Az ő ambíciójukat kell pártfogolni, istápolni, hogy az egyetemen szerzett ismereteik segítségével hozzájárulhassanak a tudomány előbbreviteléhez s ugyanakkor önmagukat is tovább képezhessék. Mert kétségtelen, hogy egyedül a tudományos munka adhatja meg azt a lelki támaszt, amely az idegen, kicsinyes környezetbe jutott kultúrmunkásokat az összeroppanástól megmenhetheti. A kezdő történész a maga kis tanári könyvtárában nem találhatja meg azokat az eszközöket, amelyekkel nagy problémák megoldására vállalkozhat; számára a hely és a vidék multja az a tényező, amellyel elsősorban foglalkozhat úgy, hogy hű maradjon egyetemen megismert tudományos szellemhez. Tőle és egyedül tőle várhatjuk és remélhetjük, hogy feldolgozza a lakóhelyén levő forrásanyagot — amely csak az alkalmat adja neki, de nem determinálja — s miután az egyes részletproblémákat önálló tanulmányokban megoldotta, hozzá fog a falu, város vagy esetleg megye összefoglaló életrajzának elkészítéséhez. Ehhez már szélesebbkörű kutatásokat fog végezni, a budapesti közgyűjteményekben éppen úgy, mint a bécsi levéltárakban, amit meg is tehet, mert ekkorra már az ő kezében lesz a megyétől vagy várostól a meghízás a monografia megírása. Kettős haszon fog ebből származni. Egyrészt tanulatlan, minden előképzettség nélküli emberek nem degradálhatják le többé a történetírást pénz-

kereső mesterséggé, másrészt oly munkák jutnak el a nagyközönséghez, amelyek alkalmasak érdeklődésének kielégítésére. A jól képzett helytörténész ugyanis összefoglaló művében a történeti multat, az életet ismerteti meg, a maga ezernyi változatában és színében s mikor ilyen monografiát ír, a leghathatósabban működik közre a történeti s ezzel a nemzeti műveltség elmélyítésében, amelynek végre is legfőbb célunknak kell lennie.

V.-val együtt mi is visszaborzadunk olyan monografiáktól, amelyek megelégszenek az adatok egymás mellé helyezésével és élettelen csoportosításával. A millenáris monografiák valóban nem lehetnek példaképek, mert még a jó technika sem pótolhatja a történeti érzéket. Szerintünk ez az érzék, hajlam és nevelés, tanulás-adta judícium szükséges legelső sorban. Az ilyen képességekkel rendelkező írónak eszébe sem jut, hogy minden adatot egymásra helyezzen, hanem állandóan a rekonstruálandó élethez kapcsolva lelkivilágát, a fogyatékos történeti anyagból, — ugyan hol nem ilyen az anyag? — szétszórt töredékekből fogja a maga lakóhelyének multját felépíteni. Az ilyen író tudni fogja, hogy a legértékesebb adat is semmi magában véve s hogy csak arra a helyre visszailllesztve szólal meg, ahonnan egykor kiesett. Szuverén joggal fog ő is az adatok kiválogatásában eljárni, akárcsak bármelyik „vezérkari” társa, mert nem hiúttetőjogtörténeti monografiát akar írni, hanem lakóhelyének életét támasztja fel. Természetes, hogy ez az élet, éppen mert változatos volt eredetileg is, megköveteli rekonstruálójától, hogy legyen átfogó szemlélete és legyen képes adatoknál többet látni. Lehetetlenek tartjuk, hogy ilyen összefoglaló munka elé bárki is vétőt kiáltson s nem ítéljük eleve halálra azon a címen, hogy egy ember nem képes több szakban specializálódni. A Magyar Történet legújabb kötetében Szekfü Gyula megmutatta, hogy az egész magyarság életét meg lehet úgy ismertetni, hogy a politikai eseményeken kívül a legkülönbözőbb ismeretágak eredményei egységes képbe foglaltatnak össze. Vallási és hadi, gazdasági és szociális, irodalmi és földrajzi jelenségek rajzai nyomon követik egymást könyvében, de nem széttörölve, hanem mint az egységes élet részei s ugyanó képes arra is, hogy a V.-tól óhajtott specializálódás helyett minden vonatkozásban újat mondjon. S hogy ez nem valami boszorkányos dolog, arról tanuságot tehet minden lelkiismeretesebb egyetemi tanár, aki szintén kénytelen volt, — egy-egy korszakot óhajtván hallgatói-val megismertetni, — a fejlődés irányvonalát kutatva, ma a településtörténeti irodalom eredményeivel jönni tisztába, holnap a közigazgatási szervezettel foglalkozni, hogy néhány nap múlva már iskolatörténeti monografiákat vagy régi teológiai műveket olvasson. Nem hisszük, hogy az a helytörténetíró, aki az egyetemen naponta ilyen példákat látott s amellet kellő nevelésben részesült, ne volna képes az egész magyarág helyett csak egy kis városra vagy területre korlátozva figyelmét, ugyanilyen egységes, fejlődést visszatükröző képet rajzolni meg. Neki sem kell specializálódva és mégis egységmélyben kitérő katonának, közigazdásznak, jogásznak, teológusnak stb. lennie, — hanem csak az élet totalitása iránti érzékkel kell rendelkeznie s akkor meg tudja állapítani, hogy a forrásanyagból mit használjon fel.

A tőlünk nyugatabbra élő nemzetek történetírása, amikor a helytörténet lényegét és céljait óhajtja megállapítani, annak ezt a szintézist provokáló, egységbe olvasztó erejét mindig mindig kiemeli s éppen nevelő hatásánál fogva értékeli is. E tekintetben legyen

szabad nem „specialistára”, szakemberre, hanem filozófusra, a német szellemi élet mai legrepresentánsabb képviselőjére hivatkoznunk. E. Spranger 1923-ban a „Heimatkunde”-ről — amelynek a helytörténet maga is része — szólva, így jellemzi azt: „Sie ist — um es mit einem Worte zu sagen — das bisher eindruckvollste Beispiel einer Überwindung der abstrakten Fächerteilung. Die schroffe Absonderung der Wissenschaften von einander, mag sie auf der Zerschneidung der Objektwelt oder auf der logischen Isolierung der Methoden beruhen, die leblose Systematik des Wissens wird hier aufgehoben. Und zwar wird sie aufgehoben durch Wiederherstellung des organischen Zusammenhangs der Erkenntnisgegenstände, den die Anatomie eines bloss begrifflichen Interesses zerschnitten hat. Schon darin liegt ein Bildungswert, da echte Bildung immer auf Totalität und Verknüpfung des geistigen Lebens gerichtet ist.” (Idézi E. Keyser, alább citálandó művében, 93. l. — A szaktörténetész véleményére pedig l. O. Brunner, Mitt. d. öst. Inst. f. Geschichtsforsch. 1929. 494. l.)

De mi sem könnyebb, mint V. felfogásának és következtetésének tarthatatlanságát gyakorlati magyar példa segítségével is megállapítani. Vidéki tanárnál szinte a legtermészetesebb, hogy elsősorban iskolájának a multja érdekli. V. felfogása szerint tehát bizonyára az volna a leghelyesebb, ha nem a saját iskolájának életét írja meg, hanem az iskolatörténet specialistájává lesz s extenzíve kutatva az anyagot, eredményeit a közoktatás történetét tárgyaló monografiában foglalja össze. Tudvalevően ilyen nagy összefoglaló munkánk van is s ez Fináczy Ernőnek a maga nemében páratlan könyve: A magyarországi közoktatás története Mária Terézia korában, I–II. k. Ehhez a nagy műhöz a helyi levéltárakból már nem lehet érdemleges anyagot hozzátenni, hiszen világos szerkezetével, lelkiismeretes, pontos anyagtömegével a legszebben ismerteti meg a tárgyalt kérdést. Helytörténeti kutatásnak eszerint itt nincs már semmi célja, mert a tipikus vonások meg vannak állapítva s ezzel állítólagos feladata is megoldódott. Tudjuk azután azt is, hogy 1896-ban külön-külön is feldolgoztatott minden iskola története, még pedig többnyire terjedelmes kötetben, a helyi gimnáziumi levéltár iratai alapján. Tenni való tehát végérvényesen nincs, legfeljebb azt a luxust engedheti meg valaki magának, hogy modernebb nyelvre átfogalmazza a negyven év előtti mondatokat. A valóságban más a helyzet s joggal lehet írni egész új iskolatörténeteket, mert a régiek nem készültek helyes elvek alapján. 1895-ben ugyanis a közoktatásügyi miniszter egyszerűen elrendelte, hogy írássék meg az iskola története, amire a kivitellel megbízott tanár a rendelkezésére álló időhöz képest elkészítette az iskolához érkezett XVIII–XIX. sz.-i felsőbb rendeletek kivonatait s azután ezekhez hozzásatolva az építkezésekre, előkelők látogatására vonatkozó adatokat, meg ami nyomtatott könyvekben még található volt, formába öntötte monografiáját. Tehát mindegyik elsősorban a helytartótanács tanügyi politikáját vizsgálta, még pedig többé-kevésbé töredekesen, mert a rendelkezésére álló anyag is ilyen volt. Érthető, hogy Fináczy, miután ő a helytartótanács, sőt a kancellária egész levéltára alapján ismertette meg az uralkodó politikáját, az iskolatörténeti monografiák közül alig két-háromnak vehette hasznát. A hibát ott lehetjük meg, hogy a monografiáiról a — V.-től hangsúlyozott — tipikus jelenségeket. Pl. az általam átlapozott monografiák közül egyetlenegy sem próbálta megállapítani, hogy az iskola tanulói milyen környékről

valók, közülök mennyien helyben lakók gyermekei, mennyien vidékiek s mekkora ennek a vidéknek a rádiusza. Egy évről-évre haladó pontos statisztikai feldolgozás, megfelelő térképekkel illusztrálva, áttekinthetően rögzítené meg, mekkora volt az iskola vonzó és kisugárzó ereje s így le lehetne mérni szerepének jelentőségét is. Ez persze fáradságos, türelmet próbára tevő munka. Eredménye elsősorban az illető hely szempontjából fontos, pl. így lehetne tisztázni Arad, Kassa, Eperjes, Szeged stb. iskoláinak jelentőségét, de azután a monografiák egymás mellé helyezve bizonyára a XVIII—XIX. sz.-i kultúrfejlődéssel foglalkozó historikusoknak is igen jelentős segítséget nyújtanának. Ennek a szempontnak az elhanyagolása egyetlen példa csak s a felsorolást hosszasan folytathatnók. De bizonyára már az elmondottakból is eléggé kitűnik, hogy hol van a baj alapoka: abban az elképzelésben, hogy egyetlen miniszteri körrendelettel kellő felvilágosítás nélkül hozzá nem értőkkel lehet történeti munkát iratni.

Ma már tudjuk, hogy a helytörténetírásra éppen úgy elő kell készíteni és nevelni az írókat, mint bármely más tudományág művelésére. A nevelés nem kizárólag csak az egyetemen történhetne. El lehet gondolni, hogy bizonyos közvetlen irányítás mellett átformálható egy-egy jószándékú autodidakta úgy, hogy könyve azután tudományos nyereségül legyen elkönyvelhető. Ugyanígy bizonyos nagyobb vállalkozásba, testületi munkába is bevonhatók volnának a főrevőbbek, hogy az együtdolgozás folyamán ismerkedjenek meg a helytörténeti kutatás módszerével. A háború óta mindkét irányban több kísérlet történt, azonban a legteljesebb eredménytelenséggel. Az élet nem igazolta az optimista feltevéseket. Szinte határtalan jóindulattal és megértő elnézéssel próbált folyóiratunk is kritikái rovatában egy-egy helytörténész munkájának ismertetése során tanácsot adni, kéznél fogva rávezetni az író, hogy a rosszul kiválasztott téma helyett milyen alkalmasabbhoz nyúljon s ehhez milyen mintákat tartson szeme előtt. Az eredmény? Az illető író következő munkáiban is zavartalanul haladt tovább a maga régi útján. De nemcsak az egyes emberekre volt hatástalan a rábeszélés. Nagyobb kooperáció életrehívására hasonlóképen folyóiratunkban vetődött fel az a terv, hogy a meglevő vidéki irodalmi és régészeti társulatok kezdeményezzék Magyarország történeti földrajzának kartográfiai alapokon való elkészítését, szintén a nagy nyugati, sőt még közelebbi osztrák példák követésével. A terv éppen olyan süket fülekre talált, mint a máshol egy folyóirat megindítására és valamelyik központi nagy gyűjteményünk mellett egy kutató-intézet felállítására vonatkozó terv.

Mindezen sikertelenségnek, úgy látszik, két oka van. Egyrészt vezető körünk semmiképen sem képesek megérteni, hogy a történelem ilyen irányú művelése nagy eredményekkel fog jární. Ők hiába látják, hogy Németországban elismert tudósok, pl. Kötzschke lipcei egyetemi tanár, nem tartják méltóságukon alulinak, hogy provinciális tárgyú kiadványsorozatok vezetésével törődjenek, a helytörténet szemükben még mindig az az irány, amelyet válogatással lehet elintézni. Ennek a sajnálatos mentalitásnak a kifejezője V. cikke is. Másrészt vidéken élő történészeink, kevés kivételtől eltekintve, nem állanak helyzetük magaslatán. Vonatkozik ez elsősorban középiskolai történettanárainkra, akikről teljes joggal követelhetünk a lecke feladásnál és feleltetésnél többet. A háború előtt ők voltak elsősorban a Századok tartalmának recipiálói,

sőt igen sokan az aktív munkatársak közé is tartoztak. Az iskolai értékesítői értekezései, szakfolyóiratok és helyi lapok cikkei egyaránt tanuskodnak erről. Pedig ezt a munkát minden támogatás, irányítás, sőt talán megbecsülés nélkül, önként végezték. Ma már alig akad tanár, aki aktíve foglalkoznék tudománnyal. Így íróregünk elsovadt, számbelileg alig néhány tucatra redukálódott. Mindenki ismeri egymást és ez a körülmény az objektív kritika útjába szinte leküzdhetetlen akadályokat gördít. Nem szabad belenyugodnunk, hogy a magyar történetírás klikkek martalékává lehessen s ezért szélesebb alapokra kell helyeznünk. Mert nem kóros tünet-e, hogy olyan értelmes kutató, mint V., a régi olvasó- és íróteget már egyszerűen meg sem látja, észre sem veszi és tanácsadásainál csak a néhány tucat „vezérkarira“ gondol? Korántsem jut eszünkbe, mintha azokat a tanárokat, akik a háborús gondok súlyos terhei alatt, majd később is, immár másfélévtizede teljesen elszoktak a tudományos munkától, megint rá lehetne venni aktív kutató- és írói tevékenységre. Az elmulasztottakat csak heroizmussal lehetne már pótolni, hiszen a történetírás módszere a háború óta rohamléptekkel haladt előre. Csak a legújabb generációnál kezdhették a nevelést, amely még fogékony s amely nem siránkozik az elvesztett miatt, mert már szegényen született. A nevelés pedig az egyetemnek kötelessége. Nem anétkozásra, megbeszélésre, tervkovácsolásra és a tudomány közgazdatisztására van szükség, hanem arra, hogy a professzor a maga élő erejével ébressze fel az érdeklődést a helytörténet kérdései iránt, szemináriumában ilyen munkával foglalkozzék s gyakorlati útbaigazítással, külföldi könyvek olvastatásával, dolgozatok készíttetésével nevelje hallgatóit. Nincs ez a munka „előírva“ vagy körvonalozva egyetlen egyetemi szabályzatban sem, nincs is szükség generális rendelkezésre, de ha egyszer az élet mint elkerülhetetlenül szükségessé felvetette a helytörténetírásra való nevelést, akkor a professzornak kötelessége magára venni a több munka terhére. A helytörténeti kutatás módszere is így alakulhat majd ki a gyakorlatból, — s nem mint V. képzeli, „általános“ és „kevert“ módszert emlegetve, — hogy azután az elméleti rendszerezés iránt fogékony történetírók egyszer majd levonják és egy kézikönyvben összefoglalják a gyakorlati szabályokat. Ma ilyen módszertan megírása éppen olyan lehetetlen, mint pl. a társadalomtörténet vagy szellemtörténet metodikájának előadása. Alakuló, fejlődő tudományújakról, kutatási irányokról van ugyanis szó.

Az előadott okokból változatlanul valljuk, hogy a helytörténet művelése igen hasznos, sőt szükséges és sajnáljuk, hogy cikkének írása közben V. nem gondolt az elmondottakra. Minderre akkor is rá kellett volna jönnie, ha nem a magyar viszonyok megismeréséből indul ki, hanem a nyugateurópai történetírásnak háború utáni fejlődését vizsgálja meg. Ha már megelégedett a Deutsche Geschichtsblätter régi cikkeinek ismeretével, legalább E. Keyser-nek nem rég megjelent könyvébe (*Die Geschichtswissenschaft. Aufbau und Aufgaben*, 1931.) kellett volna bepillantania. Ez a könyv ugyanis az elmúlt évtized eredményeit foglalja össze s a történeti módszertan új rendszerezésére tesz kísérletet. Minthogy méltatását szakértő tollból legközelebb úgyis közölni fogjuk, elég legyen csak annyit megemlítenünk, hogy Keyser a Zeithgeschichte-vel és Kulturgeschichte-vel egyenrangú tényezőket tekint a Bevölkerungsgeschichte-t és Raumgeschichte-t, amely utóbbiba a helytörténet is beletartozik. Eszerint a történet területi elhatárolásának

s ily alapon való művelésének éppen olyan jelentősége volna, mint a szokásosabb időbelinek, ami a helytörténetnek is a háború előttinél nagyobb megbecsülését jelenti.

Végül, ha már nekünk jutott az a feladat, hogy V. cikkével megismertessük olvasóinkat s ezzel kapcsolatban megjegyzéseinket előadjuk, legyen szabad egy nyilvánvaló félreértést is tisztáznunk. V. foglalkozik e folyóiratban korábban megjelent igénytelen cikkünkkel s néhány oly mondatot idéz abból (1923. évf., 564. l.-ről), amelyek azt bizonyítanák, hogy szerintünk a helytörténetírás fontossága nagyobb, mint az általános történeté, mivel az előbbi pontosabban tud dolgozni. Tanulmánya egészében tiltakozás ezen állítás ellen s még utolsó mondata is ellene irányul. (54 skk., 82. l.) Az elmondottakból nyilvánvaló, hogy a helytörténeti kutatás fellendülését nemzeti és tudományos szempontból egyaránt fontosnak tartjuk, V. feltevését azonban határozottan visszautasítjuk. Az inkriminált lapon, megállapítva, hogy helytörténetírásunk ma jórészt narratív, kisebb mértékben pragmatikus, általános történetírásunk pedig jórészt pragmatikus és kisértékben genetikus jellegű, kifejeztük reményünket, hogy a helytörténetnek helyes alapon való művelése lehetővé fogja tenni, hogy általános történetírásunk tovább fejlődhessék, a genetikuson túl, a szociológiaiak nevezhető *irányban*. Erről a modern *irányról* állítottuk azután, röviden jellemezve, hogy alkalmas volna a mai ember érdeklődését kielégíteni. A párhuzamból is világos, hogy a helytörténetírást kisebb értékűnek tartjuk, mint az általános történelemmel való foglalkozást, amint hogy alig hihető, hogy valaha is eszébe juthatott volna bárkinek is, elméletileg magasabb teljesítménynek tekinteni egy falu történetének megírását, mint egy nemzetét. De ez az értelem tűnik ki a mondatfüzésből is, mert következetesen helytörténetírásról és szociológiai *irányról* beszéltünk. V. csak nyilvánvaló előítélettel vonatkoztathatta az utóbbiról mondottakat a helytörténetre. Ma szellemtörténeti *irányról* beszélne az ember, akkor, 1923-ban, szociológiai mondottunk, mert Fueter és Troeltsch műveire gondoltunk. Troeltsch pedig, — tudvalevően, — nem emlegetett Geistesgeschichte-t, hanem szerényen azt hangoztatta, hogy ő bizonyos kérdéseket a szociológiai oldalukról igyekszik megvilágítani, aminek ellenére művei mégis különbség szellemtörténeti jellegűek lettek, mint azok munkái, akik ma nálunk gúnyosan pozitívizmust és fontoskodva szellemtörténetet emlegetnek.

Mályusz Elemér (Szeged).

Magyar Minerva. (A magyarországi Múzeumok, Könyvtárak, Levéltárak, Tudományos Intézetek, Tanintézetek, Bizottságok, Tanácsok, Tudományos és Művészeti Társulatok, Közművelődési Egyesületek Évkönyve. Kiadja: az Országos Könyvforgalmi és Bibliográfiai Központ. VI. kötet. 1930—1931. I. rész. Andocs—Esztergom. Budapest, 1932. Kir. Egyetemi Nyomda. 8°. IX., 400 l.) Könyvtáraink és levéltáraink részletes ismertetésére csak a 80-as évek óta fordítottak figyelmet, mert szükség volt arra, hogy a megnövekedett számú levéltár és könyvtár anyagáról és feldolgozásáról tiszta képet nyerjünk. A belügyminisztérium 1880-i rendelete után, melyben a vármegyék levéltárait utasította működésükről szóló évi jelentések benyújtására, a következő évben Pauler Gyula emelte föl szavát a levéltáriügy érdekében. (Adatok megyei levéltáraink ismertetéséhez. Századok, 1881). Négy év múlva a Történelmi Tár-

sulat országos kongresszusán Thallóczy Lajos részletesen kidolgozott program szerint a könyvtári és levéltári statisztika állandó figyelemmel kísérését sürgette. (Századok. 1885.) Az 1897-ben alakult s 1922-ben megszüntetett Múzeumok és Könyvtárak Orsz. Főfelügyelősége 1900-ban indította meg Magyar Minerva címmel könyvtári helyzetünknek és anyagunknak első rendszeres összefoglalását, melyből összesen 5 kötet jelent meg. Tizenhat évi szünet után az Országos Könyvforgalmi és Bibliográfiai Központ újból megindította a Minervát s az abbamaradt munka folytatásaként kiadta a VI. kötetet. Nagyon helyesen ismeri fel a Minerva újra megindításának egyik nagyon fontos szükségességét Pasteiner Iván, a kézikönyv szerkesztője, előszavában kiemelve, hogy „elhalaszthatatlan kötelességgé teszi ezt egyrészt közgyűjteményeink általános képének megváltozása, másrészt megmaradt gyűjteményeinknek az utóbbi tíz év alatt végbement mélyreható szervezeti és tartalmi átalakulása”. A világháború utáni békekötés rengeteg értékes közgyűjteményünket szakított el, így különösen a Felvidéken és Erdélyben. A statisztika adatai még így is a következő képet nyújtják: Nagy-Magyarországnak 1913. év végéig 1611 gyűjteménye volt (824 múzeumi és 787 könyvtári) melyből 801 (380 múzeumi és 421 könyvtári) esett a csonkaország területére; viszont Csonka-Magyarország ma is épségben lévő és szereplő gyűjteményeinek száma: 2664 (1656 múzeumi jellegű és 1008 könyvtári). Ebből látszik, hogy a területileg annyira megsemmisített ország 810 gyűjteményt (444 múzeumi és 366 könyvtári) veszített el, viszont mai területén az 1913-as viszonyokhoz mérve 1866 (1276 múzeumi és 587 könyvtári) gyűjteménnyel gazdagodott. De közgyűjteményeink jelenlegi nagy száma ne ringasson illúziókba, amennyiben többnyire kisebb jelentőségű, párezer kötetes könyvtáracskákkal érjük el azt, míg Nagy-Magyarország leggazdagabb vidéki könyv- és levéltári anyaga éppen az elszakított Kassán, Pozsonyban, Kolozsváron, Gyulafehérváron, Marosvásárhelyen volt. Az új Minerva az 1930—31-i tanév adatainak figyelembevételével s elsősorban a tudományos kívárlásnak és főleg a tudomány adminisztrációjának megkönnyítésére készült. Újítása az előbbi kötetekhez viszonyítva: a világi és egyházi levéltárak ismertetése. Így összesen 151 levéltárunkat tartja nyilván, azok történetének és anyagának rövid áttekintésével, bemutatásával. Közli ezenkívül a címbe leírt intézetek fejlődéstörténeti, tárgyi, pénzügyi (dotáció), személyzeti és a helységek lakossági adatait, úgyszintén az intézetek ismertetése után adja azok irodalmát is. Nagyon fontos az is, hogy jelzi a gyűjtemények katalógusait vagy iktató-könyveit. A munka a helységek betűrendjében csoportosítja az anyagot, az Országos Magyar Gyűjteményegyetem kötelékébe tartozó intézményeket azonban egy helyen, a főváros élén mutatja be. A Minerva első fele (Esztergomig) jelent még csak meg, a befejező kötet hozza majd a részletes név- és tárgymutatót. A kedvezőtlen viszonyok következtében megszakadt munka, a Minerva folytatása és megvalósítása örömdetes eseménye hazai tudományos világunknak. Pasteiner kitűnő szerkesztése mellett a levéltári anyag összeállítására Kossányi Béla, a könyvtári rész összegyűjtése Prohászka Lajos és M. Buday Júlia érdeme.

Kozocsa Sándor.

Bauer, Wilhelm: Die öffentliche Meinung in der Weltgeschichte. (Museum der Weltgeschichte. Herausg. v. Paul Herre. — Akademische Verlagsgesellschaft Athenaion. Wildpark-Potsdam. 1930. —

402 l.) A szerzőnek 1914-ben megjelent műve („Die öffentliche Meinung und ihre geschichtlichen Grundlagen“) inkább elméleti szempontból vette vizsgálat alá a közvélemény fogalmát, keletkezését, szerepét, bár a munkát már akkor is elsősorban történészeknek szánta. Most, rövidebb elméleti bevezetéssel, az ókori és az európai történet korszakain keresztülhaladva figyeli meg a közvéleményszerű megnyilvánulásokat. Nézetiünk szerint ez utóbbi módszerrel jobban megközelíthetni a célt; minden korban egészen más volt az, amit közvéleménynek lehet nevezni.

Első munkájának bevezetésében hangsúlyozta a kérdés vizsgálatának nehézségeit; a filozófia, pszichológia körétől egészen a jog, közgazdaság köréig a szellemi és anyagi életnek minden területét figyelembe kell vennie. Mint írta akkor: könyve befejeztekor már nem tudott maga sem teljes közösséget vállalni annak minden részletével. Kétségtelen, hogy a kérdés rendszeres tárgyalása már önmagában véve is hasznathozó volt, bár nemcsak a szerző, hanem az olvasó is tapasztalhatta a műben az energikus gondolatvezetés hiányát. Az új feldolgozás, a történelmi fejlődés vezetőgondolatával, talán kevésbé hagyja a bizonytalanság érzését maga után; de új módszeres eredményt nem ad s az elméleti megalapozást sem tudja meggyőzőbbé tenni. Mint első munkájában, úgy néha itt is túlsokat okoskodik, közkeletű dolgokat böven fejteget. Az elméletet és a gyakorlatot nem mindig tudja eleven egységben elképzeltetni.

A kérdés gerincének a „városiasság“ felé való fejlődést teszi; az egyéni meggyőződés helyébe a tömeg véleménye lép, a vélemény így módon szinte különvlik az embertől. Ez az „Entwirklichung“ az ú. n. közvéleménynek legjellemzőbb sajátága; a közösség minden tagja másként gondolkodik, mást akar, s a „közvélemény“ mégis ismét egészen mást. Könnyen kezelhető s mégis veszélyesen kiszámíthatatlan. Figyelembe veendő, használni kell; de mindig úrnak kell maradni fölötte. Érdekes példákat hoz fel az új kiadás az 1870—71. évi francia-német háborúból: Bismarck felhasználta, de erős vezetése alá fogta a közvéleményt, a franciák ellenben a fejükre engedték nőni, még a hadműveletekben is egész durva hibákat követtek el a közvéleményre való tekintettel. A világháborúval kapcsolatban az új kiadás szintén igen böven fejtegeti a közvélemény szerepét, az ellenfél szervezettségét s a németek mulasztásait annak felhasználása körül.

Az „elvárosiasodás“ gondolata, nézetünk szerint, nem alkalmas az egész fejlődés menetének központi magyarázatára; az antikónál és a középkor jórésznél inkább, de nem az újkorban. A „város“ helyett az újkor fejtegetésénél a szerző is, természetszerűleg, a sajtót helyezi középpontba. A betű: ez az igazi „Entwirklichung“; s a betű közéletbe való vonulásának tényére a szerző mégis csak igen kevésbé figyel akkor, amikor a középkor második felének vallásos és szociális mozgalmában a közvélemény keletkezési és megnyilvánulási formáit vizsgálja. Részletesen szól az újkori röpirodalomról, a hírlapok keletkezéséről; de nem hangsúlyozza, nem emeli ki eléggé azt a hatást, átalakulást, amit a betűhasználat nyomán úgy az egyén, mint a közösség szellemi életében tapasztalhatunk; az olvasott ember, még inkább az olvasott tömeg félvaló gondolatok halmazát hordozza magában, a realitással gyöngye összefüggésben könnyen lángra gyújtható anyaghalmazt. Közéletünk egész tempója, hirtelen változásokra hajlamossága, könnyelműsége, valóban az „Entwirklichung“ következménye, de a városiasság fogalma helyett a

betűkultúráét kell vezetőnek elfogadnunk az utolsó félezredévet illetőleg. A betűt nem csupán kultúránk kísérőjelenségének, hanem egyik szervező tényezőjének kell tartanunk; nem természetesen vennünk jelentkezőjét, hanem, még a könyvnyomtatás előtti korra is, állami, társadalmi, szellemi jelenségeket az íráshasználat tudatos fokozásából is magyaráznunk.

A szerző munkásságát a közvélemény történeti szerepének felfedezése körül alapvetőnek kell tartanunk, a kísérletezésnek minden bizonytalansága mellett is. Az új kiadás érdekes olvasmány, érdekes gazdag illusztrációs-anyaggal.

Hajnal István.

Hornyánszky Gyula: Görög társadalomrajz. (Acta Litterarum ac Scientiarum Reg. Universitatis Francisco-Josephinae. Sectio: Philologico-historica. Tom. III. Redigunt: Jos. Huszti et Ged. Mészöly. Szeged, 1931. 8°. 38 l.) — A szintézis tudományos programja márnár popularizálódott, a jelszószerűség átka kezd beteljesedni rajta, jelentésének elkopása; H. szerint azonban a klasszika-filológiában még mindig nem jutott annyira érvényre, amint a modern tudománytani felfogás mellett kívánatos volna. A szintézis elve nemesak azt kívánja meg, hogy bizonyos tudományzakon belül a problémákat egységes szellemi képben lássuk, hanem megkívánja az összes szellemtudományok tárgyainak, tehát az egész szellemi életnek egységként látását, hogy az emberi kultúra életét rekonstruálhassuk segítségükkel. Ezt az általános, közös célt szem előtt kell tartani valamennyiünknek.

H. egyike volt az elsőeknek, hazánkban és a külföldön egyaránt, aki elvetette a klasszika-filológia hagyományos célvetését és módszerét, tudományát historizálta, az antik kultúra, a hellén élet megelevenítésének művészetévé emelte. Új tanulmányában a klasszika-filológia és a társadalomtan szövetkezésének módját vizsgálja, mely a historikust különösen érdekelheti, miután számára az így megszületendő tudomány becses elemeket fog szolgáltatni.

Abból indul ki, hogy a tudomány feladatai között vannak olyanok, melyeket bizonyos korban, a kor adott feltételei közt sikeresebben teljesíthet, mint egyébkor. A mi korunkat a szociális kérdések dominálják. Felteszi hát a kérdést: „megvan-e a szükséges szoros kapcsolat a klasszika-filológia és a mai élet között? Végigment-e a mi tudományunk is — a kellő mértékig — azon a fejlődésen, amelyet a modern élet és ember változásai követelnek tőle? Azután: igyekezett-e értékesíteni — érdeklődésében, problémakeresésében, felfogásmódjában — mindazt a támaszt, melyet a modern szociológia — mint a társas jelenségek egyetemes elmélete — a társas kapcsolatokkal foglalkozó történettudományoknak eo ipso nyújthat? Gazdagította-e őt — kellő módon — szempontokkal, foglalmakkal, gondolkozási irányokkal az a tudományág, amelynek hivatását a történettudományok szögéből tán egyenesen abban láthatjuk, hogy még történeti megkötöttségükben is érezteti velünk a társas relációk állandó elemeit?” (10. l.) Részletes irodalmi szemle során kimutatja, hogy e kérdésre határozott nimmal kell felelni.

Két fejezetben példáját adja, hogyan képzeli a társadalomtani eredmények érvényesítését a klasszika-filológiában, mint történeti diszciplinában. Tömeglélektani kérdéseket és az állam és társadalom viszonyát vizsgálja. S arra az eredményre jut, hogy egy külön diszciplinára van szükség, „aminőt a görög történettel kapcsolatban csupán a *görög szociográfia* jelenthet. Szociográfiát mondok, —

folytatja, — és nem szociológiát, mert nem általánosságban kutatjuk itt a társadalmat, hanem csupán egyik történeti alakulatát, s ezért nem elméleti kérdésekről, hanem legfeljebb azok alkalmazásáról lehet a mi esetünkben szó.“ (26. l.) E tudományszak problematikáját részletesen vizsgálja és tervezete minden szociográfiai problematikának — mutatis mutandis — mintául szolgálhat; különösen kiemelendő, hogy a dinamikus-histórikus szempontot nem szorítja háttérbe a statikai szemlélet, mely pedig természetesen velejár a szociográfiai irányultsággal. Végül néhány metodikai megjegyzést tesz. Ezek közt van egy, melyet nem tudunk elfogadni. Azt írja: „Ami az anyag körülhatárolását illeti, úgy gondolom, hogy a hangsúlyt az úgynevezett klasszikus idoszakra, a polis kibontakozására és virágzására kell helyezniünk, de folytonos szemeltartásával a későbbi, a helénisztikus fejlődésnek. Itt azonban a részben idegen állami eszmék és intézmények természetesen háttérbe szorulnak.“ (35. l.) Ez a megkötés a histórikus szempontnak elhanyagolása és azt a kérdést idézi fel, hogy vajjon hát akkor a görög társadalomrajzot adja-e ez a tudomány csakugyan. A szociográfia mindig csak egy történeti társadalom képét adhatja, amint maga H. is írja, s ha itt még hozzá tervszerűen csak egy korszakra szorítja a kutatást, akkor a kép nem lehet a görög társadalom rajza, még ha tekintettel is van az előzményekre és következményekre. Nincs más hátra, mint megrajzolni az egész történeti fejlődés minden állapotának társadalmi képét és azután e képeket rendre összefűzni. Ez már természetesen társadalomtörténelem. S nem tudom, ilyenformán nem kell-e görög szociográfiákról beszélni szociográfia helyett. Vagy pedig emeljük fel a képet bizonyos általánosítás fokára? Akkor viszont megtagadjuk a konkrét helyzet regisztrálásának szociográfiai követelményét. Ezt a kérdést, azt hiszem, a gyakorlat fogja tisztázni. Az idegen állami eszmék és intézmények háttérbeszorítása aligha lesz előnyös. Ők is elvégezték a maguk alakító munkáját a görög életben, annak részeivé váltak; ha pedig nem, ennek a negatívumnak a részletes megállapítása is igen fontos.

Igen megszívlelendők H. zárószavai: „Hiszem, hogy egy jól megírt görög társadalomrajz kellő módon egészítené ki azt az egyoldalú szemléletmódot, amely a görögiségetk izárolag vagy legfőképen irodalmi és művészeti alkotásaiban akarja látni és megcsodálni.“ De hozzáteszi, hogy „teljes képet ez a rajz sem nyújtana a történeti valóságról. Már csak azért sem, mert szintén egyoldalú szemszögből, a társas mozzanatok szemszögéből vizsgálná az előtte feltáruló világot“. A kultúrát nem a társadalom egyedül teremti meg, „az egyéni lélek külön tekintetbevétele nélkül a szellemi élet jelenségeiről számot akarni adni lehetetlenség“. (35. l.)

E nagymértékben ösztönző fejtegetések azért is érdekelhetnek bennünket, mert bepillantást engednek azokba a szempontokba, melyek nyilván vezetik azt a görög történelmet, mely, úgy tudjuk, H. asztalán készül.

Joó Tibor (Szeged).

Szalay Jeromos: Szent Benedek élete és művei. (Budapest, 1932. 80 219 l. Szent István könyvek 99. szám.) Sz. nem tudományos munkát akart írni, mégis mindenütt a legújabb kutatásokra támaszkodik s azok eredményeit teljes tárgyilagossággal használja fel. Tárgyilagoságát megőrzi még a Nagy Szent Gergely-féle Szent Benedek életrajz sokat vitatott kérdésénél is és a szent életéhez fűződő csodákat is a történelem távlatából nézi. Gazdag anyagát szigorú módszerességgel

rendszerezi. Felfogás és feldolgozás szempontjából érdemes összehasonlítani Edouard Schneider hasonló célú, szintén modern tudományos eredményeken felépülő munkájával (*Les Heures Bénédictines*, magyarul: *Néhány óra a bencések között*, Budapest, 1927). Schneider műve talán közvetlenebb és vonzóbb, de az anyag terjedelmét, módszeres, kritikai feldolgozását illetően az elsőség Szalayé. A bencésrend további történetét természetesen csak a lehető legrövidebbre összevonva adja, de még itt is talál módot az *Acta Sanctorum* egy eddig figyelmen kívül hagyott érdekes magyar kultúrtörténeti adatának: Szigfrid garam-szentbenedeki apát 1345-i gersteni látogatásának az ismertetésére.

Tóth László.

Balogh Albin: Pannónia őskereszténysége I. Történeti rész. Szent István Könyvek, 102. sz. Budapest 1932. 164 l. A pannóniai kereszténység történetét tárgyalja B., a legrégebbi időktől kezdve a római uralom bukásáig. Nem tárgyalja azonban a régi Pannóniának azon részeit, amelyek a történelmi Magyarország határain kívül esnek. Így leesik többek között Poetovio, Emona és Vindobona is, amely városok, mint kereskedelmi csomópontok, igen nagy szerepet játszottak az akkori idők kultúrtörténetében. Itt-ott nem is tudja B. elkerülni, hogy önkényesen megszabott határait túl ne lépje és egy-egy olyan adatra ne hivatkozzék, amely erre az utóbbi területre vonatkozik. Figyelmet kívül hagyja a régészeti leleteket is; így tehát nem maradnak más forrásai, mint az egyes vértanúkra vonatkozó feljegyzések, az *Acta Sanctorum*, egyházi naptárak, az egyházi írók egyes megjegyzései, stb. Könyve tehát nem más, mint pannóniai „Szentek Élete” és az itteni keresztény élet általános leírása. (Amyira általános, hogy alig lehet valami különbséget tenni közte és a Rómában élt régi keresztények életének közismert leírásai között, noha kétségtelen, hogy a nagy világváros és a meglehetősen félreeső provincia keresztényei nem élhettek azonos külső körülmények között, tehát ugyanolyan módon sem.) A könyvet mindenesetre csak mint a művelt nagyközönség számára alkalmas bevezetést és rövid összefoglalást lehet tekinteni; a szakember is talál ugyan benne számos irodalmi utalást, de B.-nek kellőleg meg nem alapozott tudományos megállapításait nem használhatja fel alapos kritika nélkül. Egyes megállapításai feltétlenül tévesek, vagy önkényesek; így pl. (16. l. 4. jegyzet): „Az őslakó illírek utódai a mai albánok.” Ezzel szemben a valóság az, hogy ez az egyre nagyobb irodalmat felölelő kérdés még ma is teljesen eldöntetlen. Nem érthetünk egyet a „forte”, szó magyarázatával Marcus Aurelius levelében (27. l.), amelyet a keresztények sem foghattak fel „éppen” értelemben, mert hiszen ugyanazt a latin nyelvet beszélték, mint amelyet a pogány rómaiak is. Minden tudományos alapot nélkülöz a Mitrovica helynévnek kétféle, szláv (42. l.) és magyar (64. l.) származtatása. A 137. l.-on Nummius Quintus és Aurelia Irene nevénél ugyanezt a módszert találjuk; azonban itt már mint bevallott szimbolikát.

Gronovszky Iván.

Schaafhausen, F. W. Der Durchbruch des deutschen Geistes im Mittelalter. Von der Gotik bis zur Reformation. (Jena, Eugen Diederichs Verl. 1931. 272. 8°.) A könyv címe tulajdonképpen nem találó. Azt várjuk, hogy a szerző a középkor életformáiban a német szellem jelentkezéseit kutatja, azt a sajátos német jelleget, amelyet más országban hiába keresnénk. Könyvét büszkén „szellemtörténetnek”

nevezi, ám amit nyújt, az nem más, mint népszerű, regényes művelődéstörténet. A könyvet bezáró „Irodalomból” mindenki könnyen meggyőződhet nemcsak az író céljairól, hanem tudományos felkészültségéről is. Micsoda szellemtörténeti összefoglalás az, amely 1850 körül írt munkákra támaszkodik s nem ismer Kantorowicz II. Frigyes életrajzán kívül egyetlenegy szellemtörténeti munkát sem. S milyen történetíró lehet az, akit Spengler vezérel s Wirthnek „Der Ausgang der Menschheit” c. műve. Ha a könyvvel szemben lemondunk nagyobb tudományos igényekről s nem kívánunk mást, mint tanulságos s egyben szórakoztató olvasmányt, akkor Sch. nemes szándékait, jó tájékozottságát méltányolni fogjuk. Mert méltányolni kell azt a művészi lendületet, amellyel a császárság és pápaság, a műveltség, a hitélet, a tudomány, a művészet és a gazdasági élet nagy jeleneit hatásos képekben ábrázolja. Ezek a képek azonban nem mindig a német kultúrkörből valók, mint ahogy a középkor sem volt kizárólag a német faj alkotása. Assisi Ferencben, Chartres és a victoriánusok iskolájában bizonyára nem a német szellem szólalt meg; pedig a könyv működésüknek fejezeteket szentel. Sch. könyvében nem is a német szellemről van szó, hanem az egyetemes középkori kultúráról.

Váczy Péter.

A ferences irodalomnak, de az egyetemes történettudománynak is örömdetes eseménye, hogy a mintaszerű Szent Bonaventura- és Halesi Sándor-kiadásáról előnyösen ismert quaracchi Szent Bonaventura-kollégium nemrégiben munkába vette **Wadding Lukás Annales Minorum**-jának új kiadását. Akinek alkalma volt csak futólag is beletekinteni ebbe a roppant utánjárással és példás lelkiismeretességgel készült munkába, az tudja, mennyi rengeteg értékes egyház- és profántörténeti adat rejlik benne. Az a körülmény, hogy a hangya: szorgalmú ír szerzetes előtt olyan források is feküdtek, melyek azóta a tudomány nagy kárára örökre elvesztek, egyenesen pótolhatatlanná teszi művét. Az *Annales* első kiadása 1625-ben indult meg és körülbelül száz esztendő alatt egészen elfogyott. Ezért a szerző egyik érdemes rendtársa, Fonseca József 1731-ben új kiadást kezdett belőle, melyet későbbi folytatói az eredeti 16 kötetből 25 kötetre gyarapítottak. Az utóbbi időben azonban ez az új kiadás is jóformán egészen eltűnt a könyvtári forgalomból. Csak elvétve és méregdrágán lehetett egy-egy példányához hozzájutni. Pedig az utána való kereslet a ferences irodalom növekedésének arányában rohamosan emelkedett. Elsősorban ez a körülmény indította a rend jelenlegi generálisát, Marrani Bonaventurát, hogy a páratlan tudományos értéket jelentő munkának újabb kiadását rendelje el. A sajtó alá rendezés nagy és felelősségteljes feladatát egy külön erre a célra összeállított szakbizottságra bízta, mely az újabb ferences irodalom egyik ismert standard work-jének, a Biblioteca bio-bibliografica della Terra Santa-nak szerzőjével, Golubovich Jeromos atyával az élén azon nyomban munkához is látott. A vállalkozás időszerezésének legjobb bizonyítéka, hogy a kedvezményes áron (2500 lira) felajánlott 800 előjegyzési példányt néhány hónap alatt tetemesen túljegyezték. Jellemző, hogy a legnagyobb érdeklődést az angolszász egyetemek mutatták iránta. Az új kiadása korántsem egyszerű lenyomata a réginek, hanem a címlap szerint is és a valóságban is editio accuratissima, auctior et emendata. A kiadók Fonseca szövegét vették alapul, de ezt mindenütt gondosan kiegészítették az első kiadás eltérő olvasásaival, javításaival és pótlásaival.

Általában azon igyekeztek, hogy minél hívebben adják vissza Wadding szövegét. A szövegéhűség mellett nagy gondot fordítottak a használhatóságra is; ezért jegyzeteikben mindenütt szorgosan utalnak az újabb kutatások eredményeire. Csupán az első kötetben közel harmadfél-száz ilyen helyesbítő és kiegészítő jegyzetet találunk.

Az *Annales* új köntöse minden tekintetben méltó benső értékéhez. Papírja finom és erős, betűtípusa és nyomása a legkényesebb nyomdatechnikai igényeket is kielégíti, ízléses angolváson kötése pedig egyenesen fényűzőnek mondható. Eddig négy kötet jelent meg belőle s mivel a kiadók átlag minden két hónapban újabb kötetet ígérnek, négy-öt éven belül az egész 25 kötetből álló mű megjelenik.

Balanyi György.

Scritti inediti di Luigi Ferdinando Marsili. (Bologna, 1930. 273 l.)

A bolognaiak által Marsili halála fordulónapjának emlékeztetéské tételére kiküldött bizottság (Comitato Marsiliano, melynek alelnöke Salvatore Pincherle, a neves matematikus, titkára pedig Albano Sorbelli, a bolognai városi könyvtár igazgatója volt) Marsili önéletrajzán kívül közzétette néhány más kiadatlan művét is, s ezek a fenti címen külön kötetben jelentek meg. A kötet nagyobbik részét Marsilinek a Garda-tóról írt földrajzi és természetrajzi munkája foglalja el. Közlelbről érdekel minket az a jelentés, amelyet Bécs város 1683. évi ostromáról egy török ember írt s amelyet olasz fordításban a bolognai Marsili-gyűjteményben őriznek. A jelentés címe: „Relazione dell' assedio di Vienna, fedelmente dall' idioma turco tradotta.” Sűrűn esik benne szó Magyarországról is, hiszen a török sereg Magyarországon keresztül halad Bécs felé, s erre menekül vissza, s a vállalkozás hátterében ott van Tököl is pártjával. A jelentés szövegét a szerkesztő és az előszót is író Albano Sorbelli tette közzé. Sajnos, a kötethez név- és helymutató nem készült.

Iványi Béla. (Szeged).

Kallbrunner: Lazarus Henckel von Donnersmarck. (Vierteljahrsschrift f. Sozial- u. Wirtschaftsgeschichte, 1931. (XXIV.) 142—156. l., különnyomattal.) A herceg Donnersmarck-család főként a poroszsziléziai fekvőségein feltárt szenterületek révén a háború előtti Németország nagy vagyoni sorában is az élcsoporthoz tartozott. K. tanulmánya e vagyoni jólét megalapozójának, Henckel Lázárnak üzleti s vagyonszerző tevékenységét világítja meg konkrét adatok alapján. Henckel meglehetősen szerény sorból, a Szepeességről származott el. Délnémetország vezető kereskedelmi emporiumaiban tanulta a kereskedő mesterségét, majd az 1570-es évek folyamán, mint egy ulmi kereskedőház faktora, Bécsbe kerül. Itt — 1581-ben megszerezvén a polgárjogot is — csakhamar önállósul s a kilencvenes évek elejére már Bécs vezető kereskedőházai sorába küzd fel magát. Üzleti tevékenységének főterülete a délnémetországi kereskedelmi gócpontok és Magyarország meg Erdély közti áruforgalom lebonyolítása s ezzel kapcsolatos váltóüzletek. Árukereskedelmének legnagyobb tételű cikkei keletre a posztó- és vásárk (nevezetesen kés és kaszapengék), a keletről nyugatra irányuló forgalomban pedig főként a magyar ökör és a részben saját, Bécs környéki szőlőiben termelt borok. E nagyméretű kereskedelem szilárd alapjaira támaszkodva bővíti ki üzletkörét a kilencvenes évek elején állami hitelüzletekkel, majd, 1603 óta, az utóbbiakkal — legalább is a Habsburgok érterületekben gazdag birodalmában — már szinte hagyományosan egybenőtt bányavállalkozásokkal. Mint a század elején a Fuggerek,

úgy most ő a Habsburgok lezüllött pénzügyeinek egyetlen mentsvára, kinek közreműködése nélkül a tizenöt éves török háború finanszírozása csakhamar zátonyra futott volna. Kölcsönei mellett a többi hitelezők követelései eltörpülnek. A török veszedelem, Bocskay támadása az ő üzleti vállalkozásának létalapjait is fenyegeti s ez években mindent kockára téve, a kincstár hitelképességét messze meghaladó hitelnyújtástól sem riad vissza. 1606-ban az 1602. évi 150 ezer forinttal szemben már közel egymillió a követelése. Követeléseinek kiegyenlítése hosszú évekbe tellett s ezt is csak ingatlanok átvállalásával tudta elérni; de ezek közt ott volt az oderberg-beutheni uradalom, ma is a család vagyoni jólétének alapja.

K. tanulmánya vázlat csupán, vonalaiból azonban Magyarország és Ausztria gazdasági viszonyait jellegzetesen megvilágító monográfia keretei bontakoznak ki. Az elsőrendű forrásanyagnak, a kereskedőház üzleti könyveinek s levelezésének teljes hiánya miatt K. csak másodlagos értékű s jobbára izolált adatokra támaszkodhatik, de ezeket nem mindennapi érzékkel tudja tágabb összefüggéseikben értelmezni s meggyőző képből összefogni.

Magyar vonatkozásban Henckel Lázár személyében megismertet a rendkívüli vállalkozó egyéniséggel, aki párját nem találó méretekben tudta kiaknázni a török hódoltságbeli Magyarország — egyébként már Takáts Sándor által megállapított (Török világ Magyarországon, III. 1. s köv. II., Szegény Magyarok 129. s köv. II.) — élénk külkereskedelmének vagyonszerző lehetőségeit. Félzet szemben sajnálatos hiánya hazai kutatásunknak, hogy Takáts Sándor osztóznő megállapításai ellenére is, ezen kori távolsági kereskedelmünknek hazai talajon maradt képviselőit, a magyar tőzséreket — talán az egy Thököly Sebestyén kivételével — nevükön túlmenően ma sem ismerjük. Pedig multunk e szegmentumának részlettanulmányokban való megismertetése nem ígérkezik hálátlan feladatnak. Ez lenne elsősorban arra hivatva, hogy a tévhit birodalmába utalja a kereskedelem iránti érzéketlenségről, mint jellegzetes faji sajátságról szóló felfogást, mely a legutóbbi két század fejlődésének hatása alatt szinte kipusztíthatatlanul beleette magát mind tudományos, mind tágabb általános közfelfogásunkba. Holott ez a sajnálatos fejlődés nem annyira faji sajátság, azaz belső tényezőnek, hanem inkább bizonyos külső momentumoknak, főként a bécsi udvar XVII—XVIII. századi kereskedelempolitikai rendelkezéseinek rovására kívánczik. S az eddig virágzott magyar kereskedelem és a fajiság belső tényezője közti összefüggésnek megítélésénél nem szabad merő véletlennek tulajdonítanunk, hogy a magyar kereskedelem delelőjének két legnagyobb határait, a magyar glóbusz határait is szűknek találta vállalkozó egyénisége, Thurzó János és Henckel Lázár a Szepeesség települési elemeinek *legmagyarabb* rétegéből, a szepeességi tizlándzsások településéből, s ennek is egyazon vérégi közösségéből, a bethlenfalvaiból sarjadzott ki. (A Henckel-család bethlenfalvai származása a Doerrnél, Jb. d. k. k. herald. Ges. „Adler“, 1908 közölt adatok alapján kétségtelenül megállapítható.) Az a körülmény, hogy mindkettő az országhatárokon kívül — Thurzó Krakkóban, Henckel Bécsben — találja meg kereskedőházának székhelyét, nem téveszthet meg ítéletünkben. Ez csak azt bizonyítja, hogy az eredetileg kívülről befelé, az idegen kereskedő által kiépített magyarországi távolsági kereskedelem (v. ö. Mályusz E. Vierteljahrsschrift f. S. u. Wg. XX. köt. 368. l.) a későbbi korszakokban sem tudta magát kiszabadítani egyrészt a szomszédos országok akkor már kialakult vezető város-

gazdasági egységeitől, másrészt a külföldi tőkétől való függésből. S bizonyítja azt, hogy aki e távolsági kereskedelem lehetőségeit a maguk teljében óhajtotta kihasználni, annak nem a végponton, hanem egy közbüleső pilléren kellett lábát megvetnie, hogy vállalkozásai a távolsági forgalomnak mentül tágabb ívét ölelhessék át az elérhető legnagyobb eredményesség érdekében.

Történelmünk e térben és időben szűkre szabott, de megfelelő értelmezéssel tágabb összefüggéseket is megvilágító mozzanatainak feltárásában — mint aminő egy-egy magyar tőzsér, egy-egy városi patricius egyéniségének, élete munkájának megelevenítése — már családtörténeti kutatásunk is nagy szolgálatokat tehetne, ha egyszer ráesszmélne, hogy az armálisok s birtokadományok világán kívül is van családtörténet és ha felül tudna emelkedni a kizárólag csak a családi állapotot illető adatok keresgélésén. Sőt a mai körülmények között, éppen az emelkedettebb családtörténetnek a legszélesebb körök érdeklődését is felkeltő jellegénél fogva, szinte magasztos missziót is teljesíthetne: segítségére lehetne a kisebbségi sorsba szakadt magyarságnak, hogy ez tudományos kultúrájának alapjait saját erejéből megvethesse. Nagyszombat és Komárom magyar tőzséreinek, a felvidéki és erdélyi városok kereskedő nagyságainak s e területek kereskedő nagybirtokosainak megelevenítése éppúgy lehetséges volna a megfelelő helyi levéltárakban található különböző városi könyvek, végrendeletek, gazdasági iratok izolált adataiból, mint ahogyan Henckel Lázár alakja K. tanulmányában ugyanily adatokból elevenedik meg előttünk. S céltudatos, példátadó kezdeményezés mellett a feladat elvégzése a sikertelenség veszélye nélkül rá volna bízható a kisebbségi magyarságra is, amely mai viszonyai között csak dilettánsokat tud munkába állítani, hogy ez a foglalkozás mintegy kezdő iskolája legyen a további magasabbrendű tudomány-mívelésnek. Ezek a kisebb-nagyobb monográfiák bizonyára hálás olvasóközönségre találnának a kisebbségi magyarság legszélesebb rétegeiben, a nemesi udvarházakban csakúgy, mint a városi kispolgárság boltíves házaiban, sőt talán még a kisebbségi magyarság legnagyobb tömegét kitevő parasztsztyá jobb módú portáin is: azaz meg tudnának birkózni az olvasóközönség toborzásának súlyos problémájával is.

Paulinyi Oszkár (Bécs).

Kreševljaković Hamdija: Husein kapetan Gradašćević. Sarajevo, 1931. 30 l. 8°. Bosznia török korának szorgalmas történetírója Gradašćević Husein hég felkelésének századik évfordulóját e bosnyák hős első tudományos életrajzának megírásával ünnepelte meg. Elddig hagyományokra épült közleményekből, Vulačević Milenkónak a szerb propaganda céljait szolgáló tanulmányából (*Znameniti Srbi Muslimani* 1906) és leginkább egy horvát történeti regényből (Tomic Eugen: *Zmaj od Bosne* 1879) ismertük „Bosznia Sárkányát”. Kreševljaković füzete sok romantikától fosztja meg Husein hég alakját, de most legalább tisztán áll előttünk ennek a tragikus sorsú, kemény férfiúnak élete. Érdekes, hogy a muzulmán írónak e muzulmán hősről írt életrajzát ismét a katolikus *Napredak* adta ki.

A hég 1802—1833 között élt. 1821-ben testvérbátyja, Murat, kivégeztetése után örökölte a kapitányi méltóságot. A korviszonyokhoz képest művelt ember volt: horvátul, arabul és törökül tudott, a koránt alaposan ismerte. Türeelmes volt a keresztényekkel szemben. Egyik legbizalmasabb embere a ferencendi Starčević Ilya volt.

A bosnyák nemesség a török uralom egész ideje alatt kezében

tartotta hazája kormányzatát. A török birodalom hanyatlásával a XVIII. század folyamán a bosnyák autonómia egyre határozottabb formát nyert. Mikor a török szultánok a császárság hanyatlását reformokkal próbálták megállítani, a konzervatív bosnyák nemesség ellenállt. Ebből a XIX. század elejétől véres összeütközések származtak a törökök és a horvát muzulmánok között. Egy ilyen összeütközés áldozata lett Husein bátyja is. 1826-ban II. Mahmud szultán a janicsárok kiirtásával behozta a nizam-rendszert (sorkatonaság). Bosznia ismét ellenállt. 1831 elején a nemesség Tuzlán gyűlést tartott, melyen Bosznia autonómiáját követelte a szultán szuverénitása alatt és bosnyák vezírré Gradaševićet választotta. Husein a törököket és híveiket hamarosan kiverte Boszniából. Hercegovina azonban hű maradt a szultánhoz. Husein bég hadai a Rigómezőig törtek előre és ott Rešid Mehmed pasa nagyvezírt is megverték. A nagyvezír erre tárgyalásokat kezdett Huseinnel és hajlandónak nyilatkozott Sztambulban kieszközölni a bosnyák követelések teljesítését. A rövidlátó Gradašević hitt a nagyvezírnek, cserben hagyta szövetségesét, a szintén felkelt szkutari pasát, hazatért Sarajevóba, várta a pasai kinevezést és az országot kénye-kelvé szerint kezdte kormányozni. A ravasz nagyvezír aztán leszámolt Scutarival és különféle intrikákkal meghontotta Gradašević híveinek egyetértését. A bosnyák vezír későn vette észre a bajt. Kétségbeesésében Obrenović Miloš szerb fejedelem szövetségét kereste, de ez minden befolyását latba vetve áskálódott ellene. Végül 30.000 főnyi sereggel betört Boszniába a bosnyák pasává kinevezett Handi Mahmud és Sarajevo alatt tönkrevverte Huseint. Ez erre Gradačacba vonult vissza, majd felgyújtván a várat, 1832 június 16-án sok kincsel és mintegy kétszáz főnyi kísérettel habshurji területre menekült.

Ferenc császár még a felkelés tartama alatt Starčević útján azt tanácsolta Huseinnel, hogy hódoljon be a szultánnak s ő amnesztiát eszközöl ki számára. Most Eszéken internálta a menekülteket. Hosszú tárgyalások után az osztrák diplomácia a szultántól fermánt járt ki, mely mindenki számára lehetővé tette a hazatérést. Gradaševićnek azonban nem volt szabad Boszniában laknia; Belgrádba ment, jelentkezett az ottani pasánál, majd két hónapi betegeskedés után Sztambulba utazott. A szultán audiencián fogadta és a nizamban magas katonai rangot ajánlott fel neki. Gradašević egész multját megtagadta volna, ha ezt az állást elfogadja. Visszautasította, mire Trapezuntha száműzték. Mielőtt azonban oda ment volna, 1833 július 30-a körül meghalt. Vagy megmérgezték, vagy az akkor dühöngő kolera vitte el.

Kreševljaković nem foglalkozik a felkelés történeti jelentőségével. A feléledt bosnyák öntudatnak az okkupáció előtt Gradašević a leghatalmasabb kifejezője. A horvát muzulmánok autonóm törekvései szükségképen a Törökországtól való elváláshoz vezettek. Gradašević felkelése akaratlanul a berlini kongresszus Boszniára vonatkozó határozatait készítette elő.

Bajza József.

Reinöhl. F.: Aus dem Tagebuch der Erzherzogin Sophie. (4. März, 1848—8. April, 1852.) Historische Blätter. Wien, 1931. 4. Heft. 109—136. l. Régóta ismeretes már, hogy Zsófia főherceggasszony, Ferenc Károly főherceg felesége és Ferenc József anyja naplót vezetett, amelynek a közhiedelem elsőrendű forrásértéket tulajdonított. Ebből a sok kötetre terjedő, nehezen olvasható, francia nyelven írt naplóból Reinöhl bécsi állami levéltárnok rendezte sajtó alá a rész-

leteket, amelyeket H. Schlitter, a bécsi állami levéltár ny. igazgatója engedett át közlésre. Schlitternek eredetileg az volt a szándéka, hogy Schwarzenberg Félix herceg életrajzát írja meg és ezért a napló tudományos feldolgozásához Ferenc József engedélyét még 1907-ben kieszközölte. A napló azonban abban az időben Ferenc József fivérének, Lajos Viktor főhercegnek tulajdonában volt, a Salzburg melletti Klesheim kastélyban; Zsófia főhercegnasszony ajándékozta neki emlékül. Schlitternek tehát a napló tulajdonosától is engedélyt kellett nyernie; Lajos Viktor azonban csak arra adott neki felhatalmazást, hogy a tervezett munkája körébe vágó naplórészeket, azaz az 1848 márciustól 1852 áprilisig, Schwarzenberg haláláig terjedő feljegyzéseket lemásolja, mert a napló — a főherceg akkori nyilatkozata szerint — a maga egészében nem politikai, hanem túlnyomólag személyi és családi természetű visszaemlékezéseket foglal magában. Tehát Schlitter csak a fenti évekből származó és némiképen politikai vonatkozású naplórészeket jegyezhetette ki. Azonban a betekintésre átengedett napló teljes anyagának áttanulmányozása után arra a meggyőződésre jutott, hogy Schwarzenberg rendkívül káros befolyást gyakorolt a fiatal és az államkormányzatban tapasztalatlan Ferenc József-re, és ezért az uralkodóra, valamint Aehrenthal Alajos gróf közös külügyminiszterre. Schwarzenberg nagy tisztelőjére való köteles figyelemből eltekintett a naplókivonatok közlésétől, sőt Schwarzenberg életrajza megírásának tervét is elejtette. Így maradtak Schlitter feljegyzései egészen 1931-ig kiadatlanok. A napló utolsó őrzési helye a schönbrunni kastély volt, ahonnan 1918 novemberében Károly Lajos főherceg levelezésével együtt ismeretlen kezekbe került.

Zsófia főhercegnasszony naplótöredéke általában csalódást jelent azok számára, akik annak közzétételétől az udvarról vagy a XIX. század közepén érvényesült udvari politikáról eddig szerzett ismereteinkhez képest szenzációt vártak. A politikai eseményekről sokkal kevesebbet jegyzett fel, mint amennyiről bizonyára tudomása volt. Jellemző például, hogy a debreceni trónfosztó határozatról egy szóval sem emlékezik meg, pedig alig hihető, hogy ez az esemény az udvarnál intim megbeszélésekre ne adott volna alkalmat. A naplókivonatokból egyébként még annyi sem állapítható meg, hogy milyen befolyást gyakorolt a főhercegnasszony a különböző államügyekre, amit pedig más források kétségtől igazolnak. A magyarországi eseményekről a naplókivonatban csak kevés feljegyzést találunk. Jellasicsot természetesen magasztalja, Batthyányról pedig megvetéssel beszél. A naplójegyzetek alapján mindenesetre megállapíthatjuk, hogy Zsófia vallásos és erősen dinasztikus érzésű asszony volt, akinek azonban Ferenc József trónralépése után koránt sem volt az uralkodó elhatározásaira olyan állandó és közvetlen hatása, mint annakelőtte. Az ifjú, jóindulatú, de kevés tapasztalattal rendelkező uralkodó Schwarzenberg irányítása alá került, amiről a magyar történelem és az egyéni magyar sorsok számtalan gyászos emléke eléggé tanuskodik. R. a naplótöredéket jegyzetekkel és igen tanulságos bevezetéssel látta el.

Jánossy Dénes (Bécs).

Stowasser O. H.: *Inventar des Schlossarchivs Jaidhof bei Gföhl*. Archivalische Beilage der Hist. Blätter. Heft 1. 1—24. l. Wien, 1931. A bécsi házi, udvari s állami levéltár tisztviselőinek hivatásszeretétét dicséri, hogy nemcsak életre támasztották régi folyóiratukat, hanem vállalták a folyóirat programján eredetileg kívüli hagyott feladatkör ellátását is, t. i. a községi, egyházi és földesúri levéltárak leltárainak

kiadását. Az első melléklet magyar vonatkozású is. Jaidhof am Gföhl ugyanis a XVII. század második felétől 1835-ig, a család kihaltáig, a Sinzendorf grófok (utóbb hercegek) birtoka volt, Sinzendorf György Lajos pedig I. Lipótnak volt nagy befolyású, de pénzügyi visszaélései miatt szomorú hírű kamarahölke (1656—1680), míg fia S. Fülöp Lajos 1705—15 a másod-, majd 1715—1742 az első osztrák kancellár tisztjét viselte. Mint ilyen, tagja volt az ú. n. „állandó konferenciá”-nak, amely 1709 óta az uralkodó legfőbb tanácsadó testületét jelentette. E minőségében Sinzendorfnak számottevő szerepe volt a magyar ügyek intézésében is. Ezek a politikai természetű iratok 41 tételbe sorolva a levéltár VI. csoportjában találhatók. Közülük — a leltár, sajnos, igen szűkszavú tájékoztatása után indulva — főként a következő tételek tarthatnak számot a magyar kutatók érdeklődésére: 1. gróf Sinzendorf György Lajos levelezése az 1652—67. évekből, többek közt III. Ferdinánd és I. Lipót királlyal, Porcia herceggel, a komáromi származású Santelli Imre kapucinus házfőnökkel. 2. Ugyanczen S. mint kamarahölke ellen indított pör iratai, 1680. 12. Cienfuegos bíbornok levelei S. kancellárhoz, 1717—33. 13. A nyitrai püspök levelei ugyanahhoz Rómából, 1737—38. 25. Keresztély Ágost szász herceg, bíbornok levelei ugyanahhoz Lüttichből, 1724. 27. S. Fülöp Lajos levelezése 1731—32-ből, többek közt gróf Erdődy László Ádám nyitrai püspökkel s gróf Batthyány Lajossal. 36. Rabutin tábornagy jelentései s egyéb a Rákóczi-val folytatott alkudozásokra vonatkozó iratok, 1704—06. 41. Az 1699 óta a kamarai ügyekben működő legfőbb tanácsadó szerv, az ú. n. „deputáció” jegyzőkönyvei 1699, 1705, 1708 és 1723. évekből. Az iratok többi tétele túlnyomórészt diplomáciai természetű.

Paulinyi Oszkár (Bécs),

Tárca.

Komáromy András †
1861 nov. 18. — 1931 dec. 5.

Annak az ifjabb történetírói nemzedéknek sorában, mely a múlt század nyolevanas éveiben nagy tudományos felkészültséggel és tagadhatatlan lendülettel kezdte meg a magyar történelem kevésbé ismert korszakainak feltárását, vagy vitás kérdéseinek kritikai vizsgálatát, előkelő hely illeti meg Komáromy Andrást. Az akkori történetírói nemzedék nem járt kitaposott ösvényeken. Mert bár tiszteletben tartotta a hagyományokat és az előző nemzedék munkásságát, összehasonlíthatatlanul nagyobb forrásanyag és fejlettebb irodalom birtokában s egy magasabb történet szemlélet irányító hatása alatt a magyar történelem nem egy területén szinte teljesen előlről volt kénytelen megkezdeni a kutató és feldolgozó munkát.

Komáromy András a XVI. és XVII. század történetének feldolgozását tűzte ki célul maga elé és mert abban a szerencsés helyzetben volt, hogy a magyar történelem csodálatos gazdagságú kincstárában, az Országos Levéltárban teljesíthetett szolgálatot, semmi sem korlátozta a maga elé kitűzött eszménynek megvalósításában. 1882 óta sűrű egymásutánban jelentek meg tőle a XVI. és XVII. század magyar történetére vonatkozó jól megírt tanulságos cikkei, közlései és forrástanulmányai, melyek közül felemlíthetjük báró Berényi György életét (Századok, 1885.), Liszti László életét (Budapest, 1887.), mely akkoriban nagy feltűnést keltett, Thelekessy Mihály életrajzát, mely a XVI. század politikai és katonai történetére vetett sok tekintetben új világot. Nevével a nyolevanas évek napilapjainak tárcarovataiban is sűrűn találkozunk, hozzájárulván ilyen irányú munkásságával is ahhoz, hogy az olvasóközönségben a történeti érzék kifejlődjék.

Nagy készültséggel fogott szülővármegyéje, Ugocsa vármegye, továbbá a hajduság történetének megírásához

(Ugocsa vármegye keletkezése, Budapest, 1896., A szabad hajduk történetére vonatkozó levéltári kutatások, Budapest, 1898.), sőt azzal a tervvel is foglalkozott, hogy megírja Erdély történetét, melyet tanulmányai révén jól ismert. E nagy vállalkozások, talán rajta kívül álló okok következtében, töredékek maradtak ugyan, de mint ilyenek is jelentős tudományos értéket képviselnek.

Komáromy a XVI. és XVII. század történetére vonatkozó kutatásokon kívül szorgalmas és biztos művelője volt a magyar családtörténelemnek is. A Turulban számos nagyobb családtörténeti forrástanulmánya jelent meg, utóbb pedig „Nagy Iván“ címen külön családtörténeti folyóiratot is adott ki, mely azonban a harmadik évfolyammal megszűnt. Szerkesztője volt azonkívül a Történelmi Tárnak is 1900—1911-ig, melyben több becses közlése jelent meg, főleg a XVI. és XVII. század történetére vonatkozólag. A Magyar Tudományos Akadémiának 1895 óta volt tagja, a Magyar Történelmi Társulat igazgató választmányának pedig 1889 óta.

Aki a reformáció és az ellenreformáció korának, vagy az akkor is szerepet játszó magyar családoknak történetével akar foglalkozni, nem mellőzheti, s mindig hálás elismeréssel fogja felhasználni Komáromy András életmunkájának eredményeit.

Lukinich Imre.

Hivatalos értesítő.

A Magyar Történelmi Társulat 1932. évi január hó 10-én d. u. 4 órakor Győrött tartott vidéki felolvasó ülésének jegyzőkönyve.

1. Dr. Kuncz Jenő, Győr vármegye nyug. alispánja, mint a Kisfaludy Irodalmi Kör elnöke, üdvözli a Magyar Történelmi Társulathoz dr. gróf Klebelsberg Kuno elnök vezetésével megjelent tagjait s méltatja a Társulat immár hatvanöt éves munkásságát.

2. Dr. gróf Klebelsberg Kuno elnök megköszönve a nagy figyelmet keltő üdvözlést és a Kisfaludy Irodalmi Kör szíves meghívását, amely lehetővé tette a felolvasó ülés megtartását, megnyitja az ülést. Megnyitó beszédében ismertette a Magyar Történelmi Társulat hivatását, a magyar történetkutatás terén jelentkező újabb irányzatokkal foglalkozik s reámutat a magyar történetírás mai feladataira.

3. Markó Árpád alezredes bemutatja „A koroncói csata 1704 június 13-án” című tanulmányát.

4. Dr. Bedy Vince prelátus-kanonok felolvassa „Egy kis győri kultúrkép a XVIII. század elejéről” című értekezését.

5. Dr. Pigler Andor egyetemi m. tanár vetített képekkel kísért előadást tart Győr XVIII. századi művészetéről.

6. A nagy tetszéssel fogadott előadások után dr. gróf Klebelsberg Kuno elnök örömmel közli, hogy dr. Fetser Antal megyéspüspök bejelentette, hogy a Társulatnál lévő alapítványát 200 pengővel felemeli. Egyben tudomásul hozza, hogy a felolvasó ülés alkalmából a győri közönség köréből tizenötön kéri felvételiüket a Társulat tagjai közé.

A felolvasó ülés dr. Kuncz Jenő, illetve dr. gróf Klebelsberg Kuno zárószavaival ér véget.

Kelt mint fent.

Dr. Kossányi Béla s. k.,
titkár.

Dr. gróf Klebelsberg Kuno s. k.,
elnök.

A Magyar Történelmi Társulat 1932. évi január hó 11-én tartott felolvasó, illetve igazgatóválasztmányi ülésének jegyzőkönyve.

Jelen vannak : dr. Csánki Dezső ügyvezető alelnök elnöklete alatt : dr. Berzeviczy Albert tiszteleti tag, dr. Domanovszky Sándor másodalelnök, dr. Balanyi György, dr. Döry Ferenc, dr. Fest Aladár, dr. Friedreich Endre, dr. Gárdonyi Albert, Gyalóka Jenő, dr. Hajnal István, dr. Herzog József, dr. Horváth Jenő, dr. Madzsar Imre, dr. Morvay Győző, dr. Petri Mór, Pilch Jenő, dr. B. Szabó László ig. választmányi tagok, dr. Lukinich Imre főtítkár, Novák Nándor pénztárnok és dr. Kossányi Béla titkár mint jegyzőkönyvvezető.

Elnök megnyitja az ülést s üdvözli a megjelenteket.

1. Elnök felkérésére dr. Horváth Jenő ig. választmányi tag felolvassa „Gróf Batthyány Kázmér és emlékiratai” című tanulmányát. Elnök köszönetet mondva a nagyérdekű előadásért, az ülést 5 percre felfüggeszti.

Szünet után az elnök az ülést újból megnyitja s a jegyzőkönyv hitelesítésére dr. Balanyi György és dr. Horváth Jenő ig. választmányi tagokat kéri fel.

2. Elnök felkérésére dr. Domanovszky Sándor másodalelnök

beszámol a folyó hó 10-én Győrött tartott vidéki felolvasó ülésről s arról a nagy érdeklődésről, amellyel Győr város közönsége a Társulat ezen vállalkozását fogadta. Örvendetes tudomásul szolgál.

Elnök javaslatára az igazgatóválasztmány dr. Kuncz Jenő nyug. alispánnak, a győri Kisfaludy Irodalmi Kör elnökének, dr. Bedy Vince prelátus-kanonoknak, a Kisfaludy Irodalmi Kör alelnökének, dr. Gálos Rezső női felsőkeresk. iskolai igazgatójának, egyet. magántanárának, dr. Kocsis Lénárd bencés gimnáziumi igazgatójának és dr. Bászai Ernőnek a Kisfaludy Irodalmi Kör főtítkárának, valamint az előadóknak fáradozásaikért, amelyekkel a győri vándorgyűlés nagy sikerét előmozdították, jegyzőkönyvileg fejezi ki köszönetét.

3. Elnök felkérésére dr. Lukinich Imre főtítkár beszámol a jövő hó 13-án Sopronban tartandó felolvasó ülés előkészítéséről. A jelentés tudomásul szolgál.

4. Titkár bemutatja a legutóbbi igazgatóválasztmányi ülés óta beérkezett tagajánlásokat. Evidjas rendes tagokul ajánlatnak: dr. Grösz József orthosiai püspök, dr. Szauder Ferenc polgármester Győr, Kelemen Krizosztom, a Szent Benedek-rend főapáti koadjutora Pannonhalma, dr. Werdenich Endre kanonok, szeminárium rektor, Kövér Lajos szeminárium vicerektor, Pfannl Jenő nyug. tüzér-alezredes, Hegedűs Hanna tanár, Fiú felsőkereskedelmi iskola, Női felsőkereskedelmi iskola, Női felsőkereskedelmi iskola ifjúsági önképzőköre, Kir. Katolikus Tanítóképző-Intézet, Kisfaludy Irodalmi Kör, Győri Szemle-Társaság, Győri Olvasó-Egylet, Állami reáliskola Révai Miklós-önképzőköre, Győr, valamennyit ajánlják dr. Bedy Vince és dr. Gálos Rezső; özv. Gyulai Sándorné, a Mansk miskolci csoportjának elnöke, Miskolc, ajánlja dr. Bruckner Győző; dr. Kumorovics Bernát Lajos prem. tanár Gödöllő, Botló Béla tanár Varsó, Niedermann László hittudományi hallgató Szombathely, valamennyit ajánlja a főtítkár. Megválasztatnak.

5. Elnök felkérésére a titkár bemutatja az 1931. évben elhunyt és a Társulattól kilépett tagok névjegyzékét. Tudomásul szolgál.

6. Elnök felkéri a pénztárnokot az 1931. évi november—december hónapokról szóló pénztári kimutatás előterjesztésére. E szerint:

Pénzmaradvány a Postatakarékpénztárnál 1931. évi október hó 31-én	9122 P 13 f.
Bevétel a Postatakarékpénztárnál 1931 nov.—dec. hónapokban	1543 „ 76 „
Összbevétel a Postatakarékpénztárnál 1931. december 31-éig	10665 „ 89 „
Kiadás a Postatakarékpénztárnál 1931 nov.—dec. hónapokban	8852 „ 63 „
Pénzmaradvány a Postatakarékpénztárnál 1931 dec. 31-én	1813 „ 26 „
Hozzá a Pesti Hazai Első Takarékpénztár Egyesületnél levő folyószámlakövetelésünket	193 „ — „
Összes pénzmaradvány 1931 dec. 31-én	2006 P 26 f.

Tudomásul szolgál.

7. Elnök jelenti, hogy az 1931. évi társulati számadások felülvizsgálatára számvizsgálóbizottság küldendő ki. — Elnök javaslatára az igazgatóválasztmány a bizottságba Schiller Rezső és dr. Pleidell Ambrus evd. rendes tagokat választja meg.

8. Dr. Domanovszky Sándor másodelnök bemutatja a Párizs-

ban tartandó „Conférence préparatoire du premier Congrès international pour l'enseignement de l'histoire“ elnökségétől érkezett meghívást. Egyben jelenti, hogy a Társulat elnöksége megköszönve a meghívást, értesítette a konferencia előkészítőit, hogy bár a tárgyalások iránt élénken érdeklődik, s azokról tudósítást is kér, a Társulat a nehéz gazdasági viszonyok miatt azokon nem képviseltetheti magát. Tudomásul szolgál.

Több tárgy nem lévén, elnök az ülést berekeszti.

Dr. Kossányi Béla s. k.
titkár.

Dr. Csánki Dezső s. k.
ügyv. alelnök.

Hitelesítjük :

Dr. Balanyi György s. k. *Dr. Horváth Jenő* s. k.
ig. vál. tagok.

A Magyar Történelmi Társulat 1932. évi február hó 13-án d. u. 6 órákor Sopronban tartott vidéki felolvasó ülésének jegyzőkönyve.

1. Az ülés megnyitása előtt dr. Thurner Mihály polgármester a Frankenburg Irodalmi Kör elnöke üdvözlí a Történelmi Társulat megjelent tagjait. Lelkes hangú, nagy hatású beszédében reá mutatván arra, hogy a népek versenyében mily nagy szükségünk van a történeti igazságok erejére, azoknak mentül szélesebb körben való megismer-tetését és a nemzet javára való hasznosítását sürgeti.

2. Dr. Domanovszky Sándor másodalelnök kimentve dr. gróf Klebelsberg Kuno elnök távolmaradását, az üdvözlésért és a Frankenburg Irodalmi Körnek a szíves meghívásért a Magyar Történelmi Társulat köszönetét tolmácsolja. Ezek után az ülést hosszabb beszéd-del nyitja meg, amelyben megemlékezvén a Társulat közel ötven év előtti soproni vándorgyűléséről, azokat a megváltozott törekvéseket ismerteti, amelyek azt a mai felolvasó ülés rendezésénél vezették.

3. Dr. Angyal Dávid ny. egy. ny. r. tanár, a Bécsi Magyar Törté-neti Intézet igazgatója, ig. vál. tag bemutatja „A buchlaui találkozás és következményei“ című tanulmányát.

4. Dr. Schwartz Elemér egyetemi m. tanár „Nyugatmagyar-ország helységnevei és a telepítéstörténet“ címen tart előadást.

5. Dr. vitéz Házi Jenő, Sopron város főlevéltárnoka, ig. választ-mányi tag felolvassa „Moser Osvát polgármester számadáskönyve az 1440/1. évre“ című dolgozatát.

6. A nagy figyelemmel s érdeklődéssel fogadott előadások után dr. Domanovszky Sándor másodalelnök örömmel jelenti, hogy a fel-olvasó ülés alkalmából Sopron város közönsége köréből negyven új tag kéri felvételét a Társulatba. Elnök a meleg fogadtatásért meg-ismételve a Társulat köszönetét, a gyűlést berekeszti.

Kelt mint fent.

Dr. Kossányi Béla s. k.
titkár.

Dr. Domanovszky Sándor s. k.
elnök.

A Magyar Történelmi Társulat 1932. évi február hó 18-án d. u. 5 órákor tartott felolvasó, illetve igazgatóválasztmányi ülésének jegyzőkönyve.

Jelen vannak: dr. Domanovszky Sándor másodalelnök elnöklete alatt : dr. Balanyi György, dr. Eckhart Ferenc, dr. Fekete Lajos, dr. Friedreich Endre, Gyalókay Jenő, dr. Hajnal István, dr. Herzog József, dr. Hóman Bálint, dr. Madzsar Imre, dr. Miskolczy István, dr.

Morvay Győző, dr. B. Szabó László ig. választmányi tagok, dr. Lukinich Imre főtitkár és dr. Kossányi Béla titkár, mint jegyzőkönyvvezető.

Elnök megnyitja az ülést s üdvözlí a megjelenteket.

10. Elnök felkérésére dr. Balogh Józseffelolvassa „A magyarkirályság megalapításának világpolitikai háttere” c. tanulmányát. Elnök köszönetet mondva az érdekes felolvasásért, az ülést 5 percre felfüggeszti.

Szünet után az elnök az ülést újból megnyitja és a jegyzőkönyv hitelesítésére dr. Balanyi György és dr. Hóman Bálint ig. választmányi tagokat kéri fel.

11. Dr. Domanovszky Sándor másodalelnök előterjeszti jelentését a folyó hó 13-án Sopronban tartott felolvasó ülésről. Meleg hangon számol be arról a bensőséges, szívélyes fogadtatásról, amelyben a Társulat tagjai Sopronban részesültek. Ismerteti a vármegye és város vezetőinek lelkes munkáját, amellyel a hazai mult iránt az érdeklődést a nagyközönség körében ápolják s erősítik. Nagy elismeréssel emlékszik meg a két törvényhatóság vezetőjének, dr. Gévay-Wolff Lajos alispánnak és dr. Thurner Mihály polgármesternek fáradhatatlan buzgalmáról, amellyel nevezettek egyrészt történeti forráskiadványok közrebocsátásával, másrészt a levéltárügy eléggé nem méltányolható, megértő felkarolásával a történettudomány érdekeit oly hathatósan előmozdítják. Végül jelenti, hogy a Történelmi Társulat tagjai a soproni gyűlés alkalmából 14-én délelőtt Nagycenken megkoszorúzták gróf Széchenyi István sírját.

A másodalelnök jelentése örvendetes tudomásul szolgálván, az igazgatóválasztmány elhatározza, hogy dr. Thurner Mihály polgármesternek, a Frankenburg Irodalmi Kör elnökének, dr. rábapordányi Gévay-Wolff Lajos alispánnak, dr. vitéz Házi Jenő városi főlevéltárnoknak és dr. Berecz Dezsőnek, a Frankenburg Irodalmi Kör főtitkárának buzgó fáradozásaikért, amellyel a soproni gyűlés értékes sikerét előmozdították, jegyzőkönyvileg fejezi ki köszönetét. Köszönetét fejezi ki az igazgatóválasztmány ugyancsak a felolvasó ülés előadónak is.

12. Elnök felkérésére a titkár bemutatja a soproni vándor-gyűlés alkalmából beérkezett tagajánlásokat. Évdíjas rendes tagokul ajánlatnak 1932-től: Fertsák Jenő ny. főispán, Gévay-Wolff Lajos alispán, dr. Schindler András polgármesterhelyettes, vitéz Szepessy Aladár ny. altábornagy, Watzesch Janka leánynevelőintézeti igazgató, dr. Büchner László prépost, báró Podmaniczky Pál egyet. tanár, dr. Brunner Emil tiszti főügyész, dr. Kosztersitz József, a Szent Imre-kollégium igazgatója, Kriegler György városkaplán, Sümeghy Dezső vármegyei főlevéltáros, Ringhoffer Mihály hatósági munkaközvetítő főnöke, dr. Szentimrey Lajos ügyvéd, Zügn Nándor városi erdőmester, Leicht Ottó alapítvány főmérnök, dr. Meller Béla fogorvos, dr. Jenny Ilona áll. leányliceumi tanár, dr. vitéz Péterfy Károly főreáliskolai tanár, Morvay Károly felügyelő, osztály-mérnök, Huber Aladár városi főszámvevő, Székely Géza nyomdatulajdonos, Csatkai Endre író, Horváth Miklós szerkesztő, Storno Miksa építési vállalkozó, ifj. Wanek Károly kenyérgyáros, Horváth Kálmán könyvkereskedő, Steigerwald Árpád OTI-tisztviselő, alsó-szopori Nagy Ernő városi ellenőr, vitéz Karsai Ottó városi gazdaszt, Keglovich István vendéglős; az Isteni Megváltó Leányai, Katolikus Kör, Kaszinó-Egylet könyvtára, Soproni állami leányliceum, Városi iparostanonciskola, Állami polgári leányiskola tanári könyvtára, Siketnémák intézete, Magyar kir. áll. Petőfi Sándor polgári fiúiskola M. kir. Erzsébet Tudományegyetem ev. hittudományi

karának magyar protestáns egyháztörténeti szemináriuma, Belvárosi r. kath. elemi fiúiskola Sopron, valamennyit ajánlja dr. Thurner Mihály és dr. vitéz Házi Jenő. Évdíjas rendes tagul jelentkezett még ugyancsak 1932-től a Kegyesrendi reálgimnázium Debrecenből, ajánlja a főtítkár. Megválasztatnak.

13. Elnök felkérésére a titkár bemutatja a távollévő pénztárnok helyett az 1932. évi január hónapról szóló pénztári kimutatást. E szerint :

1. Pénzmaradvány a Postatakarékpénztárnál az 1931. év december 31-én	1813 P 26 f.
1932. évi január hónapban befolyt :	
2. Tagdíjakból és előfizetésekből	930 „ 77 „
3. Egyes füzetek eladásából	2 „ 40 „
4. Alapítványokból	160 „ — „
5. Kamat	116 „ 93 „
6. Átfutó bevétel	42 „ 80 „
Bevétel a Postatakarékpénztárnál 1932. évi január hónapban	3066 P 16 f.
Kiadás a Postatakarékpénztárnál ugyanezen idő alatt	1464 „ 49 „
Pénzmaradvány a Postatakarékpénztárnál 1932. évi január 31-én	1601 P 67 f.
Hozzá a Pesti Hazai Első Takarékpénztárnál levő folyószámlakövetelésünket	193 „ — „
Összes pénzmaradvány 1932. január 31-én ..	1794 P 67 f.

14. Titkár hivatkozással az igazgatóválasztmánynak e tárgyban folytatott korábbi tanácskozásaira, előadja, hogy a Magyar Történelmi Társulat 1896-ban Budapest főváros árvaszékének 31482/1895. számú végzése értelmében megörzés végett átvett egy lepecsételt iratesomagot, amely a Budapesten 1892. évi november hó 2-án elhunyt Irányi Dániel hagyatékában találtatott és „nem bontható ki 1914 előtt“ felirattal volt ellátva. Ez a csomag 1914-ben, Irányi Dániel rendelkezése értelmében felbontatott, de mivel az abban talált, gróf Teleki László irathagyatékához tartozó különböző levelek és feljegyzések nyilvánosságra való hozatala akkor még nem látszott időszerűnek, a felbontás után azonnal újra lepecsételtetett. Minthogy az ezen lepecsételt csomagban őrzött iratokhoz — miként ez a korábbi tárgyalásokból már ismeretes, — egyrészt az Irányi-másrészt a Puky-család igényt formált, és azoknak a Társulat részéről való közzététele ellen is óvást emeltek, a Magyar Történelmi Társulatnak nem áll módjában az iratokat a tulajdonjog kérdésének eldöntéséig a történetkutatás számára hozzáférhetővé tennie.

Hogy ez az akadály végre elháruljon, az igazgatóválasztmány elhatározza, hogy a Társulat a fentjelzett iratoknak további megörzésére nem vállalkozik, s azokat Budapest Székesfőváros Árvaszékének, mint amely hatóságtól az iratokat megörzés végett átvette, azzal a kéréssel adja vissza, hogy az az iratokhoz való tulajdonjog kérdésének tisztázása végett a szükséges lépéseket mielőbb tegye.

Több tárgy nem lévén, elnök az ülést berekeszti.

Kelt mint fent.

Dr. Kossányi Béla s. k.
titkár.

Dr. Dománovszky Sándor s. k.
elnök.

Hitelesítjük :

Dr. Balanyi György s. k. Dr. Hóman Bálint s. k.
ig. vál. tagok.

	Lap		Lap
<i>Debreczeni L.</i> : Erdélyi ref. templomok és tornyok (<i>Asztalos M.</i>)	101	<i>Hornvánszky Gy.</i> : Görög társadalomrajz. (<i>Joó T.</i>)	112
<i>Biczó P.</i> : A kódsdi ref. egyház története. (<i>Ila B.</i>)	102	<i>Szalay J.</i> : Szent Benedek (<i>Tóth L.</i>)	113
<i>Millker F.</i> : Kulturgesch. d. Deutschen im Banat. (<i>Eperjessy K.</i>)	102	<i>Balogh A.</i> : Pannónia őskereszténysége. (<i>Gronovszky I.</i>) ..	114
<i>Kovács Gy.</i> : Makó építészete a XVIII—XIX. században. (<i>Pozsonyi Filtsch Z.</i>)	102	<i>Schaafhausen</i> : Der Durchbruch d. deutschen geistes im Mittelalter. (<i>Váczy P.</i>)	114
<i>Málnási Ö.</i> : A falutan művelése (<i>Pleidell A.</i>)	103	<i>Wadding, L.</i> : Annales Minorum. (<i>Balanyi Gy.</i>)	115
<i>Váczy P.</i> : Helytörténet. (<i>Mályusz E.</i>)	103	<i>Marsili, Scritti inediti.</i> (<i>Iványi B.</i>) ..	116
<i>Magyar Minerva.</i> (<i>Kozocsa S.</i>) ..	109	<i>Kallbrunner</i> : Lazarus Henckel. (<i>Paulinyi O.</i>)	116
<i>Bauer W.</i> : Die öffentliche Meinung. (<i>Hajnal I.</i>)	110	<i>Kreševljaković, H.</i> : Husein Kapetan Gradašević. (<i>Bajza I.</i>) ..	118
		<i>Reinöhl, F.</i> : Tagebuch d. Erzherzogin Sophie. (<i>Jánossy D.</i>)	119
		<i>Stowasser O.</i> : Inventar d. Schlossarchivs Jaidhof. (<i>Paulinyi O.</i>) ..	120

Tárca.

<i>Lukinich Imre</i> : Komáromy András †.	122
<i>Hivatalos Értesítő</i>	124

Megjelent!

BALLA ANTAL:

Megjelent!

A LEGÚJABB KOR VILÁGTÖRTÉNETE

az 1871. évi frankfurti békétől az 1931. év végéig.

- A KÖNYV
FEJEZETEINEK
CÍMEI:
- I. Bismarck és Disraeli. — A berlini kongresszus és a Balkán rendezése. — A Francia-Orosz szövetség. — A XX. század küszöbén.
 - II. Az angol-német ellentét. — Korea és Marokko. — Ausztria-Magyarország és Balkán. — A világválság.
 - III. Hogyan keletkezett a világháború? — A világháború eseményei 1916. év végéig. — A világháború eseményei 1917 elejétől a központi hatalmak összeomlásáig. — A béke.
 - IV. Nyugat-Európa államai. — Közép- és Kelet-Európa. — A világtörténelem forduló pontja.

Ez a mű a jelen kor politikai története, melyet a hatalmas tömegű diplomáciai anyag szigorúan tárgyilagossá feldolgozása, a szereplő személyek elfogulatlan jellemzése, a világpolitikai események könnyen áttekinthető összefoglalása *hézagpótló vezérmunkává* avat a tudós és a nagyközönség számára egyaránt.

A pompás kötet maroquin-félbőr-kötésben, gyönyörű tipográfiai kiállításban, könnyű merített papíron készült és bolti ára: 20 pengő.

Kapható minden könyvkereskedésben, az Egyetemi Könyvesboltban (Kossuth Lajos-utca 18.) és a

KIR. MAGYAR EGYETEMI NYOMDA
Kiadóhivatalában, Budapest VIII., Múzeum-körút 6.

LEGKÖZELEBB MEGJELENIK!

KÁROLYI ÁRPÁDTÓL

N É M E T Ú J V Á R I

GRÓF BATTYÁNY LAJOS

első magyar miniszterelnök

FŐBENJÁRÓ PÖRE

KÉT KÖTETBEN

amelyek közül az első a pör történetét és a vádak tisztázását, a második az alapul szolgáló állam- és pöriratokat tartalmazza.

A munka a szabadságharc egyik legérdekesebb eseményével foglalkozik és azt *Károlyi Árpád* művészi feldolgozásában, érdekesítő formában adja a közönség kezébe.

A közel 1300 lapra terjedő két kötet május havában kerül a könyvpiacra. Előfizetési ára **40 P,**

a MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT tagjai a *Társulat titkári hivatalában* (I. Vár, Országos Levéltár) **28 PENGŐS** kedvezményes áron rendelhetik meg.

MOST JELENT MEG!

SZENTPÉTERY IMRE

MAGYAR OKLEVÉLTAN

MINT A MAGYAR TÖRTÉNETTUDOMÁNY KÉZIKÖNYVE II. KÖTETÉNEK
3. FÜZETE.

A magyarországi okleveles gyakorlat ismeretése a tudomány modern eredményeinek feldolgozásával, 269 lapon, XII. táblával.

A KÖTET ÁRA 10 PENGŐ.

A TÁRSULAT TAGJAI KEDVEZMENYES ÁRON 7 PENGŐ 50 FILLÉRÉRT
SZEREZHETIK MEG

a Társulat titkári hivatalában: Orsz. Levéltár (I. Vár, Bécsikapu-szér 4.)

SZÁZADOK

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT KÖZLÖNYE

AVÁLASZTMÁNY MEGBIZÁSÁBÓL SZERKESZTI
DOMANOVSKY SÁNDOR, HAJNAL ISTVÁN
ÉS MÁLYCSZ ELEMÉR

LXVI. ÉVF. 4—6. SZÁM. 1932. ÁPR.—JÚN.
KIRÁLYI MAGYAR EGYETEMI NYOMDA, BUDAPEST.
1932.

Tartalom.

	Lap
Gr. Klebelsberg Kuno: Két Hunyadi-beszéd.....	129
Balogh József: A magyar királyság megalapításának világpolitikai háttere	152
Kring Miklós: Kun és jász társadalmeelemek a középkorban.....	169

Történeti irodalom.

Schwartz Elemér: A nyugatmagyarországi német helységnevek. Ism.: vitéz Házi Jenő	189
Gulyás Pál: A könyvnyomtatás Magyarországon a XV. és XVI. században. Ism.: Fitz József	191
Illés József: A Quadripartitum közjogi interpolációi. Ism.: Holub József	197
Veress Endre: Documente privitoare la istoria Ardealului, Moldovei și Țării-Românești. Ism.: Asztalos Miklós	202
Vonház István: A szatmármegyei német telepítés. Ism.: Pleidell Ambrus	204
Voinovich Geza: Arany János életrajza. 1849—1860. Ism.: Angyal Dávid	212
Balassa Brunó: A latintanítás története. Ism.: Imre Sándor	214
Dahlmann-Waitz: Quellenkunde der deutschen Geschichte. Ism.: Bartoniek Emma	219
Handwörterbuch der Soziologie. (Hg. von Alfred Vierkandt.) Ism.: Dékány István	221

Szemle.

Lap	Lap
Tormay C.: Magyar Legendárius. (Deér I.)	223
Takáts L.: Csanád vezér. (Iványi B.)	224
Winkler P.: A kalocsai székes-egyház. (Tóth L.)	224
Tencajoli O. F.: Andrea II. ricordato a Malta. (Tóth L.)	225
Berzeviczy A.: Beatrice d'Aragona. (Bánfi F.)	225
Juhász L.: Bartholomaeus Fontius. (Husztli J.)	226
Herczeg A.: Manardus J. udv. orvos. (Varga E.)	228
Brandsch H.: Siebenbürg-sächs. Dorfschulen. (Wiczián D.) ..	228
Hofhauser M.: Kereskedő-testületek mozgalma. (Pleidell A.)	229
Vajthó L.: Kazinczy világa. (Jóó T.)	229
B. Szabó L.: Széchenyi, Petőfi, Ellenzéki Kör. (Szabó I.)	230
Óvári-Avary K.: Mednyánszky Cézár (Varga E.)	231
Zoltai L.: A debreceni városháza. (Szabó I.)	231
Lampérth G.: Pápai ref. főiskola. (Wiczián D.)	232
Gulyás J.: Sárospataki ref. főiskola. (Wiczián D.)	232
Aull O.: Eisenstadt. (Házi J.) ..	232

(Folytatása a boríték harmadik oldalán.)

Ismertetésre szánt könyvek, valamint kéziratok a szerkesztőség címére,
Budapest VIII, Múzeum-körút 6. Bölcsészettkar küldendők.

Kiadóhivatal: I., Vár, Országos Levéltár, Bécsi kapu-tér 4.
A szerkesztésért és kiadásért dr. Domanovszky Sándor felelős.

A „Századok“-at a M. Történelmi Társulat tagjai tagsági járulékként kapják. Évi tagsági díj 10 P. Nem tagok 16 P évi előfizetés ellenében.

Társulatunk pénztárnokának Novák Nándor m. kir. bel-
ügyminiszeri számvevősegi főtanácsosnak lakáscíme: Budapest
VIII, Baross-utca 44. IV. 2.

Két Hunyadi-beszéd.

Mondotta gróf Klebelsberg Kuno.

I.

A Hunyadi-centennárium előkészítéséről.

Elhangzott, mint elnöki megnyitó beszéd, a Magyar Történelmi Társulat 1932. évi április hó 21-én tartott közgyűlésén.

Főméltóságú Kormányzó Úr !

Tisztelt Közgyűlés !

Azt a beszédemet, melyet a Korvin-rend Hunyadi-serlegének felavatása alkalmával, ez év február 23-án mondtam, azzal kezdtem, hogy Mátyás király születésének éppen aznap üljük 492-ik évfordulóját — ezzel is jelezni óhajtván az ötszázadik, a félezeréves nagy évforduló közeledését. Bár vannak, akik Mátyás születését 1440-nél későbbre teszik ; a magam részéről Fraknoi megállapításához csatlakoztam s azt hiszem, hogy — hacsak időközben nem jutunk újabb, minden kétséget kizáró adat birtokába, — a negyvenes évek első esztendeje különösen alkalmas időpontnak látszik arra, hogy *Hunyadi-évvé* avassuk. De hát — kérddheti valaki — addig még legalább 8 évünk van s így nem kezdünk-e túlságosan korán az előkészületekbe? Ha a Hunyadi-centennáriumot csak ünnepségek sorozatának képzeljük el, akkor kétségtelenül korán lenne. De az az elgondolás, amelyből nézetem szerint ki kell indulnunk, sokkal szélesebb és mélyebb. A németeknél az ezévi Goethe-centennárium a Goethe-kutatásnak és a Goethe-irodalomnak új impulzust adott s mi magyarok is csak abban az esetben ünnepeljük méltóképpen egyik legnagyobb királyunk és dinasztiaánk emlékét, ha előzőleg újabb lendületet adunk a Hunyadi-kutatásnak s ha ébresztő, buzdító szavunkkal hozzájárulunk

ahhoz, hogy ez az oly ritkán visszatérő alkalom századközépi irodalmunkat és művészetünket Hunyadi-alkotásokra inspirálja. Egy ilyen irányban és célzattal megindított akció és előkészített centennárium azután alapul szolgálhat a Hunyadikultusz elmélyítésére, amely a Magyar Történelmi Társulat feladata, amelynek — a Magyar Tudományos Akadémia munkájának mintegy kiegészítéseként — éppen az egyik főhivatása, hogy történetünk örök értékeit a nemzet széles rétegeihez közelebb hozza, népszerűsítse.

Alig ért nemzetet centennárium alkalmasabb időpontban, mint most bennünket Hunyadi Mátyás uralkodásának ötszázéves évfordulója, mert a Hunyadiak korának erkölcsi tartalmából belső vonatkozásban újabb reményt és bizakodást meríthetünk a sivár jelenben; külső vonatkozásban pedig éppen a két Hunyadi életművével igazolhatjuk nemzetünk létjogosultságát és hivatását itt Középeurópa szélén, a Balkán és Kelet-Európa határán.

A magyar történetírók nyomban felismerték, hogy Trianon a magyarságnak Moháccsal felérő nemzeti katasztrófája. A kivérzett, nélkülöző, csak lassan lábadozó és legújabbán súlyos betegségbe ismét visszaesett nemzettest csak abban az esetben kaphat új erőre, ha hitét önmagában és bizalmát jövőjében lelki eszközökkel megerősítjük. És nálunk a dicsőséges mult nagyságának szemlélete éppen tragikus időkben mindig hatásos gyógyszernek bizonyult a nemzeti önértzet és önbizalom ápolására és fölfokozására. A nemzetet a mai hazába bevezető, honfoglaló, államalapító és négyszáz évig uralkodó Árpád-ház fenn tudta tartani a byzanci és a német császárság közé beékelt magyarság függetlenségét. Nemzeti dinasztiánk kihalása történetünknek talán legvégtetesebb katasztrófája volt. De még a következő uralkodó-ház is, az Anjou — bár idegenből jött — itt két generáción át diadalmasan képviselte a magyar önállóság gondolatát. A Róbert Károly által lerakott biztos alapokon Nagy Lajos a Magyarbirodalomból délkelet-európai nagyhatalmat épített ki. Valójában a trecentó-beli Magyarország Európa e részének vezető állama volt. De halálával valahogy megingott a magyar veze-

tők lelkében a saját lábon megállni tudás érzése és büszke öntudata és jött a kapcsolat-, a támogatás-keresés idegen dinasztiaiknál: a Luxemburgoknál, a Habsburgoknál, a Jagellóknál s aztán megint hosszú időre a Habsburgoknál. E kifelé-orientálódó politika közepette gyönyörű oázis a két nemzedék Hunyadi: a kormányzó és a király, akik megmutatták, hogy úgy a legendás hős, mint a tüneményes lángész fenn tudták tartani a török és a német császárság között a magyar imperializmus gondolatát, mikor ez az egyszerű emberi elmének már szinte lehetetlennek látszott. Most megint egyszer a világháború után saját erőinkre vagyunk utalva s ennek a mostani önállóságunknak állapotában csak abban az esetben maradhatunk meg, ha önbizalmunk meg nem inog s ehhez az önerősítéshez a lelki szérumot leginkább a Hunyadiak korának tanulságaiból meríthetjük. A nemzet mindenkori jelenének egy-egy szakához a múltban, a történelem folyamán majdnem mindig lehet találni korokat, melyeknek szellemi tartalma élesztőleg hat s nekünk ma éppen arra a lelki acélfürdőre van szükségünk, melyet a Hunyadiak korának szemlélete jelent.

Külső vonatkozásban is nagy értéket rejt magában a Hunyadiak kora éppen mai helyzetünkben. Az egyes ember életét az a pusztta tény, hogy megszületett és van, már igazolja. A kollektív lényekkel, különösen a nemzetekkel szemben a többi népek és a történelem már magasabb igényekkel lépnek fel. Ahhoz, hogy tartósan külön állami életet folytathassanak és ne süllyedjenek le nemzetiségi színvonalra, ne tekintessenek másodrendű néptörzsnek, ne váljanak pusztán kisebbséggé más népektől uralt államokban — ahhoz már külön jogeim, valamely sajátos hivatás kívántatik meg. Akik a magyarság európai helyzetét ebből a magasabb szemszögből nézték, történeti létének rációját abban ismerték fel, hogy Európát és a nyugati műveltséget védte a keleti barbárság ellen, hogy valóságos határőrség volt tatárral, törökkel szemben. A törökkel vívott harcaink a XIV. század végétől a XVIII. század elejéig tartottak s e hosszú és ádáz tusa legdicsőségesebb szaka a Hunyadiak kora volt, úgyhogy a

magyarság világtörténeti hivatása valósággal megtestesül a két Hunyadi hatalmas egyéniségében. Így e korszak emlékének a külföld köztudatában való felfrissítése bizonyára növelni fogja Európa megértését a magyarsággal szemben.

Mindezeknél az okoknál fogva sokat várhatunk egy alaposan előkészített és méltóképen megrendezett Hunyadi-centennáriumtól. Az előkészítés két, egymástól élesen szétváló részre oszlik. Az egyik rövid-, a másik hosszúlejárátú. Maguknak az ünnepségeknek megtervezése, a kisebb rendszabályok megbeszélése ma még természetesen időelőtti lenne. Ellenben nem foghatunk hozzá elég korán a centennárium valódi értékeinek, a tudományos, irodalmi és művészeti résznek előmunkálataihoz. E részben hosszabb időre azért is szükségünk van, mert a nemzetnek mostani anyagi helyzetében évente csak kisebb összegeket szánhatunk a munkálatok táplálására s így évek erőit kell tervszerűen egyesíteni, hogy mostoha viszonyaink ellenére is számottevő eredményeket mutathassunk fel.

Valójában kevés dologhoz van meg a lelki készség, a hagyományos hajlandóság a magyarságban olyan nagy mértékben, mint éppen a Hunyadiak nagyságának szellemi alkotások létrehozása útján való ünneplésére. Hiszen a multakban is a költészet, szobrászat, festészet, zene és tudomány mintegy összefogtak a Hunyadi-kultusz ápolására s bizvást el lehet mondani, hogy a Hunyadiak gazdag történeti örökségéből került ki a magyar szellemiségnek egyik vezető motívuma. Különösen erős volt a János kormányzó és Mátyás király alakjából és tetteiből kisugárzó inspiráló erő a romanticizmus idején, amely korszaknak egyik legjellemzőbb vonása a historizáló irány volt. Ekkor virult a történeti dráma, a történeti regény és a történeti festészet, amihez különösen a Hunyadi-ház krízise (János váratlan halála közvetlenül a nándorfehérvári diadal után, dicsősége csúcspontján és László kivégzése) a poetikus indítékok egész sorát szolgáltatta. Mi több, a Hunyadi-motívum fölbuzdító ereje olyan rendkívüli volt, hogy költők, művészek és tudósok úgy érezték, hogy alkotásaik csak akkor lesznek méltók a tárgy nagyságá-

hoz, ha ez a méretekben is megnyilatkozik. Az elbeszélő költészetben nem érték be a kisebb műfajokkal, hanem a sokénekes époszt választották. A dráma terén egyetlen darab nem látszott elégnek, trilógiára gondoltak. A festészetben több képből álló ciklusok eszméje kísértett. A történelmi műveket is sok kötetre tervezték. Ebből a túlméretezésből folyt azután, hogy éppen ezek a legnagyobbra tervezett alkotások befejezetlenek maradtak, hogy éppen a Hunyadi-tárgy-körben annyi a torzó, a töredék.

Történetírásunkon kívül e téren elsősorban az irodalom vezet.

Nem hiába volt szokás Mátyás asztalánál, hogy énekesek és zenészek dicsőítették a hősök tetteit ; nem hiába hallgatta maga Mátyás király gyönyörűséggel Magyar Gábor énekmondó diák költeményeit ; az egykorú poéták — mint többnyire töredékben fennmaradt verseikből látjuk — ezt azzal viszonzták, hogy megénekelték Mátyás jajcai diadalát és Szabács viadalát s emlékdalban siratták el halálát, dicsőítván uralkodásának nagy tetteit. Geszthy László pedig, kevéssel Mohács előtt, elbúsulván az ország hanyatlásán, a végvárok pusztulásán, feddő énekében felsóhajt, beh másként volt Mátyás idején. A Hunyadiak quattrocenitját követő XVI. század históriás énekeinek szintén kedvenc tárgya a kormányzó és fia a király. Nagybankai Mátyás Hunyadi Jánosnak, Görcsöni Ambrus és folytatója Bogáti Fazekas Miklós Mátyásnak jeles viselt dolgairól zengedeztek. A XVII. században pedig a régi magyar irodalom utolsó nagy képviselője, Zrínyi Miklós külön elmélkedést írt Mátyás király életéről.

Az ezután következő és nemzetietlennek nevezett, de inkább csak latinoskodó, nyelvrontó kor sem feledkezett meg a Hunyadiak dicsőségéről ; hiszen a jezsuita iskolai drámának Hunyadi László tragikus alakja kedvenc hőse volt. A nagyszombati egyetem jezsuita tanárai írói kört alkottak, amelyet virágzó nyomda támogatott. Ebből a nyomdából került ki 1724-ben Árvai György jezsuita könyve, melyben Bonfini nyomán hét harci kép keretében latinul dicsőítette Hunyadi János küzdelmeit a törökkel.

Jellemző, hogy nemzeti irodalmunk újjáébredésének előharcosa, Bessenyei György mindjárt föllépése évében, 1772-ben az akkor divatos érzékeny hangon Hunyadi László tragédiáját írta meg ; utóbb pedig époszt szerzett Mátyásról, melyből hat ének maradt fenn. A következő évtizedekben, mikor költőink alkotási kedve és dicsvágya arra irányult, hogy hőskölteménnyel ajándékozzák meg hazájukat, Pálóczi Horváth Ádám Hunniásában, melyet inkább nevezhetett volna Hunyadiásnak, János kormányzó utolsó éveinek hőstetteit énekelte meg ; Aranyosrákosi Székely Sándor pedig Hattyu-époszában hexameterekben mondotta el a nándorfehérvári diadalt.

Csak természetes volt, hogy a regés multba akkora előszeretettel visszatekintő Kisfaludy Sándor a Hunyadi-eseménykört sem hagyta érintetlenül ; hanem Jánosról históriás szomorújátékot szerzett, amelyben drámai 1455. és 56. év eseményeit írta le krónikás hűséggel. Fivére, Kisfaludi Károly, a magyar romantika szellemi vezére, már egyenesen belevisz bennünket a romantikus Hunyadi-irodalom kellős közepébe. Fessler nyomán, aki a magyar regényesek kedves történetírója volt, két szomorújátékban megírta, mint áldozta fel magát Kemény Simon Hunyadi Jánosért és mint békültek ki Mátyás és Szilágyi Mihály ; kis egyfelvonásosban pedig Janus Pannóniusnak, a Mátyás kegyét elvesztett humanista költőnek sírjáról énekelt. Kisfaludi Károly vígjátékai-ban is előszeretettel vitte színre Mátyás alakját, majd mint íródeákot, majd álruhában.

Mint már jeleztem, a Hunyadiak korából kisugárzó ihlető erő nagyobb terjedelmű alkotások létrehozására serkentett. A kurtább műfajok csak a nagy kor epizódjainak megírására látszottak elég jónak, amint azt Vörösmarty Szép Ilonkájában láthatjuk. De a főesemények és főcselekmények méltó feldolgozása céljából továbbra is az époszt tartották legalkalmasabbnak. Czuczor Gergely Hunyadi Jánost, helyes történeti, sőt politikai megérzéssel, mint Európa megmentőjét állította be Hunyadiásában, melyet elbeszélő költeményei

koronájának szánt. Az éposz, sajnos, csak töredék maradt. Garay János hexameteres hőskölteményében kedves Tolna megyéjét vette színtérül s I. Ulászló trónrajutása kapcsán megénekelte, mint győzte le Hunyadi János Szekszárd mellett, Csatár mezején az első Jagelló- király ellen háborúskodó főurakat. Vörösmarty drámai trilógiát tervezett, melynek elkészült részeit éppen mi történészek azért becsüljük nagyra, mert a történeti dráma egyik főkövetelésének, a korhúségnek és a korfestésnek a költő mesterien megfelelt. A negyvenes évek közepén Vörösmarty megírta a trilógia első darabját : a „Cillei és a Hunyadiak“-at, amelynek tárgya Cillei Ulrik megöletése. A második rész Hunyadi László tragikus végét tartalmazta volna, de ebből az ötvenes évek elején csak pár jelenet látott napvilágot ; a harmadik rész megírásához pedig a betegeskedő költő hozzá sem fogott. Vörösmartynál szerencsésebb volt Jósika Miklós, aki a „Csehek Magyarországon“ című regényében és ennek folytatásában „A hat Uderski lány“-ban nem kevesebb, mint tíz kötet terjedelemben foglalkozott Mátyás korával. Ellenben Vörösmarty sorsára jutott Arany János ; a tervezett ballada-cyklusából csak az előhangnak szánt „Hunyadi csillaga“ meg „Both bajnok özvegye“, „Szibinyáni Jank“, „V. László“ és „Mátyás anyja“ készült el. Arany a hatvanas évek második felében már feladta a tervet. „Három-négy ballada lett az eredmény — írja magyarázatképen. — Nem sorjában akartam megírni, hanem majd egy, majd más kiválóbb mozzanatot ragadni meg, azután úgy kötni össze egy egésszé. De meg kelle győződöm, hogy százával a ballada nehezen jó s ha ihlet jönne is, egység bajosan lesz.“ De ami a cyklusból elkészült, az irodalmunk megannyi gyöngyszeme. A Hunyadiak kora Aranyt egyébként hősköltemény írására is ihlette ; Mátyás dalünnepe című békeéposza a nagy király udvarában játszódott volna le. Vesztesége irodalmunknak, hogy Arany ezt a megkezdett tervét sem valósíthatta meg. A legnagyobbakról szólva — mint természetet — pusztán regisztráljuk, hogy Jókai bőséges életművében sem hiányzik a Hunyadi-motívum.

A nyugtalan Hugo Károly még 1847-ben írt Egy magyar

király címen Mátyást magasztaló drámát. Szigligeti Corvin János sorsán próbálta ki erejét, de Corvin-drámájáért plágium-vád lett jutalma. Szász Károly történeti vígjátékában hozta színre Mátyás alakját. Szatmáry Károly pedig Magyarhon fénykora című regényét helyezte Mátyás idejébe. E sikertelenebb kísérletek után őszinte örömet okozott Herczeg Ferenc remek Árva László királya, amely a monumentális Hunyadi-irodalomnak — reméljük csak egyelőre — utolsó darabja.

Művészeti életünk jóval később ébredt, mint irodalmunk. És itt még érdekfeszítőbb szemlélni, hogy a magyar talentumok és zsenik mint tusakodnak, mint küzködnek azért, hogy a Hunyadiak korának túlemelkedő nagyságát a fantázia és a művészet eszközeivel a nemzet tömegeinek tolmácsolják. Monumentális szobrászatunknak mindjárt első képviselője, Ferenczy István szintén megpróbálkozott a Hunyadi-problémával. Canovánál és Thorwaldsensnél töltött évek után hazatért Rómából és a huszas évek közepétől kezdve a magyar fővárosban jelentős szerepet játszott. Végzete volt, hogy 1839-ben mozgalmat indítottak, hogy lehetővé tegyék Ferenczynek Mátyás király lovasszobrának megalkotását. A gyűjtés nem járt a kívánt eredménnyel és Ferenczy modellje sem tetszett sokaknak, úgyhogy a mester a Hunyadi-feladaton megtorpanva 1847-ben elköltözött Budapestről és meghasonlottan halt meg. Több, mint félszázadnak kellett elmúlnia, míg Fadrusz János megalkotta Mátyás lovasszobrát, amelyet Kolozsvárral egyelőre elvesztettünk. Szinte meg lehetne kockáztatni az állítást, hogy a Hunyadi-szobrokon bizonyos balvégzet van, mert Budapesten meg voltaképpen a bőségben van a baj; amennyiben Jánosnak Budán, a várhegy oldalán ott áll kisebbméretű emléke Tóth Istvántól, a millenáris emlékmű keretében pedig Margó Edétől; Mátyást meg a királyi vár Hunyadi-kútján mesterien ábrázolta Stróbl Alajos, a millenáris emlékművön pedig szobra magától Zala Györgytől van. Nagyon sokan vagyunk, akik — az igazat megvallva — jobb szeretnénk, ha két-két kisebbméretű János- és Mátyás-szobor helyett egy-egy nagy lovasszobrunk lenne,

ami ugyanabból a költségből nyilván kikerült volna és hasonlíthatatlanul monumentálisán hatna.

A romanticizmus nemcsak az irodalomban, hanem a művészetben is historizáló volt, amit különösen a kor történeti festészetében szemlélhetünk. A mi szempontunkból különösen fontos volt a müncheni művészeti akadémia hírneves tanára : Piloty, a nagy művészpédagógus, aki kiváló kolorista volt s kissé színpadias történeti képeivel (Seni Wallenstein holtteste mellett, Thusnelda Germanicus diadalmenetében, Nagy Sándor halála stb.) a XIX. század harmadik negyedében rendkívüli hatást tett és iskolát alapított, amelyhez több magyar művész is tartozott. Csak természetes, hogy e monumentalisták szívesen keresték fel történetünknek ezt a ragyogó korát. Ebbe a körbe tartozik Wagner Sándor — fiatalkori művétől : Dugovics Titusz önfeláldozásától eltekintve — Mátyás diadala a cseh Holubáron című freskójával, amely a pesti Vigadót díszíti. Idetartozik Székely Bertalan a vajdahunyadi vár freskóinak kartonjaival, továbbá Benczur Gyula Hunyadi László búcsuztatásával. De a ciklikus alkotásokat a festészet terén is balsors üldözte ; Benczur mesternek a királyi vár Hunyadi-terme számára szánt képsorozata nem készülhetett el. Bécsben nyerte első kiképzését Madarász Viktor, aki Hunyadi László siratásával keltett feltűnést. De a bécsi kultúr-millieuben különösen Rahl volt nagy hatással a magyar történeti festőkre ; így Than Mórra, aki a szóbanlévő tárgykörben Mátyás király tudósai körében című képét festette meg, Lotz Károlyra, kinek Hunyadi János halála és Kapisztrán János buzdítja a népet című alkotásai vágnak ide. Ligeti Antal Wagner Sándorral együtt festette Mátyás király hazatérését a vadászatról. A XIX. század végefelé, a korszellem változtával, elapadt a történeti festészet vénája s csak legújabbán festett Dudits Andor az Országos Levéltár tanács-terme számára két Hunyadi-freskót, melyek közül az egyik Mátyás királyt könyvtárában ábrázolja ; a másik pedig azt, amint Beatrixszel együtt dunai hajóról a középkori Budavárát szemléli. A két falfestmény, a Róth Miksa által tervezett dekoratív kiegészítéssel, összhangzatos benyomást tesz.

Szegényebbek vagyunk Hunyadi-zene tekintetében. Szinte szégyenszámba megy, hogy míg Vincent d'Indy, a nemrég elhalt francia zeneszerző Jean Hunyadi szimfóniát komponált, addig magyar szerzőnek e részben nincsen számottevő szinfónikus alkotása. Amint az irodalomban is sikerültebbek a Hunyadi-motívumok drámai feldolgozásai, azonképpen a Hunyadi-zenében is az opera áll előtérben. Ruzitska József, az első zenéjünkkel együtt ránkmaradt dalművek szerzője, még 1822-ben komponálta Kemény Simonját, annak a vitéznek zenei drámáját, aki magát Hunyadi Jánosért, vele ruhát és fegyvert cserélve, feláldozta. A darab maga primitív kísérlet. Nem művészeti, hanem inkább csak kultúrtörténeti a jelentősége Heinisch József és Arnold György Mátyás királlyá választása című operájának is, amelyet tíz év múlva, 1832-ben írtak. A negyvenes évek fellendülése azután meghozta a magyar opera kialakulását s jellemző, hogy Erkel Ferencnek 1844-ben előadott Hunyadi Lászlója nemcsak egyik legjobb, hanem még ma is legnépszerűbb operánk. Egyébként Erkelnek 1874-ben színrehozott Brankovich Györgye is Hunyadi-témát érint. Erkel mellett, ennek lehetőségétől és tekintélyétől elhomályosítva, a magyar zenei kultúra számottevő alakja volt Mosonyi Mihály, aki 1861-ben szerezte a második, zeneileg ma is számottevő Hunyadi-operát, a Szép Ilonkát, amelynek felújításával operaházunk érdemeket szerezhetne. A Hunyadiak dicsőségének kisugárzó erejére jellemző, hogy Olaszországban Ciro Pinsuti Mattia Corvino címmel szerzett operát, amely Milánóban 1877-ben színre is került. Franciaországba szakadt honfitársunk, Bertha Sándor meg Levallois és Milliet francia írók szövegére írt Mathias Corvin című kétfelvonásos operát, amely 1883-ban a párizsi Opéra Comique-ben színre is került. E darabot a mi operaházunk is adta, amelynek általában a Hunyadi-tárgykörrel — Erkel Hunyadi Lászlójának kivételével — nem volt szerencséje.

A historizáló, a rekonstruáló magyar építőművészet Vajdahunyad várának restaurálásával és a budai koronázó

templom Mátyás-tornyának befejezésével róttá le a maga halálját a nagy mecénás-nemzetség iránt.

A tudományok közül természetesen a legbehatóbban foglalkozott a Hunyadiak-korával a történetírás. Hogy Hunyadi János kormányzósága és Mátyás uralkodása mennyire a középkor és az újkor mesgyéjén fekszik, azt abból is láthatjuk, hogy az utolsó krónikás, Thuróczi János épp úgy ítélőmestere volt Mátyásnak, mint udvari embere Antonio Bonfini, az első humanista historikus magyar földön. A Hunyadiak korának fő történetíróját, Teleki Józsefet szintén utolérte azoknak a végzete, akik a Hunyadi-témára vonatkozólag sorozatos nagy vállalkozásokba kezdtek. Tizenkét kötetre tervezett művéből 1855-ben bekövetkezett halálakor csak hat kötet, vagyis éppen a munka fele jelent meg. Szerencsére a monumentális torzó méltó folytatóra talált Csánky Dezsőben, aki a történelem-földrajzi rész kötetének írásával valódi mesterművet alkotott. Teleki és Csánky mellett Fraknóit nevezhetjük a Hunyadiak kora harmadik történetírójának. Hosszú olaszországi tartózkodása megengedte neki s azoknak a fiatal historikusoknak, kiket maga köré vont, hogy átkutassák Itáliának s főleg a Vatikánnak levéltárait. Ilyen széles alapon jöttek létre forráskiadásai és feldolgozásai. Kiadta Mátyás király külügyi levelezését és kisebb-nagyobb monografiákban megírta Vitéz primástól és Carvajal pápai legátustól kezdve e kor jelentősebb egyéniségeinek, különösen főpapjainak és diplomatainak életét. Fraknói Oeuvre-jét teljessé tette, hogy megadatott neki, hogy megírja Mátyás életrajzát és a Millenniumi Történelem IV. köteteként a Hunyadiak korának szintézisét. Mátyás kapcsolatát a renaissance-szal, széles kortörténeti alapon, Berzeviczy Albert írta meg Beatrix királyné életrajzában. A magyar humanizmus terén pedig, Ábel Jenő nyomdokain haladva, Huszti József ajándékozott meg bennünket legújabbban Janus Pannónius életrajzzal.

Ha ekként csak futólag végigtekintünk azon, hogy a Hunyadiak nagysága irodalmunkat, képzőművészetünket, zenénket és történetírásunkat minő művek megírására indította és ihlette, büszkeség tölti el a lelkünket. Annak ellenére,

hogy éppen a legnagyobb tervek, kezdeményezések és művek befejezetlenek maradtak, hatalmas darab nemzeti munka fekszik előttünk, amely a magyar alkotó erőnek örök bizony-sága. De ha ez így van, akkor nem végezték-e el az előző generációk és nem végezte-e el a most élő nemzedék a mai napig mindazt, ami e téren tennivaló volt és amivel a nemzet a Hunyadiaknak tartozik? Korántsem! Hiszen még sok a pótlásra váró hézag és ezenfelül minden új korszak a nemzeti multtal szemben a saját világnézete és szempontjai szerint mindig újból és újból állást foglal. Láttuk, hogy a Hunyadi-téma egymásután megragadta a magyar klasszicizmus, leginkább a romanticizmus és némileg a realizmus érdeklődését. Kell tehát, hogy nemzeti történetünk e nagy korszaka a Trianon-utáni nemzedék lelkének visszhangját is megkapja s korunk fiatalabbjait is irodalmi, művészeti és tudományos alkotásokra serkentse. Ha ezt a célt el akarjuk érni, nem szabad az új nemzedéket mult generációk schémájába beszorítani. Ma alig fog valaki Hunyadi-époszt írni vagy Piloty ízlésében a mult „jelenetei“-t megörökítő történeti képeket festeni. És ha a Hunyadi-centennárium alkalmából pályázatok vagy megbízások útján új művek létrejöttét óhajtjuk provokálni, akkor ezt olyan műfajok terén kell tennünk, amelyek ma kedveltek, amelyeknek keretében éli ki magát korunkban az irodalmi és a művészeti alkotási vágy. Különben csak olyan dolgok jönnének létre, amelyek már megalkotásuk időpontjában az elavultság színezetével bírnának. Ennek az igazságnak szemelőtt tartásával, korszerű Hunyadi-kutatás, irodalom és művészet tervszerű előmozdítása lesz a Hunyadi-centennárium főhivatása és éppen a rendszeres előkészítés feladata, hogy az alkotó erőket felébressze, ez irányba terelje és művek létrejöttének külső előfeltételeit megteremtse.

A föladatok közül szabadjon egynéhányt kiragadnom. Hunyadi János kormányzónak még nincs nagyságához méltó életrajza. Antonio Bonfini történeti munkáját nem bírjuk magyar fordításban. A világháború előtti évtizedek realizmusa előtt ellenszenves volt az a humanisztikus stilizálás,

ahogy Bonfini — saját kora szellemének és ízlésének megfelelően — a magyar történelmet előadta. Ma a XIX. század egyoldalú realiztikus történelem-szemléletén felülállunk és Bonfini munkájában, magán a történeti anyagon kívül, éppen a humanizmus sajátosságait külön élvezni tudjuk. Úgyesen alkalmazott jegyzetek felvilágosíthatják a laikus olvasót is, hogy mi történeti valóság és mi a humanisztikus dísz és stilizálás. A mi feladatunk a két vezető magyar humanista: Vitéz János és Janus Pannonius műveinek teljes kritikai kiadása is. Megírásra vár a Hunyadiak hadjáratainak katonai története. A Hunyadi nemzetség főleg négy helyre támaszkodott, úgymint Vajdahunyadra, Nándorfehérvárra, Temesvárra és Szegedre. E négy közül három elveszett; elveszett Vajdahunyd vára, melyet remekül restauráltunk; csak Szeged maradt meg gótikus Mátyás-templomával, melynek restaurálása — éppen a középkori műemlékekben oly szegény Alföldön — nemzeti kötelesség. Nincsen Hunyadi-szimfóniánk s így ilyen szimfónikus szerzemény létrejöttét is elő kellene segítenünk. Figyelemmel a magyar dalos mozgalom felledülésére, szükségünk van — főleg férfikarra, de vegyeskarra is — Hunyadi-motettára.

De nem folytatom, mert elébe vágnék a rendszeres előkészítő munkának, aminek biztosítása céljából azzal a javaslattal járulok a tisztelt közgyűlés elé, hogy a Magyar Történelmi Társulat a maga részéről küldjön ki a kérdés tanulmányozására *Hunyadi-bizottságot* és egyúttal forduljon a Magyar Tudományos Akadémiához és a kormányhoz, hogy a vezérkarnak, illetve a Hadtörténelmi Levéltárnak, a Műemlékek Országos Tanácsának, az Országos Képzőművészeti Tanácsnak és az érdekelt többi tényezőnek bevonásával Mátyás király ötszázéves születési évfordulójának és ennek kapcsán a *Hunyadi-centennáriumnak* tervszerű előkészítését ekként biztosítsuk.

Ezzel a javaslattal a Magyar Történelmi Társulatnak ezidei rendes közgyűlését megnyitom.

II.

Janus Pannonius és Goethe.

Elhangzott a Janus Pannonius Társaságnak Pécsen 1932 május hó 8-án tartott ülésén.

Ha nem akarjuk beérni csupán azzal, hogy a Janus Pannonius Társaságban előadást tartunk Goethéről, hanem mintegy maga Társulatunk akar foglalkozni centennáriuma alkalmával a nagy német költővel; akkor legalább meg kell kísérelnünk, hogy a rövidéletű szerencsétlen Janust és az emberi kor végső határáig szerencséiben élt Goethét egymásmellé állítsuk. Tanulságos lesz számunkra ez a párhuzam, mert világosan megmutatja, hogy még történelmünk egyik legnagyobb korszakában, a Hunyadiak alatt is mennyivel súlyosabb helyzetben volt Magyarország és a magyar ember, mint a nyugatibb nemzetek és azok fiai s hogy mennyivel mostohább a magyar tehetség sorsa, mint a német vagy az olasz zsenié. Bár három század választja el Janust Goethétől, mégsem olyan vakmerő ez a kísérlet, mint amilyennek első pillanatra látszik, hiszen *viszonyuk a klasszikus ókorhoz és egy-egy mecénás-fejedelemhez az érdekes összehasonlítások egész sorát engedi meg.*

Itália s az onnan kisugárzó *antik szellem* mindkettőnek nemcsak költészetére, hanem egész egyéniségének kialakulására is döntő befolyással volt és pedig Januséra még nagyobb, mint Goethéére. Továbbá mindkettőnek életébe bele szövődött egy-egy *uralkodó*, aki őket *udvarába* fogadta. De természetesen nagyok az eltérések is, melyek közül a legjellemzőbbet előrebocsátom. Janust Mátyás király kezdetben valósággal elhalmozta kegyeivel; megtette pécsi püspökké és szlovén bánná; utóbb azonban meghasonlottak, aminek izgalmaiba Janus belepusztult. Ezzel szemben Karl August weimari nagyherceg és Goethe barátsága félszázadon át változatlan maradt, sőt a sírban is egymásmellett nyugsznak. Janus — s ez oly jellemző magyar sors — így nem hozhatta létre mindazt, amire tüneményes tehetsége képessé tette

volna ; Goethének ellenben megadatott, hogy hatalmas, kike-rekített, befejezett életművet alkothasson.

Csodálatos az ó-kor klasszikus műveltsége ! A népvándorlás idején majdnem kiírtották, de egyrészt mégis sikerült a nagy viharon átmenteni. A kéziratokat különösen a benediktinusok őrizgették ; az épületek, szobrok és mozaikképek pedig teljesen mégsem pusztultak el. S ez a kevés, ami megmaradt, elégnék bizonyult arra, hogy időnkint az emberiség szellemét újból megtermékenyítse. Így volt ez a XV. és a XVI. században a *humanizmus* és a *renaissance* idején, mikor Janus élt és megint így volt a XVIII. század második és a XIX. első felében, a *neoklasszicizmus* korában, amelybe Goethe élete esik. A két korszak között egy különbség mégis erősen szembeszökik. A humanizmus az ókort nyelvében is fel akarta élesztetni, úgyhogy e kor költői, írói és tudósai latinul írtak, ami a nemzeti nyelvek akkori fejletlensége mellett természetes is volt. A neoklasszicizmus ellenben már éppen arra az időre esik, mikor az európai népek nemzetiségük öntudatára ébredtek, igyekeztek nemzeti nyelvüket és irodalmukat kifejleszteni s így ekkor az ókornak már csak a szel-leme és művészi formái hatottak, de az irodalmi termelés — a céhbéli tudóskodás kivételével — már az anyanyelveken folyt. Ehhez képest természetes, hogy Janus Pannonius latinul költött ; Goethe pedig a német klasszikusok főalakja és a német nyelv virtuóza lett.

Olaszországi utazások és helyi *tanulmányok* mindkét korban divatban voltak. De a quattrocento és a cinquecento idején nem érték be impressziók, inspiráció szerzésével, hanem a korszerű magasabb kiművelésre kiszemelt ifjakat szülőik évekre olasz iskolákra küldték. A neoklasszicizmus idején már csak kész emberek, költők, művészek, írók és tudósok érett korukban keltek át az Alpokon. Janust nagybátyja : Vitéz János, akkori váradi püspök gyermekkorában küldte Ferrarába Guarinóhoz, aki a humanizmus egyik legnagyobb pedagógusa volt és a mai gimnáziumi tanításhoz némileg hasonló oktatást nyújtott. A ferrarai évek után pedig áttelepítette Padovába a velencei köztársaság híres egyetemére. Ekként

Janus Itália földjén, hosszú, fáradtságos tanulmányokkal készült fel olyan pályára, melyet utóbb Magyarországon kellett megfutnia. Igaz, hogy poggyászában nemcsak könyvek voltak, hanem kéziratok, költeményei is, amelyek a fiatal humanistának már európai hírt szereztek. De a dolgok természetes rendje mégis az lett volna, hogy tehetsége itthon a Mecsek alján és a Duna partján kiteljesedjék s a nagy alkotásokat már magyar földön hozza létre. Vitéz primásnak, akit az első öntudatos magyar tudománypolitikusnak nevezhetünk és aki Janust neveltette, az volt az elgondolása, hogy az olaszországi iskolázás és kulturális felkészülés után az igazi szellemi termelés és cselekvés itthon következzen. E nagyszerű program megvalósulását meghiúsította Janus korai halála; mindössze 28 évet élt.

Goethe, mikor 1786-ban nevezetes olaszországi útjára indult, már 37 éves volt. Már megírta Wertherjét, Götzét, túlesett a Sturm und Drangon, már megvolt lelkében a predispozíció az antik benyomások és az itáliai inspirációk befogadására. Ő, az érett ember, voltaképpen csak azért vette az utat az Alpokon át, hogy egy nagy élmény révén teljessé váljék lelkében az átalakulás a rokokóból a klasszicizmus felé, amely belső átalakulás bizonyosságát Ifigéniájában bírjuk. Goethe olasz útja után még 44 évig élt és volt bőven ideje, hogy alkotásaiban a neoklasszicizmus jegyében újabb ciklust kezdessen.

És mennyivel más volt az az Olaszország, amelyben a quattrocento közepén Janus élt, mint amelyet a XVIII. század utolsó negyedében Goethe látott.

Janus tanulmányai idején a tiarát V. Miklós viselte, a humanista a pápai trónon, a római pápák nagyszerű mecénátusának megalapítója. V. Miklós a mi Janusunkat egy verzió szerint meg is bízta azzal, hogy Homéroszt latinra fordítsa. Mikor Janus tanulmányainak befejezte után, ifjúkorának virágában ellátogatott Firenzébe. Vespaziano da Bisticci, a nagy könyvkereskedő szeretettel fogadta s elvitte Careggibe még az öreg Cosimo Medicihez, Lorenzo il Magnifico atyjához. Aszép és művelt magyar ifjú kedvező benyomást tett nemcsak a város tény-

leges urára : Medicire, hanem az akkor Firenzében volt humanista körre is. Az ébredő renaissance szellemétől meg volt akkor ittasulva egész Itália és Janus ezzel a lelki tavasszal betöltve jött haza a zordon Iszter partjaira.

Mikor Goethe lábát az örök város földjére tette, VI. Piusz ült Szent Péter trónján, a Nagyforradalom előtti világ utolsó pápája, akit utóbb Napoleon elhurcolt magával Franciaországba. Ebben az időben már teljesen kifejlődött az a neoklasszicizmus, amely tulajdonképen pompéi 1748-i felfedezéséből indult ki s amelyet Alessandro Albani bíbornok felkarolt s a köré csoportosult tudósokkal együtt ápolt. Az így megindult neoklasszicizmus két Rómában élő németben : Winckelmann archeológusban és művészettörténészben és Rafael Mengs festőben nyert megbecsülhetetlen értékű támaszt. Albani villájának mennyezeteit Mengs festette és antik gyűjteményeit Winckelmann rendezgette. Nyomaikban pedig Simonetti a Museo Pio Clementinoban megteremtette az első egységesen rendezett múzeumot antik műalkotásokból. Ebbe a milióbe jött Canova, hogy kialakítsa a neoklasszicizmus végleges formavilágát. Ezt a Rómát látta Goethe és *ennek* a neoklasszicizmusnak szemüvegén át nézte és látta az *ókort*.

Janus idején egy kezdődő, kifejlődőben levő mozgalom mámora. Goethe idején egy inkább teoretikus alapokon nyugvó mozgalom abban a Rómában, amely még egy új stílust : a neoklasszicizmust ki tudta ugyan forrni ; de amelyről a vezető szerep akkor már föltartóztathatlanul átmenőben volt Párizsra. Ehhez képest Janus és társai nagyszerű önbizalommal, egy kifejlődő mozgalom nagy kezdősebességétől sodorva, a maguk naivságában még azt hitték, hogy megújítják magát az ókor költészetét. Goethe egy fáradt Rómából inkább ismeretanyagot és az ókor elmúlását fájlaló impressziókat vitt magával Weimarba, amelyeket azután összeolvasztott a német szellemmel.

Mindketten Itáliából jöttek és nagy mecénás-fejedelmek udvarába mentek ; de mily különbség egyfelől Mátyás *Budája* és Visegrádja, másfelől Karl August *Weimarja* és Tiefurtja között.

Igaz, hogy a *Hunyadiak* Magyarországá sokkal nagyobb volt, mint a *Wettinek* erneszti ágának weimari hercegsége ; de az utóbbi bent fekszik Németország kellő közepében ; a középkori Magyarbirodalom ellenben Középeurópa szélén már javában vívta élethalálharcát a törökkel. János a kormányzó és fia a király tüneményes győzelmeket arattak, de csatákat is vesztek s minden dicsőség ellenére is a fenyegetettség, a szorongatottság, a veszélybenforgás érzése megülte a magyar lelkeket. A napoleoni háborúk során Weimar is veszélyben forgott, hiszen Karl August poroszbarát politikát folytatott, ami az 1806-i jenai vereség után kritikus helyzetbe sodorta. De Napoleon akkor már kereste a német fejedelmek barátságát s elég volt, hogy Karl August belépett a Napoleon patronátusa alatt akkor frissen alakult Rajnai Szövetségbe s ezzel az egyetlen gesztussal megmenthette magát és fejedelemségét. A terjeszkedő ozmán hatalommal a dolgokat nem lehetett ilyen könnyen eligazítani.

Az eltérő helyzethez képest mennyivel mások a két udvar párhuzamos alakjai. Az 1456. és 1457. év kritikus volt a Hunyadi-házra nézve. János csakhamar a nándorfehérvári tüneményes diadal után hirtelen meghalt, Cillei megkezdte családjá ellen a nagy intrikát és *Szilágyi Erzsébet* hamarosan megérte, hogy idősebb fiát lefejezték, az ifjabbat pedig fogásba vetették és külföldre hurcolták. Az erőslélkű asszony, aki férje életében is maga igazgatta a családnak óriási kiterjedésű birtokait, a Hunyadi-ház nagy krízisében fivérével, Szilágyi Mihállyal pártot szervezett s így trónra tudta emelni Mátyást, akit Vitéz Jánosnak, a Hunyadi-család tudós barátjának tanácsára már humanisztikus nevelésben részesítettek.

Szilágyi Erzsébet sorsánál mennyivel enyhébb volt a weimari anya-hercegnének, *Anna Amáliának* élete. Az ő férje, II. Ernst August is korán elhalt s a fiatal özvegynek, aki Nagy Frigyes unokahuga volt, nemcsak gyermekeinek nevelését, de a hercegség kormányzását is kézbe kellett vennie. Pompásan felelt meg mind a két hivatásának. A kis állam uralkodása alatt felvirágzott, fiai mellé pedig nevelőnek meghívta Wielandot s ezzel a tényével már ő kezdte meg Weimar-

nak a németiség szellemi központjává tételét, amit azután nagy fia, Karl August Goethe, Herder és Schiller magához vonásával folytatott.

Magyarország nem állhatott volna meg nagy államférfiak nélkül, a politikai vezetés szempontjából megelőztük Weimart. Fritsch weimari miniszter bürokratikus elfogultságából kézzel-lábbal dolgozott Goethe meghívása ellen s ebben az ügyben még lemondását is beadta. Ezzel szemben Vitéz János, aki Mátyás uralkodásának első szakában a vezető államférfi volt, nemcsak hogy nem zárkózott el a kulturális befolyások elől, hanem ellenkezőleg a Hunyadi-ház missziójára nézve az volt az elgondolása, hogy János hadi dicsőségét Mátyásnak kulturális hírnévvel kell kiegészítenie. Csak ennek a politikai koncepciónak világában érthetjük meg a bel- és külföldi humanistáknak az udvarba vonását és olasz művészeknek Magyarországra hívását.

Így *Budán* és *Weimarban* egyaránt *kultúrgócpon*t alakult ki és mégis mily eltérés a kettő között. Vitéz és Mátyás szeme előtt a quattrocento olasz signoreinek, fejedelmeinek képe lebegett, akik nagyobbbrészt újabbkeletű uralmukat az udvar kulturális fényével akarták alátámasztani s mintegy igazolni. A Hunyadi-ház sem volt generációkra visszatekintő régi dinasztia, neki is a pusztai katonai erőn felül igazolásul még más jogcímekre is szüksége volt s a korszellem ezt főleg az irodalom és a művészet nagyarányú pártolásában látta. A Hunyadiak mecénátusa tehát nemcsak Mátyás egyéni ízléséből fakadt, hanem higgadt politikai megfontolásnak is eredménye volt. A quattrocento és cinquecento mozgalmának szépségét lényegesen emeli, hogy irodalom és művészet, humanizmus és renaissance párhuzamosan haladtak, bár a művészeti virágzás volt az értékesebb, amely bennünket ma is megragad, míg a latin nyelven író humanisták és velük a szegény Janus is ma már inkább csak a szakembereket érdeklik. Ehhez képest Mátyás nem érthette be azzal, hogy udvarába hívta jóformán az összes magyar humanistákat, hanem olasz művészeket kellett rávennie arra, hogy Magyarországra jöjjenek.

Hogy Mátyás a kulturális *mecénások* szerepére vállalkozhatott, azt nem csekély részben *Vitéz János* előkészítő munkájának köszönhetette, aki nemcsak unokaöccsét, Janus Pannoniust, hanem számos magyar ifjút küldött Ferrarába, Padovába, Bolognába, Rómába s így — mikor Mátyás udvarát kialakította — már megvoltak hozzá az Olaszországban humanisztikus kiképzést nyert magyarok. Vitézen kívül mások is küldtek tanulókat az Alpokon át, többen meg a saját költségükön mentek. Az Olaszországban iskolázott magyar humanisták körében a legkiválóbb a mi Janusunk volt, akit már Ferrarában csoda-gyerekeknek tekintettek, mert korán olyan latin verseket költött, melyeket Itália humanistái általánosan olvastak és csudáltak. Az 1471—72-i meghasonlás után Vitéz és Janus kiestek Mátyás udvarából, Kosztolányi György már előbb Rómába költözött s ezzel háttérbe szorulnak a magyar humanisták és helyüket Beatrice királyné és Bonfini vezetése alatt olaszok foglalják el.

Művészeti téren Mátyás olyan előkészítő munkára, amit tudósképzés terén Vitéz végzett, nem támaszkodhatott s így az építészeket és szobrászokat Olaszországból kellett hívnia. Sajnos, a legjobbakat bajos volt Magyarországra csalni, amelynek a napsütéses Itáliában északi, zordon híre volt, ahova az utazás sok kellemetlenséggel, sőt veszedelemmel volt egybekötve, ahol állandó volt a harci zaj és közel az ádáz török. Ez egy századdal később még I. Ferenc francia királynak is csak nehezen sikerült. A nagyok közül Andrea Verrocchiot, a veleneci Colleoni-szobor megalkotóját, Mátyás hiába hívta, de Benedetto da Majano, a firenzei Palazzo Strozzi híres tervezője már engedett a hívásnak és járt Budán. Úgy a humanisták, mint a művészek közül a kisebbeket természetesen már könnyebb volt Magyarországra hozni. A másodrendű olasz művészek e csoportjából különösen két építészt és egy szobrászt ismerünk. Az építészek közül a bolognai Fieravanti Aristoteles volt Magyarországon; Chimenti Camincia meg éppen kétszer is járt Mátyásnál és szolgálatában annyira buzgólkodott, hogy a végén, mikor malomtervek előkészítése végett dunai tanulmányutat tett, Vasari szerint, túlerőltette magát és ebbe pár

nap alatt belehalt. Itt palotákat, kerteket, kutakat, templomokat és várakat tervezett, amelyeknek díszítésében Baccio Cellini, a híres Benvenuto nagybátyja segédkezett neki. A szobrászok közül Giovanni Dalmatáról tudjuk, hogy Mátyás udvarában dolgozott. Persze a művészeti mecénátus világtörténeti relációban is nagygyá, hogy úgy mondjam klasszikussá csak akkor válik, ha a felkarolt mesterek élén olyan elsőrendű csillagok állanak, mint II. Gyula pápa mellett Michelangelo, X. Leónál Rafael, Lodovico il Moronál Lionardo da Vinci és IV. Fülöpnél Velasquez. Szóval a felkarolt művészek méretei és értéke a döntők végelemzésben a mecénás nagysága tekintetében is. De annak ellenére, hogy a quattrocento Magyarországnak és Mátyásnak helyzete ilyenek megnyerését kizárta; mégis valami nagyszerű van abban, hogy a török és a német birodalom között őrlődő, állandóan harcban álló országban egy keleti magyar nemzetség már a második generációban olyan mecénást tudott adni, akiről még egy századdal később is Vasari művész-életrajzaiban annyi melegséggel ír s akinek könyvtára roncsai: a Corvin-kódexek még ma is büszkeségei Európa nagy múzeumainak.

A XVIII. század kisebb német udvaraiban megismétlődött az, amit a XV. és XVI. században Olaszországban láttunk: az udvari műpártolás. De a németek nem a Medicieket és Sforzákat, nem az Estéket és a Gonzagákat, nem a Montefeltréket és a pápákat utánozták, hanem a Napkirálynak versaillesi udvarát. Még Nagy Frigyes is teljesen francia szellemi befolyás alatt állott, Voltaire-rel és számos kisebb jelentőségű franciával vette magát körül, maga is franciául írt és Watteau képeit vásárolta. Ez a nagy elme nem vette észre, hogy életének folyamán Németországban bölcselek, írók és költők emancipálták a német szellemet a francia litteratura befolyása alól és hamarosan olyan német irodalmat teremtettek, amely — mint teljesen egyenrangú — odalépett a régebbi és fejlettebb angol és francia irodalom mellé.

És amihez nem volt szeme Nagy Frigyesnek, azt meglátta, észrevette Anna Amália és fia: Karl August. A döntő meghívások a XVIII. század hetvenes éveiben történtek;

1772-ben elsőnek megérkezik Wieland, 75-ben követi Goethe, 76-ban pedig Herder. Schiller előbb a jenai egyetemen történelmet tanít, de 99-ben már ő is átköltözik Weimarba, hogy azután Goethével összefogva irányítsák a német szellemet. Karl August Németország minden részéből szedi a legjavát. A távoli Kelet-Poroszországból Herdert, aki a különböző népek sajátosságát költészetükből mutatta ki, Würtembergből Schillert, a régi birodalmi városok polgársága köréből Biberachból az Oberon szerzőjét, Wielandot és Frankfurtból Goethét.

Ez a weimari Musenhof főképen irodalmi volt. A művészetek közül számottevő módon csak az irodalommal legszorosabb összefüggésben lévő színművészetet pártolták. Mert egy nagyszabású művészeti mecénátus költségeit a kis weimari hercegség állampénztára már nem bírta volna el. Goethének, Schillernek, Herdernek és Wielandnak elég volt évi fizetést adni; Weimarba hívásuk és méltó ellátásuk révén már meg volt teremtvé az irodalmi gócpont. A weimari állami színház fenntartása már költségesebb volt.

A művészeti mecénátus tekintetében Mátyás volt szerencsebb helyzetben, mert uralkodásának második felében nemcsak Magyarország pénzügyi forrásai állottak rendelkezésre, hanem Szilézia, Morvaország és Alsó-Ausztria állami bevételei is. Erre a széles pénzügyi alapra helyezkedve Mátyás megbírta nemcsak építkezéseinek költségeit, hanem azt is, hogy könyvtárának kódexeit a kor legnagyobb miniátoraival illusztráltatta. Általában elég sokat elmélkedtek azon, hogy Mátyás művészeti mecénátusa miben csúcsosodott ki. Míg az olasz levéltárakból nem bukkanik elő valamely új, meglepő adat, addig — meggyőződésem szerint — a Corvin-könyvtár kódexeinek művészi díszítésében kell annak súlypontját keresnünk.

Az irodalmi és művészeti mecénátus mellett a tudománypártolás terén is megragad bennünket egy párhuzam. Nagy Lajos alapítása, a pécsi egyetem akkor már elsorvadt vagy sorvadóban volt; új egyetem alapítása vált tehát szükségessé. Mátyás Janus Pannoniust diplomáciai misszióban

Rómába küldte s ezt az alkalmat arra is felhasználta, hogy Janus útján II. Pál pápától privilégiumot eszközöljön ki a tervezett új pozsonyi egyetem számára. Mint majdnem minden német államocskának, azonképen a weimari hercegségnek is meg volt a maga egyeteme : Jena. Ennek föllendítésén pedig, mint Karl August minisztere, Goethe fáradozott. A nagy költő a természettudományok és azok sorában különösen az optika iránt érdeklődött és vannak, akik az optikának behatóbb művelését Jenában s végső kifejlődésben a Zeis-művek alapítását is a Goethe által adott impulzusra vezetik vissza.

Karl August körében a legfényesebb tehetség kétségtelenül Goethe volt ; Mátyás udvarában Janus Pannonius, aki rövid élete ellenére is a quattrocentoban *európai hírnévre* tudott szert tenni. Udvari emberré vált mindkettő, sőt államférfivá. Janus Mátyás király kancelláriájában dolgozott, Goethe Karl August minisztere lett. Janus a pécsi püspökség és Szlavónia bandériumainak élén hadbaszállt, ott táborozott Boszniában és Morvaországban. Goethe elkísérte urát az 1792-i francia hadjáratba és volt a hirhedt valmyi ágyúzásnál.

Szeretettel szedegettem össze ezeket a párhuzamokat, nemcsak mint a Janus Pannonius Társaság tiszteletbeli elnöke, hanem mint annak a Klebelsberg Ferenc pénzügy-miniszternek is az utóda, akinek rokona és fogadott leánya volt Ulrike Levetzow. Az az Ulrike Levetzow, aki Goethet a Marienbader Elegie megírására ihlette s aki naiv szerelmével bearanyozta az agg költő utolsó éveit.

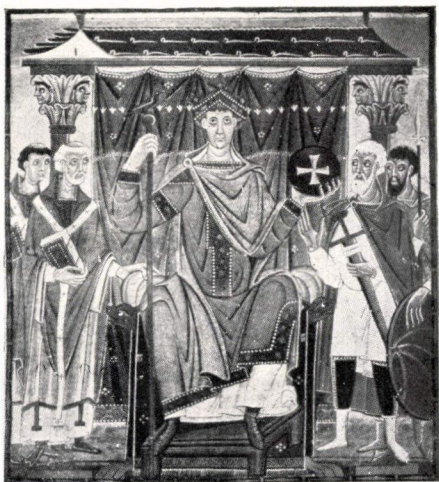
A magyar királyság megalapításának világpolitikai háttere.

Az ezredik év világpolitikai panorámáját két kilátópontról kívánám szemügyre venni: Rómából és Esztergomból.

A történettudomány évtizedek óta vizsgálja Nagy Károly császárrá koronázásának motivumait, politikai értelmét, világtörténeti hatásait. Csak abban egyezik meg a kutatók tömege, hogy az, ami a 800. év karácsonyán a római Szt. Péter templomban lejátszódott, az egyetemes történelemnek egyik legfontosabb és legsajátságosabb mozzanata; értelmezésében már a legszétágazóbbak a vélekedések. A nagykárolyi birodalom és a Szentszék kapcsolatainak lényegét fürkészve, legújabbán egy fontos okmány került a vizsgálat előterébe. Arról a levélről van szó, melyet négy évvel a római koronázás előtt Nagy Károly intézett III. Leó pápához, válaszul az akkor — 796-ban — trónralépett egyházfő választási híradására.¹

Leó pápa megküldi a frank királynak Róma zászlaját és kulcsait, felszólítván őt, hogy a rómaiaktól a hűségesküt vegye ki. Ám Nagy Károly válaszában ezekre a célzatos javaslatokra nem is reflektálva, rendkívül éles vonalakkal határozza meg saját viszonyát a pápasághoz. Szüntelen utalásokkal arra a kapcsolatra, mely a most elhunyt I. Adorján pápához fűzte őt, Károly megállapítja a maga „imperialisz-

¹ Ezt a „Wahlanzeige“-t I. Jaffe-nál, Regesta I. p. 307. — Károly válaszelevelét: Mon. Germ. Hist. IV. (Epist. Carol. Aevi II.) No. 93, p. 136. — Az okmány jelentőségét elsőként Albert Brackmann világította meg: „Die Anfänge d. Slavenmission und die Renovatio Imperii d. J. 800.“ SB. Berl. Ak. 1931. IX. — Kapcsolatos ez B. korábbi cikkével: „Die Ostpolitik Otto des Grossen“, Hist. Zeitschr. Bd. 134 (1926) S. 242—256. B. két dolgozatának sokat köszönök. A Nagy Károly császárrá koronázásával foglalkozó nagy irodalomra itt nem kell utalni; megemlítem a legújabb nagyméretű művet: Karl Heldmann: Das Kaisertum Karls d. Grossen. Theorien u. Wirklichkeiten. Weimar 1928, mely az egész vonatk. irodalomban is eligazít.

III. Ottó a reichenauai Evangeliariumban (Münchenben). 998 körül(?). A balfelől hódoló négy női alak a feliratok szerint: „Roma“, „Gallia“, „Germania“, „Sclavinia“ (jobbról-balra, legelöl tehát „Róma“).

III. Ottó a reichenauai Apokalypsis-kéziratból (Bambergben). 1001 körül(?). A natio-k hódolnak a császárnak: „distincte gentes famulant(ur) dona ferentes“. A nemzeteknek tehát már nincsen nevük. A császárt („servus apostolorum“!) szt. Péter és Pál koronázzák.

tikus“ és egyházpolitikai céljait, de ugyanakkor félreérthetetlen hangsúllyal jelöli ki a pápa szerepét is a diadalmas hódítópolitika folytán szüntelenül bővülő keresztény világnak igazgatásában.

Ez a szerep — Nagy Károly szerint — lényegileg lelki és szellemi lehet csak. *Nostrum est — vestrum est*: immár „császári“ parancsok formája ez. *Nostrum est*: az uralkodói feladat az egyházat pogányok és hitetlenek támadásaival szemben megvédeni künt, — bent ellenben a katolikus vallás elismertetésével megszilárdítani. — *Vestrum est*: a Te feladatod, Szent Atyám, Istenhez emelt kézzel segíteni hadseregemet, hogy a Te közbenjárásoddal a vezérlő és adakozó Isten a keresztény népet Krisztusnak ellenségei felett győzelemhez segítse és Krisztus neve az egész világon tündököljön.¹

Világos, hogy a pápa a római lokális „kis“ politika körébe kívánja belévonni a nagyhatalmú frank királyt, akinek hódolattal ajánl fel olyasmit, aminek adományozása kuriális felfogás szerint az ő, a pápa, joga. Ezzel szemben a király a helyi politika ösvényéről az ecclesia universalis világpályájára akarja szorítani III. Leót s e pályán csupán a lelki irányítást szánja neki.

A szerepeknek ilyen elosztása alapján „sérthetetlen szövetséget“ — *inviolabile foedus* — kíván a király a pápával kötni; ebben a szövetségben a világi hatalom teljessége félreérthetetlenül az uralkodóé s az Egyház fejének annyi marad, amennyit Károly néki kiosztani helyesnek tart. E fontos levél megírásakor Nagy Károly már Európa urának érezte magát s bizonyára a császárság felé is törekedett, — ám aligha abban a formában kereste, melyben 800. karácsonyan elnyerte.

Mert a négy évvel a levél után elkövetkezett meg-

¹ *Sicut enim cum beatissimo patre praedecessore vestro, sanctae paternitatis pactum inii, sic cum beatitudine vestra eiusdem fidei et caritatis inviolabile foedus statuere desidero; quatenus, apostolicae sanctitatis vestrae divina gratia advocata precibus, me ubique apostolica benedictio consequatur, et sanctissima Romanae ecclesiae sedes Deo donante nostra semper devotione defendatur. Nostrum est: secundum auxilium divinae pietatis sanctam undique Christi ecclesiam ab incursu paganorum et ab infidelium devastatione armis defendere foris, et intus catholicae fidei agnitione munire. Vestrum est, sanctissime pater: elevatis ad Deum cum Moyse manibus nostram adjuvare militiam, quatenus vobis intercedentibus Deo ductore et datore populus christianus super inimicos sui sancti nominis ubique semper habeat victoriam et nomen domini nostri Iesu Christi toto clarificetur in orbe.* Mon. Germ. Hist. Epist. IV., Carolini Aevi II, 136—8.

lepetésszerű consecratio ismét — hacsak egy muló, de mégis világtörténeti pillanatra — a pápát az adó, s a barbár királyt az elfogadó féllé tette: a *renovatio imperii*, a megújult római császárság, a pápaságnak tradicionális és részben világian értelmezett hatalmából vált tette s a korona Krisztustól a római püspök közvetítésével szállt a császárra. Ezzel magyarázható Károly mélyszékes ellenérzése a koronázásnak kétségtelenül erőszakos és célzatos lépésével szemben.¹

Károly a 800. évi koronázás szimbolikájával szemben a maga imperiumát, imperiumának a sacerdotiummal való kapcsolatát — ama 796. évi levél tanúsága szerint — más-ként kívánta megvalósítani. A „Nostrum-vestrum“ levél az avarok legyőzése után íródott, — akkor, amikor a Karoling birodalomra nagy területek civilizálásának feladata szakadt reá. 798-ban a pápa — Nagy Károly utasítására² alapítja meg a salzburgi érsekséget, mint az avar birodalomnak szánt missziós középpontot. 803-tól fogva Károly innen — Salzburgból — fogja az avar és szláv missziós munkát irányítani. „A Karoling szlávmisszió kezdetén tehát Nagy Károly szövetséget teremt Rómával.“³

Ez a szövetség — ez az *inviolabile foedus* — két századra, tehát egészen a magyar állam megalapításáig mértékadó irányvonala lesz a birodalom politikájának. Valahányszor a német birodalom az *incursus paganorum* és az *infidelium devastatio* veszedelmeivel megküzd és a maga politikai hatalmát és ezzel Krisztus egyházát a keleti határokon túl kívánja meggyökereztetni, — valahányszor tehát a birodalom határbiztonsága s expanziója érdekében misszióra is vállalkozik, a nagykárolyi *foedus* szereposztása fog érvényesülni. Így történik ez ismét, mikor 150 évvel később, 962-ben Nagy Ottó az északi szlávság meghódításának küszöbén megújítja a római császárságot, tehát a szentszékekkel szövetségre lép; így történik, amikor III. Ottó 1000 körül II. Szilveszter pápának osztja ki a *vestrum* szerepet: mint ahogy Károly és Nagy Ottó, ugyanúgy III. Ottó is az egyetemes Egyház fejének és nem a német episcopátusnak szánja a missziós feladatot.⁴ De — mutatis mutandis —

¹ Károly indulatát Leó tetteivel szemben életírójának szavai tükrözik: „Quod primum in tantum aversatus est, ut adfirmaret, se eo die . . . ecclesiam non intraturus, si pontificis consilium praescire potuisset.“ Einhard, Vita Caroli Magni . 27.

² III. Leó levele Nagy Károlyhoz (Germ. pontif. I, 9. 19.)
... „vestra excellentia mandasset nobis per ipsum...“

³ Brackmann, Anfänge etc. 9. l.

⁴ U. o.

sokkal kisebb mértékben e séma érvényesül akkor is, midőn az ifjú magyar állam konszolidálódni kíván s ezért missziós feladatra rendezkedik be. Szent István római legációja — mint később látni fogjuk — *voltaképpen a római Szent-székekkel való ilyen missziós célzatú in violabile foedus-nak megteremtésére irányul.*

Nagy Ottónál csak keleti politikájának egy része érdekel bennünket. A lényeg e részben az, hogy a 955-ben alapított magdeburgi püspökség nyomban a 962. évi császári koronázás után érsekséggé leszen és pedig — „*ad dilatandos fidei christianae terminos et Sclavorum indomitas gentes . . . iugo Christi subdendas . . .*”¹ tehát kétségtelenül a legtágabbkörű missziós feladattal. Magdeburg megalapítása az északnémet párhuzam a délkeleti Salzburg alapításához. Nagy Ottó keleti politikájának kifejlése s ezzel kapcsolatosan viszonya három pápához, kik a kuriális álláspontot a legkülönbözőbbben érvényesítik, igen komplex és változatos folyamat; bennünket azonban itt csupán az foglalkoztat belőle, hogy éppúgy, mint Nagy Károly, I. Ottó is a „Róma-eszméből” meríti keleti hódító és civilizációs politikájának erejét. A „Róma-eszméből” meríti, amennyiben fején immár a császári koronával, szoros kapcsolatban a magától függővé tett pápával, önálló missziós központokat — a német egyházi szervezettel már csak lazábban kapcsolatos érsekségeket — alapít s ezzel hódító politikáját kiemeli a szűkebb nemzeti korlátok közül s beléállítja az *Imperium christianum* világtérítő egyetemes programjának kereteibe.²

Fokozottabb mértékben, sok tekintetben elmélyítve és „sublimálva” áll ugyanez III. Ottóra nézve, aki német birodalmát még tudatosabban tágítja ki világbirodalomká.

A magyar királyság bölcsőjénél két világtörténeti alak áll, akikre nézve az új adatok sora s a régi, de részben kellőkép nem méltatott adatok újraértelmezése döntően megváltoztatta a közkeletű felfogást. III. Ottót és II. Szilvesztert ma másként kell látnunk s megítélnünk, mint két évtizeddel ezelőtt, mikor a magyar királyság megalapításáról való, ma is élő közfelfogás kialakult. Önként értetődik, hogy ez

¹ P. Kehr, Urkundenbuch d. Hochstifts Merseburg I 4 n. 3-ból idézi Brackmann.

² „Nach allem . . . dürfen wir . . . sagen, dass Ottos I. Pläne zu den umfassendsten gehörten, die ein deutscher Staatsmann in Osten verfolgt hat. Sie haben von Holstein im Norden bis nach Ungarn im Süden und im Osten bis nach Kiew gereicht.“ Brackmann, Die Ostpolitik etc. 255.

az „átértékelés“ kettőjük *viszonyára* is kiterjed és magyar szempontból talán ez a legfontosabb.¹

III. Ottót a világtörténet úgy ismeri, mint Phaëthont, mint a napkirály fiát, aki ifjui szertelenséggel és vakmerőséggel ragadja meg a napszeker táltosainak gyeplőit és a mélységbe zuhanva bűnhődik és utána rom és pusztulás marad. Nemcsak a romantikus történetírás hagyatéka ez a kép, azé a történetírásé, mely a huszonkét éves korában idegen földön halálát lelt ifjú császár rövid és szerfelett mozgalmas és vonzó életéből mást, mint tragédiát nem tudott formálni. Hiszen a kisértésnek valóban nehéz volt ellentállni. Ottó tervei szokatlanul nagyratörő politikai ambíciókat árultak el; olyan birodalom megteremtésén fáradozott, melynek a korviszonyok s a közhangulat bizonyára nem látszottak kedvezni. Francia nagyanyjának és görög anyjának vére az Ottók német vérével keveredett benne. Műveltsége a kor szellemi színvonalát messze meghaladta s fiatal kora is meglepő volt. Két faji világot próbált áthidalni: a németiséget az olaszszággal birodalmi egységbe vonni; közben hódító pillantása átfogta az akkor messze és kalandos keletet, — Lengyelországot és Magyarországot. Mikor Paternóban, 1002-ben örökre lehunyta szemét, éppen Itália földjére érkezett menyasszonya, a bizánci hercegnő, ki hivatva lett volna a másik „Rómát“, Konstantinápolyt a fiatal császár aventinusi palotájához közelíteni. De ugyanabban a halálos órában Róma kapui éppen bezárultak Ottó előtt és ő távol halt meg apái földjétől, a német világ szemrehányó morajlása közben. A morajlás máig sem múlt el s Ottó emléke napjainkig viseli a megbántott német nacionalizmus hagyományossá vált bírálatait.²

¹ III. Ottó korának, az alább sűrűn említett „Róma-eszmének“ II. Szilveszter alakjának részletes és új anyagon nyugvó tárgyalása P. E. Schramm művében: *Kaiser, Rom und Renovatio*, 2 köt. Lpg. 1929. — Itt utalok a *magam* dolgozataira: Szent István és a Róma-eszme, Bp. Szemle 1926. — Mit tudunk a szentistváni Intelmek szerzőjéről? Magyar Nyelv, 1931. — A Minervá-ban 1930 óta megjelenő nagyobb tanulmányom: Szent István politikai testamentuma, külön fejezetben foglalkozik „A magyar államalapítás és a Róma-eszme“ kapcsolataival (Min. 1930. 134—140). — Silvester egyéniségéről: Fritz Eichengrün, Gerbert (Silvester II.) als Persönlichkeit, Lpg. 1928, ahol az egész régebbi irodalom megtalálható.

² Jellemző példája a régebbi felfogásnak Hans Prutz-nál: *Staatsengesch. d. Abendlandes i. M.A.*, Berlin, 1895, I 249—263. „Die phantastische Erhebung über die Schranken nationalen Lebens . . . machte III. Otto geradezu zum Feinde der nationalen Zukunft seines Volkes.“ 257 l.

Éppen ez a morajlás a romantikus történetírás mentése is: már az egykorú források Ottó terveinek és rövid élete munkájának kritikájától hangosak. Querfurti Brunó „*Vita quinque fratrum*”-ja híven látszik tükrözni a korabeli Németország vélekedését: Szülőhazáját, a gyönyörű Németországot már látni sem akarta — olvassuk a panaszt. — Csak Rómában lelte kedvét . . . Rómát akarta a régi dicsőségre visszavezetni . . . tévedett, mint ember . . . jó császár volt rossz ösvényen.¹

Brunótól Giesebrechtig és Prutzig, 1000-tól 1900-ig, folyvást formálódik és bővül, de mindig ugyanabban az irányban. III. Ottó jellemképe, a fantaszta ifjú,² akiben megdöbbenő ellentétek drámaian feszülnek, akiben a cluny-i eszményekből táplálkozó aszkézis küzd a világhatalom mániákus vágyával és a bizánci udvari pompa imádatával. „*Peccatum regis hoc fuit* . . .”

Torzkép ez, mellyel ma már leszámolhatunk. III. Ottó tragikumuma nem hajlamaiban, vérében, terveiben volt, hanem elsősorban s talán egyedül: korai halálában. Világbirodalmának terve éppúgy nem légvár, éppúgy korában gyökerezik, mint annyit felhánytorgatott lelki sajátosságai: vallásosságában és miszticizmusában nincsen érthetetlen vagy motiválatlan vonás. Bizánci jellegű udvara Rómában jellemző külsőség, de nem lényegi eleme politikai gondolkodásának. A gondolat maga nagy és merész, de egészében reálpolitikai gondolat, — logikus kifejelete a nagykarolyi *renovation*-nak és a karoling-ottói keleti politikának.

Magát a *Renovatio Romani Imperii*-t is — III. Ottó pénzeinek híres felirata volt ez! — ma már másként ítéli meg, mint az előttünk járt nemzedék. Nem egy Rómaigézettől megszédült ifjú lázálma ez, nem valaminő magá-

¹ Cum plura bona fecisset, hac in parte erravit ut homo . . . Nam cum sola Roma ei placeret, et ante omnes Romanum populum pecunia et honore dilexisset, ibi semper stare, hanc renovare ad decorem secundum pristinam dignitatem ioco puerili in cassum cogitabat. *Peccatum regis* hoc fuit. Terram suae nativitatis delectabilem Germaniam iam nec videre voluit; tantus sibi amor habitare Italiam fuit. . . . Erat autem bonus caesar in non recto itinere . . . Romulea tellus . . . adultera pulchritudine adhuc melius placet . . . Inveteratae Romae mortuum decorem renovare supervacuo labore insistit . . . Solet enim amor transeuntium rerum cecare mentes hominum . . . — . . . Semper monachorum *spiritualia* querebat; humilitas autem maxima in eo erat . . . quasi non haberet hic manentem civitatem, futuram toto desiderio inquisivit. Bruno, *Vita Quinque Fratrum* ed Kade, Mon. Germ. Hist. Script. XV, Pars I, p. 722—4.

² L. M. Hartmann: *Gesch. Italiens* IV, I, 104 l.

ban álló tünemény, hanem multban, hagyományokban, lelkekben és tényekben mélyen gyökeret vert általános politikai eszme. A „Róma-eszme“ — melyet az utóbbi évek gondos kutatása teljesen feltárt¹ számos vonásában látszólag doktrinér és ideologikus elemeket is rejt; valójában szerves és ép gondolatkör. „Róma“ az Ottók százada számára — s bennünket itt csak az érdekel — a világhírodalmat jelenti, az emberiség nagy szervezeti egységét, mely emellett éppúgy lelki, vallásos, mint kulturális egység is. Később, Dante korában, egyszerűen a „humana civilitas“ (Kern), itt, III. Ottó idejében, még kevésbé intellektualizálva, de már éppoly tudatosan: a kereszténnyé vált római császárság élő emléke, leginkább nagykonstantinusi alakjában eggyéforrva az egyházzal, s látható fejével, a pápával.² A karoling-ottói birodalom csupán nemzeti szerkezet; amíg Aachenben székel, „*rex romanus*“ addig az uralkodó, egy „római módra“ való király csupán; „*Imperator Romanorum*“ akkor leszen, amikor maga az „Urbs“ befogadja, a pápa teszi fel fejére a koronát s ezzel kitárul előtte az egyetemes emberiség s fejet hajt előtte, Krisztus felkentje előtt, *minden nép és faj*: „*Nostrum, nostrum est Romanum Imperium*,“ — „a miénk, a miénk a római birodalom, erőt ad gyümölcsöző Itália, katonátontó Gallia és Germánia és *nem hiányzik nálunk a szittyák hatalmas királysága sem*. A miénk vagy, Caesar, a rómaiak császára és Augustus, aki a görögök fejedelmi véréből származol, császárságoddal a görögöket felülmulod, öröklés jogán a rómaiaknak parancsolsz és elmédvel és szavaddal mindkét nép felett jársz.“³ Ottónak ilyen világuralkodói képét rajzolja meg hűséges pápája, Gerbert-

¹ A Róma-eszmét tárgyaló irodalom az utolsó évtizedben nagyon megszorodott. Alapvető könyv Fedor Schneider, *Rom und Romgedanke im Mittelalter*-je, Mchn 1926. — Schramm művét fent idéztem. — Hasznos, bár gyakran feldolgozatlanul maradt anyagot hord össze Elisabeth Pfeil, *Die fränkische und deutsche Romidee des Mittelalters* című munkájában, Mchn. 1929, ahol bőséges irodalomösszeállítás is található.

² A Róma-eszme világtörténeti, különösen középkori távlatát jól ábrázolja Gerhard Laehr cikke: „*Vom ma. Imperium Romanum*“, *Die Antike*, VII., 1931, 120 l.

³ *Nostrum nostrum est Romanum imperium; dant vires ferax frugum Italia, ferax militum Gallia et Germania, nec Scythae nobis desunt fortissima regna. Noster es, Caesar, Romanorum Imperator et Auguste, qui summo Graecorum sanguine ortus, Graecos imperio superas, Romanis haereditario jure imperas, utrosque ingenio et eloquentia praevenis. Libellus de rationali et ratione uti, ed. Olleris, 1867, p. 298.*

Sylvester, de egykorú, sematikus ismétlődő ábrázolásokból tudjuk, hogy tipikusan így látta korá is. A reichenauai Josephus-kodex, az ugyancsak reichenauai „Evangeliarium“, a chantilly-i registrum, egy apokalypsis-kézirat: mindezek trónon ábrázolják az egyházi és világi hatalmasoktól körülvett III. Ottót, akinek négy nő hódol és térdet hajtva hozza eléje, bőségszarukban és tálakon, a népek ajándékait: *distinctae gentes famulant(ur) dona ferentes*...¹

Róma már III. Ottó óta „caput mundi“, mely „regit frena orbis rotundi.“ Általában minden hatalom és állami erő a *népi sokféleségén*, a szellemi és szokásvilág *változatos gazdagságán* nyugszik, mint a szentistváni Intelmek híres mondata is vallja.² Ez az igény a világbíráásra tudvalevően a középkori Róma-eszmének antik eredetű fontos eleme. A Birodalom a nemzetek *összességének*, ha nem, legalább *sokaságának* szervezete. A népek, amelyek a birodalom határain kívül esnek, elámulva függesztik szemüket a „világ fejére.“ Mindez nem ismeretlen, de nyomatékos hangsúlyozást kíván, mikor III. Ottó imperializmusát és missziós-expanziós politikáját megmagyarázni óhajtjuk. Ez a világpolitika pedig nem új, — minden elemével hagyományokból ered. Már II. Ottó idejéből származik, hihetőleg 981-ből az a figyelemreméltó szöveg, mely nemcsak az ottói Rómapolitikát alkalmas megvilágítani, hanem bennünket közelebbről is érdekel, mert a birodalmat csodáló és rettegő határos és szomszédnépek sorában ott „csikorgatja fogát“ *a magyar is* :

Slavus grunniat, *Ungarus strideat*,
Grecus miretur et stupeat, Sarracenus turbetur et fugiat.
Punicus persolvat tributum, Hispanus requirat auxilium.
Burgundio veneretur et diligit, Aquitanus letabundus ac-
[currat.

Dicat omnis Gallia : „Quis audivit talia?“

Dicat italicus populus levatis sursum manibus

„Per quel deu, hic est caesaris unicus Octonis magni filius !

¹ Az itt közölt bambergi Apok.-kódex képeinek felirata. A képek : P. E. Schramm művében : *Das Herrscherbild in d. Kunst d. frühen M. A.-s.*, Vorträge d. Bibl. Warburg I, 1922—23 (Apr. 1924). A képek kliséit a hamburgi Bibliothek Warburg engedelmével a lipcei Teubner cég volt szíves közlésre átengedni.

² De mor. instit. 6. : „Unius linguae uniusque moris regnum imbecille atque fragile est.“ Az Intelmeknek e mondatával több tanulmányomban foglalkoztam, így az Irod. Tört. Közl. XXXVII. és a M. Nyelv 1931 márciusi számában.

Dicant pauperum milia : Per ista mea anima,
Hunc mater nostra et domina genuit Adellayda !¹

Megigézetten ámulnak a népek s a szegények ezrei várják a császártól a fejedelmi *pietas* kegyelmét ; csak egy lépés ettől a csodaváró áhitattól a Róma-misszióig. Az „Imperium Christianum“-nak küldetése van : világrendet jelent, a népek békéjét, a lelkek harmoniáját, a civitas dei-t a földön. Szervesen illeszkedik belé ebbe az eszmekörbe az a karoling-ottói *keleti politika*, melyből itt kiindultunk.

Ez a hódító és civilizációs politika oly mértékben egygyéforrt az egyetemes Egyház céljaival, hogy a császárság misszós útját legjobban a római pápa egyengethette. Mint Nagy Károlynál és Nagy Ottónál már igazoltan láttuk, III. Ottó is *foedus* teremt a pápasággal, mely ilyként a császárság keleti-missziós politikájának eszköze. — *a pápa a nemzeti céljából kiemelt, nemzetfölöttivé tett keresztény világpolitika garánsa.*

Hogy a nagykárolyi „nostrum-vestrum“-elmélet, a szerepek megosztásán nyugvó császár-pápa közti *foedus* még élő valóság, fényesen igazolja vercelli-i Leo oly fontos „rit-musa“ 998-ból (Versus de Gregorio papa et Ottone augusto), mely a császárt és a pápát, mint „két égitestet“ ünnepli, akik világszerte elűzik a sötétséget és fényt öntenek az Egyházra ; a császárság ereje a kard, a pápáé a csengő Ige :

vos duo luminaria
per terrarum spacia
illustrare ecclesias
effugate tenebras
ut unus ferro vigeat,
alter verbo tinniat.²

Kétszáz évvel Nagy Károlynak előljáróban méltatott levele után, verses változatban jelentkezik itt a *két-hatalom-elmélet*.

A nostrum-vestrum nagykárolyi szereposztása még mélyül azáltal, hogy III. Ottó egészen új sikra állítja a pápaságot. Róma többé nem a pápa Rómája, hanem a *császáré*, de a pápa is *a császár pápája*. V. Gergely és II. Sylvester — a német és francia egyházfő — mind a ketten *III. Ottó je-löltjei és kinevezettjei*.

Voltaképpen hallatlan kezdemény, hogy a fiatal, szinte

¹ Részletesen foglalkozik e szöveggel Schramm i. m. I. 75. kk., 59—61. ll.

² Dümmmler, Anselm der Peripatetiker, Halle 1872, p. 78.

gyermekember-császár kiragadja Rómát és a pápaságot a korrumpált és anarchiába süllyedt helyi arisztokrácia hatalmából, kiragadja az olaszság kezéből és azzal, hogy egymásután két nem-olaszt kreál pápává, az Egyháznak is nemzetközi távlatot mutat. V. Gergely, a német Brun, a császárnak egyben rokona is volt; most, 998-ban foglalja el trónját az aurillac-i Gerbert—II. Sylvester, aki már névválasztásával is Nagy Konstantinus világbirodalmára emlékezteti az ottói századvéget. Sokat vitatott, sajátos és gazdag egyéniségével — melyre leveleinek és műveinek elemzése napjainkban mind több fényt vet¹ — itt nem kell foglalkoznunk. Ami bennünket érdekel, az kapcsolata III. Ottóval, — helye a császár egyházi és világpolitikájában, *szerepe a keleti misszióban és ezzel a magyar királyság megalapításában.*

Nem kíván részletes bizonyítást, levelezéséből világosan tűnik ki, hogy Gerbert az Ottók törhetetlenül hűséges alattvalója, aki a pápai trónon is megmaradt a „császár pápájának“, ha a pápaság felsőbbbség-jogcímeit doktrínában fent is tartotta.²

„Még soha halandónak hűségesküt nem tettem — írja egyik levelében³ — egyedül a szentemlékű Ottó császárnak Ez az esküm Theophanura és fenséges fiára, Ottóra is kiterjed.⁴ E hűségeskű évéből fentmaradt egy mélyen jellemző levele is II. Ottóhoz, mely így kezdődik :

„Domino suo Ottoni Caesari semper augusto, Gerbertus *quondam liber.*“⁵ Aki „egykoron szabad volt“, mindhaláláig függő viszonyba került a császárokkal; tanítványától *jutalomként* kapta meg Szent Péter székét.

De III. Ottó korántsem rokoni és személyi kapcsolatok crején érezte és tudta „Szent Pétert“ — mint a kor a pápai hatalmat jelképesen hívta — császári függőségében. Ellenkezőleg : a személyekhez való hajlandósága inkább enyhített a Szentszékkal szemben vallott szigorúan imperialisztikus álláspontján. II. Sylvester megkapta Ottótól a Ravennától délre eső fontos nyolc grófságot; ám *ajándékként* kapta s *olyan adományozási okirattal*, melynek szövege pompáserejű fogalmazásában, kiváltképpen alkalmas rá, hogy a regnum

¹ L. a 156. o. 1. jegyz.

² Sermo de inform. episcop. p. 270 (Olleris) : Honor episcopalis nullis poterit comparationibus aequari.

³ Nulli mortalium aliquando iusjurandum praebui, nisi divae memoriae Ottoni Caesari. Id ad dominam meam Theophanu ac filium eius Ottonem augustum permanasse ratus sum.

⁴ No. 159, Havet.

⁵ No. 1, Havet.

és sacerdotium viszonyát a magyar királyság meghatalmazásának évében kétséget kizáróan felfedje előttünk.

A híres 1001. évi okirat megdöbbenő élességgel és öntudatossággal adja Rómának s a világnak tudtául, hogy II. Sylvester pápa a „császárnak ordináltja és kreáltja“ és ha most a mondott nyolc grófsággal való rendelkezés joga reáruházatik. Szent Péter széke egyedül a császárnak Sylvester személye iránti szeretetéből élvezi ezt a fejedelmi kegyadományt, mint a császár önkéntes felajánlását abból, mi jog és hagyomány szerint egyedül az övé, a császáré és semmiképpen sem a pápáé és soha nem is volt az! A híres Konstantinusi donációt kiméretlenül hamisítványnak, commentinum praeceptum-nak és *scriptum imaginarium*-nak bélyegzi Ottó és elutasítja.¹

Ennek az ajándékozási okiratnak rendkívül fontos tartalmán és hangján kívül különösen figyelmet érdemlő a *protocolluma*. III. Ottó itt „az apostolok szolgájának“ hívja önmagát s gondos tanulmányok mutatták ki erről a szokatlan intitutatio-ról, hogy benne ezúttal nem a vallásos ifjú áhitata tükröződik, hanem elsősorban eszmei tartalmú és politikai célzatú terminológiával van dolgunk, melynek a magunk témája szempontjából rendkívüli jelentősége van.

Ennek az intitutatio-nak ez az előzménye. Mikor III. Ottó egy évvel előbb, 1000 kora tavaszán útrakel, hogy szentéletű barátjának, a cseh Adalbertnek sírja felett a lengyelországi Gnesen-ben érsekséget alapítson, egy másik intitutatio-t vizs magával. Egész lengyelországi utazásán, mindaddig, míg Aachenbe visszaérkezik, a császár ezt a címet viseli :

„*Servus Jesu Christi et Romanorum Imperator augustus secundum voluntatem Dei salvatorisque nostrique liberatoris.*“ Ebben a címben is soká a rajongó ifjú elhatalmasodó miszti-

¹ (1) In nomine sancte et individue Trinitatis. Otto *servus apostolorum* et secundum voluntatem Dei salvatoris Romanorum imperator augustus. (2) *Romam caput mundi profiteamur*, Romanam ecclesiam matrem omnium ecclesiarum esse testamur, sed *incuria et inscientia pontificum* longe sue claritatis titulos obfusse. (6) *Spretis — ergo commenticiis preceptis et imaginariis scriptis, ex nostra liberalitate* sancto Petro donamus, quae nostra sunt, non sibi, quae sua sunt, veluti nostra conferimus. Sicut enim pro amore sancti Petri domnum Silvestrum magistrum nostrum papam *elegimus* et Deo volente ipsum serenissimum *ordinavimus et creavimus*, ita pro amore ipsius domini Silvestri pape sancto Petro de publico nostro dona conferimus, ut habeat magister, quod *principi nostro Petro* a parte sui discipuli offerat. (7) Octo igitur comitatus pro amore *magistri nostri domini Silvestri pape* sancto Petro offerimus et donamus... Mon. Germ. DD. II. (Sickel) p. 818—820; Schramm II. 65.

cizmusának jelét vélte a német történetírás megtalálni. Nem régóta, mindössze egy-két éve tudjuk, hogy a „Jézus Krisztus szolgálja — Isten akarata szerint“ cím a bibliai frazeológiából merített jelzője az apostoloknak; hogy a keresztény császárok gyakorta apostoliaknak tartották magukat, azt bizonyítja Nagy Konstantinnak *ἱσαποστολος* mellékneve.¹

A császár új címe tehát, melyet keleti missziós útjára magával viszen: *hitvallás, világpolitikai program, jogcím!*

Hitvallás: Ottó az ágostoni Civitas Dei „boldog császára“, mert legfőbb gondja a krisztusi hit terjesztése.² *Jogcím*: mert az apostoli császár-hagyomány és jog szerint viszi ki a barbár és ifjú népek közé az Egyházat, ő jog szerint képviseli Rómát, „omnium ecclesiarum matrem“. De *világpolitikai program* is: mert — mint már rámutattunk — III. Ottónak ez az útja szakítja el a lengyel püspökségeket a német episcopátustól. A világbirodalom északkeleti határköve Gnesen.

A második új határkö — egyelőre! — a délkeleti Esztergom. Ugyanabban az időben, mikor a magyar fejedelem követsége Rómában megjelenik, hogy a pápától Thietmar híres szavai szerint — *gratia et hortatu imperatoris*, a császár kegyelméből és buzdítására átvegye a keresztény királyság attributumait³ — ugyanabban az időben III. Ottó felcseréli a „Jézus Krisztus szolgálja“ címet „az apostolok szolgálja“ címmel.

Ez az új intitultatio annál meglepőbb, mert látszólag kevesebbet mond, mint az, amelyet egy évvel korábban használt a császár. Ám ez csupán látszat. Csak körülményes vizsgálat tudta kimutatni e címről, hogy az „apostolok“ itt Péter és Pált jelentik, szimbolice tehát az apostolokat, mint valamely „jogi személyt“, egyszóval *Rómát magát*.

A *servus apostolorum* tehát a középkori közjogi és diplomáciai nyelv finom formulája s annyit jelent, mint „Rómának Isten kegyelméből való ura.“ S minthogy III. Ottó „Romam caput mundi profitetur“: *a világ ura!*⁴ Az a

¹ Schramm, I., 141 kk. V. e. dolgozat 167. l.-ját és ugyane lap 1. jegyzetét.

² Civ. Dei V. 24. V. ö. Balogh: Szt. Istv. polit. testamentuma, Minerva 1930, 161—64.

³ *Imperatoris gratia et hortatu* . . . hoc in regno suimet episcopales cathedras faciens coronam et benedictionem accepit. (IV. c. 59. Script. Rer. Germ. 1879, 971.)

⁴ Az analógia egyházi; a püspök e korban „egyházmegyéje szolgájának“ vallja magát. Pl. Piligrim híres magyar levelében (974, Fejér CD I, 260.) magát „Ecclesiae humilis servitor“-nak hívja. V. ö. a pápa címét: *servus servorum dei*.

III. Ottó, aki elsöpri a pápaság hagyományos világi birtokigényeit és békezüi kegyelemből, „liberalitate“ ad egykori mesterének, mint pápának nyolc grófságot; aki Lengyelországot politikailag és egyházszerkezettel elszakítja Németországtól és mint önálló egyházat Rómától közvetlenül függővé teszi; aki tervszerűen (*hortatu*) és kegyelemből (*gratia*) királysággá emeli Magyarországot, eljöttek látja az időt, hogy világhódító és térítő eredményeit, világbirodalmi igényeit ezzel az intitutatioval urbi et orbi hirdesse, — bizonyára nem utolsó sorban azért is, hogy a keletrómai fővárosban is meghallják, ahová ekkor már indulóban van a menyasszonytkérő követség. Mindezek az adatok bizonyító erejűek. Nem lehet kétséges, hogy Lengyelország és Magyarország III. Ottó céltudatos és tervszerű keleti missziós politikájának nagy állomásai, világbirodalmának *részei* — *non desunt nobis fortissima regna Scythae!* — melyek azon egy terv szerint épülnek ki s amelyeknek létrehívásában a Szentszéknek pontosan kijelölt *vestrum*-szerepe van.

Aki tehát Szent István koronázási esztendejében Rómából szemügyre veszi Európát, ezt látja:

Egy Rómára, mint középpontra tájékozott világbirodalom körvonalai vannak kialakulóban. Róma ismét a világ feje, a császári palatium, a népek vágyainak célpontja. A császárság — konstantinusi-karoling és ottói alapokon — megújult, hadi és diplomáciai sikerekkel megerősödött, cluny-i eszményekkel ivódott át. Az Aventinuson ott ül a *Mirabilia mundi*,¹ egy csodálatos képességű ifjú, akit családi hagyományai és vallásos és szellemi élete a világ uralmára rendelték. A pápaságot kiemelte a X. század erkölcsi és fegyelmi bomlásából; megszilárdította és megajándékozta, mert vallásos hite ezt parancsolta s mert politikailag szüksége volt rá; ugyanakkor a Szentszék a maga szándéka szerint töltötte be, a maga jelöltjeivel. A népek fölé emelte, mert német és francia pápát ültetett Rómába. A Kelet népeit — az európai civilizáció veszedelmeit — kezesekké tette és a keresztény királyság kereteibe szorította. Germaniát és Galliát Aachenből, — Rómából ellenben az egész, Konstantinápolytól nem függő világot kormányozza, tehát — erős közvetítéssel — Magyarországot is. De nem lehet távol az idő, amikor a nyugati és keleti Róma ismét egy uralkodó jogára alatt egyesülnek.

*

¹ Schramm, I., 185. 1. és 2. jegyzet.

A magyarságot, mely a kereszténység felvételétől fogva s azóta, hogy a nyugati kultúrális, gazdasági és családi kapcsolatai mindinkább megélénkültek, bizonytalanul kereste helyét az európai hatalmi rendszerben, — a magyarságot nagy mértékben érdekelte a német császárság politikai koncepciójának ilyenén átalakulása.

Nagy Ottó magyar győzelmei óta a magyarságot állandóan a viszonylag civilizált németiségben való felszívódás veszedelem fenyegette; a 70-es évektől, a kereszténység erőteljesebb beáramlása óta ez a veszedelem nem csökkent. A német episcopátus a maga térítő s ezzel adózó területének tekintette ezt a titokzatos és gazdag országot; de a Keletről jelentkező bessenyő veszedelem arra is figyelmeztette a magyarságot, hogy döntően Nyugat felé fordulva, ellenségként találja magával szemben az ősi keleti erőket, miktől elpártolt. Az európai politikai szerkezetbe való beilleszkedés tehát létkérdéssé vált.

Beilleszkedést — alávetettség nélkül keres Géza óta a magyarság. Ám a Nyugat 'misszió' alatt politikai expanziót is ért s a meghódított területek gazdasági kihasználását. Egy-egy missziós érsekség: a német keleti politika vára. Ebből a szemszögből kell Piligrim passauai érsek törekvéseit s egészen különös magyarországi szerepét megítélni. ■

Tudvalevő, hogy a passauai püspököt szertelen hatalmi ambíciói nagyméretű okirathamisításra csábították. Számára a nagy missziós példa nem az ír Szent Ágostoné, — akire maga hivatkozni szeret, — hanem a néhány évvel korábban megalapított magdeburgi érsekség, mely Halberstadtból kivált és önálló missziós középpont lett.¹

Ami Magdeburg északon, az lett volna — Piligrim tervei szerint — a Salzburgtól függetlenítendő Passau délen. Nyilvánvaló volt, hogy a várható ellenállást csak Passau fiktív történeti jogcímeivel küzdhetette le. Ezért a területileg egyházmegyéjébe tartozó, de megszűnt *lorchi érsekség* amaz igényével lépett a Szentszék elé, hogy Pannónia és Moesia, mint állítólag egykoron, ismét egyházmegyéjéhez csatoltassanak. Ezt az igényét a hamisított pápai bullák egész sorával kívánta igazolni. 974-ben VII. Benedek pápához intézett híres jelentése a magyar misszió sikereiről azzal a kritikával olvasandó, mely e nagy egyházpolitikus és genialis ember egész tevékenységével szemben jogosult.

¹ L. fent, valamint Hauck, Kirchengeschichte Deutschlands III. 177; u. itt Piligrim kitűnő jellemzése.

A kutatók nem látnak világosan a tekintetben, hogy Pilgrim missziója voltaképpen mért maradt abban. A feltevések egész sora mellett nem szabad elhanyagolni azt a leglényegesebbet sem, hogy Géza és István korának magyarsága ellenállást látszott tanusítani a német politikai célokat követő misszióval szemben. Adalbert szerepe azt bizonyítja, hogy a magyar fejedelmek szívesen ellensúlyozták a német egyház térítómunkáját szláv misszionáriusok tevékenységével.

III. Ottó világbirodalmi politikája és keleti missziós műve a magyar függetlenségi törekvéseknek tehát kedveztek.

Először nyílt alkalom rá, hogy a kereszténység nagy nyugati egyházszervezetével módszeres kapcsolatba kerüljön a magyarság, anélkül, hogy ezzel egyszersmind valamely környező ország püspökségének egyházmegyéjévé váljék. Először nyílt meg az út Róma és a pápa felé, anélkül, hogy valaki közvetítsen, vagy — ami ennél rosszabb — a német császárság ezt politikai intrika gyanánt fogja fel és megbossúlja. De ami mindennél fontosabb: először nyílt alkalom a római s valóban a római császársággal való megértésre, anélkül, hogy ez német hűbéresi viszonyt involvált volna. István felismerte a világpolitikai helyzetet s a római delegáció egy csapásra három nagy célhoz közelítette. A császársággal tartós, sőt szervi kapcsolatot létesíthetett s nem kellett a német birodalom szerkezetébe beleilleszkednie. Az egyháztól megkaphatta a keresztény fejedelmet megillető attribútumokat s mégsem került szembe a birodalommal. Egyházi szerkezetet építhetett ki, független érsekség vezérlése alatt s így nem lett egy német missziós érsekség tributáriusa. De távolról talán egy negyedik cél is feltűnt előtte: III. Ottó világbirodalmának részeként a Bizánccal való viszony is biztosíthatónak látszott. E felismerés és a cselekvés a felismerés nyomán: a nagy államférfiút jellemző tett.

Római legációjával István tudatosan illeszkedett be III. Ottó világbirodalmi keleti terveibe, miket Ottó udvarán élő sógora, Henrik herceg révén bizonyára minden részletben ismert. Vállalta István a *két-hatalomelmélet* következtéseit. A császár *rendeletére*, de a pápa *kezeiből* nyerte el a koronát. Tudta, hogy országa a római birodalom részévé vált, de tudta azt is, hogy ez a német határvidékektől, elsősorban a bajoroktól való függetlenséget jelenti s ez volt, amit kívánt. Végül vállalta az ottói keleti politika missziós kötelezettségét. Az apostoli kereszt, melyet a császár vagy talán a pápa küld neki, az „apostoli” jelző, melyet a pápa oly nyomatékkal említ s amelyen az újkorban adományozott cím is nyugszik,

félreismerhetetlen származékai az itt tárgyalt ottói intitutatio-nak a *servus Jesu Christi*-nek. A király előtt hordozandó kereszt: „velut signum apostolatus“; „ego sum apostolicus — mondja a pápa Hartwick szerint — ille vero merito *Christi apostolus*“.¹ A „rex pius, iustus et pacificus“ nagy középkori sémája — melynek egyik kifejezése a szentistváni Intelmek könyve — az ottói évtizedekben mintha kibővülne a „rex apostolicus“ *nomen*-ével. Érdekesen világítja meg ezt a gondolatkört Querfurti Bruno. A keresztényi fejedelem „dicsősége és üdvössége az Egyház gyarapítása“; ezáltal nyeri el a király a „nomen apostolicum“-ot Brun szerint kétirányú tevékenységgel jut el erre a dicsőségre a „jó“ uralkodó: külföldön pogánymissziót vállal (*laborat, ut baptizaretur paganus*) országában — keresztény híveinek — „békét oszt“ (*pacem donat*). A missziós gondolat, mely — mint láttuk — az ottói politikának oly fontos eleme volt, itt egyetemes, a keresztény világszemléletből folyó megokolást nyer, — a birodalmi imperializmus erkölcsi jogcíme lesz.²

Az esztergomi érsekség — a kor eszmélete szerint — nem-csupán a magyarságnak szólt, hanem új Salzbürg, Magdeburg vagy Gnesen lett: a hódító Imperium christianum egyik előretolt örse. Szólt az egész, még kereszténnyé nem vált világnak. Az új magyar király „apostoli“ rex christianus lett, hasonlatos III. Ottóhoz. Pápai koronáját 1000 *karácsonyán* tették fel fejére, ugyanazon az ünnepen, amelyen Nagy Károlyt koronázták. A koronázás szertartását a nép *acclamatio*ja kísérte, mint bármely nyugati uralkodóét.³ A magyar

¹ „Quibus auditis valde gaudis romanus pontifex, cuncta prout fuerant postulata, benigne concessit, crucem insuper ante regi ferendam, velut in signum apostolatus misit, ego, inquiens, sum apostolicus, ille vero merito Christi apostolus.“ Hartvicis Vita St. Steph. Regis 9, Endlicher p. 173.

² Brun levele II. Henrikhez: Nonne magnus honor magnaque salus regis esset, ut ecclesiam augeret et *apostolicum nomen* coram deo inveniret, hoc laborare, ut baptizaretur paganus, pacemque donare adiuvantibus se ad hoc christianis. Mon. Polon. I. Lemberg 1864, p. 223 sqq. V. ö. Schramm, I, 146. — A középkori uralkodói eszményről v. ö. már fentebb idézet dolgozataimat, melyek a szentistváni Intelmekkel foglalkoznak, különösen „Szent István politikai testamentuma“ c. tanulmányomat, Minerva 1930—1932. A „pax“ fogalmáról e korban: „Szent István, a békefejedelem“ címen a Magyar Nyelvben írtam, XXIII (1927) 452 kk.

³ „... presulibus cum clero comitibus cum populo *laudes congruas adclamantibus* ... Uncione crismali perunctus, diademate regalis dignitatis ... coronatur.“ Hartvic 5. U. így Leg. Maior. Az

királyság ez attributumok és szimbolumok erején összefonódott III. Ottó birodalmával és a Róma-eszmével.⁴

Balogh József.

acclamatio-ról, mint a kora-középkori koronázás fontos eleméről v. ö. Schreuer, *Die rechtl. Grundlagen d. frz. Königskrönung*, Weimar 1911, p. 33 kk. A koronázás időpontjáról: Hóman Bálint, *Magy. Nyelv XXIII*, (1927) 443—52.

⁴ E tanulmány kéziratban már a szerkesztőségnél volt, mikor Németországban napvilágot látott Alexander Cartellieri jénai egy. tanárnak nagy munkája — melyre legutóbb Eckhart Ferenc volt szíves figyelmemet felhívni — „*Die Weltstellung des deutschen Reiches 911—1047*“, *Mchn. Oldenburg* 1932, 513 l. Közvetlenül cikkem megjelenése előtt kapom kézhez e munkát, de a rövid idő is elégséges annak megállapítására, hogy a III. Ottónak, Gerbert — II. Sylvesternek személyét és kettejüknek a fiatal magyar királlyal való viszonyát tárgyaló fejezetek (különösen 252 és kk. ll.) sem új anyagot, sem olyan következtetéseket nem tartalmaznak, melyek a fenti ábrázolás bármely módosítását tennék szükségessé.

Kun és jász társadalomelemek a középkorban.

(II. közlemény, vége.)

IV.

Semmi nyomát sem találjuk a XIII. és XIV. század folyamán annak, hogy a kunok és jászok valamiféle adót fizettek volna a királynak. Bizonyos servitiumokról hallunk csupán; ám ezeknek lényegét nem határozzák meg közelebbről okleveleink.¹

Királyi adózásról 1425-ből olvasunk először egy alább közelebbről megtekintendő per folyamán.² Lehet, hogy pusztá véletlenként, de lehet, hogy a jászoknak már korábban megfigyelt számbeli és gazdasági gyengesége következtében, 1425 után mintegy két évtizedig csupán a jászok adózásáról olvasunk és csak 1444 óta hallunk a kunokról.³ Hangsúlyoznom kell, hogy ezek az évszámok korántsem jelenthetik azt, hogy szorosan hozzájuk kössük a király részéről a kunokkal és jászokkal szemben támasztott adókövetelések fellépésének az időpontját. Ily természetű adataink alapján csupán azt állapíthatjuk meg, hogy erre az időre vonatkozólag adómentességről már nem beszélhetünk. Módunkban van azonban fentebbi adataink s egy más jelenség összevetése révén e törekvések felléptét bizonyos időhatárok közé fixírozni.

Nagy Lajos uralkodása alatt Erzsébet anyakirályné számtalanszor szerepel birtokadományokat megerősítő oklevelekben, mint adományozó vagy az adományba beleegyező.⁴ Így olvasunk arról, hogy beleegyezik Ágasegyházá-

¹ Alább még foglalkozunk velük röviden. Itt csak annyit, hogy aligha érthették másra, mint a kunoknak kezdettől fogva igénybe vett katonai szolgálatára.

² Gyárfás I. i. m. III. k. 583. l.

³ Tudományos Gyűjtemény. 1832. XII. köt. 9. l.

⁴ Gábor Gy.: A megyei intézmény alakulása és működése Nagy Lajos alatt. Budapest, 1908. 66. és köv. l. V. ö. Szentpétery I.: Magyar oklevéltan, 208. l.

nak Karla unokája, János számára történt adományozásába.¹ Ebben az esetben azonban az országos ügyekbe erős egyénisége révén való befolyásának nem tulajdoníthatjuk az oklevélben szereplését. 1367-ben ugyanis Karla Jánost és kunjait az ő (reginalis) kunjainak mondja. 1371-ben pedig a királyi kunok kapitányai mellett meg vannak említve a királynéi kunok kapitányai is. 1392-ben Kapolyai Dezső „iudex Cumanorum reginalium“.² Amíg csak királyi kunokról hallunk, a regalis jelző nem mond számunkra semmit, éppúgy, mint a székelyekkel kapcsolatban sem,³ de a királynéi kun már olyan viszonyra mutat, melyből a kunoknak bizonyos alacsonyabbrendű függésére következtethetünk. A XIV. század második felében már következetesen megkülönböztetve olvasunk királyi és királynéi kunokról. A királytól való közvetlen függés a kunság egy részére nézve megszűnt. Egyeseket azonban továbbra is királyiaknak mondanak okleveleink. Valószínű, hogy ezekben az esetekben — mert párhuzamba vannak állítva — a királyi már egyjelentésű a királynéival. Mivel pedig a királynétól való függés — mondhatnánk — nem „közjogi“ jellegű, nyilvánvaló, hogy egyes kunoknak és jászoknak a királytól való függésében a korábbi „közjogi“ jellegű⁴ kapcsolat fokozatosan „magánjogivá“ alakult.⁵ A kunság, jászság és a király egymáshoz való viszonyának ilyenirányú fejlődése magyarázza a *kunok és jászok megadóztatására irányuló törekvéseket*, melyek felléptét a királyi kun és királynéi kun megkülönböztetésének fellépte és 1425 (amikor tudniillik először hallunk megadóztatásukról), tehát a XIV—XV. század fordulójára tehetjük.

Nem lehet céлом s adataink töredékes, éppen ezért egymásnak gyakran ellenmondó volta nem is engedi meg,

¹ Gyárfás I. i. m. III. köt. 492. l.

² Gyárfás I. i. m. III. köt. 503. l.; 506. l.; 519. l. L. még u. o. III. köt. 565., 580., 599., 600. l., a királynéi kunokról. Így a Magyar Tört. Tár XII. köt. 284. l. stb. . . . Teleki J.: Hunyadiak kora, X. köt. 50. l.

³ „Siculi regales.“ Connert J.: A székelyek intézményei, Kolozsvár, 1901. I. l. 2. jegyz.

⁴ Jól tudom, hogy a középkorra nézve nem állja meg a helyét a közjog és magánjog megkülönböztetése, mégis a függési viszony tartalmi változását, alig fejezhetnénk ki találóbban. Olv. Eckhart F.: Jog- és alkotmánytörténet. A magyar történetírás új útjai. 282. l.

⁵ Illusztrálására olv. a vastoroki kun jobbágypokra vonatkozó jegyzet példáit a 28. lapon.

hogy világos képet próbáljak rajzolni a kunok és jászok középkori adózási viszonyairól. Az adózásnak a társadalmi viszonyokat magyarázó jelentőségénél fogva azonban néhány adózási vonatkozású momentummal is foglalkoznunk kell.

Már a fentebb megállapított időszak kezdetén bizonyos kun és jász censusokról és természetben fizetett adózásokról hallunk. E mellett egy 1453-ból származott királyi jövedelmi összeírás azt mondja, hogyha katonai kötelezettségüknek (vagyis hatszáz fegyveres ember kiállításának) nem felelnek meg, akkor ezt bizonyos összeg lefizetésével válthatják meg. E hadmentességi díj aligha lehet más, mint a jászok fizette pecuniae pharetrales s lényegében megegyezik azzal az adózással, mivel „pro onere exercituationis” egyes jász kapitányok tartoztak egy 1505-i oklevél tanuskodása szerint a királynak.¹

Egyetlen, éppen a kunok és jászok adózására vonatkozó első adatunk kivételével minden oklevelünk a szálláskapitányok adómentességét, de személyes hadkötelezettségét hangsúlyozza. A szálláskapitányt tehát a többi kunoktól és jászoktól hadbaszállási kötelezettségének személyes volta is megkülönböztette. Egyszer már figyelmeztettem arra, hogy a kunságon és jászsaágon belül a szálláskapitányokra és ruralisokra vonatkozólag a nemes és jobbágy exakt megkülönböztetése nem lehetséges, most a hadbaszállási kötelezettségük terén észrevett különbség tekintetében is azt látjuk, hogy a fejlődés itt is kiegyenlítőleg hatott. Az ezirányú fejlődés legfőbb fázisainak megfigyelése érdekesen szemlélteti e kiegyenlítő folyamatot: körülbelül a XIV. század harmincas éveitig vannak adataink arra, hogy a kunok nagy tömegben, talán teljes számmal vettek részt a hadjáratokban.² Eddig az időpontig semmiféle adót sem fizettek. A XIV. század folyamán azonban, amikor már csak a szálláskapitányok vonultak személyesen harcba, az egyszerű kunok és jászok elveszítik az adómentességüket. A XV. század végére pedig — részben talán az Alföldnek erősen mocsaras, földművelésre nem igen alkalmas volta miatt — beállott

¹ Gyárfás I. i. m. III. köt. 629. l. U. o. III. köt. 647. l. A besenyők is ha „per se possunt ire in exercitum”, semmiféle szolgáltatással nem tartoznak. Endlicher, S.: Mon. Arp. 420. l. — Gyárfás I. i. m. 721. l.

² Olv. Florianus: Fontes domestici, IV. köt. 125. l. A Bazarad-féle csatában „Cumanorum denique corruit inestimabilis et plurima multitudo. Hasonlóképp Marci Chronica... Pest, 1867. 117. l.

gazdasági legyengülésük folytán már a szálláskapitányok közt is vannak olyanok, akik szívesen szabadulnak a katonáskodás terhe alól „pro onere exercitacionis” fizetett adóval.¹ 1505-i adatunk efféle esetről szól, mely semmiképen sem engedi meg a két társadalomelem (a szálláskapitányi és a ruralis) merev (a magyar viszonyok mintájára uniformizált) szétválasztását.

Amikor a kunok és jászok megadóztatására irányuló törekvések első nyomaira bukkanunk, lépnek fel az adók beszedésére kirendelt officialisok. 1393-ban Frankó főkincstartó által a jászok közé officialisként kirendelt Aba fia, Imréről olvasunk.² A XV. században ez officialisok kiküldése egészen általánossá válik. Nevük officialis mellett iudex és comes, s maguknak is lehettek viceofficialisaik. Eredeti feladatuk az adók beszedése volt s csak mint ilyeneknek terjedt ki a befolyásuk más ügyekre is. Nekik a kunok, jászok külön pénzbeli adózással tartoztak.³ Egyfelől ez az adóteher, másfelől a gyakori kiszállásukkal kapcsolatos elszállásolási kötelezettség már korán igen sok panaszra adott alkalmat. Innen van, hogy már 1428-ban⁴ olvasunk arról, hogy Zsigmond mentesíti a jászokat officialisaik megszállása alól. 1461-ben pedig Mátyás engedi meg a kolbászszéki kunoknak, hogy officialisaikat maguk válasszák, akiket minden ügyük elintézésében törvényeseknek tartoznak elismerni.⁵

Ez officialisok választása nem egységesen ment végbe az egész kunságra és jászságra nézve. Bizonyos kerületek szerint más és más officialisok működtek.⁶ Abból a körülményből, hogy a XV. század sedese az adóbehajtó-officialisok szerepét is átveszi s hogy a székek a megadóztatási törekvések után (nyomán?) lépnek fel, megokoltnak látszik, hogy a két jelenség közt kauzális összefüggést keressünk. A kun-

¹ Éppen a szálláskapitányi adómentesség gyakori biztosítása a XV. században mutat arra, hogy nem állt szilárd alapokon. Olv. Tudományos Gyűjt. 1832. XII. 9. l., megerősítését Gyárfás I. i. m. III. köt. 618. l., u. o. III. köt. 647. l. stb.

² Gyárfás I. i. m. III. köt. 520. l.

³ U. o. III. köt. 590. l., u. o. III. köt. 632. l. : „proventus comitum ipsorum.” Az officialisok mint adó-exactorok : Zichy-okmánytár, IX. köt. 12. l. Ezek rendszerint valamely királyi főtisztviselő familiarisai : Zichy-okmánytár, XII. köt. 180. l.

⁴ Gyárfás I. i. m. III. köt. 590. l. Panaszok : u. o. III. köt. 629. l. stb.

⁵ U. o. III. köt. 644. l.

⁶ U. o. III. köt. 679., 727. l. stb.

ság és jázság autonóm területi szervezkedését — természetesen — nem lehet kizárólag a király adóztatási törekvéseire visszavezetni, e törekvések azonban alakító erőkként működhettek közre.

Amikor a nemzetségi szervezet a XIV. század második felében teljes felbomlásban volt, a nemzetségfők bíráskodási feladatköre gazdátlanra vált. A szálláskapitányok, akik — mint láttuk — csak részben voltak személy (helyesebben családok) szerint is utódai a nemzetségi kapitányoknak, éppen iurisdictionjuk földesúri jellege folytán nem voltak alkalmasak a szerepkör betöltésére. Dominiumuk alól az egyszerű kunok, jászok szabadulni igyekeztek. A szálláskapitány iurisdictionja tehát aránylag kis területre terjedt ki; nagyobb ügyekben a nemzetségi rend fennállása idején, de később is egy ideig a nádorok ítélkeztek, akik századokon át viselték a iudex, néha comes Cumanorum címet (1340-ben Villermus nádor comes Cumanorum).¹ Zsigmond uralkodásának második felétől azonban mind ritkábban vesznek részt személyesen kun és jász ügyek intézésében, kunok és jászok felett való bíráskodásban. Már az Anjouk alatt feltűnnek a nádorok mellett iudex Cumanorumokként a szomszédos megyék, főleg Arad és Külső-Szolnok comesei és a szolnoki vár castellanusai. A XIV. század végétől a tárnokmester, a lovászmester, valamivel később a budai várnagy tölti be a nádor korábbi ilyenirányú szerepét. A XV. század elejétől hol a nádor által, hol az előbb említett más kun főbírák által kirendelt bírák, ispánok (iudices, viceiudices, comites constituti) ítélkeznek kun és jász ügyekben.² Megbízatusuk bizonyos területre szól, melyet okleveleink *sedesnek* neveznek.³ 1428-ban Hédervári Lőrinc lovászmester mint „Comanorum et Philisteorum iudex” és Berenchi István királyi dispensator mint „iudex delegatus” Szentelt oppidumban a szenteltszéki kunok számára ítélőszéket tartottak.⁴ A szék tehát feltűnésekor még nem jelent autonóm területi egységet.

A delegált kun és jász bírák legtöbbszörre azonosak

¹ Zichy-okmánytár, I. köt. 593. l.

² Mindezekre példák: Gyárfás I. i. m. III. köt. 461. l., Anjoukori okmánytár, II. köt. 377. l., Zichy-okmánytár, II. köt. 438. l. Gyárfás I. i. m. III. köt. 520., 524., 525., 538., 539. l., Zichy-okmánytár, XII. köt. 163. l. Gyárfás I. i. m. III. köt. 599., 600., 643., 712. l. stb.

³ L. fentebb a 34. lapon jegyzetben. Hallunk a jászok közé rendelt officialisokról (a jászok egy székét alkottak). Erre kissé kései, de jellemző adat Károlyi-oklevéltár, III. k. 229. (1541) és 350. l. (1564)

⁴ Gyárfás I. i. m. III. köt. 588., 1429-ben: u. o. III. köt. 592. l.

voltak az imént említett officiálisokkal: „*iudices eorum forenses seu officiales nostri . . . pro iudicibus Philisteorum . . . nominati*“ (1428); „*iudices eorum forenses . . . seu officiales . . . vicecomites*“ (1458); „*pro legitimis officialibus seu iudicibus suis*“ (1461), olvassuk okleveleinkben. A két feladatkör egy személyben való egyesítésére vall még az a körülmény is, hogy Mátyás, megszüntetve a jászok comesei és officialisai számára a victualia szolgáltatását, kimondja, hogy ezek elégedjenek meg a bírságokból részükre befolyó jövedelmekkel.¹

A kirendelt officiálisokkal együtt a kirendelt bírák is háttérbe szorulnak: az ő szerepüket is igyekeznek a kunok és jászok a maguk kezébe venni, hogy kivált az igen terhes megszállások alól mentesüljenek. 1451-ben Szerdahelyi Imre fia, György már több kun kapitánnyal és tizenkét esküdt és más egyszerű kunnal ítélkezett Halas oppidumban. 1484-ben a „comes . . . Philisteorum . . . unacum capitaneis et iuratis eorundem Philisteorum“ alkot bizottságot.²

Mindezek az adatok a széki autonómiát nem kifejezett formájában, csupán kialakulásában mutatják be. Már korábban is céloztam arra, hogy sok azonos vonás mellett a jász fejlődés nem egy tekintetben eltért a kun viszonyoktól.³ További fejtegetéseim szempontjából egyszerűbb volna a kun és jász fejlődést együttesen tárgyalni, mégis, mivel a székek kialakulása tekintetében a jászságnál fejletlenebb formákat találunk, sedeseikkel, ha csak — célunkhoz képest — futólagosan is, külön foglalkozom.

A jász széki autonómia fejletlenségére mutat elsősorban az, hogy — nyilván egyetlen — sedesüknek külön neve nincs. Hogy Berényszállás, Négyszállás, Árokszállás és Fényszaru sedesei (így, pluralisban!) tulajdonképpen egy széket alkottak, mutatja, hogy állandóan együtt említik őket s hogy officiálisaik, iudexaik azonosak voltak.⁴ Autonómiájukat

¹ U. o. III. köt. 590., 637., 644. l.; III. köt. 637. l.

² U. o. III. köt. 626. l. Részben már a kunok kezében van az adószedés; u. o. III. köt. 652. l.: „*singulis iudicibus, capitaneis, comitibus et exactoribus Comanorum . . .*“ U. o. III. köt. 686. és köv. l.

³ Asszimilációjuk is hamarabb ment végbe, mint a kunoké. Olv. Gombocz Z.: *Ossètes et Jazyges* (Revue des études hongroises . . . III. évf. 3. l.): „*L'assimilation des Jazyges au peuple hongrois eut lieu, paraît-il, plus rapidement, que celle des Comans.*“ — Az ellenreformáció idején még a vallásban is különbség állott be a két nép között. Györffy I.: *A kunok megtérése*. Prot. Szemle, 1925. évf. 681. l.

⁴ Gyárfás I. i. m. III. köt. 637., 665., 702. stb. l.

külön sohasem határolták el; a jász székről — mondhatnánk — csak negatív értelemben hallunk: vagy amikor censusukat állapítják meg, vagy mint e censust beszedő közegről. Igen jellemző, hogy a királyi adószedők zsarolásai ellen a szomszédos Heves és Külső-Szolnok comeseinek a védelme alá menekülnek.¹

A jász székekben — úgy látszik — Berény játszott a főszerepet: a négy szállás közt mindig az első helyen említik a „communitas Philisteorum“ egy oklevelének kiadóiaként két berényi bíró és esküdt és egy-egy fényszarui, négyszállási és árokszállási esküdt szerepel. Ezt az oklevelet a jász communitas pecsételte (1480: „sigilloque communitatis Philisteorum... sigillatas“), ami a jász székeknek autonóm *hatósággá* alakulására vall.²

Míg a jászoknál a széki autonómiát inkább kiformaló tényezőinek bemutatásával figyelhettük meg, addig a kunságnál már szemünk elé tudjuk állítani a némileg fejlettebb autonóm sedest.³ A székeket illető vizsgálódásunk ezzel céljához ér: a korábban szétválásában már megfigyelt két társadalmi réteg (a szálláskapitány és ruralis kunok) pontosabb disztinkcióját éppen a széki szervezet sajátos természetének megfigyelése segíti elő.

A halasi szék kiváltságait V. László 1456-ban szabályozta. E kiváltságlevél számunkra nemcsak azért fontos, mert kialakult formájában mutat be egy kun széket,⁴ hanem mert körülbelül egy másfélszázados társadalmi fejlődésnek hatására visszavezethető, már megszilárdult rétegezettségről tanuskodik a kunok körében s mivel a rétegek egymáshoz való viszonyát, mit eddigi adataink alapján inkább csak sejtettünk, tisztább világításba helyezi. Elrendeli ugyanis, hogy a kunok kapitányai és a ruralis kunok maguk közül

¹ U. o. III. köt. 639. l. Ez később — úgy látszik — visszaélésekre vezetett, mert 1469-ben kimondják, hogy adóikat „seorsum solvant“ nem pedig Heves és Külső-Szolnok megye népeivel. (U. o. III. köt. 665. l.)

² U. o. III. köt. 686. l.

³ Hogy a fejlődésben megállt a széki autonómia kibontakozása, arra többek közt az is vall, hogy a különféle székek hatásköre nem volt teljesen egyforma s hogy nem állott fenn közöttük — úgy látszik — valami szoros kapcsolat.

⁴ Gyárfás I. i. m. III. köt. 632. l. A bíraskodást már teljesen egyedül végzi a székbeli kunok választotta testület. Az ezen irányú fejlődés betetőződését kell látnunk Mátyás 1467. évi rendeletében, mely a nádornak és helyetteseinek egyenesen megtiltja, hogy a kolbászszéki kunok felett bíraskodjanak. (U. o. III. köt. 660. l.)

egy-egy esküdt kapitányt válasszanak, egyet tudniillik a kapitány, egyet meg a ruralis kunok. Melléjük még tizenkét a ruralis kunok közül választandó esküdtet („iurati“) rendel az oklevél.¹ Ezek együttesen ítélnének majd székük területén belül („in sede ipsorum“) s ugyancsak ezek szedik be az egyes ruralis kunok fizette censusokat és más, a királynak járó jövedelmeket.

Ebben az oklevélben a mi szempontunkból az a legfontosabb, hogy a kapitány szó kétféle jelentésben fordul elő. Szó van választott kapitányokról, akik a székben esküdt bírótársakkal ítélnének; ezek a széki kapitányok tehát hivatalnokok; a kapitány szó ebben az esetben hivatali, méltóságnév. E jelentéshasználat mellett azonban oklevelünk még egy másik jelentését is ismeri a kapitány szónak, amikor a halasi szék területén lakó kunokat két csoportra bontja: „universi capitanei et rurales Comani sedis Halas“.

Nem hivatali állást (officiumot) jelent itt a kapitány szó, hisz falusi, földműves az ellentéte! A ruralis, a paraszt ember mellett a birtokost, a homo possessionatust jelenti; ezek a kapitányok nem mások, mint a szállások kapitányai. Már fentebbi vizsgálódásaink folyamán kezdetek kibontakozni előttünk e lassanként szétváló rétegek körvonalai s éppen ez oklevél kapcsán jutottunk arra a megállapításra, hogy a szálláskapitányok az egyszerű kunok, jászok felett földesúri bíráskodást gyakoroltak.

*A székkapitány tehát tisztviselő, — elsősorban bírói tisztviselő, — a szálláskapitány meg földbirtokos és csak mint ilyen gyakorol bírói hatóságot.*²

Mielőtt a halasszéki kiváltságlevélből kiindulva azokat a momentumokat vennénk vizsgálat alá, amelyek a szálláskapitányi és ruralis társadalomelem eddig megfigyelt, többé-kevésbé mélyreható különbségével szemben, e különbséget

¹ A ruralisok tehát nagyobb számban voltak képviselve, mint a kapitányok. Számbeli túlsúlyuk mellett még azt is bizonyítja e körülmény, hogy a szálláskapitányok már nem állottak annyira felettük gazdaságilag, tehát hatalomban sem. Erről olv. alább. — A székegy székekben a XVI. században az esküdtek száma 12 volt. A községek itt is erősebben voltak képviselve (kétharmad arányban), bár nem annyira, mint a kunoknál. Szádeczky Kardoss L.: A székely nemzet története és alkotmánya, „Hargitaváralja“, j. k. sz. k. 1927. 48. l.

² Hasonló irányú a székely fejlődés is. Szádeczky Kardoss L. i. m. 26. l. Idővel „a birtok maga lett az irányadó és alapja a velejáró jogoknak“. L. még Connert J.: A székek intézményei. Kolozsvár, 1901. 38—40. l.

némileg kiegyenlítő vonásokra mutatnak rá, az eddigi fejtegetéseink alapján nyert képet még néhány megjegyzéssel próbáljuk kiegészíteni.

Az egykori frank birodalom területén az igazságszolgáltatási és kormányzati hatalmat egymással többé-kevésbé vérrokonságban álló arisztokrácia —Dungern dinasztáknak nevezi tagjait — tartotta kezében körülbelül 900—1200-ig. E dinasztia-családok elődjei közül választotta annakidején Nagy Károly grófjait s a grófi jogok később a hivatali grófok utódainak e családjaihoz fűződtek.¹ E dinasztia-családoknak nem mindegyike viselte a grófi címet, mégis — mint behizonyították — a grófi jogokat mind gyakorolta. Amtsgraf, hivatali gróf egyes családok keretén belül — úgy látszik — az volt, aki épp akkor arra legmegfelelőbbnek mutatkozott. E tekintetben határozott öröklési rend nem mutatható ki. A grófi hivatal viselése nem is tett az egyes családok között különbséget: „egy rendet alkotnak, tekintet nélkül a címre és a grófi hivatalra“.²

E dinasztia-családok helyzete sokban emlékeztet a mi kun és jász szálláskapitányi családjaink helyzetére. E családok tagjait sem mindig nevezték kapitányoknak és kapitányi, bírói tisztségük sem öröklődött bizonyos szabályok szerint.³ A szálláskapitány bírói tiszte sem valami ráruházott méltóság volt, hanem éppen szállásbirtokában gyökerezett. „A grófi hivatal a XII. században dominiummal (földesurasággal) járt

¹ Dungern, O.: Adelsherrschaft im Mittelalter, München, 1927. 10. l.

² U. o. 35. l.

³ Megjegyzem, hogy a szállások öröklésében határozott rend fejlődött ki, amelynek érvényesítése nem egy esetben nagy pereskedésre adott alkalmat. Egy ily bonyolult pernek vázlatos ismertetése kapcsán talán el lehet mondani egyet-mást ez öröklési rendről. — A borsóhalmi jász szállás kapitánysága felerészben a Bartaliusokat, felerészben Pethe Pétert illette, mint akik „ex eadem progenie per lineam masculinam“ származtak. A Bartaliusok családjának utolsó férfi tagja, Jakab, anyja második urának, mostohaapjának javára lemondott Borsóhalmának ráeső részéről. Testamentumát azonban a Bartaliusok női ága és Pethe Péter is megtámadta. A pert Pethe nyerte meg, mert a birtokot — az ítélet megokolása szerint — mindaddig, amíg oldalágon is ki nem halt a család férfi rokonsága, a női ág nem örökölheti. De hogy ennek nemlétében a birtok a női ágra szállott, világosan kimondták a jászok 1442-i berényi vallomásukban: ha a kapitány fiúörökös nélkül hal el, mint „ab antiquo in medio eorum consuetudo fuisset“, „tunc capitaneatus eiusdem in nepotes et filias eiusdem condescendi deberet“. Tehát fiág nemlétében fennállott a nőági örökösödés. Az oklevelek Gyárfás I. i. m. III. köt. 686. és köv. l.

együtt, mivel a hivatal viselője erejét nem a hivatala adta hatalomból, hanem abból a hatalomból merítette, amelyet földbirtokainak köszönt. A dinasztia személye közvetítette ezt a kapcsolódást, mert a dinaszták magukban egyesítették mind a két rangot, mint a grófi hatalom birtokosai és mint földesurak. Ezzel a földesuraság alá tartozó terület közjogi jellegű területiális kerületté vált.¹

Kicsinyben a kun és jász szállásokat juttatják e megfigyelések eszünkbe. A nemzetségi kapitány bírói hatalma nem az általa megszállt területen nyugodott, viszont a szálláskapitány éppen szállásbirtoka alapján tudta érvényesíteni — elsősorban bírói — hatalmát. Ma már lehetetlen volna esetenként kimutatni, hogy mely szálláskapitányi családok egyenes utódai a nemzetségi kapitányi családoknak és hogy köztük kik a leszármazottai azoknak, akik elsőként tértek át a keresztényi életmódra s így elsőként szálltak meg egyes területeken. (Gondoljunk a Christiani Cumani földadományaira !)Nagyjából e két rétegből alakult a szálláskapitányok későbbi rétege, akik bírói hatóságukat a nemzetségi kapitányoktól örökölték, de e hatáskör gyakorlásának az alapját az az életmódváltozás szolgáltatta, amely a kereszténységre való áttérés folyamánya volt. A másik réteg, a ruralis kunok, jászok őseit azok között a kunok, jászok között kereshetjük, kiket a magyarországi fejlődés kezdetén a Christiani Cumani-val szemben „filtreas domus habentes“-nek neveznek az oklevelek.

Éppúgy mint a székek kialakulását nem öncélként, hanem tárgyunk pontosabb kifejtése érdekében vizsgáltuk, akképen még egy kérdéssel kell foglalkoznunk, hogy az esetleges félreértéseknek elejét vegyük. Gyárfás óta általában az volt a felfogás, hogy a szállás- és székkapitányság kezdetől fogva mint egy alacsonyabb s egy magasabb bírói tisztség egymással párhuzamosan állott fenn.² Holott szálláskapitányokkal már a XIV. században találkozunk, míg a székek csak a XV. század produktumai s így székkapitányokról sem beszélhetünk a XV. századot megelőző időkben.³ A szálláskapitányság és a székkapitányság lényeges

¹ Dungern, O. i. m. 50. l.

² Így Timon Á. : Magyar alkotmány- és jogtört. 5. kiad. 215. és köv. l. Hajnik I. : A magyar bírósági szervezet és perjog . . . 105. l.

³ A székelyeknél is csak a XV. század óta találkozunk a *szék* elnevezéssel. Szádeczky Kardoss L. i. m. 30. és köv. l. Connert J. i. m. 16. és köv. l. A kunokra, jászokra olv. még Gábor Gy. : A megyei intézmény alakulása és működése Nagy Lajos alatt. Budapest, 1908. 26. l.

különbségére az imént mutattam rá: a szálláskapitányok társadalmi rétegződés folyományaként, mint a kunság és jázság egyik társadalomeleme tűnnek fel előttünk a XIV. században, viszont a székkapitányok választott bírói tisztviselők, kiknek a XIV. században még semmi nyomát sem találjuk.

Első pillanatra némi ellenmondásban állnak e megfigyelésekkel a hontosszéki kapitányságra vonatkozó adatok.

1410-ben bizonyos Imre fia Gál utód nélkül történt elhalálózása következtében Zsigmond a hontosszéki kapitányságot a felsorolt szállásokkal és prédiumpokkal egyetemben Thoman vagy Thobay Jakabnak adta tetszése szerinti időre („usque nostrum placitum“), „*tenendum, gubernandum et conservandum*“, miután Thobaynak a kapitányságra való alkalmasságáról, rátermettségéről („*idoneitatem*“) meggyőződött.¹

A szék tehát itt éppúgy, mint a szállás, királyi birtokadományként jelenik meg előttünk. De e mellett nagy különbségeket is látunk: az adomány nem szól az adományos utódai számára, nem örökérvényű s az adományozási formula is eltér a nemesi birtok és a szállások adományozásánál szokásos „*tenendam, possidendam pariter et habendam*“ formulától. Nyilván itt valami novummal állunk szemben.

A kun és jász szék — mint láttuk — a XV. század terméke és éppen ezzel az esettel kapcsolatban fordul elő legelőször. Ha arra gondolunk, hogy a kialakult kun, jász székek a korábbi kiküldött bírák bíráskodási szerepét vették át s hogy e kiküldött bírák éppen azokban az oppidumokban tartottak ítélőszéket, amelyek később a kun és jász székek középpontjaivá fejlődtek s a székeknek nevüket adták, valószínűnek tarthatjuk, hogy a *szék* megjelölés éppen az *ítélőszékből* ered, hogy székek eleinte csak azt az oppidumot, falut nevezték, amelyben az ítélőszéket tartották s hogy a szék elnevezést csak azután terjesztették ki arra az egész területre, amelynek ügyei egy (az illető széki) bíróság elé tartoztak.² Így találjuk, hogy míg 1408-ban Kolbászszállásról emlékezik meg egy adatunk, addig 1461-ben már Kolbász-székről hallunk.³

¹ Gyárfás I. i. m. III. köt. 565. és köv. l.

² Gyárfás I. i. m. III. köt. 588. l. „in oppido Zenthelth inter Comanos eiusdem sedis Zenthelth“. U. o. III. köt. 626. l.: „in sede iudicaria in oppido Halas“.

³ U. o. III. köt. 556. és 644. l. Olv. még Hornyik J.: Kecskemét viszonya a Kiskunsághoz. Új Magyar Múzeum. 1853. I. köt. 449. l.

Amikor tehát 1410-ben Honthos-szék eladományozásáról olvasunk, akkor nem a későbbi, több szállást magában foglaló székre, a közigazgatási és területegységre kell gondolnunk; itt csupán Honthos villa vagy oppidumról (nem tudjuk hogyan nevezték korábban) van szó. Csak mint a bírói székek rendszerint való helyét nevezték székeknek. Talán épp az elnevezés újdonságából magyarázhatjuk, hogy eladományozása nem a megszokott formák között történt. Érezték a királyi udvarban is, hogy valami novummal állanak szemben.

Megerősíti ezt az elgondolást Honthos-szék további sorsa: 1419-ben Zsigmond megerősíti korábbi adományát. A megerősítés ugyanazon formák között történik, mint korábban az adomány, csupán az adományozási formulában cserélődik ki a „conservandum“ alak a „possidendam“ formával.¹ V. Lászlónak Honthos-szék tárgyában új adomány címén kibocsátott oklevele már a nemesi birtokoknál és a szállásoknál szokásos „*tenendam, possidendam pariter et habendam*“ teljes formulát használja. II. Lajos pedig Honthos-széket korábbi tartozékaival egyetemben Thoman Jakab névszerint felsorolt leszármazottainak „*et posteritatibus utriusque sexus . . . iure perpetuo et irrevocabiler tenendam, possidendam pariter et habendam*“ adja. Az adomány tehát teljesen a másutt érvényes és hagyományos formák szerint történik. Érdekes, hogy 1537-ben már nem is székként, hanem egyszerű possessióként jelenik meg Honthos. És egy másik ugyancsak ebből az évből származó oklevél Honthos-széknek nevezett hét királyi birtokról: Előszállásról, Karácsonyszállásról, Újszállásról, Jakabszállásról, Sárosdról, Kajtorról és Perkátáról szól, azaz a szék itt egy nagyobb területként, több szállást magában foglaló egységként jelenik meg ismét.²

¹ Gyárfás I. i. m. III. köt. 565. l.

² Gyárfás I. i. m. III. köt. 737. l., III. köt. 742. l., III. köt. 766. l., III. köt. 767. l. A szék kifejezés fentebb vázolt tartalmi átalakulásához igen érdekes adalékot szolgáltat a következő oklevél-excerptum: „*universi Cumanie regie maiestatis in possessione maiestatis sue Kolbazzek vocata residentes sed et alii Cumanie in aliis possessionibus sue maiestatis ad eandem Kolbazzek pertinentibus commorantes.*“ (Károlyi-oklevéltár, III. köt. 139. l.) Ebben az oklevélben tehát a szék egyfelől azt a possessiót jelenti, ahol az ítélőszék tartani szokták, másfelől pedig azon possessiók összességét, mely possessiók bíraskodási és közigazgatási tekintetben területi egységet alkottak.

V.

A magyarországi kun és jász társadalomban a letelepedést nyomon követőleg beállott rétegződés egy gazdaságilag és tekintélyben erősebb és egy gazdaságilag gyengébb elemet alakított ki. E két társadalmi elem azonban, mint már itt-ott utaltam is rá, nem állt egymással szemben mereven elkülönülve. A szálláskapitány és a ruralis kun, jász nem úgy viszonylott egymáshoz, mint a nemes földesúr és jobbágyai. Voltak ugyan rá adataink, hogy e két elem viszonya földesúr-jobbágyi viszonyra mutatott, de vajjon módunkban van-e ezen az alapon az összes ruralist a szálláskapitányok jobbágyainak minősíteni? A halasszéki kunok 1456. évi kiváltságlevele az ellenkezőt bizonyítja: a tizenkét ruralis esküdt egyszerű jobbágy nem lehetett.

Eddig a kunok és jászok társadalmi rétegződésének csupán két végétét, — mondhatnánk — legtisztább formáit vizsgáltuk (a halasszéki oklevél kapitányait és azokat, kiket e kapitányok *solí* ítélnének meg, mielőtt még a széki bíróság elé fordulnának). Nézzünk most néhány olyan adatot, amely e két elem elválasztó vonalainak elmosódottságára utal.

Zsigmond uralkodásának vége felé a kun székekbe bizottságot küldött ki annak megvizsgálására, hogy a kunok között („in medio eorum“) kik az igazi kapitányok. E vizsgálatról kibocsátott több oklevele¹ a vizsgálat okát a kunok universitasainak panaszaiban jelöli meg. A vizsgálat okának (az egyszerű kunok panaszai) és céljának (kik az igazi szálláskapitányok) összevetéséből bizton következtethetjük, hogy a szálláskapitányok és az egyszerű kunok között támadt konfliktus. Az „in medio eorum“ kifejezés pedig arra utal, hogy a két réteg közt függő viszonyt általánosságban nem tételezhetünk fel. Kérdés mármost, mi adott okot a konfliktusra?

1425-ben az újszászi és szarvasi jász kapitányok panaszt emeltek, hogy a jászok universitasá őköt arra akarja kényszeríteni, hogy a jászok által a királynak fizetendő adókat velük osszák meg. Kompolth négyszállási jász kapitánynak az oklevélben értelmetlenül reprodukált s így talán rosszul is értelmezett vallomása után a király arra kényszeríti a kapitányokat,² hogy a jászok fizette adóhoz bizonyos összeggel járuljanak hozzá.

¹ Gyárfás I. i. m. III. köt. 596., 598. l.

² U. o. III. k. 583. l. Kompolth, kit arra nézve kérdeztek meg, hogy a jász kapitányok tartoznak-e adófizetéssel, — az oklevél

Ugy látszik, hogy az *adózás* kérdésében merültek fel a kapitányok és a ruralisok között ellentétek. Már abból a körülményből is, hogy ily ellentétek a két elem közt felmerülhettek, a súlyviszonyok nem nagy különbségére következtethetünk, kivált, ha — igaz, hogy egész okleveles anyagunkban páratlanul álló esetre — a jász kapitányok 1425-i esetére gondolunk. Adataink azt is illusztrálják, hogy inkább a szálláskapitányok gazdasági gyengeségéről, mint a ruralisok viszonylagos erősségéről lehet szó.¹

Az adózás kérdésében felmerült ellentét a kunok, jászok *királyhoz való viszonyának* megtekintésére utal bennünket. Amikor a kunok és jászok universitása a szálláskapitányok adófizetési kötelezettségét kívánta megállapítani, tulajdonképpen a királyhoz való viszonyukba nyúlt bele.

1509-ből azt halljuk, hogy Kubinyi László budai várnagy megbízására familiárisai, Bódogfalvi Szász Mihály és Chapi István, a halasszéki kunok királyi officiálisai maguk mellé véve a szintén névszerint felsorolt familiárisaikat és Cherchi Mátyás kenchekszállási kun kapitányt, aki viszont egy csomó más kenchek- és orgovánszállási egyszerű kunt vitt magával, megrohanták és elhurcolták Haraszti Ferenc ágasegyházi jobbágyait.² Egyszerű kun, kun kapitány egyszerű helyezve a Halas-székbe kirendelt királyi officiálisok familiárisaival, azon officiálisokéival, akik viszont familiárisai a budai várnagynak. A budai várnagy pedig bizalmi embere, familiárisa a királynak.

Érdekes annak az útnak a megfigyelése, amely a kunoktól a királyhoz vezetett. Ez egy pontján sem „közjogi” vonatkozású, hanem végig „magánjogi”, helyesebben familiáris jellegű.

IV. László 1279-ben a kunokat *a királyi familiába* vette fel.

1343-ban olvassuk, hogy a király az Ilonchuk-nembéli kunok kapitányát, Buthemer comest, Tamás erdélyi vajda famulusát Miklós nádornak „transmisit *serviendum*”.

szerint — azt felelte, hogy az alperes szálláskapitányok Ujszász és Szarvas megszerzése után vonakodtak a jász censust és adókat fizetni. Talán éppen a birtokbaiktatás kiemelése mutat arra, hogy — mint már utaltam is rá — a birtokadományban részesülés kapitányi (egyrészt tehát adózás alól mentességi) jogok megszerzését is jelenti.

¹ Olv. fentebb a széki autonómia ismertetésénél mondottakat. A különbség néha elenyésző voltát igazolják: Gyárfás I. i. m. III. köt. 583., 596., 632. és 705. l.

² Gyárfás I. i. m. III. köt. 727. l.

1367-ben Erzsébet királyné meghagyja a Chertan-nembeli kunoknak, hogy a királynak és neki járó „*servicia quelibet*“ továbbra is hűen teljesítsék kapitányukkal együtt.¹

Anélkül, hogy túlzott jelentőséget akarnék a felsorolt adatoknak tulajdonítani, lehetetlen ismételtelen fel nem hívnom a figyelmet arra, hogy már a XIV. században más szint, más tartalmat nyert a kunoknak, jászoknak a királyhoz való viszonya.

A XIII. század királyi familiája, ahová IV. László a kunokat felvette, „közjogi“ jellegű volt; e familia tagjai nemesek voltak: „a kor felfogása szerint minden nemes egyben királyi familiaris“.² E látásmód azonban a patrimoniális királyság létevel volt egybekötve. A patrimoniális királyság bukásával eltűnik a királyi serviens, eltűnik a „közjogi“ jellegű királyi familia is. Vajjon e királyi familiának a megszűntével milyenné válik a kunoknak, jászoknak a királyhoz való viszonya?

A XIII. századbeli királyi serviens-kunok a későbbi századok folyamán is közvetlenebbül kapcsolódtak a királyhoz. E kapcsolat azonban — a „közjogi“ jellegű királyi familia eltűnte mellett talán nem utolsó sorban a kunok és jászok lakta területnek a királyi udvarhoz közelfekvése következtében — mindinkább vesztett a patrimoniális királyság korában nyert színezetéből. Tárgyalásunk folyamán annyi kétségkívül kitűnt, hogy már a XV. század végén sem volt alkalmazható a Tripartitum primae nonusának skémája a kun és jász szálláskapitányok helyzetére.³ Már pedig a XV. század végén érezhető volt a fejlődésnek az az iránya, amely oda vezetett, hogy a XVI. század teljesen kialakult rendiségében csak nemessel és jobbággal találkozunk.⁴ Ekkép a kunok és jászok XV. századvégi helyzetét szemlélve, nem láthatunk abban semmi különöset, ha II. Ulászló róluk, mint jobbágyairól beszél s hogy a Tripartitum és az 1514-i végzések odasorozzák őket, ahová „*ceteri iobagiones regiae maiestatis*“-t.⁵

Nehéz, jóformán lehetetlen ezekután arra a kérdésre választ adni, hogy amikor a közfelfogás egységesnek, dif-

¹ U. o. III. köt. 482. l. és 503. l.

² Váczy P.: A királyi serviensek és a patrimoniális királyság. Budapest, 1928. 106. l.

³ Láttuk, hogy már a XV. században (1425-ben!) rést ütöttek a szálláskapitányok adómentességén.

⁴ Szekfü Gy. i. m. 113. és köv. l.

⁵ 1514: 23. §. Márkus D.-féle Corpus Iuris Hungarici, 716. l.

ferenciálatlannak fogta fel a kun és jász társadalmat s amikor okleveleink alapján éppen e társadalom differenciálódásáról számolhattunk be, hogy akkor e differenciálódást milyen fokúnak kell tartanunk, azaz milyennek kell elképzelnünk a kiemelkedő réteg viszonyát az alacsonyabb réteghez. Láttunk már néhány, e viszonyt halványan megvilágító adatot, melynek vallomását egyelőre talán úgy formulázhatnám meg, hogy a *ruralisoknak csak egy része jutott gazdaságilag függésbe a szálláskapitányoktól*.

Valamivel tisztábban körvonalazható a két társadalomelem egymáshoz való viszonya katonáskodási kötelezettségük megtekintése alapján, bár mindössze két esetünk van, melyből némi következtetést vonhatunk le. Azt olvassuk egy 1425-i már többször idézett oklevelünkben, hogy a jász kapitányok nyolc tegzesnek saját költségükön („in eorum expensis“) való kiállítására vannak kötelezve hadjárat esetén.¹ Más alkalommal meg azt halljuk, hogy a kunok és jászok „exercituantium more“ a szolnoki comes vezetése alatt vonulnak hadba.²

Pár esztendővel ezután intézkedik a hadbaszállási kötelezettségekről az 1435. évi I. decretum 3. pontja, amely kimondja, hogy a magánserviens nemesek („qui dominos habere dignoscuntur“) uruk költségén, míg az önálló gazdálkodást űzők saját költségükön „cum eorum comite parochiali“ vonulnak hadba.³

A szálláskapitány nyolc pharetrarius a nem kerülhetett ki máshonnan, mint a vele akár jobbagyi, akár familiarisi viszonyban⁴ álló ruralisok közül. A szolnoki comes alatt hadbavonulók pedig a szálláskapitánytól gazdaságilag nem függő ruralisok lehettek. Hangsúlyoznunk kell, hogy *gazdaságilag* nem függték, mert egyéb vonatkozásokban lehetett bizonyos függés; hiszen a nemzetségi rend megszűntével a székek végleges kialakulása előtt a kunok és jászok közt

¹ Gyárfás I. i. m. III. köt. 583. l.

² U. o. III. köt. 587. és 681. l.

³ Márkus D.-féle Corpus Iuris Hung. 246. l. A székelyek hadkötelezettségére olv. Szádeczky Kardoss L. i. m. 71. és köv. l.

⁴ E viszonyra mutat a halasszéki kiváltságokat szabályozó oklevél (Gyárfás I. i. m. III. köt. 632. l.): a ruralisok közül csak azok nem fizetnek adót, „qui pro precio pecuniali ipsius capitaneis in domibus ipsorum super propriis panibus ipsorum utuntur et serviunt“. Az adózás dolgában hasonló a helyzet a székely földönlakók ama részénél is, akik főnépek vagy lófők inquilinusai. Olv. Lóránd L.: A székely jobbagyság kialakulása. Budapest, 1906. 26. l. V. ö. Anjoukori okmánytár, III. köt. 203. l. és Történelmi Tár, 1910. évf. 156. l.

felmerült kisebb ügyek aligha kerülhettek más, mint egy-egy tekintélyesebb szálláskapitány elé. Talán e körülmény magyarázza, hogy a szálláskapitányságot éppen ez időtájt okleveleink néha officiumként emlegetik.¹

Nemzetségi kapitány, szálláskapitány és székkapitány ; e három terminus igazi tartalmának vizsgálata közben a társadalmi átalakulások legfőbb fázisai rajzolódtak ki előttünk. A XIV. század első felében a kunok, jászok társadalma még kétségtől az a vérségi kötelékeken nyugvó harcias nomád társadalom volt, amely minden népnél — legalább is mai szemmel nézve — homogénnek, differenciálatlannak mondható. A század harmincas éveiben életük már helyhez kötöttebb alakot öltött, a negyvenes évek végén a nemzetségi kapitánynak a vérségi társadalomban önként elismert imperiumát elnyomásnak kezdik érezni, a vérségi kötelékek mindjobban lazulnak, a területi összetartozás gondolata lép fokozatosan az előtérbe ; a nyolcvanas években eltűnik a capitaneus generacionis megjelölés, helyét a szálláskapitány foglalja el. Ámbár jóformán lépésről-lépésre nyomon követhetjük ezt az átalakulási folyamatot, a szálláskapitány jogkörét kezdetben mégsem tudjuk pontosan meghatározni. Valószínű, hogy eleinte alig különböztethetett attól a jogkörtől, amellyel a nemzetségi kapitányság rendelkezett közvetlen megszűnése előtt. Mivel pedig ennek iurisdictionja alól szabadulni igyekeztek a kunok, jászok, a szálláskapitány hatósága is kialakulása első idejében területileg elég korlátolt lehetett. Vajjon miben állott ez a jogkör? Alig lehet erre a kérdésre kielégítő választ találni. Annyi bizonyos, hogy a nemzetségi kapitány imperiuma a területi gondolat előtérbenyomulásával s a vérségi kötelékek meglazultával vált az egyszerű kunokra, jászokra nézve elviselhetetlenné ; a szálláskapitány terminusban meg éppen a területi gondolat jutott kifejezésre. Amíg azonban a szállások mibenléte nem áll előttünk tisztán, addig a szálláskapitányságok jogkörét sem határozhatjuk meg pontosan. A descensusok kialakulásával együtt formálódott a szálláskapitányságok természete is. A XV. században a szállás személyhez kötött possessio, a szálláskapitány homo possessio-natus ; az a jogkör, amelyet igazságszolgáltatási tekintetben gyakorolt, afféle földesúri bíraskodás. Ezeket a XV. századi viszonyokat azonban a XIV. századba visszavetítenünk nem lehet, sőt valószínű, hogy a szálláskapitányság meglehetősen nagy különbségeket mutatott fel későbbi formájával szemben.

¹ Igy Gyárfás I. i. m. III. köt. 539. l.

Kezdetben a szálláskapitány is alig emelkedhetett jobban a többi kunok, jászok fölé, mint korábban a nemzetségi kapitány (csupán a vérségi kötelékek helyett a területi közösség tartotta össze azt a csoportot, amely felett imperiumát gyakorolta). De a birtokossá lett szálláskapitányok gazdasági s így társadalmi tekintetben is elváltak a iurisdictionuk alá tartozó egyszerű kunoktól, jászoktól. Ám ezeknek egy része nem került szorosabb függésbe a possessionatus szálláskapitányoktól. A királyhoz való viszonyuk azonban annyiban megváltozott, hogy gazdasági elerőtlenedésük folytán katonai kötelezettségeiknek nem tudva továbbra is eleget tenni, adófizetésre kényszerültek. Egyrészt, hogy az adóbehajtók zaklatásaitól és elszállásolásuk folytán rájuk nehezedő teher alól szabaduljanak, szerepüket maguk választotta tisztviselőkre igyekeztek ruházni; másrészt, mivel a vérségi társadalom megszűntével, számukra a szálláskapitány mint földesúr illetékes bírói fórum nem lehetett, a szálláskapitányok közül és körükből választott bíróság kialakítására törekedtek. Nagyon valószínű, hogy ilyképen a székeknek a feltűnése a XV. században elsősorban az ő iniciatívájukra vezethető vissza.

A székek kialakulása és társadalmi rétegződésük végeredményben egyazon tényező (állandó megtelepedésük) kihatása volt. E társadalmi folyamatról azonban az okleveles gyakorlat s a törvényhozás nem vett tudomást.

A király közvetlen környezetében a király alatt hadbaszálló kunok a XIII. században királyi serviensek voltak. A XVI. század kialakult magyar rendisége azonban, amely csak a nemes és jobbágy megkülönböztetését ismerte, bennük, akikre a Tripartitum I. részének 9. címe nem volt maradéktalanul alkalmazható, csak jobbágyokat látott. A magyarság a kun és jász társadalmat kezdettől fogva évszázadokon át homogénnek, differenciálatlannak fogta fel s az említett két határpont közt éppen ezért óriási szakadékot látott. A közbeeső társadalmi fejlődés vizsgálata rámutatott a kun és jász társadalomban végbement differenciálódásra, amely a közfelfogás, korszemlélet ismerete mellett közelebb hozta egymáshoz 1279 és 1514-et.¹

A mohácsi vész egy új korszak határvövé jelzi. Az át-

¹ Az 1514-i parasztlázadásban valószínűleg a kunok, jászok is résztvettek (bár erre nincs biztos adatunk) s így az azévi törvénycikkeket némileg rájuk nézve is büntető jellegűeknek tekinthetjük. Olv. Márki S.: Dósa György. (Magy. Tört. Életrajzok, XXIX. évf. 1913.) 372. l. Mályusz E.: Az 1514. évi jobbágyháború okai. Társadalomtudomány, 1926. 373. és köv. l.

menetet az ország egységének megbomlásától Buda török kézre kerüléséig eltelt pár esztendő alkotja. Az ezen idő alatt mutatkozó változások, párosulva az 1541-gyel beköszöntő török uralom alatt lefolyt nagy pusztulással és ennek nyomán a népesség kicserélődésével, csaknem olyan nagy cezurát jelentenek a kunok és jászok életében, mint a volgamenti (1239) csatától körülbelül Nagy Lajos trónralépéséig eltelt száz esztendő. A XIV—XV. század fejlődésformáló tényezői mellett, részben helyükbe lépve egészen új, hatásokban első pillanatra nem is értékelhető motívumok lépnek fel. Éppen ezért beható vizsgálódások hiányában a társadalmi alakulás további irányát inkább csak sejtjük.

Ismeretes, hogy a jászkunok 1745-ben a redempciójukhoz szükséges összeg lefizetéséhez nem mindannyian járultak hozzá. E ténynek fontos jogi és társadalmi következményei voltak. A visszaváltott földből tőke- vagy tanya-földben csak az részesült, aki a váltságösszeghez hozzájárult, tehát *redemptus* volt; aki ez összeghez nem járult hozzá, az *irredemptus*, földben nem részesült.¹ Alig lehet hinni, hogy a kunok- és jászoknak redemptusokra és *irredemptusokra* bomlása pillanatnyi, vagy csak rövid időre visszavezethető fejlődés adottságain alapult. Kivált a Nagykunság népességében a török uralom alatt beállott óriási eltolódások² rendkívül megnehezítik a redemptusok

¹ Ezekre olv. Kele J.: A jász-kunság megváltása. Budapest, 1904. Nagy L.: A jászkun birtokviszonyok fejlődése és jogi alapja, Karcag, 1878. Raffay F.: A magyar magánjog kézikönyve. Eperjes, 1906. 2. kiad. 20—21. l.

² Tóth T.: A jászkunok története a török hódoltság korában. Szolnok, 1913. 17. l. — Mályusz E. egyetemi tanár úr és Paulinyi O. levéltáros úr szíves utánjárása folytán dolgozatom szedése közben értesültem, hogy a bécsi Staatsarchiv régi jegyzékei nem tudnak arról, hogy az 1279 aug. 10-i kun privilegiumnak valami eredeti példánya lett volna valaha is ottan; másolata — állítólag — átdatott az Országos Levéltárnak; ám itt Pleidell A. levéltáros úr semmi nyomát sem találta. — Mivel Farlatus csak az első privilegiumot adta ki (nem pedig, mint Marczali állítja, mindkettőt, Enchiridion 175. l.) s mivel különben is ez a kötete (Illyricum sacrum V. köt.) csak 1775-ben jelent meg, a második, aug. 10-i privilegiumnak első említése Praynál található (ld. e dolgozat 7. l. 3. jegyz.), aki — mint említettem — „ex originali“ közli az oklevelet. Minthogy — legalább is jelenleg — a Staatsarchiv-ban nem ismeretes a kun privilegium eredeti példánya, arra gondolhatunk, hogy originale alatt a nyomtatott kiadással szemben esetleg csak másolatot kell értenünk. Ezekután legfeljebb arról lehet szó, hogy a vatikáni levéltár őrzi a kun privilegiumok egy-egy eredeti példányát. — Itt jegyzem meg, hogy a báró Jeszenák-családnak a Nemzeti Múzeumban őrzött levéltárában az 1279. aug. 10-i privilegiumnak egy XVIII. századi másolata található, melynek pro-

és irredemptusoknak a korábbi századok társadalmában elhelyezkedő őseinek kutatását. De addig is, amíg konkrét adatok alá nem támasztják, sejtésképen legyen szabad megemlítenem a feltevést, hogy a XVIII. századi *redemptus* és *irredemptus* kunok és jászok őseit talán a XIV—XV. század *possessionatus* szálláskapitányai, illetőleg *impossessionatus* ruralisai között kereshetjük.

Kring Miklós.

venienciáját és keletkezésének pontos dátumát nem tudtam megállapítani. A szövege több helyütt is eltér a nyomtatott kiadásainkból ismert szövegektől (bár nem lényegbevágóan). Így elsősorban dátumában „nono Idus Augusti” áll, Fejér szövegének „quarta Idus Augusti”-ja helyett; némely helyen nyilvánvalóan a másolat szövege a rontott, másutt viszont ez ad értelmesebb fogalmazást (nyomtatott kiadás: „et idem pertinens ad mortem”, másolat: „et hic pretemens mortem” stb. . . .)

Történeti irodalom.

Schwartz Elemér: A nyugatmagyarországi német helységnevek.
Bp. 1932. 80, 295 l.

Magyarország nyugati határszéle az elszakítás óta az osztrákok érdeklődésének középpontjába került. Ezt a körülményt egészen természetesnek kell tartanunk, mert a szintén erősen megcsonkított Ausztria ez egyetlen új tartományában kereshet csak némi vigasztalást a sok területi veszteségeért. Ujságok alig áttekinthető tömegű cikke, folyóiratok értekezései, iskolai célokat szolgáló összefoglalások és újabban már könyvek is foglalkoznak az úgynevezett Burgenland történetével, népével, gazdasági és műveltségi állapotával, vagy e kérdések egy-egy részletével. A mennyiségre nézve feltűnően nagy termés azonban minőségre nézve nagyobb részében selejtesnek mondható, mert propaganda-célokat szolgál, politikai érdekből állandóan hangoztatva, hogy e terület ősnémet település, a lakossága pedig mindig Ausztriához húzott és csak a magyarok erőszakossága miatt nem csatlakozhatott egészen a legújabb időkig.

Magyar oldalról nagy hiba lenne az osztrákokéhoz hasonló eszközökkel védekezni, ellenkezőleg, a legszigorúbb tárgyilagosságra kell törekednünk, mert nekünk a történelmi igazságtól igazán nem kell félni. Ezzel a védekezéssel azonban nem szabad késlekednünk. Itt a legfőbb ideje, hogy végre már ez a munka meginduljon, különben a hallgatás könnyen beleegyezésnek vélhető. Ezért nemcsak nyelvtudományi, hanem történelmi szempontból is nagy nyereségnek kell tekintenünk Schwartz Elemér fenti munkáját, amellyel teljes mértékben sikerült egyrészt Moór Elemérnek¹ éppen a szakkörök által súlyosan kifogásolt hasonló tárgyú értekezésének tévedéseit helyrehozni, másrészt a munka méltó válasz W. Steinhauser azonos irányú dolgozatára.²

Nyugatmagyarország nevén nemcsak az Ausztriához került Burgenlandot érti a szerző, hanem magyarnak maradt területekre is kiterjed figyelme a német helységnevek megfejtése szempontjából és így a vizsgálat alá vett mintegy 372 helység közül 47 magyar területre esik, két község pedig jelenleg jugoszláv fennható-

¹ Moór Elemér, Zur Siedlungsgeschichte der deutsch—ungarischen Sprachgrenze. Ungarische Jahrbücher 9. évf. 41—67, 230—255. l. V. ö. Magyar Nyelv 1929. 389—90. l.

² Steinhauser, W.: Die Orsnamen des Burgenlandes als siedlungsgeschichtliche Quellen. Mitt. d. öst. Inst. f. Gesch. forsch. 45. köt. 281—321. l.

ság alatt áll. E vidék földrajzi helyzetének ismertetése és történelmének vázlata után az itt lakó német népet teljesen egységesnek, a bajor törhrözs tartozónak vallja a szerző, melynek nyelve is egységes, a bajor dialektus, bizonyos árnyalati különbségekkel.

A helynévfejtés problémáinak tárgyalása alkotja az egész munka gerincét. Az etimológiai mondák megörökítését is csak helyeselhettük, bár a helynévfejtés szempontjából alig-alig használhatók. Nem lehet kifogásunk a letelepedési elvek ellen sem, noha a részletkutatások bizonyos módosításokat felfogásunk szerint még eredményezhetnek. A helységnevek legrégibb alakjának megállapítása, a régi név fejlődési menetének vizsgálata, nyelvészeti, földrajzi és történeti adatok segítségével való megfejtése, majd az így megfejtett neveknek két főcsoportba osztása : ősi szálláshelyek és új telepek szerint a 372 helységnév esetében rendkívül nagy munkát, tudást és kitartást kívánt, de a szülőföld szeretete, a tárgy iránti lelkesedés a nehézségeken átsegítették a szerzőt. Nem kívánunk a helységnevek megfejtésének nyelvészeti szempontból való vizsgálatával foglalkozni, mert ez a nyelvészek feladata, hanem a történeti adatokhoz volna némi megjegyzésünk.

Bizonyos, hogy a középkori helységnevek leggazdagabb lelőhelye e területre nézve Csánki földrajza és Nagy Imre oklevéltára, mivel azonban mindkét munkában csak válogatott adatok találhatóak, ez okból nem lett volna eredménytelen munka egyéb használható oklevéltárak átnézése sem. Mindenesetre kár volt mellőzni Sopron város oklevéltárát is, mert sikerült volna több, ha nem is lényegbevágó hiba elkerülése. Így pl. Léka esetében nem írta volna a szerző, hogy : „német neve először 1579-ben olvasható mint Gloknhauſ“ (75. l.), holott Leukenhaus formában már 1409-ben előfordul¹ és ettől kezdve a német név gyakran szerepel. Hasonló az eset Kópháza német nevénél is, mely Kolbenhof alakban 1354-ben tűnik fel² és ezután számtalanszor találkozunk vele. Aligha lehet Récény német nevét is az Osli-nemzetséggel kapcsolatba hozni, mert a Ryczyng elnevezést már 1349-ben olvashatjuk,³ amikor ez a terület Nyék helységgel, mint állandó lakásul szolgáló központtal, az Aba-nembeli Atyinay-ág birtokában volt. Fertőrákos magyar neve Racus alakban 1199-ből ismeretes⁴ és így a legrégibben előforduló nyugatmagyarországi helységnevekhez tartozik, míg a német Kroispach elnevezéssel 1411-ben találkozunk legelőször.⁵ Harka esetében Pais Dezső igen valószínűvé tette, hogy az tisztségnévből vált helynévvé.⁶ Balf nevét kapcsolatba hozni Szent Farkas regensburgi püspökkel, már súlyosabb tévedés-számba megy és e község régi történetének a nem ismerésével lehet

¹ Sopron város oklevéltára I. 2. 17. l.

² U. o. I. 1. 105. l.

³ U. o. I. 1. 94. l.

⁴ Hazai Okmánytár II. 2. l.

⁵ Sopron város oklevéltára I. 2. 37. l.

⁶ Kőrösi Csoma-Archivum II. 360. l.

csak megérteni. Balf első említése Woolf néven 1278 táján fordul elő,⁷ 1336-ban pedig itt az oklevél „ecclesia Beate Virginis ibidem constructa“ kitételt használja,⁸ 1438-ban, majd 1455-ben „Unser Fraun pharrchirchen zum Wolfs“ néven szerepel,⁹ vagyis ez adatok tanúsága szerint a balfi plébániatemplom a középkorban a Boldogságos Szűz tiszteletére volt szentelve. A reformáció alatt feledésbe ment az ősi védőszent neve és amikor az ellenreformáció hatása alatt újból katolikus templom felszentelésére kerülhetett a sor, csak akkor lett Szent Farkas a védszent és így önmagától elesik az a felfogás, mintha e szentnek köszönhetné Balf a nevét, hanem éppen megfordítva áll a dolog, mert véleményünk szerint a helységnév tudakos értelmezése alapján jöhetett az egyházi hatóság arra a gondolatra, hogy Szent Farkast itt patrociniumhoz juttassa. Balf német nevét egyébként mi is személynévből származtatjuk, azonban Szent Farkasra nem gondolhatunk.

Mindezekkel a megjegyzésekkel nem kívántuk e munka kétségtelenül nagy értékét kisebbíteni, de rá kellett mutatnunk ezekre az apró, történeti vonatkozású hibák közül néhányra annál is inkább, mert meggyőződésünk szerint osztrák részről megnyilvánul majd a törekvés, hogy a könyv megállapításait ízekre szétzedjék és kár volna támadási lehetőséget nyújtani éppen a történeti adatok esetében, amelyek nyers tömege felett nem ők, hanem mi rendelkezünk. Mivel pedig az előző tanúsága szerint ezt a kötetet nyomon fogja követni a telepítéstörténettel foglalkozó kötet, szeretnők remélni, hogy annak ismertetésénél már nem lesz szükséges a mostanihoz hasonló lényegtelen tévedésekre rámutatni. Ebből a szempontból nem fog ártani, ha a készülő kötet az eltűnt helységneveket sem fogja teljesen figyelmen kívül hagyni.

Vitéz Házi Jenő (Sopron).

Gulyás Pál: A könyvnyomtatás Magyarországon a XV. és XVI. században. 281 hasonmással. Bp. 1931. Kiadja az Országos Széchényi könyvtár. 2°. IV. 272 l., 68 melléklettel.

A különféle történelmi studiumok közt egy sincs, mely annyira tapogatózó és hézagos, mint a nyomdásztörténet. Oka ennek elsősorban az, hogy a nyomdászat történetét sokáig csupán a művelődéstörténet függvényének, az irodalomtörténet egyik segédtudományának tekintették s ezért a saját kutatási módszere nem fejlődhetett ki. A nyomdásztörténeti kutatásban idegen tudományokunk az eszközeit alkalmazták: a levéltári és bibliográfiai kutatás módszereit, melyeket a tárgyalt nyomdák *megmaradt* termékeinek tipográfiai jellemzésével egészítettek ki. Az eljárás helyes, de nem elegendő. Meg lehetett vele állapítani, hogy valamely nyomda hol s mikor működött s milyen nyomtatványai maradtak meg a mai napig. A nyomdák belső életére

⁷ Nagy Imre: Sopronvármegyei oklevéltár I. 44. l.

⁸ Sopron város oklevéltára I. 1. 69. l.

⁹ U. o. I. 3. 159. l. és I. 4. 69. l.

is sikerült néhány halvány fénysugarat vetni s azonkívül a külvilággal való összefüggésük, az államhatalom s az irodalom befolyása is számos esetben tisztázást nyert. E ténymegállapítások segítségével kívülről látjuk a nyomdát, de nem értjük a benne folyó munkát, nem tudjuk, miként lett a nyomda azzá, ami lett, hogyan fejlődött a mestersége s mire volt szüksége a fejlődéshez.

A nyomdászat mindenesetre kezdettől fogva a művelődés és irodalom szolgálatában állt. De nem függött a műveltség és irodalom fejlődésétől; szolgálta ezt, de maga külön törvények s külön feltételek közt fejlődött s ezekre a külön feltételekre a műveltségnek és irodalomnak távolról sem volt olyan nagy hatása, mint a nyomdászatnak a műveltség és irodalom elterjedésére. A nyomdász, ha lelkesedett is az irodalom iránt, a nyomtatással elsősorban kenyeret keresett s kinyomtatta azt is, aminek semmi köze az irodalomhoz. Már az 1450-es években egyházi hatóságok ismételten tízezres példányszámban búcsúleveleket rendeltek ma ismeretlen nyomdákban. Ugyancsak XV. századi oklevelekből tudjuk, hogy volt nyomdász — egyhétként egyetlen nyomtatványát sem ismerjük —, ki százezernél több búcsúlevelet szállított a megrendelő Crusadabizottságoknak s felvette értük a megrendeléskor kikötött pénzt. S később is, egészen a mai napig, a legtöbb nyomda főjüvedelme nem a könyvek előállításából származott, hanem az apró nyomtatványokból: hatósági formulárek, hirdetmények, plakátok, továbbá kalendáriumok, hírtközlő nyomtatványok, akcideneciák stb. nyomtatása biztosította az életüket. E nyomtatványok túlnyomó része azonban elpusztult az idők folyamán s a bibliográfia nem tud róluk számot adni. A bibliográfia tehát csak igen hézagos s csak irodalomtörténeti beállítottságú képet adhat a nyomdák termeléséről. A nyomdai munkának csak a kisebbik, talán legkisebbik részéről számol be. S amilyen hézagos a bibliográfia, ugyanolyan hézagos a nyomdákra vonatkozó levéltári anyag is. Nyomdákrol számtalan oklevél szól s mégis sok fontos nyomda működött (például a budai ősnymda), melyről egyetlen oklevél sem emlékezik meg. Le kell mondanunk arról, hogy valaha is egy XV. vagy XVI. századi nyomda életét részletesen ismerhessük.

Bármily fontos és nélkülözhetetlen is a nyomdák történetének megismerésére a bibliográfia és a levéltári anyag, a nyomdászat története két legfogasabb problémájának megoldásához csak kevés adatot szolgáltatnak. A nyomdászat igen bonyolult ipar; elsősorban a technikai fejlődéssel kapcsolatos s itt a döntő tényező a gazdasági helyzet volt. Az oklevelek igen sok gazdasági rúgót világítanak meg, de éppen a legfontosabbról, a nyomdászathoz szükséges anyagok, elsősorban a papír termeléséről és szállításáról igen-igen keveset árulnak el. Briquet hatalmas munkája a vízjegyekről megmutatta azt a kaoszt, melyben a kutatónak tájékozódást kell keresnie. A XV. század második felétől a papíripar és a nyomdaipar a legszorosabb összefüggésbe

került egymással. Közösen egymás létfeltételei lettek. A papíripar ismerete nélkül a régi nyomdák története érthetetlen, pedig a papíriparról még kevesebb, összehasonlíthatatlanul kevesebb adatunk van, mint a régi nyomdaiparról. Amíg a nyomdászattörténet nem veszi beható vizsgálat alá az anyagokat, melyekből a nyomdai produktumokat előállították, addig csak találgatásokba bocsátkozhatik. Az alapvető kérdések tisztázásának elhanyagolása miatt minden nyomdászattörténeti munkában hemzsegnék a feltevések. A nyomdászattörténet ma még kezdetleges állapotban van, a saját kutatási eszközeit még csak huszonöt esztendő óta kezdi kifejleszteni s még nem ért meg arra, hogy területéről szintetikus képet adjon.

Mégis szükség van összefoglalásokra, melyek az eddigi kutatások eredményeit s a nyers külső adatokat a jövő kutatók számára áttekinthetővé teszik. Erre a feladatra vállalkozott Gulyás Pál is. Egyelőre a hazai nyomdászattörténetének csak első másfél századát búvárolta át. Nem ad szintézist, a részletekbe merül el, mások eredményeit boncolja s egyes nyomdánál az eddigi adatokat a saját kutatása eredményeivel gazdagítja. Az előszóban szinte mentegetőzik, hogy az adatok hézagossága miatt nem egyszer föltevésekre volt utalva. Kár volt aggódnia s szinte fölösleges volt a túlzott óvatosság, mellyel ezen a téren eljár. Sokszor ki is tér a föltevések előtt s ilyenkor csak a szegényes csupasz adatok állnak előttünk. Pedig ily fiatal tudományban a föltevések, ha majdan össze is fognak omlani, megtermékenyítik a jövő kutatást.

Hiperkritikája azonban csak a részleteknél érvényesül. Ha komplexumról van szó, bizalommal elfogadja a romantikus nyomdászattörténet elméletét. Az első fejezetben, melyben a könyvnyomtatás feltalálásáról és elterjedéséről szól, ortodox álláspont szerint a többé-kevésbbé legendás hagyományokat vizsgálhatja. Carter a technikai fejlődés egységét állította szembe a hagyományokkal. Az ősnymdászattörténet első és legfőbb forrása ma a nyomdai technika fejlődéséről szerzett — sajnos, még elég gyér — ismeretünk, mely mellett a szükséztű és meglegelősen homályos oklevelekhez és más korabeli megnyilatkozásokhoz fűzött *magyarázatok* háttérbe szorulnak.

Gulyás igen határozottan foglal állást az újabb kutatásokkal szemben s bírálatukban megfélekezett szokott óvatosságáról. „Az elég szép számban reánk maradt xilographikus könyvek között — írja — nincs egy sem, amely korban megelőzné a legrégebb tipográfiai emlékeket.“ A táblanyomatok túlnyomó része keletkezett, nem bizonyos, mikor keletkeztek s egy részüket tekintélyes tudósok technikai okokból a Gutenbergnek tulajdonított nyomtatványoknál régiebbnek tartják. Carter bizonyítékai után nem kételkedhetünk abban, hogy a táblanyomás technikája megelőzte s előkészítette a szedésnyomás technikáját.

Gulyás a legnagyobb határozottsággal elveti Zedler kuta-

tásait s elutasítja a Coster-hipotézist. Ez utóbbit csakugyan nem lehet minden fenntartás nélkül elfogadni. Zedler talán hibázott, mikor Costert egyáltalán belevonta a vitába, mely egyáltalán nem Coster személyén fordul meg, mert arról van szó, hogy a negyvenkétsoros biblia fejlett technikáját meg kellett előznie egy kezdetlegesebb technikának, melyről a kölni krónika is tud s melynek hazáját, Ulrich Zellre, a Gutenberg-műhely egykori munkatársára hivatkozva, Hollandiában jelölte meg. De Zedler után merész dolog az is, ha a Coster-teóriát minden fenntartás nélkül elutasítjuk. A nyomdászat úgynevezett feltalálását illetőleg is csupán hipotézissel, a Gutenberg-hipotézissel állunk szemben. Az utolsó évtizedek kutatásai sok mindent lefosztottak erről a hipotézisről. A legkevesebb bizonyíték sincs rá, hogy Gutenberg nyomtatta volna a harminchatsoros Bibliát, a búcsúleveleket, a Šibillát, a német csziót, a Donatusokat, a Catholicont, viszont van rá sok technikai ellenbizonyíték. Gutenberg, a nagy újító, a negyvenkétsoros Biblia nyomdája s ennek a hatalmas munkának típusalkotó módszere és szedéstechnikája nincs közelebbi rokonságban az állítólagos többi Gutenberg-nyomtatvánnyal.

Gulyás a következő három fejezetben a XV. századi hazai s a hazai vonatkozású külföldi nyomdászatot tárgyalja. Elsősorban a magyar kutatók eredményeire épít, Szabó Károlyra, Fraknoi Vilmosra, kik a maguk korának színvonalán állottak s kik az adatok összehordásával elévülhetetlen érdemeket szereztek, de akik ma már mégis csak elavult módszerekkel dolgoztak. A technikai különbségek lemérésének mai apparátusa nem állt rendelkezésükre, a papírral s a nyomdászat többi gazdasági feltételével pedig nem törődtek. A különben oly óvatossággal fogadta adataikat, még sajtóhibáikat is átvette (Basilius könyvét következetesen „De legendis poeticis“-ként idézi) s Fraknoi tévedéseit megismétli. Hess vízjegynélküli papírról beszél s Hess tipográfiai teljesítményét lebecsüli. „Mesterünk nem sok ízléssel és tehetséggel rendelkezett. Mintáinak rajzbeli finomságát s metszésük éles precizitását távolról sem érte el.“ Így lenne, ha mintái Sweynheym és Pannartz lettek volna, csak hogy Hess nem volt e két nyomdász „szociusa“, még pedig éppen azért nem, mert nyomtatványai technikájukban távolról sem hasonlítanak az övéikhez. Rómában 1472 előtt még számos más nyomda működött s Hess nyomtatványai egyáltalán nem maradtak el e többi korai római ősnymda termékei mögött, sőt a *Chronica Hungarorum* nemcsak a kor tipográfiájának színvonalán áll, hanem sokkal csinosabb és precízebb sok más akkori római nyomtatványnál. Gulyás az ítéletében a Corvina kéziratos kincseitől elkápráztatott Fraknoi hatása alá került.

Hess András állítólagos többi nyomtatványáról Gulyás sok elmeélel, de fölöslegesen négy oldalon át foglalkozik s „nyílt problémának“ hagy meg immár elintézett kérdéseket. Galeotti

Liber de hominejét a British Museum ősnyomtatványkatalógusának VI. kötete (813. l.) a bolognai Barbatia nyomdászának termékei közé sorozta, mert betűtípusa és papírja megegyezik e nyomda többi kiadványának típusával és részben papírjával. Mannestorfer (helyesen Menestarfer) krónikájáról pedig már Podhradczky — a *Chronicon Budense* 1838. évi kiadása bevezetésében — megmondta, hogy ez nem egyéb, mint Hess Chronica Hungarorumának kéziratos másolata, melyet Menestarfer kolofónjával együtt újra lemásolt már Hevenesi Gábor is.

Hasonló módon ellentmondhatunk a következő fejezetek számos részletének is. Az 1484. évi esztergomi Breviarium nürnbergi kiadásának nyomtatója, a Haebler-féle Typenrepertorium tanúsága szerint nem Koberger, hanem Georgius Stuchs. Az 1500. évi esztergomi Baptismale kiadója Johannes Haman-Hertzog, noha ciuis Budensisnek mondja magát, nem lehetett budai könyvtáros, mert 1488 óta szakadatlanul Velencében élt s ottani nyomdája 1500-ban virágzása teljében volt. Conradus Stahel nem morva, hanem német s az augsburgi egyházmegye papja volt. Simon de Gara, kit a régibb tipográfia Panzer óta mint egy 1491-ben Velencében megjelent biblia nyomdászát emlegeti, a párisi St. Geneviève-könyvtár egyik bibliaősnyomtatványába jegyzett téves meghatározásból került a nyomdászat-történetbe. A könyv, melyről az említett kéziratos bejegyzés azt mondja: „Impressum Venetiis anno 1491 apud Sacium de Garra“, nem Velencében jelent meg, hanem Bázelen s nyomdásza Johannes de Amerbach.

Nem folytatom az ehhez hasonló tévedések helyreigazítását, mert ezáltal végeredményben hamis képet adnék Gulyás művéről. Természetes, hogy ebben a munkában, mely lényegében adatokból áll s melyben részlet részlet mellé sorakozik, lehetetlen elkerülni a tévedéseket. Mindent nem lehet felülvizsgálni. A tévedések mellett azonban tömérdek helytálló adat is van s a könyv célja és érdeme éppen az adatok összehordása.

Ezt különösen a könyv hátralevő nagyobbik részében látjuk, mely a XVI. századdal foglalkozik. A külföldi szakirodalom eddig legrészletesebben a XV. századot tárgyalta s a XV. mellett a későbbi korokat aránylag elhanyagolta. Az embereket a kezdetek kora érdekli leginkább, ezért foglalkoznak vele többet, s miután többet foglalkoznak vele, a kutatási módszerek is finomabbak ezen a gyakran átbúvárolt területen. A későbbi korok területe más, ezért ott a XV. századra alkalmazott kutató eszközöket a másfajta terület természetéhez képest módosítani kell. Ezen a téren eddig kevés történt. A XVI. században a nyomdák munkaköre kibővül s a megváltozott szellemi légkörnek, a más témakörnek, a megváltozott gazdasági feltételeknek, az egyszerűbbé vált technikának s a nyomdai termelés megnövekedésének vizsgálata más feladatok elé állít bennünket. Ma még valóban nem tehetünk egyebet, mint hogy az anyagot gyűjtsük. Itt még inkább számolhatunk azzal, hogy sem a gyér

okleveles adat, sem a hézagos bibliográfia nem fog a nyomdák működéséről kielégítő képet adni. Ahol annyi kötetablakból kiáztatott unikumot tartanak nyilván, ott bizonyára rengeteg nyomtatvány egészen elveszett. Gulyás a könyve végén táblázatos kimutatást közöl a XVI. századból ismert magyarországi sajtótermékekről. 1529-től 1600-ig mindössze 661 kötetet mutat ki s ez a 661 kötet alig 50.000 levelet tartalmaz ; ennyit tudunk 21 nyomda 71 évi munkájáról. Ebből a nyomdák ugyan nem tudtak volna megélni. A brassói nyomdában 1535-ben két munka jelent meg, azután három évi szünet áll be, 1539-ben ismét működik, 9 kötetet ad ki 294 levél terjedelemben, 1540-ben két kötetet 36 levél terjedelemben, 1541-ben 4 kötetet 170 levélben, 1542-ben 2 kötetet 60 levélben és így tovább. 1546-ban egy évre ismét szünetel. Lehetséges ez? Üzlet az ilyen nyomda? Az efféle bibliográfiai statisztikák úgyszólván semmi egyebet nem hirdetnek, mint azt, hogy a nyomdászattörténet számára hasznavehetetlenek. A bibliografust azonban figyelmeztetik, hogy megszámlálhatatlan tömegű nyomtatványnak el kellett veszni. A nyomdák termelésének zöme volt ez az elveszett anyag : kalendáriumok, hírtközlő röpiratok, hivatalos és nem hivatalos hirdetmények és formuláék, plakátok, alkalmi gratuláló vagy gyásztjelentő nyomtatványok, továbbá ábécédáriumok, iskolakönyvek, imakönyvek, melyeket, mikor már nem voltak aktuálisak, vagy mikor salátává olvasva elrongyolódtak, senki sem őrzött meg. Igen nagynak kellett lenni ennek az elveszett anyagnak, mert a nyomdai ipar sok költséggel jár, a megmaradt nyomdatermékek árából pedig egy nyomdai üzemet fenntartani, személyzetet, papírárakat, betűöntést fizetni nem lehetett.

A levéltári és bibliográfiai források fogyatékosága rákényszeríti a nyomdászattörténetet, hogy más oldalról igyekezzék világosságot vetni a régi nyomdákra. Hogy a technika különbözőségeit felismerjük, a XVI. századi nyomdászat típusrepertóriumát is meg kell már egyszer csinálni. Ismernünk kell a nyomdászat számára nélkülözhetetlen anyagok akkori beszerzési forrásait ; különösen a nyomtatványok papírját kell ebből a szempontból vizsgálunk. Így, a nyomdai ipar gazdasági feltételeinek feltárásával, majd belülről fogjuk látni a nyomdákat s akkor művelődéstörténeti szerepüket is átértőbben fogjuk megítélni.

De amíg eljutunk odáig, a külső adatok rendezése és tisztázása sok gondot igényel. Gulyás Pál azzal, hogy erre vállalkozott, a további s tulajdonképeni hazai nyomdászattörténeti kutatásnak materiális alapját rakta le s kereteit állapította meg. Részint az eddigi adatok, de részint saját új adatai alapján, régi csapáson haladva, megállapította — amennyire lehetett — a korhatárokat, melyek közt az egyes nyomdák működtek, ismertette a nyomdák termeléséből azt, ami abból ma még ismeretes s jellemezte a megmaradt nyomdatermékek tipográfiáját. A XVI. századot a nagyszombati könyvsajtó történetével kezdi s amit róla megállapított, meggyőző. Már ebben a kis fejezetben

is feltűnik a szerző polemikus tárgyalási módja, mely a következő fejezetekben egyre élesebb lesz. Ez a nyomdászattörténet kezdetlegességének velejárója: minden szerző szükségképen tévedett. Minden apró új adat elméleteket dönt össze, mert az elméletek csak egészen kevés s többnyire elszigetelt kis adatokra épültek. Gulyás is úgy fog járni, mint elődei, kiket cáfol s így fognak járni sokáig az ő cáfolói is, míg végre elég szilárd lesz az alapépítmény, melyen aztán a nyomdászat fejlődésének ellentállóbb és szilárdabb ismerete épülhet fel.

Fitz József (Pécs).

Illés József: A Quadripartitum közjogi interpolatiói. (Értekezések a filozófiai és társadalmi tudományok köréből. IV. k. 2. sz.)
Bp. 1931. M. Tud. Akadémia. 53 l.

Rövid kis tanulmány ez az akadémiai felolvasás, de egész sorát érinti a legkülönbözőbb természetű jelentős és érdekes kérdéseknek.

Szegényes Hármaskönyv-irodalmunk mellett nem lehet feltűnő, hogy a Quadripartitummal behatóbban mindeddig senki sem foglalkozott. Elhanyagolásának azonban több oka van. Kétségtelenül igaza van Grosschmidnek, amikor találóan úgy jellemzi a munkát, hogy abban „különösen azon közvetlenséget nélkülözzük, amellyel a Hármaskönyvben mintegy akkori jogéletünknek a lelke szólal meg“, a főök azonban mégis inkább az a meggyőződés volt, amellyel Illésnek Bevezetés a magyar jog történetébe c. munkájában is találkozunk, hogy t. i. „a Qu. még nyilvánosságra sem jutott és nem is lehetett a gyakorlati jogéletre, jogunk kifejlődésére semmiféle hatással“ (2. kiadás 1930. 270. l.). Hogy ez a felfogás mennyire nem helytálló, arra éppen a szóbanforgó tanulmány eredményei a legjobb bizonyítékok.

Az 1798-ban kinyomatott Qu. végén *Observandum* cím alatt nagyon érdekes megjegyzések olvashatók arra vonatkozólag, hogy miért nem lett törvény az 1548-ban kiküldött szerkesztő-bizottság munkálatából. Eszerint Ferdinánd és német tanácsa három pontra vonatkozólag változtatást kívánt a bizottságtól, amit azonban ez nem volt hajlandó eszközölni. Az óhajok a következők voltak: 1. a király ügyében senki se bíraskodhassék, 2. a király fiai ne választás, de öröklés jogán következzenek a magyar trónon, 3. csak a király ítélete alapján lehessen a katonákat és tisztjeiket rablásaik miatt megbüntetni. Mivel e megjegyzések forrását nem ismertük, nem tudtuk, mennyiben hitelesek ezek s így nem is szenteltünk nekik olyan figyelmet, mint megérdemelték volna; innen magyarázható csak meg az, hogy senkinek sem tűnt fel az az ellenmondás, amely a Qu. szövege és e megjegyzések közt van, mert a Qu. kiadott szövegében semmit sem találunk meg abból, amit Ferdinánd kifogásolt, sőt az I. R. 2. és 18. címeiben még a

Pragmatica sanctionál is szélesebb körű trónöröklési jog foglaltatik!

Illés sem ezen a nyomon elindulva jutott e kérdéshez, hanem egészen más úton. Bécsi kutatásai közben az udvari könyvtárban a Qu.-nak egy korai, a XVI. század végéről vagy a XVII. század legelejéről való kézírata akadt a kezébe, s amikor ezt összevetette a kiadott szöveggel, meglepetéssel látta, hogy ettől számos helyen eltér s legjobban épp azokban a közjogi tartalmú címekben, amelyekre az említett Observandum hivatkozik. Ennek a kéziratnak a végén megtalálta Illés azokat az adatokat is, amelyeket a Novoszel-féle kiadás Observandum cím alatt közölt, — s így nyilvánvaló lett, hogy „a munkának szentesítése valóban azért akadt meg, mert a szerkesztők nem voltak hajlandók eleget tenni Ferdinánd király és az ő német tanácsa kívánságának“. Érthető, hogy a szerző figyelmét magára vonta ez az érdekes „lelet“; kutatni kezdett más kéziratok után és sikerült is a Nemzeti Múzeumban 4, az Egyetemi Könyvtárban pedig, a Hevenesi-gyűjteményben, egy kéziratot találnia. Ezek alapos egybevetésével megállapította, hogy közülük a bécsi és három múzeumi példány tartalmazza az eredeti szöveget, egy késői múzeumi és a Hevenesi-féle pedig a nyomtatott szöveggel azonos interpoláltat. A legrégebb és legmegbízhatóbb szöveget a XVI. század végéről való egyik múzeumi kézirat adja számunkra, amely utóbbi azért is igen becses, mert több helyt közli a szerkesztő-bizottság egyik-másik tagjának külön véleményét is, — tehát a mű létrejöttére vonatkozólag érdekes adatokkal szolgál.

Ezekkel a kérdésekkel kapcsolatban Illés foglalkozik a Qu. létrejöttének körülményeivel is (11—12. ll.). Kár, hogy amint említett *Bevezetés*-ében, itt sem vette figyelembe a Magyar Országgyűlési Emlékek idevágó adatait, amelyek szerint a rendek már 1538-ban figyelmeztették a királyt a „reformatio decreti“-re koronázása alkalmával tett ígéretére. Megemlíti ezt Fraknói ez országgyűlés aktáihoz írt bevezetésében (II. 62.), de a bécsi áll. levéltárból közölt Instructio szövegéből valamiképp kimaradt. Szerencsére azonban nem került el Iványi Béla figyelmét, aki Mosóczyról írt tanulmányában közli az erre vonatkozó érdekes részt (56. l. 98. jzt.). Az 1548-i országgyűlés tárgyalásairól, mely a revíziót végre elrendelte, sajnos, alig tudunk valamit, de az 1553-iról már több emlékünknél maradt. Fraknói a helytartótanács leveleskönyvéből Ferdinánd egy érdekes levelét közli Gregorianczihoz és Méreyhez, amelyben örömet fejez ki, hogy már munkájuk vége felé járnak és siettetni is őket, hogy azt még az országgyűlés elé terjeszthesse (III. 41.). Ez a levél 1552 végén vagy 1553 elején kelhetett, mert az április 2-án kiadott királyi pozíciók már bejelentik a munkát elkészültét (u. o. 438.). Az országgyűlés azután úgy határozott, hogy sz. Lukács napjára hívassék össze a revíziót végző gyűlés. Azok a regálisok azonban, amelyeket Illés Kovachich nyomán úgy tekint, mint az 1553: 15. t.-c. végrehajtásaként kiadott meghívókat, március 7-én keltek;

mivel pedig az országgyűlés *áprilisban és májusban* folyt le, azokat csak az 1550: II. 2. §-ával hozhatjuk kapcsolatba.¹

A szerző által felkutatott kéziratok számát még megtoldhatjuk kettővel. Mindkettő a Nemzeti Múzeumban van. Az egyik a legkorábbiak közül való, s tudjuk keltét is, mert másolója feljegyezte, hogy 1583. február 13-án fejezte be leírását. Kötésén az 1585. évszám és tulajdonosa nevének kezdőbetűi: L. P. D. B. olvashatók. A több kéztől származó, kevésbé gondos másolat az interpolált szöveget tartalmazza. Jelzete: Fol. Lat. 3647. — A másik pár évtizeddel fiatalabb: M. Agha András, Tóttössy Gábor személynöki ítélőmester jegyzője másolta le 1628—30-ban. 1690-ben Ujváry Imre birtokában volt, majd Gróf Illésházy József dubnici könyvtárába került, amelynek katalógusába 1729-ben vezették be. Ez is az interpolált szöveget adja, de ebben megvannak a mű történetére vonatkozó megjegyzések is. Jelzete: Fol. Lat. 1756. Mindkét kézirat, de főképp az elsőn, meg látszik, hogy alaposan forgatták; s különösen a második kézirát bizonyítja, hogy gyakorlati célokat szolgált a munka, különben aligha másolta volna le a személyes irodája a készített volna hozzá a táblai jegyző nagyszerű mutatókat. Nagyon helyesen emeli ki tehát Illés, hogy a Qu. példányai igenis korán elterjedtek, s hatását érezték is jogunk a XVI—XVII. században.

A jelzett fontos közjogi interpolációkkal kapcsolatban foglalkozik Illés a sokat vitatott 1547: 5. t.-c.-kel is, s hangsúlyozza, hogy „ha ez a fiági öröklés elismerését jelentette volna, akkor 1553-ban Ferdinándnak és német tanácsosainak elég lett volna

¹ Már Fraknoi figyelmeztetett arra, hogy a törvénykönyv nyomtatott kiadásában hibásan van „quinque” „*quique*” helyett (IV. 452. jzt.), s így Illésnél is korrigálni kell, hogy a városoknak és káptalanoknak *öt* kiválóbb kiküldöttet kellett küldeniök erre a gyűlésre. — Most már, hogy az Observandumban kétségtelen hitelű emléket ismertünk meg, érdekes adatot bányászhatunk ki belőle a Qu.-ról megindult tárgyalások idejére vonatkozólag. Azt olvassuk ugyanis benne, hogy a bizottság nevében Ferdinánd kívánságainak tiszteletteljes visszautasítását Ujlaky helytartó, Gregorianczi zágrábi püspök és Mérey Mihály „personalis praesentiae regiae in iudiciis *tunc* locumtenens” írták alá s adták át Bécsben. Mivel Mérey 1562-ig volt személyes — akkor nádori helytartó lett, — a tárgyalások 1561 előtt folytak; de ezt az időt még szűkebbre szoríthatjuk, mert Ujlaky 1554 áprilisáig volt csak helytartó, s így kétségtelen, hogy a tárgyalások Bécs és a bizottság közt 1553 második felében és 1554 legelején folytak. — A szerkesztők érdekes Előszavának keltére is van némi támpontunk magában a szövegben. Itt ugyanis megemlíti Ferdinánd kiváló tanácsosait, köztük Bornemisza Pált „Daciae *nunc* minoris praesul designatus et Vesprimiensis antistes”-t., Tudjuk, hogy Bornemisza 1553. június 4-én nevezetett ki erdélyi püspökké és 1554 augusztus 3-án erősítettett meg, tehát ezt az időpontot megelőzőleg volt „designatus”. Megemlékeznek azonban a kiváló jogászról, Révay Ferencről is, aki már 1553 november 1-én meghalt. Így 1553 június 4-e és november 1-e közt kelt a Ferdinándhoz intézett Ajánlás.

egyszerűen erre hivatkozni s annak felvételét kérni a szerkesztőbizottságtól“. A szerző által felfedezett eredeti szöveg alapján az alábbiakban még közelebb tudunk férkőzni ennek a törvénynek igazi jelentéséhez. Károlyi Árpád és Szekfű Gyula tanulmányai alapján ma már tisztában vagyunk azzal, hogy milyen szempontokra ügyelve kell és szabad XVI. századi törvényeinket interpretálnunk. Szekfű épp az 1547-i törvényeket idézi mint legjellegzetesebb példát a XVI. századi törvényhozás dualisztikus jellegére, mivel mind a rendek, mind a király szövege belekerült a törvénybe (Magyar tört. IV. 93.). Éppen fejtegetései alapján úgy tetszik nekünk, hogy ő kissé túlbecsüli ezt az 5. t.-c.-et, amikor azt olvassa ki belőle, hogy a rendek megpuhulva, vele Ferdinánd kívánságának tettek eleget (u. o. 99.). Igaz, hogy később hivatkoztak rá a Habsburgok, de 1561—3-ban, Miksa koronázásával kapcsolatban, szóba sem került. Ferdinánd kezdetől fogva Magyarország „természetes urának“ tartotta magát; felfogását erről világosan mutatja 1543-i végrendelete és 1547-i codicillusa, amelyekben Magyarországot éppúgy mint Csehországot fiainak, sőt ezek örökös nélküli halála esetére leányainak hagyta az elsőszülöttség rendjén. Érthető viszont, hogy a rendek a választás elvéhez ragaszkodtak, — de hogy ez nem jelentett feltétlen választási jogot a részükről, arra kétségtelen bizonyíték a Qu. eredeti szövege, mely a rendek felfogását tükrözi vissza: „in regno Hungariae tametsi existente prole masculina. . . *ordines regni semper filium ipsius regis primogenitum* eo vero non existente quemcunque voluissent *in regem sibi et dominum elegerint*, regnum ipsum Hungariae non iure successionis hereditariae, sed iure electionis et coronationis spontaneae et liberae per ipsos. . . regnicolas fienda administrare solet et gubernare“. (I. R. 18. c.). A Qu.-nak a trónöröklésre vonatkozó pontját azonban még ebben a fogalmazásban sem volt hajlandó Ferdinánd elfogadni; így tárgyalása abbamaradt már 1553 végén vagy 1554 elején, s csak 1563 után vették ismét elő, amikor Miksa már megkoronázott. Érdekes, hogy az 1561-ben ez ügyben Bécsbe hívott tanácsosok véleménye majdnem szóról-szóra megegyezett a Qu. idézett szövegével: „*licet enim semper primogeniti regum Hungariae filii in regno successerunt, non tamen prius quam electi et coronati fuissent. . . pro regibus habiti fuere*“ (MOE. IV. 460.). Ferdinánd ugyan nem engedett, de azért nem beszélhetünk teljes győzelmről, mert a regális ezen része: „*Maximilianum . . . in legitimum post nos Hungariae regem recipiendum, pronuntiant, declarandum, recognoscendum*“ kompromisszumos szöveg, amelynél mindkét félnek engednie kellett valamit. Amikor azután a koronázáson túl voltak, Ferdinánd újra hajlandó volt a Qu. tárgyalását elrendelni s az 1563-i országgyűlés rendelkezésének megfelelően 1564. júniusában összehívta a vármegyék stb. delegáltjait a Qu. megvizsgálására. (Kovachich: Suppl. III. 252.). Ez a Qu.-ra vonatkozó utolsó emlékünck.

Legvégül felveti Illés azt az érdekes kérdést is, hogy „ki

volt az, aki ezzel a hamisított Négyeskönyv-szöveggel akarta tévútra vezetni az egész közjogi és jogtörténeti irodalmunkat?“. Virozsil azt írja, hogy Izdenczy államtanácsos ösztönzésére adta ki Novoszel Verhovác zágrábi püspök bőkezűségéből. Illés elfogadja ezt a véleményt, amely, ismerve Izdenczyt, nem is valószínűtlen. Érdemes volna Zágrábban kutatni Verhovác iratai közt, hogy nem akadna-e valami adat erre vonatkozólag, vagy legalább arra, hogy milyen viszonyban volt „a horvát mozgalom első képviselője“ Izdenczyvel. Két érdekes adatot nyújt maga a Novoszel-féle kiadás, amelyek elkerülték eddig a figyelmet. A kiadó ajánlásában világosan megmondja, hogy a király parancsára adja ki a Qu.-ot („Opus . . . nunc tandem in lucem prodit TUO iussu eductum AUGUSTE!“ s alább: „En causam cur a tantae dignitatis fastigio ducere ausus sima uspicia . . .“), ami természetesen nem zárja ki, sőt még valószínűbbé teszi Izdenczy szerepét a kiadás körül. Másodszor pedig az Index rerum után közölt megjegyzés világosan utal arra, hogy az interpolált Qu.-ban olvasható trónöröklési tétel valóban szerepet játszott abban, hogy e mű napvilágot lásson. Ebből megtudjuk u. i., hogy már az előfizetési felhívásban felhívták a közönség figyelmét arra, hogy a Habsburg-ház trónörökösödési jogára vonatkozólag is érdekes adatokat fog az nyújtani: „Ad explendam promissi fidem, quae in annunciatione huius operis de *faciendis circa ius successionis augustissimae domus Austriacae in regno Hungariae nonnullis observationibus* publico data erat, adnec tuntur duae sequentes genealogicae tabellae.“ Erre következik két leszármazási tábla, Taksonytól, majd ezekhez magyarázat, mely így végződik: „Ex praemissis duabus tabellis genealogicis . . . apparet, primo: quod etiam *sexus femineus ex domo Almiana ius succedendi in imperio Hungarico habuerit* . . . Secundo quod *domus Austriaca per sexum femineum ex domo Almiana descendat, proinde hoc etiam jure ad successionem in regnum Hungariae vocata fuerit*.“

A tanulmányhoz csatolt Függelékben (30—53. 11.) Illés érdekes párhuzamban mutatja be a fontosabb közjogi címek eredeti és interpolált szövegét. Így közli az Observandum szövegét is, melynek egyik változata a legrégibb múzeumi, a Hevenesi-féle másolatban és a nyomtatott Qu.-ban van meg, a másik pedig egy 1783-i múzeumi kéziratban. Az első azonban nagyon rossz szöveg; nem tudjuk, hogy az eredeti ilyen hibás-e vagy pedig a másolás terhére irandók-e hibái és hiányai.¹

Látjuk, hogy sok érdekes kérdést vet fel Illés tanulmánya s fontos adalékokat szolgáltat a Négyeskönyv és a XVI. század

¹ Pl. „per legem sui feliciter obaudita“ e helyett: „per regem simpliciter obaudita“. — A „nimirum“ szó mindkét változatban (így)-gyel van megjelölve. Miért? Ez nem hiba, mert „t. i.“ jelen-tésével nagyon helyén van ott! — A 4. lapon Kelemen „valde mendosum“ megjegyzését szerző „erősen hazug“-nak fordítja. Bizonyára a francia „mentir“ szó hatása alatt született meg ez a lapszó.

történetéhez. Nagyon várjuk a szerző által ígért folytatást, amely a magán- és perjogi interpolációkkal foglalkozik majd.
Holub József (Pécs).

Documente privitoare la istoria Ardealului, Moldovei și Țării-Românești. (Erdély, Moldva és Havasalföldre vonatkozó oklevelek). Publicate de dr. Andrei Veress Vol. I—III. București 1929—1931. Kiadja a „Fundatiunea Regele Ferdinand I.” (I. köt.: 1929. XXXI. + 370 l. 4 hasonmás. II. köt.: 1930. XVI + 354 l. 5 hasonm. III. köt.: 1931. XV + 360 l. 8°.

A csehek történelmi érdeklődése a háború előtt alig terjedt túl keleti országhatárainkon, magyar kérdésekre s most, a Felvidék birtokában mégis valósággal maguknak sajátították ki az addig kizárólagosan magyar territóriumokat. Ezzel szemben a román tudományosság már 1918 előtt is igen nagy figyelmet szentelt Erdély múltjának s most, hogy Erdély Románia része lett, természetes, hogy ezt az érdeklődést román részről legalizálódtnak érzik. Félrenemérthetően szegezi ezt le C. C. Giurescu, a bucurești-i egyetemen a nemzeti történelem tanára, ép Veress Endre előttünk fekvő sorozatának bevezetésében. Veress „Documente“-je ugyanis 1914-ben, mint a „Fontes Rerum Transylvanicarum“ IV. kötete, magyar kiadásként indult meg s most Bucureștiben román nyelven és pénzen folytatódik. Giurescu ezt természetesnek tartja: „Cette importante publication, cometant d'autres, fut interrompue per la guerre. La paix amena la réunion de la Transylvanie à l'ancien royaume. La collection mentionnée ci-dessus, qui concernait une contrée importante du nouvel Etat roumain, devoit logiquement devenir une publication roumaine“.

A megszállt területek tudományos okkupációja természet-szerűleg nem egyének vállalkozása, hanem az ily természetű művek hivatalos támogatást is élveznek. A *Documente* az első olyan nagyobb hivatalos jellegű román forráskiadvány, amely már a tudományos kérdések új érdekkörbe történt áttolásának eredményeként látott napvilágot. Fokozza érdeklődésünket az is, hogy ennek a reprezentációs kiadványnak közöttünk élő magyar ember a gyűjtője és sajtó alá rendezője. Ha ez nem csak személyhez kötött véletlen, hanem azt jelentené, hogy a tudományos kérdések átsajátítói nem zárták ki a régi kutatókat, akkor a nemzetek közti tudományos együttműködésnek olyan megnyilvánulása lenne, amely mellett nem mehetnénk el elismerő szó nélkül.

Amikor Veress 1912-ben a „Fontes“ sorozatát megindította, folyóiratunk hasábjain Karácsonyi János meleg szavakkal üdvözölte s reményét fejezte ki, hogy a sok becses kiadásra kész anyag között „a moldva-havasalföldi vajdaságokra vonatkozó iratok“ is hűzágpotló jelentőségűek lesznek. A sorozatot azonban derékban törte a háború s a tervezett ötből a moldva

havasalföldi vajdaságokra nézve csak egy kötet jelent meg.¹ Pedig Veress negyven év óta tiszteletreméltó szorgalommal és kitartással végzi levéltári gyűjtéseit. Főleg az olaszlevéltárakban dolgozott sokat. Moldva-Havasalföldi vonatkozású anyaga is jórészt olasz (Róma, Velence, Firenze, Mantua, Modena, Milano) levéltárakból való. A békekötéssel egyszerre nagy méreteket öltött Románia nem késett Rómában (1920.) történeti kutató intézetet alapítani. Az ifjabb román történész-nemzedék rávetette magát az olasz levéltárakra s sietett a töredék eredmények közreadásával. Így Veress anyaga, annyi fáradság gyümölcse, annak a veszélynek volt kitéve, hogy mások kalászatként leközik s így értékét veszti. Veress, akinek pillanatnyilag még mindenki közt a legteljesebb gyűjtés volt birtokában, hogy életének eredménye veszendőbe ne menjen, kénytelen volt kiadót keresni. Magyarország és Erdélyben magyar kiadóra nem számíthatott. A román tudományosságnak viszont kapóra jött egy, már terjedelménél fogva is reprezentatív jellegű gyűjtés kiadási lehetősége. Így találkozott a két szükséglet s jelent meg a *Documente*. A kiadványt hivatalosnak kell tekintenünk, mert ha a Román Tudományos Akadémia, a földbirtok-reform kapcsán tönkre menvén, ily mérvű kiadásra nem is vállalkozhatott, a „Fundationea Regele Ferdinand I.” — amely történeti és földrajzi műveket ad ki, — a román tudományosságot méltán reprezentáló szakemberek kezelésében állván, a román tudományosság hivatalos kiadójának tekinthető.

Veress egész gyűjtői beállítottsága a politikai történetre irányul. Kétségtelen, hogy az egyes vajdák személyi ügyességén alapuló nyugati összeköttetések sokkal becsesebb ismeretanyagot jelentenek a román, mint a magyar történetírás számára. Oly anyag, amely a Kárpátokon átkelt románság viszonyaira világítana rá s amely így a magyar történetírást inkább érdekelné, elenyészően kevés van Veress eddig kiadott kötetekben. Rosszszándulat nélkül állíthatjuk tehát, hogy Veress gyűjtésének megjelenése kétségtelenül elsőbbrangú fontossággal bírt Bucureştiben, mint Budapesten. Ez azonban korántsem jelenti azt, hogy Veress gyűjtése nem becses a magyar tudományosság számára. Az eddigi kötetek anyagában számos a magyar nyelvű irat, — románt keresve sem találunk benne, — s így kétségtelenül gazdag és értékes új tárháza a XVI. századi magyar nyelvű diplomáciai élet emlékeinek is. Az iratok igen jelentős része csak mint erdélyi anyag került be a kiadványba s így román vonatkozása nincs. A *Documente* joggal számíthat arra, hogy nemcsak a román történet kutatói fogják sűrűn használni, hanem az erdélyi mult magyar feldolgozóí is.

A kiadvány tervezett méreteire jellemző, hogy a II. kötet 286 irata tizenkét év (1573—84), a III. kötet 232 irata nyolc év

¹ *Akták és levelek Erdély és Magyarország Moldvával és Havasalföldével való viszonyához*. I. köt. 1468—1540.

(1585—92) anyagát foglalja magában, a sorozat pedig egész a XIX. század derekáig fog folytatódni. Ily tömegű közlés mellett közel félszáz kötetre számíthatunk. Az ilyen gyors iramú és nagy tömegű publikálás nem lehet mentes hibáktól, apróbb botlásoktól, amelyek azonban nem vonhatják magukra a megróvás oly mértékét, mintha egy, éveken át, műhelyi gonddal készült publikációt éktelenítenének el. Az is kétségtelen, hogy a közlés módja is vonhat magára bizonyos jogos kifogásokat. Ezek azonban eltörpülnek a közölt anyag gyors egymásutánban megjelenő, tiszteletet parancsoló tömege előtt. Nem szabad elfelejtkeznünk arról, hogy ha majd Veress egész anyaga rendelkezésünkre fog állni, gazdag forrás-értéke messze felül fogja múlni azokat az apró bosszúságokat, amiket kevés utánkutatással könnyű lesz jóvátenni Veress nagyszabású alapvetése után.

Az eddig megjelent kötetek anyaga elég heterogén ahhoz, hogy azok forrás-értékét, hízagpotló voltának fokát már most meghatározhatnánk. A pontos és elég kimerítő indexek nagyban elősegítik az anyagban való eligazodást.

Feltűnést kelt, hogy Veress a regesztrákban és a mutatóban a helységneveket a mai elnevezésekkel illeti (Bécs helyett Wien, Kolozsvár h. Cluj stb.). Ezek azok a bizonynyal Veress számára is kellemetlen velejárók, amiket egy bukaresti kiadványtól sem az olvasó, sem a kiadóval szerződést kötött szerző nem vehet rossz néven.

Tehát egy magyar ember gyűjtése, át és átszöve magyar vonatkozásokkal reprezentálja a Documente-ben a „román történettudományt”. Veress publikációja, minden itt-ott mutatózó gyöngéjével is, nagy nevű román történetkutatók eddigi közlései után is, hiányokat pótol s így a legjobb, legteljesebb és legmodernebb román forráskiadványt jelenti. Veress több értekezéssel szerepel a román tudományos élet egyéb fórumain is s így irányú munkássága, főleg megjelenés alatt levő román-magyar bibliográfiája őt a legmunkásabb román történészé avatja.

Méltatlan dolog volna a részletek szigorú elbírálása akkor, amikor a magyar történetírói gárda kölcsönadja egyik munkását egy nem szigorúan az ő körébe vágó tárgy megmunkálására. A magyar vonatkozású anyag idegen pénzen való közreadása hasznót jelent számunkra a mai szűkös publikációs viszonyok között, még akkor is, ha a kiadvány érthetőleg nem dicsekszik a közlő magyar voltával.

Bár a Veress esetében mutatózó tudományos megértés a politikailag ellentétes feleknél a tudományos élet minden ágában, így a kisebbségi magyar élet ilyenmű viszonyaiban is követésre talál. **Asztalos Miklós.**

Vonhász István: A szatmármegyei német telepítés. Pécs, 1931., 8°, XIX + 525 l.

Szerző már 18 évvel ezelőtt, a Századok 1914. évfolyamának

303—320., 405—415. és 496—508. lapjain publikált egy „*A szatmármegyei német telepítésről*” című dolgozatot, amely a következő évben az Ungarische Rundschau IV. évfolyamának 54—79. és 432—460. lapjain *német nyelven is* megjelent s természetesen találtuk, hogy ha most egy ugyanazzal a tárggyal foglalkozó vaskos kötetet bocsájt közre, ez utóbbi munkája meglepően érdekes és értékes megállapításokkal gazdagítja a magyar történetírást.

Az előttiünk fekvő munkának azonban csak 182 lapja feldolgozás s ebből is az első 120 oldal, tehát a feldolgozásnak kétharmad része (Károlyi Sándor telepítései) a Századokban publikált cikknek itt-ott átstilizált, de túlnyomórészt szószerinti lenyomata, mégis annyi eltéréssel, hogy itt a telepésekkel kötött úrbéri szerződések közül egyik-másikat pontosabban megismerjük, egy 1723-ban érkezett csoportról, a telepések származási helyét is feltüntető összeírás alapján, itt pontosabban, szinte túlzott részletességgel látjuk megállapítva, honnan jöttek ezek a telepések, találunk továbbá itt adatokat arra, hogy az 1725-ben Károlyi-kézbe került Réztelekre már pár évvel előbb Zinzendorf Ferdinánd gróf is telepített frankokat.

A könyv egyébként Károlyi Sándornak és utódainak 1712-ben kezdett és a XIX. századba is átnyúló szatmármegyei német telepítéseit ismerteti, kronologikus sorrendben sorakoztatva fel egymás után a Károlyi-család budapesti levéltára (más levéltárat nem is használt!) „Acta Svevorum, Lad S—cs.” csomójának adatait. A feldolgozott okiratokat azután az „Okmánytár” külön is hozza. Minthogy azonban az „Okmánytár” a felhasznált iratoknak (pl. leveleknek) csak a telepítésre vonatkozó részeit közli s a feldolgozásban a szerző az okmánytár tartalmát úgyis kimerítette, a magunk részéről azt hisszük, hogy az elröbocsájtott egészen részletes feldolgozás után a 18 ívre terjedő okmánytár publikálása felesleges volt.

Érdekes és figyelemre méltó a szerzőnek az a törekvése, hogy a telepések egy része hazájának, Würtembergnek vázlatos történeti ismertetésével magyarázatot keres arra is, mi indította a lakosságot a kivándorlásra, — bár kielégítő feleletet nem tud a kérdésre adni, amint hogy ilyen úton a feleletet meg sem találhatta. A könyvhöz csatolt „családi névtár” pedig — a szatmári német telepes-családok betűsoros névjegyzéke — talán a germanistáknak fog hasznos szolgálatot tenni.

A történettudomány számára azonban csupán a Károlyiaknak az 1750-es és azután következő, aránylag kisebb tömegű telepítésének ismertetése (122—176. l.) jelent novumot. Azaz ez sem egészen, mert az említett két cikkben már megvoltak nagyjából az 1750-es évek utáni telepítések keretei is.

Az az érzésünk valahogy, hogy ennek a tanulmánynak a fentebbiek dacára aktualitása van. Míg a Századokban megjelent cikk ismeretes volt ugyanis és bizonyos értékkel is bírt a történettudományokkal foglalkozó magyarok körében és az

Ungarische Rundschau révén külföldön is publicitást szerzett magának, — így, ma közrebocsájtva, egyenesen eseményszámba mehet azokban a tudományos körökben, amelyek a magyarországi német telepítések történetének vizsgálatát tűzték ki célul maguk elé s amely köröknek belföldön és külföldön egyaránt vannak nagyon szorgalmas és lelkes munkatársai.

Nem érdekelhet itt bennünket az, vajjon mennyiben politikum a rugója ezeknek a tudományos törekvéseknek, s amennyiben valóban rejlik mögötte ilyesmi, azt sem tartanók elítélendőnek mindaddig, amíg *csak a lökést* adta a politikum, maga a kutatómunka pedig szigorú objektivitás mellett, a történeti realitások között mozog. Mint most a nép, népiség, települések, népmozgalmak történetének vizsgálatához, úgy a multban is nagyon sok történelmi problémakörnek a kutatásához a pillanatnyi szükség és érdeklődés adta az impulzust, — hiszen a történettudomány nem teljesen öncélú tudomány és a nagy-közönséggel elsősorban így tud kontaktust tartani. Nem hallgathatjuk el azonban amiatt érzett aggodalmunkat, hogy a magyarországi német telepítések történetének vizsgálatakor a kutatómunka *csak a német* telepések történetére zsugorodik és a kérdéses területek egyéb, akár már ott levő, akár oda telepített lakosságát s az így keveredett népelemeknek egymásra való hatását teljesen figyelmen kívül hagyja, — ami már eleve bizonyos veszélyeket rejt magában, nem is szólva arról, hogy az egész tudományos kérdéssel ezidőszert magyar nyelvészeken kívül inkább csak német historikusok foglalkoznak. És kérdés, hogy ha a német historikusok telepítéstörténeti munkásságában — az „Auslanddeutschtum“ jegyében — a megengedettnél erősebben lépne majd előtérbe a politikum, vajjon a német telepítésekkel ezidőszert foglalkozó magyar kutatók munkássága képes volna-e azt paralizálni?

Az előttünk fekvő könyvre gondolva a feltett kérdésre határozott nem-mel kell felelnünk.

Telepítéstörténetről lévén szó, két kérdés önként adódik: honnan, miért és hová, miért jöttek ezek a telepések. A *miért* mind a kettőnek elválaszthatatlan függvénye, mert természetes, hogy a miért-re adott felelet szabja meg az egész telepítés történeti jelentőségét. Kézenfekvő ugyanis, hogy a nagy tömbökben letelepült idegen nemzetiségek nálunk és másutt is sokkal nehezebben asszimilálódnak az államfenntartó nemzethez, mint az elszórt, apró nyelvszigetek, vagy pláne a községek nyelvi kisebbségei.

Nem szorul bővebb fejtegetésre tehát, hogy amikor Vonház, Szatmár megyének Rákóczi-korbeli pusztulását — a Borovszky-féle megyei monografiák szatmármegyei kötete alapján — erős színekkel ecsetelve, oda konkludál, hogy „ami kevés jobbágyot a háború és az éhínség még meghagyott a megyében, a pestis tizedelte meg“ s hogy Károlyi Sándorra „várt a kipusztult, lakatlan Szatmár megyének benépesítése, a pestisben meghalt, a

csatában elesett vagy az éhínség elől megszökött magyar jobbágnak idegennel való pótlása,“ — munkájának akarva — nem akarva, *hamis irányt* szabott. Az olvasó azt fogja hinni, hogy a telepítések idején lakatlan Szatmár megye területén nagy német nemzetiségi tömb alakult, amelynek homogén jellegéről még inkább meg fogja győzni őt Vönháznak egy telepítési aktus alapján levont helyes, de általánosságban már nem használható az a megállapítása, hogy az *akkor* behozott szatmármegyei telepesek zöme Württembergből költözött be Magyarországra. Akár tudatos tehát Vönháznak a szatmármegyei terra desertáról alkotott teóriája és abból történt kiindulása csak azért, hogy a Károlyi-féle telepítéseket annál nagyobb jelentőségre emelje, akár pedig tájékoztatlanságon alapszik, a szerzőt bizonyos történetírói felelősség terheli miatta. Akár az Országos Levéltárban őrzött 1715. és 1720. évi összeírásokat, akár pedig ezeknek Acsádi szerkesztésében készült és még 1896-ban publikált, itt-ott hibás, de a jelen esetben teljesen használható feldolgozását¹ nézi is meg Vönház, egészen könnyen, az utóbbi esetben úgyszólván munkatöbblet nélkül győződhetett volna meg arról, hogy az 1715. évi országos összeíráskor 235 lakott helyen 3443 családfőt irtak össze Szatmár megyében. Ezeknek a számoknak az értékét persze csak akkor ismerjük, ha tudjuk azt, hogy ugyanabban az összeírásban, tehát az 1715. éviben pl. a török hódoltság alatt soha nem állott és a Thököly- és Rákóczi-féle szabadságmozgalmaktól is alig szenvedett Pozsony megye 213, Sopron megye pedig 178 községgel szerepel. Igaz ugyan, hogy Pozsony megyében 6106, Sopronban pedig 7027 adózó családfőt irtak akkor össze, lakosságuk tehát tetemesen sűrűbb volt, mint Szatmár megyéé, ha azonban figyelembe vesszük azt, hogy ugyanakkor pl. Gömör megye 186 községében 2726 családfőt, Abaúj 175 lakott helyén pedig mindössze 963 családfőt irtak össze a kiküldött biztosok, kétségtelen, hogy az előbb említett két vármegye népessége aránylag szokatlanul sűrű volt, másrésztől viszont Szatmár vármegye egyáltalában nem mondható a telepítések kezdetekor lakatlannak. Aránylag néptelennek tekinthető még ebben az időben is a Duna-Tisza közén és ezzel összefüggően a Tisza balpartján délfelé s a Maros-Tisza szögben elterülő területet, amelyhez a Dunántúl nyugati felének egy része is csatlakozik. Ezen a területen Bács- és Bodrog megyék 58, Csongrád megye 7, Békés 9, Arad 26, Csanád megye meg éppen 1 lakott hellyel szerepel a szóbanforgó hivatalos összeírásban. Ha a számításba belevonjuk még azt, hogy Szatmár megyének egy része hegyvidék s egy másik, nagyon jelentékeny részét az ecsedi láp vonta el ekkor a civilizációtól s a fenti adatokat ennek megfelelően mérlegeljük, arra a meggyőződésre kell jutnunk, hogy Szatmár megye a maga 235 községével és 3443 összeírt adózó családjával az ország legsűrűbb népességű megyéi közé volt szá-

¹ Magyarország népessége a *pragmatica sanctio* korában. Budapest, 1896. Az Orsz. Magy. Statisztikai Hivatal kiadása.

mítható. A két évvel utóbb végigszenvedett tatárjárás ugyan erősen megtizedelte a lakosságot Szatmár megyében is, az 1720-ban összeírt 2778 adózó család azonban még mindig elég jelentékeny sűrűségű lakosságról tesz tanúságot.

De nem voltak néptelenek azok a községek sem, amelyekben a behozott német telepéseket elhelyezték. Hogy csak egy-kettőt említsünk közülük, Bétek 40, Csomaköz 37, Erdőd 45, Fény 30, Nagykároly 113, Majtény 38, Vállaj 31 adófizető jobbágycsaláddal szerepel a szóbanforgó 1715. évi összeírásban, ami természetesen korántsem jelenti azt, hogy *csak* ennyit tett ki akkor az illető községek összlakossága, bár az akkori viszonyok között ezekkel a számokkal is már nagyobbacska faluknak számítottak volna.

Arról tehát, hogy Károlyi Sándor „a kipusztult, lakatlan” Szatmár megyét akarta volna 1712-től kezdve „benépesíteni”, szó sem lehet.

Egészen más dolgok játszottak itt közre, amelyeket azonban Vonház a szatmári terra desertáról alkotott hamis teória következtében *figyelembe nem vehetett*. Pedig, ha csak egy pillantást vetett Szatmár megye térképére, lehetetlen volt észre nem vennie, hogy ezek a telepítések az erdői-bétekai, a nagykárolyi és az ecsedi uradalmak területén zajlanak le. Ezek közül az elsőt, illetve annak egy részét, az erdői uradalmat Károlyi Sándor 1708-ban vette zálogba II. Rákóczi Ferentől, majd 1720-ban donációt is szerzett rá, másik részét, a béltelki uradalmat pedig 1723-ban vásárolta meg, míg a hatalmas kiterjedésű ecsedi uradalmat a szatmári békekötő fia, Károlyi Ferenc gróf vette 1746-ban, illetve 1748-ban, de egyes részei, mint 1698-tól Nagymajtény, zálog címen már apjának is birtokában voltak. Különösen ez utóbbi, az ecsedi uradalom, minden képzeletet felülmúló elhanyagolt állapotban lehetett, ami már abból is nyilvánvaló, hogy Károlyi Sándor nem volt hajlandó a hosszú ideig, aránylag potom pénzen eladó, hatalmas birtokkomplexumot megvenni és fia is csak nehezen szánta el magát erre a vásárra.¹ Nem feladatunk itt vizsgálni, hogy milyen momentumok hatottak közre ennek a hatalmas birtoknak a lerongyolódásában, az azonban bizonyos, hogy ezek között a momentumok között az *ecsedi lép* nem utolsó szerepet játszott. Ott ugyanis, ahol az ecsedi uradalom XVII. századi urbáriumai még népes, jómódú községeket emlegetnek, egy századdal később már nádtengert ingatott a szél. Az uradalom urbáriumaiiban mindig több és több vízenyős helyet és mocsárral találkozunk, 1688-ban már Ecsed földjeit is elnyelte a víz s csak természetes, hogy ennek következtében rohamosan fogy a népesség és növekszik az elhagyott telkek száma.² Egyes községek fölkerekednek s odább, biztosabb helyen

¹ Éble Gábor: Károlyi Ferenc gróf gazdasági tevékenysége. Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle, 1897. évf. és: Az ecsedi uradalom és Nyíregyháza, Budapest, 1898.

² Takáts Sándor: Az ecsedi lép eresztése a múlt században. Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle, 1899.

húzzák meg magukat, hogy nem sokkal utóbb újra meneküljenek a terjedő láp elől, amely ráfeküdt természetesen a Károlyiaknak az ecsedi uradalommal szomszédos birtokaira, a nagykárolyi uradalom részeire is s egyre nyelte el a művelés alá fogott területeket.

Nyilván ezeket a földeket akarták a Károlyiak a behozott német telepesek segítségével a láptól visszahódítani, először az ősi, nagykárolyi uradalom tartozékait, majd az ecsedi uradalomét is. Azok a községek, ahol az első telepes csoportok (1712—1728) otthonát jelölték ki, mint Nagykároly, Csanáros, Kaplony, Csomaköz, Fény és a zálogban bírt Nagymajtény, a legutolsó kivételével valamennyien a nagykárolyi uradalom részei voltak, mind ott a terjedő láp szélein, ahol — mint 1774-ben a fényiek panaszkodnak¹ — „majd minden gazda szántóföldgyének a végei forrásos laposokban esnek, mely okra nézve nedvesek és vizesek némely résziben . . . kaszálójok kevés vagyon és azok is sásosok és posványosok“ és — mint Kaplonyban is² — „a szántóföldek inkább terméketlenek, mintsem termékenyek az földnek árja és nedvessége miatt, úgy nemkülönben a gyakorta való árvizek miatt, melyeket főképen az állandó láp okoz . . .“ A láp elnyult egészen Nagykárolyig, nagyon kevés rétjei annak is „sásasok, láposok és zombékosok“ voltak. Teljesen ez volt a helyzet természetesen az ecsedi uradalomhoz tartozó Vállaj, Gilvács, Kálmánd, Mérk stb. községekben, amelyekbe már két évvel az uradalom megszerzése után kezdte szállítani Károlyi Ferenc gróf az új német telepeseket.

Szinte csodálatos, hogy Vönháznak mindezekről nincsen tudomása. Pedig félreérthetetlenül figyelmeztette őt rá Károlyi Sándor 1712 július 14-én írt levelében, amelyben feleségének lelkére kötötte, hogy „a svábok, ahol lesznek szívem, bort, sert, pálinkát árultasatok, mert a víztől mind elhal, nem szokván hozzá“ s világosan írta Károlyi Sándorné is pár nappal utóbb a telepesekről, hogy „a vizeknek rossz volta mia noha most is igen sok a beteg köztük s halva halnak itt, de a borra igen sokat költöttek . . .“ (Vönház úgy érti ezt, hogy *útközben* nem tudták inni a magyar vizet!) Ez magyarázza azt a Vönház által is észlelt jelenséget, hogy rövid idő alatt a behozott németeknek aránytalanul magas százaléka halt meg és a Nagykárolyban, Kaplonyban, Csomaközön 1712-ben letelepítettek közül két év múlva már egyetlen egy sem volt ezekben a községekben. Akik meg nem haltak, elszöktek más vidékre a gyilkos *mocsárláz* és az ihatatlan, *mérges víz* elől, aki pedig nem tudott megszökni, legalább egészségesebb Károlyi-birtokra költözött.

Meg kell még említenünk s Vönháznak sem lett volna szabad elhallgatnia, hogy Károlyi Ferenc mindjárt az ecsedi uradalom megszerzése után kísérletet tett az ősi birtokain is terjeszkedő láp mesterséges *lecsapolására*³ s talán azért vette meg magát az ecsedi

¹ Országos Levéltár, Helytt., Tabell. urb., Comit. Szatmár poss. Fény.

² U. o. poss. Kaplony.

³ Takáts Sándor i. h.

uradalmat is, hogy a lecsapódást keresztülvihesse, amit aztán fia, Károlyi Antal gróf a XVIII. század hetvenes éveinek végén és nyolcvanas éveinek első felében meg is valósított.

Az Erdőd-béltelki uradalom pedig *erdőirtás* útján rejtett magában ugyanakkor nagy lehetőségeket s ez indokolja, hogy a Károlyiak áldozatot nem sajnálva szállították oda a letelepedni hajlandó németeket. Új községek létesítéséről, vagy elhagyott falvak benépesítéséről itt sincs szó természetesen sehol: csak már fennálló, régi községekbe hoztak német telepeseket.

Amikor tehát Vönház ilyen címeket ad könyve egyes fejezeeteinek: „Krasznabéltek benépesítése“, „Kaplony benépesítése“, „Nagykároly benépesítése“, „Új sváb községek keletkezése az 1750-es években“, „Új sváb községek keletkezése az 1760-as években“ — az olvasót *felrevezeti*. Ami annál érthetlenebb, mert hiszen egyik-másik „új sváb községről“ a saját előadásából is nyilvánvaló, hogy már addig is laktak ott emberek, egyikben másikkban elég sokan.

Ennek tudása pedig különösen fontos, ha a telepítések demográfiai következményeit nézzük, mert természetes, hogy a régi lakosság sokkal hamarabb és könnyebben szívhatta fel a német „vendégeket“, ha azok a régi lakosság közé telepedtek, mint történhetett volna ez akkor, ha a németek egymással összefüggő, magyartól mentes községi településeket hoztak volna létre. Hogy ez a felszívódás tényleg megkezdődhetett, sőt meg is kezdődött mindjárt a németek betelepülése idején, arra vonatkozólag példaképpen felhozhatjuk a szatmári határhoz közel fekvő Túrterebes¹ ugocsamegyei község esetét, ahová Perényi Károly báró 1762-ben hozott be német telepeseket. Annak dacára, hogy itt a németek a régi község mellett külön községet alkottak, tehát a magyaroktól — ha szabad ezt a szót használni — politikailag is el voltak különítve, 1775-re, *tehát 12 év alatt*, az akkor 28 jobbágycsaládból álló, sváb község² lakossága az alig egyharmaddal nagyobb számú magyar lakosságtól már *teljesen megtanult magyarul*.² Érdekes, hogy magyar ember — Nagy Márton — volt a „sváb község“ bírása is.

Egy-két példa arra vonatkozólag, hogy mennyire megbízhatatlan Vönház munkája egyéb részeiben is. Nagykaroly „benépesítéséről“ szólva, — amely természetesen „egyike volt a legrégibb sváb telepítéseknek“ (NB ! 1715-ben 113 adófizető magyar jobbágy lakott itt !), — Vönház megállapítja (110. l.), hogy „az 1740-es években kezd Nagykaroly is újra, mint igazi sváb község szerepelni“. Ezzel szemben a valóság az, hogy 1774-ben, az úrbéri tabellába fölvetett 781 nagykarolyi jobbágy és zsellér közül 477 magyar, 65 tót, oláh és meg nem állapítható nemzetiségű s csupán 238 német, tehát a németiség az összlakosságnak 50%-át sem tette

¹ Vönház többször beszél az itteni svábokról, de egészen zavarosan. Talán a most Krasznaterebesnek nevezett Töketeresszel tévesztette össze.

² Országos Levéltár, Helytt., Tab. urb. Cott. Ugocsa, poss. Túrterebes.

ki. — Krasznasándorfaluról ezt mondja Vönház (146. l.): „1779-ben szintén (t. i. mint 1774-ben) 54 házzal bíró gazda tartózkodott a községben, valamennyien svábok voltak...“ Vönház nem tudja, hogy ebben a községben a fiskus is birtokos ekkor, amelynek 29 jobbágycsaládja van, ezek közül egy sem német, vagyis a németek nem tették ki $\frac{2}{3}$ részét sem Krasznasándorfalu lakosságának.

De nem szabad azt hinnünk, hogy Vönház csak akkor esik ilyen tévedésbe, amikor az a *németség* arányszámának feljavítását eredményezi. Nem szabad őt ilyen elfogultsággal megvádolni. Töketerebesről szólva (142. l.) annak 1775. évi urbariuma alapján megállapítja, hogy ez év januárjában 9 sváb gazda lakott a községben, míg „az *oláh* gazdák száma 75 volt, a zselléréké 2, a lakóké 13.“ Mi a község 1775. évi úrbéri tabellája alapján 20 német, tót és bizonytalan nemzetiségű mellett 62 magyar és csak 15 oláh jobbágy családfőt számoltunk össze, tehát szó sem lehet arról, mintha Töketeresnek tiszta oláh lakossága lett volna, — az oláhok a magyar lakosság közt csak alig jelentékeny kisebbséget képeztek. Színfaluról azt írja Vönház (149. l.), hogy 1767-ben itt „a lakosság még tiszta oláh volt“. Ezzel szemben a községnek 1774-ben kelt úrbéri tabellájában névszerint felsorolt 23 jobbágy közül 15 magyart számoltunk, tehát ekkor a község lakosságának $\frac{2}{3}$ része volt magyar s hét évvel előbb sem igen lehetett más a helyzet.¹

Tovább boncolgatni ezt a könyvet és vizsgálni megállapításainak megbízhatóságát talán felesleges.

Semmiképen sem hagyhatjuk azonban szó nélkül a munkához csatolt III. számú tabellát, amely „A sváb lakosság lélekszámának időrendi kimutatása az egyes községekben“ címet viseli. A Vönház-féle kimutatás szerint ugyanis 1912-ben pl. Nagyvárolynak 5932, Csanálosnak 1594, Mezőfénynek 1724, Nagymajténynak 1579, Erdődnek 2388 német, vagy mint ő mondja, sváb lakosa volt. Ezzel szemben az 1910. évi hivatalos magyar népszámlálás adatai szerint 1910-ben Nagyvárolyban 63, Csanáloson 19, Mezőfényen 22, Nagymajtényban 62, Erdődön 35 ember vallotta magát német anyanyelvűnek. Ez az óriási ellentmondás, amely a tabellán feltüntetett többi községnél is fennáll természetesen, onnan ered, hogy Vönház nem a népszámlálás, hanem az egyházmegyei szematizmusok adatai alapján dolgozott, *svábnak számítva minden római katolikust*, ami más szóval azt jelenti, hogy a hivatalos magyar statisztika adatait egyszerűen elvetette és azokat — mint a statisztikusok már rámutattak² — *minden alapot nélkülöző, fiktív számokkal* helyettesítette. Ha könyvének előbb felsorolt hibáinál fel is tétélezzük, hogy azok csak a szerző tájékozatlan-

¹ Az idézett úrbéri tabellák mind az Országos Levéltárban őrzött helytartótanácsi levéltárban vannak.

² K. A. dr. a Magyar Statisztikai Szemle IX. (1931.) évfolyamának 1113—1117. lapján Vönház könyvéről írt bírálatában többek között arra is rámutatott, hogy 1910-ben a Károlyi-féle telepítésben szereplő 31 község 38.120 főnyi római katolikus lakosából 23.094 ember *egyáltalában nem tudott németül*.

ságának és módszertani iskolázatlanságának a rovására irandók — ennél a passzusnál ezeket a durván ellentmondó számokat látva, önkénytelenül arra gondol az ember, vajjon nem tendenciózus munka fekszik-e előttünk. Nem gondolt-e a szerző, aki szükségesnek tartotta a címlapon feltüntetni, hogy egyetemi tanár, arra, hogy a magyarság külső ellenségei ezt arra fogják felhasználni, hogy magyar egyetemi tanárságára hivatkozva támadják a magyar statisztikai adatok hitelét? Az ilyen botlásokat a tájékozatlanság, a hozzánemértés sem mentheti.

Ha a magyar szakirodalom ilyen munkát tud csak rendelkezésére bocsájtani a nacionalizmustól túlfűtött német tudományos érdeklődésnek, nyilvánvaló, hogy a hazai német telepítések kutatása csakhamar egyoldalú irányt fog felvenni. S félő, hogy erre az elfogulatlan magyar historikusok csak akkor fognak ráeszmélni, amikor ennek a — mégis csak elsősorban magyar — történeti problémának a kutatását nemcsak vezetni, hanem irányításához eredményesen hozzájárulni is, alig lesz többé módjukban.

Mai elesettségünkben nem gondolhatunk persze arra, hogy a németek stuttgarti „Deutsches Ausland-Institut“-jához hasonló, egyébként nagyon szükséges kutatóintézet állíttassék fel Magyarországon ezeknek a kérdéseknek a megoldására, mindenesetre fontos volna azonban, hogy a hazai telepítések, elsősorban természetesen a német telepítések történetének kutatása valamiképpen organizáltassék. Ennek megvalósítása érdekében áldozatoktól sem szabadna visszariadni.

Pleidell Ambrus.

Voinovich Géza: Arany János életrajza 1849—1860. Kiadja a Magyar Tudományos Akadémia. Bpest, 1931.

Voinovich nem a divatos életrajzírók regényes modorában írja meg Arany életrajzát. Ez a modor nem is volna illő Arany János életrajzához. „Egyszerűn és tisztán” írja és szerkeszti azt a mi írónk, úgy, amint Arany ízlése kívánta. A legnagyobb magyar költő élete változatos eseményekben nem gazdag, nem ad anyagot az írónak meglepő fordulatokra kívált abban a korszakban, melyet Voinovich életrajzi munkájának e második kötete tárgyal.

A szabadságharc után a költő írnok lesz, majd nevelő és középiskolai tanár. Keveset és nem igen messze utazik. Hivatala kötelességeit aggodalmas gondlaldal teljesíti, hogy gáncs ne érje érzékenységet kívülről vagy belülről. Jó emberek társaságában felcsillan humora. De tisztes kötélmeiben, vagy tapasztalataiban, még ha vidámak is, nincs igazi öröme. „Nem itt” — így szakad fel a sóhaj lelkéből — „nem itt van az én világom”. Az ő világa bent van az alkotó képzelet hangtalan, de fájdalmasan izgatott birodalmában. Itt kél és száll a szív viharja. Kél az inspiráció szerencsés pillanataiban és gyötrő egykedvűséggé csillapul, amidőn a költő alkotó ereje az igen magas „pálmaért” keményen tusakodik. Az alkotás szüneteiben belemélyedt a világirodalom legnagyobb költői remekeibe azzal a fogékonysággal, melynek érzékenysége

vetekszik sokoldalúságával. Ez a belémélyedés öröm is, bánat is volt egyszermind. Öröm, mert a küzdő lélek feledkezett önmagáról, mikor a csodákat szemlélte és bánat, mert a fény láttára hitványnak érezte a maga költői koszorúját és reszketve gyakran elejtette. Párját ritkító kritikai érzéke, mely a legcsekélyebb érdemet is méltányolni bírta, csak önmaga ellen volt igazságtalan. Ez a nagy példák által felkeltett és alázatosságában nagyra nevelt bizalmatlanság önmaga iránt okozta leginkább gyakori csüggedését és töredékességét.

De talán messze tértünk el Voinovich könyvétől. Csak azt akartuk mondani, hogy Arany életének története lényegében lelki fejleményekben gyökerezik. És Voinovich könyve mégis a külső adatok kronológiai csoportosítása keretében érdekesen és szép sikerrel tárja elénk a költő életét.

Adatot adat mellé sorakoztat látszólag csak a lelkiismeretes alaposság céljából, de az adatok tömege minden feltűnés nélkül művészi kézzel van rendezve, úgy, hogy kép fejlődik ki belőlük, mely a képnek érdekességét az, hogy az adatok jelentékeny észe ebben a könyvben van először felhasználva kiadatlan kéziratokból. A szerző igaz szeretettel csüng hősén, megvilágítja a dicső pálya csúcsait, de annak legcsekélyebb részletei sem kerülnek el figyelmét. Feljegyzi például, hogy Arany 1854 április 18-án, húsvét keddjén viszi fel Pestre kiadás végett *Toldi Estéjének* kéziratát.

Az ilyen részletezés igen kedves Arany életrajzában, mert akit oly nagyon kell csodálnunk és szeretnünk, azt nem unjuk meg, még ha csekély is az adat, amit róla hallunk.

Nagyon természetes, hogy írói életrajzban nem csupán adatokról van szó. Tanulságos Voinovich könyvében az irodalmi állapotok rajza a múlt század ötvenes éveiből. Dícsérnünk kell Voinovichnak azt a szokását, hogy esztétikai méltatásaiban a szükségre szorítkozik. A terjengősség e téren könnyű volna az olyan írónak, aki a világirodalomban való jártassággal a költői értékek igazi megbecsülésének tehetségét egyesíti. Szerzőnk mégis esztétikai fejtegetéseiben a tömörségre törekszik, hogy az élettörténet elbeszélését és a lélektani fejlesztést ne szakítsa meg hosszabb ideig az érdekesség rovására. Igenis sokat kellene idéznünk ez életrajzból, ha jól átgondolt, higgadt és szép formában előadott esztétikai fejtegetéseit bőven akarnók ismertetni, csak néhány inkább véletlenül válogatott helyre akarunk rámutatni. Igen sikerült a Családi kör méltatása (21. l.), vagy Byron és Arany párhuzama (24. l.), a Nagyidai cigányok taglalása (139. l.) stb.

Voinovich nem elégszik meg a saját esztétikai ítéleteinek előadásával, hanem rendesen idézni szokta, amit kortársak és későbbi írók ítéleteiből érdemes tudomásul vennünk. Ez által Arany munkáinak hatását korára és az utókorra élénken szemlélteti.

Erdeklődéssel várjuk a munka folytatását. Gyulai, Kemény, Salamon, Szász Károly, Lehr Albert, Riedl, Péterfy, Greguss, Beöthy stb. sok szépet írtak már Aranyról. De Voinovich

nagy életrajzi emlékművére még az ily jeles méltatók kritikai munkái után is szükségünk van.

A magyarságnak szüksége van arra, hogy olvashassa kimerítő és hivatással megírt életrajzát annak a költőnek, aki áldotta azt a bölcsőt, mely magyarrá ringatta. Angyal Dávid (Bécs).

Balassa Brunó : A latintanítás története. Neveléstörténeti forrástanulmány. Budapest, 1930., 8°. 331 l.

A szerzőtől *A történettanítás multja hazánkban* c. előbbi könyve után annak folytatását vártuk : a hazai történettanítás XIX. századi alakulásának bemutatását. Ennek nagy jelentősége lett volna. Ha különféle iskoláink legújabb tanításterveireg eljön, feltárhatja az egész Magyarország mindenrendű lakosságára nézve a történelemben való tájékoztatás hivatalos terveit, végig a XIX. századon. Ebből élénken megvilágosodnék különösen nemzeti tudatosságunk, politikai készségünk fejlődése, jobban megérthetnők e nemű fogyatkozásainkat és az utóbbi évtizedek fejleményeiből sok mindent, ami kevesek előtt áll ma tisztán. Reméljük, hogy ez a kiegészítés nem marad el; szükségünk van rá.

Örömmel és nagy érdeklődéssel fogadta *A latintanítás történetét* mindenki, aki tudja, hogy magyar neveléstörténeti irodalmunk sok hiánya között nem a legkisebb éppen az oktatástörténeti részlettanulmányoknak csaknem teljes hiánya. A könyv tárgya meg egészen időszerű. A latintanítás kétségtelenül válságos állapotban van ; a multnak rendszeres feltárása és különösen a tanulságok igazolt összeállítása valóban hozzájárulhatna — amint a szerző írja (5.) — a különböző vélemények „békés és megértő kiegyenlítéséhez“. Enélkül is fontos ez a tárgy, mert a latintanítás története majdnem azonos a közoktatás történetével s ha a kellő magaslatról nézzük, még egyetemesebb tájékoztatást nyújt a közműveltség alakulásáról, mint a történelem-tanítás multja. Balassa Brunó munkája megérdemli a komoly figyelmet és hozzászólást. Sok okulással szolgál, sok újabb kérdést is ébreszt. A szerző nagy buzgalommal, sokat dolgozott ; komoly törekvését nem lehet elvitatni. Számos jel arra mutat, hogy az itt előadottnál nagyobb anyagot gyűjtött össze ; egyes pontokon az is megcsillan, hogy nemcsak adatokat lát, hanem az egész kérdésről ítélete is kialakult. Mindez érdeklődést kelt a latintanítás történetének összefoglaló képe iránt, amelyet itt még nem kaptunk meg. A kezünkben lévő kötet ugyanis csak első fele az egész munkának. Nagyon kíváncsok, hogy a következő is mielőbb megjelenjék s abban ne legyenek meg egyes olyan tulajdonságok, amelyek miatt — a szerző fáradozásának és áldozatkészségének teljes elismerésével — mégis némi csalódást érzünk : a várakozást sem a tartalom, sem a feldolgozás nem elégíti ki.

Ennek első oka, hogy a könyv címe többet ígér annál, amit aztán nyújt. Ugyanez volt az eset a szerző előbbi könyvé-

vel is. „A történettánnítás multja hazánkban“ csak úgy érthető, hogy ott találjuk az egész multat, kezdettől máig; a könyv azonban csak a XVIII. század végéig haladt. „A latintánnítás története“ még többet mondó cím. Csak azt gondolhattuk, hogy a kérdést kezdettől máig tárja fel s minthogy a címben semmi területi korlátozás nincs, valamennyi ország latintánnításáról vártunk képet, amelyekben ennek valami sajátossága volt. Az is természetes, hogy e vaskos kötetben a kérdés minden vonatkozásának feltárását reméltük. A Bevezetés mondja is (5.), hogy „ez a tanulmány elsőnek járja meg a latinitás fejlődését felkutató teljes útát“. Ezt a teljességet azonban nem találjuk. A részletekre nézve nem is kereshetjük; ezt a szerző egészen jogosan eleve el is hátrítja magától (6.). A többi hiányt pedig megmagyarázza az a nyilatkozata, hogy tervéből két fejezet a második kötetre marad. Ugy látszik, éppen az a két fejezet tartalmazza majd azt a két részt, ami bizonyára legtöbbünket érdekel: a „történeti tanulságoknak a jelenben való értékesítését“ meg ami a neveléstörténet magyar kutatójának igazi feladata, a szerző szavával: „az iskolás latinitás hazai múltját“. Ezek a részek is nyilván készen vannak és hamarosan kezünkben lehetnek. Érthetetlen tehát, miért ígér e cím mindent, holott e kötetben éppen a legfontosabb, a latintánnítás magyarországi története nincs benne?!

A kötet anyagának időbeli határai nem pontosak. „A jelen írás“ (!) a tárgyalást azzal a második korszakkal kezdi, „amikor a latin nyelv nem anyanyelv többé, hanem csak a műveltség“ (5.). E kiindulásnak van jogosultsága, ha valaki csupán a „mesterséges továbbplántálás“ történetét akarja adni; de az európai „latinitás“ történetét senki meg nem értheti, ha nem ismeri az első korszakot. Bevezetésül erre szükség lett volna. Így is óhatatlan, hogy az előzményekre ne utaljon (pl. 145.). — A végső határt meg egyszer zárójel között így tűzi ki: „a mult század elejével szakítjuk meg a tárgyalás szálát“, de azért szó van itt-ott a XIX. századról, sőt egészen új dolgokról is (pl. 19., 20., 205., stb.). Maga ez a kötet elveszti így azt a zártságot, amelyet a szerző neki szánt: az egész kétkötetes munka szerkezete pedig érthetlenné válik, hiszen ekként a latintánnítás XIX. századi története mindenestől kimarad! Ekkor azonban nem lesz majd szabad történelmi tanulságokra utalni.

Nemcsak a keret, hanem a tartalom elrendezése is bizonytalan. A Bevezetés szerint „mint legáltalánosabb szempontok“ a tanítás célja, anyaga és módja „rendezik az egész történeti anyagot“; „ezek a fejezetek... alkotják a munkának magában is önálló első felét“. A nyomban következő fejezetek azonban mások: I. Úttörő munkálatok, II. Korfölgógás és iskolai latinitás, III. Az iskola latinságának korszakai, IV. A latintánnítás iránya. Egészen helyes, hogy a tanítás anyagát külön tárgyalja s ebben a nagy fejezetben (112—313.) bőven tájékoztat; a cél is megvilágosodik e fejezetekben; a tanítás módjáról ígért fejezet

azonban elmaradt, a könyv végső mondataiból kitetszően (313.) a második kötetben lesz róla szó. Bizonyosan kiadási nehézség, a kötet terjedelme az oka. Ebből azonban feltétlenül sok ismétlődésnek kell származnia, mert sem az anyag és a módszer tárgyalását nem lehet elkülöníteni egymástól (l. pl. 132., 254.), sem pedig az egész felölelt időről nem lehet a módszert úgy ismertetni, hogy a korszakokat e tekintetben is össze ne hasonlítsuk. Ilyen okokból már itt is kényszerűen ismétlődik egy és más; ezzel aztán a könyv szerkezete meglazul. Az egész mű nyilván másként alakul, ha pl. abból indul ki, amivel a 145. oldalon kezd egy fejezetet s abból bontja ki mindazt, amit a latintanítás céljának, anyagának és módszerének fejlődéséről tanulmányai alapján tisztán lát, de részint a szerkesztés fogyatkozásai, részint az anyag rostálatlansága miatt nem sikerült határozott képben tárnia elénk.

Az imént már érintettem, hogy ebben a kötetben Magyarországról nincs szó. Ennek bizonyosan súlyos következményei lesznek: vagy nem sikerül a szerzőnek beillesztenie a hazai fejleményeket a latintanítás fejlődésének egyetemes menetébe, vagy pedig kénytelen lesz tömördekert ismételni ebből a kötetből. Ez azonban a jövőre tartozik. Az előttünk levő, kifejezetten „egyetemes neveléstörténeti rész“-t (5.) illeti az a kérdés, hogy szabad-e nekünk az „egyetemes“-ből magunkat kirekeszteni. A szerző eljárását nem okolja meg; enélkül nem tudom helyeselni. Abból, ami nálunk e téren történt, semmit sem lehet megérteni a nyugati iskolázás története nélkül, az tehát természetes, hogy bevezetésül szükség van a latintanítás európai sorsának bemutatására. A szerzőt előnyösen jellemzi, hogy ilyen széles alapvetésre akarja építeni a magyar fejlődés rajzát, de a magyar tudományosság feladatai és kivált neveléstörténetünk égető szükségletei azt parancsolják, hogy az idegen anyag felkutatása és feldolgozása nekünk csak segítségünk legyen, nem célunk; csak arra vonatkozzék, ami nélkül a magunk kérdéseit nem lehet tisztázni. Így is elnyúlik minden szál a kérdések eredetéig, de egészen másként alakul az egész, ha a magyarországi latintanítás nagyon határozott kezdőpontjáról néz a szerző visszafelé s az itt beállott változások és kifejlődött újító mozgalmak okait keresve mutatja fel ezek külföldi előzményeit és hasonmásait. Az „egyetemes“ neveléstörténet velünk nem törődik; ezen mi csak a magunké-
nek feltárásával tudunk segíteni. Hasznát is csak ezzel tesszünk ezen a téren a tudománynak. Ha a szerző nem követi az egyetemes és a magyar elkülönítésének szerencsétlen, de már talán múltban levő szokását, akkor magától értődnék, hogy csupán a reánk ható országokat tárgyalja; az egyetemes neveléstörténeti szempont egyebet is megkívánna.

Nem szabad e könyv értékéről ítélni mindaddig, amíg a hasonló tárgyú régibb művekkel mind az anyagát, mind a szempontjait, mind az eredményeit részletesen össze nem vetjük. Az pedig, hogy a szerző kifejezetten forrástanulmánynak nevezi

a művét, a források pontos ismerete nélkül a részletekbe menő hozzászólást meg sem engedi. Ezek miatt a részletes bírálattól tartózkodom, mert sem egyik, sem másik feltétellel nem rendelkezem. Néhány megjegyzést mégis tehetek. Először is azt, hogy az *Úttörő munkálatok* c. kis fejezet (8—12.) igen becses tanulmányá nöhetett volna, ha a szerző határozott szempontból rendszeres bírálatát, vagy legalább ismertetését adja az előtte e kérdést tárgyaló műveknek. A távolabb álló is megláthatná akkor, hogy az ő munkájára miért volt szükség, mi a hiánya a régiebbnek, mi az új itt. Mintha az is lett volna a fejezet célja; mintha (12.) itt-ott arra utalna, hogy az eddigiekkel szemben „a fejlettebb történetiszemlélet és módszer szempontjait” akarja érvényesíteni. Rendkívül érdekes és hasznos lett volna, ha ezeket pl. Paulsen ismert nagy művével és ennek legújabb kiadásával, Willmannnak e szempontból is nagybecsű fejtegetéseivel, vagy a véleménymondásaiban sűrűn idézett többi szerzővel szemben kifejti. Különösen az lett volna szükséges, hogy ez Ecksteinnak a maga idejében igen elismert tanulmányával kapcsolatban pontosan megtörténjék. Megmondja, hogy „az első és a mai napig egyetlen írásmű, mely a latintanítás egész történetét bemutatja” (8.), de sem itt nem foglalkozik vele, sem később nem jelzi, hogy miben tér el tőle a természetesen sokkal bővebb anyag alapján. Az irodalomnak ezt a feldolgozását bizonyára el is végezte, hiszen anélkül lehetetlen ilyen arányú tanulmányhoz fogni. S csak így jogosult azt mondania, hogy „munkája . . . tüzetes terepszemle lesz, mely rávilágít a további teendők és problémák sorára”. Az lett volna igazán az egyetememes neveléstörténetre nézve is hasznos, ha saját új anyaga és az irodalom alapos ismeretével ezt a bírálatot adja ki előbb.

Másik megjegyzésem éppen Eckstein említésével kapcsolatos. Ennek a munkáját, *Lateinischer und Griechischer Unterricht* (Leipzig, 1887.), idézi s jelzi, hogy először Schmid, *Encykl. des ges. Erziehungswesens* XI. 483—696 l. jelent meg. Ott azonban csak a latintanításról van szó, a görögről a III. kötetben más írt. Ez kicsiség. De ugyanitt (8.) azt mondja a szerző, hogy csak a „mult század utolsó negyedében kívánczolt a nevelés történetének területén végzett sok részletkutatás eredménye összefoglaló, lexikonszerű keretbe” s „eközben fogalmazták meg legelőször e kérdést, miképpen ment végbe és fejlődött a latin tanítása a letúnt századok folyamán”. Nagyon kevésre becsülheti ennek az eredményét, mert a „lexikonírás gyorsiramu és rövidre szabott ideje még alapos fölkészültség mellett sem eredményezhetett mást, minthogy csokorba köttessék minden ismert történeti adat. Így született Fr. A. Eckstein” említett tanulmánya. Ezzel kezdődik a szerző munkájának érdemleges anyaga; ez a kezdet egészen érthetetlen és minden részében hibás. Schmid I. kötetének előszavát 1858-ban írta s nyilván sokkal előbb támadt az a szükséglet, amelyet a nagy munka terve és csaknem 1000 oldalas első kötete 1859-ben kezdett kielégíteni. Ez mindenre kiterjedő neve-

lésügyi lexikon, tehát nem a történeti kutatások szétszórtsága hozta létre. A XI. kötet húsz év múlva, 1878-ban jelent meg, tehát szó sincs valami sebtiben összetákolts munkáról, sem a cikkek felületes rövidségéről. S különösen nem mondható ez Eckstein tanulmányáról, amely csak a pótkötetre készült el, 213 oldalas, nagy gonddal helyesbíti és kiegészíti a VII. kötetnek a római nevelésről szóló cikkét s bár alapossága nyilvánvaló, magát szerényen csak kísérletnek kívánja tekinteni (XI. 696, 2. jegyzet).

Ezt a kis részletet azért említem fel ilyen bőven, mert azt mutatja, hogy a szerző nem eléggé óvatos a megállapításaiban és egy-egy ilyen a többiek, a tárgy lényegére vonatkozók iránt is kétséget ébreszt. Ide tartozik az a különösség, hogy számos utalásában rövidítve adja első ízben említett művek címét is, holott nemcsak olyanokra kell számíttania, akik az egész irodalmat nélkül is ismerik, hanem kezdőkre és más területek szakértőire is. Többször csak név és lapszám van az utalásban, bár a könyv címe még nem fordult elő (13, 18, 24, 149.). Néhol a forrásra való utalást nem érti az olvasó, pl. a 29. oldalon egy mondat közepén az *és* kötőszó mellett van az utalás jele s a mondat végén másik utalás; másutt (36.) az idézett könyvcím közben stb. Általában sok, aprólékos észrevételre ad alkalmat a tömördek jegyzet, a felhasznált anyag bősége és az a helyes törekvés, hogy híven jelezzen mindent. Így sem, vagy talán éppen így nem látjuk mindenütt tisztán, mit kíván saját állításának vagy megállapításának tekinteni, mit nem; mi az, amit ő maga közvetlenül a forrásból vett s amit az idézett feldolgozásból. Erre azonban a gyakorlat majd megtanítja a szerzőt s vigyázatra serkenti olyasmire nézve is, aminek a 197. oldalon látjuk a példáját. Itt Vormbaumra utalva mondja a jegyzetben, hogy Alvarez grammatikájának jezsuita bírálatát „protestáns részről Neanders Bedenken-jével vetjük össze“, holott a név: Neander. Ennél különben fontosabb ugyanítt a szövegben kétszer is az „— úgy mond —“ (197., 198.), amelyről nem tudjuk, kire vonatkozik. A Neanderrel való összevetés is elmarad.

Valahogyan nem uralkodik a szerző az anyagán, nem felülről szemlélődve rendezi, hanem a sok mindent igyekszik elhelyezni. Pedig észrevesz lényeges kérdéseket (pl. 276. s köv.: az iskolai célú szemelvények dolga); tudja, hogy a latintanítás történetében a tömördek elégedetlenség okának felderítése milyen nagy jelentőségű; meglátja (199), hogy a grammatikák (mindenféle régi könyv!) előszava mennyi bírálatot és javaslatot tartalmaz; néhol egészen élvezhetően nekilendül (pl. 254.) és mégis hiányát érezzük a történeti alakulás világos bemutatásának, nevezetes fordulatok éles jellemzésének. Sem egy-egy korról, sem az iskolák egyetlen csoportjáról, sem a nevezetesebb írókról és tanítókról (pl. Erasmus, Comenius) nem kapunk összefoglaló jellemzést, de a használt könyvekről sem, jóllehet indítást mindenik irányban érez a szerző eleget, azt határozottan látom. Erre mutat egyes szerzők (Vergilius stb.) szerepének összefoglalása is (290. s k. l.), de ez már sok

ismétléssel is jár. Talán úgy lehetne ezt a könyvet legjobban jellemezni, hogy a szerző nem akart egyszerűen vélemények összeállítója lenni, nem akart a latintanítás feltétlen védelmezőjének sem feltűnni, hogy tárgyiasságát megőrizze, de másrészt óvakodik attól, hogy tanulságokat már itt levonjon és saját véleményét a latintanítás sikertelenségeiről (228.) és az iskolák „álomvilágáról“ (244.) kifejtse.

Határozott szempontja, hogy a latintanítás sorsának változásai a korszakok felfogásában gyökereznek. Ezt sokszor, helyesen hangoztatja, de a II. fej. rendkívül keveset fejt ki ebből (13—16.). Pedig milyen becses lett volna, ha kimutatja, hogy a változó korokban milyen hatása lett a korszellemnek a latintanításra és az iskolai latintanításnak (miért „latinitás“?) milyen volt a hatása a közgondolkodásra. A 14. oldalon nyilván ez a gondolat foglalkoztatja. Éppen nagy anyaga tette volna lehetővé e szempont következetes alkalmazását. Meg kellett volna ismertetnie összefüggően az egyházak állásfoglalásait a latinra nézve (van erre is a könyvben elég indítás), a latintanítás körének, tartalmának, módjának a szerepét az egyes népek művelődésében, kimutatva, hogy hol és mikor, az egész népnek melyik és mekkora része volt részes a latintanítás hatásában és milyen volt ez a hatás. Látja a szerző ezt a kérdést is; tudja (14.), hogy „a latinitás értékein a kor fiatalságának (csak) egy része nevelődik“ s bizonyosan tudja, milyen különbség lehetett azok műveltségében, akik számára a latin csak szolgálati vagy köznyelv volt, vagy akiknek egyszersmind a klasszikusok szellemi táplálékot is nyújtottak. Efféle, nagyon fontos kérdés több is erősödik meg e munka olvasása közben. Ezekből nyer történelmi megvilágítást a tanítás anyaga, módszere is és ezért kívánatos, hogy a gyűjtött anyag további feldolgozásában olyan szempontok is érvényesüljenek, amilyenek az említetteken kívül pl. Barth hatalmas neveléstörténetében (*Gesch. der Erziehung in sozial. und geistesgesch. Beleuchtung*; 1. kiadása 1911, az 5—6. kiadás 1925) és általában a legújabb neveléstörténetekben az egyes tantárgyak történeti szerepét egyetemesebb világításba állítják.

A munka folytatását nagy érdeklődéssel várjuk mindnyájan; az lesz az, amire igazán szükségünk van. Annak értékét az is növelné, ha a szerző meg tudna szabadulni nyelvezetének sajátosságos erőltetettségtől, kifejezésének gyakori túlzásaitól s az ebből következő modorosságtól.

Imre Sándor (Szeged).

Dahlmann—Waitz; Quellenkunde der deutschen Geschichte.

Herausgegeben von Hermann Haering. Leipzig, Koehler, 1931.

— 9. Auflage. 8°, XL., 992 ll.

Pontosan 20 évvel a fogalommal lett „Dahlmann—Waitz“ utolsó kiadásának megjelenése után, új szerkesztő irányítása mellett, nagyrésztben új munkatársak közreműködésével, a szerkesztőt nem számítva összesen 54 tudós, köztük tudományuk legelsőrangú

tekintélyeinek tollából végre megjelent a német történettudomány e vezető bibliográfiájának új, kilencedik kiadása. Rendszerezése, beosztása a régi s noha éppen az új szerkesztő, Haering volt az, ki az előbbi kiadással kapcsolatosan a rendszerezésben lényeges módosításokat követelt, mégis, mint szerkesztő maga is elismeri, hogy ezek a jelen körülmények között nem voltak keresztülvihe-tők. Csak egy új fejezet gyarapítja a 12 év előttiakat, még pedig a mai német birodalom határain kívül élő németiség (Ausland-deutschtum) történetére vonatkozó forrásanyagot és tudományos irodalmat felölelő, melyet a stuttgarti Deutsches Ausland Institut állított össze. A szerkesztő már eleve tiltakozik ellene, hogy ebben a külföld pángermán expanziós törekvéseket lásson.

Minket magyarokat e fejezet különösen érdekel, mert ez jó-formán az egyetlen helye a nagy német publikációnak, hol rólunk is megemlékeznek. Itt szereplünk a „Länder der ehemaligen österreichisch-ungarischen Krone“ között, még pedig már a trianoni határok szerint: Tschechoslowakei, Ungarn, Südslawien, Banat (Rumänischer und südslawischer Anteil), Rumänien (Sieben-bürgen, Sathmar—Marmarosch) között. A mű magyar ismertetője nem hallgathatja el azt az észrevételt, hogy egy történeti biblio-gráfiában praktikusabb lett volna megtartani a történelmi Magyar-ország összefoglaló fogalmát, már csak azért is, mert a háború előtti történelmi kutatás és forráspublikálás úgyis az egész Magyar-ország területét öleli fel. Aki tehát a feljebb felsorolt, Magyaror-szágtól elszakított területekre vonatkozóan óhajt kutatni, az nem nélkülözheti az e kategóriákba be nem osztható, egész Magyar-ország történetére vonatkozó forráskiadványokat, levéltárakat, könyvtárakat, feldolgozásokat. Feltétlenül helyesebb lenne a tör-ténelmi Magyarország fogalmával operálni, mint „Südost-Europa“, „Donau-Becken“ s hasonló, újabban elterjedt, történelmileg azon-ban nem egészen pontos kategóriákkal.

A többi fejezetben csak elenyésző változtatások történtek. Pl. az 1912-i kiadásban az 1555-től 1618-ig terjedő periódus címe: Die Wiederherstellung des Katholizismus, míg az újban: Kirch-liche Verhältnisse; vagy a régiben a XIX. század első fele mint „Restauration (1815—1850)“ szerepel, az újban mint „Deutsche Geschichte“ (1815—1850) s a régi kiadás „Revolution und Reak-tion, 1848—1849“ felírásu fejezete az újból hiányzik.

Szinte lehetetlen erről a műről egyébként mást mondani, mint az elismerés superlativusait. A bibliográfiai munka pontos-sága, egy-egy terület irodalmának és forrásainak teljes, ha a körülmények a teljességet kizárták, szakavatottan megrostált össze-gyűjtése, a részletekbe menő szisztematizálása, némely fejezetben a forrásokra vonatkozó irodalom felsorolása, mindez a „Dahlmann-Waitz“-ot nemcsak a német történettudomány vezető biblio-grafiájává teszi, hanem minden más ily természetű munka vezér-fonalává. Mint Pirenne mondja belga bibliográfiájának előszavá-ban, más rendszert követni, mint a „Dahlmann-Waitz“-ét, nem-csak fölösleges, de egyenest veszedelmes volna. Ehhez természete-

sen hozzá kell venni azokat a módosításokat, melyeket a jelenlegi kiadás szerkesztője, Haering ajánl a *Historische Zeitschrift* 1927. évfolyamában s melyek a jelenlegi kiadásban nem voltak megvalósíthatók.

Rendkívül érdekes és tanulságos a kiadvány bevezetése, Haering szerkesztő tollából. „Nem a siker fénye az, ami munkánk értékét megadja, hanem törekvéseink tisztasága és a vállalt kötelesség mellett való becsületes kitartás“, mondja egy helyen, másutt pedig „csak a szerkesztő tudja, mit akart, mit ért el abból és mit nem“. Továbbá: egy ilyen munka szerkesztése felülmúlja egy ember erejét s „gazdagabb népek s gazdagabb idők bizonyára egész szerkesztő irodával fognak egy ilyen bibliográfia összeállításához fogni.“ Megmagyarázza a Sachregister ezúttal kivihetetlen voltát, amit az anyag tagolásával, több kisebb fejezetre osztásával, főképp pedig sűrűn alkalmazott alcímekkel — melyek értelme ez — pótol. Ha fel is sorolja — esetleges kifogásokat megelőző magyarázatképen — azokat a nehézségeket, melyekkel tövises munkájában szemben találta magát, „nem akar a kritikánál elnézést kérni“. De erre nincs is szüksége. A „Dahlmann-Waitz“ jelenlegi kiadása is oly fényes tulajdonságokkal ékeskedik, hogy amellet eltorpúlnak esetleges fogyatkozásai.

Bartoniék Emma.

Handwörterbuch der Soziologie. Herausgegeben von Alfred Vierkandt. Ferd. Enke, Verlag. 1931. Stuttgart. 8° 690 l.

Örvendetes és várva-várt volt ennek a „Handwörterbuch“-nak a megjelenése, mert összefoglalva látjuk benne egy egész nemzeték szociológiai tudását. A berlini egyetem tanárának szerkesztésével 37 tudós munkája áll előttünk. Nem szétaprózott címszó alatt, hanem nagy, széles körben mozgó cikkekben, — 64 címszó alatt csoportosítva, — amelyek kevés kivétellel mind közelebből érdeklik a történészt.

Egy nemzet szociológiája sem áll oly szoros kapcsolatban a történetírás gyakorlati szükségleteivel, mint a németeké. Az 1890-es és 1900-as évek francia és angol szociológusait a történelemből alig érdekelte több, mint az ősi intézmények, a történelelőtti népek fejlődésének kutatása. A csira-állapot után érdeklődésük megszakad; azt lehetne mondani, hogy egy szociológiai embriológia kötötte le figyelmüket. Ezzel szemben a német szociológia történeti jellegű s az egész történeti fejlődést vizsgálja. Nem hiába vert legmagasabb hullámot épp itt a historizmus. Oka ennek kétségtelenül a gazdaságtörténet nagy fejlődése s néhány évtizede a társadalomtörténeté is. Ha oly emberek kezébe jutott egy téma, mint K. Bücher, Schmoller, Max Weber, Sombart, avagy éppen G. von Below stb., úgy biztosak lehetünk afelől, hogy nem definíciók és fogalmi rendszerezések kerülnek előtérbe, hanem a történeti anyag, nem az ősi fejlődés, hanem az utolsó századok, sőt a jelen. (Vierkandt — igen jellemző — az etnológiából, tehát a

primitív kultúrák ismeretéből indult ki s ma mégis ő írta a kitűnő „Gegenwart“ cikket.) A gazdaságtörténész az utolsó századok fejlődésében a kapitalizmust látja meg s itt is a szociológiában ezt fogja a középponton látni. (Viszont „szocializmus“ címszó nincs.)

A jelent illetőleg oly aktuális címszókat is találunk, minő a bolsevizmus, (Grabowsky, egy politika-professzortól), fasizmus (v. Beckerath), imperializmus (Sulzbach) stb. Egyébként is sok a nagy, összefoglaló keresztmetszet egy-egy korról, vagy intézményről, tehát követi a nagy, immár 4. kiadású Handwörterbuch der Staatswissenschaften beosztását, (ahol kitűnő Below cikkek találhatók), de egy újítással: rendszeresen is csoportosítja a tárgyat. E csoportok A) A társadalom szociológiája (19 cikk), B) a kultúra szociológiája 7 cikk s ezek: a kultúra szociológiája A. Weber, a kultúra típusai és fokai H. Freyer, történeti és szociális törvények Dobretsberger, történelmi materializmus A. Liebert, faj Hertz, divat Steinmetz, forradalom Geiger cikkei. C) Az „egyes kultúrák“ szociológiája: technika, gazdaság, nyelv, vallás, erkölcsiség, háború, tulajdon stb., de idetartoznak az oly, társadalomtörténészt érdeklő témák is, minő a polgárság (Meusel: e cikk nem sikerült), a proletariátus, patriotizmus, háború, politikai pártok, állam, rendek, de az A) csoportba került sok címszó, így család, nép, nemzet, osztályok, városi és falusi település, társadalmi vezetés stb. Legérdekesebb a D) csoport: egyes „kultúrák és korszakok“. Középkor, majd a Renaissance, mindkettő a pompástollú v. Martintól; oly „keresztmetszetek“, összképek egy korról, amelyek rendkívül emelik a történeti látást és sok olyan vonatkozásra felhívják a történész figyelmét, amelyeket szem elől veszíthet sok intézmény korbéli „elhelyezésében“, ha az adatok rengetegében jár. A felvilágosodás (Wiese) jó, de önállótlan cikk (Troeltschből). Ide tartozik még a Gegenwart említett cikke és „A jelen társadalmi formája és szelleme“ a kitűnő Goetz Briefstől. Azt hisszük, ez egyszerű felsorolás sem vesz kárba, mert ez *első* ilyenmő kísérletből láthatjuk, minő közel áll a német szociológia a történelmi *szemponthoz* is és az *anyaghoz* is. A cikkek általában magas színvonalúak, ha egy-kettő (pl. Sulzbachéi) nem is sikerült.

Amilyen öröndetes, hogy végre megjelent ily „történelmi szociológia“, melyben végre is abc-rend dacára szerves egészből van szó, olyannyira kíváncsi, hogy a történetírás valóban hasznát vegye. Salamon Ferenc már a hetvenes években „A történelmi vizsgálatról“ c. cikkben (Bp. Szemle, 1873) beigazolta, hogy félrevezető az a feltevés, mintha a történelemnek volna 3—4 úgy nevezett *segédtudománya*; az ő nézete szerint annyiféle úgynevezett segédtudomány van, *ahány rendszerező tudomány*. Amint pl. elképzelhetetlen, hogy valaki gazdaságtörténész legyen anélkül, hogy valaha alaposan áttanulmányozott volna egy rendszeres közgazdaságtant, épp úgy elképzelhetetlen, hogy valaki a társadalomtörténet terén járjon szociológiai alapismeret nélkül. Sajnos, van példa az ellenkezőre nem egy, szerény disszertációk épp

úgy mutatják ezt, mint tudós könyvek kötetsorozatai (még egy Groethuysen is).

Az érmet természetesen meg is fordíthatjuk. A rendszeres diszciplinák is el-elszakadnak a történelemtől. Így két külön világra szakad szét az egységes *történeti életről* szóló tudományok csoportja. A szociológiának is van számos kérdése, amelyek történettelenekek, nemcsak híg anyag — absztrakt fejtegetések, levegőben járás — észlelhető bennük. Ez vonatkozik pl. a *rendekről* szóló cikkekre (Tönnies), a pártokról már szóba hozott Sulzbach-cikkekre, a „vezetésről“ szóló cikkekre (Geiger) stb. Itt tulajdonképp az egész társadalmi (függőleges) tagozódásról kellene beszélni. Nem különös-e, hogy egyetlen cikk sem szól az arisztokráciáról s egyenesen komikus, hogy a tartalommutatóban is csak a „divat“ kapcsán történik róla említés. A „közösség és társulat“ korbeli fokozatairól szóló közismert Tönnies-féle téma is történeti távlat, levegő hiányában szenved, holott alapvető szempont volna ez a történész számára.

Tudományok ilyenmű szétszakadásának következményei egyenesen ártalmasak a történelemre, a szociológiára vagy a közgazdaságtanra egyaránt. Így esik meg, hogy a hihetetlen adat-tömeggel dolgozó Sombart munkáival nem lehet megelégedve a gazdaságtörténész, történészek gazdaságtörténeti tanulmányai-val vizsont, ugyancsak joggal, a közgazdász. Dilthey, sőt újabbak is (W. Sauer) állandóan „geschichtlich-gesellschaftliche Wirklichkeiten“-ről beszélnek. A téma egy, csak a szempont lesz hol a történelmi, hol a társadalmi (rendszeres szociológiai). Korunk a tudományok *szintézise* felé halad, de szintézist nemcsak *egy* tudomány keres a maga körében, hanem a különmemű tudományok *együttessen* is keresnek. Ezt pompásan előmozdíthatja a jelen, gazdag tartalmú mű.

Egy ilyen összefoglaló és sokban lexikális jellegű, bár nagy cikkekből, terjedelmes tanulmányokból álló műtől természetesen nem lehet várni mindent. Mindamellet sok szép eredménnyel dicsekedhet ez a vállalkozás. Annyit mindenesetre el kell ismer-nünk, hogy habár a szintézisben nagy előhaladást nem is tett, de világosan ez irányban mozog és ami a fő, a tudomány mai állásá-nak hű tükre s tudományos törekvései a megalapozottságnak oly színvonalát mutatják, amely a még nem régi önálló német szocio-lógia teljesítőképességét a legelőnyösebb oldaláról mutatja be.

Dékány István.

Szemle.

Magyar Legendarium. Eredetiekből fordította Tormay Cecília, fametszetű képekkel Molnár C. Pál díszítette. Budapest, é. n., nagy 8°. Egyetemi nyomda. 134, 2 l. A kritika Tormay Cecília legenda-fordításából ritka egyöntetűséggel a jelen és múlt páratlan intenzitását együttlátását, a letűnt kortartalmak felidézésének és jelenbekapcsolásának objektív vágyát érezte ki. Midőn e tulajdonságokat a költői

szépségekben bővelkedő előszóban hangsúlyozzuk és értékeljük, nem hallgathatjuk el azt sem, hogy a fordító nemes célkitűzését magában a legendák szövegében több körülmény is veszélyezteti.

Bajos ugyanis a legendák lelkét egy közelebből alig meghatározható archaizáló nyelv köntösében a mai olvasó elé tární anélkül, hogy a személytelen közlés szempontja csorhát ne szenvedjen. Mert ez a nyelv nem a legendák szereplőinek, de nem is íróinak, vagy koruknak magyar nyelve, hanem a fordítóé, akit szemmeláthatóan elkápráztattak a latin eredetiben szűnnyadó stíluslehetőségek. A magyar szentek legendáinak első fordítója, az Erdy-kódex névtelenje T. C.-hoz hasonlóan, bár transcendensebb színezéssel, szintén napjainkig ható jelentőséget tulajdonított hőseinek és éppen ezért akarta velük kortársait közelebből megismertetni. Közvetítőül saját korának nyelvét választotta, mert egyszerű hallgatói különben aligha értették volna beszédét. Mi megértjük T. C. legendáriumát, mert bennünket a régi emlékek olvasására és élvezésére *tudatosan* neveltek. Ez a tudatosság azonban nagyon is árt annak a tanuláson, iskolázott műélvezésen túlfekvő lelki egybeolvadásnak, melyre a fordító törekedett. T. C.-ban a cizelláló művész legyőzte a tárgyilagos közvetítőt.

Történeti témák költői fogalmazásának külön vonzóerőt szokott adni az a lehetőség, hogy velük kapcsolatban az akribiától függetlenített képzelet tehet vallomást a multról. T. C. interpretációja is szolgál ezzel az érdekességgel, szerinte is „vannak dolgok e világban, amelyeknek zárját nem a tudomány elméje, de a művészet szíve tudja csak felnyitni”. Éppen ezért mint intuitív feltevést vesszük tudomásul az egyes legendák szerzőinek nemzetiségére vonatkozó érdekes megállapításokat. A legendák szövegének olvasása közben azonban némi csalódással kell látnunk azt, hogy ezek nem az egésznek költői szemléletéből, hanem sokszor igen talpraesett, bár nem kétségtelen evidenciáját filológiai meglátásokból folynak (pl. a Cellért-legenda magyar szerzőségének bizonyítása az 51. jegyzetben). Ez a körülmény viszont arra mutat, hogy a szövegek magyarázatánál T. C.-ban nem a költő, hanem a filológus győzött.

Deér József.

Takáts Lajos: Csanád vezér. (Csanádvármegyei Könyvtár. 22. füzet.) Makó, 1931. 8°. 51. l. Ez a kis dolgozat kellő forrástanulmány és az irodalom gondos felhasználásával készült. Új megállapítások természetesen nem várhatók tőle, hiszen elsősorban a nagyközönség igényeit akarta kielégíteni. Nemcsak puszta életrajzot ad, hanem Csanád vezér életének hiányos adatait egy korp keretében állítja s így törekszik az életrajzot teljesebbé tenni. A munkához Csanád megye és a csanádi egyházmegye középkori térképvázlata van csatolva. A kétféle jegyzetelés, t. i. a szövegközi és szöveg-alatti, zavarólag hat. A forrásoknak szövegközi idézése nálunk kevésbé megszokott s az áttekinthetőség szempontjából a másik eljárás sokkal praktikusabb.

Iványi Béla (Szeged).

Winkler Pál: A kalocsa érseki főszékesegyház 1010-től napjainkig. Kalocsa. 1929. 8°. 148 l. Népszerűen megírt munka, amely azonban, nemely tévedéstől és naivitástól eltekintve, tudományos szempontból is figyelemre méltó. Henszlmann és Foerk Ernő kutatásain, illetőleg rekonstrukcióin túl is, amelyeket a szerző alapvetésül használt, vannak Kalocsa három elpusztult székesegyházának történetére vonatkozólag értékes adatai és megjegyzései. Kár, hogy az első székesegyház kevés megmaradt kömlékei közül nem említi azt a

magyar király-portrét, amelyet ma a Magyar Nemzeti Múzeum őriz, s amelyet Gerevich Tibor Szent Istvánénak állapított meg. Könyvének legterjedelmesebb része a mai, a régi romok felett a XVIII. század első felében felépített barok székesegyházzal foglalkozik. Művének célja és terjedelme miatt nem ad módszeres kutatásokon alapuló műtörténeti méltatást, hanem csak a templomnak és műemlékeinek vázlatos leírását, bár több helyen hivatkozik eredeti levéltári kutatásaira is. Helyes volna, ha a templom építésére és berendezésére vonatkozó levéltári anyagot teljes egészében közzé tenné, mert jelentős adat volna ez is a magyar barok történetéhez. W. munkája jól sikerült kísérlet egyházi műemlékeink népszerű ismertetésére, amelyben azonban a szakember is talál egy és más megjegyzésre méltót.

Tóth László.

Tencajoli, Oreste Ferdinando: Andrea II. Re d'Ungheria ricordato a Malta in un affresco del Palazzo Magistrale. (Archivio Storico di Malta, 1930. I. 4. 330—5. l.) A János-lovagrend máltai nagymesteri palotájában — amelyet Giovanni Levesque de la Cassière (1572—81) építtetett — egy freskó van, amely azt a jelenetet ábrázolja, amidőn II. Endre a lovagrend tagjává felvétetik. T. megállapítása szerint a kép a leccei Matteo Perez műve, tipikus barokkalkotás és a művész kevésbé kvalitatásos művei közül való. T. említi Jacomo Bosio nyomán (Historia della Sacra Religione e Illustre Militia di San Giovanni Gerosolimitano, Róma, 1626) II. Endrénak a lovagrend szentföldi házai javára tett adományait, de ezek az adatok már ismereteseek, legutóbb Reiszig Ede foglalkozott velük. (A jeruzsálemi Szent János-lovagrend Magyarországon, Budapest 1925. I. 33—5. l.)

Tóth László,

Berzeviczy Alberto: Beatrice d'Aragona. A cura di Rodolfo Mosca. 1931. Edizioni „Corbaccio“, Milano. 8°, 375. l. R. Mosca, aki néhány jó magyar könyv olaszra való átültetésével már eddig is rászolgált elismerésünkre, fordította le B.-nek Beatrix királynéről 1908-ban megjelent művét. A fordítást Berzeviczy markáns arcképe vezeti be, melyet Mosca Heinrich Gusztáv nyomán rajzolt meg. Az összevont szöveg elárulja, hogy a fordító nem hagyta figyelmen kívül a mű korábbi francia kiadását. Sajnálatosan a magyar, illetőleg a francia szövegből fordítja vissza azon eredetileg olasz idézeteket, melyek pedig eredeti szövegezésben a fordító számára is hozzáférhetők voltak a Mátyás-kori Diplomáciai Emlékekben és a Beatrix-Okmánytárban. Ennek következtében a quattrocento és cinquecento missilis- és memoire-irodalmából vett idézetek nem felelnek meg a forrás-szövegnek, sőt a „buon secolo“ stílusának naívságát és természetes báját napjaink beszédmodorával cserélik fel, úgyhogy az egykorú szereplőket ily módon beszéltetni nemcsak helytelen, de anakronisztikus is. Eljárásának a fordító különösen a 206-ik lapon vallotta kárát, hol Machiavelliből (Mandragola, II. felv. 2. jel.) egy közmondást a magyar vagy francia szöveg alapján ad vissza („Ho la stessa confidenza in te quale ne ha un ungherese nelle sue spalle“), holott a forrásban, a princeps editio-t követő kiadások szerint, „Ho più fede in voi che gli Ungheri nelle spade“ lectio olvasható. (Ezen érdekes közmondásban valószínűleg nemcsak a „nelle sue spalle“, hanem a „nelle spade“ variáns is lapsus, „nello Spano“ helyett, úgyhogy igazi formája így volna: „Ho più fede in voi che gli Ungheri nello Spano“, vagyis: „Több bizalmam van bennetek,

mint a magyaroknak az Ispánban.“ E szerint az „Ispán“ kitétel, valamint az egész közmondás, a firenzei származású Ozorai Pipo (Filippo Scolari detto Spano) temesi főispánra vonatkoznék, mint ahogy ismeretes, hogy ilyen közmondás valóban járt Machiavelli szűkebb hazájában. V. ö. Domenico di Guido Mellini, *Vita del famosissimo Capitano Filippo Scolari, chiamato Pippo Spano*. Firenze 1606, p. 64—65: „(Scolari) fu tanto stimato dagli Ungari, che in lui solo confidando, ogni grande impresa ardivano di tentare. Onde venne in proverbio, et ancora oggidi (benche corrottamente) per certi si usi di dire, quando altri voleva, o vuole mostrare di avere in alcuno, o in alcuna cosa, gran confidenza e sicurezza: Tu hai più fede nel tale, o nella tal cosa, che non avevano gli Ungari nello Spano.“) Egyébként Mosca fordításáról nem habozunk elismerni, hogy könnyen folyó s eleven stílusával hathatósan érzékelteti B. előadását.

A fordítás, ha összevontan is, lényegében változtatás nélkül adja a huszonhárom évvel előbb megjelent könyv anyagát, amelynek dícséretére szolgálhat, hogy általában nem is szorul semmiféle igazításra. Csupán teljesség kedvéért egészítem itt ki forrásait az 1517—1519-ben Magyarországon járt Giovanni Girolamo Monteferrato diáriumával, melynek alkalmi s könyvtárusi forgalomba nem került kiadása (Per le nobilissime nozze Naglianti—Lante. Coi Tipi di Paolo Ripamonti Carpano, Milano, 1843.) elkerülte B. figyelmét, holott a könyvében tárgyalt problémák némelyikét illetőleg érdekes felvilágosításokat tartalmaz. Ezek között különösen meglepő Ippolito d'Este bíboros Magyarországon aratott érdemeire való emlékezés, melyeket B. kétségbe vonni látszik, mivel róluk csupán Celio Calcagnini emlékbeszédéből volt tudomása, akinek idevonatkozó adatait pedig Huszti Józsefnek (Corvina, 1922 évf. 63—68. l.) sikerült valószínűsíteni. Sajnos, az olasz kiadás nem értékesíti sem Huszti, sem Gerevich Tibor (u. o. 1921. évf. 48—52. l.) tanulmányait, holott már azok is előnyösen módosították a bíboros javára, B.-nek Ippolitóról adott szigorú jellemzését. Ujdonságként hozza a könyv Boltraffionak a budai kir. palotában levő Mátyás-portróját, melyről immár megállapítható, hogy Mantegna után készült, s ugyanolyan viszonyban van eredetijével, mint Cristoforo dell'Altissimo és Rubens hasonló típusú másolata.

A Corbaccio már több magyar szerző kiadásával is lekötölte minket, s így legfeljebb csak sajnálkozhatunk a rossz papír és a reprodukciók tökéletlensége miatt: mindamellett öröndetes, hogy B. könyve, habár rövidre fogva, végre olaszul is megjelenhetett, mert bizony francia fordítása, mint Malaguzzi-Valeri nagy műve (La corte di Lodovico il Moro) is tanúsítja, az olasz irodalmi köztudatban észrevétlen maradt.

Bánfi F. Ferenc (Assisi).

Juhász, Ladislaus: Bartholomaeus Fontius, Epistolarum libri III. (Bibliotheca Scriptorum Medii Recentisque Aevorum, Saec. XV—XVI.) Bp., 1931. X, 81 l. Ára 7 P. Néhány szót kell előre bocsátanom a sorozatról, melyben Bartolommeo della Fonte levelei először látnak napvilágot. A sorozatot Juhász László indította meg, ő maga szerkeszti, az eddigi füzeteket ő maga adta ki s a kötet hátlapján felsorolt további munkák kritikai kiadására (közöttük van Anonymus Gesta-ja és Ransanus Epitoma-ja) szintén a fiatal szerkesztő-szerző vállalkozott. Megemlíthetem azt is, hogy e kiadványok költségeit Juhász egymaga viseli. Ha még hozzáteszem, hogy Juhász ezen a

sorozaton kívül még további három hasonlócélzatú sorozatot indított meg ugyancsak a saját költségén s hogy a bátor fiatal tudós állásnélküli, vagyontalan középiskolai tanár, aki tudományos kiadványainak költségeit óraadással próbálja előteremteni, akkor a jelen munka geneziséét némileg megvilágítottam. Lehet, hogy ez a túlaradó áldozatkészség, szinte lázas munkakedv és fiatalos lendület a kedvezőtlen viszonyok között előbb-utóbb megtorpan; lehet, hogy Juhász ezt a magadiktálta iramot nem fogja mindvégig bírni; kétségtelen, hogy az ügy érdekében is, melyet szolgálni kíván, jobb lett volna talán kevesebbet markolni; szükségszerű, hogy egy ilyen rendkívüli méretezett munkaprogramnál, amit Juhász munkásságában kibontakozni látunk, minden nem sikerülhet egyformán, — de mégis kötelessége a referensnek arra a figyelmet felhívni, hogy a mai kétségbeejtő helyzetben is vannak az élet margójára szorult ifjak között olyanok, akikben fanatizmusig fokozódó idealizmus, tudományoszeret és törhetetlen akaraterő lobog.

Bartolommeo della Fonte összeköttetése a magyar humanistákkal és Mátyás királlyal részletesen ismeretesek C. Marchesinek 1900-ban megjelent monográfiája óta (B. d. F. Contributo alla storia degli studi classici in Firenze nella seconda metà del Quattrocento, (atania), melynek eredményeit a magyar kutatók számára Hegedűs Istvánnak egyik cikke (B. d. F. Irodalomtört. Közlemények XII. 1—19. l.) foglalta össze. A tevékeny olasz humanista először Garázda Péter révén akart hazánkban elhelyezkedni, ezt a törekvését azonban a Vitéz-féle összeesküvés bukása, illetőleg Vitéz és Janus Pannonius halála megghiúsította. Később, több mint másfél évtized múlva, Taddeo Ugoletti révén mégis szorosabb összeköttetésbe került most már egyenesen Mátyás királlyal, kinek könyvtára számára dolgozott s akinek szolgálatában rövidebb időre, egy-két hónapra Budán is megtelepedett (1489). Bartolommeo della Fonte életkörülményeinek legfontosabb forrása a tollából ránkmaradt levelek, melyeknek legteltesebb kéziratát a firenzei Bibl. Nazionale (Palat. Capp. 77.) őrzi. A levelek közül egy-kettő idők folyamán különböző alkalmakkor nyomtatásban is megjelent. A legtöbb megjelent levél magyar vonatkozású s magyar kutatók figyelméből látott nyomdafestéket: Hegedűs említett cikkében és az Abel-Hegedűs *Analecta Nova* című gyűjteményben megjelent a Garázda Péterhez írt négy és a Mátyáshoz írt két levél, Hevesy András monográfiája (*La Bibliothèque du roi Matthias Corvin, Paris, 1923*) közzétette — hibákkal elégtelenítve — a Johannes Morenushoz írt levelet, mely rendkívül fontosnak mondható anyagot tartalmaz Mátyás könyvtárának keletkezési körülményeire vonatkozólag. A leveleskönyvben itt-ott elszórt egyéb magyar vonatkozású adalékok azonban csak most először jutnak el a kérdés iránt érdeklődőkhöz. Amint látjuk, a gyűjtemény igen jelentős, bár nagyjában már eddig is számontartott adatokat tartalmaz a XV. század magyar művelődéstörténete szempontjából. Juhász kiadásának egyik érdeme, hogy a levelek szövege az összes ismert kéziratoknak és az egyes levelek alkalmi kiadásainak figyelembevételével megbízhatónak mondható formában áll rendelkezésünkre.

Ennél azonban sokkal többet jelent Juhász kiadása általában a humanizmus történetírójának. Az eddig csak Marchesi által egyoldalúan felhasznált anyag e kiadással most feltárul mindazok előtt, akik a korszak szellemi életét kutatják. Ha figyelembe vesszük, hogy a levelek címzettjei között — hogy csak a legfontosabbakat

emlitsük — egy Donato Acciajuoli, Raff. Brandolini, Demetrio Chalcondyla, Marsilio Ficino, Lorenzo Medici, Angelo Poliziano, Giovanni Pontano, Ugolino Verino neveit találjuk, akkor Juhász kiadását a XV. századi humanizmus története szempontjából hézagpótló munkának jelölhetjük meg. Nagyon valószínű, hogy a külföldi tudományos közvélemény is örömmel fogja fogadni az áldozatkész fiatal magyar tudós publikációját. **Husztí József** (Szeged).

Herezeg Árpád: Manardus János (1461—1536) magyar udvari főorvos élete és művei. Budapest, 1929, a Magyar Tudományos Akadémia kiadása. 69 l. és 12 képmelléklet. A ferrarai származású Manardus — kora többi humanistáihoz hasonlóan — élete első hat évtizedében sokat utazott. Résztint tanulva, résztint tanítva, résztint mint udvari orvos és filozófus, hosszabb-rövidebb időt töltött Velencében, Bolognában, Firenzében, Padovában stb. Vándorlásai során Budára is eljutott, hová 1513-ban hívták meg a beteges II. Ulászló orvosául. Majdnem hat esztendeig tartózkodott Magyarországon, 1518 végén vagy 1519 elején azonban visszatért szülővárosába s ott végre állandóan megtelepedve, mint I. Alfonso (d'Este) udvari orvosa és a ferrarai egyetem tanára működött haláláig. — Hosszú élete folyamán több munkát írt; ezek tudományos értékét a vele foglalkozók különböző módon ítélték meg. H. igen kedvező véleményt mond e művekről s szerzőjüknek belőlük megállapítható orvosi ismereteiről és felfogásáról. Különösen kiemeli Manardus érdemeit az urologia és dermatologia (főleg a syphilidologia) terén, úgyszintén az orvosi nomenclatura tisztázásában.

Az előttünk fekvő tanulmány terjedelmes bibliográfiára támaszkodik, a szerző a felhasznált nagyszámú forrásmunka alapján a lehetőségig rekonstruálja Manardus életét. Hogy alakját korába beállítsa, talán kissé túlságosan is foglalkozik közismert dolgokkal. Azt hisszük például, hogy a renaissanceről általában s annak magyarországi megnyilvánulásáról az első oldalakon, vagy az Estékről s Ferraráról nem sokkal utóbb elmondottak jórészt elmaradhattak, illetőleg lényegesen megrövidülhettek volna, hiszen egy ily monográfia olvasóközönsége valószínűleg túl van már az első tájékozódáson a korképét illetőleg,

Varga Endre.

Brandisch, Heinz: Die siebenbürgisch-sächsischen Dorfschulen im Reformationsjahrhundert. (Archiv des Vereines für siebenbürgische Landeskunde. Neue Folge Bd. 44. Hermannstadt 1928. 425—510. l.) Ez az értekezés a szerző egy 1912-ben megjelent magyar nyelvű tanulmányának átdolgozása. A nagyrészt nyomtatásban is kiadott egyházi és iskolai szabályzatok alapján lelkiismeretes pontossággal, messzemenő következtetésektől tartózkodva mondja el az erdélyi százsz falusi iskolák történetét a 16. században. A gyér adatokból megállapítja Luthernak Honter közvetítésével érezhető hatását; itt-ott Trotzendorf hatása is mutatkozik. Ezeknek az iskoláknak a célja általában a pietasra és lelkeszi hivatásra való nevelés, igazi népoktatásról még nem lehet szó. A tanítás anyagáról és módszeréről kevés az adat. B. németországi analógiák alapján von le bizonyos következtetéseket. A tanítók a lelkeseknek vannak alárendelve, előképzettségük a legtöbb esetben hiányos, de akadnak köztük literátusok is. B. pontosan ismeri a tárgyra vonatkozó magyar nyelvű irodalmat, egy elírása azonban rávilágít a veszélyekre, amelyek történettudományunkat fenyegetik, ha a kezdeményezést

kiengedné kezei közül. Schrauf K.: Magyarországi tanulók a külföldön, 1892. adataira utalva, Crisium = Köröst a szász Kreuz-cal azonosítja és a szlavóniai várost Erdélybe helyezi. (432. l.) A tévedés oly szembetűnő, hogy magyar historikus, aki megszokta, hogy a történeti Magyarország szélesebb határai között éljen, ilyen hibát nem tudna elkövetni, holott a csak saját népüknek multját kutatóknál az efféle elírások idők folyamán bizonyára egyre gyakoribbak lesznek. Speciális magyar kötelesség elhárítani azt a veszélyt, hogy multunk feldarabolásából önkéntelen tévedések következhesse. Mivel nem kívánható, hogy a szászok tájékozottak legyenek a középkori Szlavónia állapotaiban, a magyar történettudomány feladata az, hogy továbbra is összekötő kapocs, sőt organizátor legyen a megszállt területekre vonatkozó történeti kutatásokban s így ma még meglevő vezetőszerépét továbbra is megőrizhesse. A függelékben B. statisztikai kimutatást ad azokról a helységekről, ahol a 15. és 16. században iskoláról vagy iskolamesterről van említés. Néhány okmányt is közöl; ezek között érdekes az, amely a hét csángó falu lelkészének és tanítójának javadalmát állapítja meg 1544-ben és a nagyszabeni királybíró döntése a szakadati magyarok és oláhok háborúskodásában a templom és iskola ügyében.

Wiczian Dezső (Sopron).

Hofhauser Margit: A kereskedőtestületek mozgalma a magyar kereskedelem fellendítése érdekében a XVIII. század végén és a XIX. század elején. (Budapest, 1930. 8°. 100 l.) Mint köztudomású, az 1790—91. évi országgyűlésen felmerült gravamenek legnagyobb része az országgyűlés folyamán nem került megvitatásra, hanem azoknak megvizsgálására a rendek bizottságokat küldtek ki. Ezeknek egyike volt a kereskedelmi bizottság, amely a tárgyalások megkezdése előtt felszólította a nevezetesebb kereskedőtestületeket, hogy tegyenek javaslatot, miképen lehetne orvosolni a magyar kereskedelem bajait. Az erre a felszólításra befutó elaborátumokat, tervek ismeretű ez a disszertáció, de igyekszik Mária Terézia és József császár gazdaságpolitikájának vázolásával az e mozgalom során felmerült óhajoknak és terveknek a háttérét is megrajzolni. A városok és kereskedőtestületek előterjesztéseiből szinte megdöbbentő erővel rajzolódik elénk, miként kötötte gúzsba az egész magyar gazdasági életet a mindig Bécs igényei és szükségletei szerint szabályozott osztrák vámpolitika, aminek a magyar vállalkozókedv hiánya természetes velejárója lett s ami okozója volt végül annak, hogy — mint ezekből a javaslatokból is kitűnik — Magyarország gazdasági élete hosszú évtizedekkel maradt el nemcsak a nyugat-európai, hanem a szomszédos osztrák mögött is. A XVIII. század végi magyar kereskedelem megismerésére sok értékes anyagot hozott össze a szerző. Kár, hogy tárgyával szemben mindvégig többé-kévesbbé idegen maradt.

Pleidell Ambrus.

Vajthó László: Kazinczy Világa. (Magyar Irodalmi Ritkaságok. 10. sz. (Budapest, 1931. 190 l.) — Halálának százéves fordulója sem hozta meg azt a nagy szintetikus munkát, mely a széphalmi mester sokrétű személyiségét és életét teljességben ábrázolná, életművét ezekkel szilárd kapcsolatba hozná és a méltatás nagy problémáját megoldaná. Igaz, a feladat rendkívül messzeágazó és bonyodalmas, s olyan előkészítő munkálatokat igényel, melyek maguk sincsenek végrehajtva; de mindenesetre folyamatban vannak, mint ahogy

a centennárium ösztökéje megindította a modern Kazinczy-kutatásokat is és ebből az alkalomból néhány becses munka jelent meg, melyek alkalmasak részint az analitikus kutatásnak, részint már magának a szintézisnek is bizonyos irányokat mutatni. Ezek közé tartozik Vajthó anthológiája is. Az irodalomtörténészek recenzióiból tűnik ki, mennyire ösztönző erejű ez a kis könyv, s mennyire hasznos volt megjelenése nemcsak a laikusok Kazinczy-képének a formálására, hanem magának a tudományos szemléletnek a frissítésére is. A szemelvények összeválogatása Kazinczy teljes és bensőséges ismeretéről, egy határozott Kazinczy-kép birtokáról tanusodik, továbbá historikus érzékről és emellett céltudatos pedagógiai szempontokról. Vajthó rövidke előszava a történelmi olvasmányok nagy pedagógiai kérdését idézi az emlékezetbe, s itt előadott szempontjai ebben a kérdésben nagyon megszívlelendők, maga a gyűjtemény pedig remek példája a történelmi olvasókönyvnek. Nem preparálja agyon a szöveget, nem töri szét a jegyzetekkel eleven testét, nem a kiadó beszél az író helyett, nem a pedagógiai cél és a didaktikai methódus meztelenkedik elő a szétfeszülő anyag alól, hanem éppen megfordítva, egy eleven és megragadó személyiség lép egészen közel hozzánk, maga Kazinczy, ódivatú köntösében is örökké „korszerűen”, kinek beszédén az avultságot észre sem vesszük, mert a jóakarató kommentátor nem magyarázza belénk ezer jegyzettel. De ahol valóban segít a jegyzet, onnan nem hiányzik. Vajthó finom történelmi érzékét példázza vállalkozása, a Magyar Irodalmi Ritkaságok is, amellyel kapcsolatban nem lehet szó nélkül hagyni e könyvek megjelenésének körülményeit sem, azt, hogy kiadók — éppen ezt az előttünk fekvő számot kivéve, melyet az Egyetemi Nyomdának köszönhetünk, — középiskolai diákok, az ő összeadott pénzük fedezte a költségeket. Arra mutat ez a körülmény, hogy él még az igazi historizmus szelleme, a mult megbecsülése és abban az örök értékeknek az észrevétele ifjúságunkban a mai időkben is, amikor annyi panasz hangzik el a tradícióltan antihistorizmus eluralkodása miatt. Ezek a derék fiatalok és kitűnő mestereik jól érzik, hogy a jövőt csak a multból lehet kifejleszteni. Ez az igazi tradicionálizmus, historizmus, kultúra szelleme, mely a szakadatlan fejlődést akarja és munkálja, de az eddigvaló fejlődés alapján.

Joó Tibor (Szeged).

B. Szabó László: Széchenyi, Petőfi és az Ellenzéki kör 1848-ban.

Kiadja a Szent István Akadémia. Budapest, 1930. 8°. 26. l. Az 1847-ben megalakult Ellenzéki Kör politikája természetesen eltért Széchenyiétől, kinek Petőfihez való viszonyáról a minden aprólékos mozzanat felkutatására törekvő szerző néhány mozaik-adatot mutat fel. A lobogó vérmérsékletű költő politikai szemlélete alapjait Széchenyitől vette s ez a lelki viszony Jókai állításával szemben már bizonyíték arra, hogy a „nemes célokért küzdő ifjú költőnek Széchenyi nem lehetett személyes ellensége“. A két nagy szellem viszonyának szempontjából mult epizódénál alig lehet mélyebb jelentősége annak a néhány rideg szónak, melyet egyetlen ismeretes találkozásuk alkalmával, a Lederer ügyben a kormány elé Petőfi által vezetett küldöttség előtt váltottak s az is csak Széchenyi aggodó lelkiállapotára jellemző, hogy a kerületi gyűlést 1848 március 24-én, haljósan és mintegy önigazolásként, Petőfi „Dicsőséges nagy urak“ kezdetű forradalmi versének első négy sorával nyitotta meg. Széchenyi, az

Ellenzéki Kör s az ennek mozgalmába az ifjúsággal együtt csak későn bekapcsolódó Petőfi viszonyának párhuzamosításához, a történeti forráskutatás eszközei, a szerző érdemes munkájának tanúsága szerint, bár érdekes, de csak töredék-adatokat szolgáltatnak.

Szabó István.

Bárá Mednyánszky Cézár emlékezései és vallomásai az emigrációból. Fordította: **Óvári-Avary Károly.** Budapest, 1930, Singer és Wolfner. 238 l. Mednyánszky, a honvédhadcsereg tragikus sorsú táborigazgatója 1857-ben, halála előtt néhány hónappal, papírra vetette hányatott életének történetét. Emlékiratán, melyet menekült társai 1858-ban Londonban angol nyelven adtak ki, bizonyos fáradtság érezhető. Ezért s minthogy a visszaemlékezések a közvetlen, friss benyomásokat megőrkítő naplófeljegyzéseknél természetesen halványabbak, a stílus helyenként nem elég eleven, a cselekvény azonban annyira érdekes, Mednyánszky bujdosása, szenvedései, a sorozatos szerencsétlenségek — melyek végül is öngyilkosságra kényszerítették — annyira megragadják az olvasót, hogy e munka, a fordítás megjelenése óta, már regényt is inspirált (Sárközi György: Mint oldott kéve). S bár a feljegyzések — Mednyánszky életrajzát kivéve — általában a forradalom s az emigráció történetéhez kevés tárgyi adatot szolgáltatnak, élénken visszatükrözik azt a lelki állapotot, hol bizakodó, hol csüggeteg hangulatot, melyben a menekültek bizonytalan sorsuk elé néztek s a helyzetük megoldását hozó változást a múlt évekkel fokozódó türelmetlenséggel várták. — A fordító a szereplőknek az angol kiadásban jórészt csak betűkkel jelölt vagy elhallgatott neveit megfejtette, a szöveget helyenként összevonta, rendezte, jegyzetekkel ellátta, illetőleg a megértést előmozdító magyarázó megjegyzésekkel kiegészítette.

Varga Endre.

Zoltai Lajos: A debreceni városháza négyszázéves története. 1531—1931. Különlenyomat a Debreceni Képes Kalendárium 1932. évi folyamából. Debrecen, 1931. 4°, 32. l. Harmincra rúg azoknak az önálló műveknek és nagyobb tanulmányoknak a száma, melyekben Z. három évtized óta Debrecen város történelmének egy-egy kérdését feldolgozta. Debrecen az újkori gazdaság- és társadalomtörténetben sok tekintetben sajátos szerepet töltött be s Z. nagy érdeme, hogy — megküzdve a vidéki történetírói műhely fogyatkozásaival — ez a szerep már jórészt megvilágítva áll előttünk. Példaadó munkásságából a helytörténeti kutatás számos elvi és gyakorlati — részben még a jövő kívánalmaként fellépő — tanulsága is levonható. Legújabb kis tanulmánya szerint az első debreceni „tanácsház”-ként (domus senatoria), a mai városháza helyén állott egykori Tar-ház ismeretes, melyet a főbíróiságot viselt Tar András 1527-i végrendeletében misealapítványként a szentjóni pálos szerzeteseknek hagyományozott. A házat a barátoktól már 1531-ben megvásárolta a város, de az adásvétel később vitássá tétetvén, 1580-ban kénytelen volt újból megvásárolni. Z. nyomról-nyomra kimutatja a város előjáróinak a tanácsház kibővítése céljából eszközölt újabb és újabb házvételeit. A növekedő adminisztráció hivatali helyiségein kívül ez összefüggő, külsejét alig változtatott épület-tömbben helyezték el az archivumot, a tömlőcöt s a tipográfiai is, de volt még itt, szintén a főbíró és a tanács rendelkezésére, főző-,

sütőház, konyha és csapszék is. Az összetoldozott öreg városházát a XVIII. század végére már erősen megviselte az idő s a tanács 1780-tól kezdve többször kérvényezte a kamaránál új városháza építésének engedélyezését. Több terv készült, de az építkezés, részben a város kedvezőtlen anyagi helyzete, részben a kamara „akadékoskodó gyámkodása” miatt, csak 1835-ben indult meg. Z. tanulmányát Debrecen multjának kitűnő ismerete s a levéltári források gazdagsága jellemzi, bár az utóbbi a szentjóni konvent s a kamara levéltárának idevonatkozó adataival az Országos Levéltárból még gyarapítható lett volna.

Szabó István.

Lampérth Géza: A pápai református főiskola története 1531—1931. Dr. Antal Géza előszavával. Pápa, 1931. A főiskolai nyomda kiadása. 202 l. és 30 fényképmelléklet. **Gulyás József: A sárospataki ref. főiskola rövid története.** Sárospatak, 1931. 56 l. Mindkét munka a címekben említett főiskolák keletkezése háromszázadik jubiláris évfordulójának köszöni megjelenését. Ez a körülmény határozza meg inkább népszerű, mint tudományos jellegüket is. I. ugyan a felhasznált források és irodalom feltűntetésével, de mégis népszerűbb, jól élvezhető formában adja elő a főiskola külső és belső történetét, melynek utolsó évtizedeihez személyes reminiscenciák is fűzik. Így főleg a nagyközönség érdeklődését elégítheti ki az elbeszélés elevenességét illusztrációkkal is fokozó kis munka, anélkül, hogy lényegesebb új problémákat és eredményeket nyújtana. G. viszont nyilván Marton Jánosnak még csak részben megjelent nagyobb történeti munkáját akarja pótolni ezzel a „népszerű modorban összeállított” füzetével. Csakhogy az adatoknak ez a száraz, krónika-szerű összezsúfoltása nem nevezhető népszerű modornak s még kevésbé elégítheti ki a tudományos igényeket, miután a főiskola problematikussá vált alapítási idejének megállapítását meg sem kíséri, amellet a bosszantóan sok sajtóhiba olykor még az adatok ellenőrzését is lehetetlenné teszi. Csodáljuk, hogy a jónévi szerző ilyen tanulmány kiadására vállalkozott.

Wiczán Dezső (Sopron).

Aull Otto : Eisenstadt. Ein Führer durch seine Geschichte und Kunst. Eisenstadt, 1931. XIV—128 l. + XVI l. képmelléklettel. — Érdeme e könyvnek, hogy a Kismarton múltjára vonatkozó sokféle és nehezen hozzáférhető ujságikk és kisebb értekezés adatait összesíti; de mivel önálló levéltári kutatásokat Aull nem végzett, ez okból nem is tudta kiküszöbölni azokat a tárgyi hibákat, amelyek Kismarton politikai történetében előfordulnak. Hogy pl. csak néhányat említek, Sopront 1532-ben a törökök nem foglalták el, a zsidókat nem utasították ki Magyarországból 1526-ban és túlzás az ellen-reformáció diadalát is Kismartonban az Eszterházy-családnak tulajdonítani, mert az már 1622-ben, amikor Eszterházy Miklós zálogjogon Kismarton várát a város kivételével elnyerte, befejeződött. Erre nézve éppen a soproni polgárkönyvek szolgáltatnak bizonyítékot, így 1617-ben és 1618-ban számos polgár hagyja el „wegen der Religion” Kismartont és szerez polgárjogot Sopronban. Dicsérettel kell megemlíteni Aull tárgyilagosságára való törekvését, bár ez nem mindig sikerült és néhol önellenmondásokba is keveredik, mint az elzalogosítás kérdésében. Mindenesetre biztató jel ez arra nézve, hogy a szerző szerkesztésében megjelenő „Burgenland” folyóirat magyarellenes irányzatában kedvező változás várható. A könyv többet nyújt, mint amennyit egy kalauztól várni

szoktunk. E szerepét tömör és többször nehéz stílusával, feleslegesen 16 fejezetre való tagoltságával és ennek folytán a gyors tájékozódás megnehezítésével úgysem tölténé be szerencsésen, de azért nem teszi feleslegessé Kismarton történetének újabb és eredeti kutatásokon alapuló megírását sem. Addig is, míg erre sor kerülhet, nem fog ártani, ha Aull munkája alapján megjegyezzük, hogy amint Kismarton a középkorban minden emelkedését a Kanizsai-családnak köszönheti, úgy hírneve és dicsősége az újkorban az Eszterházy-családdal elválaszthatatlanul egybeforrott. A gyönyörű várkastély, a Kálvária-templom, sőt még a ghetto is, Haydn József, a zeneköltő, Hyrtl József, az anatomus, Ellsler Fanny, a táncosnő stb. a hercegi udvar nélkül nem szerepeltek volna Kismarton európai hírű nevezetességei között, — amint Kismarton város levéltáráról is csak azért lehet és méltán „eines der interessantesten Provinzarchiv Österreichs“ kifejezést használni, mert Kismarton 1921-ig a magyar impérium alatt állott. **Vitéz Házi Jenő** (Sopron).

Horváth József: Adatok Dombrád község s a dombrádi ref. egyház történetéhez. Helytörténeti vázlat. (1931. 8°. 52 l.) A szerény igényű dolgozat valóban csak vázlat, oly adatok sorozata, amelyeket H. később elkészítendő nagyobb munkájának anyaggyűjtése közben szedett össze. Mivel a szabolcsmegyei község életének vázlata idővel részletesebb feldolgozássá fog kibővülni, a szerző figyelmét néhány feltűnő hiányra és aránytalanságra bizonyára nem árt idejében felhívunk. A négy részre osztott füzet első fejezete a község történeti multjáról akar tájékoztatni, különös beosztása azonban lehetlenné teszi, hogy feladatának megfeleljen. Szerfelett hiányos és szaggatott ez a rész. Az Árpád-korról még csak mond valamit a felsorolt pár oklevéltöredék, 1380-tól a XIX. század végéig azonban tizenhat sor aránytalanul kevés ahhoz, hogy a történekről valamelyes képet alkothassunk bármily kis falu életéről. S a hiányt nem pótolhatja a földesurak lexikális felsorolása, amely egyébként sem való komoly helytörténeti munkába. Jobban sikerült — talán mert nagyobb anyag is állott H. rendelkezésére — a második fejezet, amely a gazdasági életről és a vízszabályozásról szól. H. itt a mocsaras vidék nehéz megműveléséről és a rossz közlekedési viszonyokról számol be. Nem hallunk azonban a népnek és a földesúrnak a gazdasági berendezkedésre oly jellemző viszonyáról. Pedig fontos lenne beszámolni a jobbágyterhekről, azok esetleges súlyosbodásáról vagy csökkenéséről. Itt lehetne tisztázni, hogy nem kapcsolódik-e valami agrikulturális újítás egyik-másik földesúr nevéhez? Amint az urbariális tartozásokat illetőleg tájékoztatlanok maradtunk, ugyanúgy nem hallunk semmit a földközösségről sem. Hány évenként osztották újra a földeket? Milyen szempontok érvényesültek a felosztásnál? Nyilvánvalóan történt-e az osztás, vagy a bíró maga végezte? XVII—XVIII. századi magyar falutörténetnél, amilyen ez is, efféle kérdések mindig felmerülnek, s ott, ahol régi dűlőnevekre bukkant H., valószínűleg rájuk is talált volna választ. A község népéről irt fejezetet, amely most kizárólag közegészségügyi adatokat nyújt, nem ártana a bírói tisztról, tanácsról, esetleges társadalmi rétegződésről szóló részekkel bővíteni. Az utolsó fejezet, amely az egyházzal és az oktatással szól, bő forrásokon alapul, de még az előbbieknél is jegyzetszerűbb. Időrendben egymást követő, kevésbé összefüggő eseteket mond el az eklézsia, majd tőle elkülönítve, az

iskola életéből, s az olvasóra bízva, hogy ezekből a jellegzetes, de feldolgozatlan adatokból rekonstruálja a falu kulturális életét. Általában szemléletesebb képet nyújtott volna H., ha nem külön fejezetekbe osztja egyazon kor különféle szociális vonatkozásait, hanem egy-egy korról egységesen, összefoglalóan ír. A kis vázlathoz vannak dicséretre méltó vonásai is. Ilyen elsősorban az az óvatosság, amellyel H. adatait vizsgálja. Nem vesz át naivan hagyományokat, hanem, ha saját körén belül nem talál támaszt, más községek adataihoz viszonyít (22. l.). Vannak modern szempontjai, amelyeket érvényesíteni próbál, így keresi az első település középpontját, összegyűjti és felsorolja a község dűlőneveit (23., ill. 42—3. ll.). Természetesen csak az első lépéseket teszi meg, következtetéseket félve von le, vagy — pl. egyes dűlőneveknél — egészen tartózkodik azoktól. Kísérletei mégis komoly és törekvő kutatónak mutatják. Szeretnénk remélni, hogy alaposabb szakirodalmi tájékozódás után (Györffy T., Th. Th. Neubauer, K. Schünemann, A. Meiche munkáira gondolunk elsősorban) kifogástalan helytörténeti tanulmányban fogja a község múltját megrajzolni.

Császár Edit.

Banater Bücherei. Szerkeszti: Milleker Felix. 1—46 füzet. Wrschatz (Versec), Kirchner. 1921—1930. Az utóbbi évek német sajtótermékei különös figyelemben részesítik azokat a területeket, amelyeknek politikai hovatartozását a békediktátumok megváltoztatták. A hazánktól elcsatolt délnémettség is fokozott gondot fordít nemzeti kultúrájának ápolására. A Csonkamagyarország, Jugoszlávia és Románia területére széttagolt dunai svábok számára a bánáti 200 éves múlt ma is összekötő kapcsolatot jelent, amelyet az új helyzetben még szorosabbá igyekeznek tenni az ősi német hazához fűződő hagyományok ápolásával. Ennek eredményeképpen számos történelmi, nyelvészeti, néprajzi tanulmány és népszerű kiadvány látott napvilágot. Ez utóbbiak között figyelmet érdemel a Milleker által 1921 óta szerkesztett „Banater Bücherei,” amely a tudományos eredményeknek széles körökben való propagálását tűzte ki feladatul. A vállalkozás a közönség részéről oly nagy megértésre talált, hogy az eddig megjelent 46 füzet közül egyes számok két, sőt három kiadásban is napvilágot láttak. Az ízlésesen kiállított 1—2 éves kis füzetek népszerű rövid összefoglalásban ismertetik a svábság népiségtörténetét és szépirodalmát. A szűkre szabott keretek között nem mélyedhetnek ugyan el valamely kérdés beható vizsgálatában, de változatos tartalmuk, új szempontjaik, a felhasznált irodalom és áttekinthetőségük révén igen alkalmasak a nagyközönség informálására. A füzetek egy része nyelvészeti és szépirodalmi témákkal foglalkozik, a sváb költők és írók műveit ismerteti. Különös gondot fordítanak Lenau kultuszának ápolására, újabban a költő szülőfaluját, Csatádot, Lenauheimnek nevezték el. Két füzet a sváb személy- és családnévről értekezik, külön füzet számol be a bánáti sajtóról és könyvnyomtatásról. A történelmi tárgyú füzetek a sváb föld településéről, politikai történetéről, a határőrvidék szervezetéről, a városok és falvak alakulásáról és rövid történetéről szólnak. A helytörténeti füzetek kellő áttekintést adnak a legszükségesebb tudnivalókról, amellet a szülőföld iránti érdeklődés ébrentartására is alkalmasak. Csak helyeselni tudjuk, hogy Milleker a városok mellett az összes sváblakta falvaknak is helyet szánt a sorozatban. Ezideig a városok általános ismertetésén kívül Versec, Nagykikinda, Fehértemplom és a körülötte fekvő községek, továbbá Csatád, Csávos, Mahala,

Jaszenova és Darova leírása készült el. — Érdeklődésre tarthatnak számot még az Alduna szabályozásáról, a bánati vásárokról, a vasutakról és szőlőtermelésről szóló füzetek. A sorozat nagy részét Mil-leker maga állította össze, természetesen nem önálló kutatás, hanem saját régebbi feldolgozásai és a rendelkezésre álló irodalom alapján. Kár, hogy forrásutalásokat nem találunk a füzetekben (egyetlen kivétel a 28. sz. *Geschichte der Deutschen im Banat*), bár nem vitatjuk, hogy a nagyközönségnek szánt népszerű kiadványok így is megfelelhetnek céljuknak. Túlás volna azonban e kis kompendiumokat önálló monografiáknak tekinteni, bár könnyen megtéveszt-het, hogy tekintélyes német organumok mint ilyenekről emlékez-nek meg. (L. *Jahresberichte für deutsche Geschichte* 5. évf. 1929., 706. l. *Südosteuropa* címszó alatt, K. Schünemann-tól.) A Banater Bücherei életrevaló vállalkozásnak bizonyult és fon-tos szerepre van hivatva a sváb népkultúra fejlesztésében. Meg-értjük ugyan, hogy a magyar nyelvű munkáiból is jól ismert szerkesztőt nehéz feladat elé állította német könyvnek szerb földön más területeken is lakók számára való kiadása, mégis szerettük volna a füzetekben a felismerhetetlenségig eltorzított idegen, német és szerb helynevek mellett a fülünkbe otthonosabban csengő, hosz-szú használat által szentesített magyar elnevezéseket is megtalálni. Eperjessy Kálmán (Szeged).

Dempf, Alois: Sacrum imperium. Geschichts- und Staatsphilosophie des Mittelalters und der politischen Renaissance. (München—Berlin : Oldenbourg, 1929. XV—574. 8°.) A Carlyle testvérek nagyszabású, de nem minden tekintetben kielégítő munkája fogalmat nyújt a középkori államjogi elméletek végtelen nagy gazdaságáról. Ezeknek az elméleteknek és szellemi áramlatoknak legnagyobb része még mindig mostoha sorsban részesül a történettudomány részéről. D. vál-lalkozása hézagpótló, jóformán ő az első ezen a területen, aki nem-csak jogi, hanem mindenekelőtt történetfilozófiai oldalról kíséri meg az állam-gondolat történetének összefoglaló ábrázolását. Mély szem-pontok, jelentős megállapítások jellemzik ezt a munkáját is, akárcsak a *Handbuch der Philosophie* keretében megjelent középkori etikáját. Hogy könyve mégis nehezen használható és hogy gondolatai kellőkép nem érvényesülhetnek, annak oka roppant nehézkes előadásmódja. Bár filozófus, gondolatai valami élményszerű formátlanságban maradnak, nem fejt ki azokat egyenletesen minden oldalról hatá-rozott logikai szisztémává. Éppen ezért sokszor tanácstalanul mere-diünk magunk elé e szó- és mondaterdő előtt, amelyben D. ragyogó ötletei elveszni látszanak. Becsesek különösen a XII. század német szimbolizmusára vonatkozó megjegyzései, továbbá az a megállapítása, hogy a középkori gondolkodás utolsó szakaszának a jellemzője a Christus és az Antichristus ellentétének kiépítése. A feldolgozás nagy hátránya, hogy minden jegyzetet mellőz s hogy gazdag anyagához nem készült mutató. Váczy Péter.

Heimpel, Hermann: Zur Handelspolitik Kaiser Sigismunds. (Vierteljahrschrift f. Soz. u. Wirtschaftsgeschichte, 24. (1931.) köt. 145—56 l.) Zsigmond császár újra meg újra visszatérő terveinek, amelyek az ellenséges Velence kereskedelmi kapcsolatainak aláásására irányultak, legutóbb Schulte adta összefoglaló ismerte-tését nagy kereskedelem-történeti művében. Heimpel ehhez nyújt újabb adalékot a vatikáni könyvtár két oklevélmásolata alapján.

Ez a Velenceével folytatott küzdelem elejére — 1412-re — visszanyúló s nyilván genuai körökben fogant terv azt célozta, hogy a távoli kelet — China, India, Perzsia — nyugatra irányuló áruforgalma Egyiptom (Alexandria) helyett, hol Velence szinte monopolisztikus helyzetnek örvendett, a Genua érdekeltségébe tartozó Kaffa (Krim félsz.) felé irányíttassék. — Persze mint a többi, ez is csak terv maradt. (Az ez ügyben Dschelaleddin tatár khánhoz küldött követség tagjai magyarok voltak : Geretz-i Miklós, Salmawar-i László és Haugen-i (?) vagy Haugen-i (?) Jakab).

Paulinyi Oszkár (Bécs).

Heimpel Hermann: *Aus der Kanzlei Kaiser Sigismunds.* (Über den Cod. Pal. Lat. 701 der Vatikanischen Bibliothek) Archiv für Urkundenforschung. XII. kötet (1931), 111—180 l. H., aki Zsigmond uralkodásáról egy nagyobb művet készít elő, a Zsigmond kancelláriájából fennmaradt három leveleskönyv (a bécsi állami levéltár „D“ és „22“ kódexei, valamint a Vaticana címben említett kézírata) közül a vatikáni kódexet ismerteti behatóan. Ennek tartalma legnagyobb részt Zsigmond politikai levelezése 1410—14-ből, életének abból a szakaszából, amely eredményekben és nagy tervekben egyformán gazdag volt. A leveleskönyv eddig sem volt ismeretlen; a 116 levélből mindössze 64 volt kiadatlan, a többi pedig, főként Finke publikációjában a konstanci zsinat történetéről, ismeretes volt. Miután részletesen ismerteti a valószínűleg 1424 előtt szerkesztett leveleskönyv diplomatikai sajátosságait, valamint jelentőségét Zsigmond kancelláriájának történetében, behatóan foglalkozik az aktákban foglalt, eddig ismeretlen adatok történeti értékével és jelentőségével is. Előadásából is kitűnik, hogy Zsigmond történetírója nehezen nélkülözheti a magyar nyelv, illetőleg a magyar történetírás eredményeinek ismeretét. H. a magyar vonatkozásoknál még mindig Tesslerre kénytelen támaszkodni s a magyar nyelvű újabb irodalomról tudomást sem vesz. A most először kiadott 64 irat bő, kivonatos regestája is tele van magyar vonatkozásokkal, így különösen érdekese az 1912-i magyar-lengyel tárgyalásokra, valamint a lengyel király budai látogatására vonatkozó adatok, de magyar történetföldrajzi ismeretek híján képtelen a király itenerariumára vonatkozó, egyébként igen világosan beszélő adatokat megfejteni. Sok adatot közöl Uski János veszprémi püspöknek, Zsigmond kedvelt diplomatájának a működéséhez is, de Lukesics József beható kutatásairól, (Századok, 1908. 1—28.l.) itt sem vesz tudomást. — Igaza van azonban, amikor erősen hangsúlyozza, hogy Zsigmond okleveleinek Fejér György-féle kiadása már semmiképpen sem felel meg a mai diplomatikai követelményeknek. A régóta készülő Zsigmond-kori Okmánytár megindítása olyan adóssága a magyar történetírásnak, amelynek törlesztését méltán várhatja tőlünk az európai tudomány.

Tóth László.

Bastian, Franz : *Das wahre Gesicht des „vorkapitalistischen“ Kaufmannes* (Vierteljahrschrift f. Soz. u. Wirtschaftsgeschichte, 24. (1931.) köt. 1—35 ll.) Sombartnak a középkori kereskedelem kisserűségéről, a középkori kereskedő akapitalisztikus szelleméről vallott felfogása többek közt a fennmaradt üzleti könyvek állítólag semmi áttekintést nem nyújtó rendszertelenségére, tömeges számitási hibáira támaszkodik, mint ami már önmagában véve lehetlenné teszi a nagyvonalúbb, a piaci viszonyokat kihasználó és befo-

lyásoló spekulációs üzletvitelt. Bastian a regensburgi Rüntingerháznak a XIV—XV. sz. fordulójáról fennmaradt üzleti könyvéből, — melynek kiadásán esztendőök óta dolgozik, — ellenkező eredményre jut; a könyvvitel primitív formája mellett sem volt alkalmatlan arra, hogy az üzlet menetéről megbízható képet adjon. Részben a könyvek bejegyzéseiből is világos áttekintést lehetett nyerni az egyes üzleti műveletekről, részben egyéb fennmaradt külön naplók jelentették a szükséges kiegészítéseket. — Nem hiányzik e könyvvitelből a mérleg sem, csak éppen nem a naptári évhez igazodik. Számítási műveletei megbízhatók és pedig nemcsak az összegezés és szorzás, hanem az osztás tekintetében is, holott Sombart hajlandó a középkor emberétől csaknem egészen megtagadni azt a képességet, hogy tudott osztani. Árukészleteknek évszámra való visszatartása s egészében való hirtelen piacra vetése igazolják a spekuláció jelentékeny szerepét, éppúgy, mint a magyar és rajnai forint árfolyamkülönbségének a regensburg-frankfurti viszonylatban való rendszeres kihasználása is. Figyelmet érdemelnek Bastian-nak a középkori áruforgalom méreteire vonatkozó észrevételei is, amelyek eredményeikkel tetemesen meghaladják a Sombart nyomdokain haladó lekicsinylő értékeléseket.

Paulinyi Oszkár (Bécs).

Hajdu Helga: Lesen und Schreiben im Spätmittelalter. Verlag: anstalt Danubia Pécs—Fünfkirchen. 1931. 64 l. — Az írásbeliség kutatása terén jelentős vizsgálatok történtek már magyar részről, melyek a paleografiai megállapításokon túlmenőleg fontos tanultság-történeti megállapításokat eredményeztek. H. dolgozata újabb eredményes kísérlet ezen a téren; nem az írás és olvasás technikájának vizsgálatával, hanem az írásbeliség szükségletének fokozódását előidéző szellemi tényezők keresésével igyekszik a kérdéshez hozzáférközni. Sajnos, a szellemi tényezők közül csak a vallási motivumokat teszi vizsgáldásainak tárgyává, míg a többi, az írásbeliség fejlesztésére nem kevésbé jelentékenyen ható tényezők feltárását nélkülöznünk kell. Az olvasás és írás utáni vágyának vallási szükségletekből kifolyó első jelentkezését az albigensek mozgalmában látja. Náluk található a Szentírás önolvasáson alapuló ismeretének első, bár kezdetleges nyoma. Ezen vágy fokozottabb mértékben jelenik meg a valdenseknél. Híveik a tudatlan, alsóbb néposztályokból kerülnek ki, tanítóik is mélyen alatta állanak a klérus íráskultúrájának, de fő érdemük, hogy éppen a népet igyekezzenek az olvasás és írás számára előkészíteni. Az egyháznak is kétségkívül jelentős szerep jutott az írásnak világiak között való terjesztésében. Elsősorban a ferencesek által, kik a városi és plébániai iskolákban tanítottak és harmadrendjük tagjait írásos tevékenységre ösztönözték. A miszticizmus a világiak körében is ösztönzőleg hatott az olvasás elsajátítására. E mozgalom legjelentősebb megnyilvánulásával a Németalföldön találkozunk, hol a „fratres vitae communis“ a kézművességek legelőkelőbbjének az írást tartván, egész életüket a könyvírás szolgálatába állították. Könyveik dísznélküliek, kiállításuk iparszerűleg történi, miáltal szélesebb rétegek közt terjedtek el. Ezzel a mozgalommal egyidőben keleten is mutatkozik hasonló jelenség. Csehországi előhumanisták által előkészített talajon Husz hirdeti tanait, melyek közt a szentírás olvasása is szerepel. Esméi következtében a XV. század végén általánosságban elterjedt Csehországban az olvasás és meglehetősen nagy számban

készültek könyveik is. — Az egyház csak az eretnokségek fel-
lépte után tartotta szükségesnek a szentírás olvasásának korlá-
tozását. Az olvasás és írás terjesztésének nem állott útjában, hiszen
híveit maga is buzdította imádságok, a szentek élete és egyéb elmél-
kedések olvasására.

Egyik fejezetben „weltliche Beweggründe“ címen az írásbeli-
ség fejlesztésére ható nem szellemi tényezőket sorolja fel a szerző,
mint amilyenek a XIII. században a kereskedelem fellendülése,
az ehhez szükséges ismeretek megszerzésére felállított iskolák, keres-
kedelmi levelezés; részletes tárgyalásukba azonban nem bocsát-
kozik. A dolgozat második, kisebb része az írás és olvasás techniká-
jával, annak az idők folyamán fokozatosan fejlődő módoszataival
foglalkozik. A nem vallásos tényezők között nem vonja kutatásai-
nak körébe az írásbeliség fokozottabb terjesztésére kétségkívül megter-
mekényítőleg ható világias szellemi áramlatok, aminők a renaiss-
sance és humanizmus, vizsgálatát. Az olaszországi és ami bennün-
ket közelebbről érint, magyarországi viszonyokról nem nyerünk
tájékoztatást, bár említi, hogy a valdensok mozgalma hazánk-
ban is visszhangra talált az olvasás terjesztése tekintetében.
Az egyetemek, az onnan kikerülő magisterek szerepéről, az alsóbb
iskolázás jelentőségéről sem kapunk kellő képet. A „weltliche Beweg-
gründe“ alatt szereplő tényezők felsorolása is csak nagyjából kielé-
gítő. Hajdu maga is érezte egyoldalúságát, mint utószavából kitűnik;
helyesebb lett volna már munkája címét úgy választania, hogy
az korlátozott célkitűzését feltüntesse. Igen szép irodalmi appará-
tussal dolgozik; elsősorban irodalmi érdeklődése az oka, hogy a
szellemi áramlatokban önálló életet lát. A reális elemektől elvonva,
meglehetősen elégteleníti azokat.

Bezsák Miklós.

A középkori klérus műveltségének, erkölcsének, gazdasági
helyzetének pontosabb megismerésére újabban ismét a területenként
való vizsgálat módszere kínálkozik célravezetőbbnek, az összefoglaló,
főként irodalmi forrásokat használó, szellemi áramlatokat analizáló
feldolgozások helyett, amelyek oly ellentétes eredményeket hoztak.
A német átlagviszonyokra talán jellemzőbb egy olyan terület vizs-
gálata, amely nem volt sem magas egyházi, sem politikai, sem
gazdasági középpont; és talán hazai viszonyainkkal is több párhuz-
amot vonhatunk le belőle, mint valamely központi jelentőségű
terület vizsgálatából. A német tudományos kritika igen kedvezően
fogadta Johannes Vincke művét: *Der Klerus des Bistums Osnabrück
im späten Mittelalter* (Vorreformationsgeschichtliche Forschungen,
hg. von H. Finke, XI. Münster in Westfalen, 1928. Aschendorffsche
Verlagsbuchhandlung. VI + 239. l.) Valóban úgy tekinthetjük e
munkát, mint amely a mai felfogás szerint lehető összes eszközöket
felhasználja a kései középkori társadalom, szellemi élet e fontos
kérdésének tisztázására és mint amely mintául szolgálhat a közép-
kori magyar egyházi viszonyok hasonló célú feldolgozására.

Katholikus kiadványról lévén szó, természetesnek találhatjuk,
ha nyugodt, tárgyilagos okfejtés mellett is láthatólag szívesen jut
oly eredményekre, amelyek a reformáció előtti klérus zuhlottságáról
elterjedt nézeteket megcáfolják. Különösen Lamprecht tempera-
mentumos és nagy hatást tett helyzetképeit igyekszik korrigálni.
Az általános hanyatlás tételét elismeri ugyan, az aránytalanságokat
maga is hangsúlyozza, de nem a tragikus arányokban, amelyeket a

reformáció okainak magyarázatául szükségképen fel szoktunk tételezni.

Az előkelő egyházi javadalmakat csakugyan nemesi családok fiaai foglalják el, intézményesen is, de szinte reakció ez a képzettség jogán beáradó polgári és alsóbb elemekkel szemben; azonkívül tekintetbe kell vennünk a püspökség territorális fejedelmi voltát: a rendi állam nemesi vezetőket kívánt. Mindazonáltal még a dómkáptalan is egyenlővé tette a doktori fokozatot a nemességgel kanonokságai számára, még a XV. század végén is; a vidéki káptalanok tagjai között a polgári elem vezetett. Természetes dolog, hogy a családnévek hiányos feljegyzései miatt pontos megállapításokra, — mint más írók művei sem, — e kérdésnél nem juthat, a parasztság szerepéről úgyszólván alig mondhat valamit; mégis elfogadhatónak látszik megállapítása, amely szerint a városi polgárság fiából került ki a papság nagy tömege. — Az iskolázással van ez összefüggésben; a városi ember nem mulasztotta el fiai taníttatását a helyi káptalani iskolákban, hiszen az iskola adta már az utolsó két évszázadban a polgári önértetet, az érvényesülés lehetőségét a nemességgel szemben. Úgy látszik, gyakorlati célú, vállalkozásszerű, világi iskolák nem voltak a püspökségben, a szerző nem szól róluk. Fejtegetései alapján kétségtelennek tarthatjuk, hogy a XV. században minden felszentelt pap elvégezte legalább a káptalani iskolákat; amennyire az egyetemi matrikulák bejegyzései engedik, összeállítja az egyetemet végzettek többszázra rugó névsorát is. Nem csupán a szabályzatok, de e tényszerű adatok is mutatják, hogy a XV. században a jobb pozíciókat betöltő papság megfordult legalább valamely közeli német egyetemen. A XIII. század végén még előfordul, hogy a szomszéd Minden kanonokjai közül többen nem tudták nevüket leírni; a papság képzettségét illetően a két évszázad tehát nem hanyatlást, hanem szinte forradalmi haladást jelentett. — A javadalombetöltés visszasságairól, patronátusok, pápai proviziók és másféle beavatkozások útján, szintén részletes adatokat szolgáltat; s szintén el kell ismernünk, hogy e visszatekintéseknek végzetes romboló hatást tulajdonítani nem lehet, tekintettel már csak arra is, hogy az így kieroszakolt kinevezések általában alkalmazkodtak mégis a papi hivatás előírt feltételeihez. Főként az 1456—58. évi tizedjegyzék alapján részletes táblázatokat ad minden egyes beneficium évi jövedelméről, átszámítja mai vásárlóértékre, összehasonlítja az akkori ipari munkás és a paraszt átlagjövedelmével; óvatos módszerrel dolgozik itt is, kimutatja, hogy sok pap jövedelme a kézművésén alulmaradt. De a pap nem családos; lakása, kisebb mellékjövedelmei vannak, sokan szerződnek mellékesen még a városhoz, kolostorokhoz, ahol képzett emberre van szükség. Nagy a tömege a vikáriusoknak, akik a javadalmas mellett dolgoznak, kicsiny beneficiumban ülve vagy szerződéses fizetéssel; kétségtelenül küzködő emberek, de jórészt kezdők, városi családjaiktól támogatást élvezők. Általános nyomorokról beszélni nem lehet. A javadalomhalmazáról szintén statisztikát kapunk: Végeredményképen a diocezis 266 javadalma 221 pap kezén volt a tizedjegyzék idején. Elsősorban az előkelő kanonokok kumuláltak, — s itt számbajön az is, hogy a püspökségen kívülálló stallumokat is; de a visszaélészerűség csökken a meggondolással, hogy sok beneficiumot azért vontak össze, mert idővel elértéktelenedtek; s a statisztika korrigálódó még annyiban is, hogy a tizedjegyzék olyanokat is említ, akik esetleg egy üres beneficium jövedelmeit hivatalból, átmenetileg

kezelték. A nép nagyarányú elhanyagoltságáról nem lehet tehát általános ítéletet mondani, főként az előző korszakokhoz viszonyítva nem; itt voltak már a prédikáló rendek, komoly munkájukkal, de a világi klérus prédikáló és katechizáló munkájáról is vannak irodalmi bizonyosságaink. A székhelyen tartózkodás kötelezettségét illetőleg nem találunk szélsőséges visszaéléseket; nem szokták tekintetbe venni azt, hogy a távollevők igen nagy része, mint szokás volt, már a javadalom elnyerése után egyetemen tartózkodókból állott; gyakran épp a javadalom elnyerésével kellett köteleznie magát a továbbtanulásra. A vizsály a papság és a nép, különösen a városi lakosság között, csakugyan igen gyakori volt; V. a jelentősebb ilyen eseteknek utánajár s úgy találja, hogy az ellentét lényegében inkább a területiális úr s a város, az adóztató és az adózó nép ellentéte volt. Gyűlöletes, sőt véres dolgok is estek meg; de a papságra szórt szidalmak épp ezért nem vehetők tényeknek. A büntetőlajstromok vizsgálata, minden erkölcszlazulás mellett is, arra mutat, hogy legalább a külső tisztesség iránt való érzékenység eleven maradt. A prédikátorok klérustostorozó szavai, iratai természetszerűleg hatásra törekvően túloznak szintén. A hívek épp ez időkben alkottak szívesen vallásos testvériségeket, a papokkal együtt munkálkodva; egyházi alapítványaik, templomépítései s egyéb áldozataik hanyatlást nem mutatnak.

V. fejtegetései tágabb lehetőségeket engednek a helyzet felfogását illetőleg; maga is hangsúlyozza ezt, forrásainak hézagaira állandó betekintést engedve; de kétségtelenül hozzájárulnak ahhoz, hogy történetírásunk a középkor és újkor átmenetén is leszokjon a konvencionális katasztrófa-elméletekről, amelyek nagy változások elé mindenképen erős megrendüléseket igyekeznek magyarázatul elhelyezni.

A munka érinti is a valódi, szerves okokat, amelyek az utolsó századokban az egy egyház láthatatlan szétfoszlásán dolgoztak. Épp a papi képzettségben rejtettek ez okok. A káptalani iskolák is első-sorban világi képzettséget adtak, az antik iskolázás átidomult anyagát; az egyetemeken kevés kivétellel minden pap az artium facultas-t hallgatta, ami lényegében ugyanaz volt. Kánonjogig alig egyharmada vitte fel a hallgatóknak, teológiát végzett a legnagyobb ritkaság volt. Ez iskolák tehát teológiai átmélyülést nem adhattak; a szokásos alapokon, papi teendők begyakorlásán kívül alig valamit, legkevesebbé pedig aszkéta előkészületet. A klerikus nem jelentette a vallásos bensőség emberét. Jórészt tényleg világi pályára is ment később; részben papnak, de akkor is inkább mint egy világi képzettség, tanult osztály embere, annak feladataival és céljaival. Osnabrück 6—7000 főnyi lakosságában százszámra éltek javadalmasok, a polgárcsaládok külön a célból alapítottak beneficiumokat, hogy fiaik helyet találjanak; a lélek dolgaiban alig juthatott jelentős szerep számukra. Nem papi osztály volt ez már tulajdonképpen, hanem kialakulóban lévő intellektuális osztály, amely a magasabb felszentelést is kerülte, míg valami világi vagy egyházi érvényesülés lehetősége végleg nem döntött pályájáról.

Kár, hogy V. inkább csak érinti az élet elszekularizálódásának e döntő jelentőségét, bár adatai önkéntelenül is eleven háttérre rajzolnak e folyamat számára. Nem vizsgálja azonban a papok szerepét a territorium kormányzatában, a püspökség hivatalában; sem a volt klerikusok elhelyezkedését, pályáját, — holott épp a fentebb hangsúlyozott folyamat érzékeltetésére nagyjelentőségű

lenne az. Az iskolázás közösségét tekintve, egyáltalán nem szabadna az akkori papi és világi intellektuális pályák vizsgálatát elkülöníteni. Az 1456—58. évi tizedjegyzéket kiinduló alapul véve, tüzetesebben szemügyre lehetett volna venni, okleveles alapon, az iskolából, egyetemekről kikerültek pályáját; az oklevélíráskor összehasonlítása is nagy segítséget nyújthatott volna ebben. Mert mint oly sok területen, úgy itt is az a baj, hogy a történelem tudományágai között nincs meg a kellő kölcsönös használat; V. művének számszámra menő irodalmi felsorolása egy oklevéltani munkát sem idéz. Pedig a hivatalok összetételét és funkcióit, a literátuselem életpályáját diplomatikai módszerek nélkül felderíteni nem lehet. Egy ily emberöltő koncentrált vizsgálata oly eredményekre vezethetne, amilyeneket csupán irodalmi források sohasem hozhatnak meg. Nem ragadja meg V. az említett gondolatot erőteljesen a képzettség, az iskolázás vizsgálatánál sem, szintén módszerének bármily modern, de mégis a hasonló témáknál szokásos korlátozottságából kifolyólag. Nem látja a XII—XIII. század iskolatörténetének döntő jelentőségét a középkorra nézve. Kénytelen említeni a párizsi egyetem szerepét, mert korabeli irodalmi említések vannak arról; de Bolognát, a maga jelentéktelen számú osnabrücki hallgatójával eléje helyezi. Csak a matrikulák alapján dolgozik; a párizsi egyetemről anyakönyvek pedig nem maradtak fenn. A francia eredetű középeurópai klerikus-képzettség és életpálya jelentőségét tehát nem tudja felismerni, holott a német egyetemek is, a középkorban csaknem kivétel nélkül a párizsi mintájára alakulván, ezt a típust ontották magukból. Az okleveles gyakorlat vizsgálata teheti egyedül lehetővé azt, hogy idővel biztosabb képet nyerjünk a speciális középeurópai intellektuális típus elterjedéséről, szerepéről a közélet minden ágazatában; oly szerepről, amely a középkort az élet újkori elvilágiasodása felé vezette.

Hajnal István.

La Fin du Moyen Âge. (La désagrégation du monde médiéval 1285—1453. (Peuples et Civilisations, Histoire Générale.) Félix Alcan. Paris, 1931. 569 l. — Bémont, Charles et Doucet, Roger: **Histoire de l'Europe au moyen âge 1270—1493.** Félix Alcan. Paris, 1931. 491. l. — Az Alcan-cég kiadásában egyidőben két könyv jelent meg, melyek mindegyike a késő középkor történetével foglalkozik. Az első, terjedelmesebb mű tartalma iránt nem annyira kissé hangzatos címe; „A középkor vége. A középkori világ széthullása“, hanem inkább a szerkesztők névsorában első helyet elfoglaló Henri Pirenne neve kelt komolyabb érdeklődést. Olvasás közben azonban ez az érdeklődés csökken; a munka nem elégíti ki teljesen azokat az igényeket, amelyeket ma egy újonnan megjelent összefoglaló művel szemben támaszthatunk. Az a kissé régies tárgyalási mód, mely különválasztja a politikai, gazdasági, társadalmi és szellemi történet jelenségeit, nem ad teljes és tiszta képet ennek a rendkívül érdekes kornak történetéről. Kimerítő bibliografiája és alapos tájékozottsága mindenestre jó kézikönyvnek predesztinálja a munkát; e tekintetben azonban érezhető a tárgymutató hiánya. Legérdekesebb természetesen a gazdaságtörténeti rész, amely Pirenne avatott tollára vall, sok újat azonban ezen a téren sem ad; alapos összefoglalása azoknak a nagy gazdasági átalakulásoknak, amelyek a középkor „széthullását“ kísérik. — A másik, teljesen jelentéktelen munka, iskolásan tárgyalja a politikai eseményeket, a könyv végén rövid összefoglalást adva a gazdaság- és szellemtörténeti eseményekről. Mindkét

munka, tárgyalásában kitér Magyarország késő középkori történetére is. Az első mindenesetre jobban tájékozott a magyar történet eseményeiről, — amit aránylag jó bibliográfiája is mutat, — bár Károly Róbertet a „Rahosy“-i országgyűlésen választatja meg a magyar nemesség által és kissé zűrzavaros képet ad ennek a magyar nemességnak a kialakulásáról. „Il y a désormais une distinction nette entre les „magnats“ et tous les autres nobles l'ordo equestris, les nobles unius possessionis ou nobiles taxati, — tous „nobles possessionés“ mais de maigre fortune, englobés par le service militaire dans les cadres de l'organisation comtale (les „comitats“) et soumis directement au commandement royal — ou bien les familiares et jobagiones exercitantes qui sous le nom de nobiles praediales, garnissent les rangs des armées seigneuriales.“ (207. l.)

A második mű azonban, teljesen a régi francia történeti kézi-
könyvek mintájára, féloldalon intézi el Magyarország történetét és itt is kijelenti, hogy a magyarok honfoglalása előtt a mai Magyarország területét „németek és a dáciai régi római gyarmatosoktól eredő románok“ népesítették be. („Peuplée d'éléments divers, Allemands et Roumains, qui descendaient des anciens colons romains de la Dacie . . .“ (353. l.)

Lederer Emma.

Jankowski. Tadeusz : Śmierć Stefana Batorogo w Grodnie.
(Báthory István halála Grodnóban.) Grodno, 1930., 74 l. Grodnó városának már a középkortól nagy multja van, a lengyel királyok sokszor fordultak meg benne, sőt 1522-től több országgyűlésnek volt a székhelye. Többek között az 1793-i országgyűlésé is, mely a lengyel királyi köztársaság második felosztását szentesítette. Itt mondott le 1795-ben Poniatowski Szaniszló Ágost, az utolsó lengyel király a koronáról, véget vetvén ezzel egy ezeréves birodalomnak. E nagymultú város tanácsa most feldolgoztatja a város történetét a „*Biblioteka Historyczna M. Grodna*“ című sorozatban; első füzeté éppen Báthory Istvánnal foglalkozik. Összefoglalóan, de újat nem mondva, szól Báthory nagy terveiről; majd grodnói tartózkodásairól. Kedves helye volt e város, melynek régi várát 1579—80-ban az olasz Scoto páрмаi építésszel ő építtette, letette a jezsuiták templomának alapkövét, hogy benne aludja majd álmát. Báthory kora a város fénykora. Alapos forráskritikával megállapítja, a kérdést véglegesen eldöntvén, hogy Báthory az Öregvárban (Stary zamek) és nem a most Batorówka-nak nevezett házban halt meg. Utoljára 1585 őszén jött Grodnóba, hogy a nagy muszkaháborút előkészítse. Itt érte a halál; vadászszenvedélyének áldozata lett. Részletes leírását kapjuk utolsó napjainak, betegségének; a szokatlan hideg télben vadászat közben átfázott s mégis ismét vadászni ment. Már beteg volt, mikor december 7-én, vasárnap két háziorvosa, Bucella és Simonius, tanácsa ellenére elment a nagymisére. Hazatérve annyira rosszul érezte magát, hogy végrendeletíráshoz fogott, de azután összeesett. Másnap megparancsolta Wesselényi Ferencnek, ki akkor már 11 éve szolgált nála, hogy ne engedjen be hozzá senkit és az, ami vele megesett, maradjon titokban. A következő napokban, erős rosszulléte ellenére, több lengyel urat is fogadott, kik nem vették rajta észre a súlyos betegséget. December 12-én, pénteken két rohamot kapott; a második kioltotta a nagy király életét. Betegségére vonatkozólag J. lehetőleg minden tudósítást összegyűjtött. A király évek óta állandóan érezte magában a betegség csíráját. Buccelli szerint epilepszia, Simonius szerint asztma volt a halál oka. Újabban azt

tartják, hogy Báthorynak uremiája volt. Sokan nem értették meg a lengyelek közül a nagy királyt, örültek halálának; de a történelem azoknak adott igazat, kik őszintén gyászolták. Róma vele együtt látta sirbaszállani a törökelleni liga megvalósításának lehetőségét. Bécsben és Moszkvában örültek Báthory halálának. Műve végén közli J. Báthorynak hagyatéki leltárát, mi némi világot vet arra, hogyan volt grodnói otthona berendezve. A leltárban sok magyarországi arany- és ezüsttárgy, magyar bor, magyar ló stb. van feltüntetve.

Bottló Béla (Varsó).

Mayr, J. K.: Das Tagebuch des Polizeiministers Kempen. September bis Dezember 1859. (Historische Blätter, Wien, 1931, 4. Heft, 77—108 l.) A bécsi házi, udvari és állami levéltár tisztviselői az „Österreichisch-Deutsche Wissenschaftshilfe“ anyagi támogatása mellett újra megindították azt a folyóiratot, mely Stowasser Ottó szerkesztésében 1921—22 mindössze három füzetben jelent meg. A szerkesztést Gross Lothar, a levéltár helyettes vezetője vállalta el, akinek szakavatott irányítása mellett az időlegesen megszűnt folyóirat negyedik füzeté 1931-ben látott napvilágot. Ebben M., aki Kempennek 1848 januártól 1859 szeptemberig terjedő naplórészét önálló kiadványban tette közzé (I. Századok, 1931 201. l.) ezúttal folytatólagosan sajtó alá rendezte a rendőrmíniszternek 1859 szeptembertől decemberig terjedő feljegyzéseit. M.-t — amint az előszóban kifejti — alapos megfontolás készítette arra, hogy Kempen naplójának közlését az önálló kiadványban 1859 augusztusban megszakítsa. Ugyanis az 1859. év Kempen fényes pályafutásának mértföldkövét jelzi. Ezzel az évvel záródik le az a 12 éves időszak, amely alatt irt visszaemlékezéseit vezető állásában tudomására jutott hírekből merítette; tehát ezeknek forrásértéke aránytalanul nagyobb, mint azoknak a feljegyzéseknek, amelyek nyugdíjaztatása utáni időből maradtak fenn. Viszont kétségtelen, hogy Kempennek későbbi feljegyzései is történeti értékűek és ennek folytán indokoltnak látszott, hogy ezek se maradjanak ismeretlenül. E naplórészletből nem a hatalmas, intézkedéseiben sokszor erőszakosnak mondott rendőrmíniszter, a 48-as viharok utáni „Gesamtstaat“ egyik oszlopa, hanem a hatalom polcáról hirtelen lezuhanó „ember“ mutatkozik be előttünk, akinek majdnem minden sorából kiárad az a nyugtalan elkeseredés, amellyel igaztalannak érzett mellőztetése valódi vagy vélt előidézőit és az uralkodó elhatározásának titkos rugóit kifürkészni igyekszik. Különösen közvetlen hivatali utódai, Hübner és Thierry, valamint Rechberg, a pápai nuncius és nem utolsósorban Zsófia főhercegeasszony állanak érdeklődésének központjában, akiknek főszerepet tulajdonít bukásának előidézésében. Az olaszországi hadivereségek feletti általános levertség kiérzik soraiból, kifejezést ad annak az itt-ott felbukkanó közhangulatnak, mely e vereségek miatt Ferenc Józsefben kereste a bűnbakot. Számottevő feljegyzést nem találunk a magyar vonatkozások között. Egyedül Nádasdy gróf igazságügyminiszterrel és Zichy Ferenc gróffal, az ó-konzervatívok egyik tekintélyes hívével, az általános politikai helyzetről folytatott beszélgetései érdemelnek említést.

Jánossy Dénes (Bécs).

Sforza, Graf Carlo: Gestalten und Gestalter des heutigen Europa. (S. Fischer Verlag, Berlin, 1931. 431 lap, 23 képmelléklet.) Visszaemlékezéseit S. az európai államfőkről és vezető politikusokról részben elbeszélő modorban, részben interjú alakjában tárja az olvasó

elő. Előszavában büszkén hivatkozik arra, hogy könyve — meggyőződése szerint — többet nyújt, mint a hivatásos történetírók forráskutatások alapján készült munkái, mert az emberekről és eseményekről alkotott véleményét kizárólag közvetlen benyomásaira építi fel. Ezek a benyomásai, melyeknek tárgyilagos értékét az írott kútfók fölé helyezi, vezető európai politikussal folytatott különböző vonatkozású, gyakorta nem politikai tárgyú eszmecsereiből és a diplomaták által látogatott klubokban vagy az ú. n. társaságban hallott mendemondákból állanak. Nem csoda tehát, ha az egyes államférfiak egyéniségét felszínes torzítással és egy diplomatahoz aligha méltó naivitással rajzolja meg. Magyarországról nyert benyomásait Tisza Istvánról címzett külön fejezetben foglalta össze. Ebből tudjuk meg, hogy Tisza István félszegen öltözködő arisztokrata nagybirtokos volt, akinek a politikai élet porondján el kellett buknia, mert „nem volt fantáziája”. Magyarország különben — megítélése szerint — az egyetlen európai állam, melynek sorsát ma is a nagybirtokos „grófok” szűkkörű társasága irányítja. Ilyen és ehhez hasonló megfigyelései után tőle, a fascizmussal meghasonlott emigráns olasz diplomatától valóban nem várhatunk mást, mint Károlyi Mihály politikai működésének méltatását, akiben — szerinte — az ezerholdas magyar grófok közt egyedül volt meg a készség a földbirtokreform tisztességes végrehajtására. Sajnálatos, hogy egy volt olasz külügyminiszternek ilyen egyoldalú benyomásokkal tarkított visszaemlékezései német és angol nyelven is megjelentek és ennek folytán ismét eggyel szaporodott azon munkák a száma, amelyek a jólétesültség illúzióját keltve igen alkalmasak a nyugati államok közvéleményének félrevezetésére.

Jánossy Dénes (Bécs).

•

Megjegyzések Pleidell Ambrus bírálatára. (Századok, 1931. 423—5. l.) Pleidell szerint „A magyar jobbágyfelszabadítás eszméi amlatai” című könyvemben felhasznált forrásanyag elégtelen; kifogásolja továbbá, hogy nem idézek minden olyan munkát, amely a kérdéssel foglalkozik. A szakemberek nagyon jól tudják, hogy az általam tárgyalt témáról még az ezen a téren kiválóan tartott szakmunkák is milyen szánalmasan keveset mondanak. Így például Kautz Gyula „A nemzetgazdasági eszmék története Magyarországon” című munkájának a XIX. század első évtizedeiről szóló fejezete a jobbágyfelszabadítás kérdését még csak meg sem említi. Arról nem is szövelek, hogy az újabb írók közül Acsádi munkáiban is hiába keres errevonatkozó felvilágosításokat az olvasó. Ilyen körülmények között bizonyításra szorú az a vád, hogy a téma szempontjából fontos, már publikált anyagot hagytam volna figyelmen kívül; ha pedig igaz az, hogy például levéltárosi szemszögből nézve terhelne olyan mulasztás, amelynek következtében fejtegetéseim házagosak vagy megállapításaim tévesek volnának, mi tartja vissza a szigorú kritikust attól, hogy ennek a vádnak az igazolására bizonyítékokat hozzon fel? Ezek nélkül állítását nem tarthatom meggyőzőnek.

Pleidell a fejtegetéseimnél követett módszert a dilettantizmus birodalmába sorozza, azért, mert az 1832—36. évi országgyűlés tárgyalási anyagának ismertetésénél a felszólaló követek neveit nem említem meg. Vajon lehet-e döntő jelentősége ennek a körülménynek ott, ahol nem az a lényeg, hogy valamely, a közvéleményben élő gondolatot történetesen X vagy Y juttatott-e kifejezésre, hanem amikor azt kutatjuk, hogy elvi jelentőségű kérdésekben

milyen felfogás vezette azokat a tényezőket, amelyek egy új gazdasági rendszer kialakulásának vetették meg az alapjait. Rámutatnak evvel kapcsolatban arra is, hogy ennek az országgyűlésnek a tárgyalási anyaga gazdaságtörténeti szempontból könyvemben nyert először feldolgozást, az olvasó tehát joggal várhatja ennek a munkának az eredményéről érdemleges tájékoztatást.

Minden olyan kritikának, amely hivatása magaslatán áll, kell a megbírált munka iránt annyi objektív jóindulatot tanúsítania, hogy igyekezzék annak legalább gondolatmenetét megérteni és azt másokkal is megértetni s nem csupán a részletekben kifogásokat keresni. Minden konstruktív kritikának ez az alfája, ahonnan kiindulva, az esetleges hiányokra rámutatva, egyszersmind megmondja, hogy azok felfogása szerint miképpen volnának kiküszöbölhetők.

Bernát Gyula.

Bernát Gyula megjegyzéseihez — mondanivalónkat a szerkesztőség kívánságára nagyon rövidre fogva — a következőket fűzzük:

Kautz szóbanforgó művének 151—152., 165., 313—319., 352—353., 361. és 456—459. lapjain, Acsádi Ignác pedig „A magyar jobbágyság története” című, egyébként elfogult munkája negyedik könyvének (A jobbággyvédelem kora) negyedik fejezetétől (József császár és a jobbágyság) kezdve, a 396—544. lapokon, összesen tehát 149 lapon, *Bernát Gyulánál csak néhány lappal rövidebben*, foglalkozik a jobbágyság felszabadításának kérdésével. Acsádi munkájának ötödik könyve, amely ennek a 149 lapnak kétharmadrészét teszi ki, egyenesen „A jobbágyság felszabadításának kora” címet viseli. Tudomásunk szerint ezekből a munkákból sem bővített, sem rövidített kiadások nem jelentek meg, félreértésről tehát szó sem lehet.

„Levéltárosi szemszögből nézve” Bernát Gyula könyvéhez nem szözlünk s nem is szólhattunk hozzá, mert annak a levéltár-ügyhöz semmi köze nincsen. Ha a szerző arra gondol itt, hogy a levéltárakban bizonyára akad tárgyra vonatkozó forrásanyag (amiről mi nem is beszéltünk, annyira természetesnek tartjuk) és azért tesz szemrehányást, hogy azt bírálatunkban nem soroltuk fel, kétségtelen, hogy a levéltárakból meríthető forrásanyagot *nem nekünk* a könyv megjelenése után, hanem *neki* a könyv megírása előtt kellett volna összegyűjtenie.

Ami pedig a pozsonyi országgyűlések anonim követeit illeti, arra a könyvtárát kitevő irodalomra utaljuk a szerzőt, amely Béla király szintén anonim jegyzőjének a kilétét igyekszik tisztázni már hosszú évtizedek, sőt évszázadok óta, — hogy belássa, mennyire fontos az, *ki* tett, mondott vagy írt valamit. Mit szólna Bernát Gyula hozzá, ha könyvet olvasna például a negyvennyolcas szabadságharcról és nem szerepelne benne Kossuth Lajos, vagy tudósítást a tegnapi képviselőházi ülésről, hosszú beszédekkel, s nem volnának megnevezve a felszólalók? Az egyéniség sokszor nemcsak a tömegnél, hanem az eszmeáramlatnál is hatalmasabb történeti erőtegyező. Történetírónak tudnia kell, hogy valamely történés jelentőségének megítélésénél — a múltban és a jelenben egyaránt — gyakran elsősorban fontos az, hogy *ki* vitte véghez azt és csak másodlagos kérdés, hogy *hogyan*.

Pleidlé Ambrus.

Tárca.

Jelentés a Magyar Történelmi Társulat 1931. évi működéséről.

A mult 1931-ik esztendő fekete év volt a magyar tudományos életben. A politikai válság, utána pedig az életbeléptetett szükségintézkedések minden magyar tudományos intézményt és egyesületet érintettek és súlyos megrázkódtatást idéztek elő a szellemi tevékenység egész vonalán. A nyár még tele volt reményekkel és tervekkel, az első őszi hónapban ellenben már megdermedt a tudományos élet és ma sok helyen csak szerény keretek vagy üres vázák mutatnak a korábbi életre és a korábbi tevékenységre. Pedig tudományos intézményeinkben, irodalmi és tudományos társulataink életében nagy lendülettel folyt már évek óta a kutató és feldolgozó munka, melyben az ifjabb tudós nemzedék is tevékeny szerepet játszott. S aki valamikor megírja majd a magyar tudományosság történetét, az csodálattal fog megállani a Trianont követő évek mellett, mert a magyar tudományosság történetében odáig nem talált olyan tervszerű és átfogó tevékenységet, olyan nagyarányú kutatást és termelést olyan szerényhangú, de annál becsültebb beilleszkedést a nemzetközi tudományos életbe, mint ezekben az esztendőekben.

Mindezekből ma sok tekintetben csak az emlékek maradtak meg. Csakhogy ezeknek az emlékeknek nagy értékük van a jelen pillanatokban. Erőt és ösztönzést jelentenek, türelemre és kitartásra figyelmeztetnek, sőt egyenesen kötelességünkbe teszik számunkra a munka folytatását s a munka folytonosságának a biztosítását. Mert hiszen a bennünket fojtogató világválságnak is véget kell jönnie, mint ahogy véget ért a napoleoni háborúk által felidézett nagy európai gazdasági válság is, mely akkoriban annyi szenvedést és nyomorúságot zúdított a magyar társadalomra. Akkor írók és tudósok, költők és művészek állottak őrt a csüggedésnek induló magyar nemzeti lélek mellett. Optimizmusuk és bizakodó tevékenységük igazi nemzetmentő munka volt, mert visszaadta a magyarságnak önbizalmát és munkakedvét. Ebben az optimizmusban és ebben a bizakodó tevékenységben — úgy érezzük — példát mutattak az utánuk következő idők minden nemzedékének is. Éppen ezért nem ülhettünk Tompa madaraiként csüggedt ajakkal a száraz ágakon, várva a jó szerencsét, hanem cselekednünk kell s mindenestre meg kell kísérelnünk az adott lehetőségek kihasználását, hogy — most már magunkról szólva — Társulatunkat átsegítsük a válságos idők nehézségein és ha szerényebb keretek között is, de biztosítsuk működése folytatását.

Azon felelősség tudatában, mellyel az utókornak tartozunk, de a társulat létszámában ugrásszerűen bekövetkezett csökkenések nyomasztó hatása alatt is, az igazgató-választmány több alkalommal foglalkozott azon lehetőségek mérlegelésével, melyek

átsegíthetnék a Magyar Történelmi Társulatot ezen a válságos korszakon. A szóba hozott lehetőségek közé tartozott a vidéki felolvasó ülések rendszeresítésének kérdése is, abból az elgondolásból indulva ki, hogy minél szélesebb körökben válík ismeretessé a Magyar Történelmi Társulat működésének iránya, az érdeklődő közönség részéről várható támogatásnak annál nagyobb a valószínűsége. Első vidéki felolvasó ülésünket kísérletképpen Miskolcon tartottuk meg 1931 november 8-án. Az eredmény, ámbár számoltunk a kedvezőtlen viszonyokkal, várakozásunkat felülmúlta. A miskolci közönség nagy melegséggel fogadta Társulatunk megjelent tagjait, valósággal ünnepelte őket, sőt a felolvasó ülés hatása alatt 32 új tag jelentkezett a felvételre. Ezen a sikeren felbuzdulva, az igazgató-választmány elhatározta a vidéki felolvasó ülések folytatását. Az eredményről a jövő évi főttkári jelentés fog ugyan számot adni, de legyen szabad már most is megemlítenem, hogy eddigi vidéki felolvasó üléseink a legteltesebb mértékben megfeleltek a hozzájuk fűzött reményeknek.

Ugyancsak a jövő évi főttkári jelentésnek lesz a tárgya beszámolni a „Fontes” című társulati vállalatban 1932 folyamán megjelent kötetekről, melyeknek nyomtatási munkálatai még 1931-ben megkezdődtek. Jelezhetem azt is, hogy Széchenyi István naplóinak III. kötete is meg fog jelenni 1932 folyamán. Ha mindehhez hozzávesszük azt is, hogy a Századok, 1931 kezdetétől fogva egy háromtagú szerkesztőbizottság gondos szerkesztésében, közel 30 ív terjedelemben, rendesen megjelent, rámutathattam arra, hogy az 1931-ik esztendő is a tervszerű munka éve volt, bár ennek a munkának látható eredményeiről csak az 1932-ik esztendőről szóló főttkári jelentés fog majd részletesebben beszámolni.

Az 1931. évre visszatekintve, kegyeletes lélekkel kell megemlékeznünk azokról a veszteségekről, melyek társulatunk igazgató-választmányát érték. Elvesztettük Suflay Milánt, továbbá Révész Kálmánt és Komáromy Andrást, akik főleg a világháborút megelőző időkből fejtettek ki nagyobb irodalmi munkásságot a Századokban és társulatunk egyéb kiadványaiban. Róluk egyébként a Századokban külön-külön is megemlékeztünk.

Az imént már utaltam arra az ugrásszerű létszámcsökkenésre, mely különösen 1931 őszén következett be. Néhánszáz főre rúg a törölt vagy a kilépő tagok száma. Az előbbiek éveken át valóságos tehertételt alkottak társulatunk mérlegében, mert kapták a Századokat, anélkül, hogy fizettek volna. A kilépések azonban már kétségkívül tényleges veszteséget jelentenek számunkra s ezt a veszteséget csak erős taggyűjtő munkával lehet és kell ellensúlyozni. A vidéki felolvasó ülések ennek a célnak a szolgálataiban is állanak. Kérjük azonban tagtársainkat is, hogy a taggyűjtésben támogassák társulatunkat, hogy biztosítva lehessen annak a nagyjelentőségű tudományos tevékenységnek a folytatása, amelyre a Magyar Történelmi Társulatot 65 esztendő hagyományai és az eddig elért nagy eredmények kötelezik.

Lukinich Imre.

Hivatalos értesítő.

A Magyar Történelmi Társulat 1932. évi március hó 31-én d. u. 5 órakor tartott igazgató-választmányi ülésének jegyzőkönyve.

Jelen vannak : dr. gróf Klebelsberg Kuno elnök elnöklete alatt dr. Csánki Dezső ügyvezető első alelnök, dr. Domanovszky Sándor másodalelnök, dr. Balanyi György, dr. Döry Ferenc, dr. Eckhart Ferenc, dr. Fekete Lajos, dr. Friedreich Endre, dr. Gombos F. Albin, Gyalókey Jenő, dr. Herzog József, dr. Hóman Bálint, dr. Jakubovich Emil, dr. Miskolczy István, dr. Petri Mór, dr. Szekfű Gyula, dr. Szentpétery Imre ig. vál. tagok, dr. Lukinich Imre főtitkár és dr. Kossányi Béla titkár, mint jegyzőkönyvvezető.

Elnök megnyitja az ülést, üdvözlí a megjelenteket s a jegyzőkönyv hitelesítésére dr. Hóman Bálint és dr. Szentpétery Imre ig. vál. tagokat kéri fel.

15. Elnök felkérésére dr. Domanovszky Sándor másodalelnök előadja, hogy a lengyelbarát magyar társulatok körében mozgalom indult meg egy központi szövetség megalakítására, amelynek első sorban az volna a feladata, hogy a lengyel és magyar nemzet között fennálló kapcsolatok kiépítése és ápolása érdekében a különböző társulatokban folyó munkát egységes szempontok szerint irányítsa és összhangban tartsa. A szervező bizottság a szövetségben való részvételre a Magyar Történelmi Társulatot is felszólította.

Többek hozzászólása után az igazgatóválasztmány úgy határoz, hogy bizottságot küld ki, amely gondoskodni fog a Magyar Történelmi Társulatnak a megalakítandó szövetségben való képviseléséről. Ugyancsak e bizottságnak feladata lesz az 1933. évi Báthory István-emlékünnepek, nemkülönben a Varsóban ugyanezen évben tartandó nemzetközi történészkongresszuson való részvétel előkészítése is. — Az igazgatóválasztmány ebbe a bizottságba dr. gróf Klebelsberg Kuno elnököt, dr. Csánki Dezső első-, dr. Domanovszky Sándor másodalelnököt, dr. Eckhart Ferenc és dr. Hóman Bálint ig. vál. tagokat, dr. Lukinich Imre főtitkárt, a bizottság jegyzőjévé pedig dr. Kossányi Béla titkárt választja meg.

16. Dr. Domanovszky Sándor másodalelnök jelenti, hogy a Királyi Magyar Egyetemi Nyomda előreláthatólag május végére elkészül a Társulat legújabb kiadványával, amelynek címe „Német-újvári gróf Batthyány Lajos első magyar miniszterelnök főbenjáró póré”. A két kötetből álló kiadványt dr. Károlyi Árpád tiszteleti tag szerkesztette és látta el nagyértékű bevezetéssel. — Örvedetes tudomásul szolgál.

17. Titkár jelenti, hogy a legutóbbi igazgatóválasztmányi ülés óta csupán egy tagajánlás érkezett. Évdíjas rendes tagul ajánlatik Kiss Sándor magy. kir. vámszaki főtiszt, Lökösháza, ajánlja a főtitkár. — Megválasztatik.

18. Elnök felkérésére a titkár bemutatja a gazdasági bizottság jelentését az 1931. évi zárószámadról és a Számvizsgáló Bizottság jelentésének, valamint az 1932. évi költségvetési tervezetnek felülvizsgálatáról. — E jelentéssel kapcsolatban az igazgatóválasztmány a) elhatározta, hogy a számvizsgáló bizottság egyidejűleg bemutatott jelentését azzal az indítvánnyal terjeszti a közgyűlés elé, hogy Novák Nándor pénztárnoknak a felmentés a szokásos fenntartással megadassék ; b) elhatározza, hogy javasolni fogja a közgyűlésnek, hogy

mivel a Társulatnak értékpapírban lévő vagyona igen kis értéket képvisel, utasítsa a pénztárnokot, hogy a „Nem alapítványi természetű tőke“ koronaértékű értékpapírai az elszámolás egyszerűsítése végett az „Alapítványi természetű tőke“ értékpapírhoz csatoltassanak s így a jövőben a törzsvagyronról az év végével készítendő kimutatásban azokkal egyesítve számoltassanak el; c) elfogadja a bemutatott 1932. évi költségvetést s azt a közgyűlésnek is elfogadásra ajánlja; d) végül elhatározza, hogy indítványozni fogja a közgyűlésnek, hogy ez az elnökségnek a gondos ügyvitelért s a nagy körülményekkel vezetett gazdálkodásért elismerését és köszönetét, a számadások átvizsgálására felkért számvizsgáló bizottság tagjainak, névszerint Schiller Rezső és dr. Pleidell Ambrus rendes tagoknak pedig fáradozásukért köszönetét fejezze ki.

19. Elnök felkérésére a titkár bemutatja a folyó évi április hó 21-én tartandó közgyűlés tárgysorozatát. — Az igazgatóválasztmány a tárgysorozathoz hozzájárul.

20. Dr. gróf Klebelsberg Kuno elnök közli, hogy az évi rendes közgyűlésen elmondandó elnöki megnyitóbeszédében a Mátyás király születésének közelgő ötszázadik évfordulója alkalmából szükséges teendőkkel kíván foglalkozni. — Tudomásul szolgál.

21. E bejelentéssel kapcsolatban dr. Hóman Bálint ig. vál. tag felhívja az igazgatóválasztmány figyelmét arra, hogy közeledik Szent István király halálának 900-ik évfordulója is, amelyről szintén méltóképen kell megemlékezni. — Az igazgatóválasztmány elhatározza, hogy ezt a kérdést is napirenden tartja, a részletekre vonatkozólag azonban később határoz.

Több tárgy nem lévén, elnök az ülést berekeszti.

Dr. Kossányi Béla s. k.
titkár.

Dr. gróf Klebelsberg Kuno s. k.
elnök.

Hitelesítjük:

Dr. Hóman Bálint s. k. és *Dr. Szénpétery Imre* s. k.
ig. vál. tagok.

A Magyar Történelmi Társulat 1932. évi április hó 21-én d. u. 5 órakor tartott évi rendes közgyűlésének jegyzőkönyve.

22. Dr. gróf Klebelsberg Kuno elnök megnyitja a közgyűlést, üdvözlí a megjelenteket: a Kormányzó Ur Öfömméltóságát, a Társulat nagyszámban összegyűlt tagjait, s vendégeit, és felolvassa elnöki megnyitóbeszédét. (Közölve a Századok 1932. évi 4—6. számában.)

Elnök javaslatára a közgyűlés elhatározza, hogy Mátyás király ötszázéves születési évfordulójának előkészítése és az ezzel kapcsolatban előterjesztett nagyszabású program tanulmányozása céljából Hunyadi-bizottságot alakít. A munkában való részvételre felkéri a Magyar Tudományos Akadémiát és a m. kir. kormány révén biztosítani igyekszik a vezérkarnak, a Hadtörténelmi Levéltárnak, a Műemlékek Országos Tanácsának, az Országos Képzőművészeti Tanácsnak és az érdekelt többi tényezőnek közreműködését is.

23. Ezután a közzétett tárgysorozattól eltérőleg dr. Csánki Dezső

ügyvezető alelnök emelkedik szólásra és a következő beszéddel üdvözlí dr. gróf Klebelsberg Kunó elnököt elnökségének tizenötödik évfordulója alkalmából :

Főméltóságú Kormányzó Úr ! Nagyméltóságú Elnök Úr ! Mélyen tisztelt Közgyűlés !

Legyenek kegyesek megengedni, hogy néhány percre elterést kérjek a meghívóban körvonalmazott napirendtől. Amit mondandó vagyok, Társulatunk életének egy nevezetes évfordulójára vonatkozik, mellyel kapcsolatban lelkünkben gondolatok és érzelmek támadnak.

Ez évi február 15-én mult 15 esztendeje, hogy Elnök Urunk Őnagyméltósága ily minőségben vezérel bennünket. Egy tudományos társulat életében figyelembe veendő mozzanat ez, annál inkább, mert ez a 15 éves elnöklés, tudományunk terén, az ő irányítása mellett nagy sikereket felmutatva, épp akkor telik be, midőn nagymultú Társulatunk, a fokozódó szegénységhez képest, számban és anyagi erőben megfogyatkozva, úgyszólván az elmúlás szélére került.

Épp egy éve, hogy egy elnöki megnyitóban mélyen tisztelt Elnök Urunknak Társulatunk élén kifejtett ebbeli működését és sikereit hálás szívvel összefoglalni iparkodtam ; részletes igazolással tehát, e pillanatban nem merem Őexcellenciáját terhelni.

De ma is — e tekintetben az ismételés sohasem mondható méltatlannak — rá kell mutatnom a történelmi, részben tisztán elméleti kérdésekre, részben előkelő egyéniségekre vonatkozó, Társulatunk kiadásában megjelent kútforrásművek becses sorozatára, amelyekben kiváló szerzőknek szintén egész sorozata szakszerűen tájékoztatott bennünket.

Meggondolva e gondviselésszerű vezetés mellett kialakult sikeres munkálkodást, Őexcellenciájával szemben mindnyájan a hűség és hála alapján állunk, melyek bennünket elménk és szívünk szerint ragaszkodásra és nagyrabecsülésre is köteleznek, s boldogok vagyunk, hogy ezt ily előkelő közönség előtt, s hódotlaltal üdvözölt Kormányzó Úr Őfőméltósága magas jelenlétében ismételhetjük.

Kegyelmes Urunk ! Kegyeskedjék szívesen fogadni e nyilatkozatunkat, s ehhez csatolt üdvözlésünket, azzal a kérésünkkel, hogy meggyőződve ebbeli őszinte gondolatainkról és hűséges érzelmeinkről, vezéreljen továbbra is a régi szeretettel bennünket. Hiszen ma talán, nemzetközi megalázottságunkban s területi szagatottságunkban még nagyobb becsű, mint valaha, ezeréves történelmünk tudománya, és még szükségesebb annak ily társulatszerű művelése.

És kérjük, tartson meg mindnyájunkat, személy szerint is, mint szaktársait, boldogan tapasztalt jóindulatában. Éljen !

24. Dr. gróf Klebelsberg Kuno elnök köszönetet mond az üdvözlésért s a jegyzőkönyv hitelesítésére dr. Petrovics Elek és dr. Friedreich Endre íg. vál. tagokat kérvén fel, az ülést 5 percre felfüggeszti.

25. Szünet után az elnöklést dr. Csánki Dezső ügyvezető első alelnök veszi át, s az ülést újból megnyitván, előadja, hogy a Társulat alapszabályai értelmében lejárt az 1926. évben az 1926—31. évkörre választott tíz igazgatóválasztmányi tag megbízatása. Az 1926—31. évkörből tehát tíz kilépő, az 1928—33. évkörből az elhunyt dr. Komáromy András, az 1931—36. évkörből pedig az elhunyt dr. Révész Kálmán, összesen tehát tizenkét igazgatóválasztmányi tag helye töltendő be. Elnök közli, hogy az alapszabályok értelmében az igazgatóválasztmányból kilépő tagok újból megválaszthatók. — Elnök ezek után elrendeli a megüresedett tizenkét igazgatóválasztmányi tagsági hely betöltésére az alapszabályok 20. 21. és 30. szakaszai értelmében a titkos szavazást, s a szavazatszedő bizottság elnökéül dr. Hajnal István ig. vál. tagot, tagjaiul pedig dr. Lukács Pál és dr. Deér József évdíjas rendes tagokat kéri fel. Elnök a szavazás tartamára az ülést felfüggeszti.

26. Szavazás után elnök az ülést újból megnyitja s felkéri dr. Szabó Dezső ig. vál. tagot előadásának megtartására.

Dr. Szabó Dezső ig. vál. tag felolvassa „Az úrbérrendezés kezdete Mária Terézia korában“ című tanulmányát. — Elnök a felolvasónak a nagyérdékü előadásért köszönetet mond.

27. Elnök felkérésére dr. Lukinich Imre főtitkár bemutatja jelentését a Társulat 1931. évi munkásságáról. (Közölve a „Századok“ 1932. évi 4—6. számában.) — Tudomásul szolgál.

28. Elnök felkérésére dr. Kossányi Béla titkár bemutatja a Számvizsgáló Bizottság jelentését, az 1931. évi zárószámadást és az igazgatóválasztmány által megállapított 1932. évi költségvetést. — A titkár előterjesztésével kapcsolatban a közgyűlés a bemutatott jelentést és számadásokat tudomásul veszi és Novák Nándor társulati pénztárnoknak a felmentést a szokásos fenntartással megadja. Mivel a Társulatnak értékpapírban lévő vagyona igen kis értéket képvisel, a közgyűlés utasítja a pénztárnokot, hogy a „Nem alapítványi természetű tőke“ koronaértékű értékpapírai az elszámolás egyszerűsítése végett az „Alapítványi természetű tőke“ értékpapírhoz csatoltassanak s így a jövőben a törzsvagyonnról az év végével készítendő kimutatásban azokkal egyesítve számoltassanak el. A közgyűlés elfogadja az 1932. évi költségvetést s végül az elnökségnek a gondos ügyvitelért s a nagy körültekintéssel vezetett gazdálkodásért elismerését és köszönetét, Schiller Rezső és dr. Pleidell Ambrus számvizsgáló bizottsági tagoknak pedig fáradozásukért köszönetét fejezi ki.

29. Dr. Hajnal István ig. vál. tag, a szavazatszedő bizottság elnöke jelenti, hogy a megválasztandó tizenkét igazgatóválasztmányi tagra összesen kilencvenöt érvényes szavazat adatott be. Ebből Áldásy Antal és dr. Hodinka Antal 93, dr. Gombos F. Albin 92, dr. Iványi Béla 91, dr. Szekfű Gyula 90, dr. Jánossy Dénes 88, Markó Árpád 85, dr. Németh Gyula 79, dr. Gárdonyi Albert 53, dr. Fest Aladár 50, dr. Horváth Jenő 48, Petri Mór 47 szavazatot nyert. — Szavazat esett ezenkívül dr. Deér Józsefre 45, dr. Iványi-Grünwald Bélára 44, dr. Asztalos Miklósa 43, dr. Tóth Lászlóra 42, dr. Lukács Pálra és dr. Váczy Péterre 5, dr. Török Pálra 3, dr. Bartoniek Emmára, dr. Czobor Alfrédra, dr. Paulinyi Oszkára 2—2, dr. Kapossy Jánosra dr. Knieza Istvánra és dr. Pleidell Ambrusra 1—1.

Elnök e bejelentés alapján dr. Áldásy Antalt, dr. Fest Aladárt, dr. Gárdonyi Albertet, dr. Gombos F. Albint, dr. Hodinka Antalt, dr. Iványi Bélát, dr. Jánossy Dénest, Markó Árpádot, dr. Németh Gyulát, dr. Szekfű Gyulát az 1932—37-ik évkörre, dr. Horváth Jenőt

az 1931—36-ik évkör, dr. Petri Mórt pedig az 1928—33-ik évkör még hátralévő részére megválasztott igazgatóválasztmányi tagoknak jelenti ki.

Több tárgy nem lévén, elnök az ülést berekeszti.

Kelt mint fent.

Dr. Kossányi Béla s. k.
titkár.

Dr. gróf Klebelsberg Kuno s. k.
Dr. Csánki Dezső s. k.
elnök.

Hitelesítjük :

Dr. Friedreich Endre s. k. *Dr. Petrovics Elek* s. k.
ig. vál. tagok.

Az 1931. évi számadások megvizsgálására kiküldött bizottság jelentése.

Tisztelt Közgyűlés !

Az igazgatóválasztmány 1932. évi január hó 14-én tartott ülésében alulírottakat bízta meg, hogy a Magyar Történelmi Társulat 1931. évi számadásait megvizsgálják. Van szerencsénk ennek következtében jelenteni, hogy megbízatásunkban az alulírt napon a következőleg jártunk el.

Folyó évi március 21-én Novák Nándor pénztárnok úr lakásán megjelenvén, megvizsgáltuk a Társulat pénzkezelését.

Eljárásunkat a pénztári napló vizsgálatával kezdtük meg.

A főnapló szerint az 1931. évi bevételt 17.106 P 73 fillérben, az 1931. évi kiadást 15.293 P 47 fillérben állapítottuk meg. A főnapló szerint tehát a készpénzmaradvány 1931. évi december 31-én 1.813 P 26 fillér volt, mely összeg a postatakarékpénztárnak 1931. évi december hó 31-én kelt 190. számlakivonata szerint 1.813 P 26 fillér pénzmaradvánnyal fedezve van.

Ezután áttértünk a Magyar Történelmi Társulathoz a Pesti Hazai Első Takarékpénztár Egyesületnél s a Földhitelbanknál vezetett „Forgótőke“ című folyószámla ellenőrzőkönyvének megvizsgálására. Eszerint a könyv szerint 1931. évi december hó 31-én a Pesti Hazai Első Takarékpénztár Egyesületnél 101 P, a Földhitelbanknál pedig 193 P volt a készpénzmaradvány, melynek igazolásul csatoljuk 1. és 2. /- alatt az illető folyószámlakivonatokat.

A főnapló és a folyószámlakönyv szerint tehát a Magyar Történelmi Társulathoz 1931. évi december hó 31-én összesen 2.107 P 26 fillér készpénze maradt.

A főnapló és a folyószámlának bevételi és kiadási eredményei rovatonként összesítve vannak a főkönyvben, a főkönyv adatai alapján a Magyar Történelmi Társulat 1931. évi összes bevételeit 17.402 P 23 fillérben és összes kiadásait 15.294 P 97 fillérben állapítottuk meg. Eszerint a főkönyv szerint is tehát — mint fentebb a főnapló és folyószámla szerint — a Magyar Történelmi Társulat 1931. évi december hó 31-én volt készpénzmaradványát 2.107 P 26 fillérben állapítottuk meg.

Azután áttértünk az 1931. évi zárószámadás megbírálására. Ezt a zárószámadást 3. /- alatt csatoljuk. A zárószámadás a

főkönyv alapján készült s annak bevételi s kiadási eredményeit tünteti fel. Eszerint a zárószámadás szerint is a Magyar Történelmi Társulat készpénzmaradványa 1931. évi december 31-én 2.107 P 26 fillér volt.

A pénztárvizsgálat további menetében megvizsgáltuk a törzsvagyon főkönyvét. Eszerint a Magyar Történelmi Társulat vagyona 1,506.550 koronát tesz ki. Ebből a Pesti Hazai Első Takarékpénztár Egyesületnél letétben van 256.550 korona névértékű értékpapír. Igazolja ezt a nevezett pénzügyintézetnek hitelesen kiállított és 4. $\frac{1}{2}$ $\%$ alatt csatolt letétjegyzéke. Az említett letétjegyzék szerint a Pesti Hazai Első Takarékpénztár Egyesület egy darab millenniumi emlékérmét is őriz.

A Társulat vagyonához tartozik továbbá ugyancsak az említett Takarékpénztár letétében lévő, a Magyar Tudományos Társulatok Sajtóvállalatának 62 darab, összesen 868 P névértékű részvénye és 1 darab 1,250.000 korona névértékű Kir. Magyar Egyetemi Nyomda-részvény.

A pénztárvizsgálat további folyamán megállapítottuk, hogy a Magyar Történelmi Társulat 1931. év folyamán három különböző rendeltetésű alapot kezelt. A három alapnak a pénzei folyószámlákon vannak elhelyezve, a Pesti Hazai Első Takarékpénztár Egyesületnél.

Az alapok a következők:

1. A Thaly—Szilágyi-alap 1931. évi december hó 31-én az 5. $\frac{1}{2}$ $\%$ alatt csatolt számlakivonat szerint 7 P 26 fillér készpénzmaradvánnyal zárult.

2. „Magyarország újabbkori történetének forrásai“ című alap, mely a 6. $\frac{1}{2}$ $\%$ alatt csatolt számlakivonat szerint 1931. évi december 31-én 119 P és a Postatakarékpénztárnak 1931. évi december 31-én kelt 49. számú befizetési lapja szerint 2.519 P 29 fillér készpénzmaradvánnyal rendelkezett.

Az alapítványi folyószámla 1931. évi december 31-én 8.665 P 65 fillér készpénzvagyonnal rendelkezett, a 7. $\frac{1}{2}$ $\%$ alatt csatolt számlakivonat szerint.

Végezetül felsoroljuk a „Magyar Történelmi Társulat“ című folyószámla értékpapírjait a 4. $\frac{1}{2}$ $\%$ alatt csatolt letétjegyzék alapján, szembeállítván az 1930. évi december 31-én volt eredménnyel:

	1930	1931
1. Magyar koronajáradékkötvény		
4%-os	48.100 K	48.100 K
2. 6%-os hadikölcsönkötvény	60.150 „	60.150 „
3. 5,5%-os állami pénztárjegy	148.300 „	148.300 „
4. Kir. M. Egyetemi Nyomda-részvény	1,250.000 „	1,250.000 „
5. Magyar Tudományos Társulatok Sajtóvállalata-részvény	868 P	868 P
Összesen	1,506.550 K	1,506.550 K
	és 868 P	és 868 P

Eljárásunk során meggyőződést szereztünk, hogy Novák Nándor pénztárnok a Társulat pénztárát lelkiismeretes és szakavatottsággal kezelte, ennél fogva felkérjük a tisztelt Közgyűlést, hogy Novák Nándor pénztárnoknak a felmentést a szokásos fenntartással megadni méltóztassék.

Budapesten, 1932. évi március 21-én.

Maradtunk tisztelettel

Dr. Pleidell Ambrus s. k.
a számvizsgáló-bizottság tagja.

Schiller Rezső s. k.
számvizsgáló-bizottság tagja.

Kimutatás a Magyar Történelmi Társulat törzsvagyonáról 1931. év végével.

A) Alapítványi természetű tőke.

1. Magyar koronajáradék-kötvény ...	31.400 K	
2. Magyar járadékkötvény 6%-os ...	22.350 „	
3. Állami pénztárjegy 5 1/2%-os	11.500 „	
4. P. H. E. T. Egyesület folyó-számlán		8.665·65 P
Összesen	65.250 K +	8.665·65 P

B) Nem alapítványi természetű tőke.

1. Magyar koronajáradék 4%-os ...	16.700 K	
2. Magyar járadékkötvény 6%-os ...	37.800 „	
3. Állami pénztárjegy 5 1/2%-os	136.800 „	
4. Kir. M. Egyet. Nyomda-részvény	1,250.000 „	
5. Magyar Tudományos Társulatok Sajtóvállalata-részvény		868— P
6. A folyószámlákon		2.107·26 „
Összesen	1,441 300 K +	2.975·26 P

Az A) és B) rovaton lévő összes törzsvagyon 1931. évi december hó 31-én 1,506.550 K + 11.640·91 P

A Magyar Történelmi Társulat 1931. évi zárószámadata.

I. Bevétel.

	Előirányzat 1931-re	Eredmény 1931-ben
1. Pénztári maradvány	584·24 P	584·24 P
2. Alaptőke utáni kamat	— „	— „
3. Forgótőke utáni kamat	100— „	49·91 „
4. Tagdíj, tagdíjhátralék, előfizetés	6.000— „	10.530·89 „
5. Századok és egyéb kiadványok eladásából	800— „	224·02 „
6. A vallás- és közoktatásügyi miniszter segélye	2.000— „	2.000— „
7. Rendkívüli bevételek	1.000— „	3.218·94 „
8. Remélhető új alapítványok	1.000— „	519·20 „
9. Átfutó pénzek	100— „	275·03 „
Összesen	11.584·24 P	17.402·23 P

II. Kiadás.

	Előirányzat 1931-re	Eredmény 1931-ben
1. Tisztviselők tiszteletdíja	2.630— P	2.220— P
2. Szolgák díjazása	100— „	45— „
3. Irodai költségek	700— „	523·90 „
4. A Századok 1930. évi nyomda- költségeire	1.700— „	1.651·28 „
5. A Századok 1931. évi nyomda- költségeire	6.800— „	5.430·40 „
6. A Századok írói és szerkesztői honoráriumára	3.000— „	3.233— „
7. Egyéb nyomtatványokra	300— „	463·32 „
8. A takarékpénztáraktól felszámí- tott díjak	100— „	94·28 „
9. Rendkívüli kiadások	1.000— „	450·11 „
10. Alapítványok tőkésítésére.....	1.000— „	908·65 „
11. Átfutó pénzek.....	100— „	275·03 „
Összesen	17.430— P	15.294·97 P

Összegezés.

Bevétel	11.584·24 P	17.402·23 P
Kiadás	17.430— „	15.294·97 „
Hiány, illetve maradvány.....	5.845·76 P	2.107·26 P

A Magyar Történelmi Társulat 1932. évi költségvetése.

I. Bevétel.

	Eredmény 1931-ben	Előirányzat 1932-re
1. Pénztári maradvány	584·24 P	2.107·26 P
2. Alaptőke utáni kamat	— „	— „
3. Forgótőke utáni kamat	49·91 „	45— „
4. Tagdíj, tagdíjhátralék, előfizetés	10.530·89 „	6.000— „
5. Századok és egyéb kiadványok eladásából	224·02 „	200— „
6. A vallás- és közoktatásügyi mi- niszter segélye	2.000— „	2.000— „
7. Rendkívüli bevételek	3.218·94 „	1.000— „
8. Remélhető új alapítványok	519·20 „	1.000— „
9. Átfutó pénzek.....	275·03 „	100— „
Összesen	17.402·23 P	12.452·26 P

II. Kiadás.

	Eredmény 1931-ben	Előirányzat 1932-re
1. Tisztviselők tiszteletdíja	2.220— P	2.220— P
2. Szolgák díjazása	45— „	60— „
3. Irodai költségek	523·90 „	600— „
4. A Századok előző évi nyomda- költségeire	1.651·28 „	— — „
5. A Századok folyó évi nyomda- költségeire	5.430·40 „	5.500— „
6. A Századok írói és szerkesztői honoráriumára	3.233— „	4.000— „
7. Egyéb nyomtatványokra	463·32 „	500— „
8. A takarékpénztáraktól felszámí- tott díjak	94·28 „	100— „
9. Rendkívüli kiadások	450·11 „	1.000— „
10. Alapítványok tőkésítésére	908·65 „	1.000— „
11. Átfutó pénzek.....	275·03 „	100— „
Összesen	15.294·97 P	15.080— P

Összegezés.

I. Bevétel.....	17.402·23 P	12.452·26 P
II. Kiadás	15.294·97 „	15.080— „
Maradvány, illetve hiány	2.107·26 P	2.627·74 P

	Lap		Lap
Horváth J.: Dombrád község tört.-e. (Császár E.)	233	La Fin du Moyen Age. (Lederer E.)	241
Milleker F.: Banater Bücherei. (Eperjessy K.)	234	Bémont Ch., Doucet R.: Hist. de l'Europe au moyen âge. (Lederer E.)	241
Dempf A.: Sacrum Imperium. (Váczy P.)	235	Jankowsky T.: Stefana Batorego w Grodnie. (Bottló B.)	242
Heimpel H.: Handelspolitik K. Sigismunds. (Paulinyi O.)	235	Mayr, J. K.: Tagebuch d. Polizeiministers Kempen. (Jánossy D.)	243
Heimpel H.: Aus d. Kanzlei K. Sigismunds. (Tóth L.)	236	Sforza, gr. K.: Gestalten u. Gestalter d. heutigen Europa. (Jánossy D.)	243
Bastian F.: Vorkapitalistischer Kaufmann. (Paulinyi O.)	236	Bernát Gy. és Pleidell A. (Felszólalás „A magyar jobbágyszabadtítás eszmeáramlatai” kritikáját illetőleg)	244
Hajdu H. Schriftwesen im späten MA. (Bezsák M.)	237		
Vincke J. Osnabrücker Klerus im späten MA. (Hajnal I.)	238		

Tárca.

Lukinich Imre: Jelentés a M. Történelmi Társulat 1931. évi működéséről.	246
Hivatalos Értesítő	248

Megjelent!

Megjelent!

BALLA ANTAL:

A LEGÚJABB KOR VILÁGTÖRTÉNETE

2. kiadás

A KÖTET
FEJEZETEINEK
CÍMEI:

- I. Bismarck és Disraeli. — A berlini kongresszus és a Balkán rendezése. — A Francia-Orosz szövetség. — A XX. század küszöbén.
- II. Az angol-német ellentét. — Korea és Marokko. — Ausztria-Magyarország és Balkán. — A világválság.
- III. Hogyan keletkezett a világháború? — A világháború eseményei 1916. év végéig. — A világháború eseményei 1917 elejétől a központi hatalmak összeomlásáig. — A béke.
- IV. Nyugat-Európa államai. — Közép- és Kelet-Európa. — A világtörténelem forduló pontja.

Ez a mű a jelen kor politikai története, melyet a hatalmas tömegű diplomáciai anyag szigorúan tárgyilagos feldolgozása, a szereplő személyek elfogulatlan jellemzése, a világpolitikai események könnyen áttekinthető összefoglalása *hézagpótló* vezérmunkává avat a tudós és a nagyközönség számára egyaránt.

A pompás kötet maroquin-félbőr-kötésben, gyönyörű tipográfiai kiállításban, könnyű merített papíron készült és bolti ára: 20 pengő.

Kapható minden könyvkereskedésben, az Egyetemi Könyvesboltban (Kossuth Lajos-utca 18.) és a

KIR. MAGYAR EGYETEMI NYOMDA
Kiadóhivatalában, Budapest VIII, Múzeum-körút 6.

LEGKÖZELEBB MEGJELENIK!

KÁROLYI ÁRPÁDTÓL

N É M E T Ú J V Á R I

GRÓF BATTYÁNY LAJOS

első magyar miniszterelnök

FŐBENJÁRÓ PÖRE

KÉT KÖTETBEN

amelyek közül az első a pör történetét és a vádak tisztázását, a második az alapul szolgáló állam- és pöriratokat tartalmazza.

A munka a szabadságharc egyik legérdekesebb eseményével foglalkozik és azt *Károlyi Árpád* művészi feldolgozásában, érdekfeszítő formában adja a közönség kezébe.

A közel 1300 lapra terjedő két kötet május havában kerül a könyvpiacra. Előfizetési ára **40 P,**

a MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT tagjai a *Társulat titkári hivatalában* (I. Vár, Országos Levéltár) **28 PENGŐS** kedvezményes áron rendelhetik meg.

MOST JELENT MEG!

SZENTPÉTERY IMRE

MAGYAR OKLEVÉLTAN

MINT A MAGYAR TÖRTÉNETTUDOMÁNY KÉZIKÖNYVE II. KÖTETÉNEK
3. FÜZETE.

A magyarországi okleveles gyakorlat ismeretése a tudomány modern eredményeinek feldolgozásával, 269 lapon, XII. táblával.

A KÖTET ÁRA 10 PENGŐ.

A TÁRSULAT TAGJAI KEDVEZMÉNYES ÁRON 7 PENGŐ 50 FILLÉRÉRT
SZEREZHETIK MEG

a Társulat titkári hivatalában: Orsz. Levéltár (I. Vár, Bécsikapu-tér 4.)

SZÁZADOK

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT KÖZLÖNYE

A VÁLASZTMÁNY MEGBIZÁSÁBÓL SZERKESZTI
DOMANOVSKY SÁNDOR, HAJNAL ISTVÁN
ÉS MÁLYOSZ ELEMÉR

LXVI. ÉVF. 7—8. SZÁM. 1932. SZEPT.—OKT.
KIRÁLYI MAGYAR EGYETEMI NYOMDA, BUDAPEST.
1932.

Tartalom.

	Lap
Domanovszky Sándor: Gróf Klebelsberg Kuno	257
Joó Tibor: Zrínyi történetiszemlélete és a barokk	261
Miskolczy István: Anjou-királyaink reformjai és a nápolyi viszo- nyok. (I. közl.)	306

Történeti irodalom.

Huszt József: Janus Pannonius. Ism.: Kardos Tibor	323
Isbert, Otto Albrecht: Das südwestliche ungarische Mittelgebirge. Ism.: Mályusz Elemér	329
Bell, Karl: Siebenbürgen. Ism.: Pukánszky Béla	334
Jekelius, E.: Das Burzenland. — Kronstadt. Die Dörfer des Burzen- landes. Die Wirtschaftsgeschichte des Burzenlandes. Ism.: Pozsonyi-Filtsch Zoltán	335
Forbát, Eugen: Die Geschichte des Handels und des Pressburger Handelsstandes im XVIII. Jahrhundert. Ism.: Paulinyi Oszkár	341
Balla Antal: A legújabb kor világtörténete. Ism.: Balanyi György	345

Szemle.

	Lap		Lap
Aldásy A.: A XV. század nyu- gati elbeszélő forrásai (Ju- ház L.)	349	Borbély I.: Melyik évben kez- dőött az unitarizmus Er- délyben? (Wiczián D.)	353
Bessenyei György: Tariménes utazása (Torma P.)	350	Strausz A.: A veszprémi nagy- prépostok 1630—1930. (Tóth L.)	353
Vajthó L.: Magyar irodalmi rit- kaságok (Torma P.)	350	Géfin Gy.: Memoria abolitae so- cietatis Jesu (Tóth L.)	353
Giczey J.: A katolikus papság érdemei hazánk és az embe- riség történetében (Tóth L.)	352	Bleier L.: Gr. Zichy-féle gyé- mántpör (Szabó I.)	353
Magyar-Kossa Gy.: Magyar or- vosi emlékek. III. (Varga E.)	352	Tragor I.: Vác műemlékei és művészei (Genthon I.)	354

(Folytatása a boríték harmadik oldalán.)

Ismertetésre szánt könyvek, valamint kéziratok a szerkesztőség címére,
Budapest VIII, Múzeum-körút 6. Bölcsészettudományi kar küldendő.

Kiadóhivatal: I, Vár, Országos Levéltár, Bécsi kapu-tér 4.
A szerkesztésért és kiadásért dr. Domanovszky Sándor felelős.

A „Századok“-at a M. Történelmi Társulat tagjai tagsági járulék-ként
kapják. Évi tagsági díj 10 P. Nem tagok 16 P évi előfizetés ellenében.

Társulatunk pénztárnokának **Novák Nándor m. kir. bel-
ügyminiszteri számvevősegi főtanácsosnak lakáscíme:** Budapest
VIII, Baross-utca 44. IV. 2.

Stulcherer

GRÓF KLEBELSBERG KUNO

Búcsúztató, amelyet 1932 okt. 15-ikén a szegedi gyászszeretartáson

Domanovszky Sándor

másodalelnök mondott el.

Az elárvult Magyar Történelmi Társulat nevében jövök, hogy búcsút mondjak mindnyájunk nevében szeretett elnökünknek és koporsójánál is még egyszer kifejezzem iránta érzett nagy hálánkat.

Mi a csöndes, a hosszúlejáratú munka emberei vagyunk, akiknek sok időre van szükségük az anyag összegyűjtésére és azután nyugodt elmélyedésre a földolgozáshoz. Kevés az érkezésünk a közélet terén szerepelniük és gróf Klebelsberg Kuno mégis ránk talált s annyira összeforrott Társulatunkkal, hogy egészen a mienknek éreztük, a mi elnökünknek valljuk őt.

Nagy, kimondhatatlanul nagy a mi szomorúságunk. Másfél évtizedes elnöksége alatt megszoktuk, hogy ő vezessen. Határtalan bizalommal ragaszkodtunk hozzá, követtük utasításait és ma — elárvultaknak érezzük magunkat. Mint a tudomány egyéb ágaiban is — de nálunk talán még fokozottabb

mértékben — ismert mindenkit, tudta, ki milyen téren dolgozik, mit várhat tőle, hol kell alkalmaznia. Még a legfiatalabbakat is számon tartotta, akik éppen csak hogy kiléptek az egyetem falai közül. Buzdított, irányított és elhárította a munka elé tornyosuló akadályokat.

Olyan időkben, amikor a lelkeken lenyűgöző kishitőség vett erőt, fölemelt. Aki bátortalanul indult munkájának, azt arra buzdította, hogy nagy feladatok megoldásával tegyen tanúságot erejéről és képességeiről.

Amikor Társulatunk vagyona a nagy összeomlásban megsemmisült, két nagy új vállalatot indított meg, az egyiket újabb történetünk forrásainak föltárására a török kiűzésének időpontjától, a másikat a magyar történettudomány anyagának rendszeres összefoglalására kézikönyvekben. Az előbbiből 1921-ben jelent meg az első kötet, Széchenyi döblingi hagyatéka és kevésbé korán bekövetkezett elhunytá előtt még megérte a sorozat 25. kötetét.

Ez a hatalmas kötetsor, amelyen végtelen szeretettel csüggött, amelynek ügyein a legapróbb részletekig menő gondossággal őrködött és rossz időkben még a papír beszerzésével is maga foglalkozott, elmulthatatlanul hirdeti az ő dicsőségét, elévülhetetlen nagy érdemeit.

De ennél is nagyobb érdeme a Bécsi Történeti Intézet alapítása, amely nélkül kutatóink soha sem vállalkozhattak volna a bécsi levéltárak roppant magyar anyagának, az újabb századok legértékesebb iratainak rendszeres földolgozására. 67 után több

mint félszázadra volt szükség, míg az ő zseniális elgondolása és szervező ereje megteremtette a magyar történetkutatásnak ezt a *conditio sine qua non*-ját.

A magyar történettudomány ezzel a három alkotással jutott el oda, hogy levethesse a gyermekcipőket. Nincs kifejezésünk, amellyel iránta érzett hálánkat méltó szavakba önthetnénk.

A fehér asztalnál, amikor drága idejét nekünk szentelte, ismételten kifakadt a Koppányok romboló pogány szelleme és a könyvtárpusztító Csák Péterek kulturátlansága ellen. Úgy éreztük akkor, amikor hangja valósággal a szenvedély fokára emelkedett, hogy az alkotó munkának, a kultúrának és a tudománynak mély meggyőződésű apostola tart nekünk valóságos hegyi beszédet, aki ebben a szerencsétlen országban a kulturátlanság utolsó maradványait is ki akarja irtani, mint valamikor Szent László király a pogányságéit.

Valóban, nekünk valóságos Szent Lászlónk volt, az a csodálatos vezér, akit mindenikünk a legnagyobb lelkesedéssel követett, mert mindenikünk tántoríthatatlanul hitte, hogy az ő vezetése alatt győznünk kell és munkánk kitűzött távoli céljait el fogjuk érni. Ő forrást fakasztott nekünk a sivatagban, s amikor azt hittük, hogy Társulatunk és tudományunk az elsorvadást el nem kerülheti, nemcsak új életet adott nekik, hanem a virágzás magas fokára emelte őket.

A kérlelhetetlen halál megirigyelte őt tőlünk, alattomosan leterítette az apostolt, a vezért. De csak a testét, szelleme, amely nekünk oly őszintén

megnyilatkozott, a mienk marad s mi továbbra is az ő szellemében és az ő tervei szerint kívánjuk csöndes munkánkat folytatni.

Szeretett elnökünk és vezérünk, Istenhozzádott mondunk földi maradványaidnak, de hisszük, hogy az egekből továbbra is figyelemmel kíséred leghívebb híveidnek, a magyar historikusoknak és a Magyar Történelmi Társulatnak munkáját és hogy küzdelmeinkben épp úgy az oldalunkon leszel ezután is, mint volt nemzetének Szent László, amikor Lackfi vajda seregeit a tatárok ellen századok mulva is láthatatlanul győzelemre vezette.

Isten Veled !

Zrínyi történetszemlélete és a barokk.

Mielőtt szorosan vett tárgyunkra térnénk, általános természetű fejtegetéseket kell előrebocsátanunk. Tudjuk s magunknak sem szolgál meglegedésünkre, hogy ez a bevezetés kissé hosszúra fog nyúlni. De úgy véljük, hogy a tárgy és a követendő módszer megkívánja a tisztázást és igazolást, bizonyos előmunkálatok hiánya pedig egyenesen kényszerít rá. Tanulmányunknak demonstrálnia kell, legalább is szándékunk szerint, elméleti belátásokat, melyek maguk is az empirikus kutatás folyamán világosodtak meg, de a demonstráció eredményessége megkívánja előzetes bemutatásukat. Manapság, amikor a história műhelye módszertani vitáktól hangos, új és új eszközök kerülnek naponta kipróbálásra és szó sincs egyértelmű megállapodásról, melyet az elfogadott módszer automatikus alkalmazása követhetne, amint ez nemrégiben még lehető volt, manapság a történelmi ábrázoló műveket is többnyire meg kell terhelni elméleti fejtegetésekkel, mint ez száz éve, vagy a pozitivizmus első idejében történt.

Minden történeti jelenség, legyen az személy, szociális alakulat, szellemi alkotás, akció- vagy történésfolyamat, a szemléletben mint részeinek, mozzanatainak szerves, egyéni egysége jelentkezik. Ha ennek az individuális egésznek az egyik vagy másik mozzanatát vesszük vizsgálat alá, azzal egy természetes optikai csalódás jár együtt. Az a vonás, mely a valóságban talán nem foglal el középponti helyet az egész alkatában, figyelmünk ráirányultsága következtében látóterünk centrumába kerül és a valóságos közép-pontnak látszik. Szemléletünkben így a valóságos alkat arányai eltorzulnak és ábrázolásunk is könnyen hibás lehet, ha nem korrigáljuk módszeresen szellemünk ilyen fogytékosságát s nem tartjuk szakadatlanul szemünk előtt az egész szinoptikus képét, hogy világosan láthassuk a vizsgálat tárgyaúl választott részletnek benne elfoglalt helyét és jelentőségét.

Erre a megfontolásra van szükségünk akkor is, ha Zrínyi Miklós történet szemléletét készülünk elkülönítve megvizsgálni. Zrínyi életében és szellemi világában ez a történet szemlélet fontos helyet foglalt el és történeti érzéke, mint látni fogjuk, mélyen gyökerezett lényé alapanyagában.¹

Mindazonáltal nagy hiba volna azt hinni, hogy a historikus hajlandóság adja meg Zrínyi személyiségének uralkodó jellemét. De éppoly kevésbé középpont a költészet vagy a hadvezérség. A hagyományos epitheton, a „költő és hadvezér“ olyan hibás, torzító optikai csalódásnak a terméke, amilyenre az imént rámutattunk.

Zrínyi valóban kora egyik legzseniálisabb hadvezére volt, költői fantáziája, epikai ereje, kompozíciójának biztonsága, prózájának zengzetessége irodalmunk első sorába állítják, emellett a gondolkodó és a kutató lényeges képességei is megvannak benne, de mind e fényes tulajdonságok fölé a politikus, az államférfiú gényusa magaslik és az adja meg uralkodó életformáját. Mindenkinél világosabban látta nemzete állapotát, annak okait, a helyzet követelte érdekeket, de nemcsak azokat, hanem látta a módokat is, melyekkel az érdekek kielégíthetők, a célok megvalósíthatók volnának. Ennek az öntudata teszi az egyszerű hazafit államférfiúvá, ki nem elégszik meg a „honfibú“ panaszzaival, hanem erejének érzetében segíteni akar, s a felelősséget vállalja, sőt követeli. Zrínyi életének alapérzése is annak a súlyos és parancsoló tudata volt, hogy szakadatlanul nemzete életének magas színpadán, annak is az előterében áll és cselekszik, a múlt, jelen és jövő számadásra hívó tekintete előtt. Államférfiúi tevékenységi vágya e felelősségérzet parancsára folytonosan megújuló akciókban robbant ki. Fáradhatatlan, lázas és céltudatos — örökösen egyetlen célra irányuló — tevékenység Zrínyi egész élete. Ez a törekvés nemzete lelkének felrázása, cselekvésre serkentése, a török iga megtörése, a nemzetnek maga urává és naggyá tétele. Ennek az uralkodó törekvésnek a szolgálatában áll minden képessége, tevékenysége és alkotása: történelmi studiumai, hadtudományi és politikai tanulmányai az államférfiúi belátások és célvetések forrásai; a hadvezetés távolabbi, általánosabb nemzeti érdeket szolgál; az irodalom propagandává válik. Magukban is nagyfejlettségű képességek,

¹ Érdekes, hogy például Szekfű Gyula Zrínyi jellemzésében első vonásul „a történeti szemlélethez szükséges objektivitását“ és „fantáziáját“ emeli ki. Magyar Történet 5. k. 221. l.

melyek külön-külön is öncélú életformát adhatnak, egy még náluk is erőteljesebb életformának az eszközeivé válnak Zrínyi személyiségében, s ez az emberi teljesség történetünk páratlan alakjává emeli.¹

De páratlan életének tragédiája is, mely halálával sem ér véget. Hozzá tartozik, hogy nemzete köztudatában nem áll tiszta teljességben szellemi és lelki mivolta és történeti jelentősége. E homály nyilván onnan ered, hogy személyéhez és életéhez nem tapad olyan szimbolikussá fejleszthető esemény, életjelenet emléke, mely egész mivoltát és jelentőségét egyetlen képbe markolná össze és tenné szemléletessé a nehézkes és primitív kollektív emlékezet és képzelet számára. Bárha személyisége tökéletessé érett, élete, minden nagy eredményei ellenére is, éppen a személyiségében rejlő lehetőségekhez és törekvéseihez képest torzó maradt. Tragikus torzó maradhat egy emberélet sokféle okból. Egyszer nagy, magasztos és hősieken vállalt szolgálathoz nincsen elegendő erő, máskor több különirányú szellemi erő feszül ugyanabban a személyiségben, s a végén kölcsönösen meddővé teszik egymást. Zrínyiiben célok és erők megfelelnek egymásnak, számos hajlama közt is tökéletes a harmónia, mind egy közös célra irányulnak, s nemhogy gátolják, de segítik egymást. Minden benső feltétele megvolt annak, hogy nemzetünk életének gondviselészerű alakja legyen, az, ami óhajtott lenni, a nemzet *reformátora*. A külső világ állott ellen. Gigantikus iróniaként tűnik fel, hogy éppen az ő életéből, kinek büszke jelmondata csak a kedvező szerencsét kérte, mást mindent vállalt magára, éppen ez az életelem teljesen hiányzott. Az „alkalom“, mely felett annyit meditált, sohasem érkezett el hozzá. Hadvezéri zsenialitása a nagy célra kihasználatlanul hevert, tudományos működése nem ért el a rendszerezésig és hatását korában nem fejthette ki, eposza, külső formájában nyersen,

¹ A „költő és hadvezér“ jelszószerű jellemzése inkább csak laikus közvéleményünkben és a zsurnalisztikában él ugyan, tudományunk mindig tisztában volt igazi mivoltával és jelentőségével, mégis annyi felelősség őt is terheli, hogy szívesen alkalmazta ezt az epithetont megkülönböztetésül a „szigetvári hőssel“ szemben. Egyedül Thury József vitatja, A Zrínyiász, Irodalomtörténeti Közlemények 1894. 400 s k. ll., hogy Zrínyi „életének fő-fő célja nem a politikai szereplés, nem a költői dicsőség volt, hanem a hadvezérség“, mert úgy volt meggyőződve, hogy ilyen minőségben használhat legjobban hazájának. Valóban úgy volt meggyőződve, hogy a török kiűzése a nemzet legsürgősebb érdeke. De éppen ez a meggyőződés a politikai belátás, valamint az, hogy ez csak kitűnő nemzeti hadsereggel érhető el.

hátterbe szorult hosszú időn át egy nála sokkal gyengébb költő művei mellett, politikai pályája is a második helyen ért véget, a nádorságot elzárták előle, nagy nemzetreformátori törekvése, melyre egész életét feltette, pusztá ábránd maradt, utolsó nagy, vakmerő, mindent kockáztató lendületéből az akció-lehetőséget adó hatalom felé csak egy balsikerű összeesküvés született örökségképen, magában egyesítve mindazokat a vonásokat, melyeket ő sohasem szűnt meg a magyar levetendő hibáiként ostromozni, és beteljesedett végzete ott az erdőmélyen az elhagyatott küzdelemben a vadkannal, az állattal, melyet egyszer maga állított a vitéz elé követendő példaként tragikusan jóslásszerű szavakkal: „ha vadászok kergetik, megáll és holtig nagy merészséggel oltalmazza magát.”¹

Ez a korai, nyomorúságos, oktalan halál, véletlen és képtelen halál, mint Wesselényi jellemezte,² a szó szoros értelmében végzete beteljesülése volt, azé a gonosz végzeté, mely egész életében gúnyosan keresztülhúzta számításait, s végül még halála módjával is megcsúfolta vágyait, melyekkel a dicsőséges elmúlást sóvárogta, „mert egy szép halál az egész elfolyt életet megfényesíti”, és ama tételét, hogy az életet nem szabad hiába kockáztatni, hanem „tartozunk őrizni . . . , valameddig lehet tisztességgel arranézve, hogy hazánknak többet szolgálhassunk”.³ Életcélját az idő, a körülmények szülték, de egyben meg is akadályozták megvalósítását. Nemzete nyomorúsága ösztönözte és az is állta útját. Erőinek semmi lehetőség nem nyílt és e nagy erőikkel arányban nem álló féleredményekbe vesző élet tragikumát kellett hordoznia, s egy pusztán potenciális nagyság határozatlan körvonalait hagyni nemzete emlékezetére. —

A másik metodikai követelmény, hogy a historikus, miután tárgya struktúrájának helyes arányait látja, felismerje e struktúra megjelenési formájának, történeti mivoltának forrásait, mert csakis így értheti meg.

A pozitívista módszer a szellemi alkat eredetét a közvetlen hatásokban kereste. Az irodalmi műveket előszerezett elemelte egészen apróra, hogy felderítse egy-egy gondolat forrását, sőt lehetőleg a mondatok egybevetéséig ment. Az ilyen tanulmány igen becses, sok felvilágosítással

¹ Hadtudományi munkáinak Rónai-Horváth-féle akadémiai kiadása 357. l.

² Idézi Lőcsey Mária: Zrínyi halála. Irodalomtörténet 1912. 455. l.

³ Hadtud. m. 360—1. II. v. ö. 173—4., 210—1., 266—7., 357—8. II.

szolgál és, mint minden ténymegállapító eljárás, a históriában feltétlenül szükséges, melynek megszűnése tudományos katasztrófavolna.¹ Azonban nem a megismerés végső állomása, nem adja az ismeret teljét. A párhuzamos helyek összeállítása magában még nem érteti meg éppen a hatás tényét, csak megállapítja, szemlélteti; csak külső jeleit tünteti fel, nem benső forrásait tárja elénk. Az irodalmi hatás nem olyan egyszerű jelenség, mint ahogy szokás volt felfogni és főként szemléltetni. Nem egyszerű átvétel, eltanulás, reprodukció, hanem eleven, küzdelmes teremtmény, a szellemnek és számtalan, legnagyobbbrészt nem is külső, esetleges, hanem benső és lélektanilag szükségszerű, s emellett rendkívül összebonyolódott tényező dönti el, hogy valaki miért éppen abban az átvett irodalmi formában fejezi ki saját gondolatait és hogyan alakítja az átvett formát, sőt azt is, hogy miért éppen azokkal az átvettnek tűnő gondolatokkal fogja racionális hálóbá élményeit. E hatások esetében ugyanis sohasem a szellem igazi tartalmáról van szó, hanem csak a kifejezés formáiról, feltéve természetesen, hogy igazán van szellemi tartalom, s nem valami kis akarnok utánzásával és eklekticizmusával állunk szemben, hanem igazi nagy teremtmény szellem adaptációjával és szintézisével.

A historizmus túlzott formájában ugyanazt a hibát követi el, mint a pozitívizmus, csak éppen más úton. Ő is hatások kereszteződési pontjává oldja fel az egyéniséget; ha nem is külső, formai, de benső, tartalmi hatások, a korbeli szellemi irányok, a korszellem vetületének, egyszerű individuális kristályosodásának tekinti és ilyenül ábrázolja. Megértési törekvése megnyugszik a kor- vagy stíluszszellem már megállapított vonásainak felismerésében az individuum arculatán. Ez az eljárás éppoly fogyatékos, mint a másik. A kor szellemével, kultúrájával, az objektív szellemmel szemben ott áll a szubjektív szellem, az egyén sajátos alkotottságában, örökölt, primér tulajdonságokkal, akaratirányokkal, hajlamokkal, intenzíven és öntudatosan élt élet sajátos viszonyaival, belőlük eredő tapasztalatokkal, belátásokkal, feladatokkal és egyénien elgondolt célokkal, s ezek mind közrehatnak szellemi alkatának, világnézetének, érték- és célrendszerének kialakulásában egy küzdelmes

¹ Az Emil Ermatinger szerkesztésében 1930-ban megjelent *Philosophie der Literaturwissenschaft* szerzői, kik a szellemtörténelem legjelesebbjei sorából kerülnek ki, nem győzik hangoztatni az aprószeres kutatások elengedhetetlenségét.

akció folyamán, mely teremtés, nem pedig titkon belopózó hatások mechanikus reprodukciója. A hatást, az átvételt mindig benső megfelelés, alkati azonosság engedi meg. Benső megfelelés nélkül a külső viszonyok azonossága sem elegendő. És mennél nagyobb emberről, erősebb egyéniségről van szó, annál magasabb a feszültség, keményebb a harc a szubjektív és objektív szellem között. Ez a harc maga a fejlődés és így legtöbbszörre titkon zajlik le. Csak abban a szerencsés esetben szemlélhetjük, ha menetéről feljegyzések maradtak ránk. De a feszültség sohasem oldódik fel végkép, s a kész személyiségben is megpillantható.

A história igazi szintetikus eljárása, mely a történeti individualitást a maga történeti mivoltában szemlélteti és érteti meg, abban áll, hogy felfedi az individuális forma minden forrását és azt, hogy ezek az elemek miért és hogyan kerültek össze és rendeződtek el abban a struktúrában, mely alapjaiban, körvonalaiban már az egyén eredeti alkatában adva van, hogyan és mivé gazdagították ezt az alkatot, miként fejlesztették azzá a formává, mely előttünk áll. Vagyis: miután minden történeti individualitás külső és belső tényezők szintézise, a történeti vizsgálatnak éppen ennek a szintézisnek a tényét kell lelepleznie, megmagyaráznia, megértetnie. Sem az aprószeres hatáselemzés, sem a rövid úton típusba való sorozás nem teljesíti e feladatot, csupán állomásai a teljes megismerésnek. Régi logikai törvény, hogy a meghatározáshoz a *genus proximum* mellé a *differentia specifica* is szükséges. Ez a szintetikus eljárás azonban eszközül használja az analízis egy fajtát, mely nem boncolás, nem preparálja élettelen ízekre az eleven testet, hanem röntgen-sugárhoz hasonlítható, mely az élő szervezet rejtekébe hatol és azon érintetlenségében tárja elénk életműködését.¹

Zrínyi műveivel foglalkozó számos nagybecsű tanulmány szinte minden leírt mondatáról megállapította forrását, ez azonban nem visz bennünket el személyisége igazi

¹ V. ö. Joó T.: A történetfilozófia feladata és Ernst Troeltsch elmélete. Acta Litterarum ac Scientiarum Reg. Universitatis Hung. Francisko-Josephinae. Sectio philosophica. Tom. IV. Fasc. 1. Szeged, 1931. 19. l. E. Spranger szerint minden individuális életet a következő négy tényező együtthatásából érthetünk meg: diszpozíció, benső fejlődés, természeti-szellemi környezet, külső sors. És nyomban figyelmeztet, hogy e faktorok csak a gondolatban izolálhatók, a valóságban annyira össze vannak fonódva, hogy csak igen nehezen különíthetők el egymástól. Lebensformen 6. kiadás, 400. l. A megértésről lásd ugyanott 410. s köv. ll.

megértéséhez. Most pedig nem szabad abba a másik végletbe esnünk, hogy merőben a korszellem hatásaival magyarázzuk ezt a nagy, erős és határozott személyiséget. Nem elégedhetünk meg annyival, hogy világnézetében, közelebb-ről történetiszemléletében kimutassuk a XVII. század, vagyis a barokk korszellem vonásait, s közben akaratlanul is elhagyjuk vagy legalább elmoszuk a kiütkező egyéni éleket. Ezzel igazolhatnók Zrínyi korszerűségét és láthatnánk egy tipikus barokk történetiszemléletet, de nem azt, amelyiket maga Zrínyi diszpozíciója, egyéni sorsa, élményei hoztak létre olvasmányai mellett. Emellett még az a veszély is fenyeget, hogy hibás kategóriákat alkalmazunk a tipizálásnál. A barokk szellem lényege ugyanis még távolról sincs egyértelműleg megállapítva. Még annyira sem, amennyire tudományos kérdésekben egyáltalában létre szokott jönni egyértelműség. Ellenkezőleg. Ha el is tekintünk a régebbi magyarázatoktól és csak az utolsó esztendőök újmódszerű rendkívül gazdag irodalmát vesszük számba, *Wölfflin* 1915-ben megjelent könyvétől és *Strich* 1916-i tanulmányától,¹ e két bizvást korszakalkotónak mondható munkálattól, a legellentétesebb elméletekre bukkanunk, s vita forog a korszellem lényeges vonásai, eredete, kezdete és vége, uralmának geográfiai és szociális határai körül éppen úgy, mint egyes tények, a művészi és életstílus apró vonásai körül is. E helyen nem lehet feladatunk, eligazodásra jutni ebben az irodalmi útvesztőben, még kevésbé pozitív elméleti eredményeket fejteni ki, s az ezzel szorosan összefüggő, sőt a rendszeres vizsgálatban ezt megelőző általános korszellem-problémát oldozgatni, éppen ezért a legnagyobb óvatossággal kell eljárunk magyarázatunkban. Feladatunkat abban kell kijelölnünk, hogy vázoljuk és jellemezzük Zrínyi történetiszemléletét, kidomborítjuk struktúrájának szerkezetét és megkeressük forrásait, s közben párhuzamba állítjuk kora közvélekedésével is, szem előtt tartva azonban, hogy vajjon a megfelelések esetében valóban csak a korszellem hatásáról van-e szó. A korszellemet csak a magyarázat *egyik* kategóriájaként használjuk.

Ezen a ponton csak egy empirikus eredetű, de elméleti fontosságú belátásra kell utalnunk. A korszerűség forrása nem mindig a korszellem közvetlen hatása. A kultúra, az objektív szellem, tehát annak egyik történeti fázisa,

¹ H. Wölfflin : *Kunstgeschichtliche Grundbegriffe* (1929-ben hetedik kiadás), F. Strich : *Der lyrische Stil des 17. Jahrhunderts*. *Muncker-Festschrift* 21—53. l.

a korszellem is az egyének tudatában és alkotásaiban él, a szubjektív szellemek vetítik ki magukból, bennük pedig a szellemi termékenység egyetlen módján, élményszerűen jön létre, mindazoknak a tényezőknak az összehatására, melyeket az imént jeleztünk. A fejlődésnek, a személyiség-alakításnak szubjektív élménye vetíti ki eredményeit, világnézetét, életformáját az objektív kultúra síkjára, s ezen a síkon alakul aztán ki a számtalan szubjektíve megélt individuális vetület kölcsönhatásából a közös korszellem. Tehát a „korszerűségnek“ mindig van egy stádiuma, amikor még individuális jelenség. „Korszerűnek“ csak az utólagos szemlélet látja aztán. A korszerű közös vonásokban tehát egyszerű közvetlen hatás helyett inkább a körülmények „korszerű“ azonosságát gyaníthatjuk. Emellett közeli az a hipotézis is, hogy mindig a korban feladott kérdések megoldására alkalmas egyének kerülnek az előtérbe, válnak döntő és termékeny hatások forrásaivá, reprezentáns alakokká. Tehát ezeket nemcsak hasonló életkörülmények, hanem hasonló diszpozíciók is rokonokká teszik, így nagyjában élményeik és kialakított, s kivetített személyiségük is rokon lehet. Ezen az alapon bontakozhat ki homogén, de természetesen mindig csak relatíve homogén korszellem.¹

E meggondolásokat Zrínyire vonatkoztatva, belátjuk, hogy egyedül a barokk korszellemmel maradék nélkül meg nem magyarázhatjuk, ellenben személyisége, élete és művei forrásai lehetnek a barokkra vonatkozó általános ismereteinknek, miután ő is egyik kimagasló reprezentánsa korának, és pedig nemcsak magyar, de európai viszonylatban is. Sőt szellemi struktúrájának diszpozicionális és élményszerű forrásait kutatva, tanulmányunk még általánosabb természetű eredménnyel is kecsegtet: a „korszerűség“, a korszellem létrejöttének folyamatába is betekintést enged.

¹ Az itt vázolt elmélet szemléltető példáját láthatjuk W. Weisbach könyvében, *Der Barock als Kunst der Gegenreformation*, 1921. 3., 12. s köv. ll. W. a barokkművészet lényegét végső elemzésben az ellenreformációval azonosítja, ezt a jezsuitarendhez köti s az egész mozgalmat a rend alapítójának a személyiségéből és élményéből vezeti le. A szemlélet egyoldalú, de W. mindenesetre felfejti a barokk egyik vonását és rámutat személyi forrására. A reprezentáns egyének kérdésében pedig elegendőnek látjuk az itt jelzett hipotézist — v. ö. az idézett Ermatinger-féle Phil. d. Lit. wiss. 152—53. ll. — felesleges a majdhogynem perszifikált Élet, Korszellem, Századakarát misztikus transzcendens kiválasztásával magyarázni, mint ahogy K. Joël: *Wandlungen der Weltanschauung I.* 1928. 55. s köv. ll. romantikus metafizikája teszi.

Már maga az a külső kép, melyet Tollius Jakab, a holland tudós, 1660-ban Csáktornyan járván, Zrínyi várkastélyáról feljegyez, a barokk nagyúr rezidenciáját tárja elénk. Az erős várban pompázó épületek, fényes berendezés; az oszlopcsarnokban a töröktől zsákmányolt zászlók, drágakővel, arannyal ékes fegyverek, a bán hőstetteit ábrázoló képek; ott van a kastélyban a híres gazdag könyvtár, a fegyvertár, a kincstár éremgyűjteménnyel és festményekkel; a várúr és családja pedig olvasott, művelt emberek.¹ De vajjon egyszerűen arról van-e itt szó, hogy a korszellem hatására máról holnapra teremtetett meg ez a miliő, s az a szellem, mely létrehozta? Ne inkább a család régi előkelőségére, nemzedékről-nemzedékre növekedő hatalmára, gazdagságára, harcos életére és a várúr diszpozicionális művészi és tudományos hajlamára gondoljunk? Vagy nem kell-e ugyancsak erre az öröklött diszpozícióra, s hozzá a családi hagyományok és a személyes közéleti állás kötelező erejére gondolni, nem pedig egyszerű korhatásra, amikor Zrínyi személyiségének a struktúrájában, — melyben, mint láttuk, költői, hadi, tudományos képességek mind a politikai cél szolgálatában állanak, — a barokk koncentrációt, a különböző erőknek közös cél által való organizáltságát véljük felismerni? Inkább pszichológiai, mint történeti forrású jelenség ez. Vagy ott van egy másik tipikus barokk jelenség. A kor költészetét általában eszközi, tendenciózus és reprezentáns jelleműnek tartják.² A Zrínyiász kétségtelenül ilyen jellemű. De a korhatás helyett ne inkább abban a mélyen személyes motívumban keressük ennek az eredetét is, hogy költői tehetsége, csakúgy, mint többi hajlamai, egész mivoltát átfogó politikai tevékenysége szolgálatában áll? A jelenségnek inkább strukturális-pszichológiai oka van, akár az előbbi esetben. Stílusára is alkalmazhatjuk a barokk kategóriáját. De minden kimutatható közvetlen irodalmi hatás mellett nem érezhetjük-e az ódai zengésű tragikus páthosz benső alapjául ugyancsak a politikai elhivatottság és felelősségtudat egészen szubjektív, mélyen élményszerű megrendülését? Vagy

¹ Jac. Tollii Epistolae Itinerariae, Amsterdam, 1700. 237. s köv. II. Idézi a Bibliotheca Zrinyiana, Wien, 1893. III. s köv. II.

² Legújabbban és legalaposabban fejtegeti G. Müller. Lásd H. Neumann und G. Müller: Höfische Kultur 1929. 136. s köv. II. Strich már idézett tanulmányában ugyan éppen az ellenkezőjét állítja, a szubjektívizmust, a bensőségességet. Az igazság a középúton van: tiszta személyes líra és tendenciózus-reprezentatív költészet egyaránt megtalálható ekkor is, mint bármely más korban.

nézzük szépségképzetét. Szemében a vitézi élet és a harc vértől és a vad küzdelemben felkavart portól „lucskos” képe válik a szépség teljességévé. Eposzában az emberi méreteket meghaladó harcosok ordításának és az óriások kezébe illő fegyvereknek egekig ható lármájában és az omló vér áradatában minden egyéb életjelenség csak egészen szerény helyet kap, s őket is körülöleli és áthatja a harc atmoszférája, melytől a költő megittasul. Ez a szépségképzet egyike az uralkodóknak századában, s ez a körülmény bizonyára bátorította Zrínyit. De alig hihető, hogy az irodalmi hatás volt a primér motívum a nagyrangú katonánál, ki egész életét harcokban élte, erre az életre személyes hajlam is vonzotta, s családi hagyományok, a gyermekkorban apáiról hallott legendák csak táplálhatták tüztét. Az ő véres szépségképzete természetesen, naiv, az élt életforma élményhatása, s eredete könnyen megvilágítható, ha ellentétül például a *Sturm und Drang* rémségkultuszával hasonlítjuk össze, mely szentimentális-romantikus reakció a rokoko intellektuális finomkodására, s ösztönzést nem élményből, hanem olvasmányból nyert.¹ Végül egy egészen szélsőséges példával világítsuk meg, hogy mennyire felszínes és félrevezető lehet jelenségek megfelelése, analógiája esetén mindjárt közvetlen hatást gyanítani. Gondoljuk meg, mily bizzarr feltevés volna a korszellem és az irodalom hatásának tartani Zrínyi gyűlöletét a török ellen, s azt, hogy politikájának a középpontja a török kiűzése, jóllehet korában ez csakugyan világkérdés volt és az Áfium koncepciójának és fogalmazásának szoros irodalmi kapcsolatait sikerült felfedezni. Mindezek a mozzanatok szubjektív eredetűek és korszerűek egyben. Vagyis olyanok, amilyenek az igazán nagyok alkotásai szoktak lenni, akik teremtik a korszakot és szellemét.²

* * *

¹ Goethe írja le a „Wilhelm Meisters Lehrjahre”-ban azt a hatást, melyet a rokoko idejére eső gyermekkorában a barokk-drámák és Tasso tettek rá s itt ráismerhetünk a *Sturm und Drang* forrására.

² Midőn a sorokat írjuk, jelenik meg Kardos Tibor: Zrínyi a XVII. század világában c. tanulmányának első részlete az Irodalomtörténeti Közlemények-ben (1932. évf.). A teljes mű ismerete nélkül nem szabad kritikát gyakorolni, de az eddigiekből úgy tetszik, hogy K. T. a pozitívista módszert a szélső historizmussal párosítja, s így igen becses adatokat szolgáltat, amikor a kor irodalmának beható ismerete alapján rámutat Zrínyi műveltségének forrásaira és körére, ám személyisége a maga egyéni mivoltában, tartunk tőle, homályban

Zrínyi történelmi studiumai nem öncélú tudományos érdeklődés szülöttei, ám historikus érzéke mégis törzsökös eleme szellemi alkatának, s egyszerre ébredt életre politikai elszárásaival. Határozott nyilatkozatai maradtak fent, melyekben félreérthetetlenül kifejezésre juttatja azokat a szempontokat, melyek alapján a históriát tanulmányozta, s a motívumokat, melyek e tanulmányozásra serkentették. Ezekből fejlődése is kielemezhető. Főként hadtudományi művei előszavának és *dedicatio*-jának az analízise tanulságos.

Hazája állapotát a legteljesebb elfogulatlansággal szemléli, keserűen, de önáltatás nélkül állapítja meg nyomorúságos mivoltát, s e nyomorúság okát is: a hazát Isten szerencsétlenséggel és fiai tunyaságával sújtotta. Ez a belátás a *történeti felelősséget* ébreszti fel benne. Egyrészt az ősök „dicsőséggel földben temetett csontjai és azok nagy lelkeinek umbrái“ serkentetik, kik hazát szereztek és megtartottak, s kiknek hagyatéka ime veszendőbe ment, másrészt az a tudat, hogy a jelen bűnös nemzedéke még nyomorúságosabb állapotokat örökít az utódokra. E felelősség parancsára kell a „romlott hazát reformálni“, hogy ősök és unokák előtt jó lelküsmerezzel állhasson a jelen nemzedék. Ő maga vállalja a feladatot, s minden módon hazáját kívánja szolgálni. E felelősség- és feladatvállalást a köz jólétéért ugyan csak könnyű volna a barokk kollektívizmus általános szemlélével magyarázni. Ilyen vonásra azonban más korokban is akadunk, még akkor is, ha a jólétet határozottan a földi életre, a politikai-szociális síkra, a „ragione di stato“ és

fog maradni. Erre vall a szerző elvi nyilatkozata: „Munkái és a könyvtárában meglevő művek között a legszorosabb az összefüggés. Igaz ugyan, hogy Zrínyi prózai munkásságát nem szabad eredetiség szempontjából vizsgálni, mert őt gyakorlati cél vezette: tanulni akart és honfitársain segíteni — egyébként is, ha hiányzó műfajt kell pótolni, az első kísérlet mindig többé-kevésbbé szabad fordítás szokott lenni. Zrínyi még így is hozzá alkalmazta az átvett igazságokat egyéniségéhez, a viszonyokhoz és tapasztalataihoz. Sőt, ha forrásait nem ismerve olvasni kezdjük, eszünkbe sem jut átvételre gondolni, mert lelkesedése áttüzesíti anyagát, lényegre törekvő görgeteges nyelve átalakítja...“ 160—61. ll. Ilyen szigorú mértékkel mérve aligha fogunk bárkinél is eredetiségre bukkanni. A könyvtár és a saját művek között minden művelt embernél szoros összefüggés van. Az átvett igazságok továbbalakítása pedig alighanem kimeríti a tudományos eredetiség ismérveit. S végül még a forma ujsága és egyéni volta is megállapíttatik! Az originalitás nem az elemekben keresendő, — ott valóban ritkán található fel, — hanem ezek individuális szintézisében. K. T. pedig, úgy látszik, nem az egészre, hanem az elemekre tekint.

„commune felicitas“világára korlátozottsággal írjuk körül, s ezt nevezzük tipikusan barokknak, szemben a középkor transzcendens irányultságával; ami egyébként sem volna helyes, hiszen az összes barokk vallásháborúk és az inkvizíció ténye mind a transzcendens jólétről, az üdvözülésről való gondoskodás szándékából fakad. Még az individuális renaissance idején sem tűnik el a kollektív jólét ápolása, a népért való politikai felelősség tudata, a „salus publica“ fogalma pedig antik örökség. Sokkal helyesebb, ha Zrínyi esetében az egyéni nagy- és nemeslelkűségre s származására gondolunk, mint tényezőkre. A nagy, királyi ősre emlékező, mindig országos szerepet vivő, aktív történeti tényezőként tevékeny család sarja mélyebben érezhette az ősök, kortársak és unokák előtti felelősséget nemzete sorsa miatt, mint bárki más. Nemcsak egyéni hajlamai és képességei, de már származása is arra a szerepre rendelte, hogy nemzete megváltója legyen.

Egy ember ereje azonban nem elég. Az egész nemzetnek össze kell fogni és „kiki használjon, szolgáljon hazájának, amint legjobban lehet“. Erre a közös munkára kell felrázni a nemzetet. Így válik Zrínyi pedagógussá és első ősevé Széchenyinek. Hogy a politikai nevelés, a kortársaknak közös nemzeti akcióra szellemi úton való megnyerése, nem egyszerűen hatalmi szóval összeharagztatása vagy diplomatikus módon érdekszövetség létrehozása, mennyire szokatlan gondolat lehetett Zrínyi idejében, azt szépen mutatja pedagógus bátorságának a fejlődése. Itt, az előszóhan és a *dedicatio*-ban szerényen, a visszautasítást eleve elhárítani akarván, a szándéktalanság köpenyét vonja magára és azt mondja, hogy műveit, melyekben a hazán való segítség útját-módját tárgyalja, inkább csak a maga számára kezdte írni, s azért, hogy „számot adjon hazájának otthon való mulatóságos foglalatosságairól“, de „senkit tanítani nem kívánok — folytatja —, hanem magam tanulni, azért, olvasó barátom, ha tetszik itten valami jónak, olvasd és a szerint munkálkodjál“. Hangsúlyozza, hogy ő senkire nem céloz kritikájában és senkinek „rendet nem szab“, csak hazájának akar szolgálni. Ám amint egyre sötétebb lesz benne a közállapotok képe, egyre fenyegetőbb a végveszély tudata, egyre mélyebb a belátás, hogy a magyaron senki más, csak maga segíthet, s egyre világosabb, hogy a közös akció s ennek feltételéül nemzeti megújulás nélkül a jövő teljesen reménytelen: hangja erősebbé válik s felharsannak az Áfiumban a nevelő tartózkodás nélküli dorgálásának ostorozó szavai.

Ha erre a jelenségre a barokk abszolutizmusának és

koncentrációjának a kategóriáit akarjuk alkalmazni, akkor nem egy nehézséggel kerülünk szembe, s feltűnik a hajlíthatatlan egyéni vonás, de egyben a „korszerűség“ létrejöttének az élmény mivolta is újra megvilágosodik, mint az imént. Zrínyi nemzetegyesítő terveiben nyoma sincs abszolutizmusnak. Nem is lehet, mert hiszen ilyesmire ő, aki nem volt Isten kegyelméből való szuverén, nem gondolhatott. Ezen a ponton ő ellenlábasa a sok tekintetben rokon szellemnek és egyik ideáljának, a fejedelem Bethlen Gábornak, ki hasonló nemzetegyesítő terveket forgatott eszében, de állásában adott lehetőségek felhasználásával abszolutisztikus és diplomatikus úton munkálta őket. Talán Zrínyi is ezekhez az eszközökhöz nyúlt volna, ha utolsó akcióját nem zúzza össze a halál, de egyelőre a koncentráció megvalósítását másként kellett elgondolnia, mint a kor uralkodói, kik hatalmi szóval teremtik meg a nemzetegységeket a közép-kor rendi és területiális partikulárizmusa helyébe. A koncentráció gondolata elevenen él Zrínyiben, sőt uralkodik minden egyéb vágyán, de merész dolog egyszerűen a *kor-szellem* hatására utalni, még inkább közvetlen irodalmi hatásra, bármily szívesen is szokás itt a Macchiavelli-párhuzamot kihasználni. A *korviszonyok* látványa és nyilvánvaló forrásuk felismerése váltotta ki Zrínyi éles elméjében az egyetlen segítség gondolatát. Éppen úgy élményszerű ez Zrínyinél, mint ahogy általában élményszerűen kellett létrejönnie a barokk koncentráció eszményének, csak azután alakult át teóriává. A renaissance ideálja az autonóm individuumok harmonikus egymásmellettiisége volt, ez azonban hamar a *bellum omnium contra omnes* állapotához vezetett, s így kellett szükségszerűen megszületni annak a gondolatnak, hogy e szembenálló erőket megfékezzék és egye-sítsék. A *megfékezésen* itt hangsúly van, mert ebben él tovább a renaissance individualizmusa és fejlődik abszolutizmussá. Így látva a dolgot, Macchiavelli, a renaissance reprezentánsa unionista terveivel, különösen annak abszolutisztikus formájával erősen a barokk felé tolódik, mindenesetre sokkal inkább, mint Zrínyi, kinek koncentrációja inkább felvilágosodott racionalizmussal jellemezhető, ha mindenáron ragaszkodunk a tipikus elnevezésekhez. Olyan volt, amilyen a viszonyok szerint lehetett. Nem állt más lehetőség előtte, mint beláttatással, rábeszéléssel, neveléssel nyerni meg nemzetét a szükségesnek felismert összefogásra. Ezek szerint vagy egy korából kirívó esetnek tekintjük Zrínyit vagy pedig az *abszolutisztikus* koncentrációt ejtjük el a barokk generális

jegyei közül s csak egyik változatként vesszük fel. Joël például már idézett művében nem is a kényszerben, a hatalom erőszakában látja a lényeket, hanem sokszorosán hangsúlyozza, hogy az abszolutizmusnak is az egyesülés, az egységbetartozás, az odabízás, a *Bindung* egyetemes vágyának önkéntessége volt az alapja, s ez a barokk legmélyebb lényege. Ezzel szemben azonban rá kell mutatnunk azokra a roppant erőteljes eredeti és minden tekintetnélküli abszolutisztikus tendenciákra, melyek e korban nyilvánvalóak, s nem koncentráció-vágyból, hanem a túlhajtott individualizmusból születtek. Ez is, az is ott van egymásmellett.

A nemzeti összefogás célját is a korviszonyok jelölik ki: a török kiűzése ez a cél. Feltétele pedig a fegyelmezett nemzeti hadsereg, szakképzett tisztek és a magas hadművészetben jártas vezérek alatt. Zrínyi erre készíti magát elő gondos önévelés által. A fiatalember, aki kedve ellenére kerül iskolába és mindent elkövet, hogy onnan megszabaduljon,¹ mihelyt maga ura lesz, az antik írótól kezdve a legfrisebb röpiratokig gyűjti a könyveket, hét nyelv köréből, szorgalmasan tanulmányozza őket és anyagává teszi az önszemével meglátott problémákon fáradozó gondolkodásának. E művek főként történelmi, politikai, hadtudományi természetűek s olvasójuk elsősorban a katona szemével olvassa őket, mert hazája megmentését háborútól várja. A hadakozásban lát „hazánk szolgálatára leghasznosabb állapotot“ kora viszonyai között. Ifjúkora azonban a béke ideje, „ha annak kell mondani a török rablásit“, írja csúfondárosan, s mivel ebben az időben tapasztalásból a hadművészetet nem tanulhatta, fordul a história felé. Tanulni akar az elmúlt idők példáiból és fellelkedni a tette, ebben jelöli meg több helyen maga is szándékát. „Azokbul mind tanultam, mind megbátorodtam“, írja. S ami okulást és példát nyert, azt honfitársai elé is odaállítja buzdításul műveiben. Erre a pragmatikus szempontra lépten-nyomon rábukkanunk.²

Az itt elemzett előszó és *dedicatio*, ha egészükben tekintjük át őket, páratlan szépségű prózájukkal Zrínyi teljes alakját élénk állítják, telve a hazájának szolgálás vágyával,

¹ Fraknói Vilmos: Zrínyi tanuló évei. Budapesti Szemle 1917. 170. k.

² Így Mátyás királyról írva a bevezető sorokban általában ilyen pragmatikus okra vezeti vissza a történelmírást. Egyik aforizmájában azt olvassuk, hogy azért „jó históriát olvasni“, mert semmi új nincs a nap alatt, s „az a boldog és böles, aki más kárán tanul“. Hadtud. m. 135—6., 256. ll. V. ö. 195—8. ll.

elszántságával, ott keresve utat e vágnak, ahol az adott viszonyok és szükségletek között talál, felhasználva az intellektuális ambíciót, az írói tehetséget, a művészi hajlamot is. De ezekben a szövegekben, ahol a gondolatok közép-pontjában az ősök hamvai és tettei állanak kegyeletet és követést parancsolva, még mintegy differenciálatlan egységükben pillantjuk meg a politikai tevékenység és a történelmi érzék eredeteit, s ez a legnevezetesebb vonásuk kutatásaink speciális célja szempontjából. Ez az ősegyeség — mely aztán a fejlődés folyamán a kielésben az aktív politikus és a historikus irányába hasad szét — a nemzedékek összetartozásának az ösztöne, egy mély primér lelkiállapot; ebből fakad a politikai tevékenység elsődleges formája, a családról való gondoskodás és a történelmi érzék csirája is, a kegyelet és a történelmi kauzalitás sejtelme. Ez az intuición — hogy a múlt, jelen és jövő egybetartoznak, ugyanannak a kauzális sornak a tagjai, hogy felelősek vagyunk hátra és előre, hogy az elődök művét nem szabad veszni hagyni, hanem kegyelettel folytatni kell, hogy az utódokról gondoskodni tartozunk, s hogy mindezek a követelmények éppen a történelmi folytonosság valóságán alapulnak, — Zrínyiben igen erős volt. Egész élettevékenysége ebből az elemi életérzésből ered. Az időnek, az idő folyamatosságának és a generációk összefüggésének az élménye talán minden emberi szellemi tevékenységnek a végső forrása. Zrínyinél mindenestre végső rúgója minden hajlamnak és tettnek. És mindkét iránya izmosan kibontakozott. Tehát ő éppen annyira született historikus, mint amennyire politikus. Lénye alapanyagának egyazon rétegeből nyúlik fel a két tevékenységi forma, s csak az aktivitásra készítő külső és belső körülmények voltak az okai, hogy kifejlett személyiségében a politikus vált uralkodóvá. Nem lelt kielégülést a pusztá teoretikus passzív magatartásban, a történelemírásban, a helyzet sívárságának felismerése sem vezette meddő panaszkodásra, jeremiádokra, moralizálásra, hanem felébredt benne az aktív felelősségérzet, s a pedagógus-politikus hajlam tevékenységre serkent.

Ám ez az itt vázolt élmény még egy elemi lelki adottságot feltételez, s ez egyszerűen maga az emberi intelligencia, a felismerés képessége, a valóságérzék. Csakis ez tesz képessé az idő és a generációk kontinuitásának a belátására is. Szórszálhasogatásnak látszhatik ez a finom disztinkció, az pedig, hogy Zrínyiben az intelligencia meglétét hangsúlyozzuk, szószaporításnak. Pedig nem egészen így van. Az intel-

ligencia képessége természetesen minden emberben ott él, de nem mindenkiben fejlődik ki és az a tudás, mellyel rendelkeznek, legtöbbször csak eltanult emlékezeti anyag, pusztán technikai eszköze az életvitelnek, a szellem igazi életére hatástalan, azt nem formálja. Ritka emberben válik igazán termékennyé ez a képesség, de ezeknek a tudása átélte megismerés terméke, mely egész szellemüket áthatja és életüket is alakítja. Zrínyinél így volt. A „költő és hadvezér“ intellektuális nagyságát nem árt különösen kiemelni. Fölényes intelligenciája tette képessé, hogy kora viszonyait is egész nyomorúságukban áttekinthesse, a helyzetet, annak okait és követelményeit felismerje. Ez az objektivitás tünteti ki mint histórikust is. Hány történelemíró van, akiből teljesen hiányzik a történeti érzék eme alapeleme, a valóság-érzék! Zrínyi azonban, aki voltaképpen praktikus szemponttal közeledett a történelemhez, képes a multat — mint ahogy a jelen is — szubjektív óhajok félrehárításával tárgyilagosan tekinteni, a jelen és az egykori viszonyok közti különbség felismerésével és érzetével, s megpillantva az események mögött futó összefűző szálakat. A tényeket elfogulatlanul állapítja meg, s jölehet történetfilozófiája aztán metafizikai magyarázatot fűz hozzájuk, e magyarázat előtt a tiszta realitás síkján elszigetelten, immanens mivoltuk érintetlenségében is tudomásul tudja őket venni és tiszta tárgyla-gossággal ábrázolni.

Ez az elemzés adott módot rá, hogy bepillantassunk Zrínyi személyiségének a mélyére, sőt gyökerére, s felismerhessük történelmi érdeklődésének helyét, forrását és irányát is. Egyben általános belátásokat is nyerhettünk: szemügyre vehettünk olyan östényezőket, melyekből egy szellemi alkotás maga konkrét megjelenésében szerveződhet. Némelyek szerint pedig ilyen kettős a modern historizmus lényege és feladata.¹

Abból, hogy Zrínyi nem tiszta tudományos szándékkal közeledik a történeti valósághoz, hanem praktikus-pragmatikus reflexzió, tanulságszerzés alkalmát látja és keresi benne, az következik, hogy nemcsak ábrázol és okokat

¹ F. Meinecke: Die Idee der Staatsräson. 2. kiadás. 1925. 23. l.: Die individuellen Gebilde der geschichtlichen Menschheit, gleichzeitig aber auch ihren zeitlosen Kern, das Generelle in ihren Lebensgesetzen, das Universale in ihren Zusammenhängen zu erfassen, ist Wesen und Aufgabe des modernen Historismus. V. ö. 211. l. S ezek után joggal felmerülhet a kérdés, hogy vajon a történelem módszere valóban egyedül az individualizáló megismerés-e?

kutat, hanem kritikai magatartást vesz fel az anyaggal szemben, s amint áltatás nélkül fedi fel kortársai, az „élő magyar” bűneit és kemény szavakkal ostromozza, hogy jobbúlásra serkentse,¹ éppen úgy a történeti alakok útját, még példányképeiét is, mint Mátyás királyét, állandóan bíráló megjegyzésekkel kíséri.² Ítélezéseinek szempontja hármas: helyes volt-e a kérdéses cselekedet a közvetlen tervek kivitelére? hasznos volt-e a nemzet általános szükségletei, érdeke, célja szempontjából? megüti-e az egyetemes morális elvek mértékét? Moralizálása azonban összefügg a második szemponttal, a politikával. A magyarázatot történetfilozófiájának a tárgyalásánál fogjuk bővebben látni. Az erkölcsösség bizonyos tekintetben hasznossági elvként, a politikai-történeti tevékenység sikerének biztosítékaként szerepel e történetfilozófiai koncepcióban. Vagy még helyesebben, a politikai-történeti tevékenység magas erkölcsi kategóriák közé emeltetik Zrínyi felfogásában. Pragmatizmusa szigorúan morális és széles vallási háttére van. Az erkölcsös cselekedet azért egyúttal a leghasznosabb, legcélravezetőbb is meggyőződése szerint, mert a mindent szabályozó isteni világrendbe való beilleszkedést, tehát a lét egyetemes és így egyedül sikerrel bízató törvényei szerinti életet, cselekvést jelent.

Természetes, hogy nem Zrínyi az egyetlen, aki moralizál a történet felett és okulásért fordul hozzá, de épp oly téves volna annak a feltevése is, hogy ez a magatartása egyedül a kor szellemére és irodalmi hatásokra vezethető vissza. A kor erősen moralizáló hajlama valóban szívesen látott a történelemben erkölcsi vagy politikai példák gyűjteményét és vette kritika alá az elmúlt idők tetteit,³ de ezt megtették más korokban is, sőt bátran mondhatjuk, hogy a történet tiszta teoretikus, minden tendenciától mentes tárgyalása egészen modern jelenség, Zrínyinek pedig erre az eljárásra határozott egyéni oka volt, melyet az imént saját nyilatkozatai alapján kimutattunk.

¹ Én itt tanulást írok, nem penagryicumot, tanulhatsz pedig attul, aki megmondja, miből vétkezel és nem attul, aki dicsér. Hadtud. m. 275. l. V. ö. 92., 265., 243. ll.

² U. o. 144. s köv., 183. ll.

³ G. Fueter: Geschichte der neueren Historiographie megfelelő helyein kívül lásd különösen H. Naumann und G. Müller: Höfische Kultur 1929. 114. s köv., 124., 135. ll., valamint F. Meinecke: Die Idee der Statsräson. 2. kiadás. 1925. H. Cysarz: Deutsche Barockdichtung, 1924. 27. l. igen találóan panoramatikusnak mondja a barokk történelmi felfogást.

Ugyanígy vagyunk történelmi érdeklődésének másik vonásával is, mely hasonlóképen pragmatikus-praktikus szempontjából ered. Ez a szempont arra vezeti, hogy ne a történet teljességét, az összes fajta jelenségesoportokat állítsa tekintete elé, hanem áradatából csak bizonyos fajta mozzanatokot emeljen ki, azokat, melyeket sajátos, a históriát csak eszközül használó céljai, a tanulságszerés alkalmiul értékesíthet. Tehát történelmi tárgyalása nemcsak reflekszív, hanem szelektív is. A válogatás elvét határozza meg általános célja: a politikai-hadi. Szintén tipikus sajátossága a kornak.¹ De kell-e külső hatással magyarázni Zrínyi eljárását? Neki nem volt szükséges a történet teljes összefüggését felölelni, sőt ez csak akadályozta volna célra törekvő kutatásaiban. Szelektív eljárásának megvan a benső, személyes motívuma.

A didaktikus szempont bizonyos fokig átalakította a gyakorlatban Zrínyi eredeti történelmi érzékét is. Miután ő általános szabályokat óhajtott a multból nyerni, olyan belátásokat, melyeket a jelenben is használhat, szükség-szerűen a tipikus vonást emelte ki a jelenségekben s mint az általános egyes példáit tekintette. Alapvető meggyőződése a Prédikátor Könyvének történetfilozófiája, hogy „nincsen új dolog a nap alatt“, a jelenségek megismétlődnek. De különösen figyelemreméltó, hogy ez a tipizálás korántsem tette vakká a histórikum individuális jelleme iránt. Sőt akkor, amidőn kikereste a jelenség általános, szabályszerű, szabályt kínáló vonásait — s ő ezeket tartotta a lényegeseknek, — gondosan megállapította és elkülönítette az individuális körülményeket is és szembeállította a jelen változott viszonyaival. Az egyes eseteknek mind a két oldalát látja világosan, nemcsak a tipikusát, s ez határozottan kiemeli az egykorú publicisztika nagy átlagából, azok közül, kik Európá-szerre hasonló didaktikus célzattal keresték a politikai szabályok példáit a történet tényeiben.² Ez a célzat ugyan Zrínyit is arra viszi, hogy a történet egymásutánját egymásmellettséggé oldja fel, mert hiszen nem annyira oki kapcsolatuknak, mint inkább analógiájuknak a látványára van szüksége; mindazonáltal ez nagyobbrészt csak technikai-metódikai vonás irataiban és sohasem idézi elő a történeti kontinuitás tudatának elhomályosodását. Tehát eredeti történelmi érzékének csak gyakorlati módosulásáról, nem el-

¹ Lásd Fueter és Meinecke i. m. Naumann—Müllernél 125. s köv. ll.

² Lásd Meinecke i. m., különösen 185. és 187. ll.

sorvadásáról beszélhetünk. Hadtudományi munkáinak előszavai örökös döntő cáfolatok volnának.

Mindebből következőleg Zrínyi előadási módja nem a folyamatos elbeszélés, hanem a *megbeszélés*, egy-egy történeti esemény, cselekedet feletti meditáció. Szorosan értett történelmi műve nincsen is, Mátyás királyról írott munkája sem összefüggő biográfia, hanem csak kiszakított események, tettek reflexív tárgyalása; hadtudományi és politikai irataiban foglalnak helyet historikus tanulmányainak az eredményei, s amint személyiségében összefonódik a történelmi és politikai hajlam, úgy fonódnak össze művei kompozíciójában és fogalmazásában.

— Eddig, általában történelmi érdeklődéséről beszélvén, szellemének individuális, primér irányultságairól volt szó, melyeket a hatások lényegükben nem is alakíthatnak, még kevésbé teremthetnek, legfeljebb segíthetnek formakereső fejlődésükben. Már bonyolultabbá válik a korszellem és a személyi tényezők viszonyának a megállapítása történetfilozófiájában. A teoretikus tevékenységnek is megvan mindig a maga mélyen személyes és élményszerű gyökere. De éppen arra törekszik, hogy az élményanyagot és individuális ösztönzéseket egyetemes intellektuális formákba szűrje, személytelenítse. A teoretikus szükségszerűen kilép tehát saját köréből, idegen gondolatvilágokkal áll érintkezésbe és lényeges feladata azok beolvasztása. Maga a tevékenység egészen személyes indítékokból fakad, de terméke, az elmélet lehetőségig személytelen s idegen elemek szintézise. Mi sem könnyebb, mint hatásokat mutatni ki rajta, s történeti típusba sorozni. De ha a személyiség s annak élete és műve egyetlen tényleges egységet alkotnak, — s ez az élet organikus volta folytán kétségtelenül úgy van, — akkor a tipikus, korszerű elmélet mögött bizonyára meg lehet pillantani a személyiséget a maga individualitásában, s kettejük motivációs összefüggését. Az eljárás itt is szövegelemzés, mint a hatáskutatás esetében, de szempontja éppen fordítottja annak: nem a generális, hanem a speciális mozzanatokra ügyel. Zrínyi művei például tele vannak kisebb-nagyobb ellentmondásokkal, tételei nem egy kérdésben ingatagok. De ezt csak akkor vesszük észre, ha felfigyelünk alkalmi megjegyzéseire, mondhatni elszólásaira, mikor pillanatra meglazul a rendszerező elméleti magatartás kritikai fegyelve. Ha ezeket a mozzanatokat útfélen hagynánk, s csak azokat a részeket választanánk ki műveiből, melyek tételeken foglalkoznak problémáival, azzal indokolva eljárásunkat, hogy

ez a *tiszta elméleti* álláspontja, akkor ábrázolásunkban feltűntethetnők világképét és történetfilozófiai koncepcióját sokkal szilárdabbnak, egységesebbnek, lezártabbnak. Ez a tiszta elméleti álláspont meglehetősen banális hatást keltene, általános, tipikus jelenségeként ismerhetnők fel. De az ilyen szimplifikáló eljárással nyert kép nem az eleven Zrínyi vonásait ábrázolná, hanem csak teoretikus elvonatkozásainak a pillanatait. Ha igazán historikus módra akarjuk Zrínyi történetfilozófiáját megvizsgálni, akkor annak elméleti skémájára rá kell vinnünk a személyiség és az élet összes a műben fellelhető vonásait, s óvakodnunk kell ezeket a vibráló vonalakat állandóbb kontúrokká rögzíteni a valóságnál, sőt éppen e vibrációkat kell kidomborítani, mert ezekben jelentkezik az individuum önkéntelensége.

A jelen esetben még egy különös körülmény nehezíti az individuum és a korszellem viszonyának a kérdését. Zrínyi történetfilozófiájában nemcsak elméleti természetű bizonytalanságokat, ellentmondásokat fedezhetünk fel, hanem világnézetileg is antitetikus tendenciákat. A barokk korszakban pedig éppen e világnézetileg antitetikus tendenciák feszültsége mindenkifelett jellegzetes. Ez egyike azoknak a csekélyszámú tényeknek, melyekben az összes kutatók megegyeznek. A barokkban teizmus és humanizmus, fatalizmus és autonómizmus, miszticizmus és racionalizmus, transzcendens és immanens szemlélet, spiritualizmus és naturalizmus kereszteződnek, történetsszemlélete a teodicea, kauzalizmus, fatalizmus és autonómizmus különös kompromisszuma. Mindez Zrínyi történetfilozófiájában is fellelhető. Csábító tehát a gondolat, hogy mindenestől feloldjuk a korszakban. De ha tulajdon gondolataiba hatolunk be művei szövegének elemzése közben, ezek az általános intellektuális formák élettől eleven jelentést nyernek, egyéni tartalmat, azt, melyet Zrínyi szelleme töltött beléjük, szemünk előtt törnek fel az individuális diszpozíció és élmények mélyéről, s csalahatatlanul rávallanak eredetükre. Az életből fakadásnak e látványában pedig újra és újra feltárul egyúttal a „korszakosság” létrejöttének aktusa is.¹

¹ Nem árt itt figyelmeztetni arra a feltűnő jelenségre, hogy a barokk igazán reprezentáns történetfilozófiája, a Bossuet-é, csak Zrínyi halála után jelent meg, 1681-ben, s mégis teljesen rokonok az alapelvek tekintetében. Hatásról itt nyilvánvalóan szó sem lehet, hanem két önálló fejlődés azonos eredményéről. — A. Hübscher egyenesen a barokk lényegének tekinti az antithezist: Barock als Gestaltung antithetischen Lebensgefühls. Euphorion. 24. k. (1922.) 517. s köv., 759. s köv. II.

A barokk két századának majd egész politikai-históriai irodalma Macchiavelli tanaiból indul ki, azokkal szemben foglal állást. Ő volt az, aki először fogalmazta meg azokat a problémákat, amelyek az újkor emberét foglalkoztatni kezdik, midőn a középkor dogmatikus világnézete hitelét veszti és az új feleletek kutatása megindul. A barokk azonban csak a problémákat veszi át a firenzei humanistától, megoldásai egészen újak lesznek, akár az egyházi, akár a felvilágosodott gondolkörben keresik őket. Zrínyi szintén tanult Macchiavellitől, nélküle el sem képzelhető elmélete, de végső elemeiben, morálja és metafizikája tekintetében pontosan ellenlábas. A Zrínyi—Macchiavelli probléma éppen ez a kettős viszony, az, hogy a mélységesen keresztény Zrínyi hogyan kerülhetett olyan szoros viszonyba a pogány olasszal, kiből az istenhit és a keresztényen erények tisztelete teljesen hiányzik, sőt éppen ellenkező értékrendszert állít fel és szemrehányást tesz a kereszténységnek, előre- vetve Nietzsche vádját, hogy az emberiséget alázatossá, férfiatlanná, ernyedtté tette.¹ Viszonyuk igen szoros. Zrínyi könyvtárában ugyan ott voltak a korabeli antimacchiavellisták könyvei, Botero, Ammirato, Boccalini, Bodin művei, de saját antimacchiavellista elméletét inkább közvetlen kritikai meditációk folyamán érlelte ki. Ebben az elméletben nagy határozottsággal tükröződnek azok a problémák, melyek már a XV. és XVI. század feladott teóriában és a külső események alakulásában egyaránt, s melyeket Magyarország különösen súlyos viszonyai közt kialakítójuk nagy intenzitással élhetett át, s tükröződnek azok a feleletek is, melyeket a renaissance világnézetének csődje után, de immár megsemmisíthetetlen eredményei, következményei alapján a reakció találhatott, melyekben a késő renaissance pogánysága, a korai barokk restaurációs középkori vallásossága és az újkori humanisztikus-panteiztikus szekularizmus ébredező szelleme játszik nyugtalan egyensúlyjátékukat, — előidézve azt a benyomást, melyet a klasszikus kor *barokk*-nak érezhetett, — s melyek Zrínyi sokrétű személyiségéből nagy spontanéitással törhettek fel. E két férfiú viszonya szemléltető példája a két egymásra következő kor viszonyának is.² Mert nem szabad soha

¹ Disc. II. 2.

² Körösi Sándor: Zrínyi és Macchiavelli c. tanulmánya bőven közöl párhuzamos helyeket kettőjük műveiből, s így ma is igen tanulságos, bár magyarázata a felszínen mozog. Irodalomtörténeti Közlemények 1902. 142. s köv., 277. s köv. ll.

elfelejtenünk, hogy a barokk a renaissanceból fejlődött ki, s minden szembetűnő reakciós magatartása ellenére — talán mondanunk sem kell, hogy nem politikai hangsúllyal használjuk e kifejezést — annak a továbbfejlődése, s úgyszólván egyetlen eredményét sem ejti el. Másként nem érthetjük meg ezt a sokat vitatott kort, mely nem is önmagában zárul le, hanem az ú. n. felvilágosodás pantheizmusában.¹

Minden világnézet az ember és a világ, az ember és az élet egyetemes rendje viszonyának problémájára épül. Ez az első kérdése minden metafizikának. A középkor egyszerű dogmatikus megoldása kevés szerepet juttatott az embernek, mindenestől az isteni gondviselés kezébe helyezte — általában, mert itt sem hiányzott a világnézeti ingadozás. De nagyjából egyetlen aktív tényezője volt a kozmosznak, s így a történetnek is: a céltudatos és szerető Atyaisten, kinek kezében odaadással, alázattal és bizalommal tudta sorsát az ember. A gondolkodás ébredező önállósága azonban egyre mélyebben pillantott a világgepezet bonyodalmasságába, elmúlt és idegen világnézetek másfajta magyarázatát is megismerte, s mennél szélesebbre tárgult látóköre, mennél számosabb rúgót vett észre a jelenségek mögött, annál szűkösebb és naivabb lett szemében a hagyományos magyarázat. A dogma ismét problémává vált és a világkép két fele élesen széthasadt. Ez az állapot egy ideig nem volt nyugtalanító, mert egyidejűleg az ember is önerejére ébredt, sőt a felfedezés mámorában még a valónál sokkal hatalmasabbnak is képzelte magát, s egyenrangú tényezőnek a mindenség egyetemes rendjével, a Természettel szemben. És kettejük viszonya nem is volt kezdetben ellenséges. A kutatónak tárgyával szemben érzett fölénye és szeretete határozza meg ezt a viszonyt, s az isteni gondviselésbe vetett bizalom átvitetik az egyetemes világrendre. Meg kell jegyeznünk, hogy az istenfogalom továbbélése a renaissance-ban — Machiavelli is sokszor leírja — a lényegyet nem érinti, mert éppen a személyes

¹ Érdekes, hogy ez a többeknél visszatérő felfogás legjobban megalapozott és rendszeres kifejtésre egy művészettörténésznél kerül, W. Drost: *Barockmalerei in den germanischen Ländern 1926* című művében, — a Brinckmann-féle *Handbuch der Kunstwissenschaft* egyik kötete, — mely az újabb irodalom legszebb és legmeggyőzőbb darabjai közé tartozik. Ugyanebben az évben jelent meg E. Ermatinger könyve, *Barock und Rokoko in der deutschen Dichtung*, mely ritka világossággal tünteti fel a két kort összefűző fejlődést a maga elevenességében.

és dogmatikus keresztyén jellem foszlik le róla, s valójában csak szinonimája a személytelen kozmosznak, ha ugyan nem csak henye konvencionálizmus használata. Lassanként azonban a harmónia felbomlik. Hogy mennyi szerep jut az antik irodalomnak, mely a mindenség csúcsára a sötét, vak és részvétlen végzetet helyezi, most nem kutathatjuk, mellette azonban nagy súllyal, sőt elsősorban estek latba a kinyílt szemű, magára maradt ember tapasztalatai. Macchiavelli maga ad hírt erről a fordulatról, mikor beszámol a fatalizmus terjedéséről, mely szerint e világ dolgait a szerencse úgy kormányozza, hogy az embernek semmi szerepet nem enged, vele szemben az ember teljesen tehetetlen, játékszere csupán, s ennek a meggyőződésnek az okát abban a tapasztalatban jelöli meg, hogy korában naponként láthatják a dolgoknak minden emberi számítást megcsúfoló változásait. Egy ideig maga is ennek a sötét hangulatnak a nyomása alá kerül. De a tipikus renaissance önérzet ebben az eszes, fölényes energiájú és duzzadó életkedvű férfiben, — ki szerelmi kalandok átélésére és mulattató előadására egyaránt kész volt, — sorsa minden hányattatása ellenére sem tudott kialudni és hamarosan belátta, hogy az ész, a *virtù*, — mely nála elsősorban intellektuális természetű és az élet nyújtotta eszközök felismerésében és megragadásában áll, — sohasem tehetetlen ezzel az immár ellenségessé vált hatalommal szemben és kimondja tételét, hogy a történet folyamatának a *fortuna* csak egyik tényezője, a másik magunk vagyunk és többé-kevésbé kormányozhatjuk dolgainkat, sőt a *fortuna*-t is megregulázhatjuk.¹ Két egyenrangú tényező áll tehát előttünk, s amint a sors felett nincsen úr, úgy az ember mellett sincs segítő-társ, önerejére hagyva veszi fel a küzdelmet. Ezen a talajon fakad a „macchiavellizmus“ immoralitása, ezért engedhető meg bárminő eszköz is a politikai tevékenységben, ha ezt a sorsszerű helyzet kényszere, a *necessità* indokolja.

A század eseményei azonban egyre súlyosabb és elháríthatatlanabb csapásokkal sujtottak le az emberre, az egyén egyre bizonytalanabbnak érezte magát a sors lenyügöző túlerejével szemben, s e dualizmus optimizmusának el kellett tűnni, hogy a legsötétebb pesszimizmusnak adjon helyet. A probléma újra megnyílt és megoldásra várt. A helyzet azonban bonyolultabb volt most, mint a középkori rendszerezés idején. Az individuum méltóságának érzetét és az események

¹ Principe XXV., Disc. II. 30.

kauzalitásának felismerését többé nem lehetett megsemmisíteni. Nem lehetett visszatérni egyszerűen a változatlan régi magyarázathoz. Két út kínálkozott. Az egyik a tiszta racionális-kauzális, panteisztikus, melyet Giordano Bruno, Campanella és Bacon képvisel, s Leibniz-on keresztül Hegel-ig, az ideáлизmusig és romantikáig, sőt máig követhető. A másik a teodicea megoldási kísérlete, mely a középkorét eleveníti fel, illetve tartja meg, de figyelembe véve a modern kívánalmakat. E két heterogén elem a végső összeolvadás lehetetlenségével küzdve feszül egymásnak. A sorsszerűség tényét elismeri, de kormánykerekét Isten kezébe adja. Ez a „kézbeadás“ azonban nem abszolút, hanem a tipikus barokk antitézissel terhelten számos hátsóajtot nyit meg individuális és naturális befolyásoknak, melyeket bonyodalmas kazuisztikával igyekszik igazolni. Végeredményében két feladatot ró az emberre benső antitézisének megfelelően. Az egyik az, hogy erényességgel érdemeljük ki a sorsintéző Isten jóakarátát, s bízunk benne, a másik pedig az, hogy miután Isten titkos rendelkezését nem ismerhetjük, lelkiismeretünk és belátásunk szerint intézzük dolgainkat, küzdve a viszonyok, azaz a sors ellen is, mintha csak ránk volna bízva teljesen, így Isten segítségére is számíthatunk. Zrínyi történetfilozófiája ehhez az irányhoz tartozik.¹

Legelőször erős individualizmusát állapítsuk meg, mert minden továbbit ez magyaráz. Ez az individualizmus világosan kitűnik eposza csataképeiből: csupa párviadal, hol minden az individuumon fordul meg, vagy olyan hőstettek, hol a magános vitéz halomra vágja az ellenség személytelenül elhulló tömegeit. A tömegről, annak megbízhatatlanságáról, ingatkagságáról igen lenézően nyilatkozik a Zrínyi-ászban (XII. 66.), s ide tartozik a korabeli magyar katonaságot illető véleménye is. Éppen elegendő tapasztalatot szerezhett, melyek veleszületett individualizmusát erősí-

¹ A fortuna-ról a barokk szemléletben részletesen ír Müller i. m. 115. és köv. ll. a könyv végéig számos helyen és *Deutsche Dichtung von der Renaissance bis zum Ausgang des Barock* c. tanulmánya utolsó fejezetében a Walzel-féle *Handbuch der Literaturwissenschaft*-ban, továbbá W. Flemming: *Die Auffassung des Menschen im 17. Jahrhundert*, *Deutsche Vierteljahrsschrift für Literaturwissenschaft und Geistesgeschichte* 1928. 425. és köv. ll.; a tanulmány a legkitűnőbb teljes rendszeres összefoglalás. Balogh Ármin a *Novum Organum* magyar fordításában Bacon ösztönzésére is gyanakszik a Macchiavellié mellett Zrínyi szerencse-elmélete körül. Filozófiai Írók Tára. VII. kötet, 1885. 123. l.

tették. Mert természetes, hogy ez a kimagasló képességekkel, erőteljes egyéniséggel, századokon át uralkodni tanult familiából született nagyr, hadak vezére, aki egész életében a maga kiválósága és kortársai közti nagy ellentétet, egyedülálló szellemi helyzetét érezhette, s emellett visszaszorítást kellett túrníe, individualista volt. Magának a törtéírásnak a formáját is egészen individualisztikusan képzei: céljául „az dicsőséges királyoknak életek és vitézi cselekedetei“ feljegyzését jelöli meg Mátyás királyról írott műve bevezető soraiban. De csak a „dicsőséges, vitéz, fő királyokról“ beszél, csak azok érdemlik meg az utókor érdeklődését és az „ékesen író historikusok“ hiányát nem „nemzetünk íráshoz való restségének“ tulajdonítja, mint inkább annak, hogy „megholtak Mátyás királyok, s újak nincsenek, kik indítának új elméket“. Sőt tovább megy, s azt kívánja a historikustól, hogy a királyok fogyatkozásait ne vétkeknek, hanem mintegy tökéletlen erényeknek jellemezze.¹

Ezt sem feudalisztikus királytisztelettel, sem pedagógiai célzatával, sem macchiavellizmussal nem lehet egyedül magyarázni. A nagy egyéniség iránti tiszteletéből fakad ez a „discretio“, mint nevezi. De talán szabad még másra is gyanakodnunk. Magára az individualisztikus szemlélet jellemére, mely önmagában ítéli meg az egyént és mint organikus egységet látja. Ennélfogva a fogyatkozásokban az erények természetes velejáróit, túlságait, fonákjait ismeri fel, nem a személyiség egységének megbontóit. Ugyancsak individualizmusának a bizonyítéka mély sóvárgása „annak a drága fának gyümölcsét elérni, kit az emberek dicsőségnek hívnak“. Ezt tartja a legnagyobb áldásnak, megszerzésére bíztatja a vitézt, s legszebb lírai versét róla írta.² A dicsőségvágy forrása az egyéni halhatatlanság ösztöne és az a vágy, hogy az individuum önnön erejének visszatükrözésében élvezze létét. Zrínyi hatalmas egyénisége mélyén Én-érzésének rendkívüli intenzitása forrott és került szembe a világgal. Az individuum a Kozmossszal szemben: ez volt az a nagy életélmény, mely kínzó gondjával magyarázat után kívánczozott és letörhetetlen optimizmusával elméletét kialakította.

Ösztönös fatalista felfogás műve volt az, amikor a „történet“ szót a „res gestae“ megjelölésére kezdték hasz-

¹ Hadtud. m. 144., 203., 205. ll.

² U. o. 90., 225., 235. s köv. 362. ll. és versgyűjteményének „Berekesztése“.

nálni. A régi magyar nyelvben ugyanis a „történet“ a véletlen esetet jelentette, azt, ami *történik* velünk, amit nem mi cselekszünk.¹ Még Zrínyi is ebben az értelemben alkalmazza. *Ujság, hirtelen, váratlan történet és a „történet“ jelző nélkül* egyjelentésűek nála, sőt az oktalan szeszélyt is jelenti a „történetből“ cselekvés.² És bár ő még a „históriát“ használja a „res gestae“ megjelölésére is, lényegeként a küzdelmes életében annyszor tapasztalhatott váratlan, véletlen „történet“ hatalmát tekinti és alapproblémája ennek a ténye. „A legnehezebb matéria, akin életemnek folyásában törődtem, és . . . ebből is csináltam symbolumot magamnak“, írja.³ A sors ez, a szerencse és a fátum.

E fogalmak körül némi bizonytalanság tapasztalható irataiban. A végzetet mai tudásunk szerint az okszerűséggel azonosítjuk, s e tétel első fogalmazását Campanellánál találjuk: „Fatum est series causarum“. Ilyen racionális felfogásnak a nyoma sincs Zrínyinél. Ő is érez a sorsszerűségben valami teleologikumot. Hiszen már magában a sorsszerűség tényének a megállapításában az emberen és a racionális belátáson teljesen kívülfekvő és számunkra megérthetetlen, rejtett, ismeretlen eredetű motiváltság ténye ismertetik el. Zrínyinél e fogalom egészen mitikus színezetű. A politeizmus halovány nyoma kísért benne. A fátum számára valami másíthatatlan, eleve elrendelt, egyetemes, préekszisztenciális élettervet jelent: méltóságos komor súllyal lép fel, s képzeletében sohasem személyesítettik meg olyan elevenséggel, mint a másik fogalom, a szerencse, mely a Zrínyiászban lépten-nyomon megjelenik, a vitézek szólnak hozzá, vitatkoznak vele. Ezt a latin „fortuna“, sőt „Fortuna“ fordításaként vagy azzal váltakozva használja. Az események közvetlen misztikus mozgatóját ismeri fel benne, de a fátum alárendeltjének látszik, s azzal ellentétben a pillanatnyiság, alkalmiság, változékonyság, következtelen szélsőesség jellemzi. Használja a véletlen szinonimájaként is. Ez alakítja az eseményeket kedvezően vagy kedvezőtlenül. Az így létrejött kedvező állapot megjelölésére is alkalmazza Zrínyi a szerencse szót, a kedvezőtlent pedig szerencsétlenségnek nevezi. A szerencse fölött áll a fátum, az magyarázná ténykedéseit, ha megismerhetnők; a szerencse és szerencsétlenség a végzet terve szerint alakul.⁴

¹ Magyar Nyelvtörténeti Szótár III. 766. l.

² Hadtud. m. 339., 346., 360., 218. ll. Zrínyiász IV. 81.

³ Hadtud. m. 221. l.

⁴ A szerencséről lásd Hadtud. m. 148., 152—153., 165., 220.,

A szerencse és a sors ilyen összetartozó, de önálló tényezők-ként szerepelnek általában műveiben. Annál különösebb, hogy éppen abban az értekezésében, a második *discursus*-ban, melyet egyenesen a szerencse fejtegetésének szentel, a két fogalmat azonosítja: „sors avagy szerencse“, írja, „fatalis occasio“-nak nevezi a balszerencse állapotát, s a *discursus* végén jelmondatát magyarul alkalmazva a „sors“-ot „szerencsé“-nek fordítja. A Zrínyász egyik versszakában hasonlóan a másíthatatlan, végzetszerű elrendelés jelentésében szerepel a „szerencse“ szó:

Homlokunkon vagyon mi szerencsénk írva ;
Kerülje és fussa, de nem távozhatja
Senki is halálát; ezer közt meghagyja
Szerencse, kit Isten másra választott. (XII. 93.)

Sőt mintha mindkét értelmet felfedezhetnők ugyane strófában a szó két használatában, s világosan szemléltethjük a fogalmi tartalom folyékonyágát. Az bizonyos, hogy Zrínyi érezte, hogy valami viszony van a konkrét események változatossága és az általános élettendencia egysége közt, de ezt a viszonyt hajlandó volt olykor az azonosságnak vélni. A megoldás bizonytalansága, kétfélesége arra vall, hogy inkább csak annak a megállapítása volt fontos számára, hogy az események misztikus külső erőktől alakíthatnak, gyakran minden erőlködésünk ellenére, az aktuális motiváció és általános elrendeltség *egy* komplexusként vált problémává számára, ennek a pillanatonként változó szerencsének és állandó végzetnek a végső forrását, megnyugtató magyarázatát igyekezett megtalálni. Maga a szerencse és a végzet már magyarázata az emberi életnek, Macchiavellinek elég is volt, de Zrínyi már szintetikusabb és transzcendensebb megoldásra vágyott, mely a világot nem hagyja az oktan szeszély játékszeréül, s az embert maga gyenge erejére e hatalommal szemben.

Hogy a probléma így merült fel előtte, világosan kitűnik a szerencsét tárgyaló *discursus* gondolatvezetéséből.

Legelőször azt állapítja meg, hogy „az emberek munkálkodásában és tusakodásában, az mellyel minden állapotban fáradoznak és keverik ez világot, semmi sincsen bizonyos,

227., 254., 297. ll.; a szerencse és véletlen szinonim használatához u. o. 182. l.: nemcsak szerencsére esett ki Homerus szájából ama vers...; szerencse és fátum viszonyáról u. o. 74., 142., 180., 145., 173., 359. ll. Zrínyász XII. 29.

semmi a szándéknál egyéb a mi hatalmunkban nincsen. Hanem vagyon a mi tehetségünknel feljebb való hatalom“, de ez a hatalom nem „a sors avagy szerencse, amelynek annyi dolgok és történetek tulajdoníttatnak“, ez nem „egy az okok közül, akik által ez a világi rendelés viseltetik“, hanem csupán elménk szüleménye, „az a vak istenasszony a kinek Fortuna nevet adtak az emberek, philosophusoknak csak álma; a mi keresztyén hitünk azt elrontotta, mert elrontotta a bálványozást“. Az a hatalom, mely a szerencse helyébe emelkedik. „mivelhogy véghetetlenül bölcs, történetből semmit sem cselekszik... mi felettünk igazságnak világával rendeltetnek mindenek“, mert „ez az hatalom a kirül szólunk, semmi nem más, hanem maga az Isten, a mennyire közbenveti istenségét a mi mind akaratunkban, mind cselekedetünkben, és a maga végére viszi a dolgokat... Az Isten megengedi ugyan, hogy törődjünk fáradjunk a világi állapotokon, de ő azt a végett hozza ki, a kit akar, sokszor különbözöt az mi várakozásunknak és remétségünknek. Homo proposit, deus disponit.“ A szerencse az, „a mikor a maga hatalmasságának karját dolgaink véghezvitelére és segítségére közbenbeszi“. Más helyen pedig így ír: „Adjunk regulákat a hadakozásnak, értsük a vitézséget, légyen olyan bátor szivünk, mint az oroszának, de mindezekkel együtt megtébolit a Mindenható; az az eszköz által, kit mi Szerencsének hívunk megtébolit, a kit akar, minden okosságával és értelmével, esmég felvisz másokat, a kiknek nincs egyéb fejekben bolondságnál. Ez az ő megfoghatatlan providentiája, a kit Fátumnak mondanak az emberek.“¹

Ebben a világképben két tényező áll szemközt egymással: Isten és ember. Azon a kifejezésen, hogy „szemközt“, hangsúly van, mert a két tényező viszonya erősen dualisztikus. Nem szabad úgy értenünk ezt, hogy e világkép határozott, elvileg tisztázott dualizmust fejleszt ki, a két tényező hatáskörét pontosan meghatározza. Az embernek meghagyja a kezdemény jogát, de ezt a tételt nem viszi következetesen keresztül, s nem egyszer jelentkezik az Isten „numinose Macht“-ként *Flemming* kifejezésével élve,² s az emberi elhatározásokat is befolyásolja. Tekintsünk el attól, hogy a Zrínyiászt ő inspirálja (XIV. 1.), hogy ennek végső epikai motívuma isteni sugallat, mely a szultánt a had-

¹ U. o. 359. l.

² I. m. 426. l.

járatra bírja, s a költemény számos jelenetétől, ahol személyesen közbelép. Itt végre is könnyen magyarázhatunk a „csodás elem“ epikai hagyományával, — bár az ilyen hagyományos kellékek használatának a módja is sokszor leleplezi az igazi meggyőződést és ne feledjük, hogy Zrínyi hitében a személyes Isten élt, nem szimbólum, hanem pozitív valóságként. De prózai műveiben is számtalanszor utal Isten közvetlen belenyúlására a lélekbe, a szándékba és ezzel a motívummal magyarázza a történeteket. Mátyás királyválasztását, jajcai diadalát, vagy zvoniki megfutamodását mind így fejtí meg.¹ Nem szabad azonban arra gondolnunk, mintha itt olyan pantheisztikus intuición ütközne ki, hogy a világszellem az egyéni szellemeken át nyilvánítja akarátát. Nem, itt a személyes Isten kívülről, felülről diszponál a lélekkel és irányítja az események folyását. Inkább naiv okkázionalizmus ez és tiszta dualizmuson alapul. Zrínyi hívó szemében ezek a Mindenható csodái és átlépik a dolgok szokott rendjét, mely szerint az embert az akarati önállóság megilleti, a „dolgoknak kezdeti a mi hatalmunkban vannak“.² A dualizmus inkább érzelmi: életérzés. Alapja az erős egyéniség öntudata. Már az ember és szerencse dualizmusának a felemelése Isten és ember dualizmusává a büszke Én-nek önmegnyugtató aktusa, — ha a szubjektum szempontjából nézzük a dolgot, mint intellektuális reakción az élet élményére, — mert nem a „vak istennő“ oktan szeszélyét sinyli most már, hanem az égi bölcsesség kezében tudja magát, tehát méltatlan helyzetéből méltóbb viszonyba emelkedik. Maga a Zrínyiász egy neme az elégtételadásnak: a keresztyén hős igazságtalan legázolását az örömmel vállalt mártíromság dicsőségévé, isteni kegyévé magasztosítja. De az individuum ama vágyát, hogy sorsát maga irányítsa egyedüli úrként, nem tudja kiirtani. Meghajlik Isten akarata előtt, a tény előtt, hogy mindenestől Isten hatalmában vagyunk, de e meghajlás gesztusában ott lappang a keserű elégtelenség. Az ilyen felkiáltások, mint: Isten „csak játéku tartja az emberek dolgát“,³ sok mindent elárul. És számtalanszor beszél a szerencséről az isteni rendelését megillető tisztelet nélkül. A Zrínyiász tizedik énekének első strófáiban leplezetlenül tárul fel a közvetlen élmény keserősége a „vándorló s kegyet-

¹ Hadtud. m. 140—141., 144., 146., 147. ll.

² U. o. 219. l. A barokk okkázionalizmusát jegyzi fel Cysarz is, i. m. 18. l.

³ Zrínyiász I. 94.

len szerencse“ ellen, melynek a „bátor nem szokott engedni“. Prózai munkáiban is találunk ilyen futó, lénye irracionális mélyéről feltörő ellentmondásokat elméletével szemben, bizonyos ellenséges, megvető hangot, mellyel a szerencséről beszél. Az autonómiára vágyó egyéniség természetes örömmel látja, ha emberi erőnek, akaratnak sikerül „pórázon jártni“ ezt a kénykedő ellenséges hatalmat, s pillanatra elfeledkezik róla, hogy pedig az Isten „megfoghatatlan providenciája“.¹

Azt gondolhatnók, hogy a fejlődés jelenségével állunk szemben, felfogása időrendben érik a tapasztalattól a magyarázatig és így történik meg, hogy a később isteni rendelésnek belátott szerencsét korábban még immanenter fogja fel és ezért merészel kifakadni ellene. Erről azonban szó sincs. A két elem mindvégig egyensúlyjátékban marad, a transzcendens teodiceisztikus magyarázat alól előbb és később egyaránt felbukkan a realizmus és a dac, s egészen különös ellentmondásokat idéz elő. A kilencedik énekben a keresztyén vitéz, Radivoj, kifakad a szerencse gonosz-sága ellen ugyanakkor, midőn Istenhez fohászkodik érte. A negyedik énekben pedig valósággal tetten érjük a költőt, amikor észre téríti önkéntelen érzéseit. Hat szép versszakban kesergi a szerencse állhatatlanságát, gonosz kárörömét „ember esésében“, melyet a szigeti hős sorsa is példáz, „de — folytatja a felemelkedés fordulatával — nekem nem szabad ilyeneket szólnom, mert az ő lelke Istennél van, tudom...“ Ez az ingadozás a vallásos teodiceisztikus és profán fatalista felfogás, illetve a reális tapasztalat és transzcendens magyarázat között alapvonása iratainak, sőt elméletének egész praktikus kitekintését meghatározza, s ezt részletesebben látni fogjuk. Most csupán azért vetettünk felé egy pillantást, mert ezek a széthasadások adtak alkalmat neki arra, hogy a sorszerűsége, az egyén és az egyetemes rend közti viszony felett érzett keserűségét szabadjára engedhesse. Ez a keserűség pedig elárulója dualisztikus élet-érzésének, mely az Istennel szemben is megmarad.²

¹ Hadtud. m. 183., 202., 243—244., 254., 219. ll.

² A régebbi irodalomban egyedül Krajcsovicz Soma vette észre a szerencse kétféleségét Zrínyinél, a profán szerencse és az isteni eszközként szereplő szerencse különbözőségét, de a jelenség mélyére ő sem lát; sőt „babonásnak“ véli Zrínyi jelmondatát. A Zrínyiász valláserkölcsei eszméi. Egyetemes Philológiai Közlöny 1895. 207. s köv. ll. A tanulmány egyébként is számos éles megfigyelést tesz de a kor metódikájában nem voltak meg a szintézis szempontjai.

Ez a vonás egyénileg is motivált és élményszerűsége műveiből ellenőrizhető, de korjelenség is. Ez is a renaissance öröksége. Nem mintha közvetlenül átvennék a renaissance dualizmusát. Ez nem történhetett volna meg korlélektani feltétel nélkül. Ez a feltétel pedig az, hogy az individuum, melyet a megelőző kor oly nagyra növelt, nem tudja már önmagát megsemmisíteni. *Flemming* egyenesen ebben az „Ichgefühll”-ben látja a XVII. századi ember lényegét. Mindenesetre egyik nevezetes vonása és végérvényesen megakadályozza a régi világnézet teljes restaurációját. A barokkban már nem találjuk meg a középkor vagy a reformáció elejének tiszta monizmusát, naiv, töretlen unióját Istennel. Jellemző, hogy még a kor misztikusai is bizonyos gyakorlatokkal, melyekben az emberi individuumnak jelentékeny aktív szerep jut, igyekeznek elérni az uniót és *áthidalni* az erőteljesen érzett dualizmust. A század istenképzete sem a régi, mely a patriarchális király analógiájára alakult ki, hanem az új abszolút uralkodó képét viseli s felölti az öszövettség „erős, bosszúálló Jehovájának” távoli és komor fenységét. Az abszolutizmus pedig ugyancsak dualista, mert feltételez egy másik akaratot is, mely felett uralkodik. A barokk abszolutizmusban tovább él a renaissance által életre keltett individualizmus kétszeresen is, úgy is mint az uralkodó Én felfokozottsága, úgy is, mint az alattvaló erős Én érzete, mely megakadályozza a régi primitív unió helyreállítását. A történetben nem is állhat helyre soha a *status quo ante*, mert a közbeeső fejlődés eredményei meg nem semmisíthetők soha. Ebben az új viszonyban az individuum a másik uralmát vagy az egyetemes hatalmat csak kénytelen elismerni vagy jónak látja rábízni magát, de nem olvadhat fel benne. A tendencia kétségtelenül egy új egység megteremtése, a fejlődés tele van kísérletekkel ebbe az irányba, de egyelőre sem a teodiceisztikus, sem a racionalisztikus magyarázat nem tudja megszüntetni az Én és a Kozmosz kettősségét; ez csak a XVIII. században sikerül, az érett panteizmusban. Az egység mint probléma a kettősség élményéből hajt ki s amannak megléte ennek meglétére vall. Nem kell azt hinnünk, hogy ez a dualizmus minden esetben logikusan rendszerezett, de mint érzelmi alaptónus mindenütt ott van s *Ermatinger* feljegyzi a kor jellemzői közt a Zrínyinél is látott keserűséget.¹ Ez az egész jelenség a legkülönösebbek

¹ I. m. 47. l. — A barokk dualisztikus jelleméről bő adatokkal szolgál Hübscher i. m., különösen 524., 558. s köv., 773. s köv.,

közé tartozik a történet folyamán : a magára maradt individuum magasabb egységet keres, de az egységbe való teljes feloldódást éppen az akadályozza meg, ami a feloldódás vágyát fakasztja : az individualitás érzete. Ez pedig csak a panteizmusban szűnik meg, amikor a személyi dualizmus univerzális monizmussá változik át. Addig a gondolkodás a fejlődés, a serdülés korának benső ellentmondásaival küzd.

Alig képzelhetünk el nyugtalanabb és erőszakosabb elméletalkotást, mint Zrinyi rendszerezési kísérletét a tapasztalati valóság és isteni gondviselés, az emberi akarat és Isten kormányzása összeegyeztetésére. A cselekvés sikerének külső és belső feltételei vannak és Zrinyi sohasem tudta végérvényesen eldönteni, melyik a fontosabb közülük. Hol erős individualista autonóm hajlama, hol buzgó vallásossága, hol kemény élettapasztalatai kerültek pillanatnyi túlsúlyra és irataiban szinte lapról-lapra figyelhetjük váltakozását a többféle felfogásnak. Egyszer az embernek teljes hatalmat tulajdonít a történet intézésében, a szerencsét is kezére adja és egy pillanatra Isten is eltűnik, máskor minden hatékonyságot megvon az emberi erőtlől és hol a szerencse játékszereként ábrázolja, hol Isten kegyeltje és büntetettjeként. Mátyás királyról és Skander bégről azt írja, hogy szerencséjüket tisztán okosságuknak, bátorságuknak, kitarításuknak köszönhetik.¹ Máskor Brutus példájára hivatkozik, ki silányabb ellenséggel szemben csatát vesztett, mert „az ész, vitézség semmi szerencse nélkül“, s számos példáját ismeri és sorolja fel annak, hogy férfiak, kik nem a szerencsének, hanem önmaguknak javára írták sikereiket, szerencsétlenné váltak további vállalataikban, így állt bosszút rajtuk a szerencse.² Gyakran egészen feltűnő az ellentmondás. Művei előszavában vitéz talpraállásra biztatja nemzetét, hogy Isten kegyelmét kiérdemelje, mert nyilván bűnei, tunyasága „undorította el“ az égi segítséget, ám nyomban rá Isten művének véli magát a harci erények elhanyaglását is.³

De hogy milyen bizonytalan volt álláspontja, legjobban ezen a példán láthatjuk.

Szemrehányást tesz a keresztyén fejedelmeknek, hogy

790. s köv. ll.; ő tudósít az 558. l. jegyzetében arról is, hogy magát a „dualizmus“ kifejezést is ekkor alkotja Thomas Hyde (a perzsák vallására). M. Dvořák is a dualizmusban látja a barokk lényegét, *Kunstgeschichte als Geistesgeschichte* 2. kiadás, 1928. 220. l.

¹ Hadtud. m. 183., 202. ll. v. ö. 199., 201. ll.

² U. o. 227. V. ö. 326. l.

³ U. o. 71. l.

nem törődtek Magyarországgal, holott Európa kapuja a török felé, „de az Isten őket megverte és megvakította“, teszi hozzá. Majd azon sajnálkozik, hogy Mátyás király és a német császár nem fogtak össze a közös ellenség ellen, de ismét Istenre utal, mint a történet intézőjére: „hogy a két elme nem egyezhetett, Isten dölga“. Mégis keserű ítéletet mond a tanácsosok felett, akik most, mikor a két birodalom s erejük egy kézben van, ellenkezést támasztanak a közös uralkodó és a magyar nemzet között. Tehát felelőssé teszi, vagyis mint aktív történeti tényezőket ismeri el őket; ugyanazt a jelenséget, melyet az imént Istenre vezetett vissza, most egyedül az ő emberi tevékenységüknek tulajdonítja.¹

Csakis ezeknek a Zrínyi gondolatvilágában sajátmaga által végérvényesen soha nem tisztázott ellentmondásoknak a hangsúlyozása után próbálhatjuk meg *tiszta teoretikus* álláspontját vázolni, távoltartva magunkat még itt is minden megmerevítési kísérlettől. Ennek a teóriának két fele van. Sőt helyesebben mondva, két irány vezet a gondolatok kúszaságán át. Az egyik egyre közelebb kerül az immanenciához, a másik egyre magasabbra szárnyal a transzcendencia felé és miszticizmusá emelkedik.

Abból a belátásból, hogy a szerencse teljességgel Isten kezében van, joggal várhatnók a vallásos fatalizmus, kvietizmus álláspontját. Zrínyi izmos akciozitása azonban megtalálja a maga útját. Noha Isten kezében van, a szerencse s „oda teszi, ahová akarja“, írja a második *discursus*ban, de „nem akarja pedig másuvá, hanem az ki maga is segíti magát“. Más helyen is kemény szavakkal ítéli el a tétlen Istenben-bízást, „véteknék és bolondságnak“ mondja és Isten előtt a legnagyobb bűnnek tartja a „praesumptio de misericordia divina“ passzívítását. Az Áfium nemzettrázó szavaiban ugyanez a felfogás ösztönzi, mikor tette bízattja nemzetét, hogy így Isten segítségét kiérdemelje és Cato beszédét idézi Sallustiustól, hogy az istenek segítése nem könyörgésekkel és asszonyi sóhajtozásokkal szereshető meg, hanem elszántsággal és tettel; tehetetlenség és gyámoltalan-

¹ U. o. Az uralkodóval való rossz viszonyról könyvtára egyik darabjában talált széljegyzete is megemlékezik, s itt azzal a panasszal kapcsolatban, hogy „az mi kegyelmes Császárunk csak pro forma kérdez tanácsot“, a magyar uraktól, e mellőzést azzal magyarázza, hogy „nem vagyunk elegendők, hogy olyan nagy Császárnak tanácsot adjunk“, s ebben műveletlenségünk a hibás, az, hogy restek vagyunk fiainkat külföldre tanulni küldeni. Lásd Bibliotheca Zrinyiana IX. l.

ság csak haragra gerjeszti őket.¹ Tehát az embernek is szerep jut a történet akcióiban és rajta is múlik a siker. Főfeltétele ugyan a kedvező alkalom, a szerencse, s ez Isten ajándéka, de annak adja ő, aki méltónak mutatkozik rá és a kedvező körülmények kihasználása az embertől magától függ. E kettős értelemben mondható, hogy mindenki a maga szerencséjének a kovácsa, s ebben a formulában az isteni rendelés és emberi iniciativa lel kompromisszumot.

Alkalom, alkalmatosság, occasio, sőt manapság ismerősen hangzó szóval nevezve a *conjunctura*, ezek azok a kifejezések, melyekkel Zrínyi a jószerencse jelentkezését jelölni szokta.² Az alkalmat pedig serényen meg kell ragadni, mert a szerencse „elrepül és szégyenli sokáig kénálni magát annak, aki restelkedik utána”.³ „De bár úgy légyen is, hogy hátot mutasson az embernek a szerencse, vitéz, nem kell azon megfélemleni; akkor válik meg az ő embersége”, s ha nem hagyja el magát, akkor „Isten nyakon fogja a szerencsét és odaküldi neki”. Törhetetlen remény és kitartás erényeit ajánlja Zrínyi. „Durabo! . . . Ad jobbat az Isten, megsárgul a kalász . . .”⁴ Sőt a kis szerencsétlenségeket egyenesen hasznosnak ítéli, mert mértékletességet és okosságot lehet tanulni belőlük. A szorongatott helyzetet, mint a nagy, merész és eredményes tettek forrását magasztalja, szerencsés „*occasio*”-ként, mert legjobb erőink kifejtésére kényszerít a „kénstelenség, a necessitas”, melynél „nincs ez világon hatalmasabb fegyver”.⁵ Ez a tétel, éppen úgy, mint Macchiavellinél, ugyancsak empirikus ismeret. Eleget tapasztalhatta élete folyamán. De Zrínyinél nem ad felmentést az erkölcsi törvények alól.

Az embernek tehát készen kell lenni jó és balszerencse fogadására egyaránt, s amikor megérkezik, okosan élni kell vele. A viselkedéstől függ a helyzet gyümölcse, mert bár nem teremthetjük meg magunk a kedvező körülményeket, s nélkülük minden szándékunk meddő, magukban, „más jószágos cselekedetek nélkül” ők sem elegendők, „nem vihetik véghez az ember sorsának nevését és előmenetelét”.⁶ Van egy tanulmánya — az ötödik *discursus* —, melyben szépen osztályozza az embertípusokat a szerencséjével szemben tanu-

¹ Hadtud. m. 81., 149., 90. és köv. ll.

² U. o. 201., 204—205., 208., 222., 215. ll.

³ U. o. 319. l. v. ö. 243—244. ll.

⁴ U. o. 254—5. ll. v. ö. 317., 297., 306—7. ll.

⁵ U. o. 315., 87., 199—200., 338. ll.

⁶ U. o. 248. 213. ll.

sítozott maguktartása szerint, s a *centuriák* egy sora — 30—37. — vizsgálja a kérdést. Ezekben a gondolatokban teljesen eltűnik a transzcendens háttér és az Isten-ember dualizmus a szerencse és az ember viszonyává szekularizálódik. Itt már a szerencse nem is merőben külső hatalom, hanem a dolgok alakulásában van adva. Legalább is Zrínyi utal arra, hogy az események előre láthatók, de türelmesen be kell várni a kedvező alkalom megérését, mert erőszakkal siettetni nem lehet. Ezalatt fel kell készülnünk, „alkalmatossá“ kell tennünk magunkat, hogy „mikor jelen vagy, az mi ismeretségünkbe jusson, és végtére mikor már megismertük, hogy megtarthassuk bátran és élhessünk vele“. Mert nincsen a szerencsének annyi hatalma, hogy az eszes ember számára bizonyos fokú autonómia fent ne maradjon s „aljos szű“-nek nevezi azt, aki teljességgel az ő hatalmára hagyja magát.

Mindenekelőtt az emberi lélek benső szabadságát állapítja meg, melyből az a feladat hárul rá, hogy nyugalmat jó- és balszerencse közt egyaránt megőrizze. Mert „bennünk áll minden időben, hogy mutathassuk az mi lelkünkől származott jókat bővebben, hogysem azokat a szerencse osztogatja“. Sőt, noha a szerencsét „nem járathatjuk a magunk akarattja szerint“, mégis ha megfelelően fel vagyunk készülve ésszel, „mesterséggel“, mint Zrínyi kifejti magát, „megkorrigálhatjuk“. A sikernek tehát két tényezője közül az egyik, a „mesterség“ hatalmunkban van, tartasuk azért azt mindig készen, hogy ha a kedvező alkalom eljön, élhessünk vele és szerencsénket is megkettőzzük ekként. Így azután közelfekvő Zrínyi véleménye, hogy a két túlzott álláspont, az egyoldalú fatalizmus és tiszta magabizás közül az utóbbi a hasznosabb, mert akik ebbe a tévedésbe esnek, legalább szakadatlanul szorgalmasan munkálkodnak, kedvezőtlen körülmények esetén megkettőződik buzgóságukat, mert a szerencsétlenség okát magukban látják, s bárha nem is érnek el esetleg sikert, annyit mindenesetre nyernek, hogy felkészültek lesznek s mikor a szerencse rájuk mosolyog, tudnak élni vele.

Az is természetes, hogy ebbe a gondolatkörbe logikusan, de meg a hadvezér élményeinek és a szenvedélyes egyéniség tüzeinek hatására belép a *hazárd* gondolata. A „szerencsétlenség“ — a sorsra, a forgandó szerencse kedvezésére bízása az előkészített sikernek, a kockázat, a kedvező véletlen számításbavétele, — gyakori szavajárása Zrínyinek. Számtalanszor magyaráz ezzel sikeres akciókat történeti szem-

lélődéseiben és nem győzi ajánlani a hadvezérnek.¹ De mindig csak előkészület után kockáztassunk. A szerencsére csak egy tizedrészt bízunk, ajánlja. Az önuralmat és óvatosságot a legkedvezőbb körülmények közt sem szabad elveszteni, a jószerencsében való elbizakodás a legnagyobb hibák sorába tartozik.² Ez a „hazardírozás“ nem merő kedvtelés, nem szenvedélyes játékoság, nem tisztán érzelmi eredetű, s ha nem is képzelhető kedélybeli arravalóság nélkül, mindig csak eszköz az értelem kezében. Ez az egész magatartás a szerencsével és szerencsétlenséggel szemben a vérénél fogva magabízó, szenvedélyes, de éles értelménél és tapasztalatai gazdagságánál fogva tárgyilagos és mértéktartó, s végül az élet forgadalmasságával szemben megedzett, a maga képességeivel és erőivel tisztában levő, azok felett uralkodó, harmonikus működésükben joggal bízó, de hatáskörük külső határainak is tudatában levő férfiút tárja elénk. Örökös résenlevés jellemzi, mely hideg és messzetekintő mérlegelésből, szakadatlan készülődésből, véghetetlen türelemből és mérsékletből ötvöződik össze, mely aztán tüzes, merész, villámgyors akciókban robban ki a helyzet megragadására és a siker kivívására, ezen akciókban nyomon űzi a jószerencsét, de a heves üldözésben és a siker mámorában sem veszíti el józanságát, sőt egyre fokozódó éberséggel tartja szemmel az események sodrában alakuló helyzetet, hogy minden pillanatban alkalmazkodhasson hozzá és azonnal megszüntesse az akciót és addigi eredményeit biztosítsa, mielőtt leküzdhetetlen akadályok tornyosulnak. Ezekre a tulajdonságokra oktat Zrínyi és ezek a tulajdonságok emelik a nagyságukhoz mérten szegényes eredmények ellenére is a legnagyobb politikusok és hadvezérek sorába.

Kora irodalma, ebben is Macchiavellitől tanulva, és a köznyelv is a „virtus“ kifejezésében foglalta össze a jeles tulajdonságokat. A szót a magyar nyelv „vitézség“-nek fordította abban a harcias időben. Zrínyi e két kifejezést használja váltakozva. De érdekes megfigyelní, hogyan kerül szembe saját belátása honfitársai közfelfogásával. A korabeli magyar vitézség-fogalomban, kritikai megjegyzéseiből kitetszőleg, vajmi szerény helyet foglalhatott el az eszélység, alig volt az egyéb, mint a „virtuskodás“ mai rossz értelme. Tehát nehezen fogadhatta el az erények summájaként ő, aki annyira el volt telve az értelem hatalmának és

¹ U. o. 87., 174., 199., 204—5., 208., 213., 299., 313., 221., 352. ll.

² U. o. 148., 152. ll.

szükségességének meggyőződésével, miután önmagában is fejlett volt az ész éles, hideg, szilárd és hajlékony ereje. A virtust és vitézséget nem tudta hát oly könnyen egyértelműnek venni. Maga bevallja kételyeit: „Én nem tudom miképen azt a szót magyarul nevezni: Virtus... Virtus a *vitézség*, virtus az *díhatatosság*, virtus az *okosság*, egyszerűen minden jót teszen a virtus”.¹ A katonai kiválóság eszerint csak egyike az erényeknek. Sőt tovább megy. A vitézséget nemcsak a mai jelentésében használja, mint személyes tulajdonságot, hanem a harcot és hadtudományt is érti alatta,² s természetesen meggyőződése, hogy „az egész mesterségek között, kiket az emberi társaság feltalált, legtündöklőbb, becsületesebb a vitézség”, de mikor a vitéz lelkialkatáról, s e hadművészet elveiről értekezik, jóformán minden értelmi és erkölcsi kiválóságot sorra vesz és ezek teljességét kívánja a „vitéz hadnagy”-tól, mert a vitézség „ex perfectione virtutis jön”, tehát a vitézség mint életforma nemcsak a vitézséget mint tulajdonságot kívánja, hanem más virtusokat is.³ Példányképéről, Mátyás királyról írva idézi Bonfinius jellemrajzát, hogy rámutathasson a király sok-sok jeles tulajdonságára, mert „nem csak egy lelki jószág teszi az embert fényessé. Nem is lehet oly virtus e világon, az ki csak maga felemelje és érdemessé tegye az embert, sokaknak kell ottan concurrálni.”⁴

A vitézség és virtus mellett gyakran használ még egy harmadik kifejezést, az „emberség”-et. E fogalom vonásai ugyanazok, mint a másik kettőé, erőteljes akciózítás, hősieség, elszántság, tántoríthatatlanság, önfeláldozás és körültekintő eszesség. Különösen nevezetes a szenvedélytelenség hangsúlyozása: „nem haraggal, nem bosszúsággal, hanem ésszel és emberséggel kell hadakozni”.⁵ Általában ez az emberideál nagyon is „tökéletes”. Nyomát sem lehet felfedezni benne gyengédebb és finomabb, melegebb és intimebb érzéseknek. Tudjuk, hogy nem voltak ezek sem idegenek Zrínyitől, de úgy látszik, ezeket csak olyan partmenti virágoknak tekintette, melyek maguktól megteremnek az *igazi*

¹ U. o. 298. l. Az erények jellemző háromságát én húztam alá.

² U. o. 156. l.: mesterséges vitézség: hadtudomány. V. ö. 359. l.

³ U. o. 195. s köv. ll. v. ö. 340. 293. ll.

⁴ U. o. 162—4. ll.

⁵ U. o. 249., 293., 158., 159. ll. Igen plasztikus a Zrínyiasz ötödik énekében Zrínyi buzdító beszéde várnépéhez. Ebben felsorolja a kívánt erényeket, hogy „mindenképen emberek s vitézek” legyenek.

élet zúgó folyama szélén, melyek sem nem használnak, sem nem ártanak, jelentéktelenek ennek a szempontjából, mert ez az igaz élet a történeti valóság, az „országos dolgok” világa, ahol nem egyéni kedvek forognak kockán, hanem „az emberi társaság” magas érdekei. Az ember magánélete egyszerűen közömbös volt számára, annak etikai feltételei nem jelentettek neki problémát. Humanitás-fogalmába ilyeneket nem vett fel. Az ő emberideálja a történeti hős, nagy eszmék reprezentánsa, aki az örökkévalóság színe előtt teljesíti hivatását.¹

Ha tipizálni akarunk, kéznél van a barokk humánus kategóriája. És Zrínyi hőse valóban jól beleillik századába.² De alakulhatott-e mássá a Zrínyiek és Frangepánok, a horvát bánok, hadakozó országnagyok ivadékának a fel fogása arról, milyennek kell lenni az embernek? Alakulhatott-e mássá azok közt az élmények között, melyek kitöltötték életét, s melyek meggyőzték afelől, hogy hazája korabeli állapotában semmi emberi erény nem lehet oly szükséges, hasznos és drága, mint a mélyen és messzelátó ész, a hősiesség, az önfeláldozó hűség, a tántoríthatatlan erő és szívós kitartás? Ezek érdeméért remélte, hitte az isteni kegyelmet. Mert ezen erényekből szerveződő személyiséget a vallásos hittel foglalta egybe.

Annál feltűnőbb, hogy a buzgó egyháziasságnak és pietizmusnak nyomát sem fedezhetjük fel a jezsuiták egykori növendékénél, a kor egyik legjelesebb vallásos époszáinak költőjénél, akihez tudomásunk szerint a nyugati felvilágosodás mozgalmának semmiféle kimutatható szikrája sem jutott el.³ A kegyességről századában egészen szokatlan szavakat hallunk tőle: „Az untalan szentegyházakról szent-egyházakra való járás, mischallás, gyónás, processiókkal való

¹ Jellemző az a mód, ahogy eltekint Mátyás király szerelmi élete felett (Hadtud. m. 183. l.), vagy ahogy versei előszavában szerelmi költészetéről ír.

² Felesleges tehát, mikor Király György renaissance vonásokat akar látni individualizmusán: Zrínyi és a renaissance. Nyugat, 1920. 550. s. köv. 11. Az individualizmus a barokk idején is tovább él, de jelleme egészen mássá válik: elveszti esztétikai színezetét és etikus hangúlyt nyer, harmónia helyett tragikus pátoszt, megszűnik önmagában-zártsága és a reprezentáció súlyát veszi magára. Tehát Zrínyi individualizmusa egészen barokk. Benső ellentmondásai is a barokk antitézisek. — A barokk hősről lásd különösen Weisbach i. m. 24. s. köv., 40. s. köv., valamint Müller i. m. 133. s. köv. 11., elvi általánosításaitól itt-ott óvakodnunk kell.

³ Talán azon a nyomon, hogy néhányszor él az „emberi társaság” kifejezéssel, találhatna valamit a forráskutatás.

kerülés, spitálok látogatása, untalan papokkal való s barátokkal társaság, emberek társaságától megvonás és a Szt. Atyák könyve olvasása, meg kell vallani, hogy nem nézhetjük másképen, hanem áhitatosságnak; de azt is nem tagadhatni ugyan, hogy ezek az áhitatosságok inkább illenek alacsonyabb rendű embereknek, hogysem királyoknak és nagy állapotú uraknak.“ Az ő vallásosságuk az ország derék kormányzásában fejeződjék ki. „Ezek az áhitatosságok inkább vannak ama melancholiai inclinatióból és az nagy dolgoktól való félelemből, hogysem isteni szeretetből és igaz buzgóságbul.“ Erőteljesen hangsúlyozza, hogy a klérus ne szóljon bele világi dolgokba és a vallásháborúk korszakában mélyen elítéli az erőszakos, véres térítést. Még a török elleni hadjárat ügyében is azt írja, abban az időben páratlan objektivitással, hogy „vannak más okok és méltók, kik kényszerítenek az török ellen, religion kívül is, fegyvert fogunk és mások ellen is, akik reánk tusakodnak, akár azok a mi hitünkön legyenek, akár ne; de csak csupán a religio titulus alatt reá menni valamely szomszédunkra vagy keresztyén fejedelemlre, nem hiszem, hogy sem Isten előtt volna ez az ok kedves, sem emberek előtt elegendő.“ Természetesen szó sincs róla, hogy ezt az igazi modern vallási türelem, a lelkiismereti szabadság elismerése és a történeti vallások relativitásának, tehát egyforma jogosságának tétele sugallaná. Pázmány Péter gyámfia szilárdan meg van győződve a katolikus keresztyénség abszolút igazságáról, s kívánja a pogányok és eretnekek megtérítését, de elítéli az erőszakot és csak szellemi eszközök használatát sürgeti.¹

Az ő vallásossága más természetű és nem a világról és a cselekvésről való lemondást kívánta tőle, hanem éppen ellenkezően, a mennél intenzívebb földi tevékenységet. Hangsúlyozzuk, hogy Zrínyi katolicizmusához szó sem férhet, éposza alap gondolata a másokért való közbenjárás, a megváltó mártírhálál,² lényeges katolikum, de mégis arra kell emlékeznie az embernek, hogy ugyanebben a korszakban fejlődött ki a világonbelőli aszkézis és a hivatás-etika protestáns gondolköre, s ez nagyon rokon Zrínyi aktív vallásosságával, mely a világi dolgok intézésében isteni feladatot

¹ Hadtud. m. 164—5., 153—4., 149—51. ll. Nem árt itt megjegyezni, hogy Tollius i. h. szerint egy Luther Márton és feleségét ábrázoló festményt is őrzött képtárában.

² A Zrínyiasz alap gondolata körüli vitát ilyen értelemben dönti el Prónai Antal: A Zrínyiasz fő gondolata. Irodalomtörténet 1912. 23. s. köv. ll.

lát. Egyébiránt ebben a korban fejlődik ki az Isten kegyelméből való uralkodás eszméje is. Zrínyi is Isten választottját látja az uralkodóban, kire ez az elhivatás súlyos köteleseégeket ró, de távolról sem aszketikus erények ápolását, hanem „nagy aktiókat”.¹ Mindez arra mutat, hogy olyan általános korlélektani szükséglettel állunk szemben, mely felbukkanhat másik körben is egy közös életet élő kultúrán belül, nemcsak abban, melyben sajátképen otthonos, melynek lényeges célja, fejlődési tendenciája éppen azt a szükségletet rendszeresen kielégíteni. A korszellem lényegét legjobban az ilyen határt nem ismerő szükségletek fejezik ki, s ezért lehet sokkal pontosabban megragadni feladatként, mint teljesítményeiben. Ilyen feladat volt a renaissance szekularizált világképének a transzcendens vonatkozásba emelése, melyet a hivatás-etika is megoldott, s melynek egyik példáját láthatjuk Zrínyi történetmetafizikájában.

Ez az elmélet nem valami ritka és eredeti filozófikum, de Zrínyi ezt a populáris bölcseséget sok komoly vívódással próbálta meg, s így egyéni átéléssel tette gondolatvilága elemévé. Hazájának korabeli állapota és az ő nagy életcélja motíválták kialakulását. A már elemzett második *discursus*-ból ez is világosan kitetszik.

Problémája a világ folyásában tapasztalható igazságtalanság, az, hogy „ennek a szerencsének lábához nem mindenkor vagyon kötve az Igazság és a szent szándékok”, Isten nem mindig akadályozza meg a gonoszok sikerét, „sokszor a pogány török meggyőzi a keresztyén seregeket” és hosszan sorolja fel a történet istentelen hódítóinak a példáit, kik „a világot, mint mennykőnek szelleti, megjárták”. A magyarázat a maga naiv bonyadalmasságában kielégíti mind a közvetlen valóság szemlélőjét, mint a hívő lelket és legfőképpen épségben tartja az individuum autonómiájában rejlő erkölcsi erőt, s így a didaktikus célzat sem vall kárt. „... az Isten nem mindenkor akar csudákat csinálni és nem bontja fel a dolgoknak rendit az emberek jámborsága miatt; és továbbá, valamint hogy szükséges a jámboroknak hiti erősítésére, hogy valaha az Isten jöjjön az ő oltalmokra: úgy illendő az ő rendelkezésének törvényéhez és uraságának megkönnyebbüléséhez, hogy engedjen a következő okoknak szabad folyást az magok tehetsége szerint, ez iránt, hogy az erősebb és hatalmasabb meggyőzze az erőtlenebbet és uralkodják rajta, hogy azok a kiknek több tudományok

¹ Hadtud. m. 141., 183., 151., 160., 165. ll.

és vitézségek vagyon, győzedelmesek legyenek magok ellen-ségén ; mert különben bizony ő kötelezné magát arra, hogy azoknak, a kiknek jó szándékjuk vagyon, bolondságokat behállózná és botlásokat helyére hozná. Mert ha csak a jámborság és ártatlanság volna ezen a világon szerencsés, számkivetve volna az okosság és emberi társaságbeli rend, erőszakot szenvedne a bölcsesség Istentől, az ki őtet rendelte, és hogy legyen megparancsolta.“ A reális immanens világrend kauzalitása, a világi erők szabad küzdelme — melyek közt most is az „okosságot“ tartja legtöbbre ! — és Isten transzcendens sorsirányítása talál ebben a teóriában kiegyeztetésre, természetesen nem filozófiailag érinthetetlen, de kialakítója személyi igényeinek mindenesetre megfelelő formában. „A dolgoknak rendi, a következő okoknak szabad folyása“, azaz a világon belőli okiség épségben marad és fogantyút kínál az aktív egyénnek, nem pusztá csodavárásra kárhoztatja. Hogy a nagy pogány hódítók, Attila vagy Timur-Lenk Istennek ostorai, az ő sikereik isteni büntetések a bűnös emberiségen, régi középkori örökség. Ezzel mintegy önértékűségül től, dicsőségük és érdemeik pozitív előjelétől fosztatnak meg és jelentőségük relatívvá, eszközivé válik ; a hatalmukat sinyló népek állanak a pozitív irányba, ők jelentik, az ő megbüntetésük, a célt. Ezt a magyarázatot használja Zrínyi is, hogy a „pogányoknak és más istenteleneknek előmeneteleket“ megértesse, de olyan módon alapozza meg a régi felfogást, mely az isteni csodatétel és a reális okiség meg egyéni akciószabadság kompromisszuma, s ez jelenti a haladást a multhoz képest, mint ahogy haladás a „dolgok rendinek“ hangsúlyozása a teodicea mellett.

A pogány győzelmek nem közvetlen isteni csodák, hanem okszerűen következnek be a keresztyén országok elerőtlenedésével. A birodalmak sorsának szemléletében igen határozott formában jelentkezik Zrínyinél is, mint a renaissance óta általában, egy naturális organisztikus szempont, mely a levés és veszés, a periódicitás törvényszerűségében fejeződik ki. „Nem mondhatni egy országot boldogtalannak, az ki sok időközön által és sokáig hervadhatatlanul állott virágjában és már alább kezdett szállani, mert ez a vége a világi dolgoknak...“ És Hamlet szavaira bukkanunk : „ez a világi törvény, hogy a ki benne született, annak halála is következék...“¹ A természetes kényszerűséggel bekövetkező hanyatlás elmélete a renaissance végén bukkan fel,

¹ Hadtud. m. 361. 74. ll.

a progresszió első nagy mámore után — mint Spengler a XIX. század korlátlan haladáshitére — és a barokk idején egyenesen a mulandóság, a halál patetikus kultuszává fejlődik ki.¹ A tételt már Macchiavelli is felállítja és *W. Rehm* hangsúlyozza, hogy ez a naturalisztikus felfogás a középkor természetfelettségével szemben a firenzei politikusnál nem egyszerűen Polybios gondolatának a felújítása, hanem a korabeli események szemléletéből nyert belátás.² Ugyanígy Zrínyinél. Elméletének tapasztalati forrásaira maga mutat rá, mikor Magyarország elhanyaglására utal, vagy arra, hogy a török birodalomnak attól kell tartania, hogy „a maga testének nagysága miatt szédelgést szenvedjen a feje”. Ez az élesszemű megfigyelés készíti annak a hangoztatására, hogy a legkedvezőbb pillanat a török elleni támadásra elérkezett. Elmélete szerint a fejlődés egy maximális ponton hanyatlásba megy át, a túlélrettség a romlás csiráját rejti magában. „... bizonyára azok az országok, a kik nagyok és rettenetesek, nem mindenkor állandósabbak... a birodalmak, a kik a magok hatalmának a virágjában vannak, nem messze vannak az eséstől és az magok veszedelmétől.” S naturalisztikus hasonlatot is sző be az érett gyümölcsről és az emberi szervezetről. De ezt a jelenséget reálisan meg is fejti. A gazdagsággal és a hatalommal a kényelem, elpuhultság, elbizakodottság, bujaság jár együtt, s „ebben a fatalis occasioban” „vetve találja az ágyat” az idegen hódító. A teodiceisztikus magyarázat nem marad azonban el: Isten az ő szándékát megsegíti és veszni hagyja a megromlott népet. Nem mintha a gonosztságot akarná igazolni, „magasztalni és elővinni”, hanem az erkölcstelenné vált birodalmat bünteti ilyen módon, s így egy önmagában jogtalan támadást az igazság sérelme nélkül szabadjára engedhet.

Ebből a fordulathból, az isteni hatalom közbevetéséből láthatjuk, hogy ez a felvillanó organisztikus szempont mindössze egy tapasztalati belátás lerögzítése, mely a barokk ember szemléletében meg sem állhat transzcendens magyarázat nélkül és semmi vonatkozása sincs a modern evolúciós történetiszemlélethez. A modern gondolkodás a tényből magából fejti ki a magyarázatot és jut a fejlődés, az organikus változás gondolatára. Zrínyi korában, Giambattista Vicoig

¹ L. hozzá F. Strich i. m. 29. l. Hübscher i. m. 528. s köv. II Flemming i. m. 439. l. Rendszeresen ismerteti W. Rehm: *Der Todesgedanke in der deutschen Dichtung vom Mittelalter bis zur Romantik* 1928.

² *Der Untergang Roms im abendländischen Denken*, 1930.

ilyenek nyomát sem látjuk.¹ A barokk szellemtől a fejlődés gondolata idegen. Hiába volt oly bővében a pedagógiai elméletnek, nem ismerte a jellem fejlesztésének a célját, a feladatot nem a benső *entelecheia* kialakításában, hanem külső forma, kész konvencionális alkat ráhuzásában látta. A történetben sem ismerte fel az önmagából való fejlődés tényét, hanem életét vagy egy kész és állandó szubsztancia akcióinak fogta fel, melyek folyamán az erőközpont nem változik és a mozzanatok mechanikus-kauzális viszony fűzi össze, vagy epizód-sorozatnak, melyet közvetlenül egy külső hatalom dobál össze.²

Esetleg a két felfogás elegyedik. Ez a Zrínyi esete is. Nála a kauzalitás elismerését is láttuk, de általában a transzcendenciától függenek az események, készen várnak abban a megvalósulásra, nem kifejlenek, mint ahogy époszában sem fejlődik voltaképpen a cselekmény, hanem előre el van határozva az égből.

A barokk hajlama a pusztulás és halál romantikájára azonban idegen Zrínyitől. Egész életműködése tettleges hitvallás a feltámadás, a megújulás lehetősége mellett, s történetfilozófiájának is ez a fő problémája. Miután a gonoszság esetenkénti győzedelmét megmagyarázta, azt veti fel, hogyan járhat szerencséivel és diadallal a leigázott népből támadott hős a körülmények változatlan kedvezőtlensége mellett is. Zrínyi legszemélyesebb kérdése volt ez bizonyára. Nem nyughatott bele, hogy a magyarság, mely ugyan bűnei miatt nyert büntetésként selymi a pogány török igáját, ebből az állapotból sohasem fog megszabadulni, hogy az ő nagy életevégya meddő marad a „dolgok

¹ Meinecke i. m. 151. l. Antonio Palazzónál — 1606-ban — véli felfedezni a modern historikus gondolkodásnak első felvillanását, amikor az a „raggione di stato“-ban valami személyfelettit, egy egy-séges és kontinuuusz élőlénynek az eszes lelkét érzi meg. Ez azonban alighanem csak perszonifikáció, amilyenre Shakespeare-nél is rámutat Meinecke az i. h.-n, s éppen ezáltal gyökeresen különbözik az objektív szellem képződményeit személytelennek, távolról sem a természeti organizmusok analógiájára képzelő modern történetfilozófiától. Perszonifikációt, „Staatsengel“ hitét az i. m. 171. lapján is találunk feljegyezve és Zrínyinél is olvashatunk „magyarországi gényusz“-ról. (Hadtud. m. 140. l.) A modern gondolat lényege éppen a benső, immánens fejlődés, minden perszonális transzcendencia közbenjötté nélkül.

² V. ö. Flemming i. m. 405., 413., 416—7., 432. ll. és Joël i. m. 389. s köv. ll. Cysarz i. m. 19. l. Hübscher i. m. 797. l.: a barokk mozgásképzete pergresszív, nem progresszív. Ezzel függ össze a barokk történetfelfogás panoramatikus volta is, melyre már Cysarz nyomán rámutattunk.

rendi“ folytán. Ez a hatalmas egyéniség tiltakozott a kauzális megkötöttségnek a tehetetlensége ellen és vitalitása megtalálta azt az optimista formát, melyben igazolva láthatta önmagát. A különös isteni kegyelemnek, a csodának a gondolata ez, ellátva racionális támasztékokkal, a teodicea és az immanens világrend kompromisszumaként, s az egész gondolatkör Isten választottja köré fonódik. Ezt a szerepet juttatja éposza hőséne is. Itt azonban valóban csak költészet, fikció, hiszen a szigeti mártir halála nem hozta nemzete megváltását, de az unoka bizonyára mély hittel hitte a maga elküldetését, mélyen érezte a felelősséget, hogy Isten tőle „elaluvásáért nemzete vérére ne kérje elől“, és bármennyi csalódást, optimizmusának bármennyi megpróbáltatását hozta rá a sors, hogy a végén is teljes brutalitással letörje, szilárdan meg volt győződve afelől, hogy mindennek ellenére is megvan a siker lehetősége.

„... mikor oztán választ valakit, hogy ez világnak vétkei ő általa meggyógyosolja, avagy valamely országnak nyomoruságát megjobbítsa : akkor bizonyára magára veszi annak gondját ; akkor ő talál neki okokat és alkalmosságokat, hogy nagy dolgok nyulásához szíves legyen, akkor ő önt az szívében bátorságot, elméjében értelmet, ő emeli fel az ő lelkének kívánságát, ő ad erőt és töredelmességet a véghez vitelhez, ő megtébolítja az ő ellenségét, és kézen fogva viszi a győzedelmekre és triumphusokra. Ez a szerencse és nem más...”

Tehát a csoda az, hogy a legreménytelenebb helyzetben is ad az Isten az ő választottjának *alkalmat*, melyben azután erejével, okosságával győzelemre viszi szándékát, a „dolgoknak rendi“ között is. Az alkalom, melyet immanens mivoltában fentebb láttunk az emberrel szemközt feltárulni, most itt különös transzcendens ragyogást nyer. És most érthetjük meg igazán Zrínyi jelmondatát, mely nemcsak egész életfilozófiájának, de életérzésének foglalta és a legmélyebb átéltségből forrt ki : csak a jószerencsét sóvárogja, könyörgi Istenétől, mert ez az égi kegy biztosítéka, saját küldetésébe vetett hitének hitelesítője. Az isteni kegy azonban érdemetlent sohasem ér. Csak aki-ben megvan a felemelkedés ereje és elszántsága, az számíthat rá. A „Faust“ chorus mysticus-ának énekére emlékezhetünk a fenti idézet folytatását olvasván, az égi hangokra a megváltásról, mely csak a tevékeny ember osztályrésze lehet. Ezért nem kíván Zrínyi egyebet a jószerencsén kívül, mert minden egyebet érez önmagában, — és vállal!

Ezzel individualizmusa is transzcendens magaslatra emelkedik. Az egyén értékét nem önmagában, pusztán individuális mivoltában látja, hanem egyénfeletti vonatkozásában: a nagy embert illet meg egyedül különös személyes méltóság, mert ő Isten küldötte e földön. Ő az az egyetlen, akinek érdemeiért Isten segíteni alászáll. Nagyságát és jelentőségét ez a küldetés adja és éppen ez emeli a sokaság fölé. A végén Zrínyi egész gondolatvilágának középpontjába ez a transzcendens vonatkozású individuum kerül, a gondviselés férfia, Isten bajnoka e földön, minden áhítozása és reménysége feléje irányul és misztikus mondatkört fűz alakja köré.¹ Ebben a gondolatkörben azután ismét felmerül a történetnek naturalisztikus szemlélete, mely itt az ő annyi benső ellentéttel vívódó nagy lelke egy csüggedt pillanatának kifejezője:

„De nem mindenik seculumban születik fenix, és sok száz esztendeig kell fáradozni a természetnek, meddig formálhat oly embert, a ki a világ s országok megbotránkozásának gyógyítója legyen s maga nemzetének megvilágosítója. Ilyen vala a mi jó Mátyás királyunk.... De mivel hogy a természet ezen az ő alkotmányán sokat fáradt, hihető, hogy meg is fáradt: mikor nyugszik meg másnak építésére, nem tudom. De legalább az mi időnkben inkább kívánható hogysem remélhető gondolat.“²

Joó Tibor.

¹ Hadtud. m. 181. l.

² U. o. 136. l. Egészen hasonló gondolatot vetett fel pár éve W. Pinder: *Das Problem der Generation in der Kunstgeschichte Europas*, 1927., mikor azt állapítja meg, hogy a nagy mesterek születése időről-időre egy pár évre halmozódik, s aztán hosszabb-rövidebb ideig pihen a természet.

Anjou-királyaink reformjai és a nápolyi viszonyok.

I. közlemény.

Újabban történettudósaink közül többen kétségbevonják, hogy az Anjou-királyainknak tulajdonított reformok egyike-másika — éppen a legfontosabbak — tényleg ezen királyainktól származtak volna. Viszont az Anjou-kor kutatói közül többen kifejezték véleményüket, hogy Anjou-királyaink Nápolyból hozták a reformok eszméjét. Kísérletet azonban nem látunk arra, hogy behatóan törekedtek volna foglalkozni a nápolyi viszonyokkal és összehasonlítva azokat a magyarországi reformokkal, legalább megközelítőleg meghatározták volna, mennyi volt az átvétel és mennyi nőtt ki önállóan magyar talajból. Igaz, hogy ez a munka széleskörű kutatást igényel, sok akadályba ütközik és nem is kíséri mindig megfelelő eredmény a kutató fáradságát. Tanulmányomban megkísérlem kimutatni, mennyiben van igazuk azoknak, kik régebbi korba viszik vissza az intézmények gyökereit és kísérletet teszek annak megállapítására, mennyiben voltak hatással a nápolyi intézmények a magyar reformok létrejövetelére.

*

VIII. Bonifác pápa tudtára adva Károly Róbertnek, a gyermekifjúnak, hogy neki ítélte Magyarország koronáját, felszólította, hogy dicséretesen dolgozzék a tönkrement ország érdekében, erényes kezdet mindig nagyobbra vigye és a bölcsesség legyen kísérője.¹ Károly Róbert megszívlelte az intelmet és némi ingadozás után egész uralkodása abban telt el, hogy a bomlófélben lévő országnak visszaadja a nyugalmat és korszerű reformokkal megerősítse, életképessé tegye. Ő rakta le alapjait Nagy Lajos Nagymagyarországnak.

¹ Theiner A. : Mon. Vat. H. I. I. k., 400. l., 636. sz.

1. Hadügy.

Elsősorban hatalmának támaszát, a hadsereget kellett rendbehozni. Ezen a téren lehetetlen állapotokat talált. A várbirtokok átmentek a magánosok kezébe, a királyi hadsereg teljesen felbomlóban volt, a magyar urak iparkodtak kivonni magukat a katonai kötelezettség teljesítése alól s királyaink már a XIII. században képtelenek voltak megfelelő haderővel fellépni a külső ellenség ellen. Az idegenből származó király előtt két út volt, hogy a hadseregben uralmának szilárd alapot teremtsen : vagy visszaveszi az elrabolt várbirtokokat vagy a nyugati hűbérrendszerhez fordul, melynek alapelve a jogok és kötelességek arányos megosztása. Az előbbivel már Árpád-királyaink is kísérleteztek, de sikertelenül, Károly Róbert is próbálkozott vele, de az ő kísérlete is hajótörést szenvedett.¹ A másodiknak viszont útjában állt a magyar közfelfogás, mely erősen közjogi irányával kizárta a magánjogi szerződésen alapuló hűbériséget. Ő mégis az utóbbi mellett foglalt állást, de iparkodott a közjogi álláspontot megegyeztetni a hűbérrendszer elveivel.

Az a kérdés, honnan vette át a hűbérrendszert? Ez az intézmény nyugaton a XIII. században már erős bomlásnak indult, az urak jogokat ismertek ugyan, de kötelességet teljesíteni nem akartak. A hűbériség ilyen formában nem lehetett csábító a konszolidációra törekvő királyra. A nyugattal szemben épen Nápolyban, Károly Róbert hazájában állott még szilárd alapokon a hűbérrendszer. Itt II. Frigyes vasenergiája, Anjou Károly kiméretlen erőszakossága útját vágta a feudális anarchiának és az urakat szigorú kötelességteljesítésre szorította.² A régi *ius Longobardorum* helyett, mely enyhébb volt, az új urak a szigorúbb *ius Francorum*ot honosították meg.

A feudálizmus lényege éppen a katonai kötelezettség teljesítésében gyökerezik, mely kötelezettség nem a személyhez, hanem a *birtokhoz* fűződik.³ Nápolyban az volt az elv, hogy a nemes személyes szolgálaton kívül minden 20 uncia jövedelem után egy jól felfegyverzett és felszerelt lovast köteles kiállítani. Megjegyzendő azonban, hogy a miles itt sem egyszerű fegyveres katonaként veendő, hanem hozzátartozik

¹ Fejér G.: Codex dipl. VIII. 3. 271. l.

² Pasquale del Giudice: La feudalità italiana nel dugento. Conferenze Dantesche. II. 1—27. l.

³ Constitutiones utriusque regni Siciliae. Ed. G. Sarayna. Lugduni. 1560. l. III. t. 38.

egy fegyvernök és két pajzshordó. A négy felfegyverzett egyén alkotott egy miles-t, s ezek mind lovon teljesítettek szolgálatot, mert a hűbéres sereg ereje a lovasságban volt. Ha a hűbérjövdelem nem ütötte meg a 20 unciát, kiszámították az értéket és így voltak negyed-, harmad-, kétharmad-hűbérek (*pars feudi*). Ha a hűbéres nem tudott személyesen hadbaszállni (betegség, zsenge kor stb eseteiben) vagy csak darabhűbére volt, váltságot (*adohamentum*) fizetett. Néha azonban a darab hűbér után megengedi a király a személyes szolgálatot, máskor egyenesen kiköti kisebb adománynál is, hogy annak fejében katonát kell kiállítani. Pl. II. Károly Druget Vilmos nejének, Izabellának, érdemeiért a nápolyi vámra és fondacora 12 uncia jövedelmet köt le, de ennek fejében egy lovas balistariust kell kiállítania.¹ A birtokadományozásnál a király mindig jelzi a birtok megbecsült értékét, illetőleg az évi jövedelmet és aszerint szabja meg a *servitium militare*-t. Ha valaki kötelességének nem tett eleget, *ipso facto* elesett az adománytól.²

Mikor a királynak pénzre volt szüksége, a *servitium* helyett annak pénzbeli értékét hajtotta be. II. Károly pl. elmondja egyik oklevelében, hogy a hűbértörök után *servitium* jár, melyet fegyveres szolgálattal vagy pénzben rónak le. Most, míg másként nem intézkedik, a hűbéreseket pénzben rójják le kötelezettségüket és minden hűbér után — nem mint eddig — 10 és fél uncia aranyat — hanem csak 6 unciát fizessenek a kúriának és ez alól nincsen kivétel.³ Máskor megint megparancsolja a *justiciarius*nak, hogy pénzben hajtsa be a *servitium*ot és pedig az *in capite* hűbéreseket birtokai után egy teljes *servitium* fejében 10 és fél unciát, akik másoktól birtokolják földeiket, azoktól csak 5 unciát és 7 és fél tarenust, „quia vassalos non habent, per quos subventio fiat eis.”⁴

¹ Reg. Ang. Nuovi. II. 20. (Nápolyi állami levéltár.) Az előbbire: Camera M.: *Annali delle due Sicilie*. I. k., 223. l.

² Pergamene della regia Zecca. VI. k., 703. l. (Nápolyi állami levéltár.) Úgyancsak elvesztette birtokát az örökös, ha a meghatározott idő alatt nem tette le a hűségesküet. Pl. Guillelmus de Raysono halála után „filius suus primogenitus, qui successit ei in hereditate, quam habet et tenet in provincia, non venit infra annum et diem post obitum ipsius patris sui iuxta consuetudinem Regni... ad prestandum fidelitatem nobis, (feudum) sententialiter extitit revocatum.” Pergamene delle regia Zecca. Vol. IV. 181.

³ Syllabus membranarum ad regiae Siculae archivum pertinentium. Neapoli. 1824—45. II. k., l. 99. j.

⁴ Reg. Ang. 73. vol. 107.

Előfordult az is, hogy a király a servitiumnak csak egy részét követelte. II. Károly pl. 1308-ban a servitium harmadrészét kívánta, úgyhogy akinek több justiciariusban vannak birtokai, ott teljesíti kötelezettségét, ahol birtokainak zöme van.¹ Van példa az általános hadkötelezettségre is. Róbert 1312 március 25-én kelt rendeletében Capitanatus justiciariusának meghagyja, hogy 18—55 éves korig mindenki fogjon fegyvert és, ha a szükség úgy kívánja, szálljon harcba az ellenséggel.²

A servitium alól a királyi család tagjai sincsenek felmentve. Mikor Mária, Durazzói Károly neje, megkapja nővérétől, Johannától 250 uncia arany értékben Trója városát, 12 és fél servitiumra kell magát köteleznie.³ Felmentés csak nagyon megokolt esetekben van, és különös kegyelemből történik. Így Johanna Johannes Logotetanak, ki teljesen megvakult, elengedte a servitiumot, illetőleg az adohamentumot. (1343.)⁴ Ugyancsak Johanna adott felmentést Druget Vilmos özvegyének, Erzsébet királynéra való tekintetből

¹ „Unusquisque baro, miles et feudatarius alius justiciariatuum singulorum tertiam partem servitii, ad quod curie nostre tenetur, tam in hominibus, quam in equis sufficienter et decenter armatis paratam indiesinenter et continue teneat ac munitam. Ideo quod si comes, baro, miles aut feudatarius habeat in diversis justiciariatibus feuda sua, prefatam partem tertiam dicti feudalis servitii munitam jugiter et paratam modo predicto in illo justiciariatu teneat, in quo maiorem partem illorum habere dinoscitur.“ Reg. Ang. vol. 190. p. 2.

² „ut inducat (iusticiarius) homines 18 annorum usque ad 55 sibi adquirere arma peculiariter memorata atque ad defensionem, si opus fuerit, contra hostium aggressum paratos esse.“ Archivio della Regia Zecca. Vol. 40.

³ Hasonlóképpen Durazzói Károly 1000 uncia jövedelmű birtok után 50 katonát köteles kiállítani, „ad quod servitium dictus dux in nostra presentia constitutus et dictis suis heredibus se voluntarie obligavit“. Reg. Ang. vol. 338. p. 19. — Aki a servitiumot bármi okból elmulasztotta, azon behajtották az adohamentumot. Pl. II. Károly elmondja, hogy a magister rationalisok előtt megjelent Thomas de Ortona „statutus per nos super recipienda et expendenda pecunia pheudalis servitii presentis anni none Ind. a quibusdam baronibus et pheudatariis justiciarius Terre Laboris et Comitatus Molisii, qui personaliter armis et equis decenter munitis non venerunt coram nobis nec monstram fecerunt pro bonis pheudalibus que tenent, prout eis injunctum extitit, nec personaliter servierunt pro eisdem, quaternum unum de introitu et exitu predictae pecunie predictis magistris racionalibus assignavit.“ Reg. Ang. vol. 72. p. 117.

⁴ Pergamene della regia Zecca. vol. 43. Mint érdekességet jegyzem itt meg, hogy a rokkantellátásra is találunk példát Nápolyban. Pl. II. Károly rendelete értelmében „Guillelmo Pisano in nostris servitiis mutilato conceduntur grana auri sex per diem super baiulatum Venusii. Repertorium Vincenti-Sicolae.“ Vol. III. 324. — (Nápolyi áll. levéltár.)

és az özvegy érdemeiért.¹ A jogszokás az volt, hogyha valaki birtokot kapott, vagy királyi engedéllyel birtokot vásárolt, be kellett ezt vétetni a kamarai registrumba (*liber donationum*), s ennek alapján vetették ki rá a *servitiumot* és hadrakelés esetén azt a *registrum* alapján számon is kérték.² Sőt időnként újra megbecsülték a birtok értékét. Pl. I. Károly parancsot adott minden egyes *justiciarius*nak, „*quod inquirat de valore cuiuslibet feudi terrarum baronum latinorum existentis in iurisdictione sua*.”³

A király hadbaszállás előtt, de más alkalommal is, mustrát tartott, melyen a hűbéresek és katonáik tartoztak „*armis et equis decenter muniti*”, vagyis lovon és tisztességes fegyverzettel megjelenni, különben hűbéreiket vesztették (*sub pena destitutionis eorum bonorum feudalium*). Van rá eset, hogy a hadbahívó parancsban fel vannak sorolva névleg is a hűbéresek, sőt az is jelezve van, ki mennyi *servitiumra* van kötelezve.⁴

A fegyverzet teljes páncélzat a lovas és a ló számára; támadó fegyverek: a kard, tőr és lándzsa. Nemcsak a lovag, hanem a pajzhordó fegyverzete is meg van határozva.⁵ Akinek nincs egész feuduma, köteles rögtön megfizetni a váltságot, hogy „azon a pénzen más jó és a mi szolgálatunkra hasznos katonák fogadtassanak zsoldba.”⁶ A kiskorú és az özvegy természetesen fel vannak mentve a hadiszolgálat alól, de szintén adohamentumot fizetnek s arról nyugtát

¹ Anjou-kori Dipl. Eml. II. k., 40—41. l., 38. sz.

² Pl. Goffredo, Squillace grófja és admirális megnyerte Róbert király hozzájárulását egy birtokvételhez, de azon feltétel alatt, „*ut infra mensem unum... presentes nostri assensus et confirmationis litteras in quaternionibus nostre camere penes... thesaurarios nostros transcribi et annotari faciat, ut tempore, quo in regno precipitur militare servitium, eundem ammiratum et dictos suos heredes tamquam novos dicti feudi possessores et dominos prescriptique servitii debitores manualiter et habiliter reperiri contingat*.” Pergamene etc. vol. 43. Lásd még Durrieu: *Etudes sur la dynastie Angevine de Naples. Mélanges d'archéologie et histoire*. 1886. VI. fasc. 3—4. A *liber donationum* csonkán maradt fenn.

³ Ex fasciculo 10. (Nápolyi levéltár.)

⁴ Camera: *Annali*. II. k., 298—300. l. II. Károly 1294-ben felszólítja a *justiciarius*t, hogy a bárókat gyűjtse össze „*ad faciendam mostram pro servitio prestando*.” De Lellis: *Notamenta*. IV. 16. (Nápolyi áll. levéltár.) A bárók külföldi útjára is kötelesek voltak elkísérni a királyt. 1304-i rendelet meghagyja a *justiciarius*oknak, hogy mindenik „*submoneat barones et feudatarios, quod veniant parati ad concomitandum nos ad Romanam curiam*”. Reg. Ang v. 138.

⁵ Camera: *Annali*. II. 81.

⁶ Pergamene etc. IV. k. 252.

kapnak.¹ Aki nem fizette meg a váltságdíjat, azt megfosztották birtokától.²

A hadijutalék kiállítására kötelezettek lajstromából megállapíthatjuk a nápolyi nemesség tagozódását is. Első helyen állanak a hercegek. Az Anjouk korában hercegi méltóságot csak a királyi család tagjai viseltek. A királyi hercegeken kívül a korona fővazallusai, az in capite feudatariusok a conti (grófok) voltak, kiknek birtokuk egy részét baronatusokra kellett osztaniok s a nekik alárendelt bárók voltak a feudatarii secundum quid. A bárók között találjuk a zászlósurakat (banderesi, bandueri), kik zászlajuk alatt legalább 50 fegyverest vezettek a harcba. A bárók után következtek a milesek s azután más servitium militare-ra kötelezettek. A báróknak legalább 20 uncia arany jövedelemmel kellett rendelkezniök, a kisebb jövedelmű nemesek csak egyszerűen feudatariusok. Az urak arra törekedtek, hogy minél több zászló viselje a címerüket s ezért a kötelezőnél nagyobb számú fegyverest is állítottak, sőt volt olyan úr, aki fejedelemhez illő sereggel jelent meg a mustrán.³

Károly Róbert ezt a szervezetet vette mintául, mely Nápolyban annyira bevált, a megvalósításban azonban a helyi viszonyokhoz kellett alkalmazkodnia. Így például ő is megkövetelte a személyes szolgálat mellett a katonák kiállítását, de ezt nem fektethette a birtok jövedelmére, mert hazánk gazdasági tekintetben messze elmaradt Nápoly mögött. Ott meg volt szervezve a gabonakivitel, erős kereskedelmi tendencia volt észlelhető s így a birtoknak biztosítva volt a jövedelmezősége s mind erősebben lépett előtérbe a pénzgazdaság. Magyarország ezt a gazdasági fokot csak századok múlva érte el. Ehhez járul az intézménynek a magyar felfogással annyira ellenkező magánjogi jellege. Ezért a

¹ „Qui omnes supradicti feudatarii apodixam accipiunt de adohamento soluto pro quolibet castro eorum.“ Ex fasciculo 67. Lásd még C. De Lellis: I sunti del registro 1271 A di Carlo I d'Angio. Caserta. 1893. 48. l. (890. sz.) és 49. l. (894. sz.)

² I. Károly megparancsolja a justiciariusnak, „quod procedat ad destitutionem baronum et feudatiorum pupillorum, mulierum et impotentum, que contumacia non solverunt adohamentum“. Ex fasc. 2.

³ A hadügyre l. Villani G. VIII. 55., 4. és IX. 36. 2. —G. Giudice: Una legge suntuaria inedita del 1290. Napoli, 1887. 134—135. l. —Minieri Riccio: Genealogia di Carlo II. d' Angiò. Arch. stor. Nap. VIII. 213. l. és N. Vincenzio: Servizio militare de baroni in tempo di guerra. — Capasso B.: Sul catalogo dei feudi e feudatari delle provincie Napoletane. Atti della reale Accad. di Archeologia. 1870. IV. 50—52. l.

királynak nagy tapintattal kellett eljárnia, hogy maga ellen ne ingerelje a nemességet. Ezek az okok tartották vissza Anjou-királyainkat a szigorúbb eszközök alkalmazásától és ezért alapította Károly Róbert törvényes rendelkezések helyett a magyar áldozatkészségére és büszkeségére rendszerét. Természetesen ezt ő is csak átmeneti állapotnak tekinthette, melyet utódai voltak hivatva továbbfejleszteni és amikor már gyökeret ver az intézmény, azt törvényes alapra fektetni, miként meg is történt.

Károly Róbert a nagybirtokú nemesség áldozatkészségét igyekezett fokozni. E célból általánossá tette nálunk is a címert, melyet az úr zászlajára tétethetett és megengedte, hogy aki 50 katonát vezet a harcba, csapatát saját zászlaja alatt vezethesse. Az eredmény ugyanaz, mint Nápolyban. A gazdag urak, részint, hogy a király tetszését kiérdemeljék, részint hogy gazdagságukat fitogtassák, az áldozatkészségben egymást iparkodtak felülmúlni. Így megtörtént, hogy egyesek erejükön felül is megterhelték magukat, mint pl. Nagymartoni Nykkul, aki a király szolgálatában annyira eladósdott, hogy Izrael pozsonyi zsidótól volt kénytelen 70 talentumot kölcsönözni s rokonainak, kik lefizették adósságát, az oklevélben jelzett birtokok felét zálogba lekötötte. Hasonlóképpen panaszkodik Keszei Miklós kalocsai érsek is, a fermói püspökhöz intézett levelében, hogy a hadiköltségek fedezésére el kellett adnia ékszereit (1357).¹

Az úrnak, ki saját zászlaja alatt vezette csapatát, nálunk is zászlósúr (dominus banderiatius) a neve, csapata pedig zászlóalj (banderium). Banderium vagy banderia a barbár latinban vexillum jelentésű volt, ebből lett az olasz bandiera, mely a zászlót és átvitt értelemben a zászlóhoz tartozó csapatot jelentette.² Innen nyerte az egész hadrendszer a *banderialis* hadrendszer nevet.

Nagy Lajos korában a hadjutalék terén már bizonyos szokás alakult ki, mert a jól értesült Villani Máté, ki adatait lehetőleg magyaroktól szerezte be, azt mondja, hogy „ősi szokások szabják meg a lovasok számát, kikkel minden báró vagy község szolgálja királyát, mikor hadba megy vagy háborút indít, úgyhogy mindenki tudja a számot és a szol-

¹ Fejér: Codex dipl. IX. 2218. l. — Pór A.: A négy Miklós. Századok. 1902. 727. l.

² L. Piringer M.: Ungers Banderien etc. L. Th. 218. és köv. l. Wien. 1810. és Jankovics N.: Ueber die Abstammung des Namens Banderium. Hormayrs Archiv. 1824. (XV.)

gálat idejét illetőleg, mi a tennivalója“.¹ Zsigmond bizonyára a szokást foglalta törvénybe, mikor kimondotta, hogy a nemesek maguk személyesen megjelenvén, „uradalmaik mennyiségéhez képest állítsanak ki katonákat“.² V. László pedig a prelátusoktól megköveteli, hogy „iuxta quantitatem proventuum“, tehát jövedelmük arányában tartoznak hadi szolgálatot teljesíteni.³ Íme tehát, nyomon követhetjük törvényekben is a banderialis hadrendszer fejlődését, míg elérkezik a nápolyi magaslatra.

Nagy Lajos atyjánál energikusabban lép fel. Mikor a király László havaselvi vajda ellen indul, Ung megyéhez intézett hadparancsában elrendeli, hogy 1365. év Szent Mátyás napján a hadi kötelezett egyházi személyek, comesek, bárók, várnagyok, nemesek és bármely állású egyének, kik régtől fogva hadiszolgálattal tartoznak, Temesváron megjelenjenek „equis, armis et aliis exercitus necessariis“. Ha valaki valami hamis ürüggyel elmarad, az ispán és szolgabírák kötelesek híven, kedvezés nélkül, hivatalvesztés terhe alatt bejelenteni a királynak, aki meghatározza, „milyen büntetés jár oly nagy makacsságért“.⁴

Feltételezzük, hogy a hadbaindulás előtt mustrát is tartott a király s ez alkalommal ellenőrizték — miként Nagy Lajos fentebb említett parancsából kitűnik —, hogy megjelentek-e mind a hadikötelezettek; talán már ekkor lajstromot is készítettek az ellenőrzés megkönnyítésére, miként azt Nápolyban láttuk és miként Zsigmond 1435-i törvénye elrendeli (6. art.). Bizonyára ellenőrizték a felszerelést is. A fegyverzet az uraknál lovagi volt, a közkatonáknál a főfegyver még mindig az íjj, személyük védelmére azonban hosszú kard szolgált. Páncél helyett többszörös bőrzekét viseltek, sisakja csak kevés vitéznek volt.⁵ Később valószínűleg elhanyagolták a mustrát s ezért panaszkodik Zsigmond, hogy a katonák egy része furkósbottal felfegyverezve jelenik meg a harctéren és az 1435-i törvényben, miként Nagy Lajos, ő is megköveteli, hogy a katonák illően felfegyverkezve jelenjenek meg a hadbainduláskor. (1435., 3. art.) A lándzsa,

¹ Villani M.: VI. 54.

² 1435. 1. dec., 2. art.

³ 1454. 3. art.

⁴ Wenzel G.: Okmányi kalászat. M. Tört. Tár. II. k. (1856). 7. 1. — Lásd még Nagy Lajosnak az erdélyi nemességhez intézett hadbahívó parancsát (1367). Teleki oklevéltár I. k., 158—59. l. (114. sz.) V. ö. Zsigmond 1435. I. 7. art.-al.

⁵ Villani M.: VI. 54.

mint hadiegység, szintén előfordul Zsigmond 1435-i honvédelmi tervezetében.¹ V. László idejében pedig a törvény kimondja, hogy a prelátságok „cum ipsorum banderiis ac numero lancearum exercituare tenentur“. (1454., 3. art.) Előfordul nálunk is, miként Nápolyban a megváltás, de rendszeren községeknek is miként Hóman kimutatja, már a XIII. században is volt hadmentességi illeték.² A helyettesítésre a gyakorlatban nincs adatunk, de Zsigmond 1433-i szabályzata erről is beszél.³

Ismétlem, Zsigmondra azért hivatkozom több ízben is, mert neki a Nagy Lajost követő zavaros időkben tönkrement hadügyet újra kellett szerveznie, amit — nézetem szerint — úgy hajtott végre, hogy a Nagy Lajos-korabeli szokást törvényes alapra helyezte.

A nápolyi viszonyok és királyaink rendelkezéseinek összevetése arról győz meg bennünket, hogy az új magyar hadrendszer utánpótlása a nápolyinak, de nem szolgai utánpótlás. Éppen abban áll királyaink nagysága, hogy felismerve a reformok szükséges voltát, nem hajszolták keresztül a magyarokra annyira idegen intézményt máról holnapra és tűzzel-vassal, hanem szem előtt tartották a zökkenés nélküli átmenetet. Mikor már „ősi szokásnak“ tűnt fel az új institúció, akkor mentek egy-egy lépéssel tovább. Ezzel szemben történet- és jogtudósaink közül többen kétségbe vonják, hogy a banderális szervezet az Anjouk nevéhez fűződik, mert szerintük, ez az intézmény megvolt már az Árpádok korában. Így Bartal György hivatkozik Kézai Simonra és IV. Béla okleveleire, hol a banderium szó már zászlóalj értelemben fordul elő. (Comment. T. I. §. 166.361. p.) Ezen az alapon kimondja, hogy „institutum certe initiis Hungarorum coevum est“. Hasonlóképpen nyilatkozik Erdélyi László. Szerinte „Kézai krónikájában 1282 táján oly réginek tűnik fel a bandériumos hadrendszer, hogy az ország társadalmi viszonyait és szokásait a maga korában jól ismerő királyi íródeák... a bandériumokat Attila korába... képzelettel visszahelyezte.“ Ezt ugyan anachronizmusnak tartja, de a banderális hadrendszer kezdetét 1217 tájára helyezi. Korábban — sze-

¹ Kőszeghy S.: Zsigmond király két honvédelmi szabályzata. Hadtört. Közl. 1892 (XII.) 595. l.

² Hóman B.: A magyar királyság pénzügyei és gazdasági politikája Károly Róbert korában. Budapest, 1921. 20. l. — A megyes- és schádi székeket Károly Róbert 400 márka finom ezüst évi díj fejében felmentette a katonáskodástól. Fejér. VIII. 2160—62. l.

³ Kőszeghy idézett cikke. 595. l.

rinte — nem lehetett banderiális hadrendszer, mert Anonymus még vexillumot emleget és nem banderiumot.¹

Kétségtelenül van igazság azok állításában, akik a banderiális hadrendszer nyomait már az Árpádok korában megtalálják. És ez a viszonyokból fejlődött, nem is volt szükség külső hatásra, bár ennek nyomait is felfedezhetjük. A magánfegyveres erő keletkezését visszavihetjük arra a korra, mikor a törzsi és nemzetiösszetartozás érzetének gyengülésével a magánbirtok jelentőségre emelkedik. A központi hatalom ugyanis még erős kezű királyok idejében sem tudta teljes mértékben biztosítani a jogbiztonságot, annál kevésbbé tudták megvédeni a gyenge királyok az egyén birtokát. Ehhez járultak már a XI. századtól kezdve a trón- és testvérviszályok, melyek szintén lehetetlenné tették a belső rend biztosítását és tág teret engedtek a hatalmaskodásnak. Hiszen még a XII. század vége felé is megtörténik, hogy egy-egy úr egész falut elrabol mindenestől. Természetes, hogy ilyen viszonyok között a birtokos úrnak kellett gondoskodnia birtoka és jobbágysai védelméről és e célból fegyveres erőt tartott. Elősegítette a magán fegyveres erő kifejlődését a familia kialakulása.² Míg a magán fegyveres erő a korviszonyokból fejlődik ki, Kálmán rendelkezése már külső hatásra mutat és tényleg a banderiális szervezet alapjait foglalja magában. Kálmán átgondolt programmal lépett a trónra s programjában elsőrendű szerepet játszott nagybátyja hódításának kitolása, vagyis Dalmácia megszerzése. A tengerpart uralmának Velencével szemben való biztosítása sugalmazta a délitáliai normanokkal való szövetséget. Kétségtelen, hogy Kálmán mindjárt trónralépte után felvette az összeköttetést a normannokkal, s menyasszonya már 1097

¹ Erdélyi cikkében idézett részt l. : Klebelsberg-Emlékkönyv 252—53. l. — A magyar hadügyre vonatkozó munkák : Horváth M. : A magyar honvédelem tört. vázlata. Kisebb tört. munkái. I. k. 170. s köv. II. Pest, 1868. — Bárczay O. : A hadügy fejlődésének története. II. k., 470. s köv. II. Ezek közismert adatokat tartalmaznak. Perger János cikke : Egy két szó a Banderiumról (Tud. Gyűjtemény. 1831. V. k., 54—64 l.) teljesen értéktelen. Meynert szerint (Das Kriegswesen der Ungarn. Wien. 1876) már Szent István meghonosította a banderiális hadrendszert. Ő a magyar viszonyokat teljesen félreismeri. Éppenígy Ivánka : Die ungarische Armee. Wien, 1868. — Értékes megjegyzések találhatók Fesslernél : Die Geschichte der Ungarn und ihrer Landsassen. Leipzig, 1816. III. k., 647—50. l. és Bartalnál : Commentariorum . . . libri XV. T. I. Posenii, 1847. Lásd a De re militari c. fejezetet 347. s köv. lapokon.

² L. Szekfű Gy. : Serviensek és familiárisok. Ért. a történettud. köréből. XXXIII. k., 3. sz. Budapest, 1912.

tavasza Magyarországra indult. Nagy királyunk bizonyára innen értesült az urak hadi kötelezettségéről és imperialisztikus törekvéseibe belevágott a hűbéres kötelezettség meghonosítása hadserege erősítésére. Ő azonban csak az első lépést teszi meg, az ispánokat kötelezi, hogy jövedelmük arányában bocsássák magánfamiliájuk egy részét a király szolgálatára. (1. k. 40. §.) Utódai nem fejlesztették tovább ezt a hűbéres jellegű intézményt, amiben kétségtelenül nagy része volt a XII. század zavaros viszonyainak, mikor az urak jóakarata utalt uralkodók nem akartak újabb terhet rakni párthíveik vállára. Így tovább fejlődött a magánfamilia, anélkül, hogy a király fel tudta volna az ország javára használni. A donacionális rendszer kifejlődésével azonban mind gyakrabban megtörtént, hogy egyes urak az adomány fejében hálából, vagy újabb adomány reményében, egyes esetekben őszinte ragaszkodásuk eredményeként, vagy a külföldi megadományozottak és ispánok példájára „honestā et armata familia“-val jelentek meg a király táborában. Ez azonban kötelességgé nem lett az Árpád-korban. Amíg előfordul — miként Szekfű is hivatkozik rá¹ —, hogy az úr familiarisait kötelezi, hogy őt a király táborába kövessék, maguk a királyok mindig csak a nemes személyes kötelezettségéről beszélnek. Nem valószínű, hogy éppen II. Endre gondolt volna a banderális hadrendszer felállítására.²

Térjünk most vissza Bartal és Erdélyi László látszólag súlyos bizonyítékaira. Bartal hivatkozik több forrásra, melyekben a banderium-névvel „copias indicant“. Így Kézai kifejezésében „capitaneo Hungaro et regis Hungariae bannerio ibidem cum Venetis derelictis“, a bannerium-ot zászlóaljnak értelmezi. Ezzel szemben Szabó Károly az említett részt így fordítja: „magyar kapitányt és a magyar király zászlaját ott hagyván a velenceiekkel“. (76. l.) Aki ismeri a középkor viszonyait, tisztában van vele, hogy nem a királyi zászlóalj hátrahagyása volt a fontos, hanem a királyi zászlóé, amely a király személyét jelképezte. Hasonló a helyzet IV. Béla okleveleivel is. Az egyik oklevélben három vitézi ifjúról van szó, kik „ut fortes athletae cum triginta octo pugnatoribus fortissimis, fratribus et consanguineis suis fulciti, optimo militari apparatu, a nobis non postulati, nec stipendiario salario appreciati“ etc. Itt egy család összefogásáról lehet szó vagy szabadon értelmezve familiáról, de semmi

¹ I. h. 29. l.

² L. Hóman B.: Magyar történet. II. k., 62. l.

esetre sem banderiumról. A másik oklevél kitétele: „sub banderium regium comparere parati sunt“, csak zászlót jelenthet és nem zászlóaljat.¹

Ezekben tulajdonképen Erdélyi László okoskodására is megfelelttem. Ő a banderium-bannerium szó használatából következtet a banderiális hadrendszer létezésére, ez azonban téves. A banderium szó használata semmi mást nem mutat, minthogy ez a szó már a zászló jelzésére elterjedt, ami királyaink, s főleg Kún László német és szicíliai kapcsolatai mellett éppen nem csodálható. Kézai különben felváltva használja a banneriumot (német Banner!) a vexillummal. Pl. miként Erdélyi is megjegyzi Attilánál, a zászlót banneriumnak nevezi (l. l. 11. c.), míg a magyarokról azt mondja: „egressi ergo vexillis erectis“ etc. (11. l. 1. c.), amiből következik, hogy nem akar a bannerium-nak semmi speciális jelentőséget tulajdonítani.² Rá kell itt mutatnom Rogerius néhány helyére is, melyek szintén állításom megerősítésére szolgálnak. A tatárveszedelem alkalmával — szerinte — a király közhírré teszi, „quod tam nobiles, quam qui servientes regis dicuntur, quam castrenses et pertinentes ad castra superius nominata se ad exercitum praepararent“ etc. Itt tehát szó sincs banderiumokról, pedig a király el-sorolja, hogy kik kötelesek harcba szállni. De menjünk tovább. A király összehívta Budára főpapjait, országnagyjait, s tanácskozott velük az ország védelméről „monens et hortans eos saepius, quod quilibet haberet suos *stipendiarios* milites praeparatos“. Majd a tatárok megjelenésének hírére elbocsátja főpapjait és báróit, „praecipiens eis firmiter et districte, ut quilibet aggregata sibi militia *iuxta posse*, redire ad ipsum etc“. Lehetetlen itt bizonyos fokozást észre nem venni. Először a király fegyverbe szólítja azokat, akiknek kötelességük harcolni, azután buzdította főurait a veszély közeledtével, hogy zsoldosaikat is hozzák el, mikor pedig a hírnök beszámol a tatárok erejéről és a nádor csapatának veszedelméről, a *megrémtől* király megparancsolja az uraknak hogy minden katonáskodásra alkalmas emberüket gyűjtsék maguk köré és fegyverezzék fel. Érdekes azonban, hogy II. Frigyes egykori alattvalója nem lát itt hűbéres jellegű sereget, csak zsoldosokat, ami bizonyosság állításunk mellett,

¹ Az idézett okleveleket l. Fejér: Codex dipl. IV. 2. p. 411. és 524.

² Mathias Florianus: Fontes domestici. Vol. II. — Du Cange-nál a következőket találjuk: Bandum-vexillum, signum militare. Banderium-bandum.

hogy itt banderiális rendszer nem volt, habár a nagyuraknak voltak *zsoldosaik*.¹

Végül, ha már az Árpádok korában lett volna banderiális szervezet, nem értenők meg, miért nem törekedtek királyaink törvénybe foglalni, mikor látták, hogy a nemesség iparkodik kivonni magát a kötelességteljesítés alól és nem volt meg a személyes tekintélyük, hogy őket kötelességteljesítésre szorítsák. Hasonlóképpen érthetetlen volna a sok haszontalan erőfeszítés a várbirtokok visszavételére, holott itt az egyik főindítók a bomladozó várrendszer lábraállítása. Különösen nem értenők meg Károly Róbert e nemű törekvését, ha ő itt találta volna már az előtte ismeretes banderiális hadrendszert. Ezen okok alapján meg kell ismételnem már hangoztatott felfogásomat. Magyarországon természetes fejlődés alapján és részben idegen hatásra is — hiszen a hűbéri Európa közepén, hazánk nem zárkozhatott el a hűbéres elemek behatolásától — már az Árpádok alatt kifejlődtek a banderiális hadrendszer alapjai, de magának az intézménynek megvalósítása Károly Róbert nevéhez fűződik. Ő fejlesztette ki nápolyi mintára s először az urak buzgalmára bízta a csapatok kiállítását, később talán már bizonyos mértékben szabályozta is. A teljes kifejlődés Nagy Lajos érdeme. A kötelezettség talán nagyobb volt, mint később, mikor Zsigmond törvénybe foglalta a rendszert. Erre enged legalább következtetni az oklevél, melyet Szekfű idéz, s melyben Garai Miklós nádor hadbaszállási parancsa szerint az úr köteles „cum omnibus gentibus et familiaribus suis“ megjelenni.²

2. Gazdasági reformok.

Gazdasági téren a dolog természeténél fogva nem beszélhetünk olyan arányú átvételről, mint hadügyi téren. A klíma, talajviszonyok, a nép hajlama és nem utolsó sorban a környezet mintegy megszabják a fejlődés irányát és ezen a téren a szolgálai utánzás katasztrófális lehet. Azért itt Károly Róbertnél csak arra a kiváló gazdasági érzékre mutathatunk rá, melyet őseitől örökölt, munkatársainál pedig helyenkint felcsillanni látjuk a nápolyi gazdasági politika vezérgondolatait, melyeket a magyar viszonyoknak megfelelően alkalmaztak.

Mikor Anjou Károly Nápoly trónjára került, hasonló

¹ Mathias Florianus: Fontes dom. IV. C. 14., 15., 16.

² Közli Szekfű a losonci Bánffy-család levéltárából. Serviensek stb. 52. 1.

viszonyokat talált, mint dédunokája Magyarországon. II. Frigyes erős, konszolidált államot hagyott utódaira, az anarchikus viszonyok között azonban a termelési rend is felbomlott, a közbiztonság megszűnt, a külföldi tőke kivonult és az ország gazdaságilag tönkrement. Károly imperialisztikus politikát akart folytatni, ehhez nagy és biztos jövedelemre volt szüksége, azért ritka energiával és bámulatossággal volt szükség, azért ritka energiával és bámulatossággal volt szükség, azért ritka energiával és bámulatossággal volt szükség, sőt mondhatjuk, üzleti érzékkel iparkodott országát helyreállítani. Mivel Nápoly elsősorban őstermelő ország volt, védelmébe vette a parasztot, fokozta a termelést és megszervezte a kivitelt. Azonkívül a külföldi államokkal kereskedelmi szerződéseket kötött s külföldi iparosokat és kereskedőket csalogatott be az országba. Ezen a téren nem befolyásolta sem vallási meggyőződése, sem exponáltan guelf érzülete. A tunya, tétlenségre hajló nápolyi népet külföldi példával akarta munkára serkenteni és a különböző iparágakat országában felvirágoztatni. Az idegen kereskedők hatása alatt fokozódott a kivitel. A vámokkal való visszaélést úgy akarta megszüntetni, hogy a vámhelyeken a vámtarifát kiakasztatta. A hazai termelést tiltó vámrendszerrel védte. A legnagyobb exportőr a király volt, aki nemcsak a hadsereg számára szállított, hanem az ország és a külföld nevezetesebb piacaira is és nemcsak saját termékeit, hanem vásárolt, beraktározott és kellő időben piacra vetett árukkal is kereskedett. Mindig meghagyta hivatalnokainak, hogy áruit a legmagasabb áron értékesítsék.¹

A luccai, sienai, pisai, firenzei kereskedők nemcsak ipari titkaikat hozták magukkal, nemcsak a tőkét halmozták fel, hanem a műveltséget is terjesztették.

I. Károly példáját követik gazdasági téren kevésbbé tehetséges utódai is. Programjuk: mérsékelt kincstári terhek, a pénz állandósítása és annak jó volta, súlyok, mértékek egyformasága, a közlekedés könnyűsége és biztonsága, a vásárok szaporítása, a külföldi kereskedők megbecsülése.² Az utóbbiak közül többen magas állásra emel-

¹ Karolus . . . justiciario Terre Bari . . . mandamus, ut frumenti salmarum duo milia et ordeï salmas mille ad salmam generalem emeret et apud Brundisium mitteret ad vendendum. Pergamene della regia zecca. VI. 685. Nápolyi levéltár. A vámokra l. Reg. Ang. vol. 340. p. 203.

² Pl. „Antonio Jacobi, Doffo Spine, Petro Bardelli et Loisio Jacobi mercatoribus de Florentia et eorum sociis exemptio a solutione gabellae cambionis, ponderis seu bilanciae solvi debitae per bancherios tam in civitate Neapolis, quam in aliis terris huius Regni.“ De Lellis C.: Notamenta. VII. 544. Nápolyi levéltár.

kedtek és a kereskedő Boccaccio a legelőkelőbb körökkel érintkezett. Igyekeztek emelni a népjólétet, mert azt tartották, hogy a fejedelem gazdagsága a nép jólétéből fakad. Jelszavuk: *Oportet dives habere subjectos.*¹

Ezt a gazdasági érzéket hozta magával Károly Róbert is. Ő is azt a programot akarta megvalósítani, amit elődei igyekeztek több-kevesebb sikerrel keresztülvinni. Amikor hazánkba jött, a királyi uradalmak magánosok kezén voltak, a bányaregále alig hozott valamit, a vámok, vásárpénzek túlnyomórésztben nem illetékesek birtokában voltak, kik igen sok visszaélést követtek el. Azonkívül még mindig érvényben volt a nehézkes termény- és ezüstrúd-valuta, az országban értéktelen királyi pénz forgott, a kereskedelem teljesen tönkrement.

Hóman mesteri képet rajzol róla, hogyan nyult bele az ifjú király ebbe a zűrzavarba. Benne új életre kelt Anjou Károly energiája és alkotó szelleme annak túlzott erőszakossága és önzése nélkül. Programszerű munkájának eredményes voltáról és róla, mint kiváló gazdáról beszédes bizonyítékot nyújt a hatalmas kincs, melyet utódára hagyott.

A földművelés terén olasz hatásra meghonosodott a háromforgású rendszer és Nagy Lajos törvényeiben nyomát találjuk a jobbágyvédelemnek is. (1351. 18. §.) Az ipar emelésén működtek a francia, olasz települők és teljesen kialakult a középkori iparososztály hatalmas szervezete, a céhrendszer. Mind Károly Róbertnek, mind Nagy Lajosnak gondja volt a kereskedelemre. Károly, amint a féktelen elemek legyőzése után lélekzethez jutott, első feladatának tartotta felvenni

¹ Yver G.: *Le commerce et les marchands dans l'Italie Méridionale au XIII. et au XIV. siècle.* Paris. 1903. 23. s. köv. II. — Caggese R.: *Roberto d'Angiò e i suoi tempi.* Firenze. 1922. I. k., 280. és köv. I. Hogy gazdasági téren még zavaros időkben is milyen rendet tartottak, bizonyítja Tarantoi Lajos rendelete, melyet Benedictus Gaudio de Sancto Germanohoz intézett, mikor portulanussá és Calabria procuratorává kinevezte. A legnagyobb gondosságot kötötte lelkére az átvételnél „*requirens et recipiens a predicto iudice Rogerio precessore (sic!) tuo in scriptis civitates, terras, castra, casalia, villas, startias, vineas, jardena, molendina, domos, apothecas et quaelibet alia jura, redditus et proventus ac bona curie tam mobilia, quam stabilia . . . quae ratione officiorum ipsorum in eiusdem precessoris tui custodia et procuracione fuisse inveneris . . . factis de receptione huiusmodi bonorum publicis ydoneis inventariis continetibus ea per quantitates, qualitates, species et distinctiones quaslibet congruentes, quorum alia tibi retineas tempore tui computi producenda et reliqua mictas statim magistris rationalibus magne nostre curie cum quaterno sub tuis sigillis inventariorum ipsorum seriem continente.*” Archivio della r. Zecca. Vol. 43.

a külfölddel a megszakadt kereskedelmi kapcsolatokat. Ez a kereskedelempolitikai irányzat tisztán Anjou-örökség, arra nálunk csekély alap volt. A kereskedelem érdekeit szolgálta az utak helyreállítása, biztosítása, a külföldi kereskedők védelme, a vámok megszabása, a városi polgárság emelése. Anjou-királyaink a városokat privilégiumokkal látták el, árumegállító jogot, vámmentességet adományoztak nekik. A magyarban nem volt kereskedelmi hajlam, a szászok ellenben jó kereskedők voltak, ezért Nagy Lajos és Mária sok kiváltsággal ajándékozták meg őket. Ennek köszönhető, hogy a szászok kiterjesztették kereskedelmi tevékenységüket a magyar városokon kívül Bécsre, Prágára, Zárára, Velencére, Kölnre, Nürnbergre, Baselre és élénk kereskedést űztek Lengyelországgal.¹ Megtörtént, hogy külföldi kereskedőkkel egyes urak is szerződésre léptek, saját területükön vámkedvezményt adtak nekik s miként a nyugati, főleg francia seigneuröknél látjuk, jogvédelmet nyújtottak nekik.² Miként Nápoly védekezett a külföld kizsákmányoló politikája ellen a tiltó vámrendszerrel, s főleg a nemesérc kivitelét tiltotta, úgy tett Károly is. Például Bécs önző vámpolitikájára hasonlóval felelt. Pozsonyt, mely Bécs szájában volt, nem zárhatta el teljesen Ausztriától, onnan a behozatalt megengedte, de a kivitelt teljesen eltiltotta. A nemesérc-monopóliumból származó jövedelem pedig „a pénzverési regále financiaális kihasználásának középpontjává lett.”³

A bányamívelés és bányabirtok jogi alapja a királyi hatalom volt.⁴ Ez volt a jogi felfogás mind Nápolyban, mind Magyarországon. A bányaterméket *talált kincsnek* minősítették, mely a kincs-, illetőleg a bányaregále alapján a királyt illeti.⁵ Ennek természetes következménye volt, hogy a magánosok bányák után nem kutattak, sőt ha nemesércet fedeztek fel birtokukon, azt eltitkolták, hogy földjüket megmentsék. Anjou Károly teljes mértékben átértette ennek

¹ Jickeli F.: Der Handel der Siebenbürger Sachsen bis zur Schlacht bei Mohatsch. 1912. 26—27. l.

² Pl. Telegdi Csanád érsek a cseh, sváb, rajnai, flandriai kereskedőkkel kötött szerződést. Pór A.: Külkereskedelmünk fellendülése a XIV. században. Magyar Gazd. Szemle. 1903.

³ „sed volumus, quod de regno nostro ad Austriam res non deferant aliquales.” Fejér: Codex Dipl. VIII. 4. 168. — Hóman B.: A magyar államháztartás I. Károly korában. Akad. Ért. 1920. 103. l.

⁴ Wenzel G.: Magyarország bányászatának kritikai története. Budapest, 1880. 24. l.

⁵ Hóman B.: A magyar királyság pénzügyei és gazdaságpolitikája Károly Róbert korában. Budapest, 1921 14. l.

a rendszernek óriási hátrányát az államgazdaság szempontjából s mivel nagyhatalmi politikája sok pénzt emésztett fel, segíteni akart a tarthatatlan helyzeten. Elsősorban nagy gondot fordított a bányamívelésre. Camera joggal mutat rá, hogy az első ágbeli Anjouk mennyira kihasználták a föld belsejét.¹ Dél-Itália elég gazdag volt ásványban (vas, ólom, ezüst, timsó, sőt némi arany is), I. Károly figyelmét ez a körülmény nem kerülte el s már 1274-ben megbízást adott Giovanni da Longobucconak, hogy Longobuccóban ezüst és ólom, Calabria egyéb helyein ezüst, ólom, vas, só, salétrom után kutasson s ennek fejében a termelt ásvány egyharmadát ígérte neki. Természetesen a király megbízottja őrizte ellen a termelést. Az ő nyomdokain haladtak utódai. II. Károly például bányakeresési jogot adott Terra di Bari területén aranyra, ezüstre és „bármit rejtse a föld 300 uncia aranyértékig.“ Ezt innen hiány nélkül elvihetik. Ez a rendelkezés kegyelmi tény volt egy kardinális javára.² Ugyancsak ő adott engedélyt bányamívelés céljából társaság alakítására „sic tamen quod si thesaurum ipsum inveniri contingat, *due partes* ipsius sint curie nostre et reliqua pars tertia sit eorum“.³

Róbert mint vikárius, mikor jogot adott a firenzei Lapo Clarizonak és társainak vasbányák kutatására, már nem is említi számokban a részesedés arányát, hanem csak a szokásos hányad beszolgáltatásáról beszél, tehát a fentebb említett részesedési arány rendes szokássá vált.⁴

Miskolczy István.

¹ Camera M.: Annali delle due Sicilie. Napo i, 1860. II. 216. s köv. II.

² Reg. Ang. vol. 65. p. 193. Nápolyi áll. levéltár.

³ Reg. Ang. vol. 65. p. 246.

⁴ Camera: Annali II. 217. I.

Történeti irodalom.

Huszt József: Janus Pannonius. A Janus Pannonius Irodalmi Társaság kiadása. Pécs, 1931. 8° XIII + 448 l.

A magyar reneszánsz világhírű költőjének élete és munkássága mindeddig hiányzó fejezetet jelentett művelődésünk történetében. Ábel Jenő a neo-latin irányú klasszikus filológia magyarországi kezdeményezője bámulatos munkássága folyamán éppen hogy összegyűjthette Janus Pannonius ismeretlen költeményeit, váratlanul meghalt. Követője, Hegedüs István és hagyatékának rendezője, Fraknoi Vilmos folytatták a kutatást, a magyar vonatkozású humanista szövegek kiadását. Mindeddig ez a tudományág annyira új volt még, hogy ideiglenes Janus-életrajzra gondolni sem lehetett. Az említettek munkáját Huszt József karolta fel, akinek mostani monografiáját megelőzőleg már egész sor alapvető dolgozata jelent meg a magyar humanizmus köréből. Célkitűzése nemzeti és nemzetközi tudományos szempontból egyaránt fontos. A mai európai élet kohója ugyanis a reneszánsz volt, de ezt az egész Európát átalakító hatalmas szellemi áramlatot csak akkor látjuk igazi lefolyásában, ha a humanizmusra vonatkozó olasz kutatásokat kiegészítik mindazok a nemzetek, melyeknek arculatát a reneszánsz megváltoztatta. Az alpokon-inneni reneszánsz kialakításában súlyos történeti szerepe van a magyarországi humanizmusnak és azt megelőzőleg a prágai német kora-humanizmusnak. Ez utóbbinak lelkes kutatója K. Burdach, a reneszánszról való felfogásunkat lényegesen átalakította. Ma már az ő nyomaiba lépünk, ha azt valljuk, hogy az „újjászületés“ nem annyira az antik kultúra, mint az ember újjászületése volt, ha elismerjük, hogy a reneszánsz a quattrocentónál jóval előbb kezdődő és a középkorba szervesen kapcsolódó történeti folyamat. Burdachnak szinte jelmondata a „natura non facit saltus“.

H. azon az állásponton van, hogy néha igenis, van ugrás a szellemi fejlődésben, mint Janus Pannonius példája igazolja: „Előtte is volt Magyarországon latin irodalom, volt latin költészet, sőt volt jelentősnek mondható humanista mozgalom is, de az új izlésű, a külföld érdeklődésére is igényt tartó humanista költészet vele kezdődik.“ Elvének következményeként H. a magyar humanizmus eredetét nem külön bevezetésben tárgyalja, hanem Janus Pannonius neveltetőjével, Vitéz Jánossal kapcsolatban vázolja rövidre fogva. Szerinte első humanista prózaíróknak, Vitéz Jánosnak barátsága az öregebbik Pier Paolo Vergerióval az az

alap, melyre a magyar humanizmus épül. Fejtegetése megerősíti azt a tételt, hogy a konstanzi zsinat, mely elvetette hozzánk Vergeriót, valóban Kelet és Nyugat, Itália és az Alpokon inneni országok hatalmas szellemi anyagcseréjét idézte elő.¹

H. nem térhetett ki a Vergerióval kezdődő magyar humanizmus nagyrészt fel nem kutatott előzményeire, amelyekkel kapcsolatban a német kora-humanizmus hatása is megállapítható. Ezt a hatást röviden a következőleg körvonalazhatjuk. Mária magyar királynő és férje, Luxemburgi Zsigmond családi hagyományként örökölték az új szellemi mozgalmat. A császári kancelláriában, melyet Zsigmond bátyjától vett át, Johannes Noviforensis szelleme élt tanítványaiban. Itt alakult, mint Burdach beigazolta, Petrarca első német tanítványi köre.² Vergerio életrajza Petrarcáról nem sokkal megírása után már átkerült Prágába. A konstanzi zsinat alkalmával pedig Zsigmond magát Vergeriót nyerte meg kancelláriája számára. Mária királynő is bizonyos hagyományt vett át atyjától. A hatalmas egyéni életet élő, dicsőséget hajszoló, élni szerető Nagy Lajos már nem típusa a középkori fejedelemnek. És ha talán Petrarcával nem találkozott is olasz hadjárata alkalmával,³ személyes tárgyalásai Cola di Rienzivel, a meginduló reneszánsz fanatikus hirdetőjével valószínűleg visszhangot keltettek benne. Nagy Lajos szívesen látott maga körül, udvarában olaszokat. Kétségtelennek látszanak Fraknoi és Huszti figyelmeztetései, hogy Nagy Lajos kulturális összeköttetései Olaszországgal jelentősebbek, mintsem gondolnánk. Nem szabad figyelmen kívül hagyni a prágai kora-humanizmust sem s annak éltetőjét, terjesztőjét, Johannes Noviforensist.⁴ Levelezett Nagy Lajos anyjával, hitvesével. Panegyricust intézett Nagy Lajoshoz levél formájában. Összeköttetésben állott a magyar kancellária kiváló tagjával, Küküllői Jánossal.⁵ Élesztették, elevenné tették e kapcsolatokat IV. Károly császár házassági tervei és ennek következményeként szinte évenként megújuló tárgyalásai, elég gyakori látogatása a magyar udvarnál. Nem kevesebb, mint hét házassági terv vetődött fel és nagyrészt megvalósult a két uralkodócsalád között.⁶ Különösen nagy kihatásúnak kettő bizonyult: IV. Károly császár házassága a magyar udvarban nevelt Anna hercegnővel, Nagy Lajos gyámleányával és Zsigmond herceg eljegyzése Máriával. IV. Károly Budán végbement menyegzőjén jelen volt Johannes Noviforensis is.⁷ Ugyancsak tevékeny részt vett az alexandriai pátriárka közvetítő tárgyalásaiban, melyeket az Zsigmond és Mária eljegyzése érdekében folytatott a magyar udvarnál.⁸ Johannes Noviforensis a magyar udvar előtt humanistának

¹ K. Burdach: Vom Mittelalter zur Reformation. IV. k. Berlin, 1929. 61. l. — Horváth Henrik: Zsinati kultúra és lovagvilág. Napkelet, 1930. 6. sz. 517—525. l.

² K. Burdach: I. m. IV. k. 30—61. l.

³ Fraknoi Vilmos: Nagy Lajos és Petrarca. Bp., 1900.

⁴ K. Burdach: Zur Kenntniss altdeutscher Handschriften u. zur Geschichte altdeutscher Litteratur u. Kunst. Zentralblatt für Bibliothekswesen, 8. évf. 1891. 477. l.

⁵ Leveleit kiadta Ferdinand Tadra: Cancellaria Johannis Noviforensis. Archiv für österreichische Geschichte. Bécs, 1886. Nr. 30. 57., 121.

⁶ Fraknoi: Nagy Lajos házassági politikája. Bp., 1913.

⁷ Neumann: Cancellaria Caroli. IV. Nr. 20.

⁸ Tadra: I. m. Nr. 119.

igyekezett mutatkozni. Ideküldött leveleit nem középkori modorú stílusában, hanem költői, humanista stílusban írta, mint Petrarcaéhoz. Cola di Rienzihez intézett leveleit.¹ A magyar és prágai udvar életét egyéb szálak is összefűzték. Műgeln Henrik, a császári, osztrák és magyar udvarokban forgoló vándorköltő, a humanisták kedvelt írójából, Valerius Maximusból fordított németre.² Nagyban előmozdította a magyar és császári udvar között a közeledést azáltal, hogy a Budai Krónikát és Kézai Simon Krónikáját egyéb elbeszélésekkel is megtoldva, németre fordította.

Néhány feltűnő jelenségben nálunk is mutatkozott a reneszánsz kezdete. A császár példájára a vele rokon uralkodók szinte versenyeztek egymással egyetemek alapításában. A pécsi egyetemet meg Vilmos püspök személyében olyan ember szervezte és vezette, akit a császár is kedvelt.³ Irodalmi téren Küküllei János életrajza Nagy Lajosról új jelenség. IV. Károly császár önéletrajzot ír, Nagy Lajos helyett káplánja írja meg uralkodását. Sokat nyom a latban, hogy Küküllei benső viszonyban állott a császári kancellárral, Johannes Noviforensisszel. Küküllei műve eleven, részletező, realizisztikus. Az eléje írt bevezetés hangja pedig egészen meglepő: Aristotelesből és Valturiusból azt bizonyítja, hogy az emberi élet célja, ékessége a jó hírnév, a dicsőség.

A prágai kapcsolatokon kívül a magyar reneszánsz kezdetének vizsgálatában ki kell terjeszteni a figyelmet a magyar délvidékről kiinduló 1436-i huszita forradalomra. Ez a hatalmas tömegmozgalom rázta fel a nemzetet, ébresztette fel a társadalmi osztályok és az egyén öntudatát.⁴ A forrongó délvidékről emelkedett ki alacsony sorsból a magyar humanizmus két legnagyobb egyénisége: Vitéz János és Janus Pannonius.

H. élesen választja el alakjaikat: Vitéz János első humanista prózaírónk ugyan, de elsősorban politikus, akinek életét csak színezi a humanizmus, Janus Pannonius azonban már céhbeli humanista, tehetségénél fogva igazi világnagyság.

A költő életének körülményeit H. alapos kutató és elemző munkával rekonstruálta. Nem profilt kapunk, hanem a költő leéli előttünk újra életét. H. nem összefoglalóan jellemzi Janusban a humanistát, hanem a cselekmény közben figyelmeztet a jellemző vonásokra. Janus lényének kulcsát kezünkbe adja, midőn az öreg Guarino ajánlólevelét idézi: „Ezt a Janust, iskolám növendékét, aki észjárásban nemzetségére nézve magyar, erkölceiben olasz, tudományában csodálatos, sőt inkább bámulatos, figyelmedbe ajánlom.” H. valóban kimutatja, hogy a ferrarai iskolától nyerte Janus mindazt, ami őt humanistává tette, de hitetlensége és lelki meg hasonlása is innen ered.

Janus tizenegy évi olaszországi tartózkodása alatt szerves tagja lett az akkori olasz humanista nemzedéknek. Guarino isko-

¹ Burdach: I. m. 467. l.

² Burdach: I. m. 337. l. — Békési Emil: Magyar írók az Anjouk és utódaik korában. Kath. Szemle. 1889. 589—590. l.

³ V. ö. A laikus mozgalom magyar bibliája. Minerva, 1931. 1—4. sz. 59—60. l.

⁴ U. o. 76—77. l.

lájába mindennünnen a legkiválóbbak özönlöttek. Ez a vidám és pogány szellemű ifjúság kitűnő közönsége volt Janus obscén és szatirikus epigrammáinak. Janus lázasan próbálkozott sokfelé olyan műfajokban is, melyekhez kevesebb hajlama volt : írt elégiát, epithalamiumot, panegyricust. Páduai tartózkodása már sívárabb : az ottani irodalmi élet nem olyan lüktető, ezért Janus alkotóereje is csökken.

Mikor aztán ott kellett hagynia a humanisták tapsoló seregét, ragyogó ifjúságának minden emlékét és haza kellett jönnie Magyarországra, ahol hiába minden elismerés, hatalom, mégis csak más volt az élet : akkor szerencsétlennek érezte magát. Mátyás király nemzete díszének tartotta őt, befolyása egyre növekedett, de be kellett állnia a kancellária munkájába, segédkeznie kellett harcokhoz, leleményes diplomáciai és kíméletlen, véres, nyílt harcokhoz, érintkeznie kellett ügyetlen szavú, de tettekben erős barbárokkal. Ilyen környezetben Janus alkotó ereje nagyon elapadt. Minden termése néhány elégia és epigrama. Magához hívta Magyarországra (1461) Galeotto Marziót, ezt a vidám, csodálatosan eleven szellemű embert, ki, mint Huszti mondja, „szinte megsokszorozta önmagát,“ hátha tapsaival az elveszett olasz föld illúzióját tudná visszaadni! De sem a király, vagy Galeotto igyekezete nem adta vissza Janus lelkesedését, munkakedve csak akkor lobbant fel ismét, amikor 1465-ben követségben olasz földre lépett.

Politikai feladata mellett ekkor eszközölte ki a pápától a pozsonyi egyetem alapító levelét. Itáliában végre könyvvásárló szomjúságát is kielégíthette. Útjáról Galeotto Marzio kíséretében tért vissza. Ekkor következnek be magyarországi életének legtermékenyebb évei. Fordít görög írókból : Homerosból, Plutarchosból, Demosthenesből. Fordításai az első ilyen nemű kísérletek Magyarországon! Magyar tárgyú eposzt ír, az elveszett Annalest. Pártolja, segíti az új magyar humanista nemzedéket. Vívódó lelke nyugalmit a reneszánsz vallásában : a neoplatonizmusban kereste. Elégiái élesen vonják meg alakjának körvonalait : irtózik a háborútól, halálfélelmében himnuszt énekel az élethez, siratja anyját, bámul egy kora tavasszal kivirított mandulafán, betegség gyötri, pihenni, nyugodni, aludni akar. A halál néhány év múlva el is érte.

H. a legnagyobb alapossággal igyekszik belevilágítani Vitéz János és Janus Pannonius összeesküvésébe. Az összeesküvés szerencsésen magyarázza avval, hogy Mátyás király ebben az időben kezdett átalakulni igazi reneszánsz fejedelemmé, tyrannussá. Vitéz János érsek méltóságában, javaiban, hiúságában sértve lázadt a tyrannussá nőő Mátyás ellen. Janus részvétele a lázadásban és különös, engesztelhetetlen haragja azonban rejtélyes. Vitéz egyezkedik, alkudozik, megbékél, Janus makacsul kitart. Valószínűleg Janus izig-vérig humanista voltában található a magyarázat. A király már nem becsülte annyira, befolyása csökkent : a vérig sértett humanistában felébredt a tyrannus-gyilkoló

humanista. Hiszen — mint H. írja —, II. Pál pápa ellen minden személyes ok nélkül csupán azért irányozta maró epigrammáit, mert nem viselkedett elég kedvezően a humanistákkal szemben. Ilyenkor azután a humanistákat, akik egyébként olyan szívesen írtak panegyricust, a Brutus-eszmény szokta hevíteni. (V. ö. Huszti: XIX., 34. jegyzet.) Mátyás is a humanisták tyrannus-gyűlöletében látta a lázadás egyik okát. Ludovicus Carbo szerint meg akarta tiltani a magyar ifjak olaszországi iskoláztatását, mert onnan a lázadás szellemét hozzák magukkal.

Janus mellett a mű vissza-visszatérő szereplője Galeotto Marzio, „a Mátyás-kori humanizmusnak egyik legérdekesebb, mindenesetre legmozgékonyabb olasz szereplője.” Janusnak köszönhető, hogy Galeotto olyan nagy szerepet játszott a magyar humanizmus történetében. Érdemes lesz egy kissé megállni egyénisége előtt. Azóta, hogy Bonfini a Symposion Trimeronban rábizta az epikureizmus védelmét, Galeotto Marzio tudósok és költők kezén a legellentetesebb változásokon ment keresztül: fantasz-tikus meséket találtak ki róla, dicsérték, ócsárolták. Mindeddig talán Surányi Miklós közelítette meg legjobban sokrétű egyéniségét. (A nápolyi asszony. A halhatatlan ember.) Tiraboschi nyomán Galeotto magyar életrajzírója: Ábel Jenő kissé szigorú hozzá, nem is annyira tudományos, mint erkölcsi szempontból. H.-t azonban nem befolyásolja annyira Ábel, hogy meg ne látná Galeottóban a tipikus humanistát, és a szeretetreméltó bohémet. Ferdinando Gabotto kiváló Merula-monografiájába egy elég terjedelmes Galeotto Marzio-életrajzot illesztett bele, mely nemcsak új adatai, hanem jellemzése miatt is figyelmet érdemel. Az ő Galeottója már nemcsak fecsegni szerető, mindig tréfálkozó humanista, hanem szenvedélyes, nagyskaláju, vulkanikus természet, különös, spekulatív lélek. Ezzel már közeledünk egyéniségének ismeretlen feléhez. Az igazi Galeotto nehezen hozzáférhető műveiben van elrejtve. Ez a Galeotto a természet vizsgálatát tartotta a legszebb emberi feladatnak és a tudatlanságot a legnagyobb bűnnek. Padova és Bologna az a két csillagászati központ, ahol asztrológus-orvos barátaival averroista szellemben gondolkodó, vitatkozó társaságot alkotott. A tudománytörténet mindeddig nem tartotta számon, hogy Galeotto Marzio az új naprendszer kialakításában tevékeny (lehet, hogy döntő) szerepet játszott. Mint meggyőződéses asztrológus és Ptolemaeus tisztelője, nem tért le a geocentrikus világrendszer alapjáról. Mégis észlelte s „De promiscua doctrina” című művének tizennegyedik fejezetében s ezután írt minden egyes művében újból és újból kifejtette, hogy a nap és a többi bolygók között törvényszerűségek állanak fenn. A nap irányítója és kormányzója a többi bolygóknak, nemcsak a fényt szolgáltatja: a napsugarak vonzóereje a bolygókat megszabott távolságban tartja s külön mozgásokat kényszerít rájuk. A reneszánszra vonatkozó kutatások leg-sürgősebb feladatai közé tartoznék feldolgozni Galeotto Marzio filozófiai tanítását, mint annak idején Domenico Berti tervezte,

figyelemmel kísérni kozmológiájának kialakulását, hatását, útját a Bolognában és Padovában tanuló Kopernikusig. Bennünket mindezek a kérdések közelről érdekelnek Galeotto Marzio gyakori magyarországi tartózkodása és Janus Pannoniusszal, de főleg a királlyal való benső viszonya miatt.

Galeotto mellett humanisták és történeti személyek egész serege kavarog Janus életének színpadán. Tanítómestere, eszményképei, iskolatársai, csodálói, ellenfelei, uralkodók, pápák tűnnek fel, hosszabb-rövidebb időre. H. élesen körvonalaazza Janus minden egyes kapcsolatát: hogyan kerültek össze, milyen alkalmából váltottak költeményeket, milyen érzésekkel viseltettek egymás iránt. Fáradságos, bonyolult történetírói munkát végzett, de eredményként Janus költeményeit művésziessen oldja fel Janus életévé. Keresztmetszetben bemutatja Janus korát. Janus élete folyamán beleütközött korának majd minden tudományos politikai törekvésebe és lelki problémájába. III. Frigyes olasz körútja, Alfonso és Anjou René küzdelme a nápolyi trónért, Jacopo Antonio Marcello hadi vállalata, Mátyás erőfeszítései a török ellen, tárgyalásai, hadjáratai, uralmának kritikus órái, mind-mind olyan események, amelyekben Janus benne élt, vagy résztvett.

H. történeti mozzanatokban éppen olyan biztos látású, mint a Sabbadini értelmében vett klasszikus-filológiai munkában. Célkitűzéseit sikerült megvalósítania. Problémák hosszú sorát oldotta meg, vagy terelte új irányba atomnyi jelentőségűektől kezdve a legátfogóbb kérdésekig. Azonfelül, hogy műve rendkívüli probléma-indító hatással lesz a magyar reneszánsz-kutatásra, maga H. is sok mellőzhetetlen tudományos feladatot jelöl ki. A Janus-kutatás figyelmét felhívja a költő elvesztett vagy lappangó műveire. A Janus-kutatás közlő számunkra legértékesebb lenne a magyar tárgyú Annales. Janus Pannonius irodalmi mintáira vonatkozó összehasonlító feldolgozások hiányát, Janusra, mint levélíróra vonatkozó kutatások szükségességét hangsúlyozza. Figyelme kiterjed a Vitéz Jánossal és a magyar humanizmus eredetével összefüggő kérdésekre, amelyek Fraknoi utalásai ellenére mind maig tisztázatlanok: így Zsigmond császár törekvései Giovanni da Ravennát udvarába hívni, olasz humanisták követjárásai s általában Zsigmond humanista kapcsolatai, Arragoniai Alfonso kultusza a Hunyadi-udvarban. H. ezeket a kérdéseket újakkal gazdagítja. Figyelmeztet, hogy tisztázatlanok Vitéz János külföldi követjárásai, hogy felhasználatlan magyar szempontból Filelfo egyik levele, hogy a Vitéz-féle Manilius-kódex eddig nem méltányolt, fontos helyet tölt be a Manilius-szöveg történetében, stb. . .

H. művének méltó betetőzése lesz Janus Pannonius kritikai kiadása. Addig is Janus Pannonius életrajzában régóta hiányzó kézikönyvet nyer a magyar tudomány. Hálával tartozunk gróf Klebelsberg Kunonak, hogy nemes áldozatkészségével a könyv megjelenését lehetővé tette.

Kardos Tibor (Pécs).

Isbert, Otto Albrecht : Das südwestliche ungarische Mittelgebirge. Bauernsiedlung und Deutschtum. (Deutsche Hefte für Volks- und Kulturbodenforschung. Abhandlungen Nr. 1.) Verlag von Julius Beltz, Langensalza — Berlin — Leipzig. 1931. 8° XVI + 240 l.

Isbert a Balaton és Budapest közt lakó németiség sorsát, mai gazdasági és kulturális helyzetét tárgyalja, igen figyelemreméltóan téve új módszer alkalmazására kísérletet, amikor a szokásosnál fokozottabb mértékben igyekszik a földrajzi, statisztikai, történeti és néprajzi vizsgálódások eredményeit egységes képbe foglalni össze. A gazdag bibliográfia, az adatok óriási tömege és nem kis mértékben az elvont, elméleti fejtegetésekre való hajlam, mindent megmagyarázni igyekvéssel párosulva, az első átlapozásra nagy tudományos teljesítmény színében tüntetik fel a könyvet. Azonban a részletesebb vizsgálódásnál a történeti rész, amellyel ehelyütt foglalkozni kötelességünk, feltűnő hiányokat árul el. Hiányzik belőle a kellő objektivitás s úgy látszik, mintha Isbert a magyar történelemnek bizonyos elemi alapismereteivel sem volna tisztában, bár némely helyen lehetetlen eldönteni, hogy a tévedések melyik írói fogyatkozás rovására írandók. A tárgyait terület helyneveinek magyarázatánál (48. skk. l.) úgy tűnik fel, mintha mindenképen azt akarná igazolni, hogy a német település előtti, régi középkori faluk nem magyar eredetűek. Koppány szent szláv, mert kopan = árok, Csaba szintén ószláv, Őrs hasonlóképen, mert vrh = magaslat, e magyarázatnál Moór Elemért követve ; megkérdőjelezi, hogy Jutas, Tevel faluk Árpád fiai után kaphatták nevüket s Tétényt, Izbéget éppen úgy török hódoltság-kori hatásra vezet vissza, mint akár Hamzsabéget, mert, úgy látszik, nem tudja, hogy Tétényt már a középkorban oklevelek emlegetik, az „izbég“ szót pedig Árpád-kori törvényeink. A pilis-megyei Csobánka „valószínűleg ószláv“, holott a falu régi Borony neve csak a XVII. század végén adott helyet a mostaninak, amikor a földesúr, a Vattay-család ide szerbeket telepített le ; Veszprém pedig természetesen „német alapítású“ város (22. l.). Helynévfordításait figyelmen kívül is hagyhatnók, pl. az ilyeneket : Tárnok = Schatzmeister, (Buda)kalász = Ähre, mert maga is óvatosan csak lehetőségeknek tekinti azokat, de a szótárszerű fordítások egyrészt minden komolyságot nélkülöznek, másrészt arról tanuskodnak, hogy Isbert nem ismeri a nevek mögött meghúzódó történeti jelenségeket, pl. hogy a Kalász helynév a kaliz népnévnek az egyik emléke. Ezek a téves magyarázatok a terület legfontosabb helynévcsoportjaira vonatkoznak s így Isbertnek az egész középkori településtörténeti processzusról is szükségképen más felfogást kell vallania, mint a magyar történettudománynak. Ehhez a sajátos felfogásához jól csatlakozik az a meglepő állítása, hogy az a megyei szervezet, amelyet ma „különösen magyarosnak“ gondolnak az emberek — tehát az autonóm megye — eredetileg „önémet mintára keletkezett“ (159. l.).

Egészen tanácstalanul állunk a könyv azon megjegyzéseivel szemben, amelyek a Dunántúl keleti és nyugati fele közötti különbségre vonatkoznak. Isbert is látja, hogy szinte egyenes vonal bontja szét a Dunántúlt; az egyik felében a falvak szúzaival van behintve a sűrűn lakott terület, a keletiben pedig, már az Alföldre emlékeztetően, egymástól messzebb fekszenek a falvak. Az okot könnyű megmondani, annyira érthetően beszél a térkép: a határvonal a török terjeszkedés széle. Tőle nyugatra megmaradt a középkori magyar települési forma, keletre azonban teljesen elpusztult. Ezzel az egyszerű magyarázattal azonban Isbert adós marad. Ehelyett, K. Schünemannra hivatkozva, szkeptikusan odaveti, hogy nem világos, vajjon a régi Fehér és Veszprém megyében az elpusztult középkori helynevek, amint azok Csánki történeti földrajzában felsorakoznak, mennyiben jelölnek valószínű falvakat s hogy nem inkább csak tanyáknak kell-e ezeket a telepeket tekinteni? (158. skk. l.). Véleményünk szerint egyforma jellegűek a XV. századi magyar falvak, s lettek legyen Vas, Fehér, Szabolcs, vagy akár Temes megyében, közöttük a török hódítás előtt nem volt különbség. Ez a régi magyar forma azonban csak a pusztulást elkerülő magyar területen maradt meg, ahol a lakosság emberfeleslege a következő, XVIII—XIX. században el is tudott helyezkedni, új kirajzások nélkül, a középkori falvainak határai között, ellenben a töröktől visszafoglalt területen tömegesen kellett, az általános pusztulás miatt, új lakóhelyeket alapítani. Egyébként könnyű megállapítani, hogy Veszprém megye középkori telepei falvak voltak-e, vagy tanyák. A középkorból is maradt fenn ugyanis Veszprémből dicalis összeírás, a porták számának feltüntetésével (Dl. 28,340, Csánki, III. 201.), a későbbi évekből az anyag még teljesebb s így a porták alapján Isbertnek nem lett volna nehéz eldönteni, hogy a vasmegyei és veszprémi település jellege teljesen egyforma volt. Isbert elképzelésébe azonban, úgy látszik, éppen az a felfogás illik bele, amely különbséget tud kiérezni a Dunántúl keleti és nyugati fele között. Hangsúlyozza ugyanis, hogy települési jellege tekintetében a tárgyalt terület átmenet Nyugatmagyarország és az Alföld között (21. l.). Az elsőre, szerinte, jellemző a zárt falu-rendszer, az utóbbira a pusztá, amely specifikus magyar települési elemnek mondható, mert hiszen a magyar nép élete Középmagyarországon inkább a pusztán játszódik le, mint a zárt faluban. A pusztá lévén a fő magyar települési forma — még hozzá teszi, hogy ezt nem lehet összehasonlítani a keletnémetországi Gutswirtschaft-tal —, így vonja le a fontos következtetést: A mai Nyugatmagyarországnak — t. i. Csonkamagyarország nyugati részének — külön jellege van, ez régi kulturális keveredési terület a nyugati, német-jellegű kultúrkörben (152. l.). A középkori magyar falu tanya-szerűségének hangsúlyozása és a pusztának magyar települési forma gyanánt való feltüntetése mintha csak arra szolgálna Isbertnél, hogy a nyugatmagyarországi falutelepülést német hatás eredményének lehessen feltüntetni, egy nyugatról jövő áramlat

egyre lassúbbodó hullámfodrának, szemben a magyar tudományosság meggyőződésével, hogy volt magyar célú fejlődés, amely egyetlen központi magból, sugárszerűen terjedt szét. Régi és unalomig ismert felfogás érvényesül Isbert könyvében: a magyarságot mindenre a németek tanították meg, ami műveltség itt fellelhető, az mind közvetlen német hatás eredménye. A nyugati kultúrhatásokat természetesen senki sem akarja tagadni, hiszen tudományos irodalmunk szemelláthatóan minden téren inkább a hatások kimutatására törekszik, mint a magyar jellegű élet emlékeinek felkeresésére, s mi is csak helyeseljük Isbert tanácsát, amellyel kitanít bennünket, hogy az ősi házforma kutatásánál Alsóausztriát és Stájerországot nem szabad elmellőznünk, sőt elsősorban azt kell megvizsgálnunk (154. l.). Az a törekvés azonban, hogy a magyar történelemben valaki mindenütt és *mindenáron*, a tudományos tárgyilagossággal ellenkező eszközökkel, az Isbertéhez hasonló, téves magyarázatokkal német kultúrhatást iparkodjék felfedezni, nem válik a német tudományosság díszére s azt vissza is kell utasítanunk.

Isbert könyvét nemcsak felfogása miatt tartjuk sajnálatra méltó kisiklásnak. A településtörténeti rész, amely természetesen ily munkának a gerince, módszertanilag is igen nagy hiányokat tüntet fel, előnytelenül különbözve a Köttschke-iskola jól ismert szép teljesítményeitől. Isbert szorgalmasan összeszedte ugyan a nyomtatott helytörténeti irodalom adatait, merített levéltári forrásokból is, mindez azonban túlon túl kevés ahhoz, hogy a telepítés lefolyását és az új lakosság meggyökerezését a mai tudományos követelményeknek megfelelően ismertethesse meg. Előadásának egyik legjobban kiaknázott forrása Dornay Béla „Bakony” (1927.) c. különben igen szép és hasznos munkája, amely mint a Thirring—Vigyázó-féle „Részletes magyar útikalauzok” egyik kötete jelent meg, bizonyára nem azzal a rendeltetéssel, hogy egy Isbertéhez hasonló nagy monográfia alapjává legyen. A levéltári anyagot pedig szinte kizárólag csak az 1715. és 1720. évi összeírásnak az Országos Levéltárban őrzött kötetei képviselik. Ezek adatait azonban nem a mai szokásnak megfelelően használja fel, hanem hosszú latin idézeteket közöl belőlük, úgyhogy előadása félignyvers anyagközlés jellegű. Ellenben teljesen hiányzik a feldolgozásból a Mária Terézia-kori urbáriális tabellákban, valamint az 1828-i országos összeírásban rejlő adat-tömeg, a vármegyei levéltárakról nem is szólva, s így a XVIII. század elejének ismertetése és a XIX. századi statisztikai összefirások között nagy hézag van. Ha a helyi források feldolgozását nem is kívánhatjuk meg ilyen összefoglaló munkától, a könnyen hozzáférhető országos összeírásoknak elmellőzését joggal sajnálhatjuk. Az anyaggyűjtés túlságos korlátozása következtében a munka történeti részének új eredménye szinte alig van. Ennek azonban az is oka, hogy Isbert a már többször feldolgozott adatokat változatlanul csak régi kapcsolataikban képes szemlélni és nem tud szabadulni az öröklött sablonoktól. Ha a németiség

tért nyert a magyarság mellett a gazdasági életben, ha vagyonosodott, ennek oka, szerinte, a „sváb hangyaszigorom“, a telepesek „munkás szelleme és békés természete“ (134. l.), hűen a mai közfelfogásban megrögződött, mondhatni: romantikus képhez, amely nem tünteti fel az okok szövedékében a legvégsőt. Bár Polányinál (134. l.) felemlíti, hogy a református magyar lakosság azért hagyta el a falut és vándorolt el Tapolcafőre, mert 1761-ben templomát az árvíz elpusztította és nem kapott engedélyt az újraképzésre s bár 146. l. jegyzetben idézi gr. Esterházy József életrajzából a XVIII. századi kolonizátori tevékenységre jellemző mondatot, hogy 1745-ben elűzte Bayból és Környéről a reformátusokat, helyükbe mosonmegyei katolikusokat telepítve, mégis egyébként figyelmen kívül hagyja, hogy a vallási szempont mennyire befolyásolta a XVIII. századi nagybirtokosok gondolkodását és eljárását. Mennyire más színben tűnik fel egyszerre a régi magyar lakosság és a betelepülő németesség gazdasági ereje, ha elolvassuk azt a lesújtó ítéletet, amelyet a XVIII. századi magyar barokk tipikus képviselőjének, Padányi Bíró Márton veszprémi püspöknek a kolonizációs munkájáról a saját ügyésze mondott! Beck ügyvéd kénytelen volt egyenesen a kancellárhoz fordulni és bizalmasan felhívni figyelmét, hogy a püspök tönkreteszi az uradalmat, mert a régi jó módú, tehetős protestáns jobbágyokat kibecsüli földjeikből, házaikból, úgy hogy ezek javaikat elvesztegetve, kénytelenek elvándorolni s akkor helyükbe teljesen szegény külföldieket hozat, akik pl. Rendeken az erdőben rablógazdálkodást űzve, szénégetésből szegényesen éldegélnek s olyan házakban laknak, hogy azokat a szél könnyen elragadhatja; máshol pedig a protestáns jobbágyok, mint-hogy leégett házaik felépítéséhez nem kaptak segítséget, kénytelenek voltak, szőlőiket is elhagyva, eltávozni s ekkor utánuk „szolgarendű és bevándorló személyek“ telepedtek meg. (Hornig K.: Padányi Bíró Márton veszprémi püspök naplója. Veszprém, 1903. 136., 200. l.) Az ügyész szavaiból az derül ki, hogy a magyar jobbágy a veszprémi uradalomban gazdaságilag felette állott a bevándoroltaknak. A jobbágy neve Beck levelében „optimus hospes“, a német bevándorlóké „miserrima gens“ s ha azután szerepük felcserélődött, a változásnak az előidézői közé helyesebb az eddigi sablonos „német szorgalom“ és „magyar individualizmus“ helyébe a XVIII. századi barokk világnézetet állítani. Az elmondottak alapján azt hisszük, hogy a Berénden végbemenő alakulást is az eddigőtől eltérően kell magyaráznunk. Itt Isbert szerint (134. l.) a református magyarok száma a XVIII. században egyre csökkent, úgyhogy 1756-ban eladták a németeknek iskolájukat és tanítói lakásukat. Az efféle „eladás“, mint a XVIII. századi tömérdek más esetből tudjuk, korántsem jelentett mindig békés és önkéntes folyamatot. A helytartó tanács sokszor alaki okokból, ürügyekkel is beérve vagy kifejezetten büntetésből szüntette meg a protestáns vallásgyakorlatot és iskolázást s nem azért, mintha a protestánsok száma elfogyott

volna. Ilyen esetekben hivatalosan felbecsülték az épületeket és a becsárat kifizették a protestánsoknak, akiknek akarva, nem akarva bele kellett törődniök kultúréletük alapjainak elvesztésébe. Győřött ilyen „eladás“ alkalmával a protestánsok egyszerűen nem fogadták el a kárpótlást, ezzel is jelezni őhajtván ragaszkodásukat kulturális intézményeikhez. A berendi iskola „eladásánál“ is valószínűleg inkább a vallásügyi politika hatalmi szava lehetett az ok, mint a magyar lakosság elerőtlenedése. A magyarság szétbomlása tehát inkább következménye a kulturális támasz, az iskola elpusztulásának, mintsem előidézője annak.

Úgy véljük, hogy a kor jellegzetes vonásait, felfogását, „szellemét“ feltétlenül tekintetbe kell venniök a magyarországi németiség kutatóinak is, s hogy ezt Isbert nem tette meg, az könyvének igen sajnálatos hiánya. Az eredmény bizonyára módosult volna, nem ugyan a németiség hátrányára, hanem a magyarság előnyére. Végelemzésül pedig a most közkeletű képnél kiegyensúlyozottabb és igazabb előadásban láthatnók a két egymás mellett élő nép sorsát s akkor bizonyára elmaradnának azok a bántó, kiélezett megjegyzések is, amelyeket ma a német sovinizmus oly tömegesen szór szét s amilyenre példa Isbertnek a tárgyhöz szorosan nem is tartozó lesujtó ítélete a magyar néprajzi irodalomról (164. l.). Ha a magyar történeti kérdésekkel a külföldi kutató úgy igyekszik foglalkozni, hogy már eleve nem tételez fel *mindenütt* egyrészt nyugati fejlettséget, másrészt keleti elmaradottságot, akkor nemcsak a történeti fejlődést fogja az eddigi példáknál igazabban rekonstruálni, hanem olyan munkát produkálhat, amely ismereteink gazdagodását jelenti s ugyanakkor új történeti módszer alkalmazására tehet bennünket figyelmessé. Isbert könyvének történeti részével kapcsolatban, sajnos, egyik eredményt sem állapíthatjuk meg. A könyvnek legfeljebb negatív hatása van; arra figyelmeztet, hogy tartsuk kötelességünknek a magyar földön élő vagy élt valamennyi népfaj multjának kutatását s a vezetést ne ejtsük ki kezünköl.

Isbert előszavában meleg köszönetet mond a magyar társadalom legkülönbözőbb köreinek és egyes vendéglátó testületeknek, azért a nagy előzékenyséért, amellyel őt ismételt látogatásai, magyarországi tartózkodásai alkalmával fogadták. Kívánjuk, hogy ugyanezek a „legkülönbözőbb körök“ hasonló megértéssel és vendégszeretettel fogadják azokat a tudósjelölteket, egyetemi hallgatókat is, akik a *magyar* népiség történetének kutatása végett keresik fel a helyi levéltárakat s akikkel szemben hagyományos vendégszeretetünk éppen nem szokott excelálni.

Mályusz Elemér (Szeged).

Siebenbürgen. Unter Mitwirkung von Karl Bell, Karl Kurt Klein, Friedrich Müller-Langenthal, Viktor Roth, Andreas Scheiner, hg. von Dr. Karl Bell. (Das Deutschtum im Ausland.) Deutscher Buch- und Kunstverlag Willaim Berger, Dresden, 1930. 8° 240 l.

Bell kiadványsorozata általában elfogulatlan, tárgyilagos-ságra törekvő ismertetését adja a külföldi németiségnek. Maga a szerkesztő állandóan szemmel tartja azt a mélyreható változást, amely a külföldi németiség megítélésében és értékelésében a XIX. század második felétől napjainkig végbement: az akkor uralkodó államgondolatnak a mai népgondolat felé való eltolódását, és ezt a helyes felismerést több-kevesebb sikerrel munkatársaiba is igyekszik átplántálni. Erdélyről szóló kötetében a fejlett erdélyi szász történettudomány legjáva erői szólnak meg s mindegyik a maga sajátos kutatási területének legújabb eredményeit adja. A szerkesztő terjedelmes bevezető tanulmányán kívül (Der Siebenbürger Sachsen Schicksal und Sendung 7—60 l.), Friedrich Müller-Langenthal (Kirche und Schule bei den Siebenbürger Sachsen 61—80. l.), Andreas Scheiner (Die Sprache der Siebenbürger Sachsen 81—102. l.), Karl Kurt Klein (Deutsches Schrifttum in Siebenbürgen 103—170. l.), Viktor Roth (Kunst und Lebensform der Siebenbürger Sachsen 171—202. l., Sitte und Brauch der Siebenbürger Sachsen 203—222. l., Die Volkstracht der Siebenbürger Sachsen 223—228. l.) munkáit és a szerkesztő befejező cikkét (Wirtschaft und Volkstum in Siebenbürgen 229—239. l.) találjuk a kötetben. A tanulmányok szakszerűség szempontjából eltérnek ugyan egymástól (legjelentékenyebb ebből a szempontból K. K. Klein kitűnő irodalomtörténeti összefoglalása), de általában megvannak bennük az erdélyi szász történetírásnak hagyományos jellemző sajátosságai: józan valóságérzék, az apró, jelentéktelennek látszó részjelenségek ügyes beleillesztése a történelem egységes folyamába és mindenekfölött az erős fajszeretet. Ha azonban a maga egészében nézzük a kötetben tükröződő történetfelfogást, észrevevesszük, hogy a mai szász történetíró-nemzedék sajátos módon hódolt a történettudományban Európaszerte mutatkozó átértékelési hajlamnak. Az átértékelési hajlam az előttünk fekvő kötetben főképp két pontban domborodik ki feltűnő módon:

1. Valamennyi tanulmányon kizárólag a német „völkisch” gondolat uralkodik. E gondolat középpontba való állítása megfelel ugyan a mai „auslanddeutsch”-ideológiának, de visszavetítése a multba lényegében ahisztórikus szemléletre vezet. S mikor a mai szász történetírók a német „völkisch” gondolat kialakulását vizsgálják, még kevésbé veszik figyelembe Erdélynek s az erdélyi magyarságnak történetét, mint G. D. Teutsch és Friedrich Teutsch szász-történetének háború előtt megjelent kötetei. Nem veszik észre, hogy az, amiben ma *csak* a „völkisch” gondolat megerősödését látják, *együttal* a szászság fokozatos és következetes elkülönülése volt Erdély többi népétől, ami rendkívül megnehezítette az államalapító magyarsággal való komoly, a sors- és érzelmi közösség

tudatában gyökerező megegyezésnek a lehetőségét akkor, amikor a szászság számára ez a megegyezés létkérdéssé vált. A „völkisch“ gondolat számos alakváltozatában egy új, hatalmas közösség reményét csillogtatta meg az erdélyi szász értelmiség legjobbjai előtt; ehhez a gondolathoz kellett folyamodniuk azoknak, akik szabadulni akartak a kis-szász ideológia merev és szűk korlátaiktól, de ez a gondolat természetesen csak betetőzte a szászság erdélyi elkülönülését és elszigetelődését. E gondolat elhatalmasodásával egyidőben és egyenlő mértékben veszítik el a szászok az erdélyi hazában való továbbfejlődés leglényegesebb feltételeit. A szászság erdélyi sorshoz való kötöttsége s főképp a magyarsággal való együttélése a kötet tanulmányaiban a „völkisch“ gondolattal szemben teljesen elmosódik.

2. A háború előtti szász történetírás a Habsburg-monarchiát lényegében germán jellegével, főképp pedig mint az „anyaországgal“ összekötő kapcsot mindig a legmagasabbra értékelte. S amilyen mértékben kiemelkedtek az erdélyi szász történetírók szemléletében a Habsburg-dinasztia érdemei, ugyanolyan mértékben növekedett a régebbi történeti irodalomban csekély figyelemre méltott, vagy egyenesen ellenséggként kezelt magyarság értéke is. A legújabb történeti munkákban azonban úgy tetszik, mintha a historikusok a Habsburg-monarchiának és a magyarságnak az erdélyi szász történelem szempontjából nem tulajdonítanának már olyan lehetőséget, mint eddig. Ehelyett egy új történelmi folytonosság körvonalai tárulnak elénk, amely a szász-oláh együttműködés és szolidaritás köré fonódik. E szolidaritás gondolatának szuggesztíója alatt áll már Teutsch nagy szász-históriájának 1926-ban megjelent befejező kötete és Bell kiadványának tanulmányai sem mentesek teljesen tőle. E szolidaritás kidomborítására főképp a tanulmányoknak a legújabb korra (különösen a XIX. század második felére) vonatkozó részei adtak alkalmat, de hatása alatt a régebbi korszakok képe is módosul és új részletekkel bővül. A szász historikusok új orientációja bizonyára nem köpönyegforgatás, csupán az új körülményekhez való kényszerű alkalmazkodás; de a történelmi tényezők e feltűnően gyors ártértékelése mégis meglepő és alkalmas arra, hogy megrendítse hitünket az egyébként kitűnő és főként szervezettségében mintaszerű erdélyi szász történettudomány öncélúságában.

Pukánszky Béla.

Das Burzenland. Herausgeg. v. E. Jekelius, Kronstadt 1928—29.

III/1. kötet: Kronstadt. 8° 271 l. 260 ábra, IV/1. kötet:

Die Dörfer des Burzenlandes. 261 l. 366 ábra. V/1. Die Wirt-

schaftsgeschichte des Burzenlandes. 233 l. 162 ábra. Verlag:

Burzenländer Sächsisches Museum.

A Barcaság történetírója sokkal előnyösebb helyzetben van, mint egy alföldi megye monográfusa. A Barcaság területe ugyanis földrajzi és történelmi értelemben is ideális egység, amelyet általában nem igen találunk megyéink, vagy közepes nagyságú tájegységeink sorában. A „Burzenländer Sächs. Museum“ vezetésével

nagyvonalúan megtervezett, nemrég megindult modern monográfia-sorozat alaposan ki is használja ezt a kedvező helyzetét, és teljesen elkülönítve, nagy alaposággal és részletességgel tárgyal minden jelenséget, amely e földterület történetével összefügg. Ebből az előkelő izolálódásból azonban sajnálatos hibák is származtak. A mű Brassó városát a maga 13 falujával általában oly erőteljes földrajzi és történelmi egységnek tünteti fel, amely az általa meghonosított német kultúrát nemcsak századokon át saját erejéből fenntartotta ezen az eredetileg pusztai területen, hanem a szomszédságnak tovább is adta, még pedig oly módon, hogy a közvetlen érintkezés ellenére is a környező kultúrától teljesen intakt tudott maradni. Ez a beállítás végigvonul az egész munkán és a germán kultúra kisugárzásából származtat minden művelődésbeli eredményt, amely a szomszédoknál található. Így az erdélyi magyarság mai településformáját, gazdasági rendszerét, háza típusát, mind a telepés szászok kultúrhatásából vezeti le, de a németekétől kétségtelenül elütő eredetiségeket se hajlandó önálló műveltségelemeknek elismerni, hanem mindezeket szintén germán gyökerekből: az erdélyi magyarokat is megelőző gepida kultúrából származtatja. Szerinte Erdély legősibb település-formája: a halmazfalu, nem lehet eredeti magyar alkotás, hanem csakis germán-gepida átvétel, mert a magyarság ősi település-formája — szerinte — a szétszórt sátorfalu. (?) Ugyanígy gepida eredetűnek tartja az úgynevezett székel-y-kaput és a népi fafaragást is. Sőt az ornamentika német származását is nagy igyekezettel, bár szintén teljesen komolytalan módon, bizonyíttatja. (IV. 1. 245—48.)

Anélkül, hogy a sűrű homályba burkolt gepida kultúra hatásának lehetőségeivel foglalkoznánk, meg kell állapítanunk, hogy *egyetlen* csángó kis-kapuvál, mely (erősen vitathatóan) ősgermán-nak jelzett díszítést, de semmiesetre se germán alaki szerkezetet mutat, ezt a kérdést rövidesen eldönteni nem lehet. A magyarság egész területén honos halmazfalu-típus épp ily kevésbé mondható éppen gepida eredetűnek. A szintén egész nyelvterületünket általánosan jellemző magyar ornamentika eredetiségét hiábavaló törekvés volna azzal kisebbíteni, hogy a tulipán és a rózsza eredetét kutatjuk. A motívumok vándorlása közismert és ezek a legkevésbé befolyásolják egy stílus egyéniségét. Az író is érzi érveinek erőtlenségét és — talán ez az egyetlen hely az egész munkában — elismeri, hogy a szomszédság is hatással lehetett a szegényes barcasági ornamentikára. „Wir leben in Siebenbürgen — írja — seit 700 Jahren in gegenseitiger Berührung mit Rumänen und Magyaren. Dies kommt auch in der Ornamentik zum Ausdruck.“

Azonban az Erdély földjén virágzó német kultúra általában kizárólagosnak feltüntetett uralmát és állandó fennmaradását meg kell magyarázni és e kis elszakadt német néptörzsek önálló s a környezettől elzárt fejlődését valahogy igazolni kell. Ebből a célból a mű alapfelfogása a nagy germán ősanához, mint örök éltető erőhöz folyamodik: A szászok úgy tudott a messzi Kelet elszigeteltségében meggyökereződni, sőt tovább fejlődni és kultúrájával

az egész tartományt beragyogni, hogy az össz-németség integráns részeként állandóan új és új impulzusokat kapott az őshazából. Ennek a német kultúrával mindig párhuzamosan fejlődő művelődésnek volna tulajdonítható az a közvetítő szerep, amely a nyugati német kultúrát a magyarsághoz közvetítette. Ez a tetszetős beállítás helytelen, mert nem felel meg a történelmi tényeknek. A hazai németiséget ilyen általánosságban nem illeti meg ez a történelmi szerep, mert a germán kultúrhatások majdnem mindig közvetlenül, vagy Bécs közvetítésével jutottak el hozzánk. A magyarországi németiség sohasem rendelkezett akkora súllyal — se számánál, sem pedig kulturális jelentőségénél fogva —, de oly erős nemzeti öntudattal sem, hogy ezt a szerepet önálló, egységes kultúrtényezőként betölthette volna. Gondoljunk csak az *Andrea-num*, „*unus sit populus*“ elvére, mely kívülről és felülről jövő akciót jelentett a heterogén erdélyi németiség egyesítésére. Hogy a német öntudat mennyire hiányzott ezekből a gyarmatokból, arra a legfeltűnőbb bizonyíték a jó későn (XVII. század) megindult történetírásukban elsőnek felmerült kérdés: az eredet kérdése és az erre adott első feleletek. A ma már régen túlhaladott, de abban az időben igen komolyan vett és az irodalomban még soká szívósan fennmaradt gondolat alapján az erdélyi szászok őslakóknak hitték magukat és közvetlenül a dákok-gótok-gepidák leszármazottainak vallották népüket. Schlözer csodálkozik azon, hogy az erdélyi németiségből az igazi származás tudata teljesen kiveszett, kapcsolatuk az őshazával megszűnt és 400 éven át az érdeklődés is hiányzott, úgy, hogy ez idő alatt egyetlen történetíró sem tud felmutatni. A legelső öntudatos megmozdulásukat II. József beolvasztó kísérlete váltotta ki, tehát eddig az időig oly egységes német nemzetről, mely Magyarország területén öntudatosan közvetíthette volna a német kultúrát, nem lehet beszélni. A XVIII. századtól kezdve pedig, amióta minden téren Bécs vezet, maga a magyarországi németiség is épp úgy az osztrák közvetítés hatása alatt volt, mint az egész ország minden népe.

Az előttünk fekvő kötetekből kicsendülő vezető gondolat: az újabb keletű „*völkischer Gedanke*“ visszavetítése a multba tehát az erőltettség látszatát kelti, bár tagadhatatlan, hogy itt-ott mutatkoznak a műben oly megnyilvánulások, amelyek ezt a merev felfogást némiképen enyhítik. Feltétlenül hátránynak tekinthető azonban, hogy a megjelent kötetek nélkülözik azokat a végérvényesen leszögezhető irányelveket, amelyeket talán a tervbe vett általános történettel foglalkozó rész fog nyilvánosságra hozni. A megjelent kötetek közül ugyanis az egyik Brassó város településével, fejlődésével, építéstörténetével, művészeti emlékeivel, végül a világitási és vízvezeték-berendezések, a fürdő és a kórház történetével, a másik a vidék falvaival, váraival, templomeroideivel, művészeti és népi emlékeivel foglalkozik. A harmadik kötet a gazdasági kérdésekről szól és külön fejezeteket szentel a földművelés, állattenyésztés, erdőgazdaság és az ezzel összefüggő gyűjtő-termelés (*Sammelwirtschaft*), továbbá a halá-

szat és vadászat történeti ismertetésének. Mivel hiányzanak a sokfelé ágazó kérdéseket egységbe foglaló, vezető kötetek, az olvasó néha nem lát tisztán, amit fokoz az az egyébként helyes elv, hogy a mű lapjain a legellentétesebb vélemények is szabadon érvényesülhetnek. Ily módon azonban meglehetősen nagy feladat hárul az olvasóra, akinek bizonyos alapvető igazságok ismerete nélkül kell önnálló véleményt formálnia. Hogy csak egyetlen példát említsünk fel, Treiber falu-alaprajzaira utalunk. A barcasági falualaprajzok vizsgálatának eredményeképpen azt találja (*Die sächsischen Siedlungen in Burzenland*, IV. 1. 12.), hogy a széles egy-utca menti települések a bajor helységekkel, a párhuzamos utcásorúak a frankföldiekkel mutatnak megegyezést, a templomerődítés szokása pedig a szászoknál volt legjobban kifejlődve. Mindezekből azt a következtetést vonja le, hogy a telepések őshazája csak ott lehetett, ahol ez a háromféle település-forma a legerősebben hathatott: a Rajna mentén. Ez az érvelés csakis akkor volna érthető, ha ismeretesek volnának a barcasági telepések őshaza-kutatásának más módszerekkel megállapított eredményei (néprajzi, nyelvi stb. alapokon), mert így, pusztán a háromféle telep-típusból azt kellene következtetnünk, hogy az egyes falvak lakosai nem egy vidékről, hanem oly különböző helyekről vándoroltak be, ahová falvaik jellegzetes alaprajz-formái utalják őket: Bajorországból, Frankföldről és Szászországból.

Más kérdések tárgyalása során is feltűnik az, hogy az írók egy részét bizonyos előre elfogadott alapgondolat irányítja és ítéletében befolyásolja, mások azonban ez alól a történeti igazság kedvéért igyekeznek kivonni magukat. Ez például a Barcaság területén található építészeti emlékek eredetének vizsgálata során is látható. Az írók nagy része, csak azért, hogy a német művészeti import nagy jelentőségét minél jobban kidomborítsa s ennek a művészetnek általánosságát és elsőbbségét Erdély földjén minél erőteljesebben igazolja, minél régebbi időkből származóknak igyekszik azokat feltüntetni, még a szászság fejlődésképeségének rovására is. Ez viszi a legtöbb kutatót arra, hogy ne csak a barcasági várak, hanem az összes templomerődök és vártemplomok keletkezését is a német lovagrend közvetlen működésének tulajdonítsa. Az alábbi példa elegendően igazolja, hogy az ilyen archaizáló törekvés a tudományos igazságnak a mi esetünkben is mennyire kárára és veszélyére vált.

A lovagrend elűzése előtt Marienburg volt az egész telep központja. A helységnek ebben a fénykorában keletkezik román stílű temploma, amely később gótban épül át. A templom-emlék első ismertetője (L. J. Marienburg, 1837) a mai kórust tekinti az eredeti lovag-kápolnának; az egyik oldalhajó falán található 1457-es évszámból pedig azt következteti, hogy ezeket a főhajóhoz képest később építették. 1838-ban (a következő évben) földrengés volt a vidéken, melynek következtében a megingott falak védelmére alul, a kórus és a torony körül erősítő falak hozzátoldása vált szük-

ségessé. Emiatt az 1858-ban felületesen vizsgálódó Orendi azt gondolta, hogy itt eredetileg régebbi, szélesebb alapokon újabb, keskenyebb falak épültek. Ebből és egyéb félreértett külsőségekből téves következtetések útján hamis teóriákat állított fel. Végre azután legújabban (1927) egy külföldi kutató (H. Phleps Danzigból) a rossz utakon járó elődök nyomába lépve tovább építi a helytelen elméleteket. A hosszházat eredetileg háromemeletes profán építkezésnek mondja, amely a lovagrend régi lakóhelyiségeit foglalta magában (még szíriai analógiákat is talál ehhez) s ebből az épületből lett volna távozásuk után a mai hosszház, amelyhez azután a két mellékház és egyéb részlet épült. Amint látni fogjuk, a hibák halmozása, az erősen irányzatos és túlságosan teoretizáló módszer igen messze viheti a tárgyilagosságot nélkülöző kutatót a helytelen következtetésekben. A „Burzenland“ egyik írója: W. Horwath ugyanis elfogulatlanul megállapítja ezeket a tévedéseket és helyszíni vizsgálat alapján rendre bebizonyítja, hogy a főház, a mellékházok és a torony egyidőben épültek, — s hogy a félrevezető egyéb részletekből levont sorozatos következtetések is helytelenek, azt a környék emlékeinek összehasonlító vizsgálata alapján mutatja ki. (IV. 1. 121.) Többi részlet-tanulmányában is ily tárgyilagosan jár el, amikor az ősi lovagvárak számát erős kritikával korlátozza és a templomvárak és erődített templomok keletkezését a XVI—XVII. századba teszi, mert helyszíni vizsgálatai során kitűnt, hogy az erősítő falrészek mind későbbi hozzátoldások, átépítések és a középkor végére utaló falazási technikát mutatnak. Egy másik író: Ed. Morres, amellett, hogy szintén hangsúlyozza a barcasági kultúra német jellegét és ő is azt állítja, hogy „in allen Stilphasen folgte unsere Kunst der Kunst der deutschen Länder“ (IV. 1. 161.) — mégis a német lovagrend működését inkább csak megindítónak tekinti és a Barcaság belső tevékenységének nagy önállóságot tulajdonít (IV. 1. 164.). Ez az önállóság a templomépítéssel alaptípusait jelentő alkotásokon: Marienburg (IV. 1. 116—123.) Kronstadt—Bartholomae (III. 1. 107—121.) és Tartlau (IV. 1. 149—158.) emlékein, továbbá Brassó nagyszerű „Fekete-templomán“ (III. 1. 122—140.) még nyugateurópai viszonylatban is valóban kimutatható; még inkább érvényesülhetett ez az önálló művészeti irány a később keletkezett építményeken. A lovagvárokon és az ezeket utánzó templomerődítéseken észlelhető szíriai vonások, amelyeket a szentföldről jött lovagok honosítottak meg, továbbá a centrális bizánci gondolatot a nyugati architektúrában feloldó tartloui templom oly különlegességek, amelyekből megérthető a barcasági építészet erősen egyéni iránya és változatossága. Ki kell emelnünk a Fekete-templom különlegességeit is mind az általános elgondolásban, mind a részletekben és a vidéki templomokon, több helyen mutatkozó normann vonásokat, amelyeknek eredete kétségtelenül a Dunántúlön keresendő, nem pedig Németországban. (IV. 1. 164.) Ezt ma már az osztrák műtörténet is elismeri.

A középkori, majdnem kizárólag egyházi művészet eredetisége

és gazdagsága mellett meglepő azonban az újkori művészet teljes jelentéktelensége. Ha ennek igazi okát keressük, azt nem a törzsnémetséggel való kapcsolat hiányában, hanem annak az országnak történelmi balszerencséjében találjuk meg, amelyhez a Barcaság sorsa is elválaszthatatlanul fűződött. A „Burzenland“ egy helyen csodálatosnak tartja azt, hogy ily kicsi telep oly nagy erkölcsi és anyagi erővel rendelkezett, hogy ilyen grandiózus középkori műveket tudott teremteni. Pedig a természetes magyarázat nem is lett volna nehéz, ha régi királyaink bőkezűségére, hatalmas privilégiumaira gondolunk, amelyek révén a Barcaság népe — kétségtelenül tehetsége és szorgalma által — számához és talán érdemeihez képest is aránytalanul nagy gazdasági és kulturális jólétre tehetett szert. Amikor azonban a magyarság elvesztette nemzeti önállóságát, egységét és hatalmát, egyszersmind lehanyatlott pártfogó ereje és bekövetkezett a törzs legyengülésével az egyik tag sorvadása is.

Különös, hogy ez a nagyon természetes elgondolás a műnek egyetlen sorában se jut kifejezésre, pedig csakis a nagyobb politikai közösség életsorsából volnának jól megmagyarázhatók azok a sajátságok és eltérések is, amelyek a szász földet Németországgal szemben jellemzik. „In seiner Geschichte findet ein Volk den Spiegel seines Wesens, in seiner Kunst den Spiegel seiner Sehnsucht“ — írja Morres. (IV. 1. 161.) Ha ez igaz, akkor ez a vágyakozás — különösen az újkori művészet vonatkozásaiban — Németország felé gyenge szálakat eresztett. Így a német reneszánsznak, az igazán speciálisan német stílusformának, úgyszólván nyoma sincs a Barcaságban, a német vidékeken virágzó barokk és klasszicizáló stílusok idejében pedig, amikor a sugárpont kelet felé már kizárólag Bécs volt, az erdélyi művészet még a provinciává degradálódott Magyarország művészete mellett is csak harmadrangú szerepet vitt. Hiába keressük az erdélyi németiség kultúra-közvetítő szerepét, vagy akár közvetlen nagynémet kapcsolatait.

Sokkal helyesebb lett volna tehát a szászság életét a teljes elkülönítés helyett — azt hisszük a mű monografia jellegének sérelme nélkül — annak az egységnek keretébe helyezni, amellyel 700 évig tagadhatatlanul szorosan egybefűzve élt, fejlődött és hanyatlott. Hisszük, hogy ez a természetes beállítás nemcsak tudományos szempontból hozott volna helyesebb és teljesebb eredményeket, de a pillanatnyi politikai érdekek és divatos eszmék se szenvedtek volna rövidséget azáltal, hogy a Barcaság történelmi fejlődésének minden tényezője megkapta volna azt az elismerést, ami a legszigorúbb kritika mellett is valóban megilleti.

A mű különben nagy alapossággal, kimerítően tárgyalja a felvetett kérdéseket, és szép, bőséges képanyagából is nagy öntudat és mély szeretet árad.

Pozsonyi-Filtsch Zoltán (Szeged).

Forbát, Eugen: *Die Geschichte des Handels und des Pressburger Handelsstandes im XVIII. Jahrhundert*. Pozsony, 1930. 8°. 398 l. „Gremium der Bratislavaer Kaufmannschaft“ kiadása.

A könyv egyik legjelentékenyebb városunk, Pozsony kereskedőrendjének XVIII. századi történetét ígéri, de nagyon kevés az, amit valójában nyújt. Jóindulatú, de a történeti érzéknek még szerény mértékét is alig-alig fölmutató dilettáns munkájának látszik. Akár előadását, akár tudományos apparátusát nézzük, akár magának az egész műnek szerkezeti fölépítését és tárgyi elhatárolását, egyaránt ez a benyomásunk támad.

Kezdve előadásának alaki részénél, nem helyeselhettük F.-nak azon eljárását, hogy adatai lelőhelyének idézését — vette légyen azokat akár irodalmi művekből, akár közvetlenül levéltári forrásokból — következetesen mellőzi. Mert ha művét elsősorban a laikus helyi olvasóközönségnek, Pozsony mai kereskedőinek szánta is és ezért mentesíthetőnek tartotta a jegyzetek tömegétől, legalább 1—2 lapnyi függelékben megadhatta volna azoknak a műveknek a jegyzékét és annak a levéltári forrásanyagnak általános ismertetését, amelyekből előadását fölépítette. De ez még a legkisebb fogyatékosága F. művének; a szakember ugyanis hamar megállapíthatja, hogy a levéltári forrásanyag meglehetősen egyoldalú s az irodalmi apparátus tekintetében is a csak némileg jártas olvasó nem soká marad kétségben afelől, hogy ez felette hiányos s igénybevétele mindössze egy-két konkrét adatra szorítkozik. Annál lehangolóbb, hogy nyoma sincs valamely komolyabb tudományos színvonalat képviselő gazdaságtörténeti iskolázottságnak, de a természetes történeti érzéknek sem, mely annak hiányát némileg pótolhatná. F. műve a történetírásnak abból a válfajából való, amely nem történelmi problémákat keres, nem is kutatja föl a megfejtést, megértésüket adó adatanyagot, hanem csak ötletszerűen, legfeljebb valamelyes külső szempontok szerint kiragadott forrásanyaggal operál s történetírásnak gondolja azt az eljárást, ha egy-egy esetlegesen kezébe került forráscsoportot több-kevesebb bőbeszédűséggel az olvasó elé tereget. Itt-ott találkozunk ugyan adatokkal, amelyek a városi levéltár egyik-másik iratesomójának vagy jegyzőkönyvének a használatára mutatnak, de ezek csak alkalmi kiegészítések s az egész mű tulajdonképen kizárólag az 1699-ben létesült pozsonyi kereskedő-céh jegyzőkönyvein és ügyiratain alapul. Ezt az anyagot azután lényeges és lényegtelen közt semmi különbséget nem tévő részletességgel táálja föl. Nem ugyan a följegyzések időrendi egymásutánjának legprimitívebb formájában, de azért az elrendezés merőben külsőleges.

Semmiféle belső egység nem igazolja a műnek a XVIII. századra történt elhatárolását s még inkább a levégőben lóg annak belső periodizálása, mely pontosan negyedszázadonként összesen négy fejlődési korszakot akar megkülönböztetni: „Jahre der Not“, „Jahre des Kampfes“, „Jahre des Friedens“ és „Jahre

der Renaissance“ fejezetcímek szerint. Még csak azt sem mondhatjuk, hogy F.-t talán forrásanyagának egyoldalúsága vezette félre, mert a fejlődés ilyen menetének föltételezését az általa elhibénk tárt adatok sem engedik meg. A kereskedő-céh memorandumai a század második felében épp úgy a szükség és meddő küzdelem képét mutatják, mint a század első feléből valók. S az egyetlen — egyébként fogyatékoságánál fogva messzebbmenő következtetésekre kevésbé alkalmas — összeállítás, amelyből a pozsonyi kereskedelem valóságos alakulására némi következtetést lehetne vonni, nevezetesen a céhtagok számáról szóló kimutatások, sokkal inkább a hetvenes éveket mutatják helyi vonatkozásban a konjunktúra kedvezőbb korszakának, mint a századvéget. Az eredetileg 30 taggal megalakult céh létszáma ugyanis az első évtizedekben visszaesik, majd 1724-ben ismét eléri az eredeti 30-as számot, hogy azután kisebb ingadozásokkal 1744-re 40-ig s 1765-re 50-ig emelkedjék; az 1772—75. évek mutatják 61-gyel a legmagasabb létszámot, míg az erre következő évek ingadozó irányzata után 1786-tól egyenes vonalban 1800-ig 51-re csökken a pozsonyi polgári kereskedők száma.

F. előadása során sok adatot sorol fel, amelyek beszédesen bizonyítják, hogy a város gazdasági élete ekkor már túlnyomó részben külső, a városgazdaság hatalmi körén kívül eső tényezők függvénye. Ezek valóban ráeszméltethették volna F.-t, hogy a pozsonyi kereskedelem XVIII. századi alakulását e tényezők, főként pedig az államhatalom egyre céltudatosabb merkantilista politikájának kihatásaiban vizsgálja. Ez alapon sokkal nagyobb eredménnyel állapíthatta volna meg a fejlődés természetes fázisait. Sajnos, az adatoknak ilyen megértését Forbát művében épp oly hasztalan keressük, mint Eckhart Ferenc művének az ismeretét, mely pedig kutatásainak hasznos útmutatója lehetett volna.¹

A fenti módon megállapított korszakokon belül F. nagyjából azonos tárgyi csoportosítással fűzi valamelyes formai egységbe terjedős részletességgel előadott adatait. Ezek az adatok bőségesen körítve értéktelen, de Forbát figyelmét felette lekötő érdekességekkel, részben a céhnek szorosabb értelemben vett belső életére vonatkoznak (az egyes céhtisztviselők, úgymint a céhmesteri, jegyzői, ügyészi, hírnöki tiszt viselőinek névsora, a tisztviselők betöltésének módzatai, a céhtagok fölvétele, felvételi illetékek, a céhfejelem és a céhlevél rendelkezéseinek megóvása, a céhtagok száma és együttes adóterhei évenkénti kimutatásban), részben pedig annak a szívós, de többnyire csak részleges sikerű vagy kudarcot hozó küzdelemnek az emlékei, melyet a céhnek a rajta, illetőleg a városon kívül álló elemekkel kellett mindegyre kiújulón folytatnia a polgári kereskedelem

¹ A bécsi udvar gazdaságpolitikája Magyarországon Mária Terézia korában, Bpest, 1922.

érdekében. A függelékben a céh 1699—1800 években fölvelt tagjainak lajstromát kapjuk.

Ezekből az adatokból mindenestre megállapíthatjuk, hogy Pozsony XVIII. századi kereskedőrendjét még teljességgel a középkorra visszanyúló városgazdaság mentalitása hatja át. Az a gazdasági szellem, amely kifelé az egyes városközösségek jogilag megállapított vagy akár csak de facto biztosított hatalmi körén kívül, az idegenekkel szemben a maga tagjainak teljesen szabad kezét enged, viszont befelé, a saját hatalmi körén belül az idegenek gazdasági tevékenységét a lehetőséghez képest, de mentől nagyobb mértékben korlátozni kívánja és a maga tagjaira nézve is a szabad verseny kizárásával a megkötöttség elvét képviseli, azzal a céllal, hogy az egyes foglalkozási ágakon belül a város minden polgára számára a megélhetésnek azonos föltételeit biztosítsa. Ugyanakkor azonban látjuk azt is, hogy a viszonyok alakulása már nálunk is teljesen aláásta a városgazdaság önállóságának tárgyi alapjait. Míg azonban nyugaton ez a fejlődés a külső tényezők (a város autonómiájának egyre nagyobb megszorítása az államhatalom részéről, az utóbbi céltudatos s az ország egyetemes érdekeit néző gazdasági politikájának kibontakozása) mellett jelentékeny részben a városgazdaság keretein belül földuzzadt gazdasági erők (a nagyarányú belső vagyontérszűkítés, ennek nyomán a nagy ipari üzemek, a hivatásos és specializálódott — a kiskereskedelemtől félrevonuló — nagykereskedelem kialakulása) feszítő hatásának eredménye, nálunk az csak a külső tényezők hatásával magyarázható. Az alsóausztriai kereskedelemnek (Bécsújhely, Bécs, Hainburg) a bécsi kormány már a XVII. század folyamán egyoldalú kiváltságokat biztosít Magyarországon a magyar kereskedelem rovására. A nemesi birtok, főként pedig a nagybirtok oltalma alatt a zsidóság egyre nagyobb számban telepedik le az ország területén. A török békeszerződésekben biztosított mozgási szabadság és vámkedvezmények nyomán a balkáni kereskedőelem, a rácok és „görögök” tömegesen lepik el az országot. S ezek a mozgékony, alacsonyabb műveltségűknél s ebből folyó igénytelen életmódjuknál fogva különben is veszedelmesen versenyképes elemek a földesúri védelem alatt szabadon űzött házaló tevékenységükkel nemcsak a vidéket, a falut hódítják el a polgári kereskedelemtől s nemcsak a vásárokon sujtják érzékenyen konkurenciájukkal, hanem annak boldogulását még legsajátosabb területén, a városokon belül is veszélyeztetik. Hiába tiltják a polgári kereskedelem kiváltságai és a város szabályrendeletei az idegenek kereskedését a vásárok idején kívül, a városban nagy számmal élő nemesség és egyházi személyek kiváltságainak kihasználásával a zsidó és rác, örmény és görög házaló könnyen megtalálja módját, hogy árujával a vásárokon kívül is bejusson a városba, hol a tilalmak kijátszása született leleményessége és skrupulust nem ismerő lelkisége számára már nem feladat. (Másik rendes módja az áruk bevitelének, hogy a vásárok alkalmával visszahagyják

a városban bérelt raktárakban.) A század derekán pedig mindehhez hozzájárul még a bécsi udvar vámpolitikája, mely a magyar piacot a hazai kereskedők rovására teljesen az osztrák kereskedelem számára sajátítja ki.

Kétségtelen, hogy mindezeknek a tényezőknek az ismerete elsőrendű fontosságú a pozsonyi kereskedelem megismerése szempontjából. De amikor F. ennyivel megelégedett, ezzel inkább csak a kérdés gazdaságpolitikai részének megismeréséhez segített hozzá. A leghalványabb képet sem nyújtja azonban arról, hogy e különböző tényezők hatása alatt maga a pozsonyi polgári kereskedelem tulajdonképpen miként alakult. Eltekintve attól, hogy e kereskedelem hordozóit a függelékből személy szerint megismerjük, az egész idevágó kérdéskomplexumra nem kapunk feleletet.

A függelékből látjuk ugyan, hogy e kereskedelem már az egyes üzletágak szerint specializálódott, de hogy közülök az egyes korszakokban melyik, miként van képviselve s melyek játsszák a legfontosabb szerepet, ennek megállapítását mi sem kísérelhetjük meg, mert F. nem hozza következetesen a szükséges adatokat. Nem hallunk az egyes kereskedőházak üzemeről, sem azok méreteiről (alkalmazottak száma, üzleti tőke, üzleti forgalom nagysága), sem jellegéről (mennyi a kis-, mennyi a nagykereskedő, illetőleg mennyiben jelentkezik még a két típus együttesen?). Vagy hogy melyek a kereskedelem fő árucikkei, mennyiben csak helyi jellegű az s mennyiben van része a távolsági forgalom lebonyolításában, a helyi piacon kívül hol talál és mekkora érvényesülést — főként az idegen vásárokon — a pozsonyi kereskedő — minderről halvány képet sem nyerünk. Hasonlóképpen érintetlenül marad a hitelkérdés is. Épp így nem látjuk, mily szerepet foglalt el a kereskedőosztály a városi polgárság társadalmi struktúrájában, tagjai közül kik és mennyien voltak időnként tagjai a külső tanácsnak, mikor mily számban a belső tanácsnak? Arra vonatkozólag, hogy a kereskedőosztály mekkora részét viselte a városi közterheknek, találunk ugyan kimutatást a kereskedő-céhre évenként kivetett adótételekről, de e számok keveset mondanak. Egyrészt nem tudjuk, vajjon ezek az összegek a céhtagoknak a kereskedelmi tevékenysége után kivetett adóterhet jelentik-e, avagy bennük foglaltatik már az egyéb adóalapjaik (például ingatlan) után fizetendő adórész is? Másrészt F. feleslegesnek gondolta megállapítani azt, hogy mennyi volt Pozsony város egész adóterhe s mennyi a többi gazdasági ág részesedése, pedig ezen az alapon nyert arányszámokból következtetést vonhattunk volna arra a szerepre, melyet a város gazdasági életében a kereskedelem betöltött. Az a 2—3 adat, amelyeket e vonatkozásban F. az 1718—20. évekből talált, eléggé fölhívhatta volna figyelmét egy ilyirányú statisztika jelentőségére. Azt olvassuk ugyanis, hogy 1718—1720. években Pozsony városnak 30.000, 32.000, illetőleg 20.000 forintnyi adójából a 26, illetőleg 24 tagot számláló

kereskedőcéh mindössze 948, 1000, illetőleg 650 forintot fizetett, ami bizony a kereskedelemnek meglehetősen csenevész voltára enged következtetni.

Hogy a fentiekben felsorolt kérdésekre választ kaphassunk, ehhez persze az adatgyűjtésnek tetemes kibővítése lett volna szükséges. Amikor F. merőben külső szempontok után indulva, megelégedett a kereskedő-céh leveles ládájával, eleve szegényes eredményre ítélte munkáját.

Tudományos eredmény tekintetében nagyon szerény elismeréssel lehetett csak adóznunk F. művének. De nem lennének őszinték, ha be nem vallanók, hogy művét ennek ellenére is örömmel fogadtuk. Örömmel, mint a felvidéki őslakosság multja iránti szeretetének egyik, ha még oly réveteg megnyilatkozását is, mint első lépést ez őslakosság külön tudományos kultúrájának kiépítése felé. Gyermekecipőben jár még ez, a dilettantizmus útján, de jár s ne feledjük: a maga erejéből. Egyelőre ennek is örvendünk kell. Kritikánk, mely csak a tudományosság abszolút igazságra törekvő szempontjaiból ítéltetett, ne legyen e bátor-talan, tapogatódzó próbálkozások kedvetvevő elnémitója, hanem ösztönzője a tökéletesebb munkára. Mert messze, nagyon messze van még odáig, ahol e próbálkozások majd igazi tudományos műveltséget is jelentenek.

Paulinyi Oszkár (Bécs).

Balla Antal: A legújabb kor világtörténete. A utolsó hatvan esztendő világpolitikai eseményei. Budapest, 1932. 8°. 363 l.
A Könyvbarátok Szövetségének kiadása.

Az utolsó két emberöltő történetének megírása ma már megközelítőleg sem olyan merész vállalkozás, mint még egy évtizeddel ezelőtt is volt. Mióta ugyanis a háborús felelősség kérdése elsőrangú politikai jelentőséget nyert, a hadviselő felek mindegyike töle telhetőleg iparkodik elhárítani magáról a háború felidézésének ódiumát. Legtöbbjük a legközvetlenebb források, a hivatalos akták közzétételével igyekszik megfelelő megvilágításba helyezni a maga szerepét. A volt központi hatalmak tiszteletreméltó nyíltsággal mindjárt a háború befejezése után megkezdték és azóta már be is fejezték ezt az önleplező tevékenységet; míg az angol és francia akták publikálása most van folyamatban. A hivatalosan közzétett okmányok mellett nem kevésbé értékes anyagot szolgáltatnak azok a titkos akták, melyek a háború folyamán és azt követőleg a belga és orosz levéltárak anyagának napvilágra tárása révén kerültek nyilvánosságra; nemkülönben a tömérdek napló, memoár és feljegyzés, melyek a különböző nemzetek vezető közszerelőinek tollából láttak napvilágot. A sok publikációnak köszönhetjük, hogy napjaink történetének megírásánál ma már nem az a probléma, hogy honnét vegyük az anyagot, hanem ellenkezőleg, hogy a rendelkezésünkre álló roppant anyagból mit vegyünk fel és mit mellőzzünk el. Igaz ugyan, hogy az elénk táruló adatok legtöbbje a politikai történet körébe vág, de ez csak fokozza érté-

küket, mivel a titkos diplomácia elsősorban úgyis a nagypolitika eseményeit vonta misztikus ködbe. A társadalmi, gazdasági és szellemi élet hullámvázai természetüknél fogva mindig könnyebben hozzáférhetők a kortárs megfigyelő számára.

Külföldön a lázas anyagközléssel karöltve járt a feldolgozás s a publikációk hatalmas sorozata a monografikus és összefoglaló munkáknak nem kevésbé hatalmas áradatát indította meg. Nálunk azonban ebben a tekintetben is bizonyos hátramaradottság állapítható meg. Legjobb bizonyosság erre az a tény, hogy Krisztics Sándor maga nemében elsőrendű, de céljánál fogva egészen más természetű művétől (A békeszerződések revíziója. Budapest, 1927.) eltekintve, Balla fent idézett könyve az első, mely szélesebb alapon és a művelt közönség igényeit kielégítő módon igyekszik megvilágítani az utolsó két emberöltő történetét és felderíteni az egymást követő események rejtett összefüggéseit. Magyar vonatkozásban tehát bizvást úttörőnek minősíthető a munka: irodalmunkban elsőnek rajzol összefüggő és plasztikus képet a múlt század utolsó és a jelen század első harmadának fejlődéséről. Mindjárt hozzátehetjük, hogy a terjedelmes mű jóval több egyszerű próbálkozásnál. Első tekintetre megtetszik rajta, hogy szerzője a történész tárgy-szeretetét és alaposságát a újságíró könnyedségével és szemléletességével egyesíti magában. Ennek lehet tulajdonítanunk, hogy bár mindenütt bővéből merít, előadásában sohasem válik egyhangúvá vagy unalmassá. Másik nagy érdeme, hogy jól tud szerkeszteni s adatait ügyesen tudja csoportosítani. Mire végére érünk a könyve négy fejezetének (Az imperializmus kora. A világháború előzményei. A világháború. A világháború után.), az az érzésünk, hogy mindez nem is történhetett másként, mint ahogyan történt.

Ezzel azonban nem akarjuk azt mondani, hogy Balla abszolút értelemben is kifogástalanul oldotta meg feladatát. Ezt sem magasabb írói művészet, sem tudományos alaposság tekintetében nem mondhatjuk el róla. Írói művészet szempontjából nélkülözzük nála azt a szuverén felsőbbiséget, mely egységbe tudja fogni a szétfolyó anyagot s étellel és lélekkel tudja telíteni a holt adatokat. Pedig a külső kellékek megvannak benne hozzája: becsületes igyekezettel rengeteg anyagot hordott össze és okfejtésében igyekszik minél mélyebbre hatolni; van érzéke a szintézis iránt is és legtöbbször helyesen látja meg az események összefüggését. Ahhoz azonban, hogy töretlen egységben tudja szemléltetni a fejlődés egészét, nincs elegendő alakító ereje és plaszticitása. Egységes képbe való tömörítés helyett országok szerint széttördelt mozaikdarabokban vetíti elénk a sorsdöntő eseményeket felidéző változásokat. Különösen az első két résznél szembetűnő ez a sokszor mechanikusnak tetsző eljárás. A világháborút és napjaink történetét tárgyaló fejezetek már sokkal egységesebben hatnak. Persze e részben könnyebb kifogásokat emelni, mint jó megoldást ajánlani; hiszen nyilvánvaló, hogy

az eseményeknek országok szerint való tárgyalását semmiféle világtörténeti előadásban nem lehet elkerülni. Bizonyos azonban, hogy a történetírónak sohasem szabad lemondania a nagy összefüggések érzékeltetésének ambíciójáról s a magasabb írói és alakítóművészetnek éppen az a lényege, hogy a tized- és huszad-rangú adatokkal való pepecselés közben is szüntelenül láttatni tudja ezeket az összefüggéseket.

A tudományosérték vizsgálatánál elvszerűen mellőzni óhajtjuk azokat a kifogásokat, melyek az anyag kiszemelésével és értékelésével kapcsolatban támaszthatók, mivel e tekintetben az egyéni meggyőződések és szempontok szinte korlátlan lehetőségeket nyitnak. Általánosságban el kell ismernünk, hogy Balla iparkodik mindenütt objektív maradni s ítélezéseiben inkább bizonyos pesszimista és fanyar józanság, mint egyoldalúságra való hajlás jellemzi. Előadásában arányosságra törekszik, de nem mindig kielégítő eredménnyel. Véleményünk szerint egyes részeket jobban össze lehetett volna húzni, másokat ellenben jobban kellett volna nyomatékoztatni. Ez azonban egyéni mérlegelés dolga s ezért nem tartanók ildomosnak ezen a címen hadba szállni a szerzővel. Egészen más elbírálás alá esnek azok a tetemes számmal előforduló tévedések, melyek már a tudományos megbízhatóság és alaposság rovására mennek s melyeket azokból nyilvánvaló hibaként kell elkönyvelnünk.

A hibák különböző természetűek és súlyúak. Legnagyobb számmal a kronológiai botlások és elírások fordulnak elő. Egész litániát lehetne belőlük összeállítani. Csak úgy találomra bemutunk egy marékra valót: Lónyay Menyhért miniszterelnök nem 1872 december 5-én, hanem 2-án mondott le (37. l.); Franciaország Poroszországnak nem 1870 július 15-én, hanem 19-én üzent hadat (38. l.); II. Sándor cár nem 1858-ban, hanem 1855-ben lépett trónra s a jobbágyságot nem 1863-ban, hanem 1862-ben törölte el (42. l.); az orosz-török hadüzenet nem 1877 április 4-én, hanem 24-én történt (47. l.); Bismarck nem 1890 március 19-én, hanem 20-án nyújtotta be lemondását (57. l.); Tisza Kálmán bukása nem 1890 márc. 9-én, hanem 13-án s az első Wekerle-kormány kinevezése nem 1892 november 1-én, hanem 17-én következett be (68. l.); a Wekerle-kabinetnek nem 1895 novemberében, hanem január 14-én kellett távoznia (70. l.); Gervais tengernagy hajórája nem 1891 július 29-én, hanem 22-én futott be a kronstadti kikötőbe (72. l.); Delcassé külügyminiszter nem 1895, hanem 1898 novemberében parancsolta vissza Marchand kapitányt (78. l.); báró Bánffy Dezső nem 1899 február 18-án, hanem 26-án mondott le (82. l.); Olaszország Massauát nem 1890-ben, hanem 1885-ben szállotta meg (86. l.). Még tovább folytathatnók az apró hibák tûhegyre szedését, de talán ennyi is elegendő annak szemléltetésére, hogy Balla adatainak mérlegelésében nem járt el mindig kellő akribiával. Mert ha szívesen megengedjük is, hogy a felsorolt hibák bagatell dolgok, nagy számukkal mégis árnyékot vetnek az író tudományos megbízhatóságára.

Természetesen súlyosabb megítélés alá esnek azok a hibák, melyek tárgyi vagy beállításbeli tévedést tartalmaznak. Az ilyenek száma szintén meglehetősen nagy. Mutatóul közlünk belőlük néhányat. Egy helyütt évtizedekig tartó frankfurti parlamentről beszél

a szerző (17. l.). X. (sic) Pius pápát a csalhatatlansági dogma szerzőjének mondja s a kultúrharcot már 1880-ban befejezettnek veszi (22. l.). A kiegyezés művét egészen szélsőbaloldali álláspontból ítéli meg s úgy tünteti fel, mintha alkotmányunkat kizárólag az uralkodó jóvoltából kaptuk volna, melyet az bármikor visszavonhatott (33. l.). Deák és Kossuth harcában feltétlenül Kossuth oldalára áll s azt állítja, hogy maga Deák is csak ideiglenes megoldásnak tekintette a kiegyezést (34. l.). A tatár kánok ötszázéves oroszországi uralmáról beszélni óriási túlzás, mert valójában Batu kán ivadékai félannyi ideig sem uralkodtak (44. l.). A boszniai okkupáció a monarchiának nem közel ezer főnyi, hanem, sajnos, 5185, a sebesülés következtében elhaltakkal együtt pedig 7418 halottjába került (52. l.). A franciaországi botránykrónikában szereplő Wilson Grévy elnöknek nem unokaöccse, hanem veje volt (64. l.). Báró Bánffy Dezső a miniszterelnökségben nem gróf Szapáry Gyulának, hanem Wekerlének volt az utódja (82. l.). Battenberg Sándor fejedelemségét és Kóburg Ferdinánd megválasztását teljesen tévesen állítja be a szerző (85. l.). A hármasszövetségi szerződést olasz részről nem Crispi, hanem Mancini kötötte meg (86. l.). A Berlin—Bagdad koncepciót nem csupán az angolok fantáziája és rosszakarata szülte (108. l.). Kossuthot a nemzetiségi kérdés megítélésében csak az elfogultság állíthatja Széchenyi és Deák mellé; hiszen közismert róla, hogy 48 előtt ő volt a magyarosító politika legsovénabb képviselője (149. l.). Alig hihető, hogy Izvolszkij Buchlauban csak színleg egyezett volna bele az annexióba (161. l.). Az sem áll, hogy Olaszországot az annexió ideginitette el teljesen a monarchiától (164. l.). Bethmann-Hollweg nem a balkezes Holstein külügyi tanácsos, hanem Posadovsky-Wehner belügyi államtitkár utódeként került a birodalmi kormányba. (168. l.) A Kongó-állam köztudomás szerint nem a belga állam, hanem az élelmes II. Lipót belga király alapítása (185. l.). A Haldane-féle misszió meghiusulásában Bethmann-Hollweg semmivel sem volt hibásabb, mint Grey angol külügyi államtitkár (193. l.).

De nem folytatjuk tovább a tárgyi tévedések és felületes megállapítások felsorakoztatását. Hiszen a felhozottak is elegendők fenti észleletünk megerősítésére. Csak azt tesszük még hozzá, hogy a szerző ítélezéseiben minden objektivitásra való törekvése ellenére meglehetősen sok vaticinium post eventumot találunk: sokszor a háború utáni viszonyok szemüvegén keresztül tekint a két-három évtizeddel előbb lezajlott eseményeket s emiatt nem egyszer túlságosan szigorúan ítélkezik elevenek és holtak fölött. Azt sem hallgathatjuk el, hogy a monarchia történetének megítélésénél kelleténél jobban előtérbe helyezi saját politikai hitvallását, mely hajszálnyira egyezik a régi függetlenségi politika felfogásával. Innét érthető az a fanyarság, mellyel például idősebb Andrássy Gyula szerepét és politikáját bírálja. Mondanunk sem kell, hogy ez az eljárás a legnagyobb mértékben történelemellenes és semmiesetre sem alkalmas a munka tudományos értékének emelésére. Vannak helyek, ahol az újságíró és politikus egészen háttérbe szorítja a történetet.

Ezen kétségkívül súlyos fogyatkozások ellenére azonban mégis érdemes alkotásnak tartjuk Balla könyvét. Gazdag anyaga, ügyes beosztása és nagy egészében lehiggadt eseményszemlélete

olyan értékek, melyeket a legszigorúbb kritikusnak is el kell ismernie. Annál inkább sajnáljuk tehát, hogy a szerző nem tudott mindig hivatása magaslatán maradni s engedte, hogy a politikus egyoldalúsága és az újságíró felületessége időnkint háttérbe szorítsa benne a történetíró megvesztegethetetlen tárgyiaságát és minden adatot latra vető akribiáját. Így műve bizonyos félséget mutat s korántsem kelti azt a harmonikus és megnyugtató hatást, melyet pedig keltenie kellene. Mindenesetre kívánatos, hogy esetleges új kiadásából hozzáértő kéz gondosan kigyomlálja mindazokat a hibákat, melyek jelen formájában a hozzáértő számára annyira diszharmonikussá teszik élvezését.

Balanyi György.

Szemle.

Áldásy Antal: A XV. század nyugati elbeszélő forrásai. (A Magyar Történettudomány Kézikönyve, I. kötet, 7/c. füzet.) Budapest, 1928. 8°. 31. l. Egy kézikönyvtől megkívánjuk, hogy legyen pontos, áttekinthető, adatokat közölve ölelje fel a tudományos kutatás eddig elért eredményeit röviden, de rövidege ellenére is érthetően, legyen teljes, kerek, egész. A magyar használatra készített kézikönyvnel pedig a hazai kutatás eredményeinek fokozottabb tekintetbevétele szintén elsőrangú követelmény, s ugyanúgy a külföldi írók életkörülményei magyar vonatkozásainak kiemelése. Á. jó munkát végzett. Mintha azonban be kellett volna várnia Bartóniék Emma bibliográfiájának megjelenését, hogy reá az egyes forrásoknál utalhasson. A 7 a—b, d—e füzetek szerzői már szerencsésebb helyzetben lesznek. Az olasz vonatkozású források ismeretetéséhez néhány kiegészítő megjegyzést óhajtok az alábbiakban fűzni. Ransanóról és munkájáról nem emlékszik meg Á. Minthogy azonban róla, magyar vonatkozásairól és a magyar történelmet tárgyaló munkájáról sok téves adat van forgalomban, nem látszik feleslegesnek a reá vonatkozó, főleg palermói kutatásainak eredményeit adalékképpen ideiktatni. *Pietro Ransano* (Ranzano) 1428-ban Palermóban született, 1492-ben halt meg. Fiatal korában (16 éves) a dominikánusok rendjébe lépett. Nagy buzgalommal fogott a klaszszikus nyelvek tanulásához, széleskörű ismeretei és szónoki képességei révén az egyház előljárói megbecsülték, megbízatásokkal és tisztségekkel halmozták el. Ily alkalmakkor tett utazásai ismeretei gyarapításához nagymértékben hozzájárultak. 1459 körül fogott hozzá mindezeideig kiadatlan hatalmas terjedelmű világtörténeti munkájának megírásához, az *Omnium temporum annales*-hez, melyen egészen haláláig dolgozott. Benne az eseményeket saját koráig tárgyalja. 1470-ben Aragoniai Jánosnak, a későbbi esztergomi érseknek nevelője lett, 1478-ban pedig Lucera (Friaul tartományban) püspökének nevezték ki, majd mint inquisitor működött Szicíliában. 1488 nyarán I. Ferdinánd nápolyi király megbízásából követi minőségben hazánkba jött, hogy Beatrix trónutódlása érdekében Mátyásnál közbejárjon. Ekkor írta meg egyik krónikánk alapján Magyarország történetét *Epitoma rerum Hungararum* címmel (ő maga e munkáját így akarta elnevezni; *Sambucus* adta az *Epitome rerum Hungaricarum* címet) 37 indexben. Az I. index azt a beszédet tartalmazza, mellyel Mátyást a bemutatkozás alkalmával Bécsben üdvözölte, a II. Magyarország akkori földrajzi viszonyaira nézve nyújt becses

adatokat, némileg értékesek ezenkívül a Mátyás korára vonatkozó adatok, míg a többi nem egyéb, mint a magyar krónikának áttitkálása. Mielőtt hazájába visszatérőben a Mátyásnak dedikált munkát neki átadhatta volna, a király meghalt. Még ő tartotta felette Székesfehérvárott a halotti beszédet, majd nyomban elhagyta Magyarországot és életének még hátralévő két évében nagy munkájának második redakcióján dolgozott. E munkájában kritikátlanul hordta össze az anyagot; csak azok a részek nagyobb érdekűek, melyekben a korabeli eseményeket vázolja. (Ransano magyarországi tartózkodásáról a régebbi irodalom (Ferrari, Czvittinger stb.) keveset tud, ezt is tévesen, Fraknoi (Hunyadi Mátyás király, Bp. 1890. 353. l.) és Schönherr (Hunyadi Corvin János, Bp. 1894. 73—5. ll.) már többet magyarországi útjának céljáról. Életéről és munkásságáról kimerítő monográfia F. A. Termini-é: Pietro Ransano umanista palermitano del sec. XV. (Palermo, 1915.), ahonnan a közölt adalékhoz az anyag nagyrészt merítettem. A magyar vonatkozású adatokat nem ismerte, nem tudott a Mátyásnak dedikált kódexről, az Epitomának pedig csak oly kiadását ismerte (Sam-bucusé, Bécs, 1558), melyből hiányzik a dedikáció és a Mátyás-hoz intézett beszéd. Huszti József egy irodalomtörténeti vonatkozás kapcsán hívja fel Termini munkájára a figyelmet (Angelus Callimachus Siculus költeménye Báthori Miklóshoz. Magyar Könyvszemle, 1929., 8—14. ll.). Hoffmann Edith téves megállapításokat fűz a kódexhez (Régi magyar bibliofilek, Budapest, 1929. 178. l.). A Bibliotheca Corvinában (Budapest, 1927.) Ransano kézirat 62. számmal van jelölve (66. l.); tulajdonképpen nem kellett volna felvenni a katalógusba, mert Mátyás király könyvtárában sohasem állott. Ransano Epitomájának kiadásait l. Bartoniek Emma i. m.-ban, 52. l. 928. sz. A beszédet újabban kiadtam a Monumenta Latina litteraturam Hungaricam illustrantia c. sorozatban.) — Callimachus-hoz (Filippo Buonaccorsi) megjegyzem, hogy Experiens melléknévvel is, melyet ő maga vett fel, többször emlegetik. Magyarországi tartózkodásáról Á. (18—9. l.) nem emlékezik meg. Az *Analecta Nova* (Ábel-Hegedűs, Budapest, 1903.) legalább Bonfinivel kapcsolatban említésre méltó (26—27. l.). A Galeottóról szóló rész nem elég hű; nem tudjuk olyan pontosan életkörülményeit, amint Á. leírja. Például sem születésének, sem halálának évét nem tudjuk biztosan (27—28. l.). A Mátyásnak dedikált epigramma-gyűjtemény szerzője Ugolini (nem: Ugolini) de Vieri, ismertebb néven Ugolino Verino (29. l.). A tulajdonnevek írásában általában nagyobb következetesség lenne kívánatos: Bonfinius (Bonfini) Antal Márk, viszont Brandolini Aurelius, Galeotto Marzio, Carbo Lajos, Aeneas Sylvius (de: Enea Silvio is). Legjobb volna az olaszoknál az olasz nevet megtartani, tehát: Lodovico Carbone etc. Á. munkája egyébként rendeltetésének igen jól megfelel s azok, akik e kor történetének forrásait ismerni akarják, az ily könyvektől várt kellő útbaigazítást benne megtalálhatják. Ha végül a 7/a—e füzetekhez majd még egy névmutató is fog járulni, a közel-múltban az élők sorából eltávozott érdemes tudósunk gondos munkája teljesen meg fog felelni kitűzött céljainak. Juhász László (Szeged).

Bessenyei György: Tariménes utazása. Budapest. 1930. 8° 439 l. — **Magyar Irodalmi Ritkaságok.** Szerkeszti Vajthó László. Kiadják a magyar középfokú iskolák tanárai és tanulói. (Egyetemi Nyomda Budapest, 1929—31.) Vajthó, a budapesti Berzsényi Dániel-reál-gimnázium tanára tanítványaival 1929-ben kiadta Bessenyei György kézíratos eposzát, a *Hunyadi*-t, a következő évben pedig szintén

Bessenyeinek *Tariménés utazása* című szatirikus állambölcseleti regényét. Példája hatott és más középiskolák bekapcsolódásával magyar írók munkáinak sorozatos kiadása indult meg a fenti címen. A sorozatból, amelynek eddig tíz száma jelent meg, több munka a történettudomány művelői részéről is érdeklődést kelthet, mert különböző korok embereinek szellemi és lelki világát ismertetik meg és így felhasználhatók oly egyetemi szemináriumi oktatásnál is, amely céljából a világnézet változások érzékeltetését tűzi ki. A *Tariménés utazása*-ban nem az emberi szív szenvedélyeinek képe bontakozik ki, hanem eszmék és nézetek küzdenek egymással. Bessenyei a racionalista életfelfogás híve, kinek munkássága elsősorban azért korszakos, mert a felvilágosodás eszméit magyar talajra iparkodott átültetni és ezzel lehetővé tette, hogy a felvilágosodás magyar nemzeti jelenséggé legyen. A felvilágosodásnak vezető gondolatait megtaláljuk regényében, de nem a magyar viszonyokra alkalmazva, hanem a maguk általánosságában, egyetemes érvényességükben. Voltaire tanítványa magáévá teszi ugyan ennek humanitarius és jobbágyvédő eszméit, de nem követi mesterét az utolsó állomásig, a teljes jobbágyfelszabadításig és nem teszi a jobbágyot földje tulajdonosává. A regényben leírt országgyűlés törvényhozói védik ugyan a jobbágyot minden zaklatás, erőszak és túlzott megterhelés ellen, de a földet a vitélző rend tulajdonának hagyják és a jobbágy csak örökös árendás lehet. Az állam vezetése is kizárólag a nemeség kezében marad mert „egyik a test, másik lélek: amaz dolgozik, ez vezérel.” (126. l.) Noha Bessenyei egészen eltelt a felvilágosodás eszméivel, a nemességtől nem szakadt el; hagyományai, neveltetése erősen ehhez kapcsolták. Regényében a felvilágosodás gondolatainak harmonikus vagy legalább ellenmondás nélküli egységbefoglalását hiába keresnénk, az eszmék küzködnek, harcolnak egymással és nincs mindig kielégítő megoldás, mert Bessenyei lelkében is folytonos harc dúlt az igazság után és a kérdéseket önmaga számára sem tudta megoldani. Azonban a felvilágosodás korának lényegét annál mélyebben, annál sokoldalúbban állítja elő; e kor megismerésére nehezen találhatnánk megfelelőbb művet.

Mint a sorozat első száma jelent meg *Bessenyeitől: A törvénynek útja*. — *Tudós társaság*, ez a két kis bölcseleti munka. Az első az állam kialakulását, a különböző kormányformákat, törvényhozó hatalmat stb. boncolgatja a felvilágosodás szellemében, másodikban pedig a teológus, filozófus, politikus, statisztikus és historikus saját tudományukat fejtegetik, keresve azok értelmét. A döntést az olvasóra bizza Bessenyei, éreztetvén, hogy maga a hitnek adja a győzelmet. A magyar nyelv jogaiért és érvényesüléséért vívott küzdelemhez tartozik az „*Egy magyar társaság iránt való jámbor szándék*”. Bessenyei 1778-ban megjelent „Magyarság” című munkájában a magyar nyelv érdekében szólalt fel, a tudomány nyelvévé óhajtván tenni. E munkájában pedig egy társaság szükségességét és hasznosságát fejtegeti a magyar nyelv kifejlesztése érdekében. Könyvét a magyar főrendeknek ajánlja, kik ekkor ugyan nem fogadták el tervét; de közülük került ki Széchenyi István, ki a tervet végül is megvalósította. Ugyanebből a korból való *Benyák Bernát* piarista: „*Joas*” című iskola drámája, mely azonban nem a felvilágosodás hirdetője, hanem a vallásos barokkideál kifejezője. A XVI. század vallásos világnézetét, mely az állam és politika minden viszonylatát és eseményét a hit mértékével méri, hozza közel *Károlyi Gáspár*: „*Két Könyv. Minden országoknak és királyoknak jó és gonosz szeren-*

cséjeknek okairul“ szóló munkája. A „*Temesvári Pelbárt műveiből*“ közölt részletek a középkor és renaissance határán álló magyar kor szellemi világába visznek vissza. Temesvári Pelbárt munkáiban a középkor hite nyilvánul meg, de megjelenik már a humanizmus és renaissance új szabados életeszmenye, mely ellen az író a keresztény etika és világnézet erejével küzd. A sorozat többi száma már inkább az irodalomtörténet körébe tartozik. Köszönet és elismerés illeti mind a szerkesztőt, mind a kiadókat; a sokszor felpanaszolt történeti érzék hiányán valóban csak az eredeti források és az egyes korok jellegét, szellemét kifejező munkák közzétételével lehet segíteni.

Torma Péter.

Giczey József: A katolikus papság érdemei hazánk és az emberiség történetében. Szentgotthárd, 1929. 8°. 210 l. G. könyve egy sokat olvasott dilettáns szorgalmas kijegyezgetéseit tartalmazza, amelyek azonban egymásmellé nyomtatva nem mondanak sokat az olvasónak. Alapvető hibája a probléma kitérésében van. Ma felesleges ilyen hosszú apológiát írni akár a magyar, akár az egyetemes katolikus papság érdemeinek megvédésére. Erre szükség lehetett a liberális kor katolikusellenes s különösen katolikus papellenes, sokszor gyűlölködően elfogult atmoszférájában. Ebből a szempontból rendkívül jellemző és kortörténeti becslő Pauer János munkája (Az egyházi rend érdeme Magyarország történetében, Székesfehérvár, 1847) mind a negyvenes évek katolikusellenes felfogására, mind a védekezés módjára; a kilencvenes évek egyházpolitikai küzdelmei során pedig ez a katolikus papságot védő apologetikus irodalom ismételtelen reneszánszát éli. Ma már meghaladott álláspont ez nálunk éppen úgy, mint a külföldön. A probléma időszerűtlenségétől eltekintve, G. anyaggyűjtése és felfogása is nagyon sok szempontból hiányos és elavult, forrásai pedig nem mindig megbízhatóak. Az egész könyv úgy hat, mint ha a régi napilapok *Különfélek* rovatába szánta volna írója. A külföldi katolikus irodalmakból látjuk, hogy az ilyen apologetikus egyháztörténetírásnak is megvannak a mai problémái, így többen foglalkoztak népszerűsítő történelmi formában a katolikus egyháznak a béke eszméjének fejlődése körüli érdemeivel. Ilyen modern problémakitérzéseket és módszeres feldolgozásokat vehetett volna G. is mintául.

Tóth László.

Magyar-Kossa Gyula: Magyar Orvosi Emlékek. III. kötet. Budapest, 1931., Magyar orvosi könyvkiadó társulat. 8°. XVIII + 522 l. A „Magyar orvosi emlékek“ hosszabb-rövidebb értekezéseket, általában — jórészt — összefüggő cikkeket tartalmazó két első kötet után e III.-t M. kizárólag adattárnak szánta. A kötet majd kétezer különféle magyar orvostörténeti adatot foglal magában az 1000-tól 1700-ig terjedő időből, kronológikus sorrendben, futószámokkal megjelölve. Az adatok közül egyik-másik — a magyarázó jegyzetekkel — ugyan szintén több oldalra terjed, legnagyobb részük azonban rövid ismertetése valamely orvostörténeti vonatkozású forrásanyagnak, sokszor mindössze pár soros utalás ily forráshelyre. M. ugyanis esztendőik során át gyűjtött s a két első kötetben fel nem dolgozott feljegyzéseit adja közre a kutatók útbaigazítására. S e célra a munka igen alkalmas, mert hatalmas bibliográfiát ölel fel, és pedig nemcsak orvostörténeti műveket, de okmánytárakat, törvénytárakat, helytörténeti monográfiákat, életrajzokat, történeti és irodalmi folyóiratokat stb., stb. is, sőt levlétári iratokra is hivatkozik. Természetesen, a szerző nem hagyta el Linzbauer „Codex Sanitario Medicinalis“-ának s Weszprémi orvosi biográfiáinak idevágó adatait sem, úgyhogy e kötet

a XVIII. század végéig e két hatalmas régi munka hiányzó indexeit is pótolhatja. Az anyag, mint fentebb mondtuk, időrendben van összeállítva s így egy-egy címszó, pl. a pestis, lepra, szifilisz, ispotály stb. ismétlődve, többször s egymástól elválasztva fordul elő, az ebből származható nehézségeket azonban elhárítja a gondosan készített betűrendes tartalommutató, melynek segítségével az egy tárgyra vonatkozó adatok különösebb fáradság nélkül, összefüggően áttekinthetők. M. adattára nagyon jó szolgálatokat fog tenni a magyar orvos-történeti kutatásnak.

Varga Endre.

Borbély István: Melyik évben kezdődött az unitarizmus Erdélyben? Erdélyi Múzeum. 1931, 224—239. I. Az eddigi felfogással szemben, mely az unitarizmus első jelentkezését Blandrata határsára 1565—6-ra teszi, B. — aki az unitarizmusról már több tanulmányt tett közzé — utal arra, hogy Heltai, Basilius stb. Wittenbergben már előbb kapcsolatba kerültek lengyelekkel s ezen az úton a lengyelországi unitarizmusról is tudomást szerezhettek. Hangsúlyozza, hogy Dávid Ferenc tanítása tulajdonképpen Stancaro tanításához kapcsolódik, aki 1554-ben jött Lengyelországból Erdélybe s akiről megállapítja, hogy „az erdélyi unitarizmusnak nemcsak úttörője, hanem hitelvi magvetője is volt“. Az első serveti tartalmú hitvita az 1558-i radnóti zsinaton folyt Stancaro és Dávid között. Eddig nyúlnak vissza tehát az erdélyi unitarizmus előzményei.

Wiczián Dezső (Sopron).

Strausz Antal: A veszprémi nagyprépostok 1630—1930. Veszprém, 1930. 89. 54 l. A veszprémi káptalan visszaállításának háromszázadik évfordulójára írta meg S. a káptalan élén állt harminc nagyprépost életrajzát. A népszerűen megírt mű nem lép fel tudományos igényekkel, azonban a történettudomány is hasznát veheti, mert a szerző adatait legnagyobbreszt a kiadatlan káptalani jegyzőkönyvekből, valamint a püspöki és káptalani levéltár irataiból merítette.

Tóth László.

Géfin Gyula: Memoria abolitae Societatis Jesu. (Egyházi Lapok. 1931. 281—84 ll.) Érdekes levéltári adatokat hoz arra vonatkozólag, hogy Zichy Ferenc győri püspök, mennyire károsnak mondotta a rend eltörlését. Ez a felfogás később is megmaradt a főpapság egyes tagjainál, mint Szily János, Herzan Ferenc, Somogyi Lipót szombathelyi püspököknél. Az 1822-i nemzeti zsinatot megelőzően pedig ugyancsak Somogyi Lipót, továbbá Kluch József, Vurum József, Klobusiczky Péter püspökök, valamint a szepesi és a szombathelyi egyházmegyei zsinat tesz javaslatot a jezsuita rendnek és iskoláinak visszaállítására. A közölt adatok becsesek, mert a jezsuitaellenes hangulatról a főpapság körében több forrásból van tudomásunk.

Tóth László.

Bleier Lenke: Gróf Zichy-féle gyémántpőr. Debrecen, 1931. 89. 38. I. A megdézsmált Zichy-kincseknek Madarász László egyéniségére és 1848—49. évi szerepére sötét árnyat borító ügye szorosan összefügg a szabadságharc politikai eseményeivel. A kincsek ügye adott a békepártnak alkalmat arra, hogy vele megbuktassa a Kossuth bizalmát teljes mértékben élvező Madarászt, pártja egyik legjelentékenyebb vezető politikusát. Madarász bukásának kérdése tehát csak politikai összefüggéseivel tárható fel s ez által hálás alkalom adódik arra is, hogy a nagy hatalmat magához ragadó

Madarásznak vezérével való benső viszonya, féktelen egyénisége, politikai eszközei, kíméletlen és ellenszenves, de az 1848 és 1849 év fordulójának válságos időszakában, az elesüggendő ellenállás megszilárdításában Kossuth erős támaszát képező erélye s végül pártjának és a békepártnak összeütközése éles megvilágításba helyeztessenek. A politikai momentumok jelentőségét csak fokozza az a körülmény, hogy Madarász bűnére százszázalékos perrendszerű bizonyítékok máig sincsenek s az egész ügyet rejtélyes politikai, sőt külpolitikai szálak szövik át. Mindezekből a problémákból B. alig látott és láttat meg valamit. A politikai hátteret teljesen elnagyolta s a kérdést jóformán csak a kincsek megdözmálására exponálva, beérte annak az útnak nyomozásával, melyet a kivégzett Zichy gróf lefoglalt kincsei Csepel-szigetétől a számoltató biztármányig s Bolia Cézár gyanus üzemleig megfutottak. Megállapításai azonban, melyeket egyébként is bántó fogalmi és stílusbeli pongyolaságok tarkítanak, e tekintetben sem vitték előbbre a Madarász-kérdés megoldását. Saját kifejezése szerint járatlan gyermek módjára tapogatózott s adatai valóban elégtelenek arra, hogy a hírhedt ügyben a bíró vitathatatlan ítélete kiszabható legyen. Ha B.-től nem is várhattuk ezt az ítéletet, Madarász bukásának, vagyis az értekezés tárgyának, a „gróf Zichy-féle gyémántpör”-nek megíratlanul maradt történetét joggal kérhetjük tőle számon.

Szabó István.

Tragor Ignác: Vác műemlékei és művészei. Vác, Szerger Ernő nyomdája, 1930. 4°. 156 l. 73 képpel. Aki évtizedeken keresztül elszánt következetességgel egy szemszögből képes átrostálni az elébe kerülő empirikus adatok végtelen halmazát, gazdag anyagot gyűjthet. T. munkássága szinte iskolapéldául szolgálhat erre. Munkás élete során mindenkor egyetlen város lebegett a szeme előtt. Érezni, hogy olvasmányai akkor kezdtek érdekessé válni, ha bennük Vác neve megjelent. Több könyvben foglalkozott idevágó kisebb-nagyobb történeti és főképp művészeti kérdéssel. Itt volt az ideje, hogy összefoglalja mindazt, amit kutatásai során Vác és a művészet kapcsolatairól megtudott.

A magyar művészet folyamatosságában Vác is szerepet játszik, erről a szerepről azonban összefüggő képet ezúttal először kapni. Géza király a mogyoródi csata emlékére templomot emelt a városban (1074), mely írott adatot néhány szerény faragott kötöredék is támogat. E templom mellé Salamon állítólag királyi palotát emelt. Váci ötvösök ismeretesek már a XI. századból, egy közülük névszerint is. Róman vagy gótikus épület nem maradt az utókorra, az úgynevezett Hegyestorony, mely a csúcsíves ízlés némi halvány nyomát mutatja, nemcsak az egyetemes, hanem a hazai műemlékek szempontjából is jelentéktelen. A gótika kisebb emlékei között akad igen jelentékeny váci vonatkozású darab. Elsősorban a váci ötvösszerkönyv, melynek prágai hatásra valló rendkívül finom és gyengéd miniaturáit Váci János készítette 1423-ban. A kódex, melyet a Nemzeti Múzeum őriz, azért is jelentős, mert a IV. Károly császár és Vencel király idején virágzó cseh könyvdíszítés hatásáról Magyarországon egymagában tanuskodik. Ugyancsak Zsigmond uralkodása korából maradt meg az a kultúrhistóriailag nevezetes kótábla, melyet Giudici Doymus spalatói érsek faragtatott 1434-ben s amelynek felirata arról tanuskodik, hogy a hányatott sorsú főpap Vácott is építkezett; a tábla egy ma már ismeretlen egyházi vagy

világi épületet díszített s mutatja, hogy Doymus hosszabb időt töltött Vácott. Sokat tett a városért, a magyarországi reneszánsz egyik ismert pionírja, Báthory Miklós váci püspök. Hatalmas épületekkel díszítette, átalakította főtemplomát, szívvel-lélekkel csatlakozott az új stílushoz, a maniera nuova-hoz. Hajdani könyvtárából mindössze három kötet ismeretes, köztük a Chiericotól illuminált Cicero-codex. Báthory épületeit kiváló faragványok dekorálták, példa rá az a két kőtábla, a heraldikai ábrázolás remekei, melyekre címerét faragták. A váci székesegyház szentélykorlátja a magyarországi reneszánsz e többször ismertetett főbb maradványa is az ő idejében készült s minden bizonnyal olasz mester alkotása, mint az említett ugyancsak kitűnő technikájú címerek. A török hódoltság idején Báthory temploma Szulejmán khán dzsámijává változott, néhány Vácott talált török csempedarab pedig hirt ad a dekoratív művészet további életéről. A török uralom utáni időből ismét emlékezetes alkotásai vannak a városnak. A barokk-stílus, melynek Migazzi Kristóf gróf volt a legnevezetesebb helybeli mecénása, újból fontossá teszi Vácot. Legszebb emléke ebből a korból a székesegyház kupolafestménye, mely az osztrák barokkfestészet géniuszának, Maulbertschnek ecsetét dicséri. Maga a copfstílus székesegyház — Canevale műve — inkább hatalmas méreteivel hat, mint művészi értékével. Rajta kívül nevezetes még a Mária Terézia látogatásának emlékére emelt diadalív (1764, Canevale műve), a Szentháromság-oszlop (1750—1755), a ferencrendi és piarista templom.

A biedermeier és a későbbi kor művészetének váci vonatkozásai között, melyek a könyv tekintélyes részét foglalják el, kevés jelentékenyebb akad. A badeni születésű Canzi Ágost életének utolsó húsz évét Vácott élte le s itt festette olajnyomatokban annyira elterjedt vonzó képét, a Váci szüretet. Lotz Károly Hessenből öt-hat éves korában odakerült és sokáig ott élt. A többiek, Török Ede vagy Temple János morva festő — önálló fejezetek szólnak róluk — teljesen jelentéktelenek. A lokálpatriotizmus megbocsátható hevülete az utolsó fejezetben elragadja a szerzőt. Felsorolja azokat a művészeket, akik megfordultak a városban. Megemlíti, hogy Munkácsy majdnem ellátogatott Vádra s mikor ebben akadályozva volt, mily levélben mondott le. Mindez azonban nem változtathat az elismerésen, mellyel a könyvnek adózunk. Bár akadnának valamennyi nagyobb vidéki városnak Tragor Ignáci, kik hozzá hasonlóan szerető gonddal gyűjtik össze a helyi múlt emlékeit, azokat a becses, kultúrtörténetileg és művészetiileg jelentékeny alkotásokat, melyek ily férfiak nélkül pusztulásra vannak ítélve.

Genthon István.

Eperjessy Kálmán: Írások a régi Makóról. Makó, év nélkül. Makói Friss Újság könyvnyomdája, 8°, 159 l. E., ki Makó történetéhez már sok hasznos anyagot szolgáltatott, ezúttal nem valamely körülménnyel, hanem megelégedéssel törekedett, hanem mindössze érdekes mozaikdarabokat akart összegyűjteni a város multjából. A közölt adalékok Makó XVIII—XIX. századi történetére — főleg a helyi közigazgatás kiépülésére, működésére s a közbátorság biztosítását célzó intézményekre — vonatkoznak. A csinos kiállítású könyvecske levéltári kutatásokon alapul — E. a makói városi és püspöki levéltáron kívül Csanád vármegye levéltárából is merített — s a közvetlen források elvességénél fogva jó betekintést enged a török hódoltság után új fejlődésnek induló alföldi város belső életébe az első másfélszáz esztendő alatt.

Varga Endre.

Marjalaki Kiss Lajos : Régi népszámlálások Miskolcon. 8°, 15 l. Miskolci könyvnyomda r.-t., é. n. Miskolc város adóösszeírásait a népesség számának megállapítására fel akarván használni, K. 1548-tól 1780-ig minden úrbéres, illetőleg telkes adózó polgárháztartásra 12 lelket, a nemesi porták zsellérek és cselédek figyelembevételével családonként 5 lelket számít. Bár az ellenpróbák e kulcsokat valószínűvé teszik, a végösszeg bizonyára pontosabb lett volna, ha K. feldolgozta volna az Országos Levéltárban őrzött nagy összeírásokat, vagy legalább az 1715. és 1720. összeírásoknak Acsády Ignác által nyomtatásban is közölt adatait. Erdeme a dolgozatnak, hogy a városi levéltárból előkerült 1783. évi népszámlálás adatait, valamint a miskolci református egyház 1780-tól korunkig terjedő népmozgalmi adatait jól áttekinthető, pontos táblázatokba foglalta. Igen érdekes a reformátusok százalékszámának fogyása a város össznépességéhez viszonyítva, s K. helyesen utal arra, hogy ennek dacára, a számbeli többség elvesztése után is megtartották a városban társadalmi vezetőszerépüket. A fenti anyag segítségével bebizonyítja Fényes Elek 1849-ben kiadott statisztikai művének tévedéseit, bár, amint erre utal is, már Kováts Alajos is felhívta a figyelmet, hogy Fényes az egyházi sematizmusokat félreértette és így adatai ellenőrzésre szorulnak.

Belitzky János.

Kemény József: Vázlatok a győri zsidóság történetéből. Győr 1930. 8°. 236. l. A hazai zsidóság újabbkori történetének egyes fejezetei még kiegészítésre szorulnak. Különösen a városokba való beköltözés és elhelyezkedés körülményeit nem látjuk elég világosan. A zsidóság történetéről szóló összefoglaló munkák e tekintetben nem sok felvilágosítással szolgálnak, a Magyar-Zsidó oklevéltár csak középkori anyagot tartalmaz; a helytörténeti feldolgozások pedig a zsidóságnak a városi életben való szerepét nem méltatják kellő figyelemre. Az eddigi feldolgozások arra figyelmeztetnek, hogy nem lehet egy-egy város viszonyait az egész országra általánosítani, külön-külön kell a rendeletek végrehajtását és az elhelyezkedés körülményeit vizsgálni, ha helytálló megállapításokhoz akarunk jutni.

A speciálisan zsidó tárgyú monográfiák sem vittek közelebb a kérdés megoldásához, mert csak hitközségtörténetet nyújtanak, a zsidó polgárságnak a város gazdasági életében való szerepével alig foglalkoznak. Ilyennek tekinthetjük K. munkáját is, melyben a hitközségi levéltár adatait dolgozta fel. Részletesen foglalkozik a zsidóság politikai történetének (az 1840, 1867, 1895-i törvények és a kongresszus) helyi vonatkozásaival, II. József rendeleteinek kihatásait azonban csak futólag vizsgálja. A mai virágzó hitközség a győrszigetiből alakult, amely földesurának, a győri püspöknek szerződésben szabályozott szolgáltatásokkal tartozott. A városba való átköltözés 1840 után történt, a régi és új hitközség egyesült és mint a későbbi XII. községkerület székhelye a zsidóságnak egyik kulturális centrumává fejlődött.

K. a hitközség életének minden főbb mozzanatáról tájékoztat. Részletesen ír a templomépítésről, a hitközség szervezetéről és anyagi eszközeiről, az előjárók működéséről, a jótékonyági intézményekről és az ortodox hitközség különválásáról. A tanügyről szóló fejezet a könyv legsikerültebb része, amely általános érdeklődésre is számot tarthat. A győri zsidóság, amelynek ősei jobbra az örökös tartományokból vándoroltak be, megőrizte zsargonmentes német nyelvét. E résznél igen tanulságos lett volna K.-nek arra is kitérnie,

hogy az egyes családok honnan és milyen körülmények között vándoroltak be. A magyarosodásnak a 70-es évekig útjában állott az idegen környezet és a Bécs felé irányuló kereskedelem. Ettől kezdve gyorsan hódít a magyar nyelv; bevonul az iskolába, az egyházi életbe, a jegyzőkönyveket is magyarul szerkesztik és az idegen hangzású neveket magyarul kezdik fölcserélni. Hangsúlyozza K., hogy a győri zsidók a harctéren is teljesítették kötelességüket. Az egész előadásból kiérzik a szerző rajongása faja és felekezete iránt. Főcélja, hogy emléket állítson a vallásos és kulturális intézmények megalkotóinak. A hitközségi intézmények rajza mellett nagyon hiányzik a könyvből a zsidóság gazdasági törekvéseinek ismertetése, erre mindössze 3 oldal jutott a 236 lapból. Pedig ezt is könnyen elvégezhette volna K., ha a hitközségi levéltár után a megyei és városi levéltárban is folytatja az adatgyűjtést. A mozaikszerű feldolgozás az összefüggő előadás rovására van, történet helyett valóban csak vázlatokat kaptunk a hitközség multjából.

Eperjessy Kálmán (Szeged).

Lukescsics Pál: A veszprémisszékeskáptalan levéltára. 8° 31 l. (Különlenyomat a Levéltári Közlemények 1930. évf.-ból.) A levéltárat két szervezeti egység, a hiteles helyi országos- és a magánlevéltár alkotja. Külön harmadik résznek tekinthető a veszprémi püspökség gazdasági levéltárából kiválogatott s itt örökletétként elhelyezett iratok gyűjteménye. A hiteles helyi és a káptalan saját vagyon- és ügykezeléseinek emlékeit tartalmazó magánlevéltári anyagot a XVIII. és XIX. századokban végrehajtott rendezések alkalmával tartalmi csoportokban osztották szét. L. célja az volt, hogy az érdeklődőknek az egész levéltárról összefoglaló ismertetést nyújtson. A tartalom kidomborításánál szemmeláthatólag a családtörténetírás kívánságai állottak szemei előtt. A család- és birtoknevek katalógusszerű felsorolása e tekintetben hasznos szolgálatot is tesz, de nem lett volna felesleges az anyag szélesebb áttekintésű jellemzése sem. A középkori oklevelekben is gazdag levéltár használatánál az ismertetés jó vezetőlész. Kíváncsú, hogy más hasonló levéltárainkról is összefoglaló ismertetések bocsátassanak a történetkutatók rendelkezésére.

Szabó István.

Schmittthener, Paul: Krieg und Kriegführung im Wandel der Weltgeschichte. Akadem. Verlagsgesellschaft Athenaion m. b. H. Wildpark-Potsdam. 452 l. XVIII. tábla 333. kép. („Museum der Weltgeschichte“ hrsgg. von Prof. Dr. Paul Herre.) Nehéz és komoly feladatra vállalkozott a szerző, mikor ebben a testes, de a tárgy szempontjából aránylag mégis szűkreszabott könyvében a politikailag szervezett embertömegek fegyveres küzdelmei, tehát a háború áttekintő kultúrtörténetének megírására vállalkozott. Az ágas-bogas téma, lehetően rövid összefoglalása még más lelki alkatú kutatóban is felkeltette volna a szigorú rendszerezés vágyát, Sch. fegyelmezett és definíciók iránt szemmeláthatóan fogékony elméjén pedig egyenesen elhatalmasodott az idevágó igyekezet. Ez az adottság, illetőleg ennek következetes alkalmazása, teszi a munka legfőbb érdemét, sajnos viszont, hogy fogyatkozásai is ebből következnek. Főszempontja, hogy a hadviselés történetében egy megszabott polaritás folytonos változása adja a lényegét. Nahkampf, Fernkampf. Ez a két fogalom általánosságban csakugyan kimeríti a hatalmas emberi dráma külsőségeit s az is igaz, hogy egyiknek a gyalogság, másiknak a lovasság elsőbbsége, esetleg kizárólagossága, szokott a velejárója lenni. Ám az

elmélet tovább megy. S már igen süppedékes talajra téved, mikor a közelharcot a népek letelepült voltával, a kézitusa háttérbeszorulását a nomadizmussal kapcsolja össze. Szerző maga is érzi, hogy a kivételek erősen fenyegetik a szabályt s számos, nem mindig, vagy nem egészen világos magyarázattal hozakodik elő, melyek itt-ott megnyugtatók, de feltűnő, hogy csak olyan területeken, melyek hadtörténelmi képe nem félreérthetetlen világosságban áll előttünk. Talán megértjük például, hogy az asszir vagy perzsa birodalom seregeinek java a letelepültség ellenére lovasságból állott. Ez — állítja szerző — a szomszédos és féktelen nomadizmus reakciója. Nem ismervén pontosan eme nagy birodalmak települési és általában néprajzi viszonyait, ha némi tamáskodás árán, de, mondjuk, elfogadjuk a tételt, jóllehet úgy tudjuk, hogy a könnyűlovas támadókkal szemben álló kultúrterületek ki szoktak ugyan választani egy ugyancsak könnyűlovas védőréteget, de korántsem törvényszerű egész hadügyüknek a barbár támadók képére való átalakítása. Ha csak nem a teljes elnyomorodás vagy agonizálás állapotában. Így adtak például helyet a császári Róma kései légioi a barbarizált lovasságnak, de ennek a fokozatnak, a vég kezdetének egészen speciális okai és körülményei voltak s így váltotta fel nálunk a XV. század nehézfegyverzetű lovasát a XVI. század derekára a huszár, de a magyar hadügy egyúttal megszűnt önálló lenni és állandó nyugati támogatásra szorult. Fogadjuk azonban el — ismételjük, adatok híján —, hogy az említett keleti területeken az alkalmazkodás már az ottani államalakulások virágkorában ilyen egészen gyökeres idomulást hozott. Az európai középkor ilyen természetű elbírálása azonban már nem lehet állásfoglalás kérdése. „Der Nomadismus feierte einen glänzenden Sieg. Er verdrängte die europäischen Völker der Sesshaftigkeit so gut, wie ganz aus ihrer natürlichen Kriegsart.“ (69. lap.) Tehát mindaz, amit a feudalizmus természetrajzáról, a terménygazdaság hadtörténelmi hatásáról, a taktikai egységek a pénzgazdaság és városi kultúra bukásával kapcsolatos letűntéről, az egyes küzdelem, specialiter a lovagi közelharc, jelentéséről nemzedékek kutató és értékelő munkája alapján tudtunk és tudunk, mindaz idejéltmult eredmény volna s az európai társadalom csak azért ragaszkodott évszázadokon át konokul a lovagharchoz, hogy a keleti lovasnépek esetleges támadásait méltóképen visszaverhesse.

Úgy érezzük, hogy ilyen alapon a történelem szofisztikus elmeköszörüléssé válhatnék, mert nincs tétel, melynek hasonló módon az ellenkezőjét be nem lehetne bizonyítani. A fogalmi séma, egy eleve megállapított morfológia erőltetése csak arra való, hogy az úgynevezett szellemtörténeti irányzattal szemben jogos aggodalmat keltsen, s ha örvendetes is, hogy akad kísérlet, mely a közelmúlt eredményeit a hadtörténelmi szintézis terén is érvényesíteni akarja, szerzőnk kezén ez a próbálkozás inkább dogmatizmussá válik. Semmiképen sem csatlakozhatunk tehát némely német bírálója ítéletéhez, kik pl. Delbrück alapvető munkásságához viszonyítva Sch. esetében haladásról beszélnek. Mindez, mint már legelől jeleztük, nem kívánja szerző értékeit és érdemeit elvitatni. Rendkívül instruktív, a laikus számára is sokatmondó összefoglalást adott, valóban művelődéstörténetet, tehát éppen azt, mit a hadtörténelmi monografiákban leginkább szoktunk nélkülözni. Fontosnak tartjuk, hogy még technikai természetű fejezeteiben is a szellemi tényezőket hangsúlyozza s általában, hogy jelenünk szellemi keresztmetszetét áttekinteni, átélni s szaktudománya látókörét az egészre kiterjeszteni iparkodott. Természetes, hogy egy-egy, min-

dig lehetőleg technikai, összetevőre esetleg kevés tere jutott. Aki pl. erődítéstant bármily vázlatosat is, belőle akarna tanulni, ugyancsak csalódnék várakozásában. Itt-ott túloz. Spengler elméletét egészen helyes korrekciókkal alkalmazza. Mikor ellenben fogalomkultuszában „seelische Veranlagung“, „Sonderneigung“ s hasonlókról beszél, ismét elő kell állanunk a szépszissel, mert ezek a kifejezések jelezhetnek és jeleznek is igen komoly hatóerőforrásokat, de a tudomány szempontjából édeskeveset mondanak. Közbeiktatásuk után ugyanolyan sötétben járunk, mint előbb.

Nagyon érdekes és jól bizonyított megfigyelése, hogy a tengeri harc módszerei mindig előtte járnak a szárazföldinek. Nagy Fridrik katonai egyéniségének és taktikájának beállításában pedig mintha csakugyan túlhaladná előzőit. Szóval eredetiség bőven akad a műben. S ha sokban nem is érthetünk vele egyet, azt tartjuk, hogy alkotó historikusknál mégis az eredetiség a legfontosabb. Gondolkozó kutató gondolatébresztő művét vesszük ebben a jól tájékoztató illusztrációkkal is bőven ellátott kötetben, s az érdeklődők, hibáival együtt is, szívesen fogják olvasni.

Tóth Zoltán.

Melichár Kálmán: A zsinatok. Budapest, 1932. 8° 164 l. (Szent István könyvek, 98. szám.) Katholikus szellemű népszerűen írott összefoglalás, amely inkább az egyházjog, mint a történelem szempontjait tartja szem előtt. Csak a zsinatok egyházi vonatkozásaival foglalkozik, ezért a középkori zsinatok világi jogi és társadalomtörténeti jelentőségét egyáltalán nem is érinti. Munkájának első harmadában a ma érvényes zsinati jog történeti fejlődését írja le, míg a hátralevő rész a húsz egyetemes zsinat rövid történetét tartalmazza. Befejezésül pedig a fontosabb zsinati iratgyűjteményeket és monografiákat ismerteti. Munkája, bár széleskörű, de inkább csak a régi irodalomban járatos olvasottságról tesz tanúságot, a tudományos módszer szigorú alkalmazása híján meglehetősen szétfolyó s célját éppen ezért nem mindenben éri el. A magyar zsinatok történetének összefoglalását kár volt mellőznie, amint hogy a magyar vonatkozások csak ötletszerűen vannak felvéve. Az irodalom ismertetése elég sikerült volna, de ez is hiányos; hogy csak a legfontosabbakat említsük, hiányzik a konstanzi zsinatnál Finke alapvető aktapublikációja, a tridenti zsinatnál pedig a Görres Gesellschaft által Stefan Ehse vezetése alatt megindított s ma is folyamatban lévő sok kötetes anyagközlés. Az ismertetett művek pontos könyvészeti leírása is hiányzik, ami a könyv inkább laikus olvasói számára éppen olyan nehézség, mint a zsinatok kronológiai összeállításának a hiánya.

Tóth László.

Hirsch, Hans: Der mittelalterliche Kaisergedanke in den liturgischen Gebeten. Mitteilungen d. öst. Instituts f. Geschichtsforschung. 44. (1930) 1—20. l. — **Erdmann, Carl:** Der Heidenkrieg in der Liturgie und die Kaiserkrönung Ottos I. U. o. 46 (1932) 129—142. l. E szoros kapcsolatban levő két tanulmány, melyek közül a második az első eredményeit helyesbíti és kiegészíti, új oldalról, liturgikus források alapján világítja meg a X. századi magyarság európai helyzetét. Kiindulópontul a császárkori liturgiának nagypénteki imája szolgál, mely többek között áldást kér a császár fegyvereire a pogány népek ellenében. Ez a változatlan formájú császár-ima fellelhető a IX. és X. század liturgiájában is és általános ismertségénél fogva kapcsolatot teremtett a pogányok elleni küzdelem követelménye és a császári méltóság között. Különösen a X. század második felének liturgiája mutat fokozott érdeklődést Ottó és serege iránt, ami a magyarok

elleni háborúra vezethető vissza. Ezekben a harcokban Ottó a pogányok elleni küzdelem hivatott harcosának bizonyult és tette magát érdemessé a nagypénteki fohász szellemében a császári méltóságra. A liturgia közvéleményalkotó hatása következtében így a későbbi időkben kialakul a császári méltósággal járó kötelező keleti politika követelménye, mely különösen III. Ottó császárságában nyert vallásos színezetet.

Deér József (Szeged).

Pfützner, Josef: Die Geschichtsbetrachtung der Tschechen und Deutschen in den Sudetenländern. Historische Zeitschrift. 146. k. (1932). 71—85. l. A cseh-német probléma történetirodalmi áttekintése egyértelmű a cseh és cseh-német historiógráfia fejlődésének rajzával, mely minket magyarokat így igen közelről érdekel. A kiindulópont természetesen Palacký, a cseh közvéleményben ma is általános romantiko-liberális történet szemlélet megfogalmazója. A német idealizmus, elsősorban Herder gondolatvilágából veszi át a mozdulatlan népszellem fogalmát és alkalmazza azt a cseh-német viszony történeti fejlődésére. Ábrázolásából a németség a hatalom kíméletlen hajszolójaként, népe viszont a béke, az emberiség és a demokrácia hordozójaként kerül ki. Ez a filozófiai megalapozottságú elv nyilvánul meg a szláv őskultúra eredetiségének tanában, a középkor leplezetlen lebecsülésében és a cseheket ért külföldi hatások merev tagadásában. Palacký rendszerével először a cseh és német történetírás katolikus világnézetű képviselői helyezkedtek szembe, anélkül természetesen, hogy tanainak a közvélemény legszélesebb köreibe való elterjedését meg tudták volna akadályozni. A palackýzmus nem csupán történet szemléletté, hanem a politikusok kezén nemzeti hivatástudattá vált. Ebben legnagyobb része Masaryk Tamásnak van, aki letompította ugyan a cseh és német ellentét életét, de a cseh történet és jelen értelmét némi pacifista színezéssel ugyanazokban a mozzanatokban vélte megtalálni mint Palacký. Ezzel az erősen történetietlen és rendszerint nem is történészek, hanem szociológusok, filozófusok és politikusok által képviselt irányzattal áll szemben Pekár József vezetésével a mult század szolid, tapasztalati módszerein nevelkedett historikusok táborá. Pekár már 1912-ben „átértékeli” — ez P. kifejezése — a cseh történet „értelméről” vallott palackýanus nézeteket. Volt bátorsága kimondani, hogy a cseh történet nem autonóm cseh fejlődés eredménye, hanem azt a nyugateurópai kultúrkör befolyása formálta. A cseh történet csak mint a germán-román állam- és kultúrközösség részese érthető meg és ha a cseh nép elsősorban a huszitizmus révén maga is alakította ezt a közösséget, ez a körülmény is csak a kölcsönhatások állandósága mellett beszél. Ez az állásfoglalás, melyet azóta több hasonló követett, nem tette népszerűvé sem Pekárt, sem a történeti iskolát, de a szakemberek körében szinte általános elfogadásra talált. P., aki teljes elfogulatlansággal látja a régebbi cseh-német történetírás hibáit, ennek a Pekár-féle irányzatnak nyújt együttműködésre hívó baráti jobbot. Szépen megírt és mélyenszántó tanulmánya bennünket két szempontból érdekel.

Nemrégiben mutatott rá a Századok lapjain e sorok írója arra, hogy a Felvidék történetével foglalkozó cseh irodalom viszonylagos eredménytelensége a cseh-szlovák egység mindenáron való történeti bizonyításának következményeként érthető meg. Az a szellem, melyet Chaloupeckýnek a Pekár- emlékkönyvben megjelent dolgozata képvisel, csakis Palackýra, de nem Pekár-ra vezethető vissza. De magának a mesternek a cseh-történeti egységről vallott felfogása

sem áll azon a nívón, melyet a cseh-német kapcsolatokról írt objektív fejtegetései képviselnek. A tárgyilagosság és megértés szempontjából tehát a cseh történetírás nagy egyenetlenséget mutat. Míg a német oldal felé sikerült a történeti iskolának Palacký hatása alól felszabadulni, addig a magyar és tót irányban ez mindmáig nem történt meg. A magyar és cseh tudományos együttműködés lehetősége a cseh és német megértés analógiájára csak akkor következhet be, ha a cseh történetírás velünk kapcsolatban is leszámol azzal a romantiko-liberális ideológiával, amelyet a cseh-szlovák történeti egységnek az európai és magyar történettudomány mai szellemétől merőben idegen tana képvisel.

P. tanulmányának másik érdekessége ránk nézve abban rejlik, hogy fejtegetései alapján mértéket kapunk a cseh és a magyar történetírás fejlődésének összehasonlítására. Mivel mindkét országban a német tudomány befolyása volt irányadó, a fejlődés fázisai úgyszólván teljesen megegyeznek. Lényeges különbség a történetirodalmi korszakok tartalmában mutatkozik. Szalay és Horváth Mihály távol állottak népük történetének az európai fejlődéssel való merev szembehelyezésétől, a „szabadság” ideájának egyedül a magyarság számára való kisajátításától. Palackýval ellentétben, mivel kétségtelenül egy tudománytörténeti korszakba tartoznak, ábrázolásuk nemcsak külsőségeiben, hanem lényegében is európai. Ez a nemes mérséklet magyarázza nálunk a pozitívizmus képviselőinek észrevétlen hozzájárulását az elődökhöz, minek következtében az „átértékelés” a háború után, egységesen megváltozott perspektívák birtokában mehetett végbe. A cseh fejlődés vonala sokkal szaggatottabb: a mult forrásszerű vizsgálata egyúttal a történet-szemlélet krízisét is előidézi, anélkül, hogy egy új történet-szemlélet kialakításának világnézeti előfeltételei adva volnának. Mint ezt fentebbi szembeállításunk mutatta, Pekár és köre csak ott tud az objektivitás magaslataira emelkedni, ahol nagyterjedelmű előmunkálatok a valóságos tényállást evidenssé teszik. Ha azonban megfelelő adatbázis nem áll rendelkezésükre, vagy ha új probléma-területtel kerülnek szembe, akkor nyomban kiütköznek a magasabb, összefogóbb szempontok hiányának összes hátrányai, előtérbe lép a sovinizmus, vagy legjobb esetben a kételyek diplomatikus elhallgatása. A magyar történetírás mindezen túl van: P. tanulmányából hibáink és fogyatkozásaink beismerése mellett is ezt az optimista tanulságot kell leszűrniünk. Deér József (Szeged).

Popelka, Fritz: *Geschichte der Stadt Graz*. I. Band mit dem Häuser- und Gassenbuch der inneren Stadt von Arnold Luschin-Ebengreuth. Graz, Selbstverlag der Stadtgemeinde Graz, 1928. 8°. 632 l. Popelka könyvének beosztása, amely egyszersmind előre jelzi dolgozási módját, középiskolai régiségtanjainkra emlékeztet. A források és irodalom felsorolása, Grác nevének magyarázata (a mai Schlossbergen a XI. század folyamán a magyar betörések ellen épült kis várat nevezték a környékbeli szlovénok „gradeč”-nek s ez a név a vár alatt kialakult telepre, majd a telep lakosainak nyelvébe is átment), a város praehistoriája (W. Schmid egyetemi tanár tollából) után az „äussere Geschichte”, majd tüzetes topográfia következik két terjedelmes fejezetben; a „Verwaltung und Verfassung” című rész zárja be az I. kötetet, amelynek időhatárát P. Mária Terézia uralkodásának kezdetében állapítja meg. A II. kötet — tudtommal — még nem jelent meg. Ennek programját

a szerző a városgazdálkodás, ipar, kereskedelem bemutatásában jelöli meg, amihez néhány fejezet járul majd az egyházi és világi szellemi életéről s a város sorsáról 1740—1869-ig.

A terjedelmes munka átolvasása után, átfogó szempont hiányában, szinte zavarban vagyunk, hogy némi tájékoztatásul mit emeljünk ki a roppant adathalmazból. E néhány sor valóban csak pár adat kiragadását engedi meg. A város első lakosairól jóformán semmit sem tudunk. P. szerint a város elrendezése a német keleti kolonizáció típusjegyeit viseli magán, első lakosai tehát, mint általában a német városoké, bevándorlók voltak; 1147-ben először említett egyháza védőszentjének a neve (St. Aegidius) pedig arra mutat, hogy e bevándorlók a kereskedők közül kerültek ki. Ezeket P. egyrészt az „äussere Geschichte“, másrészt a „Grundriss und Umfang“ című fejezetben mondja el. A társadalom továbbfejlődéséről, így a nemesi elemeknek XIV—XV. századi lassú beszivárgásáról egy összeállítás kapcsán értesülünk, mely az utcaneveteket csoportosítja bizonyos kategóriák szerint (lakosai után, gazdasági rendeltetése alapján, szentekről stb. . . elnevezett utcák). Ezeknek egyikéből tudjuk meg, hogy a XIV—XV. század fordulóján a Bürgergasse neve Herren-gasse-ra változott, tehát a nemesség fokozatos előtérbenyomulása mind feltűnőbben éreztette hatását. E változásokról s a velük kapcsolatos nagy küzdelmekről, valamint a városi polgárság köréből egy szellemi arisztokráciának kiemelkedését nyomonkövető város-kormányzati átalakulásokról több helyen értesülünk ugyan, de leggyakrabban semminemű belső szempont által meg nem okolt összefüggésben. Ugyanez a magábanállóság jellemzi azt a két fejezetet is, amelyben P. az utcák és az egyes épületek sorsáról jegyez fel mindent a legkisebb részletekbe menő aprólékossággal.

A könyv legsikerültebb fejezetének a „Verwaltung und Verfassung“ címűt tarthatjuk. Módszerében ez sem üt el a többitől; de tárgyánál fogva amazoknál jóval többet nyújt. Sőt e tárgyalás módnak az a kétségtelen előnye van, hogy a városkormányzat egyes ágairól tájékozódni kívánót áttekinthetően s a legrovidebb úton segíti céljához, mert külön-külön, mintha egymástól teljesen függetlenül fejlődtek volna, mutatja be a szerző a hivatalok kialakulását. A gráci jog adományozása révén, a XV. századra Stájerország nagy részében egységes jogterület alakult ki. Felmerülhet az a gondolat, hogy vajjon Magyarország felé e jog nem éreztette-e hatását? P. könyvében az ilyenirányú kutatások feltétlenül biztos alapra találnak. Magyar vonatkozások különben meglehetősen nagy számmal találhatók e műben. Felsorakoztatásuknak nem volna értelme, csupán azt említjük meg, hogy a gráci polgárság és a nemesség küzdelmében a magyar búza jelentős szerepet játszott. A nemesség túlsúlyra-jutását mindig nyomunkövette a beviteli tilalom (103. l.), míg a polgárság számára a magyar gabona szabad behozatala a nemességtől való függetlenülést jelentette. (390. l.)

Talán ennyi elég arra, hogy az olvasó némi képet alkosson magának e monográfiáról. Befejezésül azonban legyen szabad két olvasástechnikai megjegyzést tennünk. Nagyon elhibázottnak tartjuk a munka elején a források és az irodalom részletekbemenő felsorolását. A laikus, aki azt hiszi, hogy ezek ismerete nélkül nem érti meg az utána következő fejezeteket, az aktaizú referátumok olvasásába belefáradva, unottan fogja félretolni a könyvet. Hasonlóképpen nem szolgál a mű olvashatóságának előnyére az évszámok sűrű használata sem. Nincs az a jelentéktelen esemény, melynek

dátuma (legtöbbször a hónappal és nappal !) ne tolakodna állandóan szemünk elé.

Bár végleges ítéletet csak a második rész megjelenése után alkothatunk a munkáról, annyi már most is kétségtelen, hogy az a magyar olvasó, aki főképpen módszeres okulást keresve venné kezébe e könyvet, csalódik várakozásában. Valójában a metodikai iskolázatlanság P. könyvét a nagyközönség számára élvezhetetlenné, a tudomány számára pedig alig gyümölcsözővé teszi. Sokszor, mintha a középkor krónikását hallanánk megszólalni a nyomtatott betű XX. századi kontösében. Egyetlen példa a „külső“ történet szám-talan hasonló helye közül, bárkit meggyőzhet erről. A 76. lapon írja Johannes Stabiusról, a híres matematikus, asztronomus és geográfusról: „dieser starb hier am 1. Jänner 1522. Im selben Jahre brannte das Dominikanerkloster in der Herrengasse ab, wurde aber bald wieder neu aufgebaut. Im nächsten Jahre begann in Steiermark die Kommission für die wirtschaftliche Reformation der Städte und Märkte ihre Tätigkeiten“. És így tovább!

Nem szeretnők azonban, ha a *könyvről* kialakított ítéletünk tévedése ejtene egyeseket a szerző végzett *munkájának* értéke felől. Irodalmi feldolgozás nem állt P. rendelkezésére, mivel a város mult-jával csupán néhány kritikátlan részlettanulmány foglalkozik, a város levéltára pedig néhány privilégium kivételével teljesen megsemmisült. A mult század elején ugyanis a levéltár átköltöztetésekor az iratokat egy pincében helyezték el, ahol pár év alatt megpenészedtek, mire a hatóság 1820-ban a Murába dobta őket. P. — mint ez jegyzeteiből kitűnik — tőle telhetőleg mindent megtett, hogy más levéltárakból pótolja a pótolhatatlant. Ezt a munkát dicséretre-méltóan elvégezte. A tudományos élet háláját pedig különösen azáltal érdemelte ki, hogy a fáradságosan felkutatott anyagot kritikailag is igyekezett megrostálni. Kétségtelen, hogy e verejtékes munka után nagy lelkiereire lett volna szükség a hatalmas anyagnak a legkényesebb igényeket is kielégítő rendszerbefoglalásához. Mivel ez elmaradt, P. monográfiája nem sokkal áll fölőtte a mi Salamonunk és Ortwaynk várostörténeteinek.

Grác történetéhez Luschin-Ebengreuth csatolt páratlan szorgalommal összeállított utcajegyzéket, a belőle levonható tanulságokat világosan összefoglaló bevezetéssel. Megemlítjük még, hogy a szépen kiállított munkát sok kitűnően sikerült reprodukció, oklevélhasonmás és térkép díszíti.

Kring Miklós. (Bécs.)

A madarai lovasdombormű felírásáról. Németh Gyula a Századok 1931. évf.-ának 78—82. lapjain ismertette a madarai lovasdombormű felíratáról szóló könyvművet. Ezt az ismertetést néhány megjegyzéssel szeretném kiegészíteni.

a) Németh Gyula szerint: „Ha az ember a műben közölt fénykép-reprodukciókat vizsgálja, azokon csak annyit lát, hogy az illető sziklarészen valóban van valami írás, az esetek jó részében még annyit sem.“ „Kíváncsinos lett volna jó fényképeket adni, jó reprodukcióban. Én azt hiszem, hogy ez a rendkívüli nehézségük ellenére is talán mégis lehetséges lett volna. Jó fotografiák mellett is természetesen a rajzmásolatnak van döntő szava, de már ez nem mindig megbízható.“ „Pacskolatokat, amikre az ember elsősorban gondolna — mint Fehértől tudom —, a kő természete miatt nem lehetett készíteni.“ (82. l.)

A valóságban, mint könyvemből is kitűnik, mindent megtettem arra, hogy a felirat másolata teljes és hiteles legyen. 1. Hónapokig dolgoztam az állványon, majd minden vonást, ami feliratomba került, összehasonlítottunk az eredetivel, Kacaroff G., majd Deceff D. szófiai egyetemi tanárokkal. 2. Olyan fényképfelvételeket készítettem, amilyeneket csak lehetett. A felirat olyan helyen és olyan állapotban van, hogy egy-egy betű megállapítására is többféle megvilágítás kell, sok órát kellett eltöltenem egy-egy betű előtt, hogy a megfelelő megvilágítást megkapjam. Emellett a kő anyaga (homokkő) sem igen kedvez a fotografálásnak. Így érthető, hogy a fényképek nem jobbak, mint amilyeneket adtam. 3. De elfelejtette Németh Gyula megmondani azt, hogy egyáltalán *nem csak ezek a fényképek vannak hivatva arra, hogy másolatombólük ellenőrizhető legyen*, hogy könyvemben vannak más fényképek is. T. i. az egész feliratról gipszlenomatunk van. S hogy a nehéz munkában az olvasó dolgát, amennyire csak lehet, megkönnyítsem, mindenütt kétszer adtam a gipszlenomatok fényképeit, — úgyis, hogy a betűket tussal kihúztam. Így tehát a feliratnak mind az öt részéről adtam a) a gipszlenomat fényképét, b) ugyanezt a fényképet tussal kihúzott betűikkel, c) a megfelelő sziklarész fényképét, d) másolatomat, e) olvasatomat.

b) Téves Némethnek az a megjegyzése, hogy „a felirattal már többen foglalkoztak; köztük kiemelendő a cseh K. Škorpil, aki a biztosan olvasható töredékek jórészt elolvasta“. A valóságban a madarai lovas feliratának — minden szerénységgel nélkül mondhatom — csak azóta vannak „biztosan olvasható töredékei“, amióta négy évig dolgoztam vele. „A cseh K. Škorpil“ „a biztosan olvasható töredékeket“ se olvasta el. Ezt eddig nem is állította senki, Škorpil sem állíthatta, hiszen nem tudta elolvasni. Škorpil másolata, a görög nyelvben és epigrafikában való járatlansága folytán, teljesen értéktelen, tele van hibákkal és hiányokkal, s így teljesen érthető, hogy készítője nem jutott eredményre. A felső felirat első oszlopában egy szót sem tudott elolvasni, a második oszlopban egyetlen egy igét, az alsó felirat három oszlopában jól-rosszul két nevet, s az összes jól elolvasott szók számát ujjainkon megszámlálhatjuk. Nem tűnhetett ki Škorpil másolatából az, amit sikerült megállapítanom, hogy a felső feliratban Nikephoros, Leon s a „levágott orrú“ II. Justinianos császárok, Terbel kán és Kišin kavhan szerepelnek. Sem az, hogy az alsó felirat első oszlopa Krum ajándékozásairól, a második Omurtag kánról, a harmadik meg Omurtag fiairól szól. Škorpil hibás s hiányos másolata s az a néhány, kevés kivétellel rosszul olvasott szó, annyira értéktelen, hogy erről a feliratról azt tartották, — ezt írja maga Škorpil is —, hogy annyira megrongálódott, hogy fölösleges foglalkozni vele: elveszett a tudományra nézve. Munkám után annyi kétségtelen, hogy egy sereg szót biztosan megállapítottam, s azt is, hogy mi a célja a feliratnak. A másolat hitelességéhez nem férhet szó, az olvasatnak, mint azt könyvemben is mondom, vannak kétségtelenül biztos és természetesen feltételezett részei is.

c) Németh Gyula azt írja, hogy „már maga az eredmény is sajátságosan hat rám, hogy az egész feliratot három fejedelem készítette.“ Erre megvan a biztos magyarázat, könyvemben is olvasható: ez egészen érthető a bolgár-törököknél, hiszen az első bolgár fejedelem névlajstromát is több kán készítette. **Fehér Géza (Szófia).**

Tárca.

Báro Forster Gyula

1846—1932.

Ismét egy, sajnos, ma már oly ritka képviselője dőlt ki annak a tiszteletreméltó nemzedéknek, mely nobile officiumnak tekintette a közügyek szolgálatában nemcsak önzetlenül fáradni, hanem érte anyagi áldozatokat is hozni. Báro Forster Gyula hosszú érdemdús pályát futott be, melynek folyamán a Gondviselés az anyagi és társadalmi függetlenség mellett megadta neki a testi és szellemi képességeket is, hogy ezt a nemes életfelfogást úgyszólván végső napjáig magas korát meghazudtoló fiatalos erővel és lelkesedéssel érvényesíthesse. Közszolgálatát 1870-ben a közalapítványi kir. ügyigazgatóságnál kezdte meg; innét a vallás- és közoktatásügyi minisztériumba nevezték ki, hol a miniszteri tanácsossáig emelkedett s a közalapítványi és egyházi ügykörben működött, művelve a szakbavágó irodalmat is. 1887-ben megvált a minisztériumtól s a Magyar Földhitelintézetnél vállalt igazgatói állást; ugyanekkor másodelnöke, majd később elnöke lett a Műemlékek Országos Bizottságának, s ezt a tisztséget a legutóbbi évekig betöltötte. Az ő működése idejére esik legkiválóbb építészeti műemlékeink restaurálása. Ebben a minőségben szerkesztette s részben saját maga írta a *Magyarország műemlékei* című négykötetes, monumentális kiadványt s adta közre a *Műemlékek védelme a magyar és a külföldi törvényhozásban* című nagy tanulmányát. Tevékeny szerepe volt II. Rákóczi Ferenc és bujdosó társai porainak hazaszállításában s ő intézte III. Béla király és neje földi maradványainak a budavári koronázó templomban való elhelyezését. Ez alkalmából szerkesztette a *III. Béla magyar király emlékezete* című nagyértékű díszmunkát. Felkutatta gróf Bercsényi Miklós fiának, Bercsényi László francia marsallnak sírját s megírta életrajzát. Utolsó munkájában nyitramegyei birtokának, Korosnak és a Berényi-családnak történetével foglalkozott. Erdemeiért I. Ferenc József a magyar bárósággal és belső titkos tanácsossággal, a M. Tud. Akadémia, valamint a M. Történelmi Társulat is, melynek 1890 óta alapító tagja volt, a tiszteleti tagsággal jutalmazta. Nemes emlékét társulatunk kegyelettel őrzi.

Döry Ferenc.

Áldásy Antal

1869—1932.

Mindenütt, ahol a magyar történettudománynak otthona és műhelye van, mély megdöbbenéssel vették ez év júliusának derekán azt a lesújtó hírt, hogy Áldásy Antal gyenge szíve nem tudott megbirkózni a már hónapok óta kínzó kórral s örökre megszűnt dobogni. Nehéz elhinni s nehéz belenyugodni, hogy őt, aki négy évtizeden át mindenütt ott volt, ahol a magyar történettudományért dolgozni lehetett és kellett, többé nem fogjuk látni, hogy csonkán maradt nem egy nagy munkája és árván maradt nem egy hely, amelyen soha nem lankadó buzgalommal szolgálta a magyar tudományt.

Egész fiatal korában jegyezte el magát arra a frigyre, amely őt egy munkás életre a történettudományhoz kötötte, pedig olyanok voltak az életkörülményei, hogy választhatott volna a sokkal csábítóbb életpályák között. De érezte elhivatottságát s egyetemi tanulmányai első pillanatától kezdve határozott cél felé igyekezett. Már mint ifjú hallgató kitiűnt szorgalmával, s Horvát Árpád a Századok hasábjain dícsérte meg; az oklevéltan köréből vette doktori értekezése tárgyát is, amellyel egyetemi pályadíjat nyert (1890). Diplomatikai tanulmányait a híres bécsi történeti intézetben folytatta, s úgy látszik, itt fordult figyelme erősebben a középkor felé. Ebből a tárgykörből szerzett később venia legendit a budapesti egyetemen (1898.), s ennek a tanszéknek lett a professzora (1912.).

Ez azonban nem azt jelentette, hogy érdeklődését kizárólag erre a területre korlátozta. Mint a M. N. Múzeum levéltárának őre, majd vezetője (1894—1912.) hivatalos munkája révén a magyar történelem egész területével állandó érintkezésben volt, s különben is erős jellemvonása volt sokoldalú érdeklődése; a külföldi tudományos mozgalmakat és történeti irodalmat is alig ismerte még valaki olyan alaposan és széleskörűen, mint ő.

Tudásának, széleskörű irodalmi ismereteinek gazdag tárházából örömmel juttatott mindenkinek, aki komolyan dolgozott; ezért volt jó levéltáros s ezért fognak mindig hálával gondolni rá tanítványai is. Annak a generációnak a lelkében, amely Fejérfpataky László és Áldásy Antal oldala mellett dolgozott a Nemzeti Múzeum családias levegőjű könyvtárában — második otthonának tekintette ő is mindig ezt —, örökké feledhetetlenek maradnak az ott eltöltött évek!

Tanári és sokoldalú tudományos munkássága mellett jutott ideje tudományos társaságaink számára is, főképp a Magyar Heraldikai és Genealogiai Társaságnak, melynek legutóbb elnöke volt, s melynek folyóiratát, a Turult hosszú éveken át szerkesztette, a Szent István Akadémiának s a Magyar Tudományos Akadémiának, melynek buzgó levelező (1908.), majd rendes tagja (1926.)

s 1914-től Történettudományi Bizottságának előadója volt. Közel állt szívéhez Társulatunk is. Üléscinknek legszorgalmasabb látogatója volt, és bármi ügyben kérte közreműködését Társulatunk, sohasem talált elutasításra. A Századokban 1892 óta az ismertetések egész sora jelent meg tollából és sok publikációja látott napvilágot a Történelmi Társban is; munkatársa volt a Zichy-okmánytárnak, s nemcsak készséggel vállalkozott arra, hogy dolgozótársa lesz a Magyar Történettudomány Kézikönyvének, hanem az első volt, aki vállalt kötelezettségének eleget is tett, s az ő Cimertana volt a legelső füzet, mely e sorozatban megjelent.

Fáradhatatlan volt, nem tudta kímélni magát. Pihenése alatt is — budai kies kertjének százados fáin alatt, a svájci havasok aljában vagy wiesbadeni nyaralása idején — az otthonról magával hozott hivatalos vagy tudományos munkákon dolgozott, fáradhatatlanul róva nehezen olvasható, jellemző betűit, vagy pedig az útközben vásárolt legújabb munkákat olvasta. Ez a pihenést nem ismerő, lázas munka felőrölte erejét, s így nem tudott ellenállást kifejteni akkor, amikor arra szükség lett volna.

De azért nem az élettől elzárkózó tudós volt. Érdekelte őt a jelennek minden kérdése és problémája, s nem volt érzéketlen az életnek nemes szépségei iránt sem, — azonban Thierryvel azt tartotta, hogy van valami, ami a földi élet minden öröménél, a vagyonnál, sőt még az egészségnél is többet ér, s ez a tudomány önzetlen, odaadó szolgálata: *le dévouement à la science*.

Áldásy Antal nevét és emlékét értékes munkáinak hosszú sora fenn fogja tartani. Mi pedig életteli, meleg emlékét kegyelettel őrizzük szívünkben, mert mi még azokért az értékes tanulságokért is hálásak vagyunk neki, amelyeket nemes életével nyújtott.

Holub József.

Dézi Lajos
1868—1932.

Az emberi lét legnagyobb misztériuma, a halál, újra a maga megdöbbentő voltában mutatta be hatalmát: minden bejelentés nélkül elragadta közülünk Dézi Lajost, társulatunk választmányi tagját és egykor igen népszerű kiadványsorozatunknak, a Magyar Történelmi Elettársulatnak hosszú időn keresztül szerkesztőjét.

Dézi Lajos a magyar tudományos életben egyedülálló jelenség volt: egyetlen képviselője nálunk annak a külföldön igen elterjedt típusnak, amelynek csak egy célkitűzése van, a tudomány önzetlen szolgálata. Szellemvilágát egészen kitöltötte a *könyv*: könyveket olvasott és könyveket írt, az irodalmat búvárolta és annak történetét állította össze. Ami a könyveken és kéziratokon túl volt, még ha az irodalommal szoros kapcsolat-

ban is, az nem érdekelte, sem az emberek, sem az intézmények még a tudománypolitika sem. Mint Harpagon fukarkodott az idejével, hogy minden percét a tudománynak szentelhesse. Négy fal között, dolgozószobájában és az Egyetemi Könyvtárban töltötte életét, javarészt vidéken, 1905-től Kolozsvárott, majd az összeomlás után, követve egyetemét, Szegeden, csöndben, föltűnés nélkül munkálkodva. A szereplés vágya ismeretlen volt előtte, a személyes siker nyomán járó taps nem izgatta képzeletét, a nagyvilág színes, mozgalmas élete nem vonzotta, a fővárosba is csak a tudományos érdek hozta.

Emberekre sem szorult, még a tudósokra sem. Mindent magából merített, nem követett senkit, Gyulai Pált sem. Irodalmi feladatait maga tűzte ki magának, s a maga sajátos módján oldotta meg őket. Munkásságának irányító eszméje a tények, az adatok nagy megbecsülése — ez teremt némi rokonságot közte és a magyar irodalomtörténet megalapítója, Toldy Ferenc között. De míg Toldy minden irodalomtörténeti adatban a magyar szellem egy-egy jelentkezését becsülte meg, Dézsi számára az adat az igazság egy-egy darabja volt: értékes, mert a multnak, a valóságnak egyik porcikáját állítja élénk. Módszerét is maga alkotta meg, a bibliográfia és a klasszika-filológia eljárásának kombinálásából; jellemző vonásai a teljesség és a lelkiismeretesség. Az eredmény, amelyre tudománya a magaszabta mesgyék között eljut, páratlan: a kérdésre vonatkozó minden adatot föl kutat, a legjobb források segítségével ellenőrzi, s a kritika finomfonású szitáján leszűrt anyagot úgy önti formába, hogy annak minden vonása, minden színárnyalata a valóságnak — ezt Dézsi egynek vette az igazsággal — a leghívebb mása.

Így amit Dézsi írt, megdönthetetlen, legapróbb részleteiben is megbízható. Mint ilyen, minden megállapítása a tudomány végleges elemévé lett — az irodalomtörténet téglavetőjében kevés magyar tudós égetett több téglát, mint Dézsi. Az *aquincumi Leg. I. ad.* jelzésű téglák ma is hirdetik a *Legio prima adiutrix* emléket: Dézsi nevét is megörökítik tudományunkban a nevével jelzett tudományos dolgozatok, hirdetve szerzőjüknek széleskörű olvasottságát és gazdag tudományos ismereteit, fáradhatatlan buzgalmát és mindenre kiterjedő gondját.

... Arany János szívében élt, férfikora óta, egy elérhetetlen vágy, egy kis falusi birtok s az ott feltalálható nyugalom után. Meghalt 1882-ben a nélkül, hogy vágya teljesült volna. Ötven évvel később Dézsi is sirba vitte egy meg nem valósult ábrándját: hiába vágyott arra, hogy nyomtatásban lássa élete legnagyobb művét, régi irodalmunk történetének szinte kész kéziratát.

Császár Elemér.

	Lap		Lap
Eperjessy K.: Írások a régi Magyarországról (Varga E.)	355	Melichár K.: A zsinatok (Tóth L.)	359
Marjalaki Kiss L.: Régi népszámlálások Miskolcon (Bérlitzky J.)	356	Hirsch, H.: Der mittelalterliche Kaisergedanke (Deér J.)	359
Kemény J.: Vázlatok a győri zsidóság történetéből (Eperjessy K.)	356	Erdmann, C.: Der Heidenkrieg in der Liturgie u. die Kaiserkrönung Ottos I. (Deér J.)	359
Lukcsics P.: A veszprémi székeskáptalan levéltára (Szabó L.)	357	Pfützner, J.: Die Geschichtsbetrachtung der Tschechen u. Deutschen in den Sudetenländern (Deér J.)	360
Schmitthenner, P.: Krieg und Kriegführung im Wandel der Weltgeschichte (Tóth Z.)	357	Popelka, F.: Geschichte der Stadt Graz (Kring M.)	361
		Fehér G.: A madarai lovasdombormű felírásáról. (Megjegyzés Németh Gyula bírálatára)	363
Tárca.			
Döry Ferenc: Bárány Forster Gyula	†		365
Holub József: Áldásy Antal	†		366
Császár Elemér: Dézsi Lajos	†		367

Megjelent!

Megjelent!

BALLA ANTAL:

A LEGÚJABB KOR VILÁGTÖRTÉNETE

2. kiadás

A KÖTET
FEJEZETEINEK
CÍMEI:

- I. Bismarck és Disraeli. — A berlini kongresszus és a Balkán rendezése. — A francia-orosz szövetség. — A XX. század küszöbén.
- II. Az angol-német ellentét. — Korea és Marokko. — Ausztria-Magyarország és Balkán. — A világválság.
- III. Hogyan keletkezett a világháború? — A világháború eseményei 1916. év végéig. — A világháború eseményei 1917 elejétől a központi hatalmak összeomlásáig. — A béke.
- IV. Nyugat-Európa államai. — Közép- és Kelet-Európa. — A világtörténelem forduló pontja.

Ez a mű a jelen kor politikai története, melyet a hatalmas tömegű diplomáciai anyag szigorúan tárgyilagos feldolgozása, a szereplő személyek elfogulatlan jellemzése, a világpolitikai események könnyen áttekinthető összefoglalása *hézagpótló vezérmunkává avat a tudós és a nagyközönség számára egyaránt.*

A pompás kötet maroquin-félbőr-kötésben, gyönyörű tipográfiai kiállításban, könnyű merített papíron készült és bolti ára: 20 pengő.

Kapható minden könyvkereskedésben, az Egyetemi Könyvesboltban (Kossuth Lajos-utca 18.) és a

KIR. MAGYAR EGYETEMI NYOMDA
Kiadóhivatalában, Budapest VIII., Múzeum-körút 6.

A N A P O K B A N J E L E N T M E G

KÁROLYI ÁRPÁDTÓL

N É M E T Ű J V Á R I

GRÓF BATHYÁNY LAJOS

első magyar miniszterelnök

FŐBENJÁRÓ PÖRE

KÉT KÖTETBEN

amelyek közül az első a pör történetét és a vádak tisztázását, a második az alapul szolgáló állam- és pöriratokat tartalmazza. A munka a szabadságharc egyik legérdekesebb eseményével foglalkozik és azt *Károlyi Árpád* művészi feldolgozásában, érdekesítő formában adja a közönség kezébe.

A közel 1300 lapra terjedő **40 P,**
két kötet bolti ára:

a MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT tagjai a *Társulat titkári hivatalában* (I. Vár, Országos Levéltár) **28 PENGŐS** kedvezményes áron szerezhetik meg.

MOST JELENT MEG!

SZENTPÉTERY IMRE

MAGYAR OKLEVÉLTAN

MINT A MAGYAR TÖRTÉNETTUDOMÁNY KÉZIKÖNYVE II. KÖTETÉNEK
3. FÜZETE.

A magyarországi okleveles gyakorlat ismeretése a tudomány modern eredményeinek feldolgozásával, 269 lapon, XII. táblával.

A KÖTET ÁRA 10 PENGŐ.

A TÁRSULAT TAGJAI KEDVEZMÉNYES ÁRON 7 PENGŐ 50 FILLÉRÉRT
SZEREZHETIK MEG

a Társulat titkári hivatalában: Orsz. Levéltár (I. Vár, Bécsikapu-tér 4.)

SZÁZADOK
A MAGYAR TÖRTÉNELMI
TÁRSULAT KÖZLÖNYE
A VÁLASZTMÁNY MEGBIZÁSÁBÓL SZERKESZTI
DOMANOVSKY SÁNDOR, HAJNAL ISTVÁN
ÉS MÁLYOSZ ELEMÉR

LXVI. ÉVF. 9—10. SZÁM. 1932. NOV.—DEC.
KIRÁLYI MAGYAR EGYETEMI NYOMDA, BUDAPEST.
1932.

Tartalom.

	Lap
VÁCZY PÉTER : A hűbériség szerepe Szent István királyságában	369
MISKOLCZY ISTVÁN : Anjou-királyaink reformjai és a nápolyi viszonyok. (II. közl.)	393
ECKHART FERENC : Vita a leánynegyedről	408

Történeti irodalom.

JUHÁSZ, LADISLAUS : P. magister quondam Bele regis Hungariae notarius : Gesta Hungarorum. Ism. : <i>Heilig Konrád</i>	416
HOFFMANN EDITH : Régi magyar bibliofilek. Ism. : <i>Fitz József</i>	420
SCHULLER, RICHARD : Der evangelisch-sächsische Pfarrer in seiner kulturgeschichtlichen Bedeutung. Ism. : <i>Wiczián Dezső</i>	422
GASPARIK, ANNA : Povstanie Rákócziho a Slovania. Ism. : <i>Markó Árpád</i>	424
SCHOEN, ARNOLD : A budapesti központi városháza. Ism. : <i>Kelényi B. Ottó</i>	426
SCHOEN, ARNOLD : A budai Szent-Anna-templom. Ism. : <i>Kelényi B. Ottó</i>	426
WAGNER, JOACHIM : Nationale Strömungen in Deutschland am Ausgange des Mittelalters. Ism. : <i>Deér József</i>	431
HAUSER, HENRIET, RENAUDET, AUGUSTIN : Les débuts de l'Âge moderne. Ism. : <i>Ungár László</i>	434
ECKHART, FRANZ : Die deutsche Frage und der Krimkrieg. Ism. : <i>Balanyi György</i>	437
MAGER, FRIEDRICH : Entwicklungsgeschichte der Kulturlandschaft des Herzogtums Schleswig in historischer Zeit. Ism. : <i>Eperjessy Kálmán</i>	439

Szemle.

	Lap		Lap
Kisch, G. : Germanische Kontinuität in Siebenbürgen. (<i>Tremé L.</i>)	446	György L. : Egy középkori Sibylla-vers régi magyar irodalmunkban. (<i>Bartoniek E.</i>)	453
Fettich N. : Adatok a honfoglaláskor archaeológiájához. (<i>Horváth T.</i>)	447	Ernyey J. : A felsőmagyarországi bányavárosok német népi színjátékai (<i>Pukánszky B.</i>)	453
Baranyay K. : Magyar büntetőjogtörténet. (<i>Meznerics I.</i>)	447	P. König K. : Hatszázéves ferences élet Szécsényben. (<i>Tóth L.</i>)	454
Takács I. : Die Verehrung der heil. Elisabeth in Ungarn. (<i>Balanyi Gy.</i>)	451	Bascapè, G. : Le relazioni fra l'Italia e la Transilvania nel sec. XVI. (<i>Szöke M.</i>)	455
Schulek A. : Vegyesházi királyaink pénzei és korrendjük. (<i>Huszár L.</i>)	451	Magyar Protestáns Egyháztörténeti Adattár. XIV. évf. (<i>Wiczián D.</i>)	457

(Folytatása a boríték harmadik oldalán.)

Ismertetésre szánt könyvek, valamint kéziratok a szerkesztőség címére, Budapest VIII, Múzeum-körút 6. Bölcsészettkar, küldendők.

Kiadóhivatal: I., Vár, Országos Levéltár, Bécsikapu-tér 4.
A szerkesztésért és kiadásért dr. Domanovszky Sándor felelős.

A „Századok“-at a M. Történelmi Társulat tagjai tagsági járulékként kapják. Évi tagsági díj 10 P. Nem tagok 16 P évi előfizetés ellenében.

Társulatunk pénztárnokának Novák Nándor m. kir. belügyminiszteri számvevőségi főtanácsosnak lakáscíme: Budapest VIII, Baross-utca 44. IV. 2.

A hűbériség szerepe Szent István királyságában.

Az 1000. évben Rómában járó magyar követek koronával tértek vissza Magyarországra. István megkoronáztatása a nemek és törzsek szerint letelepült magyarságot nagy-jelentőségű események elé állította. Mindeddig a magyarok fejedelme többé-kevésbé önálló törzsek fölött uralkodott. Géza fejedelem, István atyja, a törzsszövetség évszázados politikai formáját még sértetlenül megőrizte. István azonban már új célok felé tört: a keresztény királyság meg-alapítását tűzte ki nagy életfeladatául. István korában Nyugaton a kereszténység politikai eszménye a királyságban öltött testet. Ez az államforma azonban kibékíthetetlen ellentétben állott a törzsek autonómiájával. A keresztény uralkodó, a rex, népének kegyes pásztora, vallási és politikai életének legfőbb irányítója. Az Isten nevében kormányzó király a törzsfők hatalmát el nem ismerhette.¹

A harcok, amelyeket István a törzsek és törzsfők hatalmának letörésére viselt, keresztény királyságának megerősödésére vezettek. Ebben a küzdelemben Istvánt a Gizellával beköltözött bajor hospesek támogatták. A krónikák híradása szerint a lázadó Koppány leverését hospes vitézeinek köszönhette. Arról is hallunk, hogy a hadbaszálláskor Istvánt idegen vitézei lovag módra karddal övezték.²

Az István környezetében tartózkodó idegen vitézek, a közöttük dívó lovagi életformák, melyekre a kardövezés szertartása utal, azt a hitet keltik, hogy a magyar királyi udvarban hűbéri-lovag szellem uralkodott. Ezt a nehezen igazolható feltevést István első törvénykönyvének 23. cikke sok tekintetben alátámasztja. „Akarjuk — jelenti ki a szent király — hogy mindegyik seniornak milese legyen . . .”³

¹ Deér József: A magyar törzsszövetség és patrimoniális királyság külpolitikája. 1928. 46. l.

² U. o. 47. l. A kardövezésre l. Bécsi Képes Krónika 36. (Florianus: Fontes 139. l.) „et ad amnem Goron primitus accinctus est gladio”.

³ Závodszky Levente: A Szent István, Szent László és Kálmán korabeli törvények. 1904. 148. l.

Az egykorú nyugati források a hűbérurat általában senior-nak hívják. Tehát maga a szóhasználat is amellett szólna, hogy a cikk hűbéres vitézek tartását rendeli el. Így minden jel arra mutat, hogy a nyugati államformára berendezkedő magyar királyság sok más intézmény mellett a hűbériséget is meghonosította. Valószínűnek látszik, hogy a katonatartás hűbéri módjának bevezetése István politikai programpontjai közt szerepelt.

Ezek a következtetések Szent István királyságát a nyugati államok sorában mint hűbéreileg szervezett regnumot mutatják be. István a keresztény Nyugat kultúrjaiba kapcsolta be országát. Gondolkozásmód és világnézet azt parancsolta neki, hogy az államot az adományrendszer fejlesztésével hűbéri alapokra fektesse. Keresztény elvek szerint kívánt uralkodni nyugati szellemben. Nos, clunyi kereszténység és hűbériség annyira összeforrtak egymással, hogy a hűbériségnek is szerepet kellett engednie királyságában. A kort betöltő hűbéri eszme varázsa alól — úgy látszik — Szent István sem vonhatta ki magát. Erre mutat a milesek tekintélyes serege, erre a servitium javadalmazására szolgáló adományrendszer.¹

Az alább következő tanulmány a hűbéri átvétel kérdését veszi vizsgálat alá. Megkísérli kimutatni, hogy Szent István nem gondolt a hűbériség átültetésére. Nagy államalkotó munkájában innen is, onnan is merített, ezt is és azt is átvette a keresztény Nyugat kultúrjaiból. Ám a Nyugatról behozott intézmények sorából hiányzik az, amelyik mai szemmel nézve oly jellemző a középkori államra: a hűbériség. Tény az, hogy a királyság szolgálatába sok nemes, s sok idegen eredetű vitéz szegődött. Hogy ezek a milesek szolgálatukért valamiféle javadalmazásban részesültek, senki sem vonhatja kétségbe. De ez a rekompenzáció nem folyt hűbéri megállapodásból. Birtokadományokkal itt is, ott is találkozunk. Szent István törvénye többször említi a királyi donációt. Egyik cikke kifejezetten szól azokról a comesekről, akik az általuk adott donumot mileseiktől visszaveszik.² A donum azonban lehet stipendium is, természetbeli szolgáltatás. A törvényből nem tűnik ki, hogy a donum alatt adománybirtokot kell értenünk. Maga az adománybirtok,

¹ A hűbéri felfogás főképviselei irodalmunkban Hóman Balint (Magyar történet, I.) és Eckhart Ferenc (Jog- és alkotmánytörténet c. tanulmánya Hóman Balint: „A magyar történetírás új útjai”-ban. 1931. és A magyar alkotmányfejlődés. 1931.).

² II. 10. és 11. cikk. Závodszky, id. m. 155. l.

mint látni fogjuk, még Nyugaton sem volt minden esetben beneficium. Abból tehát, hogy Szent István embereit, hospeseit, birtokadományokban részesítette, nem következik ezeknek a donációknak hűbéri kötelezettsége. A kérdés, láthatjuk, azon dől el: a Szent István alatt és később is sokat emlegetett adománybirtokok beneficiumok voltak-e, avagy donációk szabad jogon, hűbéri kötöttség nélkül? Ennek a problémának tisztázását állítjuk kutatásunk homlokterébe.

Iskolakönyvek azt tanítják, hogy a hűbérbeállítás részint személyi, részint dologi mozzanatokot tartalmazott. A megállapodás személyi oldala abban jutott érvényre, hogy a hűbéres a senior védelmébe commendálta magát. A commendatio kéznyujtásból és esküből állott. A szabad meg egyezésen és kölcsönös hűségen alapuló személyes kötelékhez azonban dologi elem is társult. A commendatio birtokadományhoz kapcsolódott. A vassus a lovagi szolgálatokat adomány fejében látta el. Ha tehát a birtok kiutalása bármely ok miatt elmaradt, felbomlott a hűség-fogadás érvénye is. Ezt az adományt nevezik az egykorú források a *Roth* és *Brunner* által megalapozott felfogás szerint beneficiumnak. A beneficium lovagi szolgálatra kötelező adományt jelentett.¹

A legújabb irodalom az általánosan elfogadott, s tan-könyvekben továbbterjesztett nézetnek már nem ad mindenben igazat. Tanulmányunk keretében az újabb eredményekből csupán a beneficium jelentésének megállapítása számíthat nagyobb érdeklődésre. Nem áll meg, hogy a beneficium pusztán hadiszolgálatra, és pedig lovasszolgálatra kötelezett volna. Ugyanis a vassus nemcsak hadiszolgálattal tartozott seniorának. Látjuk őt a legkülönfélébb feladatkörben. Különféle tisztségeket tölt be, részt vesz az igazságszolgáltatásban éppúgy, mint a közigazgatás különböző ágaiban. A beneficium tehát nem fogható fel tisztán hadi természetűnek. Másrészt beneficiumnak hívják az egykorú történeti emlékek azokat a földeket is, amelyeket a parasztok munkáltak meg bizonyos évi bér fejében. Ebből magyarázható, hogy a beneficiumokat parasztsorsú condicionariusok kezén is találjuk. A beneficium nem vont maga után hadiszol-gálatot.²

¹ V. ö. R. Schröder: Lehrbuch der deutschen Rechtsgeschichte. I. 1919. 429. s. köv. 1.

² A. Dopsch: Beneficialwesen und Feudalität. (Mitteilungen d. österreich. Instituts f. Geschichtsforsch. XLVI. 1932. 14—15. 1.)

Bár így a beneficium lovagi jellege az új kutatások világánál a semmibe foszlott, mégis meg kell különböztetnünk azt más birtokfajoktól. Ha a bérfizető paraszt birtoka szintén beneficium, külön hűbéri birtokjogról nem lehet többé beszélnünk. Az ellentét, amelyet a régi iskola vont egyrésről parasztbirtok, másrésről hűbérbirtok között, tovább fenn nem tartható. A beneficiális jog csak bizonyos esetekben kapcsolódott közszolgálatokhoz, és pedig lovas servitiumhoz. A hűbér a beneficiális jognak már csak egy alkalmazott esete.

A különbség beneficium és más természetű birtokok között nem a hűbériség területén keresendő. Mert akár parasztkézben, akár vassus birtokában sorolnak fel a források beneficiumokat, mindkét esetben azt a birtokfaját kívánják jelezni a névvel, amelynek a beneficiarius csupán haszonélvezője.¹ A teljes tulajdonjogon bírt allódiális javak mellett a beneficium a feltételekhez kötött birtoklást fejezi ki. A senior *tulajdonában* lévő, de haszonélvezetre kiadott birtokot nevezik beneficiumnak. A különbség a kétféle birtokfajta között a Magyarországgal határos bajor jogterületen még Szent István korában is fennállott. Lássunk a két birtokfajta bemutatására egy-két szemléltető adatot:

931-ben a salzburgi érsek Alprih grófnak cserével kapcsolatban egy olyan fekvőséget ad át „proprietasnak“, amelyet „tunc ipse Albricus habuit in beneficium“. ² Jóval később 1041-ben III. Henrik király (rex) egy bizonyos Engelscale-nak „in proprium“ adományoz birtokot, amelyet testvére „sub uocabulo beneficii“ ³ bírt. Az „in proprium“ kitétel a teljes tulajdonjogot tünteti fel. Más adatokra jegyzetben utalunk.⁴

Természetszerűleg nemcsak beneficiumot lehetett tulajdonná átalakítani, hanem megfordítva: örökös joga átszállt vagy pénzen szerzett birtokokat gyakran cseréltek át beneficiumokká. A precaria ilyen természetű átruházásokra igen sok lehetőséget adott. Megjegyzem, a precaria adományokat a magyar joggyakorlat is ismerte. Mindazok, akik gyámkodásra szorultak öregség, özvegyiség vagy más ok miatt,

¹ R. Schröder : i. m. 441—442. l.

² Zahn : Urkundenbuch d. Herzogt. Steiermark. I. 24—25. l.

³ U. o. 58. l.

⁴ 925 : u. o. 18. l. „tradidit in proprietatem quod tunc in beneficium habuit“. — 1020 : u. o. 48. l. „quae actenus ex nostra concessione in beneficium tenuit, in proprium sibi largimur.“ 1020 : Monumenta Germ. DD. III. 549. l. — 1025 : u. o. 695. l. — 1041—1060 : Salzburger Urkundenbuch, I. 241. l. — c. 1043 : u. o. 233. l.

teljes tulajdonú birtokukat előszeretettel adták át egy nagyhatalmú földesúrnak, rendszerint az egyháznak, hogy védelmet nyerjenek s míg élnek, gondozásban részesüljenek. A gyakorlat szerint ilyenkor az egyház beneficiummal viszonozta az „in proprium“ birtok adományozását.¹ Előfordul, hogy a precarista saját birtokát kapta vissza „in beneficium“, és pedig némi szolgáltatás fizetése mellett.² A haszonélvezet bére nemcsak pénzbeli vagy természetbeli szolgáltatás volt, hanem gyakran hűbéri szolgálathoz fűződött. Ebben az esetben a beneficium átruházása hűbér-fogadással párosult („solito more militem sibi fecit“).³

Nincs itt annak helye, hogy a beneficiális jogot minden viszonylatban vizsgálat alá vegyük. Magyar történeti szempontból elegendő, ha az allódiális birtokot a rendelkezés szabadságára nézve állítjuk a beneficiummal párhuzamba.

A beneficium átruházásával a tulajdonos nem adta át a teljes tulajdonjogot. A senior továbbra is fenntartotta magának a dominiumot.⁴ Ez abban jutott kifejezésre, hogy a senior a beneficiumot elidegeníthette.⁵ Így a beneficiariust egyesegyedül a haszonélvezet joga illette meg. Míg tehát az „in proprium“ tulajdonos kénye-kedve szerint tehetett-vehetett birtokával, addig a beneficium birtokosának rendelkezési jogát erősen korlátozták. Ez az oka annak, hogy a források „libere per se“ bírt jószágoknak tekintik az „in proprium“ birtokot.⁶ A beneficiarius is szabadon testálhatta örökölt vagy szerzett jószágát annak, akinek éppen tetszett. Abba a rokoni jog határain belül senki be nem szólhatott. Ezzel szemben a beneficiumba kapott birtok fölött csak a tulajdonos különleges engedélyével rendelkezhetett. Permissio nélkül a beneficium nem vándorolhatott idegen kézre.⁷

¹ c. 1075 : Zahn : Urkundenbuch. I. 95—96. l.

² c. 1130 : u. o. 150. l. — Monumenta Boica, XXVIII. 1. 1033 : Cod. Patav. 105. sz. 81. l.

³ c. 1075 : Zahn : Urkundenbuch. I. 95—96. l.

⁴ Schröder : id. m. 441. l.

⁵ c. 1070 : Zahn : Urkundenbuch. I. 80. l. — 1013—1045 : Mon. Boica, XXVIII. 1. Cod. Patav. 101. sz. 79—80. l. — c. 1050 : Salzb. Urk. I. 245. l.

⁶ c. 1135 : „ministerialis sancti Rovdeberti tradidit cenobio Admuntensi mansos duos in uilla Woluoldestorf, unum qui erat predium suum, libere per se, alterum quem in beneficium... habuit, domni sui Chuonradi archiepiscopi permissione...“ (Zahn : Urkundenbuch I. 159. l.).

⁷ Pl. c. 1135 : „liber homo de Hagenperge a domino suo Chunrado archiepiscopo impretrauit ut beneficium suum quod ab episcopis habuit... cenobio sancti Blasii delegaret...“ (u. o. 163. l.). — 1109 : Mon. Boica, XXVIII. 2. Cod. Patav. 219. l. — 1111 : Ur-

Szent István idejében a szomszédos német jogterületen két különböző jogrendszert találunk egymás mellett. Szinte azt mondhatjuk, majd mindegyik módosabb parasztgazda, avagy senior szolgálatában álló ministerialis, vassus jószágai között akad az „ex hereditate paterna” vagy más forrásból eredt birtokai mellett beneficium.¹ A beneficiumnál pedig a korlátolt rendelkezési jog a legjellemzőbb vonás, a birtokhoz tapadó servitium már csak másodlagos jelentőségű. Ha a servitium milyensége, bérletszerű vagy hűbéres jellege lenne az irányt adó, nem vonhatnók egy kalap alá a beneficium fogalmában a paraszt és a vassus haszonélvezetre kapott birtokát.

Ennél a pontnál ki kell térnünk még egy nagyhorderejű kérdésre. Az előzőkből kitűnik, hogy nem minden adománybirtok szállt át az új birtokosra beneficialis jogon. Adomány és beneficium nem tévesztendő össze egymással. Voltak ugyanis olyan adományozások, amelyek „in proprium” történtek. Bizonyos, hogy minden beneficium alapján adományt rejt magában. De nem minden adomány egyúttal beneficium. Ez másszóval azt jelenti: Szent István korában a szomszédos „hűbéres” Németországban nemcsak hűbérijogon, hanem szabad formában is osztanak adományokat. Vannak, akik beneficiumot kapnak, mások azonban az adományt kifejezetten „in proprium” nyerik el. Mindkét birtokforma egymással békés szomszédságban élt századokon át, az egyik a másikkal felcserélődhetett.

Az adományozás „in proprium” Németországban Szent István idejében már nagy elterjedtségnek örvendett. A monumentákban lépten-nyomon „in proprium” adományozásokra bukkanunk. Mint említettük, ez az adományozás teljes tulajdonjogot biztosított a kitüntetett számára, s nem járt hűbéri servitiummal. A teljes tulajdonjogot az adománylevelek középkori szokás szerint körülírják. Ennek folytán kialakult egy sajátos formula, mely a rendelkezési jog korlátlanságát emeli ki. A formula így hangzik: „in proprium tradidimus cum omnibus apertinentiis . . . ea ratione ut liberam inde habeat potestatem faciendi quid uelit, dandi, uendendi, conmutandi uel sibi tenendi.” (II. Henrik 1016-ban Wilhelm gróf számára kiállított adománylevelében).²

kundenbuch d. Landes ob der Enns, II. 124—125. l. — 1125: u. o. 165—168. l.

¹ 1114: Zahn: Urkundenbuch. I. 117. l.

² Zahn: Urkundenbuch. I. 45. l. Más adatok: 985: u. o. 39. l. — 1000: u. o. 40. l. — 1007: u. o. 42. l. — 1007: u. o. 43—44. l. — 1016: u. o. 46. l. — 1023: u. o. 49—50. l. stb.

Állítsuk most már ezzel a formulával párhuzamba Szent István első törvénykönyvének sokat idézett, s oly gyakran félreértett hatodik cikkét: „Decrevimus nostra regali potestencia, ut unusquisque habeat facultatem sua dividendi, tribuendi uxori, filiis filiabusque atque parentibus sive ecclesie, nec post eius obitum quis hoc destruere audeat”.¹

István király akaratjából mindenkinek megvan a joga arra, hogy sajátját felossza, adományozza feleségének, gyermekeinek, rokonságának² avagy az egyháznak, s az ő rendelkezését halála után senki megdönteni ne merje. A stílusbeli egyezés meglepő. Valószínűnek látszik előttem, hogy ennek a cikknek fogalmazásánál a német császári kancellária stílusa ugyanúgy mintául szolgált, mint első okleveleink kiállításánál. Cikkünk írója akaratlanul átvette a német császári oklevél-formulárét, amely éppen azért, mert stereotip, könnyen szaladt tolla alá.

Ez a párhuzam azonban még másra is tanít minket. Megmutatja az utat a cikk igazi értelmének és szándékának felfedésére. *Závodszy* a törvénykönyvhöz csatolt kommentárjában a magántulajdon bevezetését emlegeti e cikkkel kapcsolatban. Eszerint Szent István a nemzeti közös birtoklásra mért volna halálos csapást ebben a cikkben és éppen ezzel a cikkel.³ Hogy mennyivel szolgálja jobban a királyság érdekeit a magántulajdon, mint a földközösség, alig magyarázható. A közös birtoklás, ahogy arra már *Tagányi* rámutatott, a királyság későbbi történetében is elég sűrűn fordul elő.⁴ Valószínűbb, hogy magánbirtoklás és földközösség a királyság megalapítása előtti időkben is békésen megért egymással. Ez kivüláglik különben magából a cikk szövegéből is. A cikk ugyanis már felteszi a magántulajdont, de nem teremti meg. Feltételezi, hogy mindenkinek van valamije, ami fölött rendelkezhet. *Eckhart Ferenc* szerint a rendelkezés joga csak az ingó vagyponra vonatkozik.⁵ Érvelése azonban, amellyel tételét alátámasztja, nem hat léggé meggyőzően. A törvény szövegéből inkább az ellenkezője tűnik ki. (v. ö. 7. cikkel) Azt sem mondhatjuk, hogy Szent

¹ Závodszy: id. m. 144. l.

² A parentes jelentését l. Illés József: A törvényes öröklés rendje az Árpádok korában. 1904. 53. l.

³ Id. m. 20. l.

⁴ A földközösség története Magyarországon. Magyar Gazdaságtört. Szemle. 1894.

⁵ Hóman B.: A magyar történetírás új útjai. 1931. 451. l. 19. jegyz.

István csupán az élők közti szabad rendelkezést biztosította.¹ Ilyen korlátozásról a cikk mitsem tud.

A törvénykönyv hatodik pontjának megértését egyes-egyedül a német formularé alapján kísérelhetjük meg. Említettük, hogy az „in proprium” gyakorolt teljes tulajdonjog a szabad rendelkezés biztosításában jutott érvényre. Az adományozásnál a szabad rendelkezést hangsúlyozni kellett, mert enélkül a donáció a beneficium jellegét vette volna fel. A formulárét az „in beneficium” birtokjoggal szemben alakítják ki. Ha tehát Szent István a szabad rendelkezés megadására szolgáló német formuláréval élt, bizonyos, hogy az „in proprium” fogalmában kifejezésre jutó teljes tulajdonra gondolt. A német formularé az „in proprium” birtoktípussal szoros kapcsolatot tart fenn. Következésképp a német formularé a magyar törvényben is az „in proprium” fogalmához simul.

Az idézett hatodik cikk az „in proprium” birtoklást domborítja ki. A törvény nem alakít ki új jogállapotot, pusztán a meglévőt kívánja megőrizni az erőszakos beavatkozással szemben. Mindenki — nyilatkoztatja ki — saját jószágá fölött teljes tulajdonjogot élvezzen. A teljes dominium azonban — ahogy azt a német jogterületen megismertük — a szabad rendelkezésben ölt testet. Kétségtelen, itt a középkori tulajdonfogalommal állunk szemben. Ez a tulajdonfogalom a rendelkezés szabadságát ragadja ki; enélkül nem tud elképzelni teljes tulajdont. Ebből a rendelkezési jogból folyik a halálra szóló testálás juga is.

A hatodik cikket nem érthetjük meg kellőleg, ha a hetediket elmellőzzük. A hetedik cikkben párhuzamot von a törvénykönyv a magán és a királyi javak között. „Ahogyan — szögezi le a cikk — megadtuk a többieknek azt a lehetőséget, hogy saját javain uralkodjanak, ugyanúgy maradjon a királyságunkhoz tartozó a mi hatalmunkban.”² És hozzáteszi: „et a nemine quid inde rapiatur aut subtra-

¹ Mihelyt a király rendelkezési szabadságot ad, a jogot a XIII. századi oklevelek mindig „inter vivos vel in morte” fejezik ki. Pl. 1262 : Knausz: Monumenta. I. 474. l. — 1263 : u. o. 501. l. — 1273 : Smičiklas: Codex. VI. 54. l. — Az 1291. törvény in morte vel in vita kitétele (Enchiridion 190. l.) arra enged következtetni, hogy a rendelkezési jogba a halálra szóló hagyományozás szabadságát is belc értették. V. ö. még az Arany Bulla 4. cikkével, az 1351-i átirástr.

² „Volumus quidem, ut sicuti ceteris facultatem dedimus dominandi suarum rerum, ita etiam res, milites, servos et quicquid ad nostram regalem dignitatem pertinet, permanere immobile...” (Závodszky: id. m. 144. l.) Az utalás az előző cikkekre nyilvánvaló.

hatur, nec quisquam in his predictis sibi favorem acquirere audeat.“ A magán és a királyi birtoklás összehasonlításából könnyen kiolvashatjuk a hatodik cikk szándékát: ahogyan én tőletek nem veszem el tulajdon jószágotokat, ugyanúgy ti se vegyétek el királyságom tartozékait. Ez a kijelentés számunkra ma már semmit mondónak tűnik fel. De azon a törvénytapon, amidőn ezt a cikket hozták, szükségesnek látszott, hogy a király ünnepélyesen kijelentse a tulajdon sérthetetlenségét. Ne feledjük el, a királyság még csak nemrégiben vívta azokat a harcokat a törzsfő és ellenszegülők ellen, amelyek éppen a király kezére hatalmas birtoktesteket juttattak. A lázongók nemcsak vérükkel, de vagyonukkal is megfizettek.

Ezekre az erőszakos birtokelkobzásokra emlékezik a második törvénykönyv második cikke. Ahogyan a harctól megriadt nép az első könyv hatodik cikkében biztosítani kívánta vagyonát a királyi hatalom erőszakjával szemben, ugyanúgy kér ígéretet testének és birtokainak védelmére a második könyv második cikkében. A cikket a király kérésre, „*petitioni tocius senatus*“ hozta, s lényegében arról szól, amiről az I. 6. cikk. Ebben a cikkben a király megfogadja, hogy mindenki háborítatlanul élvezheti sajátját. A tulajdonjogot a „*dominetur*“ adja vissza, akár az I. 6. cikkben. Megmondja azonban, micsoda esetekben koboza el a király másnak birtokát. Aki a király életére tör, annak javai a király hatalmába jutnak.¹ „*De conspiracione regis et regni*“ intézkedik a második törvénykönyv 17. cikke is.² Mindebből jól kivehetők a szabad rendelkezésről szóló törvénycikk létrejöttének politikai előzményei. A lázongókkal és ellenkezőkkel kíméletlenül eljáró királyság nem riad vissza birtokelkobzásoktól, amelyeknek jogosságában minden bizonnyal maga a nép kételkedett. Úgy a királyság, mint az alattvalók érdekében törvényt hoznak tehát a tulajdonjog sérthetetlenségéről. Ezt fejezi ki a hatodik cikk a szabad rendelkezés hangsúlyozásával.

A törvénycikk általános jellege semmi kétséget nem

¹ „*Consensus igitur petitioni tocius senatus, ut unusquisque priorum simul et donorum regis dominetur, dum vivit, excepto, quod ad episcopatum pertinet et comitatum . . . Nec pro ullius causa reatus detrimentum bonorum suorum paciatur quis, nisi consiliatus mortem regis aut traditionem regni fuerit vel in aliam fugerit provinciam; tunc vero bona illius in regiam veniant potestatem . . .*“ (Závodszy: id. m. 153. l.)

² Závodszy: id. m. 155. l. A hamis besúgók ellen hozott II. 19. cikk létrejötté is ezzel áll kapcsolatban.

hagy afelől, hogy a szabad rendelkezés biztosítása ingóra, ingatlanra egyaránt vonatkozott. A birtokelkobzások veszélye az ingatlant érte, már pedig a birtokelkobzás félelme olvasható ki a törvénycikkből. „Sua“, „suorum rerum“, „ex proprio“, „proprium“ — ilyen kifejezések, melyeket a törvénykönyvből írtunk ki,¹ arra engednek következtetni, hogy a törvénycikk valakinek jószágát, marháját a legáltalánosabb értelemben veszi. A hatodik cikkben szereplő „sua“ alatt tehát úgy a vett, mint az öröklött birtokot kell értenünk.

A második törvénykönyv második cikke azonban azt a következtetést engedi meg, hogy az I. 6. cikkben hangoztatott rendelkezési szabadság a királyi adománybirtokokra is kiterjedt. Említettük már, hogy ez a II. 2. cikk tulajdonképpen az I. 6. cikk ismétlésének fogható fel. Emez is, amaz is a jószágok fölötti szabad rendelkezést hangsúlyozza. Fogalmazás tekintetében mégis a kettő lényegesen különbözik egymástól. A II. 2. cikk szövege szabatosabb, terjedelmesebb. Kijelenti, hogy ki-ki élte végéig ura legyen saját javainak, hasonlóképpen a király adományainak is, kivéve mindazt, ami az ispánsághoz és püspökséghez tartozik, halála után pedig „fiai“ hasonló urasággal következzenek.² A törvénycikk fogalmazásából az tűnik ki, hogy az adománybirtok nem élvezett különleges elbírálást. A király adományait különbségtétel nélkül a többi birtokfajta mellé sorolták.

¹ A királyi javakkal vont párhuzam is erre mutat az I. 7. cikkben. Továbbá: I. 26. „de rebus orphanorum nichil omnino sibi vendicet“ — „ut potestatem habeat omnium bonorum suorum“. — I. 30. „dimissis ceteris bonis“. — II. 2. idézett szövege. — II. 10. „Si quis comitum iuventa aliqua occasione quid iniuste militi abstulerit, reddat et insuper ex proprio tantum“. — Szent László I. 23. cikke „Si quis res suas aut predia uni dederit ecclesie . . .“. — I. 24. „Res ecclesiarum“ — II. 1. „et bona ipsius regali fisco vindicentur“. — II. 6. „Si iudex nasum servi non inciderit . . . pereant omnia sua preter filios filiasve.“ — II. 7. „Si vero propriam rem contraxerint . . .“ — II. 8. „tradatur in carcerem et omnia sua dividantur in tria . . .“. — III. 10. „cum omnibus rebus suis extirpetur“. — Kálmán I. 34.—I. 77. „aut honore suo privetur, aut duas rerum suarum partes amittat, tertia vero substance porcio uxori atque heredibus suis remaneat“ stb.

² „ut unusquisque proprium simul et donorum regis dominetur, dum vivit, excepto, quod ad episcopatum pertinet et comitatum, ac post eius vitam filii simili dominio succedant.“ Az „excepto“ püspökségekre és ispánságokra vonatkozik, szóval haszonélvezetre, „in beneficium“ kiadott javakra. A többi adomány tehát nem ilyen természetű. Hogy az adománybirtok első királyaink idejében mennyire szabadon vándorolt kézzől kézre, mutatja a bozói apátság alapítólevele, amely az egyes birtokok eredetének rövid történetét is elmondja (1135 : Fejér: Codex, VII. 5. 100—108. l.).

A megkülönböztetés hiánya az örökjogban is fennáll. Az egyenes leszármazók, akiket a szöveg „fili” névvel jelez, a királyi adományt éppúgy öröklik, mint az ősi vagy pénzen szerzett javakat.¹

Térjünk vissza a német jogra. Német jogterületen egymásmellett kétféle jogrendszert pillantottunk meg. A beneficiális jogrendszer nem ismeri a teljes tulajdon fogalmát: a haszonélvezet a jogrendszer alfája és omegája. Ennek következtében a beneficiarius csak a tulajdonos engedélyével rendelkezhet a beneficium fölött. A birtokjogot tehát a feltételek és kötelezettségek egész sora terheli. Ezzel szemben áll az „in proprium” birtoktípus. Az „in proprium” birtokfajttával a teljes tulajdonjog jár, amely a gyakorlatban a szabad rendelkezésben jut kifejezésre. Lehetett adományokat nyerni „in proprium”, tehát teljes tulajdonjoggal, de találkozunk „in beneficium” kapott donációkkal is számtalan esetben.

A Szent István törvénykönyvében leszögezett szabad rendelkezési jog az „in proprium” birtokfajttával tart fenn rokonságot. Miután pedig birtoklás szempontjából a törvénykönyv nem tesz különbséget adomány és ősi vagy szerzett „in proprium” jószág között, a *Szent István törvényeiből ismert donációk minden valószínűség szerint nem beneficiális, hanem „in proprium” joggal történtek*. Ha a szentistváni donációk haszonélvezetre kiadott, különféle servitiummai járó beneficiumok lettek volna, a szöveg nem mondaná azt, hogy az adományos birtokos egyéb javainak módjára rendelkezhet velük, tehát szabadon az igazi tulajdonos jogával. Azt sem állíthatná, hogy az adományok az örökhagyó többi birtokával szállnak tovább egyenes ágon.² De mert a donációkat István tulajdonjoggal osztogatta hívei között s nem beneficiumként, éppen ezért külön adományozási jogrendszer nálunk nem alakult ki. Míg Németországban a „Benefizialwesen” erőteljes érvényesülésével kétféle birtoktípus, s ezzel két különböző birtokjogrendszer

¹ Hasonló nézetet vall Hajnik Imre: Magyar alkotmány és jog című 1872-ben megjelent munkájában. Pl. „általá adományozott jószágokra vonatkozólag birtokosaiknak István éppoly tulajdonjogot adott, mint az ösfoglalású birtokra nézve” (u. o. 303. l.), továbbá „tekintet nélkül azok szerzési módjára” (323. l.).

² A halálesetig szóló királyi adomány egészen kivételes joggyakorlatunkban. Ilyen pl. 1264: Zalai okm. I. 44. Dénes bán számára s László király „titulo feudali” adománya Roraw-i Detrik részére kifejezetten „secundum ius theotonicum” (1278: Fejér: Codex, VII. 2. 68. l.).

fejlődött ki, addig Szent István királyságában csak egyfajta birtokjoggal találkozunk. A donációkat, amelyekkel Szent István a királyság szolgálatában álló híveinek érdemeit jutalmazta, beneficiumoknak nem tekinthetjük. Ezek a donációk az adományos teljes tulajdonába mentek át, mint az öröklött vagy vétel útján szerzett jószágok. Az adományos velük ugyanolyan szabadsággal rendelkezhetett, mint egyéb birtokaival. Az adományost utána nemcsak a haszonélvezet joga illette meg, hanem a teljes dominium. Éppen ezért szolgáltatási terhek sem feküdtek a birtokon. Semmi nyoma nincs annak, hogy a megalakuló királyság a servitiumot a birtok után követelné híveitől. A szentistváni adományrendszerből hiányzik a nyugati „Benefizialwesen“. A hűbériség azonban a beneficiális jogra támaszkodik. Ennek folytán a magyar adományrendszer nem illeszthető be a nyugati hűbérrendszerek sorába. Minden valószínűség mellett szól, *hogy Szent István a királyság megalapításakor a hűbériséget nem vette át a mintául szolgáló német római birodalom szervezetéből.*

A kétrendszerű német birtokjog súlypontja a beneficium — „in proprium“ ellentétén nyugszik. Ezzel szemben az egyrendszerű magyar birtokjog legégetőbb problémája: a rendelkezés szabadságának ellensúlyozása. Miután magyar jogterületen a haszonélvezeti formák jelentéktelen szerepet játszottak, s miután az adományrendszer hűbér-lovagi szolgálattal nem fonódott össze, *nemesi birtokjogunk a teljes tulajdonjog fogalmán. s ezzel a rendelkezés szabadságának elvén épült fel.* Jól tudjuk, hogy jogtörténeti irodalmunk a magyar nemesi birtokjog kialakulását más elvek küzdelmére vezeti vissza. Megszoktuk már, hogy a birtokjoggal foglalkozó tanulmányok a nemzetségi birtokjogból induljanak ki, s hogy az egész fejlődést az ősi jog és a jus regium küzdelmében szemléltessék.¹ Valóban tapasztalható bizonyos feszültség a visszaháramlási jogban kifejezésre jutó királyi érdek s a rokonság örökjoga között. Tagadhatatlan, mindkét fél törekvése arra irányult, hogy magtalan halál esetén a gazdátlanul maradt birtokot saját magának szerezze meg. Hogy ebből számos surlódás támadt, könnyen elképzelhető. De az érdekelletét a birtokjog kialakulása szempontjából kizárólagos szerepet nem játszott. Ez másképp nem is lehet annál a birtokrendszernél, amely a jus regium hatósága alól az adományokat kivonta. Azt láttuk, hogy

¹ Legutóbb Eckhart Ferenc, i. m. 290. l.

a szentistváni donációk külön „királyi“ birtokrendszer nem hívtak életre. A donációk az ősi, mondjuk, nemzeti birtokrendszerbe kapcsolódtak. De ha ez így van, két különböző, egymást kizáró jogrendszer küzdelméről sem beszélhetünk.

A magyar nemesi birtokjog kibontakozására a „nagy ellentét“, a rokonság és a királyság érdekének viaskodása jelentős hatást gyakorolt. E mellett azonban az is közrejátszott a kialakulás folyamatában, hogy a rendelkezés szabadságát fokozatosan korlátozták. A szabad rendelkezés ellen viselt hadjáratban a fiskus és a rokonság érdeke találkozott. A rendelkezési jog megnyirbálásában nemzetiség és fiskus egyetértettek egymással. Vessünk erre a küzdelemre egy rövidke pillantást.

Mint minden primitív társadalomban, úgy a szentistváni magyarságnál is a tulajdon fölötti rendelkezést korlátlannak tekintették. A magántulajdon az egyén teljes hatalmában állott. Bizonyára eleinte a magántulajdont inkább ingó jószágok alkották, a fokozatos letelepedéssel azonban rab-szolgák által művelt földek is kerültek magánkézre. Tény az, hogy a szentistváni törvények már számolnak fekvőségek magántulajdonával. A „sua“ fogalma az egyénhez fűződik. A szentistváni magyarság örökjogának megállapításánál ebből a „sua“ fogalomból kell kiindulnunk.

A második könyv második cikke szerint az örökhagyó összes birtokai egyenes leszármazóra szállnak. Az első könyv 26. cikke viszont az özvegyi joggal kapcsolatban beszél a parentes mariti örökléséről abban az esetben, ha a „vidua sine prole remanserit.“¹ Ebből a cikkből az világlik ki, hogy leszálló örökösök hiányában a király háramlási jogát a parentes örökjoga előzte meg. Csak ha az elhunyt nem hagyott hátra rokonokat, kerültek a gazdátlanul maradt birtokok a király tulajdonába. Az özvegyi jogról szóló 26. cikk még más tekintetben is tanulságos. A gyermektele-nül férje birtokain élő özvegy szabadon rendelkezhet a birtokok fölött.² A cikk szövegezése majdnem szórum-szóruma megegyezik a szabad rendelkezést kijelentő I. 6. cikkel.

¹ „Item de viduis. Si autem vidua sine prole remanserit, et se in nuptam in sua viduitate permanere promiserit, volumus, ut potestatem habeat omnium bonorum suorum, et quidquid velit inde facere, faciat. Post obitum autem eius eadem bona ad suos redeant parentes mariti, si parentes habet; sin autem rex sit heres.“ (Závodszy, id. m. 149. l.)

² „et quidquid velit inde facere, faciat.“

Ez megadja az irányt a szabad rendelkezés és az örökjog közti viszony helyes értelmezésére.

Mindazon birtokok vagy birtokrészek, amelyek a közös-ből osztály vagy egyéb úton kiváltak, s amelyek így mást mint a tulajdonost nem illették meg, szabad rendelkezés alá estek.¹ A „sua“-ra a rokonság igényt nem támaszthatott. A „sua“ fogalmába azonban nemcsak a szerzett, tehát vett vagy adományba kapott jószágok tartoztak, hanem a hereditáriák is. A „sua“ jószágokat elidegeníthették, eladományozhatták. Az első könyv 26. cikkéből úgyszintén tudjuk, hogy a szabad rendelkezést Szent István az özvegynek is biztosította. Ha a tulajdonos nem rendelkezett se élők között, se testamentum formájában, elhunytával javai egyenes ágon leszálló ivadékaira szálltak. De megtörtént, hogy magtalanul mult ki. Ebben az esetben a rokonság (parentes) lépett fel örökösként. Kétségtelen most már, hogy a fiskus jogigénye csak a rokonság meghatározott fokán túl érvényesült.² A későbbi jogfejlődés alapján a negyedik, kezdetben talán a hetedik ízre kell mint határra gondolnunk.³

Változás ebben a birtokrendszerben csak Kálmán alatt észlelhető. Kálmán kora nemcsak a magyar állam és társadalom, hanem a magyar birtokjog kialakulása szempontjából is határjelző. Megkezdődik a szabad rendelkezési jog visszaszorítása. A később oly nagy szerepet játszó megkülönböztetés hereditaria, donata és empticia között határozottabb alakot ölt. Mindeddig az örökjog a legkülönfélébb birtokfajtákat egyenlőképen hereditas néven sorolta fel. Most számbaveszik már a birtok eredetét is az örökösödés megállapításánál. Az adománybirtokot a testvér és annak ága még örökli,⁴ a szélesebbkörű parentes azonban már

¹ A „sua“ a későbbi jogfejlődésben is a szerzett vagy osztály útján kihalított birtok. Pl. 1067 kör.: Wenzel: Codex. I. 24. l. — 1210: Pannonhalmi rendt. I. 618. l. — 1256: Knauz: Monumenta. I. 432—3. l. „ab aliis cognatis suis . . . separatam, ad se solum pertinentem“.

² Ez kiténik az I. 26. cikkből.

³ Tagányi Károly: A hazai élő jogszokások gyűjtéséről, 1919. 42. l. — Holub József: A fiúsításról (Kleblsberg-émlékkönyv, 1925.) 315. l.

⁴ „Possessio quelibet a sancto Stephano data, humane successionis quoslibet contingat successores vel heredes. Possessio vero ab aliis regibus data de patre descendat ad filium, qui si defuerint, succedat germanus, cuius filii etiam post mortem illius non exheredentur. Germanus autem predictus si non inveniatur, regi hereditas deputetur.“ (Kálmán I. 20. Závodszy, id. m. 186. l.). — „Hereditas

csak a vett és az ősi birtokot igényelhetette. Kálmán intézkedéseit újításoknak kell tekintenünk. Útját kívánta annak állni, hogy az adományrendszer túlhajtásával a királyi udvar bőségét szegénység váltsa fel.¹ Éppen ezért visszavette az egyház kezére jutott királyi halászhelyeket.² A birtokvisszavételeket, úgy látszik, fia, II. István is folytatta. II. Géza azonban már szakított Kálmán birtokpolitikájával.³

A rokonság jogigényét Kálmán az adománybirtokokra nézve már nem ismerte el. A további jogfejlődés ezen az úton még egy lépéssel tovább ment. Az 1267. törvény 9. cikkéből azt olvashatjuk ki, hogy a magtalanul elhunyt vett és adománybirtokaira a fiskus tette rá a kezét, s csak a hereditáriák kerültek a rokonság birtokába. Ugyanezt az elvet fejezi ki az 1273. szlavón törvény is.⁴ A XIII. századi okleveles anyag szintén amellet tesz tanuságot, hogy sine herede decedentium esetén nemcsak az adománybirtokok, hanem a vett és más módon szerzett javak is a király kezére szálltak.⁵ Nyilvánvaló most már, hogy a király a fiatlanul elhalt

empticia nulli heredi auferatur, sed tantum eodem testimonio confirmetur.“ (I. 21. u. o.) A „possessio a sancto Stephano data“ értelmezését l. A királyi serviensek és a patrimonialis királyság c. tanulmányomban, 106. l. (Különnyomat a Századok 1927. évf.-ből.) A hereditas szó jelentéséhez 1075 : Knauz : Monumenta I. 59. l., — 1135 : Fejér : Codex VII. 5. 103. l.

¹ Eckhart Ferenc, id. m. 291. l.

² L. I. 25. és 26. cikket.

³ 1142—1146 : Pannonhalmi rendt. I. 597. l. „quia ego instituta sancti Stephani a rege Colomanno et filio suo rege Stephano subtracta restitui, iudicans melius esse factis illius obtemperare, quam aliquid ecclesie Dei subtrahere.“ — visszaadja az elvett halászhelyeket.

⁴ A 9. cikk így szól : „Item si aliquis ex nobilibus non habens heredem in exercitu mortuus fuerit, possessiones ipsius quoquomodo acquisite ad manus regias non devolvantur, sed cognato vel generationi decedentis in exercitu cedere debeant, ita videlicet, quod possessiones ipsius hereditarie generationi sue remaneant, empticie vero vel acquisite cuicunque in vita sua conferre voluerit relinquuntur.“ (Illés József : A törvényes öröklés rendje az Árpádok korában, 1904. 70. l.) Miután a nemes „in exercitu“, a királyság szolgálatában vesztette el az életét, a király lemond a fiskusra háramló vett és szerzett birtokokról, a szabad rendelkezés biztosításával. A rokonság csupán az öröklött birtokokat kapja az 1273. szlavón statutum szerint is. „Item portio hereditaria sine herede decedentis generationi sue debeat remanere.“ (Smičiklas : Codex, VI. 26. l.)

⁵ 1231 : Knauz : Monumenta II. 290. l. „quam fidelis noster Nicolynus prepositus . . . ex nostra donacione possidebat . . . et illam, quam ipse idem prepositus a filiis Chepea pro quadam sumpna pecunie sue, in quibus ei illi remanserant ordine iudiciario optinuerat ; cum

nemes birtokát regále-jog, nem pedig hűbérháramlás alapján foglalta le. Ha az adománybirtok hűbérszámba ment volna s ha a birtokjogban hűbéres szempontok érvényesültek volna, nem olvashatnánk a vett és más címen szerzett javak háramlásáról. *Az örökösödési jog tehát a későbbi fejlődésben sem haladt a hűbériség irányában.* Az adománybirtok továbbra is megtartotta szabad, kötetlen természetét.

A XIII. századi fejlődés azt mutatja, hogy a parentela jogát a jus regium fokozatosan visszaszorította. Ez a jus regium azonban mint regále-jog érvényesült, a király jogigénye nem nyugodott hűbéri alapon. Mint láttuk, Szent István korában az egész hagyaték a rokonságnak jutott, s csak ha nem jelentkezett rokon, lépett fel a jus regium. Kálmán az adománybirtok öröklésében egyedül a testvért és ágát engedi érvényesülni. A XII. századi jogfelfogás még ezt a korlátozást is túllépi. A sine herede decedentium esete már a fiú nemlétében beáll.¹

Az oldalági örökösödés fokozatos elnyomásával karöltve járt a szabad rendelkezés elvének felfüggesztése. A magyar nemesi birtokjog történetében a szabad rendelkezés ellen vívott harc nagyhorderejű következményeket vont maga után. A rendelkezés korlátozására egy bonyolult rendszer alakul ki: az ősiség. Tanulmányunk szempontjából elegendő, ha a consensus-kikérés természetét vesszük vizsgálat alá.

A fiatlan nemes már a XII. században nem rendelke-

ipse N. prepositus iter uniuerse carnis ingressurus, in ultimo testamento suo, non accepta a nobis licencia . . . illas terras pro remedio anime sue ecclesie Strigoniensi reliquisset et nos eisdem terras sicut ad regium fyscum debebant de iure deuolui, ueluti possessiones illorum, qui sine herede solent decedere, a dicta ecclesia recepissimus.“ — 1235 : Fejér: Codex, IV. 1. 24. l. — 1242 : Wenzel: Codex, VII. 126. l. (vett), — 1244 : Smičiklas: Codex, IV. 230. l. „quasdam possessiones Descyn sine herede defuncti, *empticias et iusto alio titulo acquisitas*, que secundum aprobatam regni nostri consuetudinem ad manus nostras fuerant devolute . . . *hereditariis tamen possessionibus* eiusdem Descyni cognatis suis relictis.“ — 1244 : u. o. 244. l. „possessiones empticias eorumdem, que ad manus regias fuerant deuolute, utpote sine herede decedencium“. — 1265 : Sopron megye okl. I. 31—2. l. A rokonok azt állítják, hogy a birtok nem szerzett, hanem hereditaria; ezért kéri a maguk számára. — 1268 : Hazai okm. VI. 151—152. l. a király az ősi birtokokat visszaadja a rokonságnak. — 1273 : Smičiklas: Codex, VI. 45. l. — 1283 : Knausz: Monumenta, II. 165—166. l. a király megengedi a szerzett birtokok adományozását az egyház számára. — É. n. IV. László : Zichy okm. I. 68. l. — 1288 : Wenzel Codex, IX. 470. l. a fiatlanulehalt nemes hereditariát a rokonság visszakapja. — 1335 : Anjou-kori okm. III. 182. l. — 1359 : Hazai okm. II. 104—105. l. a zálogbirtokok is a királyra szállnak.

¹ 1171 : Fejér: Codex, IX. 7. 632—633. l.

hetett szabadon vagyonával. Szent István idejében még azt tehette-vehette javaival, amit akart. Az adománybirtokkal is szabadon járhatott el, más szóval nem következett be, mint Nyugaton a hűbér visszaháramlása. Itt arra az eredményre jutunk, hogy a *XII. században kialakuló consensusjog nem állt összeköttetésben nyugati hűbérfelfogással*. Ha az adománnyos fiatlan maradt, birtokát csak a király engedélyével idegeníthette el. Különben az adomány visszaszállt a király kezére. A királyi engedély azonban általában a fiatlan nemes összes javaira szól. Az engedélyt rendszerint a nemesek mindenükre, egész vagyonukra kérik.¹ Az engedély általános természetéből az következik, hogy az adománybirtok visszaháramlása nem hűbéri, hanem regále-jogon történt.

A szabad rendelkezés visszaszorítását a gyermektelen nemes rendelkezési jogának megvonása szemlélteti a legjobban. De hogy a szentistváni szabad rendelkezéshez milyen szívósan ragaszkodott a joggyakorlat, azt két törvényünk, az Arany Bulla 4. cikkének és az 1291. törvény 32. pontjának határozatai mutatják. Mindkettőben újra biztosítják a „sine filio” elköltöző nemes rendelkezési szabadságát. A szövegből a szentistváni törvények hangja csendül ki! A negyedik cikk szerint a rokonok öröklése csak akkor áll be, ha a nemes végrendekezés nélkül halt meg. És csupán ha az elköltözőttnék nemzetsége sincsen, örökölhet a király.²

¹ 1116—1131: II. István okl. 7. 19. l. — 1131—1141: Pannoni halmi rendt. I. 595 l. — 1146: u. o. 597. l. „quod ad me pertinet hereditario iure”. — 1146: u. o. 598—599. l. a birtokok között vett és adományba kapott jószágok szerepelnek. — 1152: u. o. 601. l. — 1153. u. o. 602. l. rendelkezik hereditaria és donata birtokok fölött is. — 1158 kör.: Knausz: Monumenta, I. 116. l. „permittente, de meis possessionibus, de iure patrimonij habitis”. — 1172: Pann. rendt. I. 605. l. — 1173—1185: u. o. 605. l. — 1199: Hazai okm. I. 1. l. — 1255: Fejér: Codex, IV. 3. 241. l. örökös birtokra a rokonok beleegyezésével precaria formájában. — 1253: Smičiklas: Codex, IV. 546. l. ősi és vett birtokra. — 1257: Wenzel: Codex, XI. 435. l. — 1260: Smičiklas: Codex, V. 176. l. — 1261: Fejér: Codex, IV. 3. 44. l. — 1264: Smičiklas: Codex, V. 318. l. — stb. Sine herede decedentium esetén a királytól ki kellett kérni az engedélyt, különben az adományozást megsemmisíthették. Pl. 1235: Fejér: Codex, IV. 1. 24. — Ha a rendelkezés királyi consensus alapján történt, akkor a rokonok ellenmondását nem vették figyelembe. Pl. 1212: Hazai okm. VI. 8. l. — 1282: Knausz: Monumenta, II. 151. l. — 1283: Wenzel: Codex, XII. 390. l. — A királyi grácia a rokonság jogigényét az ősi birtokokra mindenkor felfüggeszthette. Ezen az alapon fejlődött ki a királynak az a joga, hogy „omnis dispositionis confirmatio ad regie maiestatis pertineat officium” (1226: Pann. rendt. I. 682. l.).

² „Si quis seruiens sine filio decesserit, quartam partem possessionis filia optineat, de residuo, sicut ipse uoluerit, disponat. Et si

Miként a Szent István ideji régi magyar joggyakorlatban, úgy most is, az Arany Bulla szerint, a nemes szabadon határozhat birtoka sorsáról. *Eckhart Ferenc* a cikket akként értelmezi, hogy a nemes pusztán az adománybirtokra nézve nyert végrendelkezési jogot. Ezt az értelmezést azonban az 1231. Arany Bulla nem támasztja alá,¹ pedig tudvalevőleg az 1222. rendelkezések módosított, világosabban fogalmazott kiadása. Az 1291. törvény viszont kifejezetten felsorolja azokat a birtokokat, melyek a szabad rendelkezés alá estek. A szöveg külön-külön az összes birtokfajokat felemlíti.² Nyilvánvaló, hogy 1222-ben és 1291-ben a régi birtokrendszerre kívántak visszatérni, ami a fiskusnak tulajdonképpen éppúgy kárát jelentette volna, ahogyan a rokonság érdekét sem szolgálta. Az Arany Bulla a teljes tulajdon fogalmára támaszkodik; a nemes számára a szabad rendelkezés jogát kívánja újra biztosítani. Ezt a szabad rendelkezést a joggyakorlat már csak bizonyos esetekben engedélyezte. Király és nemzetség együttesen arra törekedett, hogy az egyén rendelkezési szabadsága lehetőleg ne érvényesülhessen. Az „új” joggyakorlat már oly mély gyökeret vert az életben, hogy az 1222. évi és az 1291-i kísérleteknek kudarcot kellett vallaniok.

A fejlődés zárókövének a rendelkezés szabadsága ellen vívott küzdelemben az 1351-i ú. n. ősiségi törvényt tekinthetjük. Ebben a törvényben, mint ismeretes, Lajos király az Arany Bullát erősítette meg egyetlenegy cikk, a rendelkezés szabadságáról szóló negyedik kivételével. Kijelenti, hogy a fiatlan nemesnek szabad rendelkezésre ne legyen joga, hanem javaiban rokontestvérei és nemzetsége örököljön.³ Ezzel az állásfoglalással tulajdonképpen nem alkotott

morte preventus disponere non potuerit, propinqui sui, qui eum magis contingunt, obtineant, et si nullam penitus generationem habuerit, rex optinebit.“ (Marczali: Enchiridion, 136. l.)

¹ Az 1231-i Aranybulla 10. cikke az 1222 : 4. cikket szóról szóra közli.

² „Item concessimus, quod si quis nobilium sive saxonum predictorum sine herede decesserit, possessiones sic decedentis hereditarie, empticie vel eciam acquisite nullatenus debeant confiscari. Sed idem decedens propinquis suis aut alicui propinquorum seu uxori vel eciam ecclesiis pro remedio anime sue legare in morte vel conferre in vita cuicunque voluerit liberam habeat facultatem.“ (Marczali: Enchiridion 190. l.— Kovachich: Sylloge, 23. l.) Egy 1258-ból datált oklevél világosan utal arra, hogy a rokonok vagy „ex testamento vel ab intestato” lépnek a hagyaték birtokába. (1258 : Knauz: Monumenta, I. 451. l.)

³ „excepto solummodo uno articulo modo prænотato de eadem privilegio escluso, eo videlicet, quod nobiles homines sine haerede

új jogot, csak a szokásban élőt erősítette meg a szabad rendelkezés vissza-visszatérő gondolatával szemben. A törvény igazi jelentőségét az adja meg, hogy Nagy Lajos állásfoglalása végképp száműzte a szabad rendelkezési jogot nemesi birtokjogunkból.¹

Mindeddig a hűbériség dologi mozzanatai után kutattunk Szent István államában. Vizsgálódásaink arra az eredményre vezettek, hogy nálunk beneficiális jogrendszerrel nem lehet beszélni. A magyar birtokjog a királyság megalapításával sem vette fel a feltételes, kötött birtokjogrendszert. Azok a donációk, amelyekkel a királyság híveit jutalmazta, a teljes tulajdont biztosították a kitüntetettek számára. Ahogyan hiányzott a koraközépkori magyar jogrendszerből a „Beneficialwesen“, ugyanúgy hiányzott a beneficium fogalmára építő hűbériség is. A királyság által gyakorolt adományozások nem kapcsolódtak hűbérterhek vállalásához. A későbbi jogfejlődés is azt mutatja, hogy királyaink adományait nem számíthatjuk beneficiumoknak.

A szentistvánkori hűbériség bizonyítására idézni szokták István első könyvének 23. cikkét, amelyben elrendeli a seniorok miles-tartási kötelezettségét. Ha a magyar birtokjog nem fejlesztett ki beneficiális jogot, valószínűtlen, hogy a magánurak szolgálatába állott milesek beneficium formájában nyertek javadalmazást. Helyesebb azt vallanunk, hogy ezek a magán-milesek a törvényben is említett donumot nem birtok alakjában kapták ki.² A senior kifejezés ugyancsak felfogásunk mellett bizonyít. A törvénykönyv ugyanis a servusok urát seniornak nevezi.³ A senior kifejezést tehát egészen általánosan földesúr értelemben használja. A senior kifejezésből hűbéri átvételre nem lehet következtetnünk.

Minden okunk megvan arra, hogy a törvénykönyvben a miles javadalmazásaként említett donumot stipendiumnak

decedentes (sic) possint et queant ecclesiis vel aliis quibus volunt in vita vel in morte dare vel legare possessiones eorum, vendere vel alienare, ymo ad ista faciendi nullum penitus habeant facultatem. Sed in fratres proximos et generationes ipsorum possessiones eorumdem de iure et legitime, pure et simpliciter, absque contradictione aliquali devolvantur.“ (Marexali: *Enchiridion*, 218. l.)

¹ A nemzetség öröklését a törvény csak általánosságban mondja ki, s nem olyan értelemben, mintha a hagyaték egésze kizárólagosan szállna az atyafiságra. Az adományba kapott és a szerzett javak háramlása a fiskusra továbbra is fennállott. V. ö. 1335: Anjou-kori okm., III. 182. l. — 1359: Hazai okm., II. 104—5. l.

² Szent István II. 11. cikk (Závodszky: id. m. 155. l.)

³ I. 21. (Závodszky: id. m. 147. l.) — I. 28. (u. o. 150. l.) — II. 3. (u. o. 153. l.) — II. 4. 5. (u. o. 154. l.) — II. 17. (u. o. 156. l.)

fordítsuk. Erről a stipendiumról a XIII. századi oklevelek alapján meglehetősen jól tájékozódhatunk. A stipendiumot részben pénzben, részben ruha, fegyver, ló, ellátás stb. formájában adták ki.¹ Gurle-i Mossey fia Miklós végrendeletében például meghagyja feleségének, hogy két serviensének stipendiumát fizesse ki, és pedig Mártonnak adjon egy fél-márkást, a másíknak egy fertót és egy unciát.² Más esetben arról hallunk, hogy a serviens ura lovát használta, s tőle ruházatot kapott.³ Birtokadományban csak *ritkán* részesültek a serviensek. A birtokot hosszú szolgálat jutalmazásaként nyerik el, és pedig teljes *tulajdonjogon*.⁴

Első törvényeinkben gyakran olvasunk arról, hogy valamelyik nagyobb földesúr szolgálatába szabadok szegődtek.⁵ Ezek a liberek rendszerint mint *telepések* bérlet formájában művelték a földesúr földjét.⁶ Sokan közülük azonban az úr udvarába kerültek s serviens-teendőket láttak el. A szolgálatbaállás szabad megegyezésen alapult.⁷ Szabad

¹ Szekfű Gyula: Serviensek és familiarisok, 1912. 33. 61. l., — továbbá A királyi serviensek és a patrimonialis királyság c. tanulmányom (Különlenyomat a Századok 1927. évf.-ból, 35—37. l.)

² 1230 : Zalai okl. I. 6.

³ 1235—69 : Hazai okm., VIII. 121. l. Világosan fejezi ki a serviens jogállását az 1339: Anjou-kori okm., III. 599—601. l. „quod predictus L. non iobagio avi predicti L. fuisset, sed tamquam nobilis vicinus eiusdem liberaliter et voluntarie pro stipendio eidem servivisset“.

⁴ Szekfű Gyula: id. m. 33. l., — Váczy Péter: Serviensek, 35. l. Jellemző erre nézve Konrád mester levele, melyben fiának utasításokat ad (Wenzel: Codex, X. 453. l.)

⁵ Szent László I. 18. (Závodszy: id. m. 161. l.) — I. 30. (u. o. 162. l.) „liberi vero, cuicumque episcopo vel comiti adhererint“, — III. 2. (u. o. 174. l.) „wzbeq, cuicumque persone si adhererint“.

⁶ Kálmán I. 35 (u. o. 187. l.). — I. 80. (u. o. 194. l.).

⁷ Szent László I. 18. (u. o. 161. l.) „Si quis clericus in patriam istam veniens, alicui episcoporum vel comitum adhererit, et eum dominus suus bene habuerit, et secundum quod cum eo convenit, tractaverit, si discedere ab illo voluerit, ne quaquam discedat, donec prius de iniusticia sibi illata in audientia regis declamaverit.“ Hogy kiket kell értenünk ezek alatt a jövevények alatt, s hogy szerzett birtokaikat milyen jögon bírták, arra jó példa 1146: Pannonhalmi rendt., I. 598—599. l. „me Fulconem hospitem primo adventus mei tempore, Almo duci studio servitutis clericalis adhesisse, post eius autem discessum archiepiscopo Seraphino dein vero Vespergensis ecclesie pontificibus . . . usque ad senectorem miles-szolgalatot teljesíthetett. Ebben a cikkben pedig kifejezetten szó esik az ellátásról, továbbá a szabad szerződéses viszonyról. „Si quis hospitem eum benivolencia accipit et nutrimentum sibi honeste inpendit,

megegyezés és serviens-szolgálat jellemzi a német „Gefolgschaft“-ot is. A germán „Gefolgsleute“ az úr házában éltek, asztalánál étkeztek, akárcsak a magyar serviensek. Ezek a „Gefolgsleute“ sem végezték szolgálatukat földadomány ellenében. És ahogyan a magyar serviensek, úgy a germán Antrustio-k szolgálata is a hadi dolgokon kívül még különféle megbízások, officiumok vállalásával járt.¹

A királyi és a magánurak familiája nem a német hűbéri-séggel, hanem a germán „Gefolgsschaft“-tal tart fenn rokonságot. A hűbériség a „Gefolgsschaft“-ból alakult ki, maga a „Gefolgsschaft“ azonban még nem mutat fel hűbéri vonásokat. „Gefolgsschaft“-ból hűbériség akkor vált, amidőn a servitiumot haszonélvezetre kiadott földbirtokkal rekompenzálták.² Ezt a lépést a középkori magyar királyság sohasem tette meg. Az egész középkoron keresztül uralkodó serviensi intézmény nem a birtokon, hanem a stipendiumon épült fel.

Kétségtelen, hogy a szentistváni törvényekben említett milesek legnagyobb részét ilyen serviens-elemeknek tekinthetjük. Ezeket a serviens-mileseket a német „Gefolgsleute“ mellé állítottuk. Németországban a milesek rendje azonban nemcsak „Gefolgsleute“-ből tevődött össze, hanem a földesurak hadi népéből is: a miniszteriálisokból. Nálunk a miniszteriálisokat jobagióknak nevezik a források. A jobagiók közül kerültek ki a földesúri népek tisztjei, a jobagiók kezelték az úr gazdaságát. Résztvettek továbbá legációkban,

q:amdiu secundum propositum nutritur, non deserat suum nutritorem, nec ad aliquem alium suam deferat hospitalitatem.“ Ha már most ezzel egybevetjük a törvénykönyv más helyeit, melyek a hospes-jogot a convivium formájában mutatják be, arra a következtetésre kell jutnunk, hogy a serviensi intézmény Szent István korában már megvolt s az együttélés, a convivium keretei között fejlődött ki. A serviensi intézmény magja a hospes-jogon alapuló convivium. A convivium előfordulására lásd Kálmán I. 49. (Závodszy: id. m. 190. l.) — I. 45. (189. l.) „cohabitare“. — I. 35. u. o. (187. l.) „cohabitare“. Ezekről a miles-serviensekről és szabad telepesekről szólhat Kálmán, Synod., I. 69. cikke (u. o. 205. l.) „Si quis alterius servum vel servientem talem, qui domino suo sine ipsius voluntate alienari non potest...“ Tehát voltak olyanok, akik szerződészerű, szabad szolgálatban álltak. A miles-serviensek is azok közé tartoztak akik elhagyhatták urukat.

¹ H. Voltelini: Prekarie und Benefizium Vierteljahrsch. f. Soz.- und Wirtschaftsgesch. XVI. 1922. 301—302. l. A szláv družina a magyar serviens-intézménynek felel meg. V. ö. Kutrzeba: Grundriss der polnischen Verfassungsgesch. 1912. 10—11. l. „Für diesen Dienst gab er ihr Unterhalt, Kleidung und reiche Geschenke...“

² H. Voltelini: Prekarie und Benefizium. 301. l.

s végül ők alkották a földesúri népek hadakozó rétegét.¹ Szolgálatuk nagyjából megegyezik a serviensek feladatkörével. A két intézmény között azonban mégis óriási a különbség. A miniszterialis a földesúri kötelékbe tartozott, fölötté az úr mint jobbágya fölött rendelkezett. Felszabadítás nélkül a földesurat el nem hagyhatta. Ha liber valamely földesuraság miniszterialisai közé lépett, birtokaival együtt a földesúr jobbágya lett, szabadságát újra csak felszabadítás árán nyerhette el.² Ilyen jobagió-miniszterialisok voltak a várjobbágyságok, az exercituálisok, örök, ijjászok, stb. A szentistvánkori milesek között már feltűnnek. Erre mutatnak a törvénykönyvnek azok a helyei, ahol olyan milesekről van szó, akik comesek alá tartoztak.³ Ezekben a milesekben kell keresnünk a várjobbágyság őseit.

A német jogtörténet éles különbséget tesz vassus és miniszterialis között. A miniszterialis tulajdonképpen nem állt urával hűbéri viszonyban. Servitiuma a földesúri alávetettségéből folyt. A miniszterialisok csak idő múltával léptek be a hűbéri szervezetbe. Hűbériség és miniszterialisítás két különböző intézmény. Magyar szempontból ez azt jelenti, hogy a földekre telepedett földesúri milesek sem helyezkedtek el valamely állítólagos magyar hűbérrendszerben. Sokfajta rétegre bontható a milesek rendje Magyarországon. A király és földesúr udvarában élő, közvetlen környezetéhez tartozó serviensek mellett találkozunk olyan milesekkel is, akik valamely úr birtokán éltek földesúri jog alatt, és pedig a kondicionárius népek között. A két réteg Szent István törvényeiben még azonos név alatt szerepel. Önállóan, külön intézménybe tömörülve csak a XII. században tűnnek fel. Mindkét miles-réteg azonban a hűbériség formáin kívül szervezkedett: egyikük se adott a magyar középkori királyságnak hűbéri színezetet.

A milesek után pár sorban még a seniorokról kell szólnunk. Az ismeretes szentistváni parancs a seniorok miles-tartási kötelességéről tisztázatlanul hagyja azt a kérdést: mi jogon követelte meg a szent király a senioroktól, akikben nagyobb földesurakat kell látnunk, a katonakiállítás.

¹ Feladatkörükre például 1171: Fejér: Codex, IX. 7. 632. l. „qui preest eidem predio“. — 1208: u. o. III. 1. 62. l. — 1239: Wenzel: Codex, VII. 67—69. l. — 1247: Knauz: Monumenta, I. 364. l. — 1269: Fejér: Codex, IV. 3. 518. l. — 1273: Hazai okm., V. 49. l. stb.

² Pl. 1274: Fejér: Codex, IX. 7. 688—689. l. V. ö. 1268: Csáky okl. I. 10—11. l.

³ Szent István I. 35. (Závodszy: id. m. 151. l.) — II. 9. (u. o. 154. l.) — II. 10. (u. o. 155. l.) — II. 17. (u. o. 156. l.)

Következtetésekkel azonban itt is arra az eredményre jutunk, hogy a hűbériség a magyarság számára az egész koraközépkoron át ismeretlen maradt.

Az 1231. évi Arany Bulla egyik pontjából kell kiindulnunk. A 15. cikk felsorolja mindazokat, akik az országon kívül hadjáratban résztvenni tartoztak. A comesek, a zsoldosok (stipendiarii), a várjobbágyok mellett azok is szerepelnek, akik tisztségből kifolyólag tartoznak megjelenni, továbbá „quibus amplas concessimus possessiones”.¹ Joggal gondolhatja a törvénycikk olvasója, hogy a királyság nagyobb adományosai a donáció fejében kötelesek miles-csapatáikkal a külhadjáratokban résztvenni, hogy tehát adománybirtokait hűbér-servitium terhelte.

Ez a feltevés azonban semmivé foszlik, ha felütjük Kálmán törvénykönyvét és elolvassuk belőle a 40. cikket. A törvény a comesok páncélosait említi fel. Eszerint a comes földesúri falvainak szabadjai után egy páncélost tartozik kiállítani, feltéve, ha szabadjaitól száz pensa és lovakat gyűjthet össze. Ha ennyi adó nem folyik be libereitől, hanem csak 50 pensa, a milest páncél nélkül tartsa el. Ennél is kevesebb jövedelem esetén a pénzt saját hasznára fordíthatja.

A törvény a katonakiállítást nem az adománybirtok jövedelméhez méri, mint ahogy várnók, hanem a comes „*propriis in villis*” lakó libereinek adóerejéhez. A comes katonakiállítási kötelezettsége tehát személyét terheli. A páncélosok tartásának kötelessége abból ered, hogy a királyság funkcionáriusa. A király által adományozott birtokokat nem köti különleges servitium, szabad tulajdonjogon bírja azokat, akárcsak többi szerzett és örökölt javait. Beneficium helyett egész vagyona arra szolgál, hogy a közfunkcióknak eleget tehessen.²

Az 1231. törvény szerint a comeseken kívül a nagyobb adományosok haderejére is igényt tartott a királyság. Ezt a servitiumot azonban nem hűbérszolgálat értelmében kell felfognunk. Ha a comes *saját* és nem pusztán adománybirtokai után állítja ki a páncélosokat, akkor valószínű,

¹ „Nobis facientibus exercitum extra regnum nobiles nobiscum ire non teneantur, nisi comites, et stipendiarii, et jobbagiones castri et qui ex officio debito tenentur, et quibus amplas concessimus possessiones.” (Enchiridion, 136. l.)

² A tisztséget viselők a XIII. században is serviens-hadat tartoztak kiállítani. Lásd 1273: Smičiklas: Codex, VI. 39. l. „idem comes Ruh, licet tunc nullo esset honoris culmine sublimatus, ad nostrum venit exercitum ducens secum manu potentes milites et in belli examine virtuosos”.

hogy a nagyobb adományosak bandériumokat szintén *összes* birtokaik jövedelméhez mérték. Láttuk, hogy az adománybirtok nem alakult át beneficiummá. A birtokjog egyenlő elbánásban részesítette úgy a donata, mint a hereditaria birtokokat. Ez az elbírálás tükröződik a servitium esetében is. A servitium független a birtoktól, a személyre s nem az adományra támaszkodik. A király szolgálatában álló nemes érdemeket gyűjt, s ezeknek az érdemeknek alapján szerez adományokat jutalmazásképen. Mint a királyság embere, s számos adomány birtokosa nagyobb feladatok vállalására köteles. Az adományt azért kapja, hogy még hívebben, még nagyobb erővel szolgálja a „respublicát“. Az adomány azonban szabad, kötetlen maradt.¹

Állítsuk be most már Szent István katonakiállítás törvényét eredményeink sorába. Kétségtelen, hogy a törvény óhaját fejez ki, mely mindenkire szólt, aki földesúri módon élt. Ebből az óhajból csak annyi valósult meg, hogy a comecek, a nagyobb egyházak,² s a tekintélyesebb adományosak³ miles-csapatokkal küzdöttek a királyi hadban. A „bandériumok“ nem álltak hűbéres katonákból, zömét miniszterialisok, serviensek alkották. A bandériumkiállítás pedig nem az adománybirtokokon nyugodott, hanem a maiores és optimates összes birtokain. Nem is lehetett ez másképp egy olyan országban, ahol a donációkat teljes tulajdonjoggal adták. Magyarországon nem alakult ki „Benefizialwesen“. Ezzel azonban hiányzott az alap is, amilyen a hűbériség a Duna-Tisza medencéjében felépülhetett, kibontakozhatott volna. A hűbériség a „Benefizialwesen“ alapjaira támaszkodott, viszont a magyar birtokjog sohasem fejlesztett ki beneficiális rendszert. Ennek tudható be, hogy a magyar királyság, Szent István alkotása ki tudta vonni magát a hűbéri eszme hatása alól.

Váczy Péter.

¹ Az adományrendszerrel összefüggő kérdések beható tárgyalását l. A szimbolikus államszemlélet kora Magyarországon c. értekezésemet, Minerva 1932. évf.

² A nagyobb egyházak „nobiles iobagiones“ hadbaszállni kötelesek az egyház zászlója alatt. Pl. 1239 : Wenzel : Codex, VII. 67—69. l. (szekszárdi apátság). — 1258 : Pannonhalmi rendt., VIII. 296. l. (bakonybéli apátság). — 1267 : U. o., X. 529. l. (tihanyi apátság) — 1273 : Hazai okm., V. 49—50. l. (veszprémi káptalan). — 1276 : Fejér : Codex, V. 2. 333. l. (váradi püspökség). — 1300 : Smičiklas : Codex, VII. 370—371. l. stb.

³ Ez kitűnik Színes úrnő végrendeletéből 1146 : Pannonhalmi rendt., I. 598. l. „qui tamen proficisci debent ad exercitum et regis expeditionem, sicut fecerunt nobis viventibus“ és az Arany Bulla 1231 : 15. cikkéből.

Anjou-királyaink reformjai és a nápolyi viszonyok.

II. közlemény.

Károly Róbert uralkodása elején a bányaregále alig hozott valamit, az arany-, ezüsbányákat eltitkolták. Ez indította Károlyt 1327-ben két oklevél kiadására. Mind a kettő Rikolf fiainak adott engedményről szól. Az egyik oklevélben elmondja a király, hogy azok a birtokok, amelyeken aranyat, ezüstöt vagy bármely más ércet találtak, régi szokás alapján a király birtokába mentek át, ő azonban nem akarja, hogy alattvalói síránkozzanak elvett birtokuk után, azért jogot ad Rikolf és András fiainak, hogy a birtokon talált érc után $\frac{1}{3}$ részt megtarthassanak és a földet tovább is békében birtokolhassák.¹ A másik okmány, mely egy hónappal előbb kelt, érdekesebb, mert bevallja, hogy a királyt a kincsek eltitkolásától való félelem indította az engedményekre. Másik nevezetessége az oklevélnek, hogy itt nemcsak felségjogára hivatkozik, hanem jelzi, hogy a főpapok és bárók egyértelmű megegyezése alapján általánosítja ezt a rendelkezést.²

Hóman abból kiindulva, hogy a két oklevél Károly és a cseh király nagyszombati találkozása után néhány hónappal jelent meg, azt következteti, hogy Károly cseh mintára honosította meg a bányaszabadság elvét.³ Tényleg Csehországban már a XIII. század elején kialakult a földesúri bányaszabadság; az is tény, hogy a magyar és cseh király 1327 februárjában Nagyszombatban találkoztak és ez alkalmal egy oklevelet adtak ki, amely véd- és dacszövetséget foglal magában és László magyar hercegnek Anna hercegnővel való eljegyzéséről is szól. Ez az oklevél tartalma,

¹ Anjou-kori Okmánytár. II. k., 305—306. l., 271. sz. (jún. 22.)

² „unanimi praelatorum et baronum regni nostri consilio“ adja ki a rendeletet. Fejér: Cod. dipl. VIII. 3. 198—199. l., 61. sz. (máj. 17.).

³ Hóman B.: A magyar királyság pénzügyei stb. 88. l.

azonban a sorok között az osztrák herceg ellen irányuló élt is észlelhetünk. Kétségtelen, hogy a tanácskozás egyik fő témája a védekezés volt az osztrák herceg kíméletlen gazdasági politikája ellen. Ezt bizonyítja, hogy az oklevél a jelenlevő urak közül kettőt említ meg s ezek egyike Demeter, a magister tavernicorum. Ezek ellenére sem valószínű, hogy a bányaszabadság elvének, illetőleg az egyharmad rész átengedésének *gondolata* is cseh hatás alatt fogamzott meg. Nehéz elképzelni, hogy a király és olasz hívei előtt, kik egyebekben is a nápolyi mintát tartották szem előtt s akik olyan kiváló gazdasági érzékkel rendelkeztek, éppen ez a fontos nápolyi institúció maradt volna titokban. Annál kevésbbé valószínű ez, mert Károly környezetében voltak urak, így a Drugetek, kiknek nápolyi területen birtokuk, talán bányájuk is volt és kiknek ifjú korára esnek II. Károly említett rendeletei. Elképzelhetetlen, hogy ezek az urak fel ne hívták volna a király figyelmét a bányák felvirágoztatásának ezen nevezetes eszközére. Különben is ilyen életbevágó rendelkezés máról-holnapra nem történhetett meg. Fel kell tehát tételeznünk, hogy a bányaszabadság eszméje régen szerepelt a király tervei közt. A nagyszombati tárgyaláson a gazdasági kérdések komplexumában bizonyára ez is előfordult s közvetlenül cseh hatás alatt határozta el a király, hogy mivel a gazdasági kérdéseket úgyis meg akarta tárgyalni az urakkal, felhasználja az adott alkalmat régi tervének megvalósítására. Az első privilégiumot mintegy kísérletképpen megbízható hívének, Rikolf fiának, Kakas mesternek és testvéreinek adta. Kakas mester különben is szakember volt, hiszen a bányaigazgatás élén állt.¹

Pénzügyi téren a nápolyi Anjouknál két törekvést látunk, hogy jó pénzt veressenek és a pénzt állandósítsák. Mikor I. Károly Nápoly trónjára került, ezen a téren is zavaros viszonyokat talált. Sokféle pénz volt forgalomban és azonkívül szokásos volt a pénzrontás részint hivatalosan, részint magánosok részéről, továbbá sok volt a hamis pénz és nehéz teherként nehezedett a lakosság vállára a gyakori beváltással járó veszteség. Károly, amint trónját megszilárdította, rögtön a pénzügyek rendezéséhez látott. Elsősorban jó aranypénzt akart adni Nápolynak. II. Frigyes ugyan veretett már aranypénzt, az augustalist, de Károly a Hohenstaufok

¹ A nagyszombati oklevelet l. Emler J.: *Regesta diplomatica nec non epistolaria Bohemiae et Moraviae*. III. p. vol. IV. Pragae, 1885. 495—497. l. Az 1327. gyűlésre l. Kovachich: *Supplementum ad vestigia comitiorum apud Hungaros*. Budae, 1798. I. k., 267. l.

emlékét ki akarta irtani s azért új pénzt veretett, a karolensist (carlino). A justiciariusok kihirdették, hogy az új pénzt állandóan verik „de fino auro et legali proba et assagio et vocatur Karlensis.”¹ A karolensishez a firenzei aranyforintot vette mintául, mely tudvalevőleg 24 karátos arany volt s 1252-ben 20 soldot ért. Később az ezüst változó értéke következtében a piacon a soldók száma is változott, míg a bankok számára törvényileg 29 soldóban állapították meg az aranyforint értékét (1271).² Károly rendelete szerint a karolensis a finom aranyból 4 tarenust és 19 grant tartalmaz és $\frac{3}{8}$ más grant. Ilyenformán 4 karolensisben körülbelül annyi finom arany legyen, mint 5 aranyforintban, vagyis 19 tarenus és 19 gran. A verésnél jelen lesz a kúria részéről egy megbízható egyén, aki ellenőrzi, hogy „ne történhessék valami csalás.” Egy uncia után 1 tarenus és 7 gran lesz a lucrum.³ Az arany tarenus körülbelül $\frac{2}{3}$ finomságú ($16\frac{3}{4}$ karát), úgyhogy 12 unciás arany font tartalmazzon a finom aranyból 8 unciát és 5 tarenust, a többi 3 uncia és 25 tarenus $\frac{1}{4}$ részben rézből, $\frac{3}{4}$ részben újezüstből álljon. Károly ezüst karolensist is veretett a toursi garas mintájára. Mikor 1277-ben bérbeadta Niccola Trarranak a messinai zeccát (pénzverőt), köteletségévé tette, hogy egy font új pénzben $7\frac{1}{2}$ tarenus és 35 soldo legyen a tiszta ezüstsúly s egy font aranyból 8 uncia és 5 tarenus kerüljön ki.⁴ 1278-ban alapította meg a castel capuanoi zeccát, melynek élére a firenzei Francesco Formicát állította s itt készültek az első arany carlinok a firenzei aranyforint mintájára.⁵

A pénzverőt általában egy évre adták bérbe. II. Károly például a Peruzzi-céghez tartozó Cacillino Illibrandinak és társainak adta bérbe az ezüst karolensis verését május 28-tól a következő év május 27-ig. Ez idő alatt kötelesek egy font ezüsből 4 karolensist verni, egy unciára 60 ezüst karolensis számíttatik és a 40.000 font ezüst után a kúriának 600 unciát fizetnek. Azonban, úgy látszik, nem bizonyult jó üzletnek

¹ La legislazione Angioina. 66. l. (1278. LI. t.-c.).

² Peruzzi S. L.: Storia del commercio e dei banchieri di Firenze ecc. Firenze, 1868. 107. l.

³ Minieri Riccio: Saggio di codice diplomatico formato sulle antiche scritture dell'archivio di Stato di Napoli. Napoli, 1872—82. II. k., 187. l. Johanna idejében már változik az értékviszony. Ő egyik rendeletében kifizetésről intézkedik „in florenis quinque per unciam computatis . . . ad rationem de tarenis quinque et granis quatuordecim pro qualibet florenis auri”. Pergamene della r. zecca. vol. 43.

⁴ Minieri Riccio: Il regno di Carlo I. d'Angiò dal 2 gennaio 1273 al 31 dicembre 1283. Arch. stor. Ital. s. III. vol. 26 (1877) 207.

⁵ Yver i. m. 293. l.

ez a szerződés, mert az év lejárta után Cacillino kijelentette, hogy nem hajlandó azt megújítani. A király, hogy a pénzverő ne szüneteljen és ebből kár ne háramolják a kúriára, bizományba adta Cacillinónak a zeccát, míg bérbe tudja adni.¹

Gondoskodott Károly az új pénz forgalmának biztosításáról is. 1279-ben szigorú rendelettel eltiltotta az idegen és a régi pénzek forgalmát, a bevont pénzt a Castel dell'Ovoban levő zeccába szállíttatta be s azokból carlinokat, tarenusokat, granokat veretett. Szigorúan megszabta a pénz értékét is. A justiciariusoknak meghagyta, hogy az ezüst karolensist mindenki köteles 5 uncia arany büntetés terhe alatt 12 arany gran értékben elfogadni.² Viszont szigorú büntetéssel sujtja a beváltót is, aki a megállapított értéknél többet követel (például a karlensisekről mondja: *quorum quilibet valet augustale unum*).³ A *lucrum camerae* súlyos teher volt. Például mikor II. Károly új arany tarenusokat veretett (1303) 10 gran súllyal, 60-at számítva egy unciára, a régiből 75, majd 76-ot számítanak egy unciára.

Az Anjouk egyik főtürekvése a pénz állandósítása. Már az 1283-i san-martinoi határozatok követelték ezt, II. Károly pedig kijelentette, hogy jó pénzt veret, melyért nem szed collectát, hanem átadja a váltóknak és más kereskedőknek, kik arra igényt tartanak „és az előbb mondott pénz örökös lesz, sohasem változik, hanem meghatározott értékében megtartatik.“ Általában a törvények hangsúlyozták, hogy a király életében csak egyszer veret pénzt.⁴ Az Anjouk azonban minden fáradozásuk dacára sem tudtak teljes sikert elérni, mert a pénz reális értéke rendszeresen alatta volt a névértéknek.

Károly Róbertnek szintén nagy gondot okozott a pénz-ügy rendezése. A sokféle idegen forgópénz rontotta a király jövedelmét, a pénzbeváltással járó kellemetlenségek sok bajnak voltak forrásai. Kétségtelenül gondolt ő ezen a téren is a nápolyi viszonyokra, de itt egyszerű átvételről szó nem lehetett. A királynak tekintetbe kellett vennie Magyarország különleges helyzetét, másrészt közelednie kellett a középeurópai érmerendszerhez, amellet bizonyos önállóságot kellett biztosítani a magyar pénznek, mert különben az idegen pénz ismét konkurrál a királyival. Ezért elhatározta a rendek kérésére (1323), hogy István bán dénárjainak

¹ Reg. Ang. vol. 130. p. 273. 1304-ből.

² Pergamene ecc. vol. VI. p. 671.

³ La legislazione Angioina. 66. l.

⁴ Constitutiones utriusque regni Siciliae. Lugduni, 1560. 318. l.

mintájára új pénzt veret.¹ Ebben bennfoglaltatik, hogy Magyarország jó és állandó pénzt kap. Hogy biztosítsa az új pénz forgalmát, eltiltotta az idegen pénzek használatát. A királyi pénzek névértéke azonban nagyobb volt az ezüst-tartalomnál s ezért az új ezüstdénárvaluta megbukott.² Azután a cseh garas kiszorítására ennek mintájára veretett ezüstpénzt, de ezzel sem ért cél't. Végre sok kísérletezés után átment az aranyvalutára. Nem lett volna értelme, hogy most Nápolyhoz forduljon, mikor Nápoly is Firenzétől vette a mintát és az olasz kereskedők közül hazánkban a firenzeiekkel volt legélénkebb összeköttetése, tehát természetes, hogy ő is a firenzei aranyforintot vette mintául. A három aranyforint aránya körülbelül a következő. Anjou Károly idézett rendelkezéséből tudjuk, hogy a nápolyi carlinóban 4 tarenus és 19 gran aransúly volt. Ugyancsak ebből értesülünk a firenzei aranyforint értékéről is, mely 3 tarenus és 18—19 grannak felel meg. A magyar forintról Balogh Albin azt állítja, hogy egy uncia egyenlő $5\frac{2}{5}$ aranyforinttal. Mivel Villani szerint egy uncia 8 aranyforinttal ért fel, igen nagy lenne a különbség a magyar és firenzei aranyforint között, pedig a kettőt egy értéknek vették. Például három breslaui polgár elismervényt adott arról, hogy a püspöktől és Arnaldus collectortól átvett „1000 florenos auri boni de Florentia seu Ungaria“. Majd ismét „ducentos florenos auri boni de Florentia seu Ungaria“.³ Ellenben Károly Róbert az 1342-i szerződésben elrendeli, hogy az aranyforintot 90 teljessúlyú dénárral kell beváltani és elfogadni. Ha Balogh Albin számítását vesszük alapul, amely szerint egy dénár körülbelül egy grannal volt egyenlő-értékű, a magyar forint értéke 4 tarenus és 10 gran lesz, tehát középhelyet foglal el a firenzei és nápolyi aranypénz között. A magyar forint súlya felülmúlta a firenzeit, de finomságra mögötte maradt.⁴

A *lucrum camerae* nálunk is sok baj forrása volt, mint

¹ Anjou-kori Okmánytár. II. k., 59—60. l., 51. sz.

² Hóman B.: A magyar királyság pénzügyei stb. 84. l.

³ Mon. Vat. Bohemiae. II. k., 1089., 1090., 1095. sz. 1360-ból.

⁴ Balogh Albin: Adalék a magyar pénztörténethez I. Károly idején. A pannonhalmi főapátsági főisk. évkönyve az 1914—1915-i tanévre. 150. és 118. l. Károly Róbert elrendeli, hogy a firenzei mintájára verjenek aranyforintokat, „sed aliquantulum ponderaciores, quorum quattuor current pro marca fini argenti, tres vero et dimidio pro marca pagamenti“. L. Szekfű: Oklevelek I. Károly pénzverési reformjához. Tört. Tár (Új folyam. XII.) 1911 7. és 12. l. Helyes tehát Hóman számítása, mely szerint a firenzei arany súlya 3·53133 g volt, a magyar aranyé 3·55851 g. Magyar pénztörténet. 98. l.

Nápolyban. Ott a királyok időnkint collectával segítettek a bajon, amelyet házhelyenkint vetettek ki. Ezt a nemesen kívül mindenki fizette. Károly Róbert állandó intézkedéssel akarta megoldani a kérdést. Gutkeled nembeli István bán már a XIII. század közepén példát adott a *lucrum camerae* ügyének megoldására, mikor az elmaradt haszon pótlására házankint 7 dénáros egyenesadót vetett ki.¹ Károly Róbert az 1342-i szerződés szerint célul tűzte ki, hogy a pénz „változtatlanul állandó forgalomban legyen“ s ennek fejében portánként 18 dénárt követelt, de kivette a harcoló jobbágyokat, a kiváltságos egyéneket és a városokat. A sok kísérletezés után az ezüstdénárnál maradt meg.

Miként nápolyi elődei, Károly Róbert is szigorúan meghagyta, hogy csak a királyi pénz foroghat. Miként a nápolyi Anjouk, ő is kihasználta a monopóliumokat, így a nemesérc-monopóliumot is; aranynak, ezüstnek kivitelét — a törvényben meghatározott esetett kivéve — eltiltotta. A kamaraispán jegyével áll jót a pénz jóságáért. A pénzverés ellenőrzés mellett történik. A kamarát újévkor adják bérbe s a kamaraispán 800 márkát fizet évente a királynak. Nápolyi mintáralunk is megvan a pénzverés decentralizációja.²

Amint az elmondottak igazolják, Károly Róbert a vezető-eszméket pénzügyi téren is Nápolyból vette át, de a nápolyi keretet a tényleges állapot és a középeurópai pénzügyrendszer alapján töltötte ki tartalommal. Erre az eredményre jut Hóman is, mikor kijelenti: „kétségtelen, hogy Károly Róbert a magyar királyság pénzügyeinek újjászervezéséhez őseinek regálegazdaságát vette mintául.“³

3. Törvénykezési reformok.

A törvénykezés terén hozott reformok tárgyalásánál a közvetlen nápolyi hatás kimutatása igen nehéz. Másrészt Károly Róbert reformjait nem országgyűlésen hozta s így a *corpus iuris* helyett Hajniknak a tényleges gyakorlatot feltüntető művére kell támaszkodnunk,⁴ viszont a nápolyi

¹ Hóman B.: A magyar királyság pénzügyei stb. 23. l.

² Fel kell itt hívnom a figyelmet a hasonlóságra, mely a nápolyi kamarai bérletszerződések és a magyarok közt észlelhetők. Talán nem véletlen, hogy az egyik magyar szerződésben Druget Vilmos nádor neve is szerepel. Szekfű idézett cikke 18. l.

³ Hóman B.: A magyar államháztartás I. Károly korában. Akad. Ért. 1920. évf. 102—103. l.

⁴ Hajnik I.: A magyar bírósági szervezet és perjog az Árpád- és vegyesházi királyok alatt. Budapest, 1899. A munkát külön nem is fogom idézni.

törvények szövegét ajánlatos ellenőrizni a könyv- és levéltárakban fennmaradt szövegekkel, bár néhány év óta kitűnően használható modern kiadás áll rendelkezésünkre.¹ A XIII. és XIV. században ugyanis a római és kánonjog tanulmányozása Európaszerte közös ideákat hozott be a személy- és tulajdonjogba, így például a kánonjog hatása alatt mindenütt megnyilvánul a törekvés, hogy a barbár próbákat kiküszöböljék és rendes eljárással helyettesítsék.²

Már Werbőczy észrevette, hogy Anjou-királyaink rendelkezéseiben idegen hatás érvényesült. „Mindazáltal azt állítják — mondja a Tripartitumban — hogy azt a törvénykezési eljárást, perlekedési gyakorlatot, amelyet mi a peres ügyek megkezdésében, folytatásában, megvitatásában és elintézésében követünk, az ő uralkodása alatt Károly király úr, az említett Lajos királynak atyja Franciaország határaitól hozta be az országba.”³

Franciaország törvénykezési tekintetben már a IX. században két részre oszlott: északon a germán jog és szokások érvényesültek, délen a római jog volt érvényben. Északon megvoltak az istenítéletek, csak lassan tűntek el a feudalizmus megerősödésével, míg a perdöntő párbaj megmaradt a XV. század végéig s az az axióma járta: *testi iuramentum facere debet*, mert a hamis tanu élete kockáztatásával volt kénytelen védeni tanuságát. Szent Lajos azonban saját területén csak a *preuve testimoniale* engedte meg. Délen, főleg Provenceban nem volt sem istenítélet, sem perdöntő párbaj. Tekintettel arra, hogy Provence a középkorban birodalmi hűbér volt és Franciaország határának volt vehető, valamint hogy ez a tartomány a XIII. század közepétől az Anjouk birtokában volt, csak erre gondolhatunk, mikor Franciaország határáról van szó. Éppen azért szükségesnek tartom röviden vázolni a tanu- és oklevélbizonyításra vonatkozó provençei joggyakorlatot. A tanura vonatkozólag két főelv volt. Az egyik Seneca művéből van véve: *testis sine iuramento non valet* (De ira. 1., 2. c. 20.), a másik maxima: *testis unus testis nullus*. A tanuk száma a tény és hely szerint változott. Polgári perben 100 soun alul egy ismert tisztességes

¹ A nápolyi levéltárban Reg. Ang. vol. 27. és 334., a nápolyi Biblioteca Nazionaleban Ms. III. A. 29. és III. A. 25. — A vatikáni levéltárban Ms. Vat. Lat. 1437., Vat. Lat. Arm. 35. t. 137. és Vat. Lat. 6770. sz. — Az új kiadás a többször idézett *Legislazione Angioina* ecc.

² Winspeare D.: *Storia degli abusi feudali*. Napoli, 1811. 1. vol. 19.

³ *Tripartitum* p. II. t. 6. §. 12.

tanu, 100 soutól 25 livreig két tanu, 100-ig három, ezen felül öt tanu szükséges. A fél a tanut írásban jelenti a bírónak s jelzi a tényt is, amire esküszik. Az ellenfelet a kihallgatás idejéről értesítik, hogy ő vagy helyettese megjelenjék és kérdéseket intézzon a tanuhoz. Bizonyos ügyekben nem lehet tanu a rokon, valamint keresztény ellen nem tanuszkodhat gyilkos, tolvaj, esküszegő, kiközösített és zsidó, de ezek egymás ellen tehetnek tanubizonyyságot. Az írott bizonyítékok két részre oszlanak: magánosokéra és hatósági személyekére. A magánosok okleveleit Provenceban instrumentának nevezik, s bizonyító erejük rövid időre terjed: 10—15 évre. A közokiratok teljes érvényűek, de csak az esetben, ha az akta II. Károly rendelkezésének megfelelően van kiállítva. Az okiratokat a tabellarii (magánosok jegyzői) vagy a notarii (hivatalos egyének jegyzői) állítják ki.¹ Miként ezek a szemelvények is mutatják, a provençei jogrendszer sokkal fejlettebb viszonyokat tételez fel, mint amilyen a magyar volt, tehát valószínűbb az átvétel olyan államból, amelyben még csak az átmenetet találjuk meg a fejlett viszonyokhoz. Ilyen volt Nápoly. A nápolvi jogrendszer ismertebb is lehetett Károly Róbert előtt, mint Provence-é, mellyel nem állt olyan élénk összeköttetésben.

A következőkben azokat a fejezeteket ismertetem a nápolvi törvénykönyvből, melyek összefüggésben lehettek a magyarországi reformokkal.

Mindenek előtt figyelemreméltó az a hasonlatosság, mely a gran giustiziere és a nádor bírói jogköre között van. A curia regia mellé II. Frigyes megszervezte a magna curia-t, mint legfőbb törvényszéket. A gran giustiziere tagja volt a curia regiának és elnöke lett a magna curiának, hol négy bírótárssal ítélkezett. Ha székhelyén kívül volt, a curia regiával szemben elvesztette tekintélyét „utpote minori lumine per luminare maius superveniens obscurato“. Mint a bíraskodás feje, köteles volt kiszállni a provinciákba, ítélkezni és meghallgatni a tisztviselők ellen elhangzott panaszokat. Kúriája első folyamodású törvényszék volt a nagyobb ügyekre és fellebbezési fórum az alsóbb bíróságokra (XXXV—VI. 1.).

A nápolvi Anjouk nagy gondot fordítottak a magánharcok, az önbíraskodás kiküszöbölésére és ezért kérlelhetetlenül üldözték az ilyen visszaéléseket. A nápolvi törvény-

¹ M. R. de Fresquet: De la preuve testimoniale et littérale en Provence au XIII. e XIV. siècles. *Revue de Legislation*. 1870—71 13—43. 1.

könyv, melynek alapját II. Frigyes híres Constitúciója képezi, az igazság kiderítésére minden eszközt felhasznál, de különösen nevezetes helyet foglal el benne a tanukihallgatással összekötött nyomozás, az *inquisitio*. Már II. Frigyes hangsúlyozta ennek fontosságát, az Anjouk korában pedig annyira kifejlődött, mint sehol másutt. Romualdo Trifone a nehéz viszonyokkal, a felfordult állapotokkal magyarázza ezt a jelenséget.¹ Volt generalis, specialis, ordinarie és ex officio inquisitio. A generalis inquisitiót rendszeren évenként a justiciarius vidéki kiszállásakor tartották s célja az volt, hogy „compertis pravorum egressibus punirentur scelera et servato iustitie cultu, maleficia de medio tollerentur“. A specialis „contra specialem personam vel de crimine speciali“ királyi rendeletre vagy a törvényben meghatározott esetekben megindított nyomozás. Az ordinarie vádra vagy feladásra indult meg. Az eljárás úgy a polgári, mint a büntető perben citatióval indult meg s ez négyszer volt ismételhető.

Az inkvizíciót nálunk III. Endre 1298-i törvényei említik először. Ezekről azonban már Skerlecz Miklós és Bartal György (Comm. t. II. §. 38.) kimutatják, hogy nem származnak mind III. Endrétől, hanem a 45. cikkelytől Károly Róbert korában keletkeztek. Belső érvek meggyőznek bennünket ez állítás igazságáról. A 45. articulus elrendeli, hogy fontos ügyekben (rablás, gyilkosság, hatalmaskodás stb.) a négy szolgabíró és a megye 8 nemese inquiráljon.² Az inkvizíció tudvalevőleg az Anjou-korban nagy szerepet játszott s nálunk is több faja volt: simplex, communis és az inquisitio per modum proclamatae congregationis, ami megfelelt az inquisitio generalis-nak.³ Ezzel szorítják ki az Árpád-korban divatos istenítéleteket. Éppen így ismeretes az a küzdelem is, melyet Róbert Károly folytatott a hatalmaskodás és önbíráskodás kiirtására.

A nápolyi törvénykönyv az istenítéleteket teljesen ki akarja irtani és anyagi bizonyítást, főleg okleveles bizonyítást sürget. Mégis kénytelen megtartani — különösen előzetes bizonyítás gyanánt — az esküt és bizonyos esetekben a párbajt. Az esküre vonatkozólag megállapítja, hogy a comes esküje 100, a báróé 50, a milesé 25 uncia arany értékű, míg a polgár esküje 1 font aranyig terjed. A tanuk szava-

¹ La legislazione Angioina. LIII. l. A következőkben erre a munkára támaszkodom.

² Kovachich M. G.: Supplementum ad vestigia Comitiorum apud Hungaros. Budaë, 1798. I. k., 144. l.

³ L. bővebben Hajnik i. m. 283. és köv. ll.

hihetők és minden gyanún felül állók legyenek. Az okleveles bizonyításnál megkívánja a törvény, hogyha egy font aranyat meg nem haladó dologról van szó, a bírón vagy jegyzőn kívül két tanu írja alá az okmányt, ha nagyobb ügyről van szó, három tanu aláírása szükséges. A tanuk lehetőleg írástudók legyenek. Ha az említett bizonyító módokkal nem sikerül az ügyet tisztázni, csak akkor kerülhet a sor a párviadalra. Ezen kívül még néhány eset van felsorolva, mikor szintén párbajjal történik a bizonyítás. II. Frigyesnek annyira érdekes és reánézve jellemző a párbajra vonatkozó rendelkezése, hogy szükségesnek tartom azt eredeti szövegében közölni. „*Monomachiam, quae vulgariter duellum dicitur, paucis quibusdam casibus exceptis, inter Barones Regni nostre dicioni subiectos in perpetuum volumus locum non habere, que non tam vera probacio, quam quedam divinacio dici potest, que nature non consonat, a iure communi deviat, aequitatis rationibus non consentit. Vix enim aut nunquam duo pugiles inveniri poterant sic aequales, ut vel in totum non sit alter altero fortior.*“ A rendelkezés alól kiveszi a gyilkosokat és felségsértőket.¹

Az atya fia bűnéért, és viszont a testvér testvéreért, házastárs a házastársért ne bűnhődjék, vagyonában semmi kárt ne szenvedjen. Kivétel a felségsértés bűne. II. Károly azonban már az árulók nejét és gyermekeit sem akarta büntetni.

Nálunk szintén megmaradt az Anjouk korában is az eskü. Az inkvizícióval kapcsolatos eskü volt a tisztító eskü, mert a vádlott a gyanu alól akarta magát esküvel tisztázni. A bárók, főpapok esküje 10 márka, a nemesé, papé 1 márka, a jobbágýé 1 forint értékű. A teljes értékű eskü nemesek közt 50 márkáig terjed. Károly Róbert újítása a rövid eskü és a formulán való enyhítés. Az okmányokkal való bizonyítás az Anjou-korban lett teljes jelentőségűvé. A királyi oklevelek mellett más közhitelű okleveleknek is volt bizonyító erejük, míg magánosok pecsétjei az oklevélnek nem kölcsönöztek örökös jelleget (Trip. II., 13.). Az oklevelek beszerzésére, illetőleg bemutatására a bíróságok gyakran adnak — főleg az alperesnek — halasztást.²

¹ „*Crimen etiam lesae maiestatis excipimus... non quod in ipsis nostra serenitas iustum aestimet, quod iniustum in aliis reputavit, sed quod in eorum poenam et aliorum exemplum, publice in conspectibus hominum sub tremenda probationis specie tales constitui volumus*“ etc. (LII. l.).

² Pl. Széchy Miklós tótországi bán a László és Kocháni Miklós közt Kochan birtokáért folyó pörben az okiratok felmutatására

Miként Nápolyban, nálunk is megmaradt az istenítéletek közül a párbaj és pedig ugyanazon indítóokból, mint Nápolyban. Nem fogadhatjuk tehát el Pray megokolását, mely szerint azért nem volt kiküszöbölhető a párbaj, mert ez „mintegy veleszületett a magyar nemzet katonai szellemével”.¹ Miként Nápolyban, nálunk is akkor fordultak a párbajhoz, mikor nem sikerült az anyagi bizonyítás. Például mikor a leleszi konvent és Eszeni László fiai közt 4 ekényi föld miatt pör keletkezett, a hivatalos egyének az oklevelek alapján meg ejtették a határjárást, de ezenkívül minden rendű és rangú emberektől is érdeklődtek, hogy hova tartozik a kérdéses földtér. A vallomások azonban eltérőek voltak. A bíróság ekkor bajra bocsátotta az ügyet. Az országbíró és az urak még ekkor is kísérletet tettek a baj elkerülésére, de a feleket nem sikerült kibékíteni. Először lándzsával csaptak össze a bajnokok, majd bolgár bunkóval mérkőztek, s alkonyatig hősiesen küzdöttek, amikor a konvent bajnoka elbukott. Érdekes az oklevél kifejezése, hogy a konvent bajnoka „novercante fortuna” bukott el. Tehát a bíró belátja, hogy szerencse dolga az egész, de csakhamar felülkerekedik benne a középkori ember s a másik fél már „auxiliante domino” győz.² Néha választást engedtek a peres feleknek, hogy párbajjal vagy esküvel akarják-e az ügyet befejezni. Mikor Beremeni István eltagadta Siklósi Péter javait, Sándor országbíró megkérdezte, hogy esküvel vagy párbajjal akarják-e az ügyet elintézni. Erre a felperes megbízottja bajnoki mérkőzést ajánlott.³

Károly Róbert idejében kezd kifejlődni nálunk a lovagélet. A lovagnak féltett kincse a becsülete, melyet támadás ellen fegyverrel kell megvédenie. Ezért állította fel Károly Róbert a curia militarist, mely becsületügyekben ítelt és szükség esetén a bajvívást elrendelte.

Míg Károly Róbert a reá támadó Zách Felicián családját harmadiziglen kiirtatta, Nagy Lajos az 1351-i 10. t.-c.-ben, miként II. Károly tette, eltiltotta a család felelősségrevonását a bűnös tagért.

A pörök gyors befejezésére, miként Nápolyban, nálunk is megvolt a törekvés. Nagy Lajos elrendeli, hogy a birtok-

határidőt tűz ki (1368.). Zichy-Oklt. III. k., 341—42. (240.). Ugyanígy Széchy Tamás és Mok adományleveleikkel kötelesek megjelenni, hogy Radványsszeg vitás birtokában ítéletet mondhassanak (1342.). Zichy-Oklt. II. k., 27—28. (20.).

¹ Historia regum Hungariae. Budae, 1801. Pars. 11. p. 56.

² 1347-ről. Zichy Oklevéltár 11. 276—81. l., 199. sz.

³ Anjou-kori Okmánytár. II. k., 63. l., 241. sz.

pöröket — ez volt a leggyakoribb — a harmadik határidőben befejezzék (1351. 25. t.-c.). Tamás erdélyi vajda az 1342-i tordai gyűlésen tiltakozik az ügyvédek szóáradata ellen, kik a pereket „verborum copiositate prolixando in tantum dilatarent“. Hivatkozik a király rendeletére, melynek értelmében az ügyvéd csak kijelentheti védence ártatlanságát, a bizonyítás mellőzésével.¹ Így jöttek divatba Nagy Lajcs idejében a breves lites. Róbert király szintén az ügyvédek bőbeszédősége ellen panaszkodik. „Detestantes, quod plurimum et magis per sophisticas quam veraces versutias veritas iustitiae lateat et celerem executionem eius, cuius debitores existimus, indefinitum litium terminum non producat“, azért meghagyja a curia bírának, hogy „dummodo alias debito nudo super negotio liqueat de pura substantia veritatis, propositione, allegatione, aut exceptione huiusmodi non obstante, tunc ad finalem decisionem causarum ipsarum, Deum et ipsam iustitiam habendo pre oculis, procedatis“ etc.

A nápolyi törvények a kínzást erős korlátok közé szorítják. Aki a törvényekben megjelölt eseteken kívül és a bírák tanácsának hozzájárulása nélkül valakit megkínozt és az illető belehal, maga a bíró is halállal bünhődik. Ha nem hal meg az illető, a bíró javainak harmadrészét lefoglalják és kétévi börtönbüntetéssel sujtják. Majd II. Károly kimondja, hogy a kínzásnál az önkénykedésnek véget kell vetni, azért csak felségsértés és utonállás esetében és a rajtakapott gyilkossal szemben kell alkalmazni.² Nálunk törvények nem szólnak a kínzásról, de oklevelekben találkozunk vele. Például Nagy Lajos megadja a jogot Hédervári Miklós fiainak, hogy a birtokaikat háborgató gonosztevőket büntethetik, megkínoztathatják, felakasztathatják.³ A kínvallatás azonban Magyarországon rendszeresítve nem volt, nemesemberrel szemben tilos volt alkalmazni, jobbággal szemben túrt dolog.⁴

Ha összehasonlítjuk a fentebb említett eseteket, lehetetlen fel nem fedoznünk a nápolyi hatást, habár törvénykezés terén a nápolyi színvonalat a magyar nem tudta elérni, hiszen ott már elvben ki van mondva a törvény előtt való

¹ Teleki Oklevéltár. I. k., 67. l., 38. sz.

² Vatikáni lovéltár. Arm. 35. t. 137. és nápolyi Bibl. Naz. Ms. III. A. 24., 30.

³ Hédervári-Oklevéltár. I. k., 41. l., 50. sz. 1348-ból. Ugyancsak engedélyt ad Heem bán fiainak is „patibulum et alia genera tormentorum . . . erigendi“ etc.

⁴ Tripart. III. 20. és bevez. 16. 4. §. — Fayer László: A kínvallatás elleni küzdelem Magyarországon. Akad. Ért. 1902 50. l.

egyenlőség. A félre vonatkozólag ugyanis azt mondja a törvény : „sive sit Francus, sive Romanus, aut Longobardus . . . iustitiam sibi volumus ministrari“.

4. Károly Róbert munkatársai.

Az erős nápolyi hatás feltételezi, hogy olyan egyének működtek közre Károly Róbert reformjánál, akik a nápolyi viszonyokat jól ismerték. Maga a király gyermek volt, mikor elhagyta hazáját, ő a nápolyi viszonyokat nem ismerhette, csak a reformok iránt való érzéket hozta magával. Demeter mester, kit általában úgy szoktak bemutatni, mint a reformok lelkét, magyar ember létére szintén távol állott a nápolyi viszonyoktól. Igaz, hogy Károly Róbert nem szakította meg az összeköttetést volt hazájával, még akkor sem, mikor feszült viszonyban volt nagybátyjával, hiszen az olasz származású István visegrádi várnagy 1326-ig kilencszer járt követ-ségben „a tengeren túlön“, de az összeköttetés nem nyújt kellő alapot a kérdés megoldásához. Olyan urakat kell keresnünk Károly környezetében, akik éltek abban a milieu-ban, melyet meg akartak itt honosítani; akik tapasztalásból ismerték az új intézmények előnyeit s elég műveltek is voltak, hogy ezeket az előnyöket felismerjék és értékelni is tudják. Ezek természetesen csak olaszok lehettek, a király olasz környezetéből pedig a Drugetek játszottak legnagyobb szerepet. Ők a király törhetetlen hívei voltak, jól ismerhették a nápolyi viszonyokat s viselt méltóságaik alapján megállapíthatjuk, hogy tehetséges és tanult embereknek kellett lenniök.

Nem szándékom itt a Drugetek származását fejtegetni és történetüket elbeszélni, csak az állításom támogatására szükséges adatok felsorolására szorítkozom.¹ A Drugetek már Anjou Károly idejében szerepeltek, mikor a király Druget Miklóst, ki csak egyszerű miles volt, nejével Nocerába küldte, hogy ott Károly salernói herceg fiainak gondját viselje. Így kerül egy Druget összeköttetésbe Martell Károlylyal. Tisztüket hecsületesen betöltötték és a királyi család kedves emberei lettek. II. Károly Druget Miklós nejének, Izabellának, értékes szolgálatai fejében, a nápolyvárosi vámra és fondacora életfogytig 12 uncia arany jövedelmet

¹ A Druget-család történetére l. Hampel J. : A Drugetek őseiről. Száz. 1881. 133. és 207. l. — Wertner M. : A Drugetek genealogiájához. Turul, 1891 151. l. — Pór A. : Philippus de Sancto Geroldo. Turul, 1888. 40. l. — Mindezek nagy körültekintéssel használhatók. Lásd még Katona I. : Hist. crit. VIII. 462. s köv. ll.

biztosított.¹ Druget Miklós továbbra is Martell Károly kíséretében maradt és II. Károly a trónörökös gyermekeinek szolgálatára rendelte s ez időre elengedte neki a hűbérjával után járó servitiumot.² Így került egy Druget összeköttetésbe a kis Károly Róberttel. A Drugetek és Martell Károly családja közt a viszony mindinkább bensőséges lett és Mária királyné bizonyára kedveskedni akart fiának, mikor a ház benső emberét, Druget Jánost választotta ki hozzá követül.³

Mikor a kis Károly Róbert fellépett, mint trónkövetelő, mellette találjuk az ifjú Drugeteket, Fülöpöt és Jánost, kik híven támogatták küzdelmében és valószínűleg rájuk bízta a nagyapa unokájának őrizetét is.⁴ Hosszú küzdelem után Károly elnyerte a magyar koronát, de tovább kellett harcolnia a féktelen oligarchák ellen. Ebben a küzdelemben is folyton ura mellett találjuk Fülöpöt, ki Sáros vára ostrománál két súlyos sebet is kapott.⁵ Hű szolgálatait királya megjutalmazta birtokok és méltóságok adományozásával.

A magyar urak közül, akik Károlyhoz csatlakoztak, az elsők közt volt Nekcsei Sándor. Maga a király mondja, hogy mikor még mint gyermek kereste a magyar koronát, Nekcsei Sándor már mellette volt, a Velence ellen vívott harcokban súlyos sebet kapott és királyáért később is számtalanszor szembenézett a halállal.⁶ Nekcsei Demeterről nem beszélnek ugyan oklevelek, de bizonyosra vehetjük, hogy követte öccse példáját s így találkozott a koronáért küzdő gyermekifjú környezetében ez a két derék család. A király ügyéért való buzgalom meleg barátságban egyesítette különösen Druget Fülöpöt és Nekcsei Demetert.

Mikor a király trónja egy kissé megszilárdult (1315 körül), Demetert tette meg tárnokmesterévé, ki nagy buzgalommal és hozzáértéssel látott hozzá a pénzügyek rendbehozásához. Be kellett azonban látnia, hogy a megváltozott viszonyok mellett a régi alapokon nem tud célt érni, új eszményekre, korszerű újításokra van szükség. Ezekre megtalálta a mintát a nápolyi királyságban és kitűnő munkatársra is akadt a művelt, okos Druget Fülöp személyében, ki ifjúságát Nápolyban élte le, tehát az ottani viszonyokat

¹ Reg. Ang. Nuovi. II. 20. és Reg. Ang. vol. 51. p. 95.

² Reg. Ang. vol. 73. p. 186. 1295-ről.

³ Anjou-kori dipl. eml. I. k., 91. l. 110. sz. — Ováry L. helytelenül Mihálynak nevezi a követet. A Magyar Tud. Akad. tört. bizottságának oklevélmásolatai. 1890 I. f., 43. l.

⁴ Anjoukori okmánytár. I. k., 445. l., 401. sz.

⁵ Ugyanott.

⁶ Anjou-kori okmánytár. I. k., 261—62. l., 243. sz.

jól ismerhette. Valószínűleg a hathatós együttműködés biztosítása nyitott utat 1322-ben az idegen Druget Fülöpnek a legnagyobb közjogi méltósághoz, a nádorsághoz. A következő évben indult meg a nagyarányú reformmunka, melyben Fülöp és Demeter mester vállalva dolgoztak. A köztük lévő harmóniát mutatja az a körülmény, hogy Fülöp a derék Demeter mestert atyjául fogadta, aminek e korban nagyobb jelentősége volt, mint pl. a XVI. században.¹ A munkamegosztást könnyen elképzelhetjük. Fülöp hívta fel a figyelmet a nápolyi intézményekre, ismertette azokat, Demeter mester pedig, a magyar viszonyok kitűnő ismerője, az idegen intézményeket a mi viszonyainkhoz alkalmazta, nem tévesztve szem elől a környezetet sem, amelyben a magyar élt. Fülöpöt követte a nádori méltóságban öccse, János, ezt pedig fia, Vilmos. Vilmos még szintén nápolyi születésű volt s szintén tapasztalásból ismerte a nápolyi viszonyokat, Nápolyban birtoka is volt, amellet tanult embernek kellett lennie, mert királya megbízta a szepesi jog tanulmányozásával és körvonalozásával.²

Három Druget egymásután a nádori székhelyben, legkésebb bizonyítéka, hogy itt folyamatos, programszerű munkáról volt szó, melyben olasz részről a Drugeteknek jutott elsőrendű szerep, magyar részről pedig Nekcsei Demeternek, kit a király öregen és betegen sem volt hajlandó hivatalától felmenteni.³

Miskolczy István.

¹ Pór A.: Lipóczi és Nekcsei Demeter és Sándor. Századok. 1890. 30. l.

² Károly Róbert többek közt azt mondja Vilmosról: „merita Vilermi dulcem natalem patriam, suamque cognacionem ac paternam hereditatem pro nobis deserentis.“ Anjou-kori okmánytár. II. k., 316—18. l., 280. sz. — Özvegyének, Follie Máriának is volt Nápolyban birtoka. Mikor az özvegy Erzsébet királyné kíséretében lement Nápolyba, Johanna elengedte birtoka után a servitiumot. (Anjou-kori Dipl. Eml. II. k. 40—41. l. 38. sz. és Zichy-Oklevéltár, II. k. 122. l. 84. sz.) A király megbízta a szepesi jog tanulmányozásával. (Wagner: *Analecta*. I. k. 206—8. l.)

³ Fülöp részvételére vonatkozik a király elismerése, mely szerint „pro reintegracione et augmento reipublicae ac pro reformatione pacis“ sokat fáradozott. Anjoukori okmánytár. II. k. 316—18. l. 280. sz 1327-ből. Demeter mester 1338-ban halt meg.

Vita a leánynegyedről.

Dr. Kelemen Lászlónak „A leánynegyed“ címmel (Szeged, 1926.) megjelent értekezésével kapcsolatban, melyet folyóiratunkban dr. Iványi Béla szakértő tolla ismertetett (1926. évf. 847. l.), érdekes vita fejlődött ki a „Turul“ legutóbbi évfolyamainak hasábjain. Dr. Holub József, akinek tollából több, a magyar magánjog történetére vonatkozó kiváló értekezés hagyta már el a sajtót, Kelemen értekezésének legfőbb eredményeit megtámadta s nézete szerint kimutatja, hogy „megállapításai nem állják meg a helyüket.“ („A leánynegyedről.“ Turul, 1928. 106—115. l.)

Kelemen első értekezésének eredményeit azután újabb értekezésben nagyszámú, jórészt levéltári adattal iparkodott alátámasztani: „*A nem befolyása a jog- és cselekvőképességre a törzsi szervezettől a Hármaskönyv koráig*“ (Szeged, 1929. Nemzeti Sajtóvállalat) és Holub érvelését magában a Turulban is visszautasította „*A pénzen szerzett birtok és a leánynegyed*“ címmel (1929. 83—96. l.). Végül is Holub viszonzásza zárta le a csipős hangúvá vált vitát. (Turul, 1931. 89—93.)

Nem akarok a vita minden részletével foglalkozni, mely nem egyszer elméleti és metódikus kérdéseket érintett, hanem csak annak leglényegesebb részeit ismertetni és ezekben egy-két adattal az olvasó részére az állásfoglalást megkönnyíteni.

Kelemen első értekezésének kétségtelenül vannak nagy hibái. Erősen érzik rajta, hogy kezdő munkája és hogy szerzője nem részesült metódikus oktatásban. Nagy előnye azonban, hogy írója önállóan gondolkodik, nem esküszik tekintélyekre és nem ijed meg attól, hogy adataiból önálló okfejtéssel kapott eredményeit ki is mondja, ha azok nem is egyeznek meg a jogtörténet nálunk meglehetősen elmaradt szaktudományának eddigi felfogásával.

Kár, hogy mindjárt az első oklevelet, mely tárgyára vonatkozólag egyedüli a XII. századból, helytelenül ítéli meg, amire már egy külföldi bírálója is rámutatott. 1146-ban egy Színes nevű nő a király beleegyezésével „videns multos violenter vel quoquo modo succedere in haereditates aliorum et usurpare sibi, *quod nullus acquisivit naturalium parentum*“ magtalan halála esetére a pannonhalmi apátságra hagyja *patrimoniumát*, mely „haereditario iure“ tartozik hozzá.¹ Ebből az oklevélből egyáltalában

¹ Pannonhalmi rendt. I. 597.

nem lehet kiolvasni azt, „hogymár az aranybulla kiadása előtt a törvény alapján örökölték a leányok az ősi jószágokban — és pedig akkor is, ha mellettük volt öröklésre hivatott fiúörökös.“ Szó sincs az oklevélben arról, hogy volnának Színesnek öröklésre hivatott *atyai* rokonai, ennek éppen a fentközölt kijelentés mond ellent. Ha atyai, tehát öröklésre jogosult oldalági rokonok lettek volna, úgy nem hivatkozott volna Színes arra, hogy sokan olyan birtokot szereznek meg, amit nem az ő szülei szereztek. Már Rauscher Rudolf, a pozsonyi csehszlovák egyetem jogtörténeti tanára a „*Bratislava*“ 1927. évfolyamában (289—290. l.) ismertette Kelemen értekezését, méltán kifogásolta ennek az oklevélnek felhasználását a fiággal párhuzamos női öröklés kimutatására és véleményem szerint is használható analógiára mutatott rá : a szláv jogban a leányok szintén korlátozva voltak az öröklési jogban és csak akkor örökölték, mikor nem voltak fiúk.

Kelemen értekezésének főeredményei a következők : 1. Sem az Árpád-, de még az Anjou-korban sem bizonyítható az, hogy a leányok a pénzen szerzett birtokból többet kaptak, mint a negyedrészt. A leányágot úgy az ősi, mint a vásárlott birtokból a negyed illette meg a XV. századig. Az egyenlő öröklés joga a vásárolt birtokban csak későbbi fejlemény, mely véglegesen csak a Hármaskönyv idejében s annak útján állapodott meg. 2. A negyed pénzen való visszaváltása szintén történeti fejlemény. Ez a visszaváltási jog a XV. századig ismeretlen volt „szokás-jogunkban“.

Kelemen szerint az Árpád-korból nincs történeti bizonyítékunk sem arra, hogy csak az ősi birtokból kaptak a leányok negyedet, sem arra, hogy a pénzen szerzett javakban a fiággal egyenlően osztottak. Annak bizonyítására, hogy a leányoknak csak az ősi birtokból járt már a XIII. században a negyed, IV. Bélának egy 1239. évi ítéletlevelére szoktak hivatkozni. Ez magában foglalja I. Andrásnak engedélyét, mellyel hozzájárult ahhoz, hogy Sathamar fia Miklós vásárolt birtokait a templomosoknak adja. Miklós rokonai később visszakövetelték azokat, mivel azok szerintük nem vett, hanem ősi birtokok voltak. Csatlakozott hozzájuk Miklós veje is, aki felesége negyedét követelte. A király azonban a követeléseket visszautasította, mivel az igénylők nem tudták bizonyítani azt, hogy a birtokok ősiei voltak és mivel azok „fuerint emptitia et non hereditaria patris ipsius et pater filiae nihil expresse reliquerit de eisdem, nullam inde eius filia deberet de iure habere portionem“. (Fejér, VI. l. 146.)

Hajnik Imre hivatkozott először erre az oklevélre, mint amely bizonyítja, hogy a negyed a szerzeményből nem járt ki. (Alk. és jogtört. 326. l.) Minden megfontolás nélkül erre az oklevélre hivatkozva állítja Timon Ákos, hogy „a szerzeményjogi birtokban nincs leánynegyed, mert egyrészt abban a nők a férfiakkal egyenlően örökölték, másrészt az egyénnek szabad rendelkezési joga semmiképpen sem volt korlátozható“. (M. Alk. és Jogtört. V. kiad. 1917. 377. l.) Ebből az ítéletlevélből vonja le

Illés József is — utalva Timonra — azt a következtetést, „hogy a negyed a hagyaték azon részét terheli, mely az öröklött, ősi ingatlanból áll, a szerzett birtok mentes a quarta-követeléstől.“¹

Kelemen szerint ez az ítélet nem mondja azt, amit belőle kiolvasnak. A királyi döntés úgy is magyarázható, hogy „a leány negyedigényével azért utasítottatott el, mert az örökhagyó végrendeletileg mást tett általános örökösévé.“ „Nem a birtok pénzen szerzett volta, hanem az első szerző ellenkező végintézkedése miatt nem volt helye a negyed követelésének...“ (178. l.)

Holub maga is hangoztatja a szerzemények feletti szabad rendelkezést és hivatkozik Kálmán ismert törvényére „hereditas emptitia nulli heredi auferatur“ és még hozzáteszi a latinul idézett törvényhez „vagyis, ha az örökhagyó másként nem rendelkezett, azokban a leányok is a fiúkkal egyenlőkép örökölhettek“.² Ezt nézetem szerint Kálmán idézett törvényéből nem lehet kiolvasni. Ebben a törvényben csak az van, mint arra már más összefüggésben rámutattam, hogy a király nem veszi el az ilyen birtokot.³ Hogy mily kiterjedt volt a *ius regium* még a XIII. században is, azt épp a fentidézett 1239. évi oklevél is bizonyítja, mely szerint II. András egy *deficiensnek vásárlott birtoka* feletti rendelkezésre adott engedélyt.

Holub szerint „az egész kérdést eldönti az 1239-i oklevél“. Ha az apa nem intézkedett máskép halála esetére, akkor a nem ősi vagyonban a leányokat a fiúkkal egyenlő rész illeti meg s hivatkozik az oklevélben előforduló „*portio*“ szóra.

Az 1239. évi oklevélre vonatkozólag hajlandó vagyok Kelemen magyarázatát elfogadni, mert az Árpád-korból tényleg nem tud Holub egyetlen esetet sem felhozni, mely bizonyítaná, hogy a nőket, ha *mortis causa* nem történt intézkedés, egyenlő rész illette meg a vásárlott birtokból. Kelemen ugyan főleg erre a negatív bizonyítékra hivatkozott első értekezésében, de van egy 1281. évi oklevele is, mely pozitív bizonyítékot látszik szolgáltatni. Az esztergomi érsek ítéletlevele szerint Mihály fia Simon „*secundum regni consuetudinem approbatam*“ úgy az ősi, mint a bármiféle címen szerzett birtokokból követelte anyjának negyedét (de *possessionibus patris eorum haereditariis vel quocunque titulo acquisitis*). Az alperesek azzal a kifogással éltek, hogy a negyedikövetelést már kielégítették, de nem tiltakoztak az ellen, hogy felperes a szerzett javakból is negyedét követelt. (184. l.)⁴ Holub szerint az idézett hely nem azt jelenti, hogy felperes itt általában mindenfajta birtokból követeli a negyedét, hanem itt „az ősi kategóriájának kiterjesztéséről van szó“. (Turul, 1931. 91. l.) Holub ellenmondásával szemben utalok egy 1309. oklevélre, melyre Hajnik Imre feljegyzései tettek figyel-

¹ A törvényes öröklés rendje az Árpádok korában. Budapest, 1904. 39. l. Akad. Értek.

² Turul 1928. 109.

³ A történetírás új útjai 291. l.

⁴ Wenzel IX. 303. l.

messé : A székesfehérvári káptalan előtt a Bygman nembeli Lőrinc fia Miklós, mivel nincsenek fivérei, legközelebbi rokonainak adja dunántúli birtokait és ezt teszi „quia prae omnibus aliis proximis suis in regno Hungariae attinentibus dixit esse propinquiores, ob hoc etiam, quia de omnibus possessionibus suis *tam haereditariis inventis, quam etiam emptitiis* iuxta consuetudinem regni approbatam quarta pars filiae eiusdem provenisset”.¹ Ez az oklevél, melyet hiteles hely állított ki, országosan elismert szokásnak mondja azt, hogy a negyed egyformán jár az ősből és a vásárolt jószágból. Az 1309. oklevelet még bizvást hozzászámíthatjuk az Árpád-korhoz. Jogszokások nem változnak meg oly rövid idő alatt és semmiesetre sem állanak összefüggésben trónváltásokkal. Ami 1309-ben szokás volt, az bizonyára úgy volt egy-két emberöltővel előbb is. De ha nem is volna ily korai bizonyíték, határozottan Kelemen mellett szól az, hogy a XIV. századból, sőt a XV.-ből is számos adat van, mely azt bizonyítja, hogy negyedköveteléseket az összes atyai birtokokkal szemben támasztottak. Tucattjával sorol fel ilyen eseteket Kelemen „A nem befolyása stb. . . .” című már idézett munkájában (89—101. l.). Az európai jogfejlődés ugyanis azt mutatja, hogy a női ág öröklése mindenütt az idők folyamán kitágult, nem pedig megszűnik, amit Kelemen első értekezésében még hajlandó volt feltételezni (184. l.). Ha az Anjou- vagy még későbbi korból ki tudjuk mutatni, hogy a nőket a vásárolt birtokokból is a negyed illette meg és hogy a bíróság előtt nem egyenlő részre, hanem csak a negyedre, tehát szűkebb öröklésre emeltek igényt, úgy kétségtelen, hogy a régebbi időben sem lehetett tágabb körű a női öröklési jog. Kelemen már első értekezésében több oklevelet hozott fel, melyek szerint a negyedet „de universis possessionibus”, „in omnibus possessionibus” igényelték és fizették ki. Újabb értekezésében pedig nem egy olyan eset van, mikor ezt a „minden birtokból” igényelt quartát ilyesféleképp részletezik : „de universis possessionibus . . . *tam haereditariis, quam emptitiis*” „*tam haereditariis quam impignorativis*” (1448.), „*de universis et singulis bonis rebusque ac iuribus possessionariis . . . tam scilicet haereditariis, quam etiam emptitiis et impignorativis . . . quovis nominis vocabulo vocitatis*” (1494-ből !). Holub szerint a „de omnibus possessionibus” nem szó szerint értendő, „hanem úgy, hogy mindenfajta birtok felel érte”. (t. i. a negyedért) (Turul, 1931. 90. l.) Elfogadható-e Holubnak az érvelése? Ő már az 1350-es évektől kezdve tud felhozni okleveleket, melyek szerint a vásárolt és a zálogos birtokból a leányokat egyenlő örökrész illeti meg. Különösen meggyőzőek országbírói ítélelevelék 1361- és 1369-ből. (Turul, 1931. 92. l.) Mégsem lehet elfogadni azt, hogy ez az elv már a XIV. században általánosan uralkodó lett volna.

Perdöntő, nézetem szerint, ebben a kérdésben egy 1408. évi oklevél, melyre szintén Hajnik feljegyzései hívták fel a figyelt.

¹ Fejér VIII. 1. 365—367.

memet. Az esztergomi szentszék előtt Nádasdy Tamás keresetet indít Forgách Péter és Miklós ellen, igényelve egyebek közt „quartam filialem condam nobilis dominae Clarae vocatae, filiae videlicet condam magistri Andrae dicti Heges de Kozmal consortis condam nobilis viri magistri Petri filii Bogo de predicta Nadasd de utraque Kozmal, portione videlicet praefati condam Andrae de Heges“, melyek most Forgách Miklós és Péter kezén vannak. Még pedig felperes követel a két Kozmalból „in specie cum possessionariae portionis extradatione, de aliis vero cum solutione pecuniae lege et consuetudine regni requirentibus“. Bár az alperesek Zsigmond király privilégiumára hivatkoznak, mely szerint Gyimes ügyében minden per eléje tartozik, a szentszék ezt az illetékességi kifogást, mint helyt nem állót, visszautasítván, a per tárgyalásába bebocsátkozik, „quantum ad actionem quartae puellarum.“ A Forgáchok, tehát az *alperesek* ügyvédje azzal védekezik, hogy „utraque Kozmal . . . *semper et ab antiquo fuerunt mere hereditariae* dominorum suorum predictorum *et ob hoc non tanquam de emptitiis cum possessionaria extradatione sed tanquam haereditariis iuxta regni consuetudinem cum solutione pecuniaria ius quartale praedictum ipsi magistro Nicolao debeat extradari.*“ Felperes azt állítja, hogy Kozmal vett jószág és hogy ezt okmánnyal tudná bizonyítani, de az okmány a Forgáchok kezében van. Alperesek ezt tagadják, mire a szentszék esküt ítél meg alpereseknek arra vonatkozólag, hogy Kozmal örökölt és nem vásárolt birtok.¹

Itt tehát a felperes negyedét követel az ősi és a vásárolt birtokból, alperes ügyvédje is elismeri, hogy az kijár a felperesnek úgy az ősiből, mint a vásároltból. A bizonyítás csak a körül forog, hogy a birtokok, melyekből felperes a negyedét igényli, ősiek-e, vagy vásároltak, mert az ősiből járó negyedét pénzen meg lehet váltani, míg a vásárolt birtokból járó negyedét természetben kell kiadni.

Tehát még a XV. század elején is *csak* negyedét követelnek a vásárolt birtokból!

Ugyanaz az oklevél megoldja a másik vitás kérdést is, hogy a negyed vajjon mindenkor pénzen volt-e megváltható. Holub igen helyesen magyarázza az 1290 : XXVI. törvénycikket. A nemzetségi birtoklás, az ősiség nem engedhette meg, hogy idegen léphessen az ősi jószág tulajdonába a nők házassága révén. A tőle idézett 1320. évi határozat (Mon. Eccl. Strig. III. 712.) is nagyon meggyőző. Az ősi birtoklási jog szelleme kétségtelenül így követelte ezt, de megegyeztethető volt vele az, hogy a vásárolt jószágból járó negyedét természetben követelhesse a nő. Így magyarázatot nyer idézett fontos oklevelünkkel az a körülmény is, hogy még a XIV. század folyamán is, mint Kelemen rámutat (202. l.), annyiszor elégtették ki a leányok negyedét birtokban. Elfogadva ezt a magyarázatot, nincs tehát ellentét az 1290.-i

¹ Forgách családi levéltár. Nemz. Múz.

törvény és az országos szokás között. Az ősi birtokból járó negyed már azelőtt is megváltható volt, míg a vásárolt birtokból járó nem, azt természetben követelhetette a leányág.

Hátra van azonban még annak a nagy ellentétnek a megmagyarázása, mely egyfelől Kelemen adatai és az idézett 1408-i oklevél, másfelől Holub adatai között van, melyek azt bizonyítják, hogy már a XIV. század közepétől fogva találkozunk azzal a jogi felfogással, hogy a leányokat a vásárolt birtokból egyenlő rész (portio) illeti meg. De maga Kelemen is több adatot sorol fel a XIV. század végétől kezdve, melyek a XV. században egyre gyakrabban fordulnak elő annak bizonyítására, hogy a vásárolt birtokból a fiúkkal egyenlő rész illeti meg a leányokat. Mivel egyik csoport adat ellen sem merülhet fel komoly kétség, el kell fogadnunk azt a magyarázatot, hogy itt kétféle jogfelfogás küzdelmével állunk szemben, mely hosszú ideig tart és a Hármas-könyvvel nyeri befejezését ami különben Kelemen Lászlónak a magyarázata. (A nem befolyása . . . 103. l.) A XIV. század 60-as éveitől kezdve merül fel az a felfogás, hogy a leányoknak a vásárolt birtokból egyenlő rész jár és ez azután egyre jobban erősödik. Holub ezt a magyarázatot „egyenesen abszurdnak” nevezi és Illést idézi: „A bírói gyakorlat lényegében nem más, mint a szokásjognak a bíró által való megállapítása”. „A szokásnak legnevezetesebb jelentkezési formája a bírói gyakorlat.” Holub szerint nem lehet meg előbb egy jogtétel a nagybírák gyakorlatában, s csak utóbb az országos szokásban. Szerinte tehát a jogfejlődés mindig a társadalomban, sohasem a bírói praxis alapján indul meg.

Aki az európai jogrendszerek fejlődését ismeri, nem helyeselheti ezeket a nézeteket és Holub tévesen értelmezi az idézett helyeket. Ki alkotja a szokásjogot a keresztény műveltségnek azon a magasabb fokán, melyről a XIV. és XV. században Nyugat- és Közép-Európában beszélhetünk? Nem utolsó sorban a jogi műveltséggel rendelkezők, a bíróságok tagjai. Nekik van a legnagyobb részük a jog továbbfejlesztésében. Az idegen jog, különösen a római jog recipiálása, annak a hazai joggal való egybeolvasztása, illetőleg a hazai jognak idegen jogi felfogásból eredő továbbfejlesztése mindenütt a bíróságok útján történik s a bíróságok útján terjed el az általános jogfelfogásban. Az újabb angol jogtörténeti irodalom legfontosabb feladatának annak a kutatását tekintti, hogy hogyan alakult ki az angol jog jogi műveltséggel rendelkező, az egyházi és a római jogból merítő nagybírák tényleges és elméleti munkássága alapján. Glanvil, Bracton és mások már a XII—XIII. században ily irányban a legnagyobb befolyással voltak a common law kialakulására.¹ Az angoloknál, hol a középkori tudós jogirodalomnak tekintélyes termékei, azután a bírói döntvények hatalmas gyűjteményei maradtak fenn, nem ütközik

¹ W. S. Holdsworth A history of the english law II. kötet, 176—290. 3. kiad. London, 1923.

olyan nagy nehézségekbe a jogfejlődés tényezőire rámutatni, mint másutt, ahol hasonló források ismeretlenek vagy csak nagyon gyéren találhatók.

Feltehetjük-e, hogy nálunk, hol a XIV. századtól kezdve a királyi udvarban igen fejlett bírói működés folyt, nem lehettek a curiában olyanok, akiknek a jogi műveltsége egyben és másban tovább fejleszthette a hazai jogot? Nem kell őket persze a curia világi, hanem inkább az egyházi tagjai és leginkább a proto-notariusok közt keresni. Ezek bizonyára tanultak jogot. Éppen Holub írta meg, miként fejlődött ki a XIV. században a fiúsítás intézménye, szintén a női öröklés körébe vágó intézmény, mely régebbi előzmény nélkül egyesít idegen jogi felfogást a hazai adományrendszerrel.¹ Az ő kitűnő értekezéséből tudjuk, hogy ez az intézmény, mely hamar gyökeret vert a magyar jogi felfogásban, a királyi udvarból indult ki. Miért volna lehetetlen elhinni, hogy az egyenlő női öröklés elve a vásárolt birtokban szintén a királyi curia praxisából indult ki, hogy azután lassanként a közfelfogásban gyökeret verjen és szokásjoggá váljék? Nem képzelhető-e el, hogy a nők egyenlő öröklése az atyai vagyon egy részében a királyi udvari bíróságokból sugárzik szét — kétségtelenül a római jog hatása alatt. A XIV. században fellépő új felfogás elég erős volt arra, hogy a vásárolt birtokok öröklési jogában meghonosodjék, de nem volt elég erős arra, hogy az ősi birtokokban való egyenlő öröklési jogot is megszerezze a nőknek és az egész ősiségi öröklési rendszert megváltoztassa.

Sem Kelemen, sem Holub nem hivatkoznak egykorú analógiákra, nem veszik figyelembe, hogy a szomszédos szláv területeken hogyan fejlődött a női öröklés és Kelemen értekezésének ez annyiival is érezhetőbb hiánya, mert már Wenzel Gusztáv figyelmeztetett arra, hogy a quarta intézménye a lengyeleknél is megvolt.² Ez a cseh Rauschernek Kelemen első értekezésének bírálata közben a következő kifakadásokra adott alkalmat: „A szerző műve példa arra, hogy a magyar jogtörténet egy lépést sem tud haladni eddigi eredményeivel szemben. Szerző nagyon gyakran hivatkozik analógiákra a leges barbarorum-ban és a német jogra. A szláv jogból persze nem tud semmit, hanem csak Palackyból azt az idézetet, hogy a magyarok behatolása Európába a szlávok szerencsétlensége volt. A szerző nem tudja, miként a többi magyar kutató, hogy a nők birtokjogának hasonló fejlődése van, miként a magyar jogban, a szláv jogokban is...“ „Azzal persze, hogy a magyar kutatók nem törődnek a szláv jog tanulmányozásával, saját tudományuknak nem jó szolgálatot tesznek. Azt sem tudják, hogy néha beszélni lehet a magyar jog hatásáról Magyarország határain túl. Azt sem veszik észre, hogy a szláv kutatók a magyar jog ismeretében tovább haladtak már, mint a magyarok.“ Ezeket a nemzeti önértéztől túlfűtött

¹ Klebelsberg-Emlékkönyv. 1925.

² A magyar és erdélyi magánjog rendszere 1864. II. köt. 268.

nyilatkozatokat, sajnos, nem lehet teljesen visszautasítani. Bizonyos az, hogy a magyar jogtörténet nem nélkülözheti a hasonló kulturális fejlődésen átment szláv népek jogtörténetének ismeretét, amiből azonban nem következik az, hogy mindaz, ami a szláv és a magyar jogban megtalálható, a szláv behatásokra vezethető vissza, mint azt cseh jogtörténészek hirdetni szokták.

A lengyeleknél a nők, mint akik nem tehetnek hadi szolgálatot, ki voltak zárva az atya utáni ingatlan örökléséből, csak az anyai ingatlanban örökölhettek, az apai javakból csak ellátásra volt igényük. Ennek a kielégítése azt terhelte, akire szállott a birtok: a fiúagat, illetőleg a herceget. A nőknek ez a kizárása az apai ingatlan öröklésében, mint elv, már a XIV. században megingott. Előbb elnyerték a nők az öröklési jogot, ha nem voltak fiúk, utóbb pedig a fivérek *mellett* is öröklésre bocsáttattak, mégpedig egy negyedrészen. Ez a „czwarcizna“, mely megfelel a magyar quartának és a tulajdonképeni Lengyelországban a „Coronná“-ban a XVI. században lesz szokássá. A lengyel jogtörténeti irodalomban a negyed eredetére vonatkozólag eltérők a nézetek. Többek szerint Magyarországból került a lengyelekhez, de mások szerint orosz eredetű, honnan litván közvetítéssel került a lengyel jogba. A lengyel és az orosz jogban nem volt különbség az ingatlanok közt a negyedszolgáltatás szempontjából, *minden eredetű ingatlanból kijárt az a nőágnak*.¹ Az a körülmény, hogy a leánynegyed intézménye az orosz jogban is megvolt, gondolkozóba ejthet bennünket és két lehetőséget hagy fenn: Vagy a magyarok vették át ezt a jogszokást az orosz síkságon való vándorlásaik közben, vagy amennyiben az nemcsak a magyaroknál, hanem más török eredetű népeknél is kimutatható, közös török forrásból került a magyar és az orosz, s onnan a litván jogba. Ebben a kérdésben a rokon török népek jogszokásainak ismerete nélkül, ami sajnos, terra incognita, nem lehet még dönteni.

Eckhart Ferenc.

¹ Dąbkowski, Prawo prywatnie polskie. Lwów, 1911. II. k. 18. és köv.

Történeti irodalom.

P. magister quondam Bele regis Hungarie notarius: Gesta Hungarorum. Edidit Ladislaus Juhász. (Bibliotheca scriptorum medii recentisque aevorum ; redigit L. Juhász.) Budapest, 1932. Kir. Magy. Egyetemi Nyomda VIII + 100 l., egy facsimilével.

Kitűnő filológiai-kritikai kiadás — ez bizonyára mindenkinek az első benyomása, aki a könyvet kezébe veszi. Tényleg a filológiai kritika J. kiadásának a legerősebb oldala, azonban már annyira, hogy a történeti vonatkozások háttérbeszorításával szinte hátránnyá válik. Anonymust természetesen másképen kell kiadni, mint egy horatiusi ódát, sőt máskép, mint Cicero beszédét, vagy Tacitust. Olyan iskolázottsággal, olyan pontossággal — persze csak filológiai szempontból — a régi kiadók egyike sem dolgozott, mint J. Történeti, urológiai kommentárt, mely a széleskörű irodalomra való utalásokat is tartalmazza, J. nyilván nem akart adni; ezzel mentesítette a kritikust, hogy történeti problémák tárgyalásába bocsátkozzék, de lemondott arról is, hogy munkája editio principalis-nak tekintessék. Olyan kiadást, amely hosszú évtizedekig használható legyen, csak akkor fogunk kapni, ha sikerülni fog a latin filológus, a historikus, az urológus és a szlavista szempontjait egyaránt érvényesíteni. J.-nak kétségtelenül az a nagy érdeme, hogy először juttatta kellő mértékben érvényre a latin filológus szempontjait — persze elsősorban a klasszikafilológuséit szemben a középkori latinság kutatójával.

A kiadás élén a közismert kézirat (Cod. Vind. Pal. 514.) első oldalának természetes nagyságú fényképe áll. Ezután egy rövid előszóban beszámol J. a kiadás irányelveiről; ez az előszó, éppúgy mint az egész kommentár, nem egészen klasszikus latinságú, — J. előszeretettel abl. gerundiit használ part. praes. helyett, egy helyen a consecutio temporum sántít, továbbá helyesen „incipit a littera P“-t kellett volna írnia. Az előszót követő bevezetés tájékoztat Anonymus személyéről és művéről, röviden leírja a kódexet és ismerteti az eddigi kiadásokat. Ezután következik a latin szöveg (1—40. l.), a kritikai apparátus (41—46. l.), a latin szavak és a tulajdonnevek jegyzéke (47—100. l.), végül pedig egy index hungaricus, a -nec dativusraggal ellátott szavak jegyzéke. (100. l.).

E sorok írójától időközben a Bécsi Magyar Történeti Intézet Évkönyvének 2. kötetében egy tanulmány jelent meg „Wer war

der anonyme Notar?“ címmel, melynek eredményei — ha helytállók — az Anonymus-kérdést egészen új vágányra terelik. J.-szal röviddel Anonymus-kiadása megjelenése után, alkalmunk volt először az egész problémát megbeszélni; ez a közös munka új eredményekre vezetett, melyek közül néhányat még az említett tanulmányban értékesíthettünk. Talán helyénvaló, ha itt röviden vázoljuk az új felfogást, anélkül, hogy a fenti tanulmányban kifejtett részletes bizonyításra is kiterjeszkednénk.

A szövegnek a középlatin filológia és a paleográfia szempontjaiból való megvizsgálása során feltűnt, hogy az Anonymus-kodex szövege két szabályszerű oklevélformulát tartalmaz. Ezek a következők: *Ut siquis iuramenti statuta infringere voluerit, anathemati subiaceat in perpetuum* (Juhász 64) — és: *Sed istud notum sit omnibus scire volentibus* (Juhász 440). Az első úgynevezett maledictioformula, a második promulgatioformula. Miután Anonymus királyi notárius volt, a két idézett formulának meg lehetőszen pontosan kapcsolódnia kell azoknak az okleveleknek a formuláihoz, melyeket királyi kancelláriai praxisában szerkesztett. Az okleveles anyag átvizsgálása során kiderült, hogy az Anonymus-szöveg idézett kihirdetési formulája királyi oklevelek közül legjobban a Szentpétery-féle Kritikai Jegyzék-ben a 83. szám alatt közölt 1153-iki oklevél megfelelő formulájára hasonlít, viszont az átokformula a 84. száméra, mely az 1156. évből származik. Ez az egyezés nem lehet véletlen, annál kevésbbé, mert egy 1156-iki magánoklevélben teljesen hasonló átokformula szerepel. Ebből az következik, hogy Anonymus 1156 körül élt, tehát II. Béla jegyzője volt. A 84. számú oklevél szerzője magát Barnabas, regis notarius, Albensis canonicus-nak nevezi, s így ez a Barnabás a névtelen jegyző. Az itt követett módszer lényegesen különbözik az eddigiektől. Míg eddig a II. vagy III. Béla alternatívát nem sikerült végleg eldönteni — Hóman, Magyar történetének I. kötetében (396. l.), Jakubovich ellenére még „III. Béla — vagy talán II. Béla — névtelen jegyzője“-ről beszél, — ez most az oklevelek segítségével végre sikerül: III. Béla idejében ugyanis a fenti formulák idézett alakjukban már nem fordulnak elő. Míg eddig kívülről vizsgálódva, találgatni kellett és válogatni II. vagy III. Béla jegyzői között s így a P betűt Petrus-szá vagy Primogenitus-szá kellett feloldani, mint Jakubovich tette (Magyar Nyelv. 1932. 193. l.), vagy Pállá, mint Juhász Kálmán, addig a fenti megoldás magából a szövegből kiindulva, deduktív úton és az összes királyi oklevelek figyelembevételével egyaránt az 1156 körüli időre utal. Ez a módszer — hisszük — nem intézhető el egyszerűen egy kézlegyintéssel: „Már megint egy új megfejtés!“ miután az eddigieknél megnyugtatóbb és helytállóbb eredményekre vezet. Az akadály, amit a szövegkezdő „P. dictus magister“ okoz, igen egyszerűen és meggyőzően legyőzhető. A kódexen ketten dolgoztak: a szöveg másolója és a rubrikátor. A textus írója a szöveg elején egy kétöblű betű számára hagyott helyett ez a sorköz pontos lemérése alapján megállapítható. Az üresen

hagyott helyre csak B illik, semmiesetre sem P. A szöveg P-je a rubrikátortól származik, aki nem tudva, hogy mivel töltsse ki a hézagot, végül is Predictus-ra következtetett és P-t rajzolt. Továbbá: ha összehasonlítjuk Anonymus latinságát a XII. század jegyzőjével, akkor körülbelül 120 mondatot, szót és frázist találunk, melyek csak Barnabásnál és Anonymusnál fordulnak elő. Az a további körülmény, hogy éppen a stílusbeli sajátságok, melyek alapján Madzsar az ősgesta korára következtetett, tudomásunk szerint jórészt csak Barnabásnál fordulnak elő, — nemcsak azt teszi valószínűvé, hogy a gesta Hungarorum II. Géza idejében keletkezett, hanem azt is, hogy szerzője Barnabás volt.

A fentiek alapján J. bevezetésének néhány pontja helyesbítésre szorul. Hogy N., kinek Anonymus művét ajánlotta, nem volt külföldi, azt dolgozatomban (37. l.), azt hiszem, bebizonyítottam. A forrás kérdésében is más eredményre jutottam, mint Hóman, kinek megállapításait J. — a felsőtiszai leírás megemlítése nélkül — reprodukálja. Ami a tinta színét illeti, a barna és fekete között a cezura az altera szónál (Juhász 192) vonandó meg. A kódex történetére vonatkozólag figyelembe veendő Jakubovich tanulmánya (Magyar Könyvszemle 34. (1927.) 84—99. l.), melyben bebizonyítja, hogy az nem Ambras várából származik, hanem már 1630 előtt Bécsben volt. Az első, razurált oldalról J. nem szól, — időközben meggyőzően bebizonyította nekem, hogy a razura oka az volt, hogy a B kezdőbetű számára nem volt elég hely.

A szöveg mondatai végig számozottak, ez elsődrendű és általánosan ajánlható könnyítés az idézés szempontjából. Jobb lett volna azonban, ha emellett még a kódex egyes lapjainak kezdetét is megjelölte volna. Az is következetesebb eljárás lett volna, ha több mondatot (így például a 377. és 449.-et) kettőnek számít egy helyett.

A szöveg egyes romlott helyeit illetőleg másutt adtam megfejtést, így pl. a 431. mondatban „pro eorum *prece* et *precio*“ a között „*pace* et *precio*“ helyett. A 379. mondat titokzatos arpalice-jét, ami felett Juhász elsíklík, Szabó István Harpalice mitológikus királlyal hozta összefüggésbe (Századok. 1890, 367. l.); ez a megoldás azonban oly kevésbé meggyőző, hogy Pais megjegyzi: „az arpalice szó itt megfejtethetlen“ (Magyar Anonymus, 86. l.). Szerintem az „apatice“ szó, „gondtalan“ értelemben, adja a legjobb megoldást. Seneca, a középkor erkölcszónokja, használja e kifejezést. Ehhez a megoldáshoz csak az l betűt kell t-vé változtatni; az r betű valószínűleg csak a kevéssel előbb szerepelt Árpád szó hatása alatt csúszott be. S emellett ez a megoldás a mondatnak természetes értelmet ad, anélkül, hogy a szöveget erőszakosan kellene magyarázni: Árpád-ot Torbágy erdejében gondtalanul sétálva találták. A 445. mondat „unquē Hungarii“ szavait a legegyszerűbben ubique Hungarie-nek lehet olvasni; v. ö. a klasszikus ubi terrarum, ubicumque gentium kifejezésekkel. J. a 9. mondatban az ammodo-t an non-ná változtatja. Be kell vallanom, hogy ezt a konjekturát elhibáztunk tartom. A hely értelme: ne a jocularoktól és rusticusoktól — akik nem méltók a tam nobilissima gens Hungarie-hoz —, értesüljenek a magyarok multjukról, hanem ammodo de certa scripturarum explanatione et

aperta hystoriarum interpretatione rerum veritatem nobiliter percipiat. Ammodo = mostantól fogva ; a kifejezés a Vulgataból származik, v. ö. Máté 23, 39 : Dico vobis, non me videbitis amodo ; Máté 26, 29 : non bibam amodo de hoc genimine vitis ; továbbá a temetési liturgiában gyakran használt hely János, Jel. 14. 13 : Amodo requiescant a laboribus suis. Alapul szolgál mindenütt a görög ἀπ' ἄρτι ; hasonló képzések : Márk 7, 4 : aforo ἀπ' ἄροπᾶς ; Márk 8, 3. de longe ἀπὸ μακρόθεν ; Pál, Zsidókhoz 11, 13 : a longe πόρρωθεν. Mint a mellékelt tábla alulról számított 4. sora mutatja, a kódexben amo áll, ezt javították ammodo-vá ; az m kettőzését néhány egyidejű kódex írója is jelezte. J. 41. l. 2. jegyzetben idéz ugyan egy mondatot Dares Phrygiusból, az itt szereplő anne azonban aligha hozható kapcsolatba a fenti hellyel, az an non-nak nézetem szerint itt semmi értelme sincs. De miért is töprengünk ennyit ezen az ammodo szón? Fordítsuk le előbb az említett helyet megoldásunk alapján a következőképpen (egyebekben Pais után, id. mű 20. l.) : „Ha az oly igen nemes (tam nobilissima) magyar nemzet a ő származásának kezdetét és az ő egyes hősi cselekedeteit a parasztok hamis meséiből vagy a regösök csacsogó énekéből mintegy álomban hallaná, nagyon is nem szép és elég illetlen dolog volna. Ezért *mostantól fogva* inkább az iratok biztos előadásából, meg a történeti művek világos értelmezéséből nemeshez méltó módon (nobiliter) fogja fel a dolgok igazságát. Magyarország tehát boldog, jutott neki adomány sok ; hisz örülhet minden órán, deákjának ajándékán, mivel megvan ime neki királyai és nemesi származásának kezdete.“ Bizonyára nem magyarázzuk erőszakosan a szöveget, ha ezt a helyet úgy interpretáljuk, hogy Anonymus idejében még nem volt irodalmi fokon álló, hanem csak szájhagyomány. Az a körülmény, hogy a későbbi krónikák egyes helyei szinte csoportosan egyeznek Anonymusszal, nem magyarázható másképp, csak úgy, hogy e későbbi krónikák Anonymusból merítettek. Hangsúlyozom, korábbiévkönyvek létezését nem vonom kétségbe, hanem csak kidolgozott gesták vagy históriákét. Nem lenne helyénvaló, ezt itt egy szövegvariáns bemutatásával bizonyítani ; a bizonyítás azonban e tekintetben éppúgy lehetséges, mint Barnabás szerzőségének a kérdésében. A 85. mondatnál J. észrevette, hogy a „vel“ szó rövidítését egy megfordított görög lambda jelzi, de nem oldotta fel ; e rövidítésnek a szövegkritika szempontjából való jelentősége már másutt kifejtett. Fölösleges megjelölni, hogy „a Saturholmu“ a kódexben egybe van írva (144) ; a rövid partikulusok az Anonymus-kódexben is gyakran össze vannak kötve a szóval, melyre vonatkoznak, v. ö. a tábla 6. sorában : inhystoria. — A „municionem“ kijavítását „municione“-re (333) fölöslegesnek tartom, — Barnabás kedveli az antitéziseket és antimétriákat. Éppen így nincs ok — Prümi Regino dacára — az „in nocturnis“-t „in nocturnis horis“-ra (416) javítani ; nocturnus, vagy nocturna a középkorban önálló főnév ; ilyen formában használja a Pray-kódex is (Batthyány : Leges ecclesiasticae. II., 189).

Az indexek a szöveghasználatot nagyon megkönnyítik. Aki pl. a primates, nobiles, servientes, iobagiones-ról akar megtudni valamit, annak munkáját nagyon leegyszerűsítik. Mégis kérdés, hogy amit J. itt végzett, nem túl sok-e, másrészt viszont nem túl kevés-e? Az index teljesen a filológus szempontból készült s az a filológus-szokás, hogy csak egy szavat tüntet fel, gyakran olyan összefüggéseket bont meg, melyek éppen a filológus számára is érdekesek. Így pl. valamennyi „ut“ egy helyen megtalálható,

ezzel szemben azonban hiányzik az indexből a fontos és a középkori latin irodalomban nem éppen gyakori „ut ne“ és „ut non.“ Az „et“-ek szerepelnek, ellenben olyan érdekes konstrukciók, mint ez : „venientes et transitio fluvio pervenerunt“ (137) hiányzanak. „Eo“ és „quod“ megtalálhatók, a fontos „eo quod“ (= mert) azonban nem. A névmutató mindig csak a latin nevet tünteti fel ; nem lett volna jobb, a magyar nevet is mindig kitenni, esetleg Pais kitűnő jegyzéke (id. mű 102. l.) alapján? Az indexben csak Martini van (383) s így az olvasó nem sejtethi, hogy emögött a szöveg mons sancti Martini-ja rejlik. A magyar indexben az almu és aldumas (aldamas), zerelmes és zerelmu szavakat is meg kellene találunk.

Mindezen szépséghibák dacára azonban a munka maradandó érdemeit szerzett J.-nak : ő az első, aki megmutatta, hogy mit képes egy filológus a szövegből kihozni és aki olyan módszereket alkalmazott, melyek használatát a legmelegebben ajánlhatjuk. Hogy emellett a historikusnak, az ugrológusnak és a középkori latinság kutatójának vannak egyes kifogásai, az nem csökkenti érdemét ; egy szövegkiadás — még akkor is, ha egyetlen egy kódexre támaszkodik — hosszabb vagy rövidebb idő múlva szükségképpen meghaladottá lesz. Az elmondottakat inkább tanácsnak, mint kritikának szántuk, hiszen a legújabb kutatásokra és a várható vitára való tekintettel, amúgy is szükséges lesz új szövegkiadásra. — talán éppen J. gondozásában. Szerintem a Fejérfataky-féle kiadás módjára, J. munkájának és az ugrológia és szlavisztika eredményei alapos figyelembevételének szintéziséből várható maradandó értékű editio principalis. Ez J. módszerét jórészt kénytelen lesz átvenni.

Heilig Konrád (Bécs).

Hoffmann Edith: Régi magyar bibliofilek. Budapest 1929.

A Magyar Bibliophil Társaság kiadása. 8°, 304 l., 39 képmelléklet.

E könyv olvasóját a biztonság érzése szállja meg. A szerző vezeti, mint valami szép múzeumban tárlóról-tárlóra, és az előtte fekvő kódexekről, a felütött lapok miniaturáiról beszél neki. Mindig példányokról, számos esetben hasonmásban is mellékelt díszlapokról van szó s ez a jelenlét, ez a közvetlen látás, a kézzelfoghatóság, adja a biztonság érzését.

A szerző művészettörténész s e könyvében is egy pillanatra sem más, mindig csak művészettörténész. Ragaszkodik ahhoz, ami tényleg megvan, amit lát s amit megmutathat. De azt sem mutatja meg mind. Szelektál, csak a jelentőset válogatja ki számunkra, mert ha ezt ismerjük, mindent ismerünk, amit a régi magyar bibliofília szempontjából ismerni érdemes. „Jelentéktelen személyiségek jelentéktelen könyveit nem tartottam szükségesnek tárgyalásomba bevonnai, mert az csak a számot gyarapította volna, anélkül, hogy az egésznek amúgy is impozáns képét lényegesen javította volna“. Ez a művészettörténész álláspontja. Nem a mennyiség, csak a minőség érdekli. Nagy

Lajostól a mohácsi vészig 34 magánkönyvtár megmaradt díszkódexeit ismerteti, de csak királyok, érsekek, püspökök, prépostok, királyi személynők, egy főúri hölgy könyveit, s ezek közül is csak azokat, melyekről magában a megvizsgált könyvben kétségtelen bizonyíték, címer, ajánlás vagy más feljegyzés szól a tulajdonosáról. Mindenütt kényes gonddal vonja meg a határt a kétségtelen adatok s a hipotézisek közt. Kolostorok, templomok, intézmények könyvtárait elvből nem vette tekintetbe, még akkor sem, ha a könyvekben olvasható bejegyzés tanúsága szerint egy meghatározott egyén megrendelésére vagy ajándékként kerültek az illető gyűjteménybe. A Guthkeled-bibliáról hallgat. A bibliofiliát egészen az egyénhez köti. Ezért nincsen tekintettel a közületek könyvtáraitra. De, úgylátszik, azért is mellőzi ezeket, mert nem lát bennük garanciát magyarságukra vonatkozólag. A nemzetek műveltségének mértéke a könyv, mondja; a magyar nemzet műveltségének mértékét csak magyar emberek könyveivel mérhetjük. S nem kell a mérlegeléshez minden könyv, nem kell a műveltség méltánylásához a kvantitás, elég ha bemutatjuk a kvalitatív maximumot, melyet bibliofil erőfeszítésünk létre tudott hozni. Erőfeszítés maximuma ízlésben és áldozatkészségben; ez magában foglalja a könyv iránti érdeklődést is.

Itt vitába szállhatnánk, a bibliofilia fogalmát kitágíthatnók, hivatkozva arra, hogy a könyveknek olyan szerelmese is volt, ki a tartalom kedvéért áldozta fel földi kincseit igénytelen kéziratokra s olyan bibliofilek után is kutathatnánk, kikre Richard de Bury a középkorban oly híres Philobiblon-jának felfogása vonatkozik. De ha H. könyvét olvassuk, nem követelhetjük tőle ezt a fogalmazást. Olyan Ciceronénk ő, ki lebilincselő művészi szemléletében a középkori bibliofilben műbarátot lát s ki kellemes tárgyas előadásában mindig a könyvek művészi vonatkozásait taglalja, azokkal jellemzi a régi magyar bibliofiliát, s be kell vallanunk, hogy a kép, melyet ezzel az előadással elének varázsol, egységes, s meglátjuk benne a könyvek tartalmával kapcsolatos szellemi törekvéseket is.

Nagy Lajos király fennmaradt könyveivel kezdi. A könyvedvelő királyok köré csoportosítja koruk jeles könyvgyűjtőit, kiknek száma és könyvtára mindig jelentősebb lesz, V. László mellé már Vitéz János sorakozik, azután Mátyásban éri el bibliofiliánk a tetőpontot, az ő korában látjuk a legtöbb könyvgyűjtőt, utána pedig beáll a hanyatlás. II. Lajos három kortársá zárja be a régi magyar bibliofilek sorát. A kéziratokat darabról-darabra veszi tárgyalás alá, megmondja, hol őrzik ma, mit tudunk a történetükről, miniaturáik, lapszéli díszítésük milyen más kéziratok díszítésével rokon, tehát milyen iskolából származnak s — amelyiknél lehetett — ki volt a festőjük. Az olvasó figyelmét szakavatott fejtegetéseivel lenyűgözi. De nem minden kéziratot tárgyal egyenlő terjedelemben. Az irodalomban bőven és helyesen ismertetett darabokról nem tartotta szükségesnek

annyit mondani, mint az olyan emlékekről, melyeket ő maga mutatott be először, vagy melyeket új oldalról tudott megvilágítani. Az előbbiek futólagos tárgyalásáért kárpótlásul a könyv végén levő bő jegyzetekben megkapjuk a régi magyar bibliofília történetének eddig legteljesebb bibliografiai apparátusát. De a könyv tudományos értékét elsősorban mégsem ez adja meg, hanem mindaz az új, amit H. jóformán minden fejezetében el tud mondani a régi kéziratokról. Különösen jelentős a Magyarországon és nem idegenben díszített kéziratok, a magyarországi könyvfestés problémájának tárgyalása. Ez a rész a könyvet a jövő kutatás számára alapvetővé teszi.

A Vitéz János és Mátyás király könyvtára fölötti tájékozdást két áttekintő táblázat könnyíti meg, mely ügyesen állítja egymás mellé az összes fontosabb adatokat.

Fitz József. (Pécs.)

Schuller, Richard: *Der evangelisch-sächsische Pfarrer in seiner kulturgeschichtlichen Bedeutung*. Schässburg (Segesvár), 1930. Verlag der Markusdruckerei. 8°, 362 l.

Az erdélyi szászság egyháztörténetírásának ez az újabb terméke érdekes kísérlet. Címe szerint az egyházi élet egyik főhordozójának, a lelkészségnek művelődéstörténeti jelentőségét akarja bemutatni, de tényleg a szászsgának úgyszólván egész egyháztörténetét ilyen kultúrtörténeti szemszögből igyekszik feldolgozni, egészen röviden visszapillantva a reformáció előtti időbe is. A tartalom tehát nagyon is túllépi a címben kijelölt korlátot. Az egyes fejezetek főbb tartalma: a lelkész szellemi képzettsége (tanulmányai), igehirdető munkája s ezzel kapcsolatban az egyházi ünnepek és a szászok vallásossága, a vallásos élet különböző formái, más felekezetekhez való viszony, erkölcsi állapotok, a lelkészek szociális helyzete (jövedelmek, tized stb. — ide tartozott volna az egészen külön tárgyalt adózás is), az egyház-szervezet stb. A mű tehát felöleli az egyházi kultúrtörténelem széles mezejét.

A kitűzött feladat ilyenformán nagyszabású s a szerző szinte csodálatraméltóan gazdag anyagot használt fel hozzá. Látszik, hogy hosszú évek szorgalmas munkájának gyümölcse a könyv. Az anyagot elsősorban a jelen könyv kiadását is elősegítő Verein für siebenbürgische Landeskunde számos publikációja és Brassó város monumentális történeti forráskiadványa szolgáltatta, emellett azonban még ki nem adott kézirati anyagot is bőségesen használt a szerző, bár teljesen újnak ez sem mondható, mert Teutsch kiváló egyháztörténeti munkájában szintén használta már ezt a forráscsoportot. Önként felvetődik azért a kérdés, hogy nem egyéb-e ez a munka, mint a Teutsch által már oly kitűnő szakképzettséggel feldolgozott erdélyi szász egyháztörténelemnek más formában való megfogalmazása? Tényleg, Sch. sok tekintetben ismétli Teutschot, csupán az anyag csoportosításában halad

önálló úton, de már annak helyes kiválogatása tekintetében kevésbé látszik meg rajta mesterének hatása. Itt érezhető mindekelőtt a szerző kellő kritikai érzékének és történeti látásának a hiánya. Amit nyújt, az nem egyéb, mint az egyes fejezetcímekhez nagy szorgalommal és lelkiismeretes pontossággal összegyűjtött illusztráló anyag, de már a tények egyszerű regisztrálásán alig tud felülemelkedni. Mert ahol mégis megpróbál összehasonlító értékelést alkalmazni — aminek pedig éppen egy művelődéstörténeti munkában nagy szerepe lenne —, ott általában elfogultan egyoldalú és szinte naívvul szűklátókörű. Igaz, a szászoktól megszoktuk már, hogy Erdélyről úgy írnak, mintha az kizárólag szász-német kultúrterület lenne. Mi elismerjük a szászok magas kulturális színvonalát, de ha Sch. könyvének mintegy mottójául azt állítja: „Die einzige geschichtliche Tat (t. i. a szászoké) ist unsere kulturelle Überlegenheit in einem uns wesensfremden Vaterlande gewesen“ — úgy meg kell állapítanunk, hogy ennek bizonyításával adós marad.

Sch. főtörekvése arra irányul, hogy az erdélyi szászság és a német őshaza egyházi kultúrtörténetében mutatkozó párhuzamosságokat felmutassa. De itt jóval kevesebb a mélyebbre ható, közvetlen szellemi kapcsolat, mint ahogy Sch. kimutatni szeretné. Ilyenről még leginkább a szászok erdélyi történetének első időszakában lehet szó, amikor magukkal hozott ősi szokások alapján rendezkedtek be (pl. egyházszerkezeti téren a káptalanok) s ezzel a továbbfejlődés irányát kétségtelenül németországi minták és ideálok alapján determinálták, amit a rendkívüli privilégiumok igen nagy mértékben elősegítettek. De hogy az Erdélyben élés egészen sajátosságosan befolyásolta a szászok történetének további alakulását, hogy még merev elzárkózásuk ellenére is a magyarsággal való érintkezésük folyamán új kulturális elemeket vettek át, ez előtt Sch. egyszerűen szemet húny. Egyáltalában nem árul el valami magasabb szellemi látókört és józan elfogulatlanságra való törekvést, amikor a magyarság kulturális értékelését a káromkodásra, vagy a nemesek kapzsi erőszakoskodására való gúnyos célzásokkal véli elintézhetőnek. Pedig ebből a könyvből is elég olyan adatot lehet felhozni, amelyek azt igazolják, hogy az erdélyi magyarság nem maradt pozitív hatás nélkül a szászság szellemi életére. A számos magyar eredetű szó magyar népszokások átvételére utal (ezek között varázsszavak is, 143. l.); a protestáns, sőt katolikus erdélyi fejedelmeknek a szász egyházi életbe is mélyen benyúló, de annak az ágostai hitvallás melletti megmaradását őrző rendelkezései, a fejedelmek — különösen Bethlen Gábor — iskolapolitikája (ezt a szerző szinte teljes hallgatással mellőzi), a szász papságnak nemesi előjogokkal való felruházása, a szerző által oly nagy részletességgel, de nem minden elfogultságtól mentesen tárgyalt tized- és adókérdés — mind olyan mozzanatok, amelyek magyar-szász kulturális kapcsolatokat is létesítettek, amelyekben a szászság el nem hanyagolható mértékben volt receptív tényező, nem is szólva egyéb és esetleges kapcsola-

tokról. De éppen úgy érdekes és hasznos lett volna a kulturális kapcsolatok hatásának kimutatása az erdélyi magyarságnál is. Itt megint megelégszik a szerző egy-egy, a szászoknak hízelt nyilatkozat idézésével.

Sch. nagy hálára kötelezte volna a magyar történetírást is, ha azt a feladatot, amelyet könyve címével, vagy kijelölt programjával sejtet, sikeresen oldotta volna meg. Ehhez azonban az adatgyűjtő szorgalmán kívül olyan képességekkel, amelyekre egy kultúrtörténésznek szüksége van, nem rendelkezett. Erre mutat többek között az a sajátságos körülmény is, hogy bár beszél a lelkészek tanulmányairól, nagyon sokat azok anyagi viszonyairól, de már a kulturális szempontból legfontosabbról: irodalmi, tudományos s egyéb munkásságukról külön és összefüggően nem emlékezik meg. Könyve ilyenformán csak érdekes és hasznos adatgyűjtés marad, amely még kiegészítésre, megrostálásra s legfőképpen helyes szempontú feldolgozásra szorul, amely nem elégszik meg adatok beskatulyázásával, hanem mindenekfölött a szellemi élet szálainak szétágazását és összefonódását igyekszik felderíteni. A hiányok ellenére Sch. könyve felhívja a figyelmet arra, hogy az erdélyi szász, de még inkább a magyar protestáns egyháztörténetírásnak ezen a téren még meg nem oldott feladatai vannak.

Wiczián Dezső (Sopron).

Gasparik, Anna: Povstanie Rákócziho a Slovakia. (A Rákóczi-felkelés és a szlávok. — Sbornik Filosofickej Fakulty University Komenského v Bratislave VII. k. 55. sz. Bratislava 1930. 8° 35—129 l.)

Cseh és szlovák történetkutatók az utóbbi években szívesen foglalkoznak a felvidéki kuruc eseményekkel. A prágai Hadilevéltárban 1928-ban kiadott hadtörténelmi munka után (l. „Magyar Szemle“ 1931 okt.) újabban a pozsonyi filozófiai fakultás ezen doktori értekezése, amely előszavában közli, hogy egy neves francia történész, Ernest Denis, szólította fel a „Les Slovaques“ című történeti tanulmányában a szláv történészeket arra, hogy kutassák ki és dolgozzák fel nemzetük részvételét Rákóczi Ferenc felkelésében, amelyben „a slovák nemesség“ oly kimagasló részt vett. Az értekezés főleg a felkelés politikai hátterének megvilágításával foglalkozik, erősen hangoztatva azt, hogy a felkelés külső formájában is szláv eredetű, mert Rákóczi konföderációja az akkori lengyel államformának majdnem szolgai utánzása. Tudjuk, hogy a konföderáció egyes megnyilvánulásai (pl. a szécsényi országgyűlés) tagadhatatlanul lengyeles ízűek, de az egész felkelés lefolyása annyira különlegesen magyar, hogy az semmiféle szláv mintához sem hasonlítható. Mind ennek az értekezésnek, mind az előbb említett hadtörténeti munkának egy és ugyanaz az eredendő hibája. Bár egyik sem tagadja, hogy Rákóczi felkelése magyar nemzeti mozgalom volt, a Felvidék részvételét mindkét író — különösen G. — úgy tünteti fel, mintha a magyar uraktól leigázott tót föld, a Habsburg-uralom elleni küzdelemben egyúttal saját,

partikuláris, öncélú felszabadulásának érdekében is rántott volna kardot. Ezért az események fejtegetésénél természetesen a felkelés felvidéki származású embereinek minden szavában, megnyilatkozásában és tettében speciális tót ügyet keres és lát. Abban is, hogy Bercsényi tótnyelvű rendeleteket és felhívásokat köröztet a Felvidéken és hogy Lengyelországban szláv nyelven (értsd lengyelül) folytat tárgyalásokat, annak igazolását látja, hogy a felvidéki felkelés szláv nemzeti ügy volt. Legjellemzőbb az ónodi országgyűlés teljesen elfogult és egyoldalú beállítása. Okolicsányi és Rakovszky szerint a *tótok* felszabadulása érdekében tanusított bátor állásfoglalásuk áldozatai voltak. A felkelés ezzel az erőszakos tettel — írja — „elvesztette erkölcsi létjogosultságát“. Szerinte az egész Rákóczi felkelés alatt a Felvidék szenvedett a legtöbbet. Mivel céljának nem felel meg, elhallgatja a Dunántúl sok szenvedését. Kevés fontosságot tulajdonít XIV. Lajos befolyásának a felkelés irányítására s Bercsényi és Rákóczi egyéni nagyra-vágyó terveit tartja az egész mozgalom rugóinak. Eléggő részletesen emlékezik meg Bercsényi lengyelországi tárgyalásairól és azokról a kísérletekről, amelyeket Rákóczi, Nagy Péter cár és Károly svéd király segítségének megnyerése érdekében folytatott.

Szívesen elismerjük, hogy G. a Rákóczi-kor régi és újabb magyar irodalmát alaposan áttanulmányozta és állandóan hivatkozik magyar eredetű forrásaira. Téves azonban, hogy a magyar történetkutatók Rákóczi felkelését azért is tárgyalják egyoldalúan, mert nem ismerik e korszak szlávnyelvű forrásait; a munkában felsorolt orosz, lengyel s ukrán forrásokat a mi történétíróink is ismerik és fel is használják. A különbség csupán az, hogy G. ezeket fontosabbnak tartja, mint a magyar forrásokat. Tomasiwskij István ukrán történész munkája szerint összehasonlíthatatlanul objektívebb, mint a magyar történetírás.

Téves, hogy Rákóczi Erdély birtokát helyezte volna mindenek fölé s ezért nem méltányolta kellően a tót nemesség kívánságait; vagy hogy a turócmegyei nemesség a szécsényi országgyűlésen és a konföderáció további tárgyalásain is, ezért foglalt volna nyíltan a mozgalom ellen állást, G. szerint bizonyos mértékben nemzetiségében is sértve érezvén magát, amidőn a konföderáció az ország magyar rendjeivel való egyesítésbe őket is belevonta, holott voltaképpen a tót nemesség és nép protestáns vallási kívánságainak megtagadása hajtotta őket a császár oldaláról Rákóczi táborába.

A Thaly által kiadott kútforrásokban — írja G. durva tendenciával — csak egyetlen tót nemzetiségi érdekű nyomot találni: azt t. i., hogy Palocsay kuruc kapitány Turóc megye akadémuskodó ellenzékét „az ismeretes magyar kiszólással“ — tót nem ember — szidta le. „Annyi bizonyos most is“ — írja tovább — „hogy a tótok, mint nemzeti egység nem választották azt az utat, amelyik őket megillette volna, egyedül a turóci nemesség találta meg tudatosan vagy öntudatlanul a helyes politikai utat.“ Ezek után könnyen érthető, hogy a mindvégig Rákóczihoz hű felvidéki vezető emberek cselekedeteivel nem szívesen foglalkozik, pl.

Krmann Dániel ismert tót evangélikus lelkésznek Rákóczihoz való hűségét röviden azzal intézi el : „hogy a jámbor pap, szűk felekezetieskedő szempontokból vezetve, nem rendelkezett a kellő politikai éleslátással.“

A tótság részvételét a felkelés hadműveleteiben egészen helytelenül világítja meg. Szerinte Bercsényi lázító gesztusai igen sokban hozzájárultak ahhoz, hogy az akkori nyomorúságos szociális helyzetben tengődő föld népe a felkelés zászlója alá gyülekezett. De „idők folyamán a nép lelkesedése a kurucok iránt lelohadt és a vezérek nem tudták, mivel lehetne a tótságot lelkesíteni.“ Szerinte a tótok részvétele a harcokban túlnyomó részben attól függött, hogy földesuraik melyik pártot harcoltak ; állítja, hogy a kuruc vezérek írásaikban a tótok katonai értékéről és megbízhatóságáról csak felületes, lekicsinylő módon emlékeznek meg. Sőt Szlovenszókban gúnyt űztek azokból a tótokból, akik kurucok voltak.

A „Magyar Szemle“ idézett cikkében kifejtettem a magyar történetírás felfogását a felvidéki nemzetiségek önkéntes részvételét és helyzetét illetőleg Rákóczi háborújában ; ebből láthatná G. azt is, hogy nemcsak egyetlen nemzetiségi adat s néhány felületes, lekicsinylő megjegyzés rejlik a Rákóczi-kor már eddig is feldolgozott és kiadott iratai között, hanem igenis számos, érdekes feljegyzés, amelyeknek lélektani megokolása azonban nem kedvez az újabbkori csehszlovák történetiszemléletnek.

Hisszük, hogy G. felfogása nem fejezi ki minden szlovák történetíró szabad meggyőződését.

Mivel azonban eléggé fenyegető a veszély, hogy a Felvidék magyar történeti eseményeit szlovák nemzeti ügyként tervszerűen próbálják kisajátítani, fokozottabb figyelemmel kellene kísérnünk a hasonló tárgyú munkákat.

Markó Árpád.

Schoen Arnold : A budapesti központi városháza. (Volt Invalidusház, majd Károly-kaszárnya.) Bp. : Háziny. 1930. 8°. 176 l. —

A budai Szent Anna-templom. Bp. : Háziny. 1930. 8°. 253 l.

Budapest multjának megírása már jóideje foglalkoztatja a főváros közigazgatásának vezető tényezőit. A főváros több alkalommal intézményesen is kívánt segíteni történelmi irodalmának fogyatékoságán, de a terveket nem koronázta siker, mert hiányoztak a szintézishez szükséges részlettanulmányok. Schoen Arnold munkáiban a főváros két műemlékéhez fűződő és első-sorban műtörténeti vonatkozású forrásanyagot dolgoz fel, s így azok főként a művészettörténet számára jelentenek értékes támaszpontokat. Mivel azonban a szerző az épületek sorsát történeti korpébe kapcsolva igyekezett megrajzolni, munkája nemcsak a műtörténész megítélését kéri. Amikor a két művel mint a város-történetírás új hajtásaival foglalkozunk, talán nem lesz érdektelen áttekintenünk a főváros történetírásának utolsó félszázadát.

Pest város már 1870-ben, majd a Budapestté egyesített főváros 1877-ben sürgős feladatának ismerte történetének megírását és a terv megvalósítását Salamon Ferencre bízta. Salamon, aki 1878-ban

adta ki munkájának a városok ókori történetét feldolgozó első kötetét, sietett előre megjegyezni, hogy három kötetre tervezett monográfiájának mindegyik része önálló lesz, mert mindegyikben más városok szerepelnek, amelyeket csak a természeti viszonyok azonos-sága köt össze. Munkája kiindulópontja a geográfiai és geológiai általános tájékoztatás volt, amely a föld őskorának ismertetéséig nyúlik vissza. Jórészt természeti körülményekhez kapcsolódik a kelta és római település. Itt már Pannonia számottevő irodalma állott rendelkezésére, amelynek hézagait a provinciális történet általános adatai töltötték ki. A munka második része, a középkori történet feldolgozásánál Salamon nagy munkát végzett, de a levél-tári anyag kiadatlan volta sok nehézséget okozott. A mű fogyatékosságát, a felvetett kérdések megoldásának hipotetikus értékét nemcsak a korabeli kritika, hanem maga Salamon is érezte, ezért csak annyi érdemet tulajdonított magának, hogy előkészítette az utat „jövendőbeli érdekesebb és mesteribb történelmi rajz elő-állítására“. A középkori Budapest története és az ezt kiegészítő kútfüelemző kötet önálló értekezéseivel csak vázlatul szolgálhattak. Salamon csonka munkája nem adott ösztönzést a főváros történeté-nek további kutatására. A mult század két utolsó évtizede majdnem terméketlen e tekintetben, mert senki sem indította meg az alap-vetésnél egyedül elképzelhető tervszerű kutató munkát. Így maradtak állandó kézikönyvekként használatban Miller, Schams, Palugyai, Hunfalvy, Häuffler, Römer és Rupp munkái, a részletkérdésekkel foglalkozó munkák között pedig — amelyeket a dilettantizmus, a forrásanyag felhasználásában való járatlanság jellemez — egyedül csak Károlyi Árpádnak Buda visszafoglalásáról írt klasszikus műve jelentett abszolút értéket. És ha ismereteink, főként a török idők-re és az újabb korszakra vonatkozóan mégis bővültek, ezt jórészt annak köszönhetjük, hogy az általános történet módszertani szempontjai-nak kialakulása a fővárosi történet problémaköreinek helyes fel-ismerésénél is éreztette hatását. Már e század első évtizedében tisztán láttuk pl., hogy az ókori Budapest, Aquincum és a vele összefüggő történeti kérdések tisztázása túlnyomóan az archaeologia területére tartozik és a főváros monográfikus rajzába nem illeszthető bele.

A főváros területére vonatkozó történeti kutatások legszebb eredményét a főváros által alapított és fenntartott aquincumi múzeumnak főként a „Budapest Régiségei“-ben publikált nagy-értékű anyaga jelenti. Végre 1912-ben Csánki Dezső vezetésével meg-kezdődött a fővárosra vonatkozó szétszórt középkori oklevelek összegyűjtése is, amely munka anyagi előfeltételeiről ugyancsak a főváros intézményesen gondoskodott. Természetesen addig, amíg a már Ányos Lajos közlése szerint (Századok 1923, 669—688. 1.) nagyon számottevő anyag kiadása nem történik meg, minden komoly kutatás a középkori történet területén szünetelésre van ítélve. Ugyan-csak a középkori anyaggyűjtés megkezdésének idejére esik Karácson Imre és Takáts Sándor törökkori oklevéltárainak megjelenése is. Sajnos, Karácson tragikus halála a konstantinápolyi kutatások végzetes megszakadását jelentette. És bár Takáts Sándor munkás-sága a török idők Budájának művelődéstörténeti vonatkozásait sok adattal világította meg, az összefoglaló történeti munkára az idő még alig érett meg. A XVIII—XIX. század történetének tudomá-nyos anyagközlése szintén csak a legújabb időkben kezdődött, anélkül azonban, hogy a helytörténeti kutatás legfontosabb terü-letein: a településtörténet, gazdaságtörténet és társadalomtörténet

terén nagyobb vonalú összefoglalásra került volna sor. Így a török idők utáni település etnográfiai vagy topográfiai viszonyai még csak egyes részleteikben ismeretesek; a gazdaságtörténeti anyag föltárása egészen kezdetleges, a társadalomtörténeti kutatások pedig nem terjeszkedtek ki még a városi élet jogi és közigazgatási fogalmainak tisztázására sem. Hogy e korra vonatkozólag ismeret-anyagunk az utolsó évtizedekben mégis számottevően gyarapodott, abban nagy érdeme van a belletrisztikának. A Budapesten kialakult irodalmi élet nagymértékben használta fel a kínálkozó helytörténeti vonatkozású adatokat, amelyeket több-kevesebb történelmi kutatással kiegészítve a képzelet színes képeivel alakított át. Váradi Antal, Ambrus Zoltán, Herczeg Ferenc, Tormay Cecile, Kárpáti Aurél, Surányi Miklós, Tarczai György stb. regényeiben és elbeszéléseiben sokszor visszatérnek a főváros régi történetének fejezetei, amelyek az olvasókban a mult iránt érdeklődést keltenek fel és nem egyszer ösztönzést nyújtottak komoly történelmi kutatásokra. Budapest multjának számos epizódja talált megörökítésre a hírlapirodalom tárcarovataiban is, amelyekben sokszor szakemberek is közölték kutatásaiknak eredményeit. Különösen kitűnt e téren a Vasárnapi Újság.

A háború utáni években a főváros társadalmi és tudományos életének vezető köreiben ismételten felmerült a fővárosi történet problémája és a felmerülő ötletek némelykor bizonyos alkalmasság során eredményre is vezettek. Így a főváros egyesítésének 50 éves jubileumán, összefoglaló kötetben adta ki Budapest műemlékeit s ugyanakkor Ballagi Aladár fővárosi bibliográfiai gyűjtésének publikálását kezdte meg. E teljesnek tervezett bibliográfiának ugyan csak első része (a XVI. század végéig) jelent meg, de ettől kezdve állandóan és intézményesen gondoskodott a főváros arról, hogy közlésre alkalmas várostörténeti publikációknak megjelenését anyagi természetű okok ne gátolják. A történelmi mult iránti érdeklődés fenntartását a népművelési bizottság is programjába iktatta, ugyane céllal számos nevezetes épületet, vagy annak helyét emléktáblával jelölte meg és gondoskodott a fővárosi könyvtár várostörténeti anyagának fejlesztéséről. A fővárosi vonatkozású publikációk elhelyezésének megkönnyítését szolgálta a História című folyóiratban a Budapesti Emléklapok című állandó rovat fenntartása és most — ennek megszűnte után — remény van arra, hogy megindulhat egy új, a közművelődési ügyosztály által fenntartott és szakember által szerkesztett várostörténeti folyóirat.

A fővárosnak az az elhatározása, hogy a műemlékekhez fűződő történelmi adatokat az elemzőkritika tudományos eszközével akarja felszínre hozni, annak a jele, hogy új út kínálkozik a főváros multjának megismertetésére. Ha a multban az összefoglaló munkákból leste el a helytörténetírás a modernebb módszereknek alkalmazását, a jövőben a kisebb terjedelmű történeti anyagot felszínre hozó monografiák lehetnek a majd megírandó szintetikus munka előkészítői. A módszeres elgondolások e téren nagyon sokfélék lehetnek, hiszen a módszert determinálja a feldolgozandó tárgy, a közlendő forrásanyag értéke és nagymértékben az író felfogása is. Kétségtelen azonban, hogy a helyhez, egyes épületekhez vagy egyéb alkotásokhoz fűződő történeti adatsor a helytörténeti kutatás szempontjából értékes analitikus

anyagot tárhat fel és különösen Budapest történeténél, mivel itt még a legszükségesebb forráspublikációk is hiányzanak, az adatközlésnek ily módja, megfelelő szakemberek tollából, nagyon célravezetőnek bizonyulhat. A helyi szellemi fejlődés legtermékenyebb kivirágzására a műtörténet utal, amely feltételezi a művészeti kultúrát, a vallásos életet és a magasabb rendű magánélet sokfelé ágazó gazdasági megnyilvánulásait is.

Ebből az elgondolásból fakadt Schoen két monografiája.

A mai városháznak, az invalidusok régi háztömbjének fel-
említéséhez a pesti polgárságnak tulajdonképen kevés köze van. De a helytartótanács e hatalmas szociális intézménye lassú fejlődésében következtetést enged a főváros gazdasági és kulturális viszonyaira, a Szent Anna-templom felépülése pedig egyik eredője a felszabadító hadjáratok utáni művészeti és vallási életnek.

A városháza épületéhez fűződő események nem fontos tényezők a főváros történetében. Náluknál jellegzetesebben beszél maga az épület, amely az első nagyszabású építkezés volt a török megszállásból új életre ébredő Pest városában. Gondolata a nagy áldozatkészségű Széchenyi György esztergomi érsek lelkében fogamzott meg, aki a vár falainak helyreállítására és a kapuk fenntartására nagy adományokkal járult hozzá. Hatalmas összegekkel segítette elő a jezsuiták budai letelepülését is és ezek mellett az udvari kamara tanácsára 1692-ben előző végrendeletét kiegészítve két birtokát a Pesten építendő kórház céljaira szánta. A beteg, sebesült és rokkant katonák számára oly kórház szervezésére gondolt, amelyben béke idején más foglalkozású szűkölködők és betegek is menhelyet találhatnak vallási és nemzeti-ségi különbség nélkül. Központi fekvése miatt találta Pestet a legalkalmasabbnak; a hagyományozott birtok 157.000 forint értékű volt. A XVII-ik sz. végén és a következő elején a szüntelen hadviselés nyomán ijesztő mértékben szaporodott a sebesült és rokkant katonák száma, akik állandóan veszélyeztették a közbiztonságot is. Az inséges állapotok ellenére csak 1715-ben hívta fel Keresztély Ágost esztergomi érsek az udvari haditanács figyelmét elődjének alapítványára. Bár Savoyai Jenő terve, amely az egész monarchiabeli rokkantügynek Pestre való összpontosítását célozta, a cseh és osztrák ellenállás következtében teljesen nem is valósulhatott meg, a pesti invalidus-ház ügye a haditanács érdeklődésének központjába került. Így is évek multak el, amíg a megfelelőnek látszó közel 600.000 forintnyi összeg az uralkodó állandó érdeklődése és Savoyai Jenő herceg szorgalmazására biztosítva lett. 1727-ben a haditanács az eredetileg Prati által tervezett építkezés felülvizsgálását határozta el és az építkezés továbbvitelét Martinelli építómesterre bízta. Amidőn Martinelli Pesten és Budán járt tájékozódás céljából, talált iparosokat, de már képiro vagy képfaragó művészről jelentésében nem tett említést. A felszabadulás után betelepített idegenek

között akadtak ugyan festők és szobrászok, nagytehetségű művészek azonban nem. Azok között is, akik a két városban éltek, a művészyomor — mint Schoen több esetet sorol fel — nem volt ritka jelenség, jellemzően az akkori gazdasági helyzetre. Az invalidus-ház mesterei kivétel nélkül idegen származásúak, akik a Habsburg-birodalmi művészet művelői voltak. Schoen széles levéltári és bibliografiai megalapozással foglalja össze az épület telkének történetét, a hosszú építkezés fázisait és elemzi az épület külső és belső architektúráját, valamint díszítő-elemeit is. Találón mutatja ki, hogy az idősebb Fischer von Erlach a pesti invalidus-háznak Martinelli által folytatott megszerkesztése és építése idején már nem élt ugyan, alkotásainak jellemző vonásai azonban halála után is teljes erővel hatottak tovább; az ő termékeny géniusának hatását mutatja a pesti invalidus-ház főhomlokzata.

A második monografia tárgya az a budai templom, amelynek története keresztmetszetben mutatja a XVIII. század derekán többé-kevésbé az egész országban általános művészettörténeti mozzanatok. A török megszállás a XVI. század közepén a Nagyalföld medencéjében megakasztotta a renaissance hatásának fejlődését; a fölszabadító hadjárat után a barokk művészet már nem talált egységes katolikus Magyarországot, mert a reformáció jelentékeny tömegeket hódított magához s így megszűnt a művészetekhez szükséges anyagi erő is. A főpapi fundációk mellett a szerzetesrendek és az új missziós-területekre terjeszkedő jezsuiták építkezései voltak országszerte és így Budán is a vallásos művészet hordozói. Az így kialakult városkép története még körvonalaiban is homályos, részleteiben pedig szinte ismeretlen, pedig az építkezések zöme már a XVIII. század derekára esik. Az egyházi és világi építkezés a XVIII. századon át számos idegen, eleinte felsőolaszországi, később német és osztrák tartományból származó mestert foglalkoztatott, akik jórészt budai polgárokká honosodtak; a század derekán már honi származású, sőt budai eredetű mesterek is bekapcsolódtak az építkezések részletmunkáiba. Buda városképébe fölemelő hatással rajzolódik a vizivárosi Szent Anna templom, amely a XVIII. század egyházi építkezésének legjelentékenyebb alkotása. A templom nehéz körülmények között, különböző adományokból, gyűjtésekből és a városi tanács áldozatkészségéből három évtizednél tovább épült, külső és belső művészi eredményeiben jellegzetesen tükröződik a későbarokk fénye. A templomépítő jezsuiták működésének adataiból Schoen megrajzolja az új kultúra kivirágzását, amely hatását érezte a lakosság minden életnyilvánulásában. Az általuk teremtetett, utánuk azonban tovább nem fejlesztett állapotban áll a templom ma is.

Schoennek könyvei megírásához hasznavehető irodalmi segédesszök alig állott rendelkezésére; először végezte el szívós szorgalommal a szétszórta levéltári adatok összegyűjtését. Egészen új monografiáiban a módszeres stíluskritika alkalmazása. Külö-

nösen a Szent Anna templom méltatásánál kellett számos félreértést és hibás magyarázatot helyreigazítani. Stíluskritikai adatokkal sikerült bebizonyítani, hogy a Szent Anna templom olasz eredetű alaprajzát a Csehországból Budán megtelepedett Hamon Kristóf építőmester dolgozta át és ugyancsak ő tervezte annak főhomlokzatát is. Végül úttörő jelleget nyer Schoen munkája azáltal is, hogy sok alig ismert, vagy ismeretlen mester működésére vetett világosságot. A mesterek életére, működésére és azoknak a két épület munkájában való részvételére vonatkozó adatokat külön fejezetben tömörítve mutatja be.

A két monográfia megiratásával inaugurált sikeres kezdetnek a fővárost további hasonló jellegű munkák megiratására kell ösztönöznie. A műtörténeti alapvetésből kiinduló munkák a történelmi korok értéklésének és a városesztetika fejlődésének is számos vonatkozásban válhatnak előmozdítóivá. **Kelényi B. Ottó.**

Wagner, Joachim : Nationale Strömungen in Deutschland am Ausgange des Mittelalters. Diss. Leipzig, 1929. 8°. 92 l.

A középkori nacionalizmus eredetének és természetének kutatása kétségkívül különösen kedvelt munkaterülete a háború utáni Európa történetírásának. Az ok kézenfekvő : a nemzetiségi és kisebbségi kérdés fokozott előtérbenyomulása kelt érdeklődést a korai előzmények iránt és készteti a történetírókat e kezdetleges formák tartalmának tisztázására.¹ W. disszertációjának könyvészete jól mutatja, hogy a nemzeti probléma általános történeti kutatásának Németországban milyen jelentős multja van : 1848-ban jelenik meg J. Fehr tollából a nemzeti öntudat fejlődésének első történeti rajza, melyet számos kiváló történetírónak — Ficker, Sybel, Lamprecht, Burdach, Meinecke és Finke — hasonló célkitűzésű műve követ. Ez a gazdag német irodalom azonban a szerző megállapítása szerint az újkoron kívül elsősorban a középkori német-római császárság történetében vizsgálta a nemzeti mozzanatokat és így csaknem teljesen figyelmen kívül hagyta azokat a tanulságokat, melyek a fejlődésre nézve a későközépkori forrásanyag tanulmányozásából adódnak. Ez a középkori német forrásanyag azonban igen kiterjedt és így W. kénytelen ennek az elhanyagolt korszaknak vizsgálatához bizonyos térbeli és eszmetörténeti megszorításokkal hozzáfogni. Munkája a déli és délnyugati német határvidéken keletkezett oly *irodalmi*

¹ Aulard, A. : Le patriotisme français de la renaissance à la revolution. Paris 1921 ; Grosjean, G. : Le sentiment national dans la Guerre de Cent ans. Paris 1927 ; Huizinga, J. : L'État bourgeois, ses rapports avec la France et les origines d'une nationalité néerlandaise. Le Moyen Age 1931 ; Krofta, K. : L'aspect national et social du mouvement husite. Le monde slave I (1928) ; Hintz, H. : Der nationale und humanitäre Gedanke im Zeitalter der Renaissance. Euphorion 1929 ; Rádl, J. : Der Kampf zwischen Deutschen und Tschechen, Reichenberg 1928.

jellegű források (történeti művek, népelemek, röpiratok) tanulmányozásán alapul, melyek felfogásukban a humanizmustól nem érintett jellegzetesen középkori mentalitás kifejezői. Még a kérdés forrásszerű kifejtése előtt ejt el W. néhány megjegyzést ennek a középkori német nacionalizmusnak általános természetéről. A koraközépporral és a humanista korszakkal ellentétben, mikor is a nemzeti érzést egy társadalmi rend vagy réteg hordozza magában, a tárgyalt korszakban nem lát ehhez hasonló szociális megkötöttséget. E mozgalmak másik jellemző vonását abban pillantja meg, hogy képviselői sohasem a hatalom birtokosai, hanem ellenzéki és demokratikus beállítottságú egyének.

W. a részletes tárgyalást — igen helyesen — a nemzeti elkülönülés kezdetleges formáinak ismertetésével nyitja meg. A nemzettudat első csirája: negatívum, gyűlölete mindannak, ami idegen. E negatívumnak, az idegen népek eredendő rossztulajdonságainak (az olasz álnokság, francia elpuhultság, cseh iszákosság stb.) a német oldalon pozitív erények felelnek meg, melyeknek nyílt vagy hallgatólagos kiemelésében a sovinizmus első tünetei jelentkeznek. A szerző találóan jegyzi meg, hogy ez az idegengyűlölet és kezdetleges sovinizmus még nem nemzeti öntudat, de viszont kialakulásának annál lényegesebb előfeltétele. Nélküle az idegenektől való faji és politikai elkülönülésen, a saját fajta tulajdonságainak tudatosulásán felépülő és maga elé határozott hivatást állító nemzettudat el sem volna képzelhető. Ez a pozitív nemzeti érzés a német kultúra önértékének felismerésében, a politikai önállóság követelményében (2. fejezet), a németiség világtörténeti jelentőségének, hivatásának felismerésében jelentkezik (3. fejezet.)

A gondolatmenet és az eredmények e vázlatos ismertetését vegyük most közelebről szemügyre, a szorgalmas és kellemeesen megírt dolgozat¹ módszerét. Az első körülmény, ami feltűnően szembeötlő a forrásanyag tartalmi és eszmetörténeti elhatárolása. W. — mint említettük — nem vizsgálja a keleti és délkeleti, valamint a középponti német területek idevágó forrásanyagát, nem veszi figyelembe az e területen létrejött nem irodalmi emlékeket és eleve kizárja közülük azokat, melyek az új áramlat, a humanizmus jegyében születtek. Kétségtelen, hogy a probléma minden szűkítés nélküli feldolgozása meghaladta volna a doktori értekezések szokásos kereteit. De viszont az sem lehet vitás, hogy az alkalmazott megszorítások az eredményt károsan befolyásolták. Ha a német nemzeti érzést csak territoriális, csak helyi megnyilvánulásaiban vizsgáljuk, akkor már eleve lemondottunk arról, hogy az eszmék eredetét más területekről eredő hatásokból magyarázhassuk és arról, hogy pars pro toto német nemzeti érzésről beszélhessünk. Még károsabb a források-

¹ Fő eredményeit szinte változtatás nélkül foglalja össze szerzőnek *Aeusserungen deutschen Nationalgefühls am Ausgang des Ma. c. dolgozata* (Deutsche Vierteljahrsschrift f. Literaturwissenschaft und Geistesgeschichte IX (1931) 389 kk.)

nak tartalmi megszorítása. Bár nem tartjuk jogosultnak az irodalmi emlékek lebecsülését és a spontán létrejött emlékekkel való merev szembeállítását, mégis úgy gondoljuk, hogy egymagukban ezek a források nem alkalmasak a jelenségek hiánytalan magyarázatára, hiszen a nézeteknek a gyakorlati életben való érvényesüléséről mit sem mondanak. Például: a XV. század rendjei európa-szerte szinte ontják magukból az idegenek térfoglalását tiltó törvényeket és rendelkezéseket, azaz nem államok meg az irodalmi emlékekből megállapítható passzív idegengyűlöletnél, hanem azon messze túlhaladva, politikai és gazdasági érdekeik *gyakorlati* védelmére törekednek. Ha tehát a jogtörténeti emlékeket figyelmen kívül hagyjuk, akkor egyúttal le is mondunk egy igen fontos korjelző mozzanat felismerésének lehetőségéről, mert idegengyűlöletet találunk irodalmi forrásainkban akkor is, midőn a törvényhozás még távolról sem gondol az idegenek elleni tényleges védekezésre. A nemzeti érzés történetének kutatója pedig nem mehet el amellett a határvonal mellett, ahol a jámbor óhajítás tétte és így történelemmé izmosodik.

Általában úgy látszik, hogy W. túlbecsüli az idegengyűlöletet és a vele párhuzamos patriotizmus jelentőségét. Robert Michels (Patriotismus. München, 1929.) a koraközépkortól napjainkig szociológiailag ábrázolta ezeket a kollektív tüneteket; művéből úgy látjuk, hogy megnyilvánulási formái alig vonhatók az egyediesítő történeti fogalomalkotás körébe, annyira történetlenül *rein menschlich* színezetűek. Az idegengyűlölet és a primitív patriotizmus helyesebb értékeléséhez szerző csak akkor juthatott volna, ha európai analógiák után is kutat. Bár — mint elismertük — helyesen látta meg e kezdetleges jelenségek összefüggését a történeti és hivatástudattal, mint a nemzeti érzés magasabb megnyilvánulási formáival, ezt az összefüggést az ő fogalmazásában mégsem fogadhatjuk el. A török-probléma, melynek németországi vonatkozásaihoz W. értékes adatokat szolgáltat, rávezethette volna arra, hogy keresztény közösség érzése az idegengyűlöletnél is erősebb tényező a későközépkori szellemi életben.¹ E korban az összes népeknek a kereszténységben való egysége még nem oldódott fel a későbbi századok és napjaink kissé szétfolyó európai humanizmusában, hanem szigorúan megőrizte vallásos jellegét. Egyedül ez a transcendens és egyetemesen keresztény háttér értetheti meg velünk a *translatio imperii* később középkori német tanát. A hivatástudat — ez a népeket elkülönítő tényező — e korban az egyes nemzeteknek mindig csak a christiana respublica keretében jelöl ki munkaterületet, azaz az idegengyűlölet és a keresztény közösség antitézisést oldja fel. Ezt bizonyítja a németen kívül több európai nép nemzeti öntudatának tartalma is: az egész keresztény világ ellen hadakozó cseh huszitákat az általuk

¹ Walach, R.: Das abendländische Gemeinschaftsbewusstsein des Mittelalters. 1928. Fitzemeyer, W.: Christenheit und Europa. 1931.

felismert vallási igazságnak az egész világon való elterjesztése, a XV. századnak minden idegent gyűlölő magyarját pedig a kereszténység védelmének (a husziták és törökök ellen) hivatástudata hatja át. A német, magyar és cseh példa egyaránt arra mutat, hogy a későközépkori nemzeti érzés mélyén rejlő hivatástudat vallási természetű. Legfontosabb történeti jegyét, az újkori formáktól való eltérésének lényegét éppen ebben a körülményben kell megpillantanunk. Az újkor nacionalizmusában, amennyiben egyáltalán megvan benne a sovinizmus és a közösségérzés ellentéte, eltűnik a vallási jelleg és politikai, demokratikus vagy szociális messzianizmusnak ad helyet.

Nem helyeselhetjük a szerzőnek azt az eljárását sem, mellyel a középkor és humanizmus merev szétválasztása következtében a humanista forrásokat teljesen mellőzi. Régi igazság, hogy a XV. századi Európa szellemi mozgalmai Enea Sylvio műveiben jutottak el a legtisztább öneszmélethez. Műveinek áttanulmányozása becses szempontokat nyújtott volna W.-nak az általa használt nemhumanista források felfogásának kritikájához, e történetírás eredethajszolásának a közvéleménnyel való összefüggéséhez (Historia Bohemica II. cap. Basel, 1565. 6. l.) főleg pedig az idegen-gyűlölet magyarázatához (De moribus Germaniae, Basel, 1571., Opera 1050 l.)

Ugyancsak forrásanyagának mesterséges korlátozása akadályozta a szerzőt a XV. század nyelvproblémájának helyes felismerésében is. Az ellenségnek a nemzeti nyelv ellenségeként való feltüntetése, melyre ő több példát említ, nem német jelenség, hanem miként ezt magyar (Tomasi velencei követ 1459 március 14. jelentése. Dipl. Eml. I. 44.) és cseh (az 1420 ápr. 3-i huszita manifestum és az 1420 nov. 5-én kelt kiáltvány) példákból láthatjuk, általános európai frazeológia, mely mögött a nyelvnek határozott nemzeti szempontú értékelése húzódik meg.

W.-nak szorgalmas és tehetséges fiatal történetíróként bemutatott dolgozata tárgyának általánosságánál és forrásanyagának korlátozottságánál fogva nem szolgál a várt eredménnyel. Részletes megbeszélését a nemzeti öntudat kortörténeti kutatásának problematikai fontossága és tanulságainak magyar szempontból való érdekessége indokolja.

Deér József (Szeged).

Hauser, Henri et Renaudet, Augustin: Les débuts de l'Âge moderne
Paris, Librairie Félix Alcan. 8° 634 l.

A *Peuples et civilisations, Histoire générale* című vállalat célját folyóiratunk már két alkalommal ismertette. (1928. 826. l. 1932. 83. l.) E nyolcadik kötetben Amerika felfedezésétől a Cateau-Cambresis-i (1559) békéig terjedő időszak politikai és gazdasági eseményeit Hauser, s a renaissance és reformáció mozgalmát Renaudet dolgozta fel, mindketten szakemberei e kérdésnek.

Hauser tudományos munkásságában s egyetemi előadásáiban legszívesebben a XVI. századhoz tér mindig vissza. A Molinier szerkesztésében kiadott „Les sources de l'histoire de France“

című műben a XVI. század forrásait ő dolgozta fel. Mintaszerű kritikával, erős érzéket mutatván a politikai történet iránt; gazdaságtörténeti tanulmányaiban is a Michelet-i „l' intégrité de l'histoire“ ideálja vezeti. A gazdaságtörténet számára nem öncélú valami, mert a homo oeconomicus abstractio, az eleven valóságból, a homo politicus és homo religiosus-ból kiszakított rész. Ez a szintetikus felfogás vezeti a jelen munkában is, melyben nem új eredményeket közöl, hanem nagyjelentőségű tanulmányait („Ouvriers du temps passés“, „Travailleurs et marchands dans l'ancienne France“, „Les débuts du capitalisme“) mesteri szintézisben foglalja össze. A gazdaságtörténet, mint a politikai történet alapszöveve — de nem a marxi Unterbau értelmében — lebilincselő olvasmánnyá avatja az egyes fejezeteket. A XVI. század szinte forradalmi jellegű változásai — a kereskedelem újabb térhódításai, az erjesztő erejű hitel, a modern kapitalizmus első győzelmei — a politikai és szellemi élettel egyenrangú tényezőként bontakoznak ki előttünk. Mindezekhez csatlakozik az európai expansio, melynek jelentősége az egész emberiség szempontjából még napjainkban is felmérhetetlen jelentőségű. A kereskedelem és ipar fejlődése mellett a nemzetközi szakirodalom alapján röviden összefoglalja a mezőgazdaság helyzetét, amely sokszor a különböző társadalmi osztályok vallási felfogását és az államok antagonizmusát is megvilágítja.

Az élvezetes előadás és szintetikus szempont, a történelmi tényezők koexistenciájának és korrelációjának felfejtése a széles olvasóközönség érdeklődését is felkeltheti az egyes fejezetek iránt, mint pl. a nyersanyagért való küzdelemlről, a fékevesztett tőzsdei spekulációról, a sorozatos bukásokról, az 1557-es spanyol államcsőról, a lyoni két évtizedes nyomdászsztrájkról szóló leírások.

Örvendetes jelenség a francia történetirodalomban, főleg a háború óta, hogy Közép- és Keleteurópa története a legfrissebb szakmunkák alapján, mint az európai történelem szerves része jelenik meg, melynek eseményeit sokszor mélyreható politikai, gazdasági, sőt társadalmi változások kísérik világrészünk eme tájain is. Így pl. Lengyelországban, amikor a konstantinápolyi út a keresztény hajósok előtt a török előrenyomulásával bezárul, a balti termények előtt megnyílnak a nyugati piacok, a föld értéke felszökken s a lengyel földesurak a termelés fokozása érdekében a parasztok kezén lévő földeket allodialis birtokaikhoz csatolják, kötelezővé teszik a robotmunkát s a parasztot az eddig élvezett gazdasági és személyi függetlenségétől megfosztják. Nagy figyelmet szentel szerzőnk a terjeszkedő centrális katonai török hatalomnak, amely mint új nagyhatalom vonul e korban az európai államok közé. E kérdést illetőleg azonban elég szegényes irodalom állott rendelkezésére, mert csak ennek tulajdonítható az a megállapítása, hogy a meghódított keresztény lakosság nem sokkal rosszabb sorban élt, mint szabad testvéreik, mert a hódoltság alatt nem ismerték a „földesúri elnyomatást.“ — Oroszország határozatlan területi körvonala e korban kezd formát

ölteni. Hauser előadása nyomán némileg módosul az a szemlélet, mely Oroszországot, mint az európai fejlődés sodrától távoleső, ön maga életét élő birodalmat tekintette. Mert azok a cárok, kik olasz közmunka-felügyelőket hozatnak vagy osztrák tüzéreket alkalmaznak a tatárok ellen folyó küzdelemben, ezzel a lépéssel Moszkvát a jövő, az európai közösség útjai felé irányítják.

Sajnos, hazánk történetét csak a Jagellók dinasztikus törekvéseivel kapcsolatban érinti és azt is a rendelkezésére álló Ernest Denis: *La fin de l'indépendance bohème* (Páris, 1890) már részben elavult és cseh szimpátiától sem mentes műve alapján.

Félszázados mulasztásunk egy kimerítőbb francianyelvű magyar történeti összefoglalás hiánya; a mult században megjelent francia sorozatokban is ezért írtak a volt monarchia nemzeti-ségeiért rajongó franciák rólunk olyan ferdítéseket, melyek azóta politikai közhelyekké váltak s amelyekre oláh és cseh részről még ma is mint időálló alapokra építenek. A francia szakemberekben megvan a jóakarát a tárgyilagosságra, de a nyelvi nehézségek miatt nem érvényesülhet az. Az utódállamok költséget nem kímélve tüntetik el ezen akadályt francianyelvű folyóirataikkal, kiadványaikkal. Lengyelország is, azzal a különbséggel, hogy francianyelvű publikációik szigorú tárgyilagossága üdítő oázisként hat a friss keltezésű kisantant-államok történelmi multat csinálni akaró erőlködései mellett. A magyar történetirodalom nagyértékű németnyelvű kiadványainak a jelen esetben az a hátrányuk, hogy azok elmerülnek a német irodalom tengerében, amelyhez a francia historikusok csak német vagy nemzetközi vonatkozású kérdésekben fordulnak.

Mint a vállalat többi köteteiből, ebből sem hiányzik a távoli Kelet, India, Kína, Japán története, de a szerzők megjegyzik, hogy a XVI. századnak más értelme van rájuk nézve külön-külön, mint az európai mikrokozmoszra, ahol V. Károly és I. Ferenc vívják küzdelmüket.

— A munka társszerzője *A. Renaudet* bordeauxi egyetemi tanár, a renaissance és reformáció történetét dolgozta fel. Munkája azonban nem vetélkedhetik H. eredményeivel. E két mozgalom francia változatainak R. önálló kutatója s valóban ezek a részek a legsikerültebbek. A francia humanizmus és reformáció előzményeit tárgyaló fejezetek, a kálvini hitújítás vallási és politikai eredményei magasan túlszárnyalják az e kérdések európai vonatkozásainak ismertetését, hol egyszerű adatátvételeknél többet nem tudott nyújtani. A magyarországi mozgalmat Thienemann Tivadar: *Erasmus en Hongrie* című cikke alapján rajzolta meg. Mindebből azonban az egységesítés hiányzik. Az összeolvasztás nehézsége különös élességgel tűnik elő a művészeteket tárgyaló fejezeteknél, hol főforrása *André Michel*: „*Histoire de l'art depuis les premiers temps chrétiens jusqu'à nos jours*” és *Venturi*: „*Storia dell'arte italiana*” c. műve. Hiányzik a szellemi egység és az újabb tanulmányok sok részletet módosító felfogása. A festészet, szobrászat, építészet benső szellemi összefüggése száraz,

lexikális adatok egymásmellettiségére hullik szét, mint ahogyan ez egységes művészeti mozgalom alkotásait a műkereskedelem és a XIX. század magán- és közgyűjteményei szakították el egymástól.

Ungár László (Pécs).

Eckhart, Franz: Die deutsche Frage und der Krimkrieg. (Osteuropäische Forschungen. Im Auftrage der Deutschen Gesellschaft zum Studium Osteuropas herausgegeben von Otto Hoetzsch. Neue Folge. Band 9.) Berlin, 1931. 8°. 215 l. Im Ost-Europa-Verlag.

Történetírásunkban egészen szokatlan és kivételes jelenség, hogy valaki eredeti kutatásokra épített önálló világtörténeti munkával lépjen fel. Még a magyar történelemmel szerves kapcsolatban álló témák sem vonzzák történetíróinkat; annál kevésbbé az olyanok, melyeknek semmi vagy csak közvetett magyar vonatkozásuk van. Elsősorban ennek az idegenkedésnek kell tulajdonítanunk világtörténeti irodalmunk kiáltó szegénységét. Szélesebb köröknek szánt népszerűsítő munka még csak akad egy-két tucat, de az önálló kutatás alapján és önálló felfogással megírt tudományos világtörténeti monográfia olyan ritka nálunk, mint a fehér holló.

Eckhart könyve tehát már pusztán megjelenésével érdemszámba megy. Természetes azonban, hogy ez magábanvéve nagyon sovány érdem volna és semmiképen sem tenné megokolttá, hogy külön foglalkozzunk a könyvvel, ha mellette más, kézzelfoghatóbb érdemei nem volnának. De szerencsére vannak. Ilyen mindjárt tárgyának érdekessége és szempontjainak változatos gazdagsága és újszerűsége. Eckhart ugyanis olyan szempontból tekinti a krími háború történetét, amilyenből eddig még nem igen foglalkoztak vele; nevezetesen azt vizsgálja, hogy a háború különböző fordulatai miként játszottak bele az akkor már erősen erjedő német kérdésbe. A dolog természetéből következik, hogy vizsgálata gyakorlatilag egyet jelent a két vezérhatalom: Ausztria és Poroszország viszonyának kutatásával.

Azt eddig is tudtuk, hogy Ausztriát és Poroszországot a krími háború kérdésében nagy, szinte áthidalhatatlan ellentétek választották el egymástól, de az ellentétek háttérét és mélyebb gyökereit csak most, Eckhart előadása nyomán látjuk világosan. Csak most látjuk, hogy Ausztria ingadozó magatartásának végső oka nem az intéző körök felfogásának időnkinti változásában, hanem a német kérdés egyetemének állandó hullámlásában s ennek reflexeként az osztrák-porosz viszony szüntelen ingadozásában rejlett. A baj ott kezdődött, hogy Ausztria is meg Poroszország is a német szövetség segítségével akarta elérni a maga különleges politikai céljait: Ausztria a nyugati hatalmak oldalán való hadbalépést, Poroszország pedig a béke mindenáron való megóvását. A két hatalom tehát merőben ellentétes irányban indult és mégis ugyanazon az úton akart célt érni. Ez természetesen csak úgy volt elérhető, ha az egyiknek

sikerül a másik ellen az egész Bundot vagy legalább annak túlnyomó részét maga mögé sorakoztatni. Valóságos versenyfutást rendeztek tehát a közép- és kisállamok csatlakozásának megnyeréséért. A nagy versenyfutás eredménye a kisállamok önértékének szertelen megnövekedése lett. Von der Pfordten bajor és Beust szász miniszterelnök időnkint olyan igényekkel léptek fel, mintha legalább is egy-egy elsőrangú nagyhatalom külügy-miniszterei lettek volna. Eckhart nagy részletességgel festi ezt a több mint két esztendeig tartó diplomáciai játékot, mely majd Ausztriát, majd meg Poroszországot segítette nyeregbe. Mellette azonban állandóan szemmeltartja azokat a diplomáciai szálakat is, melyek egyrészt Ausztriát a nyugati hatalmakhoz, másrészt Poroszországot Oroszországhoz fűzték. Különösen a későbbi események csomópontjául szolgáló osztrák-porosz (1854 ápr. 20.) és osztrák-angol-francia szerződés (1854 dec. 2.) létrejöttének körülményeire világít rá nagy részletességgel. Mivel pedig előadását mindenütt diplomáciai aktákra és követjelentésekre alapozza, az elbeszélte eseményekkel kapcsolatban éles profilban rajzolódik elénk a főbb szereplő személyek arcképe is. Osztrák részről különösen a fiatal császár, Buol külügyminiszter és gróf Esterházy György berlini követ, porosz részről pedig IV. Frigyes Vilmos király, Manteuffel miniszterelnök, Manteuffel Edwin szárnysegéd és a fiatal Bismarck egyéniségéről nyerünk sokoldalú és plasztikus képet. Látjuk például, hogy Ferenc József fiatal kora ellenére milyen szuverén önállósággal intézi birodalmának külpolitikáját és milyen szívósan ragaszkodik ahhoz, amit egyszer jónak és célravezetőnek ismert fel. De látjuk azt is, hogy birodalmának benső gyöngesége és a német kérdés rendezetlensége már akkor mennyire bénítólag hatott elhatározásaira. Annak ellenére, hogy eleitől kezdve el volt tökéelve a nyugati hatalmak oldalán való közbelépésre, két esztendő alatt nem tudott annyira jutni, hogy elhatározását tettre merete volna váltani s tettek helyett kénytelen volt beérni üres fenyegetésekkel és hiábavaló ultimátumküldésekkel, melyeket sohasem követett hadüzenet. Egész külpolitikája olybá tűnik fel, mint a malomtaposás: mindegyre oda tért vissza, ahonnan elindult s a válság végén látszólagos győzelmei ellenére kénytelen volt beismerni, hogy a gyűlölt és ismételten elszigetelt Poroszország szerencsésebben került ki a nagy erőpróbából, mint az ő birodalma.

Eckhart, mint már említettük, mindenütt levéltári adatokra építi előadását. Legbővebben természetesen a bécsi házi, udvari és állami levéltárból merít, de mellette bőven kiaknázza a berlini titkos állami és házi levéltár, úgyszintén a bécsi hadi levéltár adatait is. A nyomtatott munkák közül csak a forrásszámba menőket említi. Ennyiben tehát joggal eredetinek mondhatjuk művét. A százszámra idézett diplomáciai jelentéseket ő használja fel először a századközép nagy vajadásainak közelebbi felderítésére. Az eredeti forrásokhoz való visszatérés természetesen bő alkalmat nyujt számára a köztudatba begyökerezett téves hiedel-

mek és felfogások elosztatására. Így például az 1854 dec. 2-i szerződéssel kapcsolatban megcáfolja azt a Friedjungtól terjesztett tévedést, mintha Ausztria csak a nyugati hatalmak nyomására szánta volna rá magát a szerződés aláírására. Nem hallgathatjuk el azonban, hogy egyhelyütt maga is alapos elírást követ el. A 113. lapon ugyanis azt írja, hogy Bécsbe már 1854 szeptember 28-án megérkezett Sebastopol elestének híre. Ez nyilvánvalóan tévedés; hiszen köztudomású, hogy Sebastopol csak 1855 szeptember 8-án kapitulált. Szerzőnk nyilván a vár ostromának bevezető mozzanatára, a szövetséges csapatoknak az Alma folyónál 1854 szeptember 20-án kivívott győzelmére céloz.

Témájának természetéből következik, hogy Eckhart könyve magyar vonatkozást egyáltalában nem tartalmaz. A magyar kérdés csak néhány odavetett célzásban van érintve, mint az osztrák császárság egyik távoleső problémája. Kákán való csomókeresés volna, ha ezt hibának vennők. Azt azonban már élénken hibáztatjuk, hogy a szerző nem tartotta szükségesnek magyar voltát feltüntetni. Így neve, művének tárgya, megjelenési helye és ajánlása után mindenki német vagy osztrák professzornak fogja gondolni s könyvét a német vagy osztrák történetírás szívesen vallja magáénak. Mert a könyv határozott értékgyarapodást jelent; egyrészt ugyanis mély bepillantást nyit a századközép politikai gondolkodásába és diplomáciai módszereibe, másrészt meg olyan eseménysorozatokra hívja fel figyelmünket, melyek az eddigi kutatásban alig vagy egyáltalában nem szerepeltek. Hogy olvasása nem valami könnyű, arról igazán nem tehet a szerző; hiszen nem az ő hibája, hogy a tervek és elgondolások olyan nehezen értek tettekké és hogy az intrikák olyan gyakran ismétlődtek. Ő a maga részéről mindent megtett, hogy az olvasó dolgát megkönnyítse: mondanivalóját egyszerű, természetes és cicoma nélküli nyelven mondja el s változatosság kedvéért át- meg átszővi az idézett jelentésekből vett szószерinti részletekkel. Akit a krími háborúnak távolabbi politikai vonatkozásai is érdekelnek, kétségkívül sok tanulsággal forgathatja a tetszetős kiállítású könyvet.

Balanyi György.

Mager, Friedrich: *Entwicklungsgeschichte der Kulturlandschaft des Herzogtums Schleswig in historischer Zeit. I. Entwicklungsgeschichte der Kulturlandschaft auf der Geest und im östlichen Hügelland des Herzogtums Schleswig bis zur Verkoppelungszeit.* Ferdinand Hirt, Breslau. 1930, 523 l. 13 színes térképmelléklettel.

Nagy figyelmet érdemlő, alapvető fontosságú munka, amelyben egy új módszer alkalmazására történik kísérlet. Ritkán tapasztalható természettudományi felkészültség és történelmi tájékozódás jellemzik. Szerzője szerint a kultúrtáj annyira magán viseli a települő ember kezenyomát, hogy fejlődéstörténetét csak azzal a módszerrel lehet eredményesen tanulmányozni, amely a rajta élő népek életének megismeréséhez is szükséges. A történelmi kútfők

világánál kell tehát keresni a feleletet, hogyan lett az őstájból kultúrtáj. A természettudományoknak a táj életére vonatkozó megállapításai, ha azokat történeti adatok nem támogatják, légtérben mozognak. Ellenben a történeti adatoknak természettudományi értékesítése új lehetőségeket nyújt a tájbiografiai kutatások számára; alapvető kérdések megoldásához járulhat hozzá, hipotéziseket dönthet meg, vagy nyújthat azoknak komoly tudományos alapot. A történeti módszert tehát semmiképpen sem mellőzhetik a természettudományok a fejlődést kereső vizsgálatoknál. Ez az alaphangja M. hosszú évek kutatómunkája után megírt kultúrgeografiájának, amely számos vonatkozásánál fogva Schleswig gazdaság-, kultúr- és népiségtörténeti megismeréséhez is hozzájárul.

Irodalmunkban mindössze két munkában ismerünk rá hasonló módszer alkalmazására. Tagányi Károlynak sikerült történeti kútfők alapján megállapítania erdészeti kultúránk kialakulásának főbb mozzanatait.¹ Ezt az eljárást követi Takáts Sándor is az ecsedi lápról szóló tanulmányában², amelyben történeti adatok nyomán rekonstruálja a régi tájat, kimutatva, hogy a 18. századi nádtenger helyén még egy századdal előbb is virágzó községek voltak. Földrajzi értekezéseink — Kövér Fidél dolgozata kivételével —³ nem nagy eredményre juthattak a táj életének ily szempontú leírásában, mert levéltári anyag és kútfőtanulmányok mellőzésével csak néhány publikált adatra támaszkodtak.

A felsorolt egy-két példa csak növeli M. könyvének jelentőségét, mert hasznos útbaigazításokat meríthetünk belőle hasonló tárgyú problémák feldolgozásához. Konkrét példákon át tanulmányozhatjuk, hogyan lehet a már elkészült vagy a még megírásra váró gazdasági vonatkozású tanulmányokat egy nagyobb egységbe módszeresen összefoglalni és azokat az általános jellegű történetírás számára is használhatóvá tenni. M. felfogását, módszerét és gondolatmenetét a tartalmi ismertetés során kívánjuk megvilágítani.

M. alkotó elemeiben szemléli a tájat, hogy az egyes problémáknak a gyökeréig hatolva, állapíthassa meg a fejlődést. Erdő, puszta (Heide), láp és rétség azok a főformációk, amelyekből a vidék jellege összetevődik. E tájalkotó elemek kiterjedése és terfoglalása a gazdálkodó emberrel való viszonyukban adják a vidék fejlődéstörténetét.

Az erdőről szóló rész Schleswig gazdaságtörténetének is egyik legérdekesebb fejezete. Kimutatja, hogy az erdőtakaró visszahúzódása jóval később történt, amint a közhiedelem tartja; a

¹ Magyar erdészeti oklevéltár. Budapest, 1896. I. kötet, III—XLVII. l.

² Az ecsedi láp eresztése a múlt században. Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle. 1899.

³ Kövér Fidél József: A Hanság földrajza. Szeged, 1930.

középkor folyamán ma teljesen erdőtlen nagykiterjedésű vidékeket is erdők borítottak. Az erdőtakaró rekonstruálását oklevelek, térképek, telekkönyvek, helynévlelmzés és a rendelkezésre álló irodalom alapján végzi el. A jobbágyság fa- és szénadójából, a makkoltatásból és sertéstizedből is következett az egykori erdőkre. Ez adónemek fokozatos csökkenése párhuzamban áll az erdő visszahúzódásával; az erdő végleges eltűnésekor pedig egy új adónem jelentkezik, a gabonaadó. Az irtáshelynevek nagy számban való előfordulása a kultúrtáj fiatalságára mutat. Irtás révén keletkeztek a Holz végződésű tipikus erdőfalvak, a fiúközségek és az uradalmak telepítései. Az irtási periódus a XII—XIII. és a XVII—XVIII. századra esik, amelynek folyamán az uralkodó fanemek egymásutánja is megállapítható.

A primitív gazdasági rendszernek főtenyezője az erdőgazdaság. Az erdő ellensége és barátja az embernek, terjeszkedésének akadálya és megélhetésének forrása. Az erdőtől hódítja el az ember a művelésre alkalmas területeket. Az erdő fája, szene, makktermése és legelője a megélhetést biztosítja. A paraszt mint az erdő haszonélvezője minél nagyobb hasznót igyekszik húzni belőle. Rablógazdálkodást űz az erdővel, ami előbb-utóbb az erdő pusztulására vezet. Az erdőtakaró csökkenését az irtás, legeltetés, nagymérvű fahasználat, a gát és kerítésépítés, szénégetés és a hiányos erdővédelmi intézkedések okozták. Különösen sokat ártott a XVII—XVIII. századi irtási periódus, amidőn a paraszt minden rendszer nélkül ott irtott, hol éppen legelőre vagy szántóra volt szüksége. Legelőjavítás céljából réseket nyitott az erdőn, aminek következtében a növényzet átalakult és az erdő park-szerűvé vált. A túlhajtott makkoltatás miatt csak az öreg fák maradtak meg, utánpótlás hiányában a tölgy és bükkerdők kipusztultak. A hízalás egyre kisebb mérvű lett, amint azt a sertéstized megszűnése is igazolja. Jelentékenyen hozzájárult az erdő pusztulásához a nagymérvű fahasználat. A fa nemcsak tüzelőül, hanem építőanyagul is szolgált. A házak 90 százaléka a XVII. sz.-ig még a városokban is fából készült. Nagyarányú volt a külföldre irányuló fakereskedelem, Dánia hajóit schleswigi fából építette. Sok fát vett igénybe a szénégetés, mivel a hamuszír is kiviteli cikk. E nagymérvű belföldi szükséglet és külföldi szállítás sokkal több fát emésztett föl, mint amennyit a természetes utánpótlás megengedhetett. Az erdő pusztulása a XVII. században a faarak emelkedésében is kifejezésre jutott. Hozzájárult az erdőterület csökkenéséhez a fának töltésre, kerítésre és gátépítésre való igénybevétele is, továbbá süppedékes talajon mocsárhidak építésére, aminek következtében a mocsarak mentén nagy foltok keletkeztek. A szántók és mezők bekerítésére a tölgy és bükk fiatal hajtásait is levágták, ami a fákat fejlődésükben megakadályozta; a kerítéseket a tilalom ellenére is télen eltűzelték és tavasszal friss fából pótolták. A további pusztítást megakadályozandó már a XVI. században kezdik kicserélni a kerítéseket élő-sövénnyel, amire nagyon jól bevált a cserjefa, fűz és mogyoró-

bokor. Fában szegény vidékeken az elpusztult sövényt árokkal és kőrakással pótolták. Az erdőt alaposan megrongálták a parasztságnak szokásos erdőkihágásai, amelyekkel szemben a hatóság tehetetlen volt. M. számításai szerint a törvénytelen fahasználat megközelítette a törvényben megengedett mennyiséget. A facsempészt tiltó rendeletek igen enyhék voltak, a paraszt nem is tekintette igazi bűnnek a falopást. Sok erdő kipusztulása a háború idején történt; a megszálló csapatok sok fát használtak el, a jobbagságnak pedig kapóra jött az alkalom a facsempészésre. Az erdővédelmi rendszabályok hiányosak voltak, az erdőtisztviselők jobbára nem szakemberek; az erdőőrök pedig összejátszottak a csempészekkel. A rendszertelen vágás a szél pusztításainak is kiszolgáltatta az erdőt. Kisebbitették az erdőtakarót az erdő szélére is behatoló évenkénti legelőégetések. Utánpótlásáról nem történt megfelelő gondoskodás, az erdő pusztulásának tehát be kellett következnie. A paraszt nem vette észre, hogy az erdő túlságos igénybevételeivel magának is károkat okoz. Az uradalmi erdőkkel szemben kíméletlenebbek, de a falusi erdők megóvásáról sem gondoskodtak. A kincstári erdők továbbpusztulását föl lehetett tartóztatni megfelelő rendszabályokkal, a falusi erdők azonban megritkultak, cserjések lettek. Az erdőgazdálkodásnak ezen a formáján csak az erdőközösség megszüntetése változtatott.

M. az erdőt ősförmációnak tartja; a pusztá szerinte nem természetes képződmény, emberi közrehatás alatt az erdőből keletkezett. Fizikai tényezők is hatottak későbbi alakulására, de a talaj és klíma változásai is az erdőirtás következményei voltak. A mai fenyérvidéken kimutatható az erdő mint ősförmáció; az átmenetet a parkerdő, törpecserjés és láperdő jelölik. Nem tudatos irtás, hanem a rossz gazdasági művelés hozta létre a pusztaságot; a Geest talajviszonyai és ritkább növési erdőfajtái is elősegítették térhódítását. A schleswigi fenyér hasonló volt a Hortobágyhoz és a török hódoltság alatt vadonná lett területekhez. Legnagyobb kiterjedését a XVIII. sz. közepén érte el; növekedésének és visszahúzódásának politikai és gazdasági okai voltak. Fontos gazdasági funkciókat vesz át az erdőtől; egy nagy területnek primitív gazdálkodása épült fel rajta. Egyes részeit rövid időre szántónak is használták, de csak igen szegényes földművelést űzhettek rajta. A fenyéri külterjes gazdálkodás súlypontja a legeltetésre esett; a lakosság más területről is elvállalt állatokat legeltetésre. Hangával borított virágos legelőin intenzív méhészetet is folytattak. A fenyérvidék alommal, trágyával és tüzelővel is ellátta a lakosságot. Művelésre alkalmatlan csak a homokpuszta volt, amely futóhomokjával a szomszédos kultúrterületeket is elnyeléssel fenyegette, ami ellen árokkal és kerítéssel védekeztek. A Heidegazdálkodást nem lehetett az agrárkommunizmus alatt megszüntetni. A szántó növelése több állat tartását kívánta volna meg, ennek takarmányozását a megkisebbedett legelő lehetetlenné tenné; a fában szegény vidék lakossága pedig tüzelőjéről sem mondhatott le. A fenyér további terjedésének és a rajta űzött külterjes

gazdálkodásnak a birtok magántulajdonba vétele vetett véget.

A láp sem primár formáció, az erdőből jött létre. Területén a XVII. sz.-ban is megállapíthatók tölgy-, bükk- és fenyőerdők maradványai. A láperdőben sűrűn tenyészett az égerfa, mocsártölgy, fehér fűzfa és kőrisfa. A fával benőtt területet láprétek tarkították. A gazdálkodásban a tőzegmoha- vagy fellápnak volt nagyobb jelentősége. A tőzeg kitermelése jövedelmező s alkalmas volt az erdő kímélésére is. Tűzelőnek használták, sőt kovácszenet is égettek belőle. A parasztságnak tőzegvágási joga volt; szükség esetén egyes községeknek határuktól távol is utaltak ki tőzegterületet. Az uradalmak a nagyobb területeket vállalkozóknak adták bérbe, akik a kitermelt tőzeggel a XVII.—XVIII. sz.-ban élénk kereskedést űztek. Több község alakul e korban, melyeknek lakossága, akárcsak a mi Hanságunk népe, lápi gazdálkodást űz; e községeknek a nagyszámú tőzegcsűr adott jellegzetes formát. A kibányászott tőzeg helyén ültetett nádas átmenet volt a fenyérláphoz.

A rétség a legfiatalabb formációk közé tartozik a kultúrtájban; a szerző adatokkal bizonyítja az emberi beavatkozás szerepét kialakulásában. Eredete az erdővel és mocsárral van kapcsolatban. Egyes rétek irtás útján vagy folyómenti erdők helyén keletkeztek. A rét sokáig parkszerű volt; a periodikus kiöntési területeken nem ártott a fának a víz. A fák aztán fokozatosan eltűntek és a XIX. sz.-ban a fátlan, édesfűvű rét lesz az uralkodó típus. A rétség a szénatermelés révén jutott jelentőséghez a gazdálkodásban. A rétségi széna mennyiségileg és minőségileg sem elégítette ki az igényeket; főként azért, mert a hiányos vízlecsapolás miatt a rét egyes részei még nyáron is víz alatt állottak. A rét megfelelő gondozását, jobb karba hozását is a birtokközösség akadályozta meg. Gondozása mindössze csak annyiban állott, hogy az utolsó kaszálás után az állatokat ráhajtották. A rét alkalmas helyeit tőzegtermelésre is felhasználták.

Az erdőtakaró változása a hidrografiai viszonyokra és az időjárásra is kimutatható hatással volt. Partalakulás, belvizek keletkezése és eltűnése, a folyók medrének változásai és általában a fokozatos víztelenítés a történeti kútfőkből pontosan megállapítható. A folyók víztartalmában régebben nem voltak nagy ingadozások, mert az erdők, tavak és mocsarak a lefolyást szabályozták; a levegő is páradúsabb volt.

A táji formációk életrajzszerű vizsgálata után a településekben mutatkozó rendszert igyekszik M. megállapítani. A falvakban látja a kultúrtáj apró egységeit; a városokat, mint önálló nagyobb területeket nem méltatja figyelemre. Minél messzibbre tudjuk nyomon kísérni a falvak keletkezését, annál egységesebb formákhoz jutunk. Egyes falvaknak prehistorikus eredete is megállapítható. Az erdővidéken a falvak túlnyomó része az irtás virágkorában, a XII. és XIII. sz.-ban keletkezett. Tisztázza az ősfalu és fiúfalu viszonyát, az utóbbiak alapítását a nagy határ megművelése, később a határ felosztása tette szükségessé. Régi és új falunak

közös határa volt, az ősfalu gyakran beleolvadt a filiálfaluba. Szemléltető leírást nyújt a három elterjedt falutípus, a halmaz-, úti- és sorosfalu keletkezéséről, építésmódjáról és a gazdálkodáshoz való simulásáról. A ház ingóságának számított, szét lehetett szedni és a kiélt földről át lehetett vinni más területre. A téglaeépítkezés csak az erdő pusztulásakor jelentkezik, szokásban volt, hogy a faházat fokozatosan, amint egy-egy fala elromlott, renoválták téglából. A kastélyok és udvarházak építésében csak az intenzívebb művelés idejétől kezdve érvényesültek a mezőgazdasági szempontok is.

Az erdő visszahúzóásával és a településekkel párhuzamban történt az úthálózat kialakulása. A községek kötelesek voltak az országútnak határukra eső részét jókarban tartani. Az utak állapotáról szomorú képet fest; túlporosak vagy nagyon sárosak voltak, gyakran $\frac{1}{4}$ mértföldnyire is kiszélesedtek. A kerekések feltűnően nagy száma is az utak rossz állapotára vall. A paraszt a reá hárított útgondozást csak ímmel-úmmal végezte.

A XVIII. sz. végéig a jellegzetes művelési forma a primitív földművelés és nagymérvű állattenyésztés volt. A művelés ágai még csak kialakulóban vannak; erdő-, szántó-, rét-, legelőgazdaság nagy összevisszaságban egymás mellett és egymás után fordul elő. A kevés trágya miatt a paraszt nem tudott állandóan nagy területet szántónak használni, ezért vándorgazdálkodást űzött. A szántónak csak felerészét vetette be gabonával, a többi zöldtakarmányra vagy legelőnek használta. Az állandó szántóhoz nagy-kiterjedésű közlegelő csatlakozott, amelyen extenzív állattenyésztést folytattak. A XVII. században a szántó és legelő közt egy földsáv húzódott, amelyet felváltva szántónak és legelőnek használtak. Az uradalmak végleges határai csak a XVI.—XVII. sz.-ban alakulnak ki, a terméseredmények itt sem voltak sokkal kedvezőbbek; a szántó és legelő aránya nem volt szabályozva. A trágyamennyiségen kívül a vízlevezető árkok hiánya is hozzájárult a rossz terméseredményhez. A XVII. sz.-ban kezdenek főlhagyni a kizárólagos marhatartással és hollandi hatás alatt meghonosodik a tejgazdaság. Mindinkább a rét lesz az alapja a mezőgazdasági művelésnek, a termelt széna mennyiségétől függött az istállózható állatok száma és ennek következtében a művelhető terület nagysága is. A XVIII. századig számottevő volt a halgazdaság, a halastavak vizét időnként leeresztették, helyét zabbal vetették be, utána pedig legelőnek használták.

A tájformációk biográfiája mellett a kultúrtáj kibontakozását a legkisebb gazdasági egységek életén át is szemlélteti. A típusul választott községek és uradalmak beható gazdasági leírásán keresztül az egész országot megismerhetjük. Igen alkalmasak egy ország mezőgazdasági kultúrájának vizsgálatához e mintaszerű áttekintések, amelyekben a fejlődés kimerítő rajza mellett pontos kataszteri térképeken tanulmányozhatjuk az egyes művelési formákat, az erdő, szántó, fenyér, rét, legelő, mocsár eloszlását, az úthálózatot, a dűlőneveket, sőt a terméseredményeket is.

Könyve utolsó fejezetében rámutat a XVIII. sz.-ban jelentkező gazdasági krízis okaira. Elemi csapások, háború és a talaj kimerülése következtében virágzó települések sorvadnak el. Senki sem vállalkozik a megélhetést nem biztosító elhagyott telkek megművelésére. A megcsökkent állatállomány is lehetetlenné tette a szántó feljavítását. A kimerült föld nem tudta eltartani az embert, a fennálló gazdasági rendszer mellett kilátástalan volt a terméseredmény fokozása, így egyre nagyobb területek estek áldozatul a puszta terjedésének. A birtokközösség az egyéni munka érvényesülését is megakadályozta. A körülmények kényszerítő ereje vetett véget az agrárkommunizmusnak. A fenyegető gazdasági összeomlásnak egy radikális reformmal, a birtok magántulajdonba vételével sikerült elejét venni. A birtokközösség megszüntetésével új korszak kezdődik Schleswig gazdasági életében. E reform véget vet a primitív (külterjes) gazdálkodásnak és új lehetőségek megteremtésével ismét biztosítja a megélhetést. A XVIII. sz. végi agrárreform a kultúrtáj fejlődésében is mélyreható változásoknak lesz kiindulópontja; a táj földrajzi képe lényegesen átalakult. Az agrárreform fejleményeinek leírása a II. kötetben következik.

M. könyve történelmi, földrajzi és természettudományi eredményeinél fogva nagy érdeklődésre tarthat számot. Sikerült a táj fejlődéstörténetét kútfolk alapján megállapítania és azt az egyes földrajzi egységek keretében sokoldalú megvilágításba helyezni. Eredeti felfogása, új szempontjai és különösen elért eredményei előkelő helyet biztosítanak számára a kultúrgeografiai irodalomban. Kétségtelenül igazolja, hogy a kultúrtáj fejlődésének egyes mozzanataiba csak a történelmi kútfolkön át lehet belelátni. A historailag tájékozatlan geográfus érhet el ugyan eredményeket a fizikai földrajzi vizsgálatoknál, a kultúrtáj fejlődésére vonatkozó megállapításai azonban történelmi megalapozottság hiányában hipotézisek maradnak. Ez a felismerés indította M.-t a történelmi kútfolknek idáig nem tapasztalt mértékben való kiaknázására; nemcsak a kiadott anyagot dolgozta fel, hanem széleskörű levéltári kutatásokat is végzett. Megállapítja, hogy a történelmi kútfolk természettudományi adatainak hitelessége objektivitásuknál fogva minden kétségen felül áll. Különösen az újabkori fejlemények vizsgálatánál nélkülözhetetlen a kiadatlan levéltári anyag felhasználása; hangoztatja, hogy eredményeinek túlnyomó részét az ily anyag feldolgozásának köszönheti. Természetesen a nagyszámú előmunkálatok és bő kútfoanyag is hozzájárultak munkájának sikeréhez; kevés terület dicsekedhetik annyi részletfeldolgozással és oly kútfolkkel, mint Schleswig a középkorba visszanyúló telekkönyveivel, adóösszeírásaival, Mejer XVII. sz.-i részletes felvételével, Danckwerth országleírásával és a birtokfelosztás céljaira készített XVIII. sz.-i kataszteri térképekkel. M. könyvből hazánk hasonló irányú feldolgozásához is tanulságokat meríthetünk. Megfelelő alapot teremthetnénk egy ily munkálathoz a földrajzi és térképészeti kútfolk feldolgozása és kiadása, a hely-

neveknek a táj életével kapcsolatban való gyűjtése és tanulmányozása, továbbá a gazdálkodásnak egy-egy kisebb egység keretében való vizsgálata által. Eperjessy Kálmán (Szeged).

Szemle.

Kisch, Gustav : Germanische Kontinuität in Siebenbürgen. Korrespondenzblatt des Vereins für siebenbürgische Landeskunde. 52. évf. (1929), 129—141 l. A népvándorlás korába visszanyúló erdélyi germán folytonosság elméletének helynévi érvekkel való bizonyításánál a magyar Karácsonyi és a szélesebb földrajzi alapokra helyezkedő oláh Diculescu mellett K. képviseli az erdélyi szászságot. Nem szólva Karácsonyiról, aki különben is előre megfontolt szándék nélkül került tévutakra, rá kell mutatnunk arra, hogy míg Diculescu az oláhok dáciái folytonosságának bizonyíttatása kedvéért álmodta meg nyugati minták után az oláhságra alkalmazott ógermán-latin vérkeveredés analógiáját (a gepida helyneveket az oláhság közvetíti!), addig K. az erdélyi szászság történetét igyekszik az Erdélyen átsodródott keleti germánokkal, különösen nyugati gótokkal közvetlen kapcsolatba hozni. Közvetlenül a gótoktól vették volna át a szászok pl. a Galt (magy. Ugra, ol. Ungra) helynevet, amely szerinté azonos a Jordanesben említett Galtis helyvel és helynévvel. Ez azonban még akkor sem lehetséges, ha feltételezzük, hogy a szász település kezdetén a XII. században még élhettek Erdélyben gótok, mert ebben az esetben — mint erre már Melich is helyesen rámutatott — Galts lenne az erd. sz. alak (A honf.-kori Magyarország, 290 l.). K. feltevése, hogy a szászok az Árpádkorban még -is végződéssel hallották volna e helynevet, amit nyugati germán nyelvjárásukban egyszerűen elhagytak, képtelenség. Különben a *galt* szó 'unfruchtbar' jelentésben megvan a nyugati, sőt az északi germánságban is s így semmi akadályja sincs annak, hogy erdélyi szász elnevezésnek tartsuk (l. még W. Scheiner, Die ON im mittleren Teile des südlichen Siebenbürgens. Balkan-Archiv II, 55). K. módszerével talán még azt is sikerülne kimutatni, hogy török helyneveink között hún eredetűek is lehettek. Az Olt erd. szász Alt hangalakja szerinte szintén az ógermán-szász folytonosságot bizonyítja: „Wenn also die S. S. heute *Alt* sagen, das unbedingt einem a(kurzes a-!) des 12., 13. Jahrh. entspricht, so haben sie diese a-Form von mindestens *einer* germanisch redenden Seele unmittelbar von Mund zu Mund übernommen . . .“ (134—5 l.), mert a magyarok és az oláhok Olt-ja a szászban ma Űlt-nak hangzanék! Arról nem tud, hogy a folyó neve az ómagyarban is 1233-ig Alt volt (l. bővebben Melich, i. h. 264). Ezeken kívül még több helynévben próbál ógermán hangtani jelenségeket kimutatni, rendszertelen adathalmazából azonban nem tud megnyugtató eredményeket kihámozni. Teljesen érthetetlen pl., miért egy ófelnémetnek feltüntetett és megcsillagozott *Wolfbach* alakból származtatja az ol. *Holbar* folyónévből lett helynevet, amelyet különben a *Holbach* megfelelőjének tartanak (v. ö. I. Borcia, Jb Weigand X, 225—36 l. és *Drăganu*, Toponomie și Istorie. Cluj 1928. 13 l.), továbbá, hogy az efféle földrajzi nevek mennyiben bizonyítják a cikk címével választott kontinuitást (l. még Korrespondenzblatt 1910. 105 l.). K. ógermán helynévfajtái éppúgy nem állják meg a kritikát, mint ahogy ógörög eredetű erdélyi földrajzi nevek létezését sem sikerült bizonyítania.

Tremli Lajos.

Fettich Nándor: Adatok a honfoglaláskor archaeológiájához. Archaeologiai Értesítő XLV. (1931.) 48—112. 1. A soha nem szünetelő őstörténeti kutatások nyelvészeti eredményeit szerves összefoglalásban, a történeti keretekbe beállítva Németh Gyula tette közzé ismeretes (A honfoglaló magyarság kialakulása. 1930.) könyvében. Hampel József, Nagy Géza és Pósta Béla régészeti munkásságát folytatva F., aki eddig a honfoglaláskor előtti steppenépek kultúrájával foglalkozott, e tanulmányával érkezett el az ősmagyarokhoz. A munka anyaga régészeti, célja és eredménye azonban első sorban magyar őstörténeti. Címe arra vall, hogy előtanulmány és hogy a szerző a régészeti anyagot mint az őstörténet egyik forrását tekinti. E mellett azonban már itt is ezen régészeti anyagnak szigorúan archeológiai, módszeres elemzésével olyan történeti tényeket állapít meg, amelyekkel a magyar őstörténet eddig még nem számolt. Ilyen a normannok oroszországi tevékenységének rendkívüli jelentősége az ősmagyarság nagy gazdasági fellendülésében, amely F. szerint maga után vonta a magyarság katonai és politikai szerveződését is és a magyarságot ellenállhatatlan hódító-néppé tette. A normannokkal való intenzív érintkezésnek nyomait tárja fel a munka első részében tárgyalt bezdédi leletekkel kapcsolatban, amelynek eredményei a régészeti szakirodalomban is újak. A híres bezdédi tarsolylemez tüzetes leírása után felteszi a kérdést: hol készült a tarsoly és díszítő lemeze? E kérdés a magyar őstörténetnek egyik forgópontja és sok más kérdés is ennek eldöntésétől függ. A munka másik két része is erre a kérdésre akar feleletet adni. Új leleteket publikál: a sarkad-peckesvárit és jászfényszaruit és foglalkozik e leletek ú. n. „rozettáival”, amelyeken szívidomok kiemelkedése és aranyozással színezése textilmintákra megy vissza. E csoport „kétségtelenül keleten készült és Oroszország területéről valószínűen Lebédián keresztül került Magyarországra”. Ez az a csoport, amelynél F. szerint első sorban lehet a kazár fémművesség hatására gondolni. Ismerteti és elemzi azután a szabolcsmegyei Kenézlőn végzett ásatásainak gazdag eredményét. Rámutat a honfoglaló fémművességnek a minusszinski (Altáj hegység) medence fémművességével való kapcsolatára, ami kétségtelenül belsőázsiai népelemeknek a magyarság körében való megtelepedésével van összefüggésben. Ez az emlékesoport időben a mi avar és magyar korszakunk közé esik és kétségtelenül a lebédiai fémművesség egyik ágában (amelyet a kenézlői leletek is képviselnek) folytatódik tovább. A tanulmányban tárgyalt egész leletanyag készülési helye Lebédia és annak környéke. Végül még kifejti F., hogy a készülési helyen csak igen kevés leletet várhatunk, mert e fémművesség virágzásának megindulását a honfoglalás előtt legfeljebb csak 60—70 évre lehet helyezni, míg a nagymennyiségű leletek lassankénti sirba jutásához, amint a magyarországi sírok időmeghatározása mutatja, több mint kétszáz év volt szükséges.

Horváth Tibor.

Baranyay Károly: Magyar büntetőjogtörténet. I. k.: I. Endre király uralkodásának végéig. — II. k.: Büntetőjogunk Szt. László és Kálmán királyok alatt. Miskolc, 1928—1932. 8°, 224 + 180 l. Talán egyik magyar jogi szaktudomány sem érzi a mult ismeretének a hiányát annyira, mint a büntetőjog, ennek is különösen az eljárásjogi része. Ha a XVIII. és a XIX. sz.-ra vonatkozólag a hiányt némiképen pótolják is az egykorú munkák, teljesen tájékozatlanok maradunk a korábbi századokat illetőleg. B. miskolci kir. törvényszéki bíró (jog-, állam-, bölcsész- és közgazdaságtudor) könyvének

vizsgálásánál az első felöltő kérdés: milyen források álltak rendelkezésére ebből a jogtörténeti emlékekben oly szegény korból? Hajnik még panaszkodik amiatt, hogy a XI. s a XII. sz.-i perjog-emlékek minimális számuk miatt önálló feldolgozásra alkalmatlannok.¹ B. az egyes adatok forrásait távolról sem jelöli meg oly pontos-sággal, amint ezt történeti munkától elvárnök. A „forrásjegyzék”-ben találhatunk, a XI. sz.-i magyar büntetőjog forrásai között, ilyen könyveket is: Kritik der reinen Vernunft, Waitz: Anthropologia, Grimm: Mythologia, Timovsky: Kinai utazás, „Ismenia és Ismenes szerelmei”, Paul Bourget: Disciple stb. Viszont hiába kerestünk ebben az ezer számat jóval felülhaladó forrásjegyzékben néhány olyan kötetet, amelyeknek több közül lehet a tárgyhoz. Nyomuk sincs például a kiadott okmánytáraknak, pedig gyakran a XIII. század okleveleiből is következtethetünk vissza a XI—XII. századra.

Az I. kötet „általános rész”-ében a szerző — minden vonatkozásban a tudás minimumát tételezve fel az olvasóról — nagyrészt kölcsönvett definíciók hosszú sorozatával igyekszik megértetni a jognak, a büntetőjognak, a történetnek, jogtörténetnek, büntető jogtörténetnek, magyar büntetőjogtörténetnek, a jogforrásnak stb. fogalmát. Megfelelően a „történeti éniség” elvének, amely szerint kell „ismernünk vagy legalább ismerni, megfigyelti igyekezni a logelsőt, helyesen azt is, ameddig az ember a gondolat és a következtetés szárnyain a multba visszatérhet . . .”, nemkülönben annak a követelménynek, hogy „a témák fejtegetésénél vissza kell térnünk jogunknak a nyugateurópaiktól még mentes, tiszta őseredetére”, büntetőjog-történetünket B. a „Történelem előtti kor” büntetőjogának a megismertetésével kezdi. „Biztosan állítható, — ez a fejezetben a legkonkrétabb adat — hogy már az első emberpárnál bitorolt az erősebb a gyengébb felett büntető hatalmat . . .” (33. l.) Két hosszú fejezet szól a szittyák és a húnok büntetőjogáról. Szittyá-őseinkről már Herodotos kénytelen volt megállapítani, hogy igazságosak voltak, de másik, kevésbbé hízelgő állítását, hogy tudniillik az emberhúst is kedvelték, már nem fogadja el a szerző. Hogyan is állítható ez erről a „hatalmas és dicső nemzet”-ről, amelynek lelkében „már ott uralkodott a „Nyelvében él a nemzet” nemzeti létfenntartó erkölcsparancsa is . . .” (38. l.) A görög írók szüksézáví tudósításai alapján összeállítja B. a szittyáknál divatos bűncselekményeket s büntetéseket. „Preventív intézkedéseket” is ismertek, megelőzve a művelt nyugatot. „Büntetőtörténetük fényes bizony-sága annak, hogy az őscythák egyszerű lelkében már ott élt az igazság fényes eszménye . . .” (45. l.)

De még több hasonlóságot fedezhetünk fel a hún és a magyar büntetőjogok között! Már Priskos rétor említi például, hogy Attilánál az igazságszolgáltatás előzetes kihallgatás mellett történt. „Ezt az intelligens büntetőjogi gondolkozást” pedig megtaláljuk a magyar büntetőjogban is. Hisz már Lél vezér is azt sérelmezte, hogy kihallgatás nélkül ítélték halálra (Kézainak „nullo judicio” kifejezését magyarázza így a szerző). S „ily gondolatok vannak lefektetve az Aranybullában (2. c.) s Werbőczy Tripartitumában (I: 9) is, azzal a lényeggel, hogy egyetlen magyar idézés, *kihallgatás*, marasztalás nélkül még csak le sem tartóztatható” (53. skkl.). Nem tudjuk, B. honnan vette az aranybullának s a primae nonusnak ezt az újszerű

¹ A magyar hírósági szervezet és perjog az Árpád- és vegyes-házbéli királyok alatt. Előszó.

szövegezését. Tudtunkkal egyik sem biztosít privilégiumot minden egyes magyarnak, hanem csak a nemeseknek s egyik sem tesz említést kihallgatásról. Werbőczynél ez annál természetesebb, mert amióta a nemes pere írásban folyik — Werbőczy idejében pedig már így van, — azóta a nemesnek legfőbb perbeli privilégiuma éppen az, hogy kihallgatásnak, examen-nek semmiféle bűncselekmény gyanúja alatt nem vethető alá.

Jogintézmények összehasonlításával különben B. szerint a finn-ugorokhoz való rokonságunk is bizonyítható. Néhány adat ebből az „összehasonlító jogtudományi“ részből: a kalmüköknél a papi osztály kezében van a házassági jog, akárcsak a magyaroknál az 1894: XXXI. t.-c. előtt! Az idézésre meg nem jelenő fél — mint nálunk — elveszti igazát stb. Ily összehasonlítások után a szerző „leszögezi“, „hogy az összehasonlító jogtudomány megállapítása szerint is jogi rokonaink kétségen felül a finn-ugor és török-tatár népek.“

Etelközi, lebediai és honfoglaláskori jogéletünk megismerését megint az elfogult nyugati források zavarják, amelyek igazságtalanoknak, kegyetleneknek, vérivóknak tüntetik fel őseinket. E naivságok cáfolatára — a szerző szerint — elég egy adat. „A „főzni“ szó őseredeti magyar. Ha tehát még az őshazában ismeretes volt a főzés, alig volt szükség vért inni, szívet rágni . . .“ (78. l.). Ezzel szemben az igazság az, hogy a vérszerződés megkötésekor már igen fejlett jogéletünk volt, sőt „a honfoglalás idejében — olvassuk újabb változatban Timon tételeit — a büntetőjog sokkal közjogibb, mint a későbbi korban, az első királyok alatt“ (87. l.). (Itt említjük, hogy az etymológiát a szerző szívesen hívja segítségül jogtörténeti problémák megoldásánál; például már avar-rokonaink is a legfőbb bírót jogurnak (jog-úr!) hívták). A „nagy szerződés“-re vonatkozólag kis ingadozás után kijelenti B., hogy „a szerződés léte és indokolt adatai a kritikát feltétlenül állják, tehát a vérszerződés mint az úgynevezett első ismeretes törvényünk, alaptörvényünk, forrásként nemcsak kezelhető, de kezelendő is!“ (102. l.) IV. és V. pontja tartalmazza az első magyar büntetőtörvényt.

A fejedelmek közül Géza „az igazságszolgáltatás reformját is előkészítette.“ „A jövő kor — sajnálkozik a szerző — már a kereszténység és a magyar királyság érdekében a scytha hagyományokat tüzzel-vassal pusztította és így az ősi scythia kornak majd minden emlékét kiirtva, az utókorra lehetetlenné vált, hogy a magyart a maga igazi mivoltában, ősi szokásaiban, erkölceiben és jogi gondolkodásában valójában megismerhesse! . . .“ „A mégcsak külszínben keresztény, de lélekben és érzésben mindig ősi scythia hagyományokhoz ragaszkodó pogány magyarok — tavak, folyamok partjain, szép tisztaságokon, a természet nagy templomában állították fel a pogány istenség imoláit, itt hangoztak el messze a scythia-magyarok hálátadó zsolozsmái és szállt magasba az áldozati ló fehér füstje . . .“ (178. l.). Az ilyen részletek legalkalmasabbak az egész mű szempontjainak, módszerének, eredményeinek jellemzésére: az ellenőrizhetetlen ősmagyar multnak kiszínezése, jogéletébe modern elveknek, dogmáknak belemagyarázása, kezdetleges államéletünknek közjogilag is igen fejlett „jogállam“-má idealizálása. Éppen a jogtörténetnek ilyen fantáziától vezetett, kritikátlan művelése s az ilyen „tudományos“ eredmények megállapítása ellen emelte fel tiltakozó szavát a közelmultban az újabb jogtörténeti irodalom.¹ Nem csoda, ha

¹ A magyar történetírás új útjai. Bp. 1931. 269—320. l.

ebben a beállításban a keresztény királyság első százada úgy tűnik fel, mint az őshazai állapotokhoz képest óriási visszaesés, politikai, kulturális, jogi, büntetőjogi téren egyaránt.

A királyság korából ugyanis, — ha csekély számban is — már vannak hiteles adataink, amelyek korlátot szabnak a fantázia szabad csapongásának. Szt. István, I. Endre (!), Szt. László és Kálmán dekrétumainak büntető- s perjogi vonatkozású fejezeteit állítja össze B. s ezek alapján kísérli meg bemutatni a XI. sz.-i magyar büntetőjogot. Újat nem igen mondhat: ennek a néhány törvénynek a büntetésekre s a bűncselekményekre vonatkozó adatai már a politikai s a művelődéstörténet révén is eléggé ismeretesek; a pár perjogi adatot meg fölhasználja Hajnik; polgári s büntető peres eljárás között ugyanis ebben az időben még nincs különbség. Így e fejezeteknél többször gondolunk a szerzőnek az előszóban olvasott irónikus szavaira: „Sok tudományos szakmunka hagyja el szinte naponta a sajtót, és pedig a legtöbb olyan, aminő lényegében már megvan más címek alatt. Valamely meglévő vagy feldolgozott anyag dolgoztatik fel más beosztással, más sorrendben, más szavakkal...; alig van valami önálló, ami lényegnek nevezhető, legfeljebb mindössze csak pár sor; úgyhogy e pár sor anyagáért igazán kár volt egy egész könyv anyagát dolgozni fel.” (II. k.). Hacsak új megállapításoknak nem tekintjük az ilyen kétes értékű általánosításokat: „Ami a *bűnvádi eljárást* illeti, annak jellemzőjeként leszögezhető az, hogy az eljárás meglehetősen sommásan történt.” „A *büntetések* általában az akkori közcélon nem mennek túl.” „A *büntetések célja* a megtorlás, a tálió és vérbosszú révén... az elrettentés és a javítás” stb.

Hogy a törvények néhány adata alapján a szerzőnek ily terjedelmes fejezeteket sikerült összeállítania a XI. sz.-i büntetőjogról, ezt a gyakori ismétléseken s a kimerítő csoportosításokon kívül nem kis mértékben segíti elő a sok tárgyhoz nem tartozó részlet is. Amilyen sok az igazság B. állításában, hogy „a jogtörténet a politikai s művelődéstörténet nélkül a tudomány nevét sem érdemli meg”, oly kevésbé tartjuk alkalmasnak e politikai s művelődési miliő megfestésére az „áttekintés”-ek hosszú sorozatát: a közismert történeti eseményeknek, a jogérettel összefüggésbe alig hozható művelődési adatoknak száraz felsorolását. A más jogvidékekre való kitérések sem válnak az áttekinthetőség javára, különösen, ha néha-néha a szerző is eltéved s például a törvényhozásban is perrendet lát. („E dekrétumból a következő *perrendi* szabályok olvashatók ki: a törvényt a zsinat hozza, és pedig...”).

Az I. k. megjelenése után — olvassuk a II. k. előszavában — a szerzőnek kétségei támadtak, hogy „helyes-e, érdemes-e valóban túltengett és túltermelt tudományos irodalmunkat újabb kötettel szaporítani meg, vagy okosabb s célszerűbb a megkezdett munkát abbahagyva feledésnek engedni át a sikertelennek bizonyult első kísérletet, próbálgatást?” Az I. k.-ról elhangzott bírálatok s különösen Szádeczky Lajosnak elismerő sorai eloszlatták a kétséget s a szerző az egész magyar büntetőjogtörténetnek megírására határozta el magát. Ennek a nagy feladatnak sikeres megoldását az ő módszerével azonban aligha remélhetjük. Részletekbe menő, idő vagy anyag szerint korlátozott kutatással mindenekelőtt megfelelő monografikus irodalmat kell teremtenünk, mégpedig okleveles anyagra támaszkodva. Mivel pedig az első két századból okleveles anyagunk úgyyszólván nincs: nem is helyes e részletfeldolgozást e száza-

dokkal kezdeni. A néhány, nagyrészt törvényi adalék — a későbbi okleveles anyag megfelelő kritikája mellett — e későbbi kor részleteihez lesz fűzhető.

Mezneries Iván.

Takács Ince: Die Verehrung der heiligen Elisabeth in Ungarn című cikkében (Franz. Studien, 1931, 242—58. l.) kiterjeszkedik a szent kultuszának mindenirányú megnyilvánulására s főleg a művészeti és irodalmi emlékeket ismerteti kimerítő részletességgel. Már a történeti emlékek (templomok, oltárok, kolostorok, kórházak és egyéb szociális intézmények) felsorolásában jóval szűkszavubb. E tekintetben Rupp Jakab nagy munkájából: Magyarország helyrajzi története, I—III. k. (Pest, 1870—76) és Pap József szorgalmas utánjárással készült disszertációjából: Árpád-házi Szent Erzsébet tiszteletének története Magyarországon (Eger, 1910) mindenesetre bővebb okulást merithetett volna. Megjegyezzük, hogy Farkas és Dávid 1244. évi templomépítésére kár hivatkozni, mert az erre vonatkozó oklevél minden valószínűség szerint hamis. (Szentpétery J. Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke. I. k. 239. l.) Szenterzsébetfalváról, más néven Szentfalváról pedig Csánki Dezso már 1893-ban kimutatta, hogy a pesti oldalon, a mostani Molnár és Lipót utcák helyén, a kérdéses Szent Erzsébet-ispotály pedig a Gellérthegy oldalán, a mai Tabán délkeleti részén feküdt. (Századok 1893. 16. s. kk. 11.) A születéshely kérdését fölösleges újból vita tárgyává tenni, mivel Karácsonyi János már eléggé tisztázta azt Sárospatak javára. (Religió, 1907. 4. skk. 11. és 57. s. k. l.)

Balanyi György.

Schulek Alfréd: Vegyesházi királyaink pénzei és korrendjük. I. Károly Róbert. Budapest, 1929. 8°, 67 l., 5 tábla. A magyar pénztörténeti és leíró-numizmatikai-irodalomnak még súlyos adósságai vannak. Bár készen van az Árpád- és vegyesházi királyaink pénzeinek Corpusa, valamint az Árpád-kori pénztörténet alapvető feldolgozása, az előbbi Réthy László, az utóbbi Hóman Bálint tollából, még mindig hiányzik a vegyes- és Habsburg-kori részletes pénztörténet és befejezetlenül maradt a Habsburg-kori pénzek Harsányi Pál által megkezdett Corpusa. Régen érzett hiányt igyekszik tehát pótolni Sch., amikor Károly Róbert pénzeinek korrendjét állapítja meg, akinek uralkodása numizmatikai, illetőleg pénztörténeti szempontból is fordulópontot jelent az addig kizárólagos ezüstvalutáról az aranyvalutára való áttérés következtében. Sch. értékesen egészíti ki Hóman Bálintnak Károly Róbert gazdaságpolitikájáról szóló könyve pénztörténeti eredményeit, úgy hogy csaknem tökéletes képet nyerünk a pénzverés akkori állapotáról. Nehéz a feladat, amelyre Sch. vállalkozott s ezt még nehezíti az élmunkálatoknak úgyszólván teljes hiánya. A múlt század végén a numizmatikai irodalomban általánossá vált leíró irányzat beérte az anyag egyszerű ismertetésével, anélkül, hogy a mélyebb összefüggések felderítésére vállalkozott volna. Ennek következtében Sch.-nek önálló forráskutatáshoz kellett folyamodnia, a forrásadatokat a meglevő pénzekkel egybevetnie, sőt az egyszerű súly és finomsági adatokat is megállapítania. A korrend megállapításánál egyébként a leghelyesebb eljárást alkalmazza, amennyiben mindenekelőtt az ú. n. fix pontok vagy mint ő nevezi: vezető érmek megállapítására törekszik a leletek és okleveles adatok alapján s ezekhez kapcsolja a tipológiából és metrologiából levonható következtetéseket, természetesen az irodalom gondos és alapos felhasználásával. A korrend fontos kiindulópontja a solyomkövi lelet, melynek

segítségével Károly Róbert utolsó 1338. és 1339—42. évekből való kispénzei határozhatók meg. Ezután visszafelé haladva 1335-ig állapítja meg az egyes évek dénárvereteit, majd áttér a garasveretekre. Rendkívül érdekes megfigyelése, hogy a garasvereteknek, a tipológiai egyezések alapján sorbaállítva, ugyanaz a sorrendjük, mintha súlyuk szerint növekvően helyeztetnek egymás mellé. Ilyenformán ez lenne a korrend is. A garasokból kiindulva az egykorú — 1329—37 — kispénzek sorára tér át, hol meggyőzően mutatja ki, hogy a „lyliatus“ néven ismert dénár csakis 1330-ból származhatik s ennek verését a közepes bécsiek kiszorításával magyarázza. Az 1332—34. évek pénzeit illetőleg csak hipotézisekre van utalva. Ez különben a pénzverés technikájának fénykora és e tekintetben az olasz reneszánsz nagyobb mérvű hatására következett. Az 1323. évet megelőző időből van a legkevesebb támpont a korrend megállapításához s itt, mint maga is mondja, csak hozzávetőleg, éremkép és súly szerint szedte sorba a pénzeket. Ezekben látja különben az átmenetet az utolsó Árpádok pénzeitől Károly Róbert 1323 évi reformjához. Az aranyforintokat 1325-ben verték volna először, de a ránk maradt firenzei mintájú aranyakat 1332-re datálja. Végül Buda város pénzeit tárgyalja, ahová az eddig IV. Lászlónak tulajdonított dénárt is besorolja. Ezeknél azonban a pénzek ritkasága s a kevés leletadat miatt csak találgatásokkal kénytelen beérni. Sch. művének célja a korrend megállapítása, azonban nem ez az egyedüli eredménye. A tömérdek adat, megfigyelés, összehasonlítás egyéb igen jelentős megállapítást is eredményezett, melyek a tanulmány értékét különösen emelik. Így többek között egyik legfontosabb és történeti szempontból is kétségtelenül jelentős megállapítása, hogy a magyar-Anjou elrendezésű címer használata valószínűleg 1336-ban kezdődött, azelőtt az Anjou-magyar címet használták. Érdekes következtetéssel jut el oda, hogy az 1330 után vert pénzekben többnyire fehér-vörös, a megelőzőkön pedig vörös-fehér a színek sorrendje a címerpajzsban s ezt pecsétani analógiákkal is igazolja. Fényt igyekszik vetni vegyeskori numizmatikánk legbonyolultabb fejezetének, a pénzverőjegyeknek a kérdésére is. Megkísérli ezeknek a feloldását, amennyire ez a rendelkezésre álló adatok segítségével sikerülhet. Ilyenformán mintegy 13 verde működését mutatja ki, bár szerintünk az R-A jegynek Radnára való feloldása kissé problematikusnak látszik. A Z—Á (= Szatmár) jegy pedig talán Nagybányával azonosítható, minthogy e városnak hajdani neve Zatmárbánya is volt, a pénzverdejét pedig történeti adatok igazolják. A rendszerbe foglalt és lehetőség szerint feloldott jegyek nagy haladást jelentenek az eddigi bizonytalan állapotokhoz képest. Az 1329—37-i kispénzek összeállításával Hóman nézetét úgy módosítja, hogy a banalis dénárok pénzlába nem 1335-ig, hanem csak 1330-ig csökkent fokozatosan, mert 1331-től kezdve újból az eredeti 1323. évi pénzláb és finomság szerint vertek dénárt és obulust. Figyelemre méltó a bécsi utánveretekre vonatkozó megfigyelése is. Már a XIII. század végén akkora volt a bécsi pénzverésnek a magyarra gyakorolt hatása, hogy majd minden éremképnek megtalálható a bécsi rokona s az is kétségtelen, hogy Károly Róbert egyik-másik pénze a régi s Magyarországon is sokat ismételt bécsi érmek képeretéből fejlődött. E lényegesebb megállapításai mellett a metrologiánál állandóan javítja az átlagsúlyokat, amiapénzláb meghatározása szempontjából felbecsülhetetlenül jelentős körülmény.

Az egész tanulmánynak nagy érdeme az abszolút világosság és az a precíz logika, amellyel a legjelentéktelenebbnek látszó állítását

is alátámasztja. A fokról-fokra haladó korrendi meghatározásoknál az egyes pénzdarabokat *mindenféle* szempontból vizsgálat alá veszi és az összes elképzelhető stíluskritikai, forrásbeli, metrologiai stb. vonatkozásból megfigyeli. A felhozott érvek és bizonyítékok összefüggő láncot képeznek, ha esetleg néhol laza is kissé a láncszemek egybefonódása. Valószínű, hogy mint minden hasonló munkában, ebben is sor kerülhet kisebb módosításokra; az esetleg felbukkanó újabb leletekből vagy írásos emlékekből várhatunk felvilágosításokat, de a rendszer jelentékeny megváltoztatása aligha következhet be. A mellékelt öt tábla a korrend pontos feltüntetésével (minden lépést hű rajzban reprodukálva) és a fontosabb leletek ismertetésével értékesen egészíti ki a tanulmányt, mely az utóbbi évek legkitűnőbb magyar numizmatikai munkájának tekinthető. **Huszár Lajos.**

György Iajos: Egy középkori Sibylla-vers régi magyar irodalmunkban. (A Szent István Akadémia felolvasásai. I. k., 4. sz.) Pécs, Dunántúl r.-t. egyetemi nyomdája. 1929. 8° 102 l., 1 facs. Egy „rég magyar” könyv, — 1649. lőcsei, Brewer-féle nyomtatvány —, melynek címe, elhagyva a barokk sallangokat: Az Sibyllának jövőndőléséről, magyar verses fordításban közöl egy a középkorban, sőt még az újkor elején is népszerű XIV. sz.-i német verset az ókori Sibyllának tulajdonított apokrif jóslatokról. A Sibylla-jóslatok magyarra fordítója Gyurwa Vencel XVII. sz.-i író, kiről alig tudunk valamit. Gy. részletesen ismerteti e jóslatok keletkezését. Egyes gyökerei visszanyúlnak egészen az ókori pogány római Sibylla-jóslatokba, ahonnan áterjedve az őskereszténységhez, görög és zsidó elemekkel gyarapodnak, míg IV. Károly császár korában, tehát a XIV. század harmadik negyedében kialakul a német verses szöveg. Történetileg legérdekesebb része e sajátos műnek a „császár-jóslat”, vagyis a „békecsászár” eljövételének megjövendölése, kit Frigyesnek fognak hívni, s ki helyreállítja a hitettségét, a világ békéjét, visszafoglalja a Szentföldet, végül koronájáról lemondva, átadja az uralmat az Istenségnek. A mű e részében a XIV. sz.-i németországi állapotok — elég sötét — rajza is figyelmet érdemel. Gy. a legnagyobb alaposággal elemezi ki e jóslatok összevetőit, változásait idők folyamán, egész a XIV. sz.-i vers megszerkesztéséig, s megállapítja, hogy a Sibylla-jóslatok központja a császár-jóslat, mely nem más, mint a jelentükkel elégedetlen népek „messiási hitének az idők szelleméhez módosult változata”. Hű tükre tehát annak, hogy különböző időkben az emberek mitől félték, mivel elégedetlenkedtek, mit óhajtottak s mily remények festésével vigasztalódtak. Ezt a XVII. sz.-i magyar irodalomtól szellemben, tárgyban és időben meglehetősen távolosó, a középkorra azonban igen jellemző verset vezette be a magyar irodalomba a valószínűleg idegen származású Gyurwa Vencel fordítása. A könyvnek egyetlen példánya maradt, az is csonkán, talán nem is igen lehetett elterjedve, hiszen magyar átültetésekor már egészen más gondolatok feglköztették nálunk az elméket és lelkeket. **Bartoniek Emma.**

A felsőmagyarországi bányavárosok német népi színjátékai. Gyűjtötte és dr. Kurzweil Géza közreműködésével feldolgozta Erney József. Kiadja a Magyar Nemzeti Múzeum. I. kötet. Budapest, 1932. 8° XXIII, 577 l. E. felsőmagyarországi német népi játékgyűjteménye tizenhatesztendei várakozás után hagyta el végre a sajtót. Hogy nem került Stachovits Remig ma is kéziratban heverő népi játékgyűjteményének sorsára, az Hóman Bálint érdeme, aki

a Nemzeti Múzeummal kiadatta s akinek előszavával jelent meg a szövegeket tartalmazó első kötet. A tudományos feldolgozást E. és Kurzweil tollából a második kötet fogja hozni. A játékok nagyrészt XVIII. századi szövegezésben, szinte változatlanul voltak még a XX. század elején feljegyezhetők. E. a gyűjtést 1903-ban kezdte, eredetük azonban a reformáció korába nyúlik vissza. Bibliai tárgy kevés van köztük, ezek is, mint pl. a Zsuzsanna-játék az iskolai dráma hatására vezethetők vissza. Ezen kívül legerősebb Hans Sachs drámáinak szerepe. Tőle valók többek közt a *Von einem Markschal mit seinem Sohne, Das kühne Weib Aretofila mit den zwey Tiranen, König Dagobertus aus Frankreich mit des Forsters Kind, Von der unschuldigen Frau Genura, Die getreue Frau Alcestis mit ihrem getreuen Manne Admeto, Der Kampf mit Frau Armuth und Frau Glück* c. játékok. Az átdolgozás alapja mindig a darabok első kiadása s az eredeti szövegen alig van változtatás. Találunk a darabok közt olyanokat is, amelyek népkönyvek alakjában megjelent széphistóriák dramatizálásai; ilyen Pontianus históriája, amely a magyar irodalom legrégebb prózai elbeszélésének is tárgya. (*Ein Andenken Spiel. Von sieben weisen Meistern, oder das Andenken von Kaiser Pontianus zu Rom, wie sein getreuer Sohn von sein Leben ist gerettet worden, mit Nahmen heist er Diokletianus*). Ez azért is érdekes, mert úgy látszik, önálló átdolgozás s az ismeretlen dramatizáló tárgyat csak szóbeli elbeszélésből ismerte. Hans Sachs műveinek terjesztése érdekében legtöbbször fontos művelődési hatások útja is.

Pukánszky Béla.

P. König Kelemen : O. F. M. Hatszázéves ferences élet Szécsényben. Vác, 1931. 8°. 400 l. A kolduló rendek középkori működésének történetével jórészt még adós a magyar történetírás. Nem lehet ezt a hiányt egyedül egyháztörténetírásunk szervezetlenségének a rovására írni. Mind a magyar franciskánusok, mind a dominikánusok középkori történetének megírása elé szinte elháríthatatlan akadályok tornyosulnak. Ezeknek a rendeknek a működése a legteljesebb szegénység jegyében indul meg. Az alapítás után még jóideig nem voltak birtokügyeik vagy egyéb jogi természetű cselekményeik, amelyeket oklevélbe kellett volna foglalni, túlgyors eltorzításuk pedig szinte lehetetlenné tette, hogy az egyes kolostorok alapításáról, működéséről összefüggőbb feljegyzések maradjanak fenn. Aránylag sok irodalmi emlék maradt reánk a középkori ferencesektől és domonkosoktól, mert mind a két rend a nép lelkipásztorokodásán munkálkodott s így a latinnyelvű teológiai irodalomnak a nép nyelvére való átültetése hivatásszerűen foglalkoztatta őket. Viszont ezek a domonkos vagy ferences kódexek, éppen írjuk személytelensége és szerénysége miatt, a magyar szellemi fejlődés történetében való megbecsülhetetlen értékük mellett a rendi történelem szempontjából nem nagy jelentőségűek. A török hódoltság megsemmisítette még azt a viszonylag kevés történeti emléket is, ami a két szerzetes rend működéséről hazánkban fennmaradt. Ezért hazai levéltárainkban csak elvétve, más vonatkozásokkal kapcsolatban találunk egykorú adatokat a

ferencesek vagy dominikánusok középkori történetéhez. Aránylag még több sikerrel járnak a külföldi kutatások. Az adatok igen hézagosak voltak miatt maradt Karácsonyi Jánosnak a ferencesek történetéről írott munkájában is, amely pedig egy emberöltő fáradhatatlan tevékenységének az eredménye, annyi hiány vagy tévedés. Itt még különösen az egyes kolostorok történetére vonatkozólag további alapos, esetleg csak nagyon kevés eredménnyel járó részletkutatásokra van szükség, hogy a két rend magyarországi működésének külső és belső fejlődése tisztázva legyen.

Így csak örömmel üdvözölhetjük K. hatalmas kötetét, amely a szécsényi kolostor hatszázados történetét ismerteti bő részletességgel. Írója nem módszeresen képzett historikus, ezért feldolgozásával szemben nem alkalmazhatjuk azt a mértéket, amely egy céhbeli történetíróval szemben a kritika részéről mindig kötelező. Előadása majdnem mindig szónokias, gyakran apologetikus ízű, erősen szubjektív, mert munkáját elsősorban a rend, s különösen a szécsényi kolostor híveinek szánta. Művében így a tudományos célzat meglehetősen háttérbe szorul. Ezen kétségtelen hibák — mint a kolostor kéziratainak és régi nyomtatványainak könyvészeti szempontból nem pontos meghatározása és leírása — valamint sok elírás, vagy tévedés ellenére is — amelyeket felsorolni vagy javítani itt feleslegesnek tartunk — a történettudomány szempontjából is becsesnek tartjuk K. munkáját. Nagy szorgalommal sikerült neki ugyanis számos kiadatlan iratot találni, amelyek nemcsak a kolostor, hanem a rend történetének is becses gyarapodását jelentik. Ez a sok új, eddig ismeretlen adat kölcsönöz K. lelkeshangú munkájának tudományos szempontból is értéket. K. a kolostor történetét összekapcsolja a város multjával, amihez ugyan elvi szempontból szó férhetne, a sok új adatot azonban egy későbbi, módszeresen dolgozó történetíró jól értékesítheti majd. K. munkája, amely a vármegye és a város ma eléggé nem dicsérhető áldozatkészségének köszönheti megjelenését, megint csak arra figyelmeztet, hogy egyháztörténetírásunkra még sok megoldandó feladat vár, amíg eljön az idő a magyar katolikus egyház történetének szintézisére.

Tóth László.

Bascapè, Giacomo: Le relazioni fra l'Italia e la Transilvania nel secolo XVI. Note e documenti. Prefazione di Arrigo Solmi. (Pubblicazioni dell'Istituto per l'Europa Orientale, Roma.) 1931, Roma, Anonima Romana Editoriale 8°, 198 l. A Possevino munkáit tartalmazó kódexek közül eddig csak az volt ismeretes, amelyet Veress Endre 1913-ban adott ki. B. szövegkiadása egy másik kódexen alapul, amelyet az Ambrosiana őriz. Ez a szöveg régiebb Veressénél, s nem egy helyen lényegesen eltér attól. Az Ambrosiana-szövegben amikor Possevino erdélyi utazásáról beszél (1583) s amikor beszámol a látottakról, mindig a jelen időt használja, míg Veress-szövegében mindenütt mult időben beszél. Pl. Ambrosiana-szöveg 4. l.: erről (Blandratáról) el fogjuk mondani... Veress kiadása 14. l.: róla tárgyaltam már az atheistákról, az eretnekekről szóló könyvemben... (Possevionak az atheizmusról szóló könyve 1586-ban jelent meg, ez is tehát egyik bizonyítéka annak, hogy a Veress-szöveg későbbi.) A nyelvezet is választékosabb és óvatosabb stílusú a Veress-szövegben. Az ambrosianai kódex szövege mindvégig megőrzi a szentszék számára készült magánjelentés jellegét. Nem törődik az uralkodók vagy kormányok esetleges érzékenykedésével, gyakran használ kifejezéseket, amelyeken észrevehető, hogy írójuk csak a szentszék

számára fogalmazta meg sebtében mondanivalóját; sok olyan részletre is kiterjeszkedik, amelyek a Veress-szövegben hiányoznak, vagy általánosító kifejezések felhőibe burkolóznak. B. a szöveg előtt mintegy 50 lapos bevezetésben a XVI. sz.-i Erdélynek szép irodalmi apparátussal alátámasztott történelmi-földrajzi leírását adja, majd az Ambrosiana több kisebb terjedelmű és értékű magyar és erdélyi tárgyú írását, történeti emléket közli. Nem akarja a könyvtár valamennyi magyarországi és erdélyi vonatkozású kódexét felsorolni, inkább csak a figyelem felkeltése a célja. A kiadott szövegek követjelentések, pápai nunciusok, utazók, művészek, diplomáciai megfigyelők, hadvezérek, csapattisztek levelei, információi, amelyek így együttesen, összefüggő képet alkotnak Erdély XVI. sz.-i történetéről. A kor legtudósabb humanistái, egy Pinelli, egy Borromeo Frigyes bíbornok, gyűjtötték össze ezeket az információs iratokat, nekik küldötték barátaik és fizetett levelező-informátoraik. B. közli a Bresciából való Pietro Bustonak testvéréhez írt levelét, amely az erdélyi viszonyokról ad élénk képet és a fejedelem elleni összeesküvést beszél el; Fabio Genganak VIII. Kelemen pápa előtt elmondott, Erdélyről informáló beszédét, (1595); a ragusai Paolo Giorginak az erdélyi fejedelemhez intézett beszédét 1595-ből, melyben a fejedelmet rá akarja venni, hogy a balkáni népeket minél előbb szabadítsa fel a török iga alól; a vicenzai Filippo Pigafetta két munkáját a toscanai csapatok Magyarországra való kirendelése alkalmával, Erdély védelméről, amit ez a kitűnő és nagy hírnevű utazó, Medici Ferdinánd titkos tanácsosa, majd Silvio Piccolomini kapitány csapatainak katonai történetírója Erdély védelmével kapcsolatosan Paravicino bíborosnak küldött, 1598-ban. Majd néhány fejezetet közöl B. a veronai Pindemonte Leonida: *Discorso sulla guerra d'Ungheria* című írásából. Részletesen ismerteti B. a Possevino-jelentések és a többi kisebb levél és vázlat hatását az akkori olasz tudományos világra s hogy a későbbi olasz történetírók milyen hasznát vették e munkáknak. Csak néhány tudós ismerte őket, de ezek féltő gonddal őrizték, másolataikkal ellátták tudós barátaikat és a könyvtárakat, úgy, hogy ma már ugyanannak a műnek több másolatával találkozunk a legkülönbözőbb városok levél- és könyvtáraiban. Pl. Pietro Bustonak, Báthory Zsigmond udvari muzsikusának leveléről három másolatot őriznek az Ambrosiana-könyvtárban, kettőt a Vatikánban, egyet a velencei állami levéltárban s még egyet Párizsban. Possevino műve és a közölt kisebb írások arról tanuskodnak, hogy Olaszországot érdekelte Erdély sorsa. Az emlékek, ha röviden és töredékesen is, de kevésbé ismert adatokat beszélnek el, a szereplő személyek élénk rajzát adják, magát az országot pedig igen jól jellemzik. Végül az is érdekes, hogy mit tudtak akkor Itáliában Erdélyről. Ha fontolóra vesszük, mily csekély e kor földrajzi és történeti tudása s mennyi nehézség tornyosult mindazoknak útjába, akik ezt a távoli, idegenek számára nehezen megközelíthető országot közelebről akarták megismerni, el kell ismernünk, hogy a kortársak joggal találták értékeseknek ezeket a talán első látásra kevésbé fontosnak tetsző iratokat. A jelentések, amelyek személyes megfigyelésen alapultak, a tudósokon, történetírókon keresztül a közvéleményre is jelentős hatást gyakoroltak. Sajnáljuk, hogy a név-, tárgy-, helynévmutató elmaradt a munkából. Azt is kifogásolnunk kellene, hogy a legújabb, Erdélyre vonatkozó történetirodalmunkat nem említi, még a bibliográfiái teljesség kedvéért sem.

Szöke Mihály. (Szeged.)

Magyar Protestáns Egyháztörténeti Adattár. Szerk. Mályusz Elemér. XIV. évf. Kiadja a Magyar Protestáns Irodalmi Társaság. Bp. 1930. 8° 201 l. Alig néhány éve, hogy Zsinka Ferenc szerkesztésében újból megjelenhetett a hosszú ideig szünetelt Prot. Egyháztört. Adattár s ha egyelőre mérsékelt keretek közt is, de alkalmat nyújtott az utóbbi időben nagyon elmaradt prot. egyháztörténeti adatgyűjtés és publikáció újabb megindulására és fellendülésére. Zsinka F. azonban a csak kevés beavatott munkatársa által ismert nagyszabású programját a prot. egyháztörténetírás fellendítésére korai halála miatt nem valósíthatta meg. Az új szerkesztő, M. a kötethez írt előszavában mindenekelőtt azzal állít elődjének szép és kegyeletes emléket, hogy Zsinka F. programját részletesen ismertette, azt teljesen a magáévá teszi. Az egész magyar történetírás szempontjából örömmel kell üdvözölni ezt a programot, melynek főpontja az a nagyszabású terv, hogy „Magyarország újkorabeli történetének forrásai“ mintájára „a protestáns egyháztörténet egy-egy döntő fontosságú, központi problémájára vonatkozó egész iratanyagot összegyűjtse, abból azonban csak a valóban érdemes aktákat publikálja, még pedig a kérdés történetét minden oldalról megvilágító alapos feldolgozás kíséretében“. A legközelebb tervezett s már munkába is vett kötetek: a Carolina Resolutio, a türelni rendelet, az 1791-i vallásügyi törvény keletkezése. Ennek a programpontnak mielőbbi megvalósítását s további kibővítését az egész magyar történetírás nagy érdeklődéssel várja, annál is inkább, mert az egyháztörténetileg eddig még jóformán egyáltalán ki nem aknázott bécsi levéltárak s az Orsz. Levéltár gazdag anyaga most ilyen szempontból is feldolgozásra kerül. A másik programpontra magára az Adattárra vonatkozik. Eltérően az eddigi gyakorlattól, melynél a publikálandó anyagot semmi kitűzött terv nem szabályozta, ezután egy-egy kisebb terjedelmű kérdés lehető teljes iratanyagát fogja ez is nyújtani. Ez a szempont érvényesült már a jelen kötet összeállításánál is. Amennyire helyes az ilyen tervszerű eljárás, sőt kívánatos a publikálás menetét nemcsak egyes kérdésekre, hanem lehetőleg kisebb-nagyobb korszakaszokra is előre megszabni, úgy véljük, még sem szabad majd a tervszerű keretből kieső kisebb adatközlésektől sem elzárkózni, különösen ha azoknak valami aktualitásuk is lehet. Ebből a szempontból kívánatos volna az Adattár füzeteinek rövidebb időközökben való megjelentetése. Mindenesetre sokat ígérő az új szerkesztő munkássága: amellett, hogy céltudatos kutató munkát kezdeményez, biztosítja a prot. egyháztörténetírásnak az egyetemes magyar történetírással való szoros összekapcsolódását, ami mindkettőnek csak nyereségére szolgálhat.

Az első közlemény: *Iratok Kassa sz. kir. város 1603—1604-ben megkísérelt rekatolizálásának történetéhez*, — *Paulinyi Oszkár* szakavatott közlésében. Az anyag maga — mint a kiadó is megjegyzi, nem új: felhasználta Károlyi Árpád, a XXII. artikulusról írt klaszszikus értékű tanulmányában, valamint — ez P. figyelmét elkerülte — Lencz Géza is (Prot. Szemle 1917. évf. és Der Aufstand Boeskaýs stb.). Ennek ellenére az anyagnak ilyen összefoglaló teljes közlése nem volt fölösleges, jó szolgálatot tett vele a kiadó nemcsak a prot. egyháztörténetírásnak, hanem a kezdődő magyarországi ellenreformáció jelenségeire s következményeire való helyes rávilágítással a magyar történetírásnak is. Ez különben a bevezetés szerint éppen egyik célja a publikációnak, főleg Szeffű Gy. felfogásának korrigálása, aki szerint a kassai templomfoglalásnak, illetve általában a

vallási kérdésnek nem volt közvetlen jelentősége Bocskay felkelésének előidézésében (l. erre nézve Lencz idézett műveit). — Csak sajnálni lehet, hogy a közlemény mégsem teljes; nagyrészt a bécsi Staatsarchiv anyagát közli, de hiányzik a bécsi kamarai levéltár több értékes darabja, melyek ezidőszerint nem voltak fellelhetők; hiányzik a kassai, löcei, bártfai levéltárak idevonatkozó értékes anyaga — ma hozzá nem férhető —, valamint a kassaiaknak a a pozsonyi országgyűléshez intézett folyamodványa, melynek a debreceni főiskola levéltárában kell lennie. A teljesség kedvéért nem ártott volna jegyzetben, vagy rövid regeszták formájában a Magyar Országgyűlési Emlékekben kiadott iratokra is utalni. A 16. számú irat keltezése, nyilván sajtóhiba következtében, téves; helyesen 1604.

Hézagpótló Asztalos Miklós közlése: *A Wittenbergi egyetem magyarországi hallgatóinak névsora 1601—1812-ig*, vagyis az egyetem megszűnéséig, illetve a halleivel történt összeolvastásig. Ezzel kiegészíti id. Révész Imréné, Fraknoi Vilmosnak és Fabritius Károlynak, csak a 16. századra kiterjedő közléseit, valamint Bartholomaeides Memoria Ungarorum c. művét, melynek közlése hiányos. A. a névjegyzéket a wittenbergi egyetem anyakönyvéből állította össze, mely még csak 1600-ig van kiadva, — jegyzeteiben kiegészítve a filozófiai kar dékáni könyveinek (főleg magisterré avatások) és a wittenbergi városi templom keresztelési, házassági és halotti anyakönyveinek magyar diákokra vonatkozó adataival, melyek kultúrtörténetileg érdekes fényt vetnek a wittenbergi magyar diákok életére. A névjegyzék az erdélyi származású (szász) diákokkal együtt 2000-nél több nevet tartalmaz; a 18. század közepétől erősen apad a magyar hallgatók létszáma. Néhány chemnitz-i származású diákot is felvett A., azt gondolván, hogy ez a név esetleg Selmechánya is lehet; ez a közölt esetek egyikében sem látszik valószínűnek. Jó lett volna a túlságosan elírt személy- és helységneveket már a szöveghez csatolt jegyzetekben helyreigazítani; a névmutató alapján az azonosítás sok esetben nehéz, az ott nyújtott átirások olykor kétesek, sőt tévesek is. — A részletes névmutatóval ellátott, szép kiállítású tartalmas kötet méltó folytatásait érdeklődéssel várjuk.

Wiczian Dezső (Sopron).

Nagy László: *Gyöngyösi és a barokk*. Budapest, 1929. 8°. 56 l. A gyér magyar barokkirodalomnak figyelemreméltó terméke N. kísérlete. Kár, hogy — mint írja — kiadási nehézségek miatt kénytelen értekezését csupán vázlatos formában kiadni és éppen az általános elméleti kérdésekben — melyek elsősorban érdekelnek bennünket — csupán eredményeket nyújthat, alapvetés nélkül. Elméletét a barokk szelleméről a külföldi irodalom bőséges ismeretével alakítja ki és már magábanvéve az dicséretreméltó, hogy e sok egymásnak ellentmondó felfogás közepett irányt talál a maga számára, határozott és egységes szemléleti módot. Talán túlságosan is határozott szemlélete, egyszerű, racionalisztikus, szimplifikáló. De ezzel korántsem áll egyedül a barokról szóló tíz-tizenkét éves nagy irodalomban. Azok közé tartozik, akik — igen helyesen — nem csupán művészeti stílust látnak a barokkban, hanem történeti életformát, melyet a kor művészete is reprezentál. „A barokk-szellem lényege a középkor és a reneszánsz világnézeti hagyományainak szintézise” szerinte s „a két világnézeti örökség között összeegyeztethetetlen belső ellentéteik miatt állandó lett a feszültség.” Az kétségtelen, hogy minden korszellem már meglevő elemek szintézise, de mindig valami gyökeresen új is van benne. N. elmélete szinte

matematikai egyszerűséggel akarja a barokk-szintézist megoldani és teljesen elhanyagolja éppen az *újat*. Elfeledkezik róla, hogy nem csupán a barokk volt szintézis és mindössze ezzel a feszültséggel akarja sok egyéb mellett a tipikus barokk lendületet is magyarázni. Szintézis és feszültség más korban egészen más eredményt hozott létre, más formában rendeződött és fejeződött ki. Éppen ez a sajátos más új nem jut érvényre N. elméletében, jóllehet Gyöngyösi analízisében minduntalan reámutat. De azt nem hinnék, hogy „a XVII. század legnagyobb magyar költője“ Gyöngyösi volt. A Zrinyiász is abban a században született.

Joó Tibor (Szeged).

Sas Andor: Egy magyar nagybirtok történetéhez. A Schönborn-uradalom a 18. században. (Századunk, 1931. 1—3. szám). — **Ein Latifundium fränkischer Kirchenfürsten in den Nordostkarpathen, 1728—1746.** (Vierteljahrschrift f. Sozial- u. Wirtschaftsgeschichte, 24. (1931) köt., 410—448. l.). — **Die wirtschaftlichen u. sozialen Verhältnisse der Juden auf dem Dominium Munkács—Szentmiklós im XVIII. Jahrhundert.** (Jüdisches Archiv, 11. évf., 1—7. füzet. Wien, 1929.) Agrártörténelem: gyér sorokkal írt lapja történelmünknek. Bizonyos elismerés illet meg tehát eleve is minden próbálkozást s még inkább akkor, ha e próbálkozás egyúttal a törzséről leszakadt kisebbségi magyarság tudományos törekvéseinek ébredését jelenti az új életviszonyok hótakarója alól. Ez elismerésre számot tarthatnak S.-nak a közleményei, amelyekkel egy nagybirtok „fejlődésének“ rajzában a „keletközépeurópai társadalom-, közelebbről az agrártörténetnek óhajt új világosságot gyűjtani.“ A bírálatnak azonban a kisebbségi magyarság még csak sarjadzó tudományosságával szemben is érvényesülnie kell. Elszakított területen minden egyes író fokozottan számít s ha valahol elevenebb tudományművelő hajlam mutatkozik, ezt időt és erőt pazarló kerülő utaktól megkímélni, kötelesség.

S. tanulmányai közül az első kettő a XVIII. századi nagybirtok gazdasági és társadalmi szerkezetét kívánja a munkácsi példán megvilágítani, míg a harmadik a zsidóság életviszonyaival és gazdasági térfoglalásával foglalkozik ugyanezen uradalom területén. Az előbbieket a nagyobb tért ölelők, de — előrebozsáthatjuk — az utóbbi a használatosabb. S. felismeri azt, hogy egy nagybirtok életének agrártörténeti lényege nem birtokolási körülményeiben, hanem belső életében, gazdasági és társadalmi vonatkozásaiban keresendő. Sokat ígérően állapítja meg, hogy a Schönborn-uradalom élete, mint valami mikrokozmosz, kicsinyített mása annak az állami és társadalmi szervezetnek, amelybe illeszkedett. A sorok közül itt is, ott is kiérezhető, mennyire eltölti agrártörténeti munkássága úttörő jelentőségének tudata. De amint az eddigi próbálkozások legnagyobbbészze, számbavehető eredmény nélkül, nem vitte többre rendszertelen és felszínes adatkalászatoknál, úgy S. is adós maradt a XVIII. századi nagybirtok társadalmi és gazdasági fenomenjének olyan meglevelezésével, mely történeti ismereteink komoly gazdagodását és az úttörést jelenthetné. Bizonyos készséget az adatok értelmezésére, az egyes adatok mögött meghúzódó történeti összefüggések keresésére nem lehet tőle megtagadni, de hiányzik a megfelelő iskolázottság, az agrártörténet problematikájának rendszeres ismerete. Az érdeklődés felszínségét, különösen forrástanulmányainak, adatgyűjtésének felületessége jelzi és eredményeit már eleve szerény színvonalra korlátozza. Legnagyobb mértékben a „Századunk“-beli cikknél jtkő-

zik ez ki, olyannyira, hogy azt tulajdonképpen értékelni sem lehet. Agrártörténeti szempontoknak, meghatározott kérdések megvilágítására irányuló tudatos törekvésnek halvány nyomát sem mutatja. Az adatgyűjtés szegénysége egyenesen megdöbbentő; nem is annyira a munkácsi nagybirtok történetét, mint inkább a bőséggel található német Schönborn-monografiák kivonatait adja hangzatos fejezet-címek alatt. Amikor azonban alig egy esztendő leforgása alatt a *Vierteljahrsschrift* lapjain ismét visszatér témájához, örvendetes haladást állapíthatunk meg. Ez a cikk már határozottan iskolázott, a történeti kutatás lényegével tisztában lévő kéz munkájára vall. A szakirodalom ismeretének örvendetes nyomai mellett megtaláljuk benne a nagybirtok két, mélyreható eltéréseket mutató alakzatának, az elsősorban különböző földesúri szolgálmányjaiból s haszonvételeiből élő „földesuraság”-nak (*Grundherrschaft*) és a valóságos mezőgazdasági nagyüzemet képviselő nagybirtoknak (*Gutsherrschaft*) határozott tipológiai megkülönböztetését. Igen helyesen kívánja a tanulmány tárgykörét az első típus, az úgynevezett „*Grundherrschaft*” korszaka szerint elhatárolni, mert ez természetes, önmagában zárt agrártörténeti egység a munkácsi uradalom életében is. A földesúri gazdaság kérdései mellett, mint aminők az uradalom adminisztrációja, mezőgazdasági üzeme, ipari kísérletei, meglátja a földesúri joghatóság alatt élő népelemek, a kis parasztgazdaságok világát, mint amely a maga sajátos problémáival külön vizsgálódási terület lehet a nagybirtok történeténél. Figyelemre méltatja XVIII. századi agrártörténetünk egyik legjelentősebb kérdését, a telepítést, melyet korábbi cikke észre sem vett. Mindez azonban csak másodkézből vett jelleg; nem hatotta át eleve érvényesülön a szerző adatgyűjtő munkáját, hanem csak utólagosan jutott szerephez, amikor a rendszertelenül és felületesen összegyűjtött adatok feldolgozására került a sor.

A munkács—szentmiklósi uradalom levéltára a XVIII. és XIX. századra nézve egyik legbecsesebb gazdasági levéltárunk (v. ö. Radványi, N.: *Die Archive in der Podkarpatska Rus, Ungvár, 1922, 107—112. l.*), amelyben többé-kevésbé zárt sorozatokban képviselve van az agrártörténetnek minden elképzelhető csoportja. Ebben a változatos, szinte kimeríthetetlen forrásanyagban S. csak kalászkodott. Az uradalmi számadásokat, az urbariumokat s úrbéri iratokat, a különböző gazdasági összeírásokat, az uradalomnak az 1728. és 1781. évekből meglévő leltárszerű leírásait, a földesúri joghatóság alatt élő népelemek gazdaságáról adókiivetés céljából felvett, családonkint részletező összeírásokat alig méltatja figyelemre. Nem jött rá, hogy az agrártörténeti kutatásnak ezek a legsajátosabb forrásai, hogy a történelmi statisztika rendszeres feldolgozásában éppen ezek a források adhatják a nagybirtok életének sokoldalú, összefüggő és legmélyebbre hatoló megismerését. Egyik-másiknak végső összegezéseit itt-ott értékesíteni látszik ugyan, de hogy e számoszlopok részletes tételeikben is beszélhetnek, azt nem látja meg. Igazában csak a közvetlenebb, már első olvasásra is beszélő források érdekelték, amelyek leíró előadásukban már szinte készen nyújtották a megállapításokat. Ezekben keresgélt s kiragadta belőlük a legszembetűnőbb adatokat. Amikor utóbb közelebb jutott az agrártörténet problematikájának ismeretéhez, nem eszmélt rá, hogy munkáját tulajdonképpen előről kellett volna kezdenie; adatgyűjtését talán néhány adattal kiegészítette, de egyébként megelégedett azzal, hogy a vérszegény adatvázat tudományos mezbe öltöztesse. Nyújt ugyan így is egy-két adatot a XVIII. századi magyar nagybirtok képéhez, de nem annak legalább egy-egy kidolgozott részletét.

Hibás mindjárt a téma elhatárolása : az első Schönborn-birtokosok, a két egyházfejedelem, Lotár Ferenc és Frigyes Károly birtoklásának idejére (1728—1746) szorítkozik azzal, hogy ez az időszak agrártörténetileg is önmagában zárt korszakot, a Grundherrschaft korszakát jelent, amelyben a földesúr saját mezőgazdasági üzeme nem számottevő (447. l.). De tudjuk, hogy a földesúri mezőgazdasági üzem kiterjedése még 1746-ban is alig haladta meg a 800 holdat (419. l.), s hogy még az 1760-as években is fölmerül az allodialis területek bérbeadásának gondolata (415. l.) és máshelyütt (437. l., 2. jegyz.) maga is azt mondja, hogy az uradalom a XVIII. században elegyes formákat mutat, de a „Grundherrschaft“-jelleg a kidomborodó; igazi mezőgazdasági nagyüzemmé (Gutsherrschaft-fá) csak a XIX. század első felében válik. A nem is egészen két évtizednyi időszak különben már rövidsége miatt is lehetetlenné teszi, hogy a letűnt életet — kivált a mezőgazdaságnak erős tradicionalizmus által jellemzett területén — történeti mivoltában megismerhessük. Talán még leghasználhatóbb a telepítésekről szóló rész. Tájékoztat a telepítési akció technikai részéről, költségeiről (de csak a fejenkénti átlagra vonatkozó egykorú becslésekkel), a telepések származási helyéről, foglalkozásáról, felett átlagműveltségéről (mind tud írni és olvasni), jogi helyzetéről. A telepítés gazdasági kihatásainak közelebbi vizsgálatába azonban már nem bocsátkozik. Nem tudjuk meg, mennyit is tett ki az évek hosszú során betelepített idegen népesség lélekszáma, mely községekben s milyenszámmal telepedtek le a német telepések, mennyivel gyarapodott a telepítések nyomán a művelés alatt álló terület? S ha már annyira hangsúlyozza a gazdasági kultúra fejlettebb fokán álló német telepések nevelőhatását, nem lett volna érdektelen, ha például a kilencedjövedelem s egyéb terményszolgáltatások alakulásának megfigyelésével és az adókvetési lajstromok segítségével igyekezett volna megállapítani, vajjon a német telepések által lakott vagy ezekkel szomszédos községekben a magyar vagy rutén őslakosság gazdasága idővel valóban belterjesebb lett-e? A földesúri joghatóság alatt élő népelemek, a kis parasztgazdaságok viszonyairól csak általánosságokat tud mondani. Annnyit, amennyit minden monografikus tanulmány nélkül, bármely megfelelő egyetlen forrásból (pl. egy uradalmi urbariumból vagy akár Mária Teréziának úrbéri szabályzatából) meg tudunk állapítani s bármely szaklexikonban is megtalálunk. Szól az uradalom joghatósága alatt álló földterület tulajdonjogi viszonyairól. Kategóriái: 1. a tulajdonképpeni uradalmi terület (domaniale territorium) az egymástól különválasztott földesúri (allodialis) és jobbágyföldekkel (Rustikalland); 2. a földesúri mezővárosok polgárságának földbirtoka; 3. az uradalmi területek közé ékelt nemesi kis- és középbirtokok. Ez az osztályozás nem helyes. A 3. alattiak nem sorolhatók a földesúri joghatóság alá tartozó földterületbe, a „Herrschaftsgebiet“-be, mert e nemesi kúriák és tartozékaik a rajtuk élő nemesség szabad birtokai, — bármennyire figyelmet is érdemel sorsuk a nagy uradalmak részéről mutakozó arrodizáló törekvések miatt. A helyes felosztás véleményünk szerint: 1. allodiátúra, amely részben az egyes községekben fekvő birtokrészekből (telkek a hozzájuk tartozó külsőséggel), részben pedig a községek határára kívül eső birtokrészekből (praedium) állhat; 2. a földesúri népelemek birtoka, mely részben jobbágybirtok, részben a földesúri mezővárosok polgárságának birtoka; mindkettőt a lényegében azonos természetű földesúri függőviszony jellemzi, de a megkötöttség mértéke különböző. Megkülönböztetett figyelmet érdemelnek az úgynevezett curialis possessiók, az egykor nyilván szabad

birtokosok, kisnemesek által lakott, de utóbb földesúri joghatóság alá került s igen gyakran jobbágyokkal benépesített falvak, amelyek azonban, főként a köztartozások tekintetében, továbbra is bizonyos különállást mutatnak. Csak általánosságban érinti a földesúri terheket, felsorolva a szolgáltatások és földesúri haszonvételek különböző neveit. Azt azonban már nem próbálja megállapítani, hogy mit is jelentettek e terhek a jobbágygazdaságra? Pedig pl. e különböző szolgáltatások átlagos értéke egybevetve egy-egy jobbágygazdaság átlagos bruttó-hozamával már önmagában is szemléletes képet nyújtana. A kis parasztgazdaságok hozamának, produktivitásának vizsgálatát szintén teljesen mellőzi. Pedig, úgy hisszük, az adókievetési lajstromok alapján ezt a kérdést is megközelíthette volna. Nem ismerjük ugyan a bereg megyei összeírásokat, de pl. Pest megye XVIII. századi adójegyzékei a legérzékenyebb kimutatást nyújtják minden jobbágytelken élő család gazdaságáról. Ugyanezen az alapon lehetséges lett volna az egyes, földesúri jogviszonyuk s terheik tekintetében egymástól eltérő földesúri népelemek, a jobbágy-ság, jobbágytelken élő nemesség, mezővárosi polgárság vagy például a magyar, rutén és német parasztság gazdaságának egybevetése is. Rhelyett mindössze a földesúri népelemek különböző kategóriáinak felsorolását találjuk s legfeljebb még annyit, hogy robotszolgáltatás s adóterhek tekintetében a taxás nemes és az „oppidanus” helyzete a jobbágyénál kedvezőbb volt. Pedig nagyon tanulságos lett volna, ha a források statisztikai feldolgozása alapján képet nyújt a paraszthirtok megoszlásáról: mennyi volt a nyolcad, negyed, fél és egész telkesek száma és e birtokmegoszlás együttesen és népelemenként minő fluktuációt mutat? S. azonban még annyi fáradságot sem vett magának, hogy legalább az egyes népelemek számát megállapítsa. Utóbb szól ugyan arról, hogy a század derekán a robotköteles családok száma 2500 (419. l.) és hogy a negyvenes évek elején a falusi és mezővárosi népesség tetemesen megcsappant, de egy egykorú jelentés alapján csak általánosságban „sok száz”-ról beszél s jellemző, hogy e jelenség végső magyarázatát is nem saját forrásaiban, hanem Acsádynak az 1720-i országos összeírást feldolgozó statisztikai munkájában keresi. (432. l.) Még a zsidóságról van a legtöbb mondani valója, hol korábbi részletesebb tanulmányára támaszkodhatik. A parasztgazdaságénál is elnagyoltabb az a kép amit a földesúri mezőgazdasági üzembről nyújt. Hogy a földeket nem trágyázták, hogy az állattenyésztés primitív s jelentéktelen volt s hogy megpróbálkoztak egy-két kevésbé sikeres ipari vállalkozással, ennyi az egész, ha az uradalmi adminisztrációra vonatkozó fejtegetésektől eltekintünk. Arról azonban egy szó sem esik, hogy ez a primitív gazdaság miből, mennyit termelt, minő volt gazdálkodási módja (kettős- vagy hármasyomású rendszer), mit tettek ki üzemi költségei, termését hol és milyen áron tudta értékesíteni. Azzal a kijelentésével ugyanis, hogy színvonal tekintetében a földesúri üzem nem igen állott felette a kis parasztgazdaságnak, nem sokra megyünk, amikor az utóbbinál megelégszik annak közlésével, hogy 1734-ben mekkora területet, milyen terményekkel munkált meg a jobbágygazdaság s mennyi volt az állatállománya. Éppen így feleslegesnek véli a tájékoztatást az uradalom egyéb jövedelmi forrásainak, a földesúri szolgáltatásoknak és haszonvételeknek a hozamáról. Mindössze annyit mond, hogy 1728-ban az uradalom bevétele 12.000 forintot, tiszta hozama 8500 forintot tett volna ki s ennek $\frac{3}{4}$ része a földesúri szolgáltatásokból és haszonvételekből folyt be. De itt is

csak egy bizalmas információra támaszkodik, anélkül, hogy azt a számadások alapján ellenőrizné.

Itt-ott találkozunk S.-nál általánosabb érvényű megállapításokkal is. Ezek ugyan tetszetősek, de a részletek fogyatékosságai miatt hiányzik belőlük a kellő meggyőző erő. Így megállapítja, hogy a munkácsi uradalom átmeneti típus a nagybirtok keleteurópai lengyel-orosz formája és a Habsburg-tartományok nagybirtoka közt s az előbbihez áll közelebb. (437—438. l.) E megállapításokban kétségtelenül van valami az igazságból. A gyér lakosság, a zsidóbérletek rendszere, a jobbágy földhözköttöttsége, az extenzív gazdálkodás oly vonások, amelyek valóban mindkét területen megtalálhatók. (Csakhogy nem mindegyik vonás specifikusan az orosz-lengyel, illetőleg magyar társadalmak jellemzője. Nem világít rá azokra a különleges okokra — pedig erre éppen a szűkebb területre szorítókozó monografikus kutatás a leghivatottabb —, amelyek a magyar életben a keleti vonásokat létrehozták. Az olvasót ugyanis ezzel kiszolgáltatja annak a tévedésnek, hogy a vonásokat egyazon belső tényezőre, a népnek az északkeleti szláv társadalmakéval egyező lelki struktúrájára vezesse vissza. Úgy látszik, ezt maga is így gondolja; legalább is erre vélünk következtetni abból, hogy a nép elmaradottságával kapcsolatban máshelyütt „évszázados bűnöket“ s a magyar birtokososztálynak a nép kultúrproblémáival szemben tanúsított érzéketlenségét emlegeti, ezt az érzéketlenséget „elmaradottság“-gal és „szűklátókörűség“-gel magyarázva. Azt nem tudja, hogy a középkori társadalom különböző szabad és részlegesen szabad, a nemesség alatt álló elemeinek leszorítása a legalsóbb fokra s a földhözkött jobbágyság egységes tömegének kialakulása a középkor s újkor fordulóján általános középeurópai jelenség, megfigyelhető (Sohországhban vagy Poroszországban is, tehát nem különleges magyar és lengyel karakterisztikum; annál kevésbé, mert a magyar jobbágy helyzete még megkötöttségében is kedvezőbb volt a lengyelénél. A magyar fejlődés csak azzal vált el az általános középeurópaítól, hogy az abszolút fejedelmi hatalomnak máshol a XVII—XVIII. század fordulóján megnyilatkozó törekvései a parasztsztyál helyzeteinek megkönnyítésére nálunk megkésve tűnnek fel. Ennek azonban, valamint a többi, a lengyelével analóg jelenségeknek megvoltak a különleges okai, amelyek többé-kevésbé mind az országnak a török-korszak okozta általános elnéptelenedésében gyökereztek. (Lásd Szekfü: A turáni-szláv parasztyállam, Magyar Szemle, V. 30. s köv. l.) Abban sincs igaza S.-nak, hogy a magyar társadalom struktúrájából hiányzott volna a nemesség és a parasztszty közt összekötő társadalmi réteg. Nem vesz tudomást a mezővárosok nagy számáról, amelyek polgársága, bármennyire súlyosbodott is a XV. század végétől a helyzete, mégis csak lazább megkötöttségben élt s az emelkedésnek egy fokát jelentette. De nem látja a magyar rendiségnek azt a sajátosságát sem, mely az apró birtokú vagy éppen birtoktalan kisnemességnek rendkívül nagy tömegében jut kifejezésre. Ez a kisnemesség életmód, anyagi és szellemi kultúra tekintetében tulajdonképpen parasztsztyban él, vagy legalább is sokkal közelebb áll a földhözkött jobbágyosztályhoz, mint a köznemesség vagyonosabb rétegéhez. Másfelől azonban az utóbbival azonos közjogi helyzete, személyes szabadsága a földesúri népelemek megkötött rétegéből kicmeli; tehát átmeneti rétegre tekintendő. S hogy a magyar társadalom életében a kiválasztódásnak organikus funkcióját mennyire betöltötte, azt éppen nagy száma bizonyítja; mint ismeretes, a rendi korszak

végén Magyarországon minden huszadik ember nemes volt. Ha tehát a munkácsi uradalom területén e társadalmi elemek csak kisebb számban találhatók, ez nem általános magyar jelenség, hanem különleges helyi tényezők hatásának eredménye. Ezekre rámutatni éppen a monografikus kutató feladata volna.

Legrosszabbul jár azonban S. azzal a megállapításával, mely tanulmányának mintegy vezérmotívuma s melyben az idegen udvari főnemesség XVIII. századi magyarországi birtokszerzéseinek agrártörténeti jelentőségét véli megtalálni. Eszerint a Schönbornok munkácsi birtoklásának köszönhető, hogy a Kárpátok alja állandó kapcsolatba került az előrehaladott nyugattal (415. l.). Az uradalom népességét ugyanis szerinte „százados bűnök“ folyományaként a lustaság, munkakerülés, szorgalomhiány jellemzi; az fejlettebb mezőgazdaságot sehol sem látott, jó része még csak igazi városban sem fordult meg életében, az ipar pedig ismeretlen volt. Samikor Schönborn Frigyes Károly azzal a céllal, hogy emberhez méltó életmódjuk példaadón befolyásolja az őslakos környezetet, elhatározta német föld- és kézműveseknek a betelepítését, a frankföldi egyházfejedelem ezzel felismerte ennek a területnek a kultúrproblémáját, azt, amit az uralkodó honi nemesség (der herrschende Landadel) elmaradottsága és látókörhiánya miatt megérteni nem tudott. (429–431. l.) Bármennyire nem hízelgő is e megállapítás a XVIII. század magyar birtokososztályára, S. bátorsága, minden nem tudományos, érzelmi vagy politikai szemponton való felülemelkedése dicséretet érdemelne, ha a megállapítás annyira igaz is volna, mint amennyire tetszetős. A XVIII. századi magyar mezőgazdaság történetével foglalkozó kevés előmunkálattól is ismeretes, hogy a német telepítésnek jelentőségét a S.-tól lenézett magyar birtokos-osztály is felismerte, még pedig a Schönbornokat jóval megelőzve. (V. ö. Föble Gábornak a Károlyiakra vonatkozó munkáit s újabban Schilling Roger tanulmányát, Bleyer: „Das Deutschtum in Rumpfungarn“ 46. s köv. l.). Sőt míg az uradalmuktól távolélő Schönbornoknál csak eredménytelen próbálkozásokról lehet beszámolni, a melioráció, a mezőgazdaság intenzívebb tétele tekintetében a gazdaságaikat önmaguk irányító birtokosok több energia felhasználásával sokkal több eredményt is tudtak felmutatni.

Kisebbs mértékben, de általánosságban a fentiekben megvilágított hibák jellemzik S.-nak a munkácsi uradalom zsidóságáról szóló tanulmányát is. Ez sem a címbefoglalt tárgykörnek teljes feldolgozása, hanem csak adalék, meglehetősen rendszertelenséggel összeállítva. Egyszer a munkácsi uradalmon, máskor a Bereg megye egész területén élő zsidóság számáról beszél, itt a családok, ott az egyes személyek számát adja. Tárgyköréhez viszonyítva azonban mindenestre bővebben merít forrásaiból s meglehetősen figyelemre méltatja az összeírásokat is. Így azután mégis csak elég szemléletes képet tudunk magunknak alkotni arról, hogy a XVII. század második felétől mint tör magának a keleti zsidóság a földesúri haszonvételek, főként a kocsmák bérletein keresztül utat a magyar gazdasági életbe. A folyamatról maguk a száraz számok is sokat beszélnek. 1739-ben még csak egyetlen egy zsidó bérlő van az uradalom területén, 1743-ban 22, 1753-ban 45. Kereskedelmi tevékenységük alapja az italmérés, amely mellett alkalmi kereskedést üznek az uradalom s a kis parasztgazdaságok termékeivel, jobbára távolsági forgalomban. Boltos és iparos-zsidó csak a század derekán tűnik fel. Sajnos, semmit sem hallunk e zsidóság üzleti tevékenységének méreteiről s gazdasági ki-

hatásairól. Pedig az idevágó kérdésekben nem igen lenne hiány, amikor például 1738-ban a sajtárusítás, 1761-ben pedig még a szappan-s gyertyaárusítás is földesúri monopólium. Nem volna érdektelen annak megismerése sem, hogy pl. mennyiben jelentett ennek a mozgóelemnek a megjelenése előnyt vagy hátrányt a kis parasztgazdaságok és az uradalmi gazdaság terményeinek értékesítése szempontjából?

A munkácsi uradalom gazdasági kultúrájának alacsony szintjét S. hézagos és felületes forrástanulmányai alapján is meg lehet állapítani. Abból a „belső gazdaság”-ból, amelyet S. is feltalálhatónak vél az uradalom történetében, keveset, majd semmit sem látunk. Még kevésbé tudja a XVIII. századi nagybirtokot a korabeli magyar élet mikrokozmoszaként megeleveníteni s életmegnyilvánulásaiban az általánost a különleges helyi viszonyokban gyökerezőtől megkülönböztetni. Ehhez a külföldi és hazai szakirodalomnak alaposabb ismerete és a forrásanyag rendszeresebb és lelkiismeretesebb feldolgozása árán lehet csak eljutni. Reméljük, hogy S. nem riad vissza ettől a munkától.

Paulinyi Oszkár (Bécs).

Göttling, Hans: *Aus Vergangenheit und Gegenwart des deutsch-ungarischen Volkes*. Budapest, 1930. 8°. 215 l. E könyv a „Volkschriften des ungarländischen deutschen Volksbildungsvereins” sorozatnak 8. köteteként jelent meg. Célja a részben ezerestendős, részben két évszázados multra visszatekintő magyarországi német-ség történeti tudatának ébrentartása és történeti érzékének kifejlesztése. Történeti érzéket csak a multnak helyes megértése fejleszthet. A helyes történeti megértés pedig nemcsak az értelem, hanem a lélek egészének funkcióját kívánja. Könyvünk teljes mértékben szem előtt tartja ezt az elvet, amikor nem száraz krónikát ad, hanem lehetőleg az eredeti forrásokat szolgáltatta meg, értelmünket, érzelmi világunkat és akarásunkat is mozgásba hozza. A 141 lapnyi történeti áttekintésben az élet lüktet. Különösképpen a XVIII. század mozgalmas napjai, melyeknek szinte hihetetlen nélkülözései és szakadatlan munkája edzették meg a németiséget, állanak előttünk éles világításban. A könyv másik, kisebb része németjeink életéről, szokásairól közöl költeményekkel és regény-szemelvényekkel élénkített cikkeket. Külön ki kell emelnünk a munka célzatosságánálküli nemzetnevelő hatását. Nem hallgatja el a telepítések korának sok fájdalmát, csalódásait (a murgaiak panasza Jeszenszky ellen: 72. l., Hermann György levele 1785-ből: 75. l.), de szépen bontakozik ki előttünk az a lelki átalakulás is, melynek mintegy végpontját jelzi Damjanich sváb katonáinak önérzetes vallomása Kossuth előtt: „Ja, euer Gnaden, Herr General! wir seyn Schwaben, aber wir seyn halt *ungrische Schwaben*.” (126. l.) Bizonyosak vagyunk benne, hogy e munka teljesen betölti fentebb jelzett feladatát s ezenfelül német és magyar olvasóinak lelkében a kölcsönös megbecsülés érzelmét fogja istápolni. Jólsikerült képek és néhány facsimile dicséri a könyv kiadójának ízlését és gondosságát.

Kring Miklós (Bécs).

Jenőfi Éva: *Adatok a szegedi német telepesek és céhek történetéhez.* (Német philologiai dolgozatok XLIX. sz.) Budapest, 1932., 8°, 54 + 8 l. A cím olvasásakor önkéntelenül arra gondol az ember, hogy Szegedre a törökhódoltság után tömegesen és tervszerűen telepedett a németiség, amely azután az ottani magyarságtól függetlenül organizált gazdasági életet élt, önálló céheket alkotott;

a dolgozat azonban egyáltalában nem beszél ilyesmiről. A hódoltság után bevándorolt németeknek azt a csoportját ismerjük meg itt, amelyiket nem hatósági akció és különféle ígérettek hoztak be Magyarországra, hanem saját iniciatívájából jött és telepedett meg jövőt ígérő városainkban. Ezzel velejárt természetesen, hogy az új haza régi lakosaihoz, vendéglátó szomszédaihoz csakhamar asszimilálódtak és nem kellett egy évszázad hozzá, hogy izzig-vérig magyarra válják. Levéltári iratok, összeírások, térképek, anyakönyvek alapján ügyesen rajzolja meg J. a németeknek Szegedre lassan, úgyszólván egyenként történt beszívargását, megtelepedését és elhelyezkedését a város politikai és gazdasági életében. Külön ki kell emelnünk a függelékül közölt, hat laphól álló tabellát, azon polgároknak a jegyzékét, kiknek származási helyét sikerült meghatározni; a tabellára futólag vetett pillantás is elegendő, hogy meggyőződjék az érdeklődő, milyen különböző helyekről verődtek össze a német telepesek. Kiválóan alkalmas különben ez a módszer, a lakosság származási helyének kutatása és ilyen plasztikus ábrázolása, mindazok számára, akik valamely helység történetével foglalkoznak s az ott élt embereket meg akarják ismerni, vagy az olvasóval ismertetni. J. a Szegedre települt németeknek főleg gazdasági életét vizsgálja, miért is felsorakoztatja a XVIII. és XIX. századi szegedi céheket és kutatja, milyen szerepet játszott azokban a német elem. Azáltal, hogy a német céhtagok mellett a magyar és itt-ott rác céhtagok számát is megadja, általában elég hű képet nyerünk a céhek eltörlése előtti szegedi iparosvilág nemzetiségi összetételéről. Hogy a XVIII. századi Szegeden a „német szabók” túlnyomó része egyúttal német nemzetiségű is volt, alig lehet vitás, mégsem adunk azonban igazat J.-nek abban, hogy a szegedi szabócéhből 1818-ban kivált „német szabók” céhe a céhtagok nemzetisége után kapta volna a *német* jelzőt. Egy — J. által (30. l.) idézett — szegedi aranykönyvi bejegyzésből, amely Szilber Ferencet „*arte sua sartor Slavonicus*”-nak nevezi, egész valószínűnek látszik, hogy a német szabókat nem nemzetiségük, vagy anyanyelvük, hanem az általuk készített és különösen városainkban divatos *német ruha* különböztette meg a *magyar ruhát* készítő „magyar szabóktól”, amint ez a megkülönböztetés vidéken, helyenként a legutóbbi időkig fennállott. Az tehát, ha valakit német szabónak neveztek Szegeden, vagy a német szabók céhének volt a tagja, nem jelentette szükségképen egyúttal azt is, hogy az illető német nemzetiségű volt. Gondolt ilyesmire J. is: „abból a körülményből — írja (34. l.), — hogy a ruházati cikkeket előállító kézművesek céheiben a magyar és német tagok különvált társaságot alakítottak, arra kell következtetnünk, hogy a kétféle anyanyelvű (!) céh mestereit iparcikkeik is (!) megkülönböztették egymástól”, sőt hozzáteszi, hogy „az 1812. évi limitáció alapján azt mondhatjuk, hogy a magyar szabók vagy vargák vásárló közönségének egészen más ízlése és igényei voltak, mint a hasonló iparcikkeket német művészettel készítő céhbeli mesterek vevőinek”. Nem értjük tehát, miért magyarázza az iparosok nemzetiségével az illető iparágak *német* és *magyar* megkülönböztető jelzőjének eredetét s miért tartja 1820-ban — két évvel a német szabók különválása után — Hanzel Antalt a „magyar szabók” között, „ottrekedt”-nek. Az utóbb elmondottak ellenére is meg kell azonban állapítanunk, hogy J. a szegedi németek történetét általában tárgyilagosan vizsgálja és a tárgya iránti szeretet sem sodorta túlzásokba.

Pleidell Ambrus.

Szerb Antal: Magyar preromantika. (Minerva-Könyvtár XVIII. sz.) Budapest, 1929. 8°, 69. l. Sz. tanulmányában egy, a francia és német irodalomszemléletben gyorsan népszerűvé vált fogalmat vezet be a magyar irodalomtörténetbe. Eszerint a XVIII. század végének életfelfogását, természet-, múlt-, népiségérdeklődését, rokkokkal és halállal kacérkodását, érzékenységét, a nemzeti gondolat megjelenését nem lehet csupán a felvilágosodás bomlásaként tekintenünk, hanem fel kell vennünk egy átmeneti, a romantikát megelőző szellemi stádiumot: a preromantikát. Ha a tünetek megvannak, elfogadhatjuk a rájuk adott gyűjtőnevet is, bár a terminus technikussal semmiképp sem jutottunk közelebb az átalakulás értelméhez és okaihoz. Arra azonban jó a preromantika is, mint a többi korszellemmegjelölés, hogy a tipikus vonásokat egységes, áttekinthető képhez foglalja. Sz. ötletesen állítja be a látszólag izolált magyar jelenségeket az európai áramlatba; Dugonics ősmagyarjait ugyanaz a szellem varázsolta életre, mint Klopstock germánjait vagy Macpherson keltáit; Ányos Pál melankóliájában a preromantikus enyészethangulat tükröződik; a nyelvújítás a nemzeti sajátosságok iránt feltámadt érdeklődéssel kapcsolatos. Herder, Rousseau, a fiatal Goethe közvetítői nálunk az érvényesülő új szellemnek. Filológiaiilag jól ismert hatásukat Sz. pszichoanalitikus érvekkel kommentálja, amelyek szerencsére sem ezt a kérdést, sem az ő egyéb megállapításainak újságát és értékét lényegesen nem befolyásolják. **Halász Gábor.**

Tóth Béla: Rousseauista politikusok. (Minerva-Könyvtár XV. sz.) Budapest, 1928. 8°, 46 l. Rousseau hatása nálunk a francia forradalom után kezdődik, a II. József elleni reakció még teljesen spontán fegyvertárából a rousseaui érvek hiányoznak. A 90-es években indul meg elveinek lassú átszivárgása, így Batthyány Alajos grófnál már szembevetendő a rokonság. Őt, Reviczky Józsefet, Balia Sámuel kevésbé ismert művét vizsgálva, T. megerősíti Eckhardt Sándor érdekes eredményét, amelyhez az Montesquieu magyarországi meghonosodásánál jutott, hogy az átvett racionalista gondolatok nálunk a nemesség védelmét szolgálták, a felvilágosodás terminológiájában a rendiség kereste előjogainak modern igazolását. Későbbi stádiumban azonban volt a rousseauizmusnak egy termékenyebb, gazdasági kihangzása; gr. Bethlen Domokos értekezése: „A nemzeti jólétről (Bécs, 1831.) és Sasku Károly „Boldogságtudománya“ (Buda, 1842.) a jelentősebb termékei T. szerint ennek a „Rousseautól inspirált, Széchenyitől erősen befolyásolt államháztartási pragmatizmusnak“. Vajjon a teljesen figyelmen kívül hagyott Berzeviczy Gergelynek semmi köze nem volt Rousseauhoz? **Halász Gábor.**

Hencze Béla: Kazinczy és a francia felvilágosodás. (Bibliothèque de l'Institut Français à l'Université de Budapest, 16. sz.) Budapest, 1928. 8°, 77 l. Kazinczyban az irodalomtörténeti felfogás sokáig csak a német klasszikus idealizmus tanítványát látta. H. gazdag anyagon, lelkiismeretes elemzéssel mutatja meg kapcsolatait Rousseau-val és Voltaire-rel, a francia felvilágosodás egész gondolatanyagával. Különösen vallásos felfogása alakult a mintaképek nyomán, deizmus, autonóm vizsgálódás, vallásos türelem, dogmatikai közömbösség, fanatizmust támadás, egyházellenesség a főbb tanulságai francia olvasmányainak. A hatás kétségtelen; azonban a lényeges ideológiai kölcsönzés mellett, amely akkor szinte gazdátlan közkincs felhasználását jelentette, számba kellene venni az egyéniség módosító reakcióját is. A problémalátás, az érvelésmód, a meg-

győződés iránya nagyjában közös benne és a kor uralkodó szellemében (egész Burkeig még az ellenzők sem hoznak újat, hagyományos tanításokkal próbálják a diadalmas jelszavakat gyöngíteni); ami elválasztja őt akár a rousseau-i érzelem-túltengéstől, akár a voltairei iróniától, az az önálló ízlés és a játékos, egyéni stílus. A gondolkodónak van köze Voltaire és Rousseauhoz, az írónak nem sok.

Halász Gábor.

Kisfaludy Sándor hátrahagyott munkái. Kéziratból, bevezetéssel és jegyzetekkel kiadta Gálos Rezső. Győr, 1931. 8° 628 l. Régóta érzett hiányt pótol a győri Kisfaludy Irodalmi Kör a költő hátrahagyott munkáinak s közöttük a legfontosabbnak, az 1809-i nemesinsurrectio kéziratos történetének kiadásával. Ezt az utóbbit loginkább „Kisfaludy naplója” címen emlegeti az a kevés ember, aki egyáltalán tud róla. Valódi címe azonban ez: „(Freimüthige) Geschichte der Insurrection des Adels von Ungarn im Jahre 1809 und 1810.” Nyomtatásban 259 lapra terjedő szövege hű másolata az Országos Levéltárban őrzött eredeti példánynak. Legfőbb forrása, az író saját élményein kívül, gróf Beckers Józsefnek, a nádor főhadsegédének, a Nemzeti Múzeumban levő: „Beytrag zur Geschichte der Insurrection 1809 und 1810” című kézirata, továbbá az a „Napló” (napló), amelyet K. a nádor megbízásából írogatott a hadjárat alatt. Sajnos, ennek a naplónak hollétéről mitse tudunk; lehet, hogy még lappang valahol, de még valószínűbb, hogy elkalodott.

K. magyarul és németül tervezte az insurrectio történetének megírását, de csak a német szöveg készült el belőle. A magyarhoz nem is foghatott, mert a király a titkos levéltárba tette a kéziratot s megtiltotta a szerzőnek, hogy bármit is nyilvánosságra hozzon belőle. A munka előzménye tudniillik az volt, hogy a király meghagyta a nádornak az insurrectio történetének megírását, a nádor pedig K.-t szemelte ki erre a nem éppen könnyű s ráadásul igen kényes feladatra. A költő 1810 június vége felé látott hozzá s 1810 október 22. és 1811 július 18. között, több részletben terjesztette a kéziratot megbízója elé. De kiadásából, mint hallottuk, nem lett semmi. K. Ferenc király halála után is többször, utoljára 1844-ben kísérelte meg, hogy a németnél bővebbre tervezett s bizonyára nyiltabbszavú magyar szöveghez kiadót találjon. De minden próbálkozása hiábavalónak bizonyult s így az insurrectio magyarnyelvű története sohasem készíthetett el.

A most kiadott német szöveg részletesen és szavahihetően tárgyalja az 1809 április 11. és 1811 januárius 2. közötti mozgalmas időszak történetét, nem hallgatva el a korábbi insurrectióknál is napirenden volt sok mindenféle akadályt és nehézséget, amelynek oka az insurrectio már elavult szervezetében, az elkésett meghirdetésben, a fegyver, ruha és egyéb hadikészlet hiányában s nem utolsósorban a vármegyék lassúságában rejlett. Kevésbé részletes az 1809 június 14-én vívott s az insurrectio sorsát megpecsételő győri csatának leírása. Erről jóval többet tudunk, mint amennyit K. írt róla. Talán nem tévedünk, ha ennek a feltűnő s így magyarázatra is szoruló körülménynek indítókat abban látjuk, hogy a király már nagyon sok olyan jelentést kapott erről a csatáról, amely alkalmas volt arra, hogy teljesen az insurrectio ellen hangolja. Úgy látszik, hogy K. az intézmény annyira támadott becsületét akarta menteni azzal, hogy elhallgatott minden olyan részletet, amely sötétebb árnyékot vethetett volna akár magára az insurgens seregre, akár

vezetőire. Így azután K. leírása se oszlatja el azt a bizonytalanságot, amely a centrum viselkedését környezi s amelyre vonatkozóan hadtörténetíróink véleménye is megoszlik. Lehet, hogy a német szövegből kimaradt részleteket a magyar kiadásba szánta a szerző.

Egyik igen érdekes és hadtörténelmi szempontból különösen fontos része a munkának az a függelék, amelyben K. nem csupán a harcbanjutott insurgens csapattestek, hanem egyes személyek vitézi tetteit is méltatja. A sorozatot a primási és a nyitrai huszárezred kezdi. Ez a kettő készült fel legkorábban s a franciák ellen harcoló főszerep kötelékébe jutván, az 1809 május 21—22-i asperni s a július 5-én és 6-án vívott wagrami csatában is derekasán küzdött. Majd sorra kerülnek a dunántúli harcokban szerepelt lovas- és gyalogcsapattestek s végül 294 olyan egyén haditettei, akik az ellenség előtt vitézül viselkedtek, világos cáfolatául annak a nálunk annyira elterjedt véleménynek, hogy a magyar insurgensek csak szaladni tudtak. Nem új dolog, de vajmi kevesen hallottak róla, hogy gróf Esterházy János ezredes, a pozsonyi insurgens-huszárezred parancsnoka és Olgyay Boldizsár, ugyanennek az ezrednek parancsnoka, a Mária Terézia-rend lovagkeresztjét kapta, már pedig abban az időben csak személyes bátorság árán lehetett ehhez a nagy kitüntetéshez jutni. Végül közli K. a győri csatában halálosan megsebesült báró Barkóczy Antalnak, a zempléni huszárezred egyik kapitányának, 1809 június 21-én a nádorhoz, valamint 23-án a zemplénmegyei Karokhoz és Rendekhez intézett búcsúlevelét.

Nagy kár, hogy K. műve nem láthatott korábban napvilágot, hogy megcáfolja az insurrectióról sok évtizeden át, tudatlanságból vagy rosszakaratból terjesztett mindenféle rágalmat, amely többek között Kossuthot és Petőfit is megtévesztette s mindkettőjüket igazságtalan ítéletre ragadta.

A vaskos kötet többi részét költői alkotások, beszédek, a balatonfüredi színház s a zalaegerszegi kaszinó kérdése, vegyes iratok és levelek töltik meg, amelyeknek ismertetésével helyszűke miatt nem foglalkozhatunk.

Ez a szép könyv történeti, de különösen hadtörténeti irodalmunknak el nem vitázható nyeresége s kiadásáért őszinte köszönet az elismerés illeti Gálos Rezsőt és a győri Kisfaludi Irodalmi Kör vezetőit.

Gyalóky Jenő.

Adatok az 1848. év eseményeihez Krassó vármegyében. Szermerjai dr. Deák Imre levéltári kutatásai és feldolgozása alapján sajtó alá rendezte: Jakabffy Elemér dr. Lugos. 1931. 16°. 299 l. A szabadságharc történetének irodalmában a számtalan vita- és emlékirat mellett aránytalanul csekély rész esik az iratközlésekre, pedig a viharos másfél esztendő ma még lépten-nyomon vitába vethető kérdéseinek tisztázása csak a levéltári források közzététele után várható. A módszeres közlés tudományos követelményeire a Magyar Történelmi Társulat újkorabeli forráskiadványaiban e korszakra nézve is követhető példa áll rendelkezésre. A J. által tiszteletreméltó ambícióval sajtó alá rendezett hézagpótló adattárnak is csak előnyére szolgált volna, ha benne az említett kiadványsorozat tudományos apparátusának és kiadási technikájának tanulságai jobban szóhoz jutottak volna. J. a könyvecskét hasonló tárgyú korábbi munkájának pótlásaként adta ki Lugoson. Az elsőben a vármegye levéltárában és a minoriták rendházában Boros János c. püspök által összegyűjtött adatokat, ez alkalommal pedig azt az anyagot tette közzé, melyet az Országos Levéltárban, a M. N. Múzeum levéltárában s a bécsi Kriegsarchivban Deák

Imre gyűjtött össze és bocsátott rendelkezésére. A címlap tanúsága szerint az adatgyűjtésén kívül a „feldolgozás” is Deák Imrétől származik, ezt azonban — ha alatta a forrásszövegeket összefűző egyszerű leírásokat kell érteni — el is lehetett volna hagyni.

Az adatokat az 1848. év tavaszán és nyarán lezajlott eseményekre vonatkoznak s egy-egy kiemelkedő mozzanat, mint a márciusi szervezkedés, a korán fellépő nemzetiségi nyugtalanság, a királyi biztosok és nemzetiségi emisszáriusok kiküldése, a különállású krassói bányavidék sok ellenkezéssel találkozó politikai átszervezése, a katonai védelem előkészítése s a képviselőválasztások körül vannak fejezetekbe csoportosítva. Az eseményekbe döntő tényezőként szól bele a magyar-oláh-rác viszony alakulása. Jellemző a nemzetiségi viszonyok kuszáltságára, hogy a krassói oláhság az első hónapokban idegenkedéssel, sőt ellenségesen nézte a bánsági rác felkelők magyarelleness törekvéseit. Ekkor még népszerű vezetője a megye három kerületében is képviselővé választott Murgu Eutim volt, aki — bár eljárásában a politikai hatóságok távolabbi célt sejtene — a magyar-oláh együttműködés hirdetője volt. Az adatokból nem tűnik ki világosan, hogy a krassói oláhság 1848 derekán milyen hatások alatt nyugtolt kezet a gyűlölt rácságnak. Sajnos, a munkában az események előadása szaggatott s csaknem kivétel nélkül befejezetlen. A felelősség ezért az adatgyűjtő Deák Imrére hárul, aki az Országos Levéltárból csupán az 1848-i belügyminisztérium irataiból bocsátott szórványos adatokat J. rendelkezésére, de például a miniszterelnökség, a hadügyminisztérium vagy az országgyűlés iratait már nem „dolgozta fel”, pedig ezekben nemcsak általában a vármegyére, hanem az egy-két adattal csónkán ábrázolt eseményekre is bőséges és becses forrást talált volna. Eljárása annál kevésbbé igazolható, mert a közölt forrásszöveg számottevő részét (27—28, 49—50, 97—100, 101—104, 105—108, 109—111, 123—124, 127—134, 259—261) Pap Dénes és Thim József közismert és könnyen hozzáférhető műveikben már kiadták. (Ez azonban, két hivatkozástól eltekintve, a munkából nem tűnik ki.) A szövegközlés sem kifogástalan, s még a kisebb hibák közé tartozik, hogy egyik-másik irat levéltári őrzőhelye, jelzete vagy kelte hiányzik.

Szabó István.

Hegyaljai Kiss Géza : Kossuth. Élet- és jellemrajz. I—II. kötet. Miskolc, 1928—1930. 8°, 190, 206. l. A szerző az eddigi Kossuth-életrajzok nyomdokain haladva, munkáját szintén népszerű olvasmányoknak, saját szavai szerint a művelt közönségnek és az ifjúságnak szánta. Életrajza, a dúsan ömlő magyar páthosz gazdag virágaival, ünnepi emlékbeszéd benyomását kelti, melynek szárnyalását a kritikai elemzés nem zavarja meg. Természetes, hogy ez a felfogás a történetíró kritikai nézőpontjával közös nevezőre a Kossuthénál sokkal harmónikusabb életmű megítélésénél sem léven hozható, a szerző számára eleve lehetetlenné vált, hogy elmélyedhessen Kossuthnak és korának boncoló jellemzésében s ennek következtében munkája, a lexikonjellegű adatok némi gyarapításán kívül, új eredményt nem tár fel. H., aki maga is Kossuth szülőföldjéről, a Hegyaljáról származott, évek óta nagy huzgalommal gyűjtögette s napilapokban elszórva mindjárt közzé is tette a szülőföld Kossuth-elemékeit, melyek a fiatal Kossuth egyéniségéhez egy-egy könnyen elemezhető adatot nyújtanak. Talán ezek a felszínes kutatókísérletek s bizonyára a budapesti Kossuth-szobor leleplezési ünnepélyének alkalmosszerűsége adták neki az indítást, hogy, összefoglalva szétzört töredékeit is, teljes életrajzot készítsen. A munka folyamán

azonban tapasztalnia kellett, hogy a történelem cselekvő terére fellépő Kossuth életének, működésének és jellemének megértése s megvilágítása már nem érhető el azzal a módszerrel, mely a még családi körben vagy megyei közéletben forgolódo fiatal Kossuthnál, legalább is látszólag, kielégítő volt. Igyekezett ugyan újabb történeti munkák eredményeit is felhasználni, de viszont kísértés nélkül haladt el a forrásmunkáknak egész tömege mellett, melyekben Kossuthnak és korának számtalan — és többnyire nyílt — kérdése lépett volna az életrajzíró elé. E vitás kérdések tisztázása a kortársak emlék- és vitairatainak alapján sikertelen volna s az írónak a bel- és külföldi levéltárak, hírlapkönyvtárak, levelezésgyűjtemények ismeretlen erdejében kell a perdöntő adatokat felkeresni. Maradandó értéket csak ez a munka hozott volna létre. Ilyen eredménnyel a szerző nem is áltatja magát, maga sürgetvén, hogy „a hivatott tudományos társulatok írássák már meg hivatásos szakemberekkel és adják ki méltó terjedelemben Kossuth nagy életrajzát“. E kívánság időszerűsége valóban mindinkább erősödni fog, amint közeledünk a szabadságharc százéves fordulójához. **Szabó István.**

Joó Tibor: Kerkapoly Károly történetfilozófiája. Adat a magyar hegelianizmus történetéhez. (Kl. az Athenaeum 1932. évfolyamából.) 8° 21 l. — Már több tartalmas értekezésben foglalkozott J. a nagy idealisztikus gondolatrendszerek, főképp a hegelianizmus útjával szellemi életünkben. Jelen tanulmányában Kerkapoly történetfilozófiáját vizsgálja s beleállítja a magyar idealizmusnak a múlt század elejétől maig megszakíthatatlan fejlődési vonalába. Különösen figyelemreméltó az a megállapítása, hogy Kerkapoly 1859-ben megjelent világtörténetének erősen biológista szemléletétől nyilván egyetlen érdemleges bírálójának (Pálkövi Antalnak) hatása alatt tért a tiszta idealizmus útjára s már 1860-ban tartott akadémiai székfoglalójában („A világtörténet és az emberiség fajkülönbségei“) erősen revidálta egy esztendővel előbb kifejtett nézeteit. Kerkapoly stílusának megítélésében szerzővel szemben kénytelenek vagyunk az általa említett ismeretlen bíráló pártjára állni, aki „ridegnek“ és „szikkadtak“ találta Kerkapoly írásmódját. Ennek a „rideg“ és „szikkadt“ stílusnak, — nemcsak Kerkapoly, hanem általában a legtöbb magyar hegelista jellemző sajátosságának — nem csekély része volt abban, hogy az idealizmus nálunk nem tudott szélesebb rétegeket meghódítani még akkor sem, amikor a negyvenes években szellemi életünkben páratlanul álló érdeklődés nyilvánult meg filozófiai kérdések iránt. Ma, amikor az idealizmus jegyében arra törekszünk, hogy a szétágazó történeti diszciplinákat magasabb gondolati egységben fogjuk össze és kétszeresen értékeljük az úttörő munkásságát, ebből a szempontból is érdemes figyelembe vennünk a múlt tanulságait. **Pukánszky Béla.**

Bodrogekő Zoltán: A magyar agrármozgalmak története. (Kossuth Lajos fellépésétől Nagyatádi Szabó István haláláig.) Budapest, Kir. Magy. Egyetemi Nyomda, 1929., 8° 336 l. — Nem történeti mű ez a könyv, hanem publicisztikai írat, amelynek a célja Nagyatádi Szabó Istvánnak és a nevéhez fűződő kisgazda-mozgalomnak politikai igazolása. Olyan problémával foglalkozik tehát, amelyhez ma még történetírói igényekkel hozzá sem lehet nyúltni, mert nincs meg az ehhez szükséges távlat. A munka első két fejezetében (A jobbágykor utolsó évei, A felszabadított jobbágy) azonban bevezetésképen elég ügyesen rajzolja meg B. a mai kis-

gazda-társadalom ősenek a jobbágyság felszabadítása idejében és a későbbi évtizedekben fennállott gazdasági és szellemi helyzetét, amelyben a fejlődés vonalai már adva voltak, — s ez teszi indokoltá, hogy a munkáról itt megemlékezzünk. **Pleidell Ambrus.**

Olay, François: La campagne de destruction contre les monuments hongrois 1918—1930. (Kl. a Revue de Hongrie 1931. évf.-ból.) Budapest, 1931. Athenaeum. 8°. 88 l. O. tanulmánya kevés új anyagot tartalmaz: adatait már jórészt ismerjük régebbi műveiből. Az itt elmondottak pl. — nem sok kiegészítéstől eltekintve — már benne foglaltattak „A magyar kultúra válságos éveit” c., 1927-ben megjelent könyvében is, sőt csaknem teljes egészükben s csaknem teljesen megegyező szövegben feltalálhatók „A magyar művelődés kálváriája az elszakított területeken” c., 1930-ban megjelent munkájában. Így e cikknek, mint önálló dolgozatnak, az a körülmény ad létjogosultságot, hogy francia nyelven jelenve meg, nyugati emberek számára hozzáférhető módon érzékelteti a magyarságnak a háború utáni mostoha sorsát. E szempontból helyeseljük, hogy O. Magyarországnak régi műkincsekben szenvedett veszteségét is szóvá teszi, nem helyeseljük azonban azt, hogy műemlékeink szándékos pusztítását ismertetve, sok kisebb jelentőségű dolgot is felvett e munkába (pl. szobrok áthelyezését, egy-egy — később helyre is állított — emlék felelőtlen tettesek által történt megrongálását, egyszerű emléktáblák eltávolítását, stb.). Ezek az adatok gyengítik azt a mély benyomást, mely az olvasóban az utódállamokba szakadt magyarság barbár elnyomatásáról kialakulna, ha csak azok a — magukban is éppen elég nagyszámú — esetek volnának egymásután felsorakoztatva, amikor a hatóságok segítségével, sőt sokszor éppen a hatóságok által semmisítették meg kétségtelen művészi értékű — s az új államrendet igazán nem sértő — alkotások. Mivel O. fentebb idézett magyarnyelvű munkáiban az idevonatkozó adatokat úgyis mind összegyűjtötte, az anyag teljességének szempontja sem lehet oly ok, mely az említett kisebb erőszakosságoknak, kevésbbé megragadó veszteségeknek hiánytalan összefoglalását idegenek megnyerésére szolgáló tanulmányban szükségessé tenné. E felesleggel szemben viszont nagyon szerettük volna, ha O. a sokszor szereplő Kossuth-szobrokkal, honvédelmékekkel stb. kapcsolatban egy rövid, akárcsak párszavas, de kifejező történeti magyarázatot adott volna a szabadságharcról, annak okáról s az utána bekövetkezett eseményekről. A magyarok részére készült alapszöveg csekély kibővítése felvilágosíthatná az idegen olvasót, hogy a magyar faj, a nemzetiségek állítólagos zsarnoka, nem is rendelkezett mindig azzal az autarkiával, amely nélkül ily elnyomás el sem képzelhető. Ettől eltekintve, a füzet, a magyarságot ért igazságtalanságok egy fejezetének jó áttekintése, igen alkalmas arra, hogy mint ügyes propagandamunka, a külföldön minél szélesebb körben terjesztessék. **Varga Endre.**

Kölcsy Dezső: A Kölcsy, másképp Sente-Mágócs nemzetség. Kölcsy Ferenc. Családtörténeti tanulmány. Bpest, 1930. Szerző kiadása. 8° 77 l. A szerző a krónikákból, okmánytárakból és levéltárakból tekintélyes adattömeget gyűjtött össze a Sente-Mágócs nemből leágazó, illetőleg az ezzel azonosított s már az Árpád-korban terebélyes Kölcsy-család történetére. Bőven foglalkozik az eredet kérdésével, különösen az Anonymus-nál Ond vezértől származtatott „Colsoy” személyével. E nevet a Kalocsa, Kalsa és Gelse kombinációkkal szemben „Kölcsé”-nek olvassa s ekként a Sente-Mágócs nemzet-

séget a Kalán nemmel együtt Ond vezértől vezeti le. A leszármazás bizonyosságát ismeri fel számos személy- és helynévben, melyek az ország különböző részein, az ágakra szétszóródott Szenté-Mágócs nem emlékeit őrzik. Az eredet kérdését ezek dacára sem lehet lezárt-nak tekinteni. A kútfőmagyarázatok ugyanis számos ponton vitat-hatók s az érvelés sem kimerítő. A sok törmelékadat gondos kritikai elemzésben és összefűzésben mindenesetre meggyőzőbb erővel léphetne fel. A Szenté-Mágócs nem különféle kihalt ágainak rövid ismertetése után az egyetlen ma is élő ág sorsáról, a szatmármegyei Kölcsény-ekről szól K. a munka nagyobbik felében; itt a nyolc leszármazási tábla kiegészítéseként időrendben felsorolja az egyes családtagokra föllelt adatokat, végül pedig „Birtoklásuk története” alcímen hasonló módon a családi birtokok adatait foglalja össze. A család a Tisza—Szamos között vert gyökeret s itt is maradt, népesedve és szegényedve, mindvégig. K. nem eléggé megokoltan, a háborús pusztításokban, a Tisza áradásaiban s a terményértékesítés nehézségeiben leli annak magyarázatát, hogy a késői leszármazók „a letelepedésüktől eltelt ezernyi év alatt anyagiakban elerőtlened-tek” s társadalmi színvonaluk alábbszállott. E folyamat részletes ábrázolásának elmaradása lényeges hiánya a munkának, s újból annak hangoztatására ad alkalmat, hogy a családtörténetírást mai válságából csak az vezetheti ki, ha a leszármazás számtani adat-sorai társadalom- és gazdaságtörténettel, étellel telítődnek meg. Ez esetben egy középbirtokos család hét évszázados láncolatának ritka alkalma csábíthatta volna arra az író, hogy a család társadalmi helyzetének alakulását, gazdasági és közéleti törekvéseit, koronkénti emelkedését és hanyatlását egységes és folyamatos képen, de mindig a kor tükrében rajzolja meg. Az ilyen munka mindenesetre módszeres történetírói iskolázottságot kíván meg. — K. a munka utolsó részét, Kölcsény Ferenc két ismeretlen levelének bemutatásá-val, a család nagy történelmi alakja emlékének szentelte.

Szabó István.

Bittó Béla : A sárosfalvi- és nadasdi Bittó- és a vele vérrokon bári Báry-család. (Kl. a Turul 1931. évf.-ból.) Budapest, 1931. 4°, 51 l. XIII tábla. A család eredete az Árpád-korba nyulik vissza és a tanulmány napjainkig ismerteti történetét. A Csallóköz települési viszonyainak rövid jellemzése után B. a Báry család első tagjairól szól, majd leírja Nadasd és Sárosfalva megszerzését; vázolja a Bittó család kiágazását a Báry családból és ezzel kapcsolatban rámutat a Bittó név eredetére. A dolgozat következő részeiben a család két ága között századokig húzódó birtokpereket tárgyalja és befejezi értekezését a családi címer történeti ismertetésével. A munka végén gondosan összeállított genealógiai táblákon együtt kapjuk a kiterjedt család leszármazását. A magyar nemesi rendre, annak összetételére, jogaira és általában helyzetére más népréte-gekkel szemben a genealógiai kutatás még sok új eredményt hozhat. Egyes tagjaiban, egyes családjaiban kell ugyanis vizsgálnunk a nemesi rendet, hogy arról általános képet nyerhessünk; az egyes családok leszármazásával, összeköttetéseivel és gazdagságával kell előbb tisztába jönnünk, hogy ezekből a nemesség jogi helyzetét és jelentőségét meghatározó tényezőkből következtethessünk az összességre. B. munkája sokkal inkább lexikonszerű, sokkal inkább egyszerű „elbeszélése” — saját szavával élve (12. l.) — a család történetének, hogysem a fenti problémát lényegesen előbbre vihetné. Nagy gonddal összegyűjtött, viszonylag teljes anyagából B. a család-

történeti adatokat, olykor az egészen lényegteleneket is, csupán egymás mellé helyezi. A keretet jól formálja meg; a család leszármazását és a családi birtokok leírását hiánytalanul megtaláljuk értekezésében, de nem méltatja figyelemre azokat a vonásokat, amelyek a családot mint a nemesi rend élő és cselekvő tagját jellemzik. A Bittóknak a Bazini és Szentgyörgyi grófokhoz való familiárisviszonyát, a családi birtokokra kapott kiváltságokat, közöttük a felségjogokhoz tartozó, de rájuk ruházott bíráskodási jogot és a család gazdálkodását csak érinti, értékelésük és gyakorlati jelentőségük tárgyalásaiba már nem bocsátkozik, pedig, amint megállapíthattuk, erre anyaga is lett volna. B. feladatának tulajdonképpen csak egyik részét végezte el, míg a másik rész tovább is megoldásra vár.

Ila Bálint,

Sopron vármegye levéltárának oklevél-gyűjteménye. I. rész: Középkori oklevelek (1236—1526.) Összeállította: Sümeghy Dezső. Sopron. 1928. 8°, XXVIII + 223 l. Sopron városának példája — örömmel állapíthatjuk meg — hatott a megyére, amikor az anyag terjedelme által megszabott, szerényebb kötettel megkezdte a vármegye levéltárában található oklevelek kiadását. Amint az előszóból értesülünk, a vármegyei levéltárban őrzött középkori oklevelek nagy része a Petőházi Zeke családnak letét gyanánt elhelyezett levéltárából került ki, egyes darabok pedig a Radóczy és a Felsőbüki Nagy család iratai közül jutottak a levéltárba. Mint az oklevelek tartalmából megállapítható, a levéltár törzsanyagát jelentő oklevelek sem a vármegyei ügyvitel kapcsán keletkeztek, — részben nem is a vármegye területére vonatkoznak —, s ezért nem lett volna felesleges az összes oklevelek provenienciáját megállapítani. A szerkesztő a vármegyei ügymenetből származható középkori oklevelek hiányát a folyton változó székhellyel és az állandó székhely után a levéltár többszöri költöztetésével hozza összefüggésbe. A közölt 139 darab oklevélnek tehát csak egy kis része sopronmegyei vonatkozású; a legtöbb a szomszédos és a többi dunántúli vármegye területére vonatkozik. Sőt akadnak távolabbi vidékre, így Óbudára, Nógrád-, Körös- stb. vármegye területére vonatkozó oklevelek is. Az oklevelek szöveggözlése kifogástalan és mintaszerű. Kár, hogy a mutató túlságosan rövid, aminek nemcsak az a következménye, hogy a jobbágynevek hiányzanak, hanem, hogy csak egy példát említsünk, a Vadászülési előnévű Adorján, Balassa, Huszár, Móricz, Péterffy és Veres családok minden utalás nélkül csak az előnév alatt vettek fel. A kötet a magyar oklevélkiadások sorozatának gazdagodását jelenti; összeállításáért a szerkesztőt, kiadásáért pedig a vármegye törvényhatóságát illeti meg az elismerés.

Fekete Nagy Antal.

Mohl Adolf: Löwö története. Győr, Győregyházmegyei alap nyomdaműintézete. 1930. 8° 247 l. Löwö történetének szerzőjét könyvének megírására szülőföldje iránti kegyelele indította; könyvének olvasása közben élénken kitűnik, hogy a helytörténetírás eredményes műveléséhez a megkívánt felkészültség mellett mennyire szükség van sok türelemre és erős lokális nexusokra is. M. évtizedek óta gyűjti a Löwöre vonatkozó adatokat. Községe vázlatos történetét már 1892-ben kiadta (Löwö története. Írták: Mohl Adolf és dr. Balics Lajos. Győr, 1892. 78 l.); jelen munkájában Löwö részletes történetét nyújtja, alapos tájékozódással, részben helyi és vidéki kiadatlan anyag felhasználásával. Áttekinthető képet ad a határ-

széli örállomásból kialakuló mezőváros fejlődésének mozzanatairól. A község emelkedését elősegítették megért földesurai, szabadságlevele, kedvező urbárium a XIX. század közepén a határ megvásárlása. Próbára tették azonban életerejét: elemi csapások, a tűzvész és pestis pusztításain kívül a tatárjárás viharai, Kőszeg ostroma, a felszabadító hadjárat és a szabadságharc. Határszéli fekvése miatt gyakran volt mozgalmas események színhelye, ami a dúlőnevekben, a lakosság rétegződésében és a mai családnevekben is kifejezésre jut. Avar, bessenyő nyomok, német beköltözés, a magyarság megszállása, horvát település és ismét német beköltözés a megújuló népmozgalom fontosabb állomásai. Kimutatja, hogy e sokszínű népmozgalom felolvadt a magyarság asszimiláló erejében, ezért anakronizmusnak tartja a Németlövő elnevezést. A község történetét a legújabb időkig végigkíséri; részletesen elmondja a szabadságharc, kiegyezés, világháború és forradalmak helyi fejleményeit is. A „Művelődés“ című különálló második részben Lövő egyház- és iskolatörténetéről, közgazdasági és néprajzi viszonyairól tájékoztat bő statisztikai adatok kíséretében. A harmadik részben (195—231 l.) újabkori iratanyagot is közöl. Mint e rövid áttekintésből is kitűnik, sikerült Lövő történetét sokoldalú megvilágításba helyezni. Kifogást a könyv egy-két kisebb hiányán kívül csupán a feldolgozás módszere ellen emelhetünk. A külön történeti és művelődési részre tagolás milleneumi sablonához való ragaszkodás főként az intézmények leírásánál okoz nehézségeket. A szerző kénytelen a magára erőltetett forma miatt az előadás fonalát gyakran megszakítani, ezért a tárgyalt intézmény további sorsát egészen más címek alatt, hol a történeti, hol a művelődési részben kell keresnünk. Emiatt azután nem kerülhetők el az ismétlések sem.

Egyébként helyes szempontok vezetnek. Világosan látja, hogy a provinciális történetben más korhatározó elemek is vannak, mint a nemzetiben. Helyesen állapítja meg, hogy a települési forma kialakításában politikai és gazdasági tényezők egyaránt közrehatottak, mint pl. az evangélikus vallás térfoglalása, az 1691-i szabadságlevél, a Délivasút és a földreform. A határkialakulás, a természet eredmények és a művelési formák ismertetésénél tanulságos lett volna az irtásföldek növekedését az erdőterület csökkenésével kapcsolatban bővebben is fejtegetni. Kár, hogy mindezek szemléltetésére a község levéltárában meglévő igen érdekesnek látszó 1799-ben készült Pelikán-féle térképet nem közölte, bár adatait különben feldolgozta. Emellett a kül- és belterület vizsgálatánál más térképészeti kútfők is értékesíthetők egy ilyen munkában. Így pl. a II. József-féle katonai felvétel Lövőre vonatkozó lapja és a hozzátartozó leírás alapján a községből szétágazó úthálózat és az erdők XVIII. sz.-i állapota is pontosan rekonstruálható. (Original-Aufnahmskarte von Ungarn. 1782—1785. Col. IV. Sectio 6. Eredetije a bécsi Hadilevéltárban. A felvételi lapok fényképmásolatban a szegedi Ferenc József Tud.-Egyetem Földrajzi Intézeténél és az Áll. Térképészeti Intézetnél is megvannak.) Nem nagy örömmel olvassuk, hogy az előjáróság a közeljövőben az utcák új elnevezésére készül. E mindenáron való utca-keresztelés helyett — ami nem szórványos jelenség városainkban — helyesebbnek látnók a régi utcanevek megtartását. Az Ószeg, Főszeg, Kocsmakép, Fecskendőház, Lövőház, Mátyáslyuk, Zsellérút, Kisutca, Malom-út, Csordahajtó-út elnevezések egy-egy mozzanatát őrzik Lövő topografiai kialakulásának. Sikerült részei közé tartoznak a könyvnek: az egyház- és iskola-

történeti fejezetek, a közigazgatás-, társadalomrajz, végül a lövői ház építésmódjának és berendezésének szakavatott leírása. A szláv, germán és avar hatásoknak az egész vidékre vonatkozó nyelvészeti vizsgálata e munka keretei között nem vezethetett eredményre. Helyénvalóbb lett volna a helynévvizsgálatnak Lövőre való korlátozása mellett inkább helybeli dűlőnevek összegyűjtése és magyarázata. A dűlőneveknek összefüggő leírását azonban nem találjuk meg a könyvben. A néprajzi fejezetben felsorol ugyan M. néhány jellegzetes dűlőnevet, de magyarázatukra nem tesz kísérletet. A dűlőnevek vizsgálatánál sok haszonnal forgatható a Pesty-féle Helység-névtár, amely több lövői dűlőnévnek — Nagymező, Várhely, Gubahegy, Hegyalja, Rétrejáró, Nagyerdő — magyarázatához felhasználható adatokat szolgáltat. (A Magyar Nemzeti Múzeum kézirattárában, Pesty Frigyes: Helység-névtár, 37. k. 219—220; 236—37 l.)

M. házigyótló és elismerésre méltó munkát végzett Lövő történetének megírásával. Nagy szorgalommal és szeretettel megírt könyve számottevő nyeresége helytörténetírásunknak.

Eperjessy Kálmán (Szeged).

Oppel Jenő: Cegléd 1730-ig. Cegléd, „Helikon“ könyvkiadó-vállalat kiadása. 1931, 8° 96. l. A sok szorgalommal megírt, de aránylag rövidre fogott munkában fölöslegesnek tartjuk a történelem előtti viszonyok tárgyalását, annál is inkább, mert az elmondottak semmivel sem gazdagítják a későbbi településre vonatkozó ismereteinket s így a város tényleges életrajzával összefüggésben nincsenek. Az Árpád-kori helység kialakulását és fejlődését jól magyarázza a három út csomópontjában való fekvés. Az első magyar település középpontját is megtalálta O., kár, hogy a község alakjának fejlődését nem próbálja ábrázolni s hogy térképes szemléltetésre nem gondol. Cegléd egész jelentőségét, mint a tanulmányból kitűnik, fekvésének köszönheti. Ezért volt értékes vámhely, előbb királynői birtok, 1368 óta pedig, Erzsébet adománya folytán, az óbudai apácák jószágá. Lakossága vagyonos, a földesurak pártfogása szerez számára kiváltságokat, s a XV. század második felében már mezővárosnak emlegetik az oklevelek, bár privilégiuma nem maradt fenn. Ez a fejlődéstörténeti mozzanat alkalmas lett volna arra, hogy O. — a magyar helytörténeti irodalom szempontnélküliségét pótolva — részleteiben is kifejtsa a mezővárossá emelkedés jelentőségét s megmagyarázza egyúttal az oppidum és a civitas közötti különbségeket. Sajnos, e kérdés kielégítő magyarázatával adós maradt a szerző. A Mátyás követő idők szociális nyugtalanságát O. észreveszi, de okát — az autonóm fejlődés előrehaladását, szemben a XV. század elejét visszahozni kívánó földesúri elnyomó törekvésekkel — nem látja egészen tisztán. A Dózsa-lázadás leveretése után rosszabbodik a város magánjogi helyzete, az evolúció azonban itt már annyira előrehaladott, hogy csakhamar újra megjelenik a mezővárosi jelleg. A török idő kedvez az autonómiának, aránylag csekély áldozatokkal biztosít Cegléd városi jólétet magának. Érdekes az a megállapítás, hogy a három város (Cegléd, Nagykőrös, Kecskemét) együttes bíráskodása már a török kor előtt is megvolt. Ez a kérdés azonban még behatóbb tanulmányozást igényelne, bár egyébként sokat ír O. az igazságszolgáltatásról. Van néhány találó megfigyelése (pl. a prédikátor jelentősége, 62. l.), de az evvel kapcsolatos társadalomtörténeti problémákat figyelmen kívül hagyja s még a vezetés mentalitásáról sem tudunk meg úgyszólván semmit. Amit a város életéről mond, az csaknem mind külsőség, a lelki jellemzők közül

egyedül a XVI. és XVII. században elég általános református buzgalmat emeli ki. Az utolsó fejezetek közül a Thököly—Rákóczi-féle zavarok leírása aránytalanul hosszú, a III. Károly korabeli telepítéseké aránytalanul rövid. O. műve a jobb magyar falutörténetek közé tartozik. Erdeme a szétszórt levéltári forrásanyag szorgalmas összegyűjtése és megszólaltatása, viszont hibája, hogy túlságosan elmerülve témája szűk körében, figyelmen kívül hagyja az újabb szakmunkák eredményeit. Pedig vannak könnyen áttekinthető összefoglalások mind a német, mind a francia szakirodalomról. (Pl.: W. Uhlemann: *Heimatgeschichte und Siedlungskunde*, Archiv für Kulturg., XIX. k. 1929, G. Espinas: *Histoire urbaine*, Annales d'histoire économique et sociale, I. k. 1929.) Az ezekben ismertetett művek között lesznek olyanok, amelyek rokontárgyuknál és mintaszerű feldolgozásuknál fogva új szempontok és az átlagosnál jobb módszer megismeréséhez segíthetik hozzá a magyar helytörténetírókat. **M. Császár Edit.**

Lukcsics Pál: A gróf Zichy-család zselői nemzetségi levéltára. Bpest, 1930. 8°, 40. l. (Kl. a Levéltári Közlemények 1929. évf.-ból.) A zselői levéltár a gróf Zichy-család iratait a XVIII. század végéig, az ekkor végbement osztályozásig, mint fejlődéstörténeti egységet foglalja magában. Azóta a hatalmas anyagot, mely egyik leggazdagabb családi levéltárunkat jelenti, a szeniorátus s a közben kihalt Zichy-Ferraris ág iratai gyarapították. A levéltár már az Árpád-kortól gazdag s rendkívül változatos oklevélsorozattal dicsekedhetik. Ezek az oklevelek, kevés kivétellel, más, fiágon kihalt családoktól kerültek a Zichy-család kezére. A levéltárat a XVIII. sz. második felétől állandó levéltárnok kezelte. A máig megtartott levéltári rend alapvető hiányát képezte, hogy a jegyzőkönyvekbe, a korszerű levéltári fogalmaknak megfelelően, csak a jogi tartalmú iratokat vették fel s más iratok, így a nagyszámú és becses missilis már a XV. századtól, egy-egy semmitmondó tétel (pl. Missiles inutiles) alá csoportosan vétettek fel. (Az elmúlt években ezeket is rendezték.) A lajstromozott iratok csoportosítása — amennyire L. leírásából meg tudjuk állapítani — családok szerint, az egyes családi csoportokon belül időrendben történt s a birtokjogi és gazdasági iratokat a Zichy-család csoportjának keretében az egyes uradalmak és jószágtestek szerint foglalták egybe, külön sorozatot, a „personalia”-kat állítva fel a személyi és hivatalos iratoknak. Mindezeket a csoportokat L. egyenkint felsorolja és így a levéltár módszeres megismertetésével hasznos munkát végzett. A szinte kimeríthetetlen bőségű anyag tudományos kiaknázását nagymértékben elősegítette s munkájára annál inkább szükség volt, mert a levéltárról eddig csak a M. Tört. Társulat 1869. évi vidéki kirándulásán futólagosan és hiányosan készített leírás állott rendelkezésre. Nem lett volna fölösleges azonban a levéltár összetételének szemléltetőbb és kifejezőbb ábrázolása sem, minthogy a szűkszavú, s nem mindig jellemző csoportleírásokban való eligazodás a kutatótól az egykorú levéltári szisztematika alapos ismeretét követeli meg. **Szabó István.**

A M. Kir. Hadtörténelmi Levéltár iratanyagának áttekintése. Kiadja a M. kir. Hadtörténelmi Levéltár főigazgatósága. Budapest, 1930., 8°, 308 l. — 1928-ban bocsátotta közre a M. kir. Hadilevéltár az első ismertetést iratanyagáról s ezt 1929-ben és 1930-ban további füzetek követték, minthogy a levéltár állagának folytonos növekedése újabb és újabb tájékoztatók publikálását tette szükségessé. Természetesen, az említett növekedés csak a világháborús és az 1918

utáni csoportokra vonatkozik. Az a csoport, mely minket e helyen legjobban érdekel: a világháború előtti idők osztálya, — minthogy a Kriegsarchivból kapott anyagnak s a Magyarországon működött régi katonai hatóságok irattárainak beszállítása már megtörtént — egyelőre nem igen fog tovább gyarapodni. Ez osztály anyagából különben az itt ismertetett, legutóbbi „Áttekintés” mintegy 40 oldalnyi terjedelemben szemelvényeket is közöl, melyek kétségtelenül bizonyítják, hogy ez iratok, rendezésük után, elsőrangú történeti forrásanyagul fognak szolgálni.

Varga Endre.

Croce, Benedetto: Antihistorismus. (Historische Zeitschrift, 143. k. (1931) 457—66. ll.) Korunk egyik tragikus alakja C, nagy és nemes szellem, aki mégis a jelen szükségszerűségeinek következtében szorul vissza nemzete mai nagy építőmunkájától. A historikuson a históriai sors teljesedik. Azok az ideálok, melyeknek C. hűséges papja, a legmagasztosabbak és eddig csúcspontját jelentik az európai eredetű egyetemes kulturális fejlődésnek, s mind az eszményeknek, mind C.-nak feltétlen igazolása, hogy szellemi életünk legjobbjai világszerte ezen eszményeket ünnepezték nagy rendszerezőjük, C. tanítómestere, Hegel halálának centennáriuma alkalmával. Másrészt azonban az is kétségtelen, hogy a valóságos politikai-történeti fejlődés más jelenségeket mutat és egyre mélyebb lesz a meggyőződés, szigorúan tárgyilagos tudományos megfigyelők körében is, hogy azok az eszmények a gyakorlatban nem érvényesíthetők változatlan tisztaságukban, mert azokat az emberiségnek csak egy kis elitje fogadja el magára nézve kötelezőnek. Kétségtelen a nagy szakadék, mely az ideális szellemi-kulturális fejlődés és a valóságos történeti-politikai-gazdasági-társadalmi állapot között tátong és válik egyre mélyebbé. Minden bizonnyal be fog következni a szintézis harmónikus kora, mint mindig a történet nagy krízisei után, megtalálják a kibékítő formulát a nyers élet és az eszmények között, anélkül, hogy az eszmények érvényét fel kellene adozni és az életet a maga ösztöneire kellene hagyni, de a teljes életegység helyreállításának az alapjai felől ma még nyilván csak jóslásokba bocsátkozhatnánk,

C. kis tanulmánya az antihistorizmusról kitűnően példázza, hogy úgy mondjuk, az orthodox ideálista-liberális álláspontot korunk történeti jelenségeivel szemben,

Korunk antihistorizmusának két formáját különbözteti meg. Az egyik a jövőt radikálisan újonnan, a múlttól teljesen elszakítva akarja alakítani, a másik éppen ellenkezően, meg akarja állítani a történetet. Az egyik irányt anarchizmus, a másikat kollektívizmus és tekintélytiszteltet jellemzi. De gyakran átfordulnak egymásba. Az antihistorizmus példáira a múltban is ráakadunk. Ilyen volt az öskeresztység és a felvilágosodás álláspontja. De ezekben az új eszme teremő lendülete jelentkezett, minden barbárságuk ellenére, — mert lényege szerint az antihistorizmus barbárság, — s ezért a historikus előtt igazolódnak. Korunkban azonban ilyen pozitív elem nem mutatkozik. A mai antihistorizmusban nincs szeretet meleg, naív fanatizmus, csak fékevesztett egoizmus és száraz „kommandó”. Mióta a francia forradalom, a német idealizmus filozófiája és a historikus gondolkodás kialakította a szabadság ideálját, új eszme nem született. Sőt ez eszme ezer akadállyal küzdött, s a világháborúban, s azt követőleg egészen elhanyaglott. Korunk antihistorizmusa betegség. Leglényegesebb vonását a liberálizmus hanyatlásában és az antiliberális kormányformák virágzásában látja. Mert

történeti gondolkodás és szabadságeszme elválaszthatatlanok. A történet a szabadság fejlődése. Eszméje minden ellenhatás ellenére is minduntalan feltámad. Az antihistorizmus másik vonása az európai közösség öntudatának hanyatlása. Történeti és európai öntudat egyet jelent, mert itt érte el az emberi történet a csúcspontot: a szabadság ideálját, ezzel vállalt küldetést az egész világ számára, s nincs európai állam vagy nemzet, melynek története önmagából, az európai közösség életéből kiszakítva, megérthető volna. A háború következtében azonban Európa széthullott, s inkább a nacionalista ellentétek, mint a közös vonások állnak előtérben. De ha mindez tévedés is volna és korunk valóban egy új eszme és új szellemiség csiráját rejtí magában, a tudósoknak, kutatóknak, filozófusoknak mégis az a kötelességük, hogy megőrizték a mult, a hagyományok, a szabadság örökségét. Nekik kell kiépíteni a hidat a mult és jövő közt. Mert történeti tudat és kulturális tudat egyet jelent.

A C.-nak korunkról mondott kritikájával szemben azonban ott vannak a valóság súlyos tényei. melyeket épp oly kevésbé lehet elhárítani, mint e kritika logikumát. Ott vannak a társadalom fel-törekvő barbár tömegei, melyekkel szemben a liberálizmus ma csak-ugyan a kultúrvilág katasztrófáját jelenti, ott van az individualiz-musnak a sekélyesebb lelkekből álló társadalmakra gyakorolt szét-porlasztó hatása, ott a nacionalista-egoista imperializmus ténye, mellyel szemben naiv hiábavalóság az internacionalista pacifizmus a gyakorlatban, és legfőképpen ott van az egyenlőtlenségnek vastörv-nye, mely uralkodik a teremtett világban, mlint a egújabb kutatások is erősen hangsúlyozzák. Mindez a hagyományozott gondolatvilág revíziójára kényszerít. De csak revíziójára, vagyis továbbfejlődésre. Mert amennyire nem lehet igaza C.-nak pesszimizmusában, hogy korunk nem rejt magában fejlődésképes csirát, annyira igaza van, amikor a radikális törekvésekkel szemben, a tradíció iránti hűség-re int. A tudománynak valóban nem lehet magasztosabb feladata, mint hidat teremteni a mult és jövő szelleme között. **Joó Tibor** (Szeged).

Joël, Karl: Geschichtsphilosophische Problematik seit der Jahr-hundertwende. (Archiv f. Kulturgesch. 20. k., (1930.) 199—221. l.) Nem beszámolót ad, hanem inkább programot, a 19. század történetfelfogásának éles elítélésével; e század a fejlődés, haladás fogalmával csupasz összeadássá, sivár masszává tette a történetet. A periodizálás kérdésében látja tehát a legégetőbb, központi problé-mát. A három generáció, tehát az évszázad a természetes egység, ha nem is külön egyedi étellel, de valami sajátos dominánssal, hang-súllyal; a XIX. század quantitás- és kontinuitásfanatizmusa ellené-ben át kell éreznünk, hogy az egyes évszázadok mondani, adni is tud-nak egymásnak valamit. Önálló, örök értékeket, amelyekre a követ-kező századperiódusoknak törvényszerűen vissza is kell térniök. A történetnek a polaris jellege még lényegesebb, mint a szekuláris. J. tehát főként a mindent nivellálás, mennyiségként való felfogás ellen szólal fel, a koroknak önmagukban való értékelését sürgetvén, Rankenál is erősebben. De vajjon, amikor az egyes korszakokat oly erőszakosan igyekszik egységes képletekre visszavezetni, jól szolgálja-e ezt a kitűzött célt? Hatalmas gépkatrészek zaját halljuk ki elő-adásából, nem a természetes mult életet. **Hajnal István.**

Mittelateinisches Glossar. Unter Mitwirkung von F. Gröbel hrsg. von E. Habel. Paderborn, F. Schöningh. 1931. 8° VIII, 432 hasáb. 6 RM. A porosz tanügyi hatóságok 1925-ben elrendelték

a németországi középlelatin irodalom nevezetesebb termékeinek a középiskolák felsőbb osztályaiban való olvastatását. A klasszikus és a középkori latin nyelv között fennálló nagy különbségek, mint-hogy a tudományos célokra használt nagy középlelatin szótárak terjedelmüknél és ritkaságuknál fogva az iskolai oktatás céljaira nem alkalmasak, új segédeszközöket tettek szükségessé. Ilyen segédeszköznek készült H. köziszótára, mely számol egyúttal mindazoknak az igényeivel is, akik egyetemi tanulmányaik során középlelatin szövegek olvasására vannak utalva. Magyar szempontból az teszi H. szótárát értékkessé és jól használhatóvá, hogy anyagát tekintélyes részben oly emlékekből veszi, melyek koraközépkori történetiünknek nagyfontosságú és az egyetemi oktatásban is sűrűn szereplő kútforrások. Így például — hogy csak a nevezetesebbeket említem — Freisingi Ottó, Liutprand, Widukind stb. Az időbeli közelség révén azonban hasznosítható az új szótár anyaga a magyar források olvastatásánál is és így kívánatos, hogy egyetemi intézeteink megszerezzék. Más természetesen a gyakorlati használhatóság és a filológiai érték szempontja. Ez utóbbi kérdésben a magyar referens állást nem foglalhat, de felhívja a figyelmet K. Strecker kitűnő ismertetésére (*Historische Zeitschrift*, 146/1932/530—536), mely a szótár hiányait és hibáit — ilyenek a középlelatin filológia meglehetősen töretlen területén ma még elkerülhetetlenek — pótolja és korrigálja. Erdemes különben ezt a recenziót a középiskolai középlelatinintanítás értékének szempontjából mindazoknak elolvasni, akik minálunk ilyirányú reform gondolatával akár pro, akár kontra foglalkoznak.

Deér József (Szeged).

Keyser, Erich: *Das Wesen des Späten Mittelalters*. (Deutsche Vierteljahrsschrift f. Lit. wiss. u. Geistesgesch. 1931. (IX.) 363—88. l.) Az általános cím ellenére nem az európai kultúrkör későközépkori életéről van szó, hanem csak a német népről. Gótika, scholasztika, misztika, eretniség, humanizmus, rendiség, kapitalizmus városi élet és a kor többi nagy teljesítménye, amelyeket különben K. vonzó elevenességgel jellemez, egytől-egyig csak azon vonatkozásaikban kerülnek vizsgálat alá, amelyekben a német néppel állottak. Eredetükre futó utalás sincs, K. egyedül a német „népi- és műveltség-talajon” játszott szerepüket írja le. Látszik, hogy nem szándékos elfogultságból teszi ezt. Egész öntudatlanul ejti el az általános fejtegetések fonalát s így a középkor fogalma azonos lesz a német középkorral. Területileg ez ugyan igen nagy, túlterjed a birodalom határain, mert magában foglalja a gyarmatosított vidékeket, minden németül beszélő néptörzseket, de ha egyszer sem esik szó a középkori francia műveltségről, annak hatásáról, Párizs szerepéről, vajjon nem egyoldalú-e a kulturális teljesítmények képe? Ha a kor térelhatárolása legalább is szokatlan, az időhatárok kijelölésében is csak a kezdetre (XII. sz. közepe) vonatkozólag érthetünk K.-rel egyet. A másik határpontnak a XVI. század közepére való kitolása ugyanis azt jelenti, hogy a reneszánsz egész gondolatvilága és élet-felfogása a középkort jellemző vonások sokaságát gazdagítja s bár — el kell ismernünk — azt élénken változtatossá teszi, ezzel a XV. és XVI. sz. fordulója még nem válik evidensen „középkorivá”. A tanulmány azt a meggyőződést erősíti meg az olvasóban, hogy legtanácsosabb lenne a középkor-újkor elnevezések félretételével más, kifejezőbb korszakbeosztást és elnevezést állapítani meg; olyant, amely a korok lényegét is érzékelteti. Egyszer-kétszer Magyarországról is szó esik a németiséggel kapcsolatban. Eszerint Eszt-

ország és Erdély a XVI. sz. közepén elveszítették politikai önállóságukat(?), miután másutt (Schleswig, Cseh- és Poroszország) az idegen elem már száz évvel előbb érvényre jutott. (369. l.) A Habsburg-ház nagyhatalmi állásának eredményéül pedig azt tekinti, hogy Lengyelországnak lehetetlenné vált Csehországot oly tartós és állandó szövetségbe vonni, „amelynek bizonyára Magyarország és Ausztria is áldozatul esett volna.” (375. l.) Nem mondhatjuk, hogy ez a megjegyzés akár a Jagelló-kori Lengyelország súlyának, akár a középeurópai államok hatalmi politikájának alapos ismeretéről tanuskodik.

Mályusz Elemér (Szeged).

Rýřavý Richárd ferences atya tartalmas cikke : *Die erste Hussitenmission des heiligen Johannes v. Capestrano in Mähren 1451* (Franz. Studien, 1932. 224—255. l.) a nagy népszónok életének egyik mozgalmas epizódjára derít új világosságot. A cikk fő érdeme alapossága és megízhatósága ; szerzője egyformán otthonos a tárgyára vonatkozó kéziratok és nyomtatott anyagban. Például Bölcskey nagy magyar monografiáját is ismeri és szorgalmasan idézi. Külön erőssége a viszonylag nagyterjedelmű cseh irodalomban való jártassága. A kép, melyet a szent első középeurópai missziós próbálkozásáról fest, valamennyi elődjénél részletesebb és színesebb. A félévre terjedő expedíció történetéből tulajdonképpen csak az első két hónap, aug. és szept. eseményeivel foglalkozik s a missziós út mellett plasztikus képét festi annak a sokágú irodalmi harenak is, melyet a huszita tábor egyes vezéreivel (Tobicsau, Borotin, Rokycan) folytatott a buzgó apostol. Előadása nyomán érdekesen bontakozik elénk a szent fáradozásának eredménye. Egyik helyütt például azt olvassuk, hogy az olmützi „fehérítő helyen” egyszerre százezer ember hallgatta szavait, melyeket előbb német, azután cseh nyelven is tolmácsoltak a népnek. De ennél talán többet mond a *Capistranus Triumphans* szerzőjének adata, aki tizenegyszerre teszi a megtérített husziták számát. R. a későbbiek megértése céljából bevezetésként rövid és világos áttekintést nyújt a huszita szekták tanairól és a prágai kompaktaták történetéről. Így műve használható adalék nemcsak Capistranoi Szent János életrajzához, hanem egyúttal a huszitizmus történetéhez is.

Balanyi György.

Hagenauer, Selma : *Das „justum pretium“ bei Thomas von Aquino* (Beiheft 24 zur Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte) Stuttgart. W. Kohlhammer, 1931. 80, 115 l. A könyv elé írt rövid bevezetésben H. Szt. Tamás közgazdasági felfogásának történeti alapjaira mutat rá. Fejtegetései szerint a középkor gazdasági helyzete arra ösztönözte Szt. Tamást, hogy Aristoteles szubjektív értékelméletét az áralakulásról, a csere lényegéről objektív irányban építse ki. Ugyanis a céhek a termelés feltételeinek részletekbe menő szabályozásával és verseny kizárásával elérték, hogy az árúk értékelésénél a termelésbe fektetett munka vigye a döntő szerepet. Szt. Tamás korában a termelésnek csak a helyi piac állandó magas-sági kereslete után kellett igazodnia. Ez megóvta a gazdasági életet nagyobbarányú megrázkódtatásoktól. A gazdasági élet egyensúlyozottsága lehetővé tette, hogy az értéket ne a kereslet és a kínálat szubjektív feltételei, hanem az árú objektív értéke határozza meg. Az eddigi irodalom azt tanította, hogy Szt. Tamás a görög közgazdasági felfogás alapján áll. H. szerint Szt. Tamás értékelmélete csak a kiinduláspontban egyezik Aristoteles tételeivel. Az aristotelesi értékelmélet a csere lényegét a szolgálat és ellenszolgálat egyenlőség-

gére vezette vissza. Az érték kialakulását mégis egy szubjektív tényezőtől teszi függővé: a szükséglettől. Ezzel szemben Szt. Tamás az *aequivalentia*-gondolatot az értékelés síkján is értékesíti. Ellenétbe kerül tehát Aristoteles szubjektív értékelméletével, mikor az áru értékét az áruban kifejezésre jutó emberi munkával magyarázza meg. A nagy szkolasztikus elmélete szerint a cserénél azért az áruért kell több egységet számítani, amelyiknek előállításához több munka fűződik; értékelmélete objektív, még pedig kifejezetten munka-elmélet. A kamat elítélésére Szt. Tamást tulajdonképpen a szolgáltatás-ellenszolgáltatás egyenlőségének gondolata bírta. A kamatszedés az *aequivalentia*-gondolatot sérti meg, miután a kamat munkatöbblet nélküli nyereséggel egyértelmű. A kereskedő is csak annyiban szedhet hasznót, amennyiben az áruk beszerzése és kiárúsítása, szállítása emberi munkát emészt fel. Az a kereskedő azonban, aki csak azért szerez be, hogy drágábban adja áruját tovább, méltó az ember-társak megvetésére. Szt. Tamásnál felbukkan már az a gondolat, hogy a kereskedelem a termelési folyamat részese. Ezen a gondolat-soron keresztül jut el H. meglepő, új eredményéhez: a *justum pretium* fogalmának magyarázatához. A legtöbb gazdaságtörténet a *justum pretium*-ban erkölcsi posztulátumnál nem lát egyebet. H. ezzel szemben világos okfejtéssel kimutatja, hogy a *justum pretium* fogalma nem etikai vagy teológiai megfontolásból eredt, hanem tisztán gazdasági szempontokból. A *justum pretium* ugyanis Tamás objektív értékelméletével függ össze. A kívánt ár csak akkor *justum pretium*, ha megfelel a szolgálat-ellenszolgálat egyenlőségének. Ezt azonban az áru objektív értéke fejezi ki. Az áru objektív értékét azonban három tényező, és pedig munka, költség, társadalmi kvalifikáció dönti el. Épp ezért a *justum pretium* jelentését nem az „igazságos”, hanem a „megfelelő” (*angemessener Preis*) ár kifejezésével kell visszaadnunk. A komoly, alapos tanulmány kétségkívül a gazdaságtörténeti irodalom igazi nyeresége.

Váczy Péter.

Fritzemeyer, Werner: *Christenheit und Europa. Zur Geschichte des europäischen Gemeinschaftsgefühls von Dante bis Leibniz*. München—Berlin. 1931. Verlag von R. Oldenburg. 8° 170 l. A munka főcíme nem mondja meg határozottan, csak az alcím fejezi ki világosan, hogy a kereszténységnek mint közösségérzésnek a vizsgálatáról lesz szó, azt figyelve, hogy a különböző korok felfogásában milyen új színeket vesz fel, addig, amíg Európa-fogalomná nem változik át, az emberiség egy csoportját egységbe foglaló világnézeté. Szellem-történeti adaléknak lehetne nevezni e művet; a közösségérzés változását F. ugyanis egyes írók (Dantétól Pádúai Marsiliuson, Aeneas Sylviuson, Lutheren, Kálvinon, Bellarminon, Grotiuson stb. keresztül Leibnizig) korszerű szemléletében mutatja be. Tehát egyetlen fejlődéssort vizsgál végig, egyetlen szemszögből. Azonban „kereszténység” és „Európa” világnézeteket átélő, tehát olyan gazdag tartalmú fogalmak, amelyek egyoldalú vizsgálatot is értékes tanulmánnyá szélesíthetnek ki. A szellem-történet legszebb feladatai közé tartozik a világnézeti változások, egymást leváltó világképek megvilágítása, a fejlődésnek az átalakulások folyamatából való megértése. Azonban tudománytalan kívánság volna egy részletmunkától, amilyen F.-é is, az élet teljességét várni. Ha nem lépünk fel ily nagy követelményekkel, elismerhetjük, hogy F. műve hasznos, irányadó részletmunka. Fejtegetéseiből szépen hontakozik ki, hogy a középkor vallásos érzése, mindent átfogó univerzalizmusa miként vesz fel újabb tartalmat már a középkorban, amikor Dante gondolataiban,

a közösségérzésnek még teljesen vallásos elképzelésében felvillan az újkor egy sugara, a kultúregység fogalma. Ebben a gondolatban keres a szerző rokonságot Leibniz ideáival. Sikerül is megrajzolnia az átvezető utat úgy, hogy az írókon keresztül átérezhetjük a közösségérzés alakulásának fázisait. Szép elmélyedéssel érezeti meg azt az általános tanulságot, hogy minden változás, legyen az teljes reakciója a megelőző gondolkodásnak, vagy pedig egy korábbi eszméáramlatnak későbbi, de újjal is bővülő hullámverése, hoz valamit, ami fogalom-kiszélesedést jelent a közösségérzésnek az alakulásában. A keresztény középkor után a renaissance dogmakritikát, egyéniségkultuszt, nemzeti eszmét hoz; reformáció és ellenreformáció a vallásos elmélyedésnek szekularizált formában jelentkező ismétlődésében erős közösségérzést. De ezt a közösséget már nem az Ecclesia, hanem a Christianitas, hierarchia helyett pedig a hívők összessége fejezi ki. Elemzősei kifejezik azt is, hogy a történelem a lassú átalakulások folyamata; az egyes elemek már igen korán feltűnnek, elszigetelt, előkészítő jelenségeként, hogy aztán más elemekkel kombinálva formálódjanak új világnézetté. A protestantizmus kiegyezése az állammal, annak öncélú etikai orgánummá fejlesztésével, előkészíti az autonom európai kultúrállamok összműködését, hogy amikor a ellenreformációnak a spanyol, vagy francia talajból kinőtt, pápai primatus alatti katolikus világimpériuma megvalósulhatatlannak bizonyult, ebből az összműködésből világosabb politikai rend konstruálódhassék, mint a középkorban. Most már ebből a politikai rendből adódik az egység gondolata és ebben sok van már az Európa-fogalomból is. Az akciók és reakciók folyamatában mintegy a XVII. század második feléig a középkori mentalitás mutatott erősebb hullámzást, azóta inkább a felvilágosodás gondolatai írják le a nagyobb íveket. A középkori gondolkodásból ma és a felvilágosodás eszmekörében egyaránt egyforma erősséggel újul meg és érvényesül az univerzalizmus; a felvilágosodás gondolkodásából pedig az individualizmus eszméje elszigetelt jelenségekben már a középkortól kezdve végigkísérhető. Univerzalizmus és individualizmus tehát nem kizárólag egyes korok jellemző vonásai, hanem az ember egyéni és szociális énjében gyökerező tulajdonságok. A gyorsuló ütemű eszmekörésért, a világkép immanszessé válását a racionalizmus és a természetjog hatásában szemlélíti F., hogy végre Leibniz eszméivel igazolhassa, hogy a multból, sok ellentét és surlódás után, mint mentődik meg minden érték, hogyan él tovább a régi az újban a legszebb kiegyenlítődsében. A nagy idealista elképzelései már az európaivá fejlett gondolat-közösséget adják, de középkori univerzalizmus keretében, mint organizáló egységben, amelyben egyéni és nemzeti individuum sértetlen marad, s amelyhez ezeknek a fejlettsége visz el.

F. a relatív teljességet adta művében, amint forrásanyagából kiemelezte. Úgy látta a változást, ahogyan az írók leírták. Így főképen a vallásos és politikai gondolatok összeszövődésében vizsgálta a közösségérzés alakulását. Ezért sok szempontra, amelyet e nagyjelentőségű kérdésnek talán ép reális alapvázát illetnek, nem terjeszkedhetett ki, nem is tűzte ki dolgozata feladatául. Véleményünk szerint mégsem ártott volna, ha legalább egy-két magyarázattal a változások gyökérszállaihoz, mélyen rejlő okaihoz is elvezet bennünket. Így inkább keresztmetszetet kapunk, nem genezist; az egyes írókon keresztül, mint egymásmellé rakott mozaikszemekből tevődik össze a fejlődés képe. A szintézist inkább az olvasóra bízta, ami azonban a művészi elemzések után nem is megbocsáthatatlan

mulasztás. Éppen mert vallási és politikai hatóerők kapcsolatában vizsgálta munkája központi gondolatát, nem érthető, miért mellőzte el F. egyetlen szó nélkül a humanista közfelfogást, mely szerint Magyarország a török harcokban mint Európa védőpajza szerepelt. Alkalma lett volna megemlékezni rólunk; nemcsak azért, mert Aeneas Sylvius leírásait hazánkkal kezdi, hanem, miután amúgy is számszerűen figyeli a „Kereszténység” s „Európa” kifejezések előfordulását az egyes íróknál, amúgy is érdekelhette az, hogy hány-szor említik Magyarországot a kereszténység, hány-szor pedig Európa védőbástyájának. Úgy látszik, hogy az európai egyensúlyt tárgyaló elemzés során elégnek véli a Habsburg-dinasztia misszióját hangsúlyozni; véleményünk szerint ez még akkor is kevés, ha a megfigyelt egykori írók felfogását tükrözné vissza. Mert más, igen elterjedt régi írók — pl. Jovius — meleg megemlékezései hazánk kereszténységet, Európát védő önfeláldozásáról bizonyítják azt, hogy a fejlődő közös-gségérzés felismerte s értékelte küzdelmünket. **Varga Johanna.** (Győr.)

Srbik. Heinrich v.: Franz Joseph I. Charakter- und Regierungs-grundsätze. (Historische Zeitschrift, 144. k. (1931) 509—526. l.). A cikk eredetileg felolvasásnak készült, melyet először Bécsben, azután Berlinben mutatott be a szerző. Tehát több benne a szintézis, mint az analízis, több az általánosítás, mint a részletezés. Természe-tes azonban, hogy a rövid sommázás nem a dilettáns felületes elme-futtatása, hanem a tárgyában teljesen otthonos tudós gondos és beható kutatásainak összesűritése. Bár adatot alig említ, S. mégis nagyszerűen megérzékelte Ferenc József egész uralkodását és a külső események tükrében bemutatja egyéniségének és uralkodói elveinek kialakulását. Finom lélektani elemzéseinek vágzó megállapí-tása abban cseng ki, hogy Ferenc József hosszú és változatos ural-kodásának legmaradandóbb emléke páratlan kötelességtudása, min-den személyes kötelék megtagadásáig menő dolgozni akarása és saját énjének példaadó feláldozása; pozitív irányban pedig termékeny közremunkálása abban a sokirányú és nagy lendületű kulturális fejlődésben, mely uralkodása alatt birodalma egészének és részeinek osztályrészüil jutott. Mint realpolitikusan hamarosan belátta, hogy a régi Habsburg-császárok univerzalizmusa és viláгурalmi törekvése visszavonhatatlanul a múlté, de annál szívósabban ragaszkodott a középeurópai birodalom eszméjéhez és szentül hitt dunai monarchiája népeket magasabb egységbe fűző nemzetfölötti hivatásában.

Balanyi György.

Mandić, Mihovil: Vezirski grad Travnik. Zagreb, 1931. 80, 82 l. M. a sarajevói Országos Múzeum őre, aki archeologiai munkásságával jó nevet szerzett magának. Jelen könyvét szülővárosáról, Travnikről, írta és a könyvet a zágrábi Horvát Matica adta ki. A könyv $\frac{4}{5}$ része a város és környéke történelmének van szentelve, a többi a Lašva völgyében fekvő 7000 lakossal bíró városka földrajzi leírását adja sok érdekes művelődéstörténeti adalék feljegyzésével. Travnik ma $\frac{3}{4}$ részben horvát (muzulmán és katolikus) és $\frac{1}{4}$ részben szerb. A szerbek újabb bevándorlók, mert a város egy 1737-ből való leírása (42 l.) még nem tud róluk. Travnik neve a *trava*=fü horvát szóból származik. (38 l.) A város környéke már Kr. e. 2000—1500 közt lakott hely. Az erre vonatkozó emlékek a sarajevói múzeumban őriztetnek. A XIV. század óta emlegetik az oklevelek Lašva várát. Ezt a törökök felégették és ők építették a travniki várat, melynek létéről először Zmaj Vuk szerb deszpota, Egerváry László és Dóczy

Péter jajcei bán egy 1490-ből való Mátyás királyhoz intézett jelentéséből értesülünk. A vár alatt verték tönkre még ugyanez évben Mátyás király hadai Daut pasa vrh-bosnai (sarajevói) szandzsák csapatát. 1503-ban a város újra török birtok. A XVI. század közepétől 1588-ig, majd 1639—1851 között Travnik a bosnyák vezir székhelye. 1739—1831 között itt ülnek évenként össze a bosnyák előkelőségek, hogy a vezir elnökelete alatt a tartomány ügyeiről tanácskozzanak. Ezek a tanácskozások lassankint hatalom nélküli bábbá tették a szultánt képviselő vezírt. Éppen ezért a Gradašević Husejin-féle felkelés leverése után nem is hívták többé össze. Mikor Latas Omer pasa megsemmisítette a lázongó bégeket, székhelyét áttette Sarajevóba. Ezzel, a különben is katonai jellegű Travnik, elvesztette fontosságát. A város régi dicsőségét néhány szép türbé hirdeti. Az osztrák uralom vasutat, vízvezetékét, és több iskolát hozott a városnak, mely az 1903-i nagy tűzvészt hamarosan kiheverte. M. könyvének archeologiai és művelődéstörténeti része az eredeti. A város régi épületeinek és más emlékeinek történetét pontosan kinyomozza. Travnik történetére nézve eredeti kutatásokat nem végzett, hanem a szakirodalomból nagy szorgalommal összeszedte mindazt, ami a városra vonatkozik. Magyar szerzők művei közül Asbóth János bosnyák utirajzait és Thallóczy Lajos bosnyák középkori tanulmányait látjuk német fordításban idézve. Mint magyar vonatkozást megemlíthetjük, hogy a Magyarországon is szerepelt Vranyczany-Dobretić bárói család szintén travniki eredetű. A család őse, Dobreta, 1470-ben halt meg és latin felírású sírmléke Dobretić községben, Travnik közelében, ma is megvan.

Bajza József

M. Bassi: La crisi politica in Jugoslavia. Roma, é. n. Anonima Romana Editoriale. 8°, 301 l. B. könyvét olvasva, az az első érzésünk, hogy hasznos könyvet forgatunk. Azok a *tények*, amelyeket elmond és amelyek felett ítéletet mond, ismertek. Valamennyien olvastunk többet-levesebbet, újságokban, propaganda-iratokban, a délszláv állam válságáról és fejlődése — mondhatnók: visszafejlődése — egyes állomásairól, és mégis hasznos a lassankint történelmi adatokká váló tényeket, a politikától elvonatkoztatva, szenvedélytelenül, összefüggésükben vizsgálni. B. rövid bevezetés után, amelyben rámutat arra a tényre, hogy a jugoszláv állam hibrid alakulat, amelynek nincsenek sem földrajzi, sem néprajzi, egészséges előfeltételei, részletesen tárgyalja a vidovdáni alkotmány alapjául vett korfui paktumot, majd a jugoszláv alkotmányozó gyűlés működését; kritikailag boncolja az alkotmányt, összehasonlítva azt az előző szerb alkotmányokkal, Radics küzdelmeit a centralizmus ellen s végül Sándor király 1929-i államcsínyét. Legérdekesebb része a könyvnek kétségtelenül az, amelyben B. kimutatja, hogy miként sikkasztották el a szerbek a korfui paktumban lefektetett jugoszláv állameszmét. A horvátok és dalmátok emigrált vezetői, Trumbics, Šupilo s a többiek, egységes, valóban jugoszláv államot és nemzetet akartak teremteni; a szerbek viszont egy percre sem gondoltak erre, hanem olyan állam alakítása mellett törek lándzsát, amely biztosítja a szerb hegemóniát. Igen tanulságos e szempontból a vidovdáni alkotmány boncolása. Ez a fércmű — mert hiszen már létrejötte zavaros körülményeinél fogva annak kellett lennie — törvényben lefekteti látszólag az állampolgárok egyenlőségét, legalább is a szláv fajúakét, de ugyanakkor egyház, iskola, közigazgatási berendezés segítségével előkészíti a pánszerbizmus diadalát.

Nagy erénye B.-nek a szenvedélytelen előadás. Rámutat könyörtelenül a szerb politika képtelen erőszakosságára és lelkiismeretlenségére, de azért a könyve komoly hangon, kerülve a propaganda-iratok emphatikus modorát, végeredményben csak azt állapítja meg, hogy mindaz, ami történt, másként nem történhetett. Szinte drámai erő található abban a fejezetben, amelyben leírja Pasic és Radics küzdelmét, a politikai harc kiélesedését, a folytonos kormányváltást, Pribicevics ellenzékbe lépését, s a küzdelem tragikus végét, Radics halálát. A szerző igazságos az ítéleteiben is. Elismeri Pasicban a nagy tehetséget, s nem tagadja — amit valamennyien éreztünk —, hogy Radics alapján véve rejtélyes egyéniség volt, szeszélyes, minden határozott politikai vonal nélkül, agitátor politikai tehetség nélkül. Új, legalább is számomra új, értékes megállapítás B. művében, hogy a szerbek úgyszólván a vidovdáni alkotmányt követő naptól kezdve, rendszeresen felkészültek a horvátok támadásának visszaverésére. B. ebben látja az állítólag a kommunisták ellen hozott államvédő törvényjavaslat jelentőségét is.

Maga a mű inkább jogász, mint történész munkája. Történész nem pazarolt volna annyi helyet egy szűkreszabott könyvben, s nem pazarolt volna annyi fáradságot sem, a törvények és az adminisztratív berendezés boncolására, mint B. tette. Viszont jobban értékelt volna, s alaposabban fejtegetett volna más tényezőket, amelyek a népek és az államok életében fontosabbak a jogi formánál. Főleg két tényező elhanyagolása érezhető: a történelmi és a gazdaságié. B. nem találja döntő fontosságúnak, hogy új politikai berendezés, *idegen parancsra*, gyökerében támadta meg a társadalom életét a régi magyar és osztrák uralom alatt élt tartományokban, s elviselhetetlenné tette annak gazdasági terheit, a szerbiai elem kímélése végett. Végül még egy megjegyzés: B. nem ismeri eléggé a történelmi fejlődést egy évszázad óta. Nem Vidovdánál kezdődik a jugoszláv gondolat válsága, hanem a pánszláv gondolat meggyökereződésével Horvátországban és Szlovéniában. A szerbek sohasem voltak jugoszlávok vagy illírek, hanem a pánszerbizmus hívei. Nemzeti egyéniségük, nevük, vallásuk, hagyományuk feladására nem gondoltak a legnagyobb válságok idején sem a szerb politikusok. Ha a horvátokat és a szlovénokat csaldódás érte, az az ő hibájuk; ők rúgták ki lábuk alól a multat s nem volt joguk kívánni, hogy a szerbek ugyanezt tegyék. Ha B. pár oldalt szentelt volna a jugoszláv gondolat történetének, s a prágai iskolának a délszláv intelligencia gondolkodására gyakorolt hatásának, történeti módszer szempontjából jobban sikerült művet alkotott volna.

Miskolczy Gyula (Róma).

Tárca.

A kassai székesegyház rekatholizálása 1604-ben.

A Magyar Protestáns Egyháztörténeti Adattár legújabb (XIV.) kötetében Paulinyi Oszkár *Iratok Kassa sz. kir. város 1603—1604-ben megkísérelt rekatholizálásának történetéhez* címmel a bécsi állami levéltárból 40 okiratot közöl. Ezek az iratok — mint Paulinyi is kiemeli — nem teljesen ismeretlenek, felhasználta őket már Károlyi Árpád a *Huszonkettedik artikulus* c. tanulmányában (Budapesti Szemle, 1889 és Néhány történeti tanulmány, Bp., 1930. 154—226. ll.). Paulinyi az iratokat bőséges jegyzetek és egy rövid bevezetés kíséretében bocsátja közre. Ebben hangoztatja, hogy katolikus és protestáns részen elsődleges tényező és mozgató erő a hitbeli meggyőződés volt, amely mellett csak igen kis szerep jutott az államérdek politikai mérlegelésének. Szerinte azért, hogy a vallási kérdés a sorsdöntő török háború idején, — amelynek éppen ez a szakasza azzal a reménnyel is kecsegtetett, hogy talán sikerülni fog a törököt az ország nagyobb részéből kiszorítani — a Bocskay-felkelésben politikai katasztrófává élestedt ki, a katolikus magyar tanácsosokat terheli a felelősség.

Sem Paulinyi, sem Szekfű, akinek megállapításával (Magyar Történet V., 371—5. ll.) tulajdonképen polemizál, nem ismeri azt az 1595-ből való emlékiratot (Discorso dello stato della religione nel Regno di Ungharia), amelyet Pastor tárgyalt bővebben (Geschichte der Päpste, XI. kötet, 241—242. ll.) s szerzőjét Speciani prágai nunciusban vélte megtalálni. Ezen emlékirat szerint a katolikus egyház a királyi Magyarországon vígasztalan helyzetben van, amelyen a most folyó török háború (a tizenöt éves török háború: 1591—1606) alatt segíteni sem lehet, de „elő kell készíteni az orvosszereket, amelyeket majd alkalmazni lehet, ha eljön rá a megfelelő idő”. Az emlékirat négy ilyen orvosszertől várja a katolikus vallás helyzetének jobbrafordulását. Ezek elseje Magyarország számára egy katolikus kormányzó kinevezése. De rendkívül fontos volna, s ez az emlékirat második követelménye, hogy a király adja vissza a más célokra elidegenített egyházi javakat eredeti rendeltetéseiknek, a főpapi széket pedig, elsősorban az esztergomi érsekit, töltsse be arra megfelelő férfikkal. Harmadszor küldjön a pápa egy állandó apostoli visitatort Magyarországra, ahol letelepítendőek volnának a kapucinusok és a sarutlan karmeliták is. Negyedszer a jezsuiták számára Kassán kell egy szemináriummal egybekötött kollégiumot létesíteni, ahol száz növendékpap tanulna; ötven a királyi Magyarországból, ötven pedig a török hódoltságából. Erre azért van szükség, mert a római német-magyar kollégium nem tud elegendő magyar papot nevelni, miután a magyarok nem szívesen mennek túl országuk határain.

Látni való ebből az emlékiratból, hogy Kassa az ellenreformációs törekvésekben és tervekben már 1595-ben igen fontos szerepet játszik. Ebben az akcióban az első lépés 1601 február végén történt, amikor Pázmány Péter Némethy Jakab rendtársával együtt letelepedett Kassán, ahol Ferdinando Gonzaga császári kapitány védelme és pártfogása alatt álltak. Gonzaga Pázmánnyal gyakran tárgyalt egy új jezsuita-rendház felépítéséről — írja Pázmány 1601 augusztus 25-én Claudio Acquavivanak, a rend római generálisának. Ennek módzatairól és lehetőségeiről Pázmány a magyarországi provinciálist tájékoztatta részletesebben, sajnos, ez a levele veszendőbe ment („Illustrissimus certe Gonzaga egregie animatus in nos et res religionis, cuperet suam isthic praesentiam, non minus religioni quam imperatori utilem esse. *De domicilio nostrorum hic erigendo saepe egimus, et nunc patri provinciali scripsi de via ac ratione, qua negotium ad finem perducere posse videri possit.*“ V. ö. Hanuy Ferenc: Pázmány Péter összegyűjtött levelei, I. kötet, 2. l.). De Gonzaga rekatholizálási törekvései Kassán nem elégedtek meg a jezsuiták telepítésére vonatkozó tervezgetéssel, hanem a Szent Erzsébet nagytemplomnak a legközelebbi időben való visszavételére is előkészületeket tett és ehhez a tervéhez Mátyás főherceg jóváhagyását is megnyerte. Mindezt Pázmány Péternek ugyancsak a rend generálisához intézett, 1601 szeptember 19-én Kassán kelt leveléből tudjuk („Et praesertim hoc tempore non videtur consultum sine aliquo Germano concionatore hunc locum deserere, *nam Illustrissimus [t. i. Gonzaga] cogitat propaediem summum templum, quod nunc haeretici obtinent, illis adimere: de qua re principis quoque Matthiae consensum habet, magnum autem scandalum esset, si in civitate, in qua plurimi, imo majori parte, Germani sunt, nulla concio Germanica haberetur.*“ V. ö. Hanuy id. m. 4. l.). A nagytemplomnak rekatholizálása azonban ekkor elmaradt. Nem lehet ennek az oka csupán Gonzaga távozása Kassáról, mert Pázmány már 1601 szeptember 19-én a legközelebbi napokban bekövetkező eseménynek mondja a templom visszavételét, Gonzaga pedig csak 1602 januárjában kérte felmentését a felsőmagyarországi főkapitányság tisztje alól s csak azután hagyta el a várost. Valószínűbb, hogy a templomfoglalás ekkor, bár Mátyás főherceg beleegyezése is megvolt, azért maradt el, mert Gonzaga szinte túlzott, még Pázmány által is túlságosnak mondott módon pártfogolta a jezsuitákat, ami egyenesen a protestánsok gyűlöletét hívta ki, úgy hogy többször maga Pázmány kérte Gonzagát mérsékletre a protestánsokkal szemben. (V. ö. Hanuy u. ott.) Mindezekből nyilvánvaló, hogy a dóm visszavételének ügye már 1601 őszén a legközelebbi megvalósulás állapotában volt, s Gonzagát csak a protestánsok erősebb ellenakciójától való félelem tartotta vissza tervének megvalósításától.

Csakis a messzebbre visszanyúló, különösen pedig az 1601. évi rekatholizálási törekvések ismerete alapján érthető meg nemcsak Szuhay István egri püspöknek keltezetlen, de kétségtelenül 1603 február 11-e előtt készült folyamodványa, — amelyben a kassai nagytemplom visszaadására vonatkozó, de Gonzaga távozása miatt végre nem hajtott királyi parancs végrehajtását kéri — valamint Rudolf királynak 1603 március 3-án Mátyás főherceghez intézett rendelete, — amelyben Gonzaga egy 1601 november 14-én kelt jelentése alapján a nagytemplom visszaadására vonatkozólag a magyar katolikus tanácsosok véleményét kéri ki, — hanem így érthetők meg a protestáns nemesség 1603 őszén megindult szervezkedésének okai is.

Migazzi Miklós váradi püspök, a Kassán székelő szepesi kamara elnöke, már 1603 szeptember 20-án jelenti, hogy Ecsedi Báthory István országbíró a környék protestáns rendjeivel titkos gyűlést tart, amelyen — Migazzi szerint — a katolikus klérus ellen terveznek valamit. Belgioioso császári főkapitány pedig, akit 1603 júliusában neveztek ki Gonzaga utódává, 1603 október 11-én már azt jelenti, hogy a nemesi rendek által az egri káptalantól szenvedett sérelmek orvoslása végett Gálszécsre összehívott gyűlés megtartását megakadályozta ugyan, de a panaszokat, amelyek legnagyobb részt a tizedszedésre vonatkoznak, emlékiratba foglalva a királyhoz felterjesztette.

Mindezekből megállapítható, hogy a kassai dóm visszavétele már 1601 kora őszén, Mátyás főherceg tudtával és beleegyezésével elhatározott dolog volt és az akció valószínűleg csak óvatosságból maradt el ekkor. A visszavételhez, amint erre a már említett 1603 március 3-i királyi rendeletből következtetni lehet, Rudolf király is, a ma már ismeretlen 1601 december 7-i elhatározásával, beleegyezését adta. Bizonyos az is, hogy a nagytemplom visszavételére vonatkozó terv nem maradt titokban a protestánsok, elsősorban a kassai polgárok előtt sem. Ők már 1603 tavaszán valószínűleg küldöttség útján kérvényezték a királynál, hogy a templomot hagyják meg birtokukban. Ezért javasolja Szuhay István 1603 május 30-án a császári titkos tanácsnak, hogy a templom visszavételét, a kassaiak kérelmére nem hallgatva, sürgősen hajtsák végre, a város küldötteit pedig, akik az ellenkezőt szorgalmazták, ajánlatosnak tartja az akció befejezéséig fogságra vetni. A kassai nagytemplom visszavételére irányuló akció kezdetét tehát Pázmány értesítéseiből látjuk világosra. A kérdés teljes és tárgyilagos ismeretéhez kívánatos volna Gonzaga főkapitány magyarországi szereplését is részletes vizsgálat tárgyává tenni, különösen abból a szempontból, hogy a kétségekívül mélységes hitbeli meggyőződésre valló vallásügyi intézkedéseivel honnan merített impulzust, kikkel állott összeköttetésben, kiknek a támogatására számíthatott. Ezekre a kérdésekre csak a Gonzaga-levéltár átnézése adhatna kielégítő feleletet.

Helyesen látja meg Paulinyi, hogy a kassai dóm kérdésében mindkét felet a vallási meggyőződés ereje tölti el. Erre protestáns részen a legszebb bizonyíték Leiser Policarp drezdai udvari lelkésznek a kassai polgárokhoz intézett, 1604 március 5-én kelt levele, amelyben megindító szavakkal buzdítja hittestvéreit, akik hozzá fordultak tanácsért, a meggyőződésük mellett való kitartásra. Ugyanez a hithez való kemény, kitartó hűség jellemzi a katolikus részen szereplőket is. Kétségtelen azonban, hogy katolikus oldalon az ellenreformációnak nem a végső céljait, hanem a módszereit illetőleg voltak bizonyos ellentétek. Már Károlyi Árpád kimutatta nagyon meggyőzően, hogy a bécsi békét megelőző tárgyalásoknál az udvarnál különböző pártok alakultak, amelyek a vallásügyi kérdéseket egészen eltérő szempontból ítélték meg. Így a spanyol—pápai párt kérelmelhetetlen volt a vallásügyet érintő engedmények tárgyában, de hajlandó volt közjogi természetű engedményeket ajánlani a királynak. Az alkatholikusok pártja, leginkább a császár német tanácsosai, viszont a vallás ügyében voltak hajlandók engedményekre, hogy az abszolút királyi hatalmat mentől jobban kiépítsék. A csekély számú protestáns párt a vallásügyi kedvezmények teljes megadását javasolta. A békekötés végül is a negyedik párt, a kompromisszumos párt szellemében jött létre, amelyik úgy vallási, mint közjogi téren hajlandóságot

mutatott részleges engedményekre (v. ö. Magyar Országgyűlési Emlékek, XI. kötet, 236—246. ll.).

A kassai dóm rekatholizálásának aktáiból most láthatjuk, hogy a vallásügyi kérdésnek különböző szempontú megítélése, amely a bécsi béke előtt formális párttagozódás jellegét öltötte, gyökereiben meg volt már a század elején is. Kétségkívül volt már akkor az udvarnál egy igen erős áramlat, amely az ellenreformáció gyors végrehajtását tartotta a legfontosabb feladatának. Sürgős cselekvésre kiváltképpen a teljes sikerrel járt ausztriai ellenreformáció készítette, ennek a mintájára és ennek a módszerei szerint kívánta az ellenreformációt Magyarországon is végrehajtatni. Ez a csoport, amelynek céljait a legnagyobb eréllyel támogatták úgy Gonzaga, mint Belgioioso főkapitányok, nem volt különösebb tekintettel a magyar katolikus egyház közjogi tradícióira sem, mély vallásos meggyőződésében inkább a katolikus vallás ügyének gyors sikerét nézte, mint egyes személyek érdekeit. Bizonyos mértékig szemben állottak ezzel a felfogással a királyi hivatalokban elfoglalt magyar címzetes püspökök vagy alapjában világi természetű funkciókat végző káptalanok; ezek a vallás ügyének óhajtott sikere mellett a maguk különleges kiváltságaira is féltékenyen őrködtek. Innen támadtak azután ellentétek a katolikus vezetők között is, amelyek többször éles formát is öltöttek és széthúzást vittek a katolikus táborba. A szélső ellenreformációs párt — amit későbbi alakjában Károlyi spanyol-pápai pártnak nevez — szemében az egri káptalan, amelynek javára a visszavétel történik, csupán keret, amelyet a közjogi tradíció folytonosságának biztosítása végett éleszteni fel mégis. A lényeg, az akció súlypontja azonban a jezsuiták kezében van. Hogy ezt sem az egri káptalan tagjai, sem egyik-másik magyar püspök nem vette szívesen, az emberileg teljesen érthető. Innen támadtak azután a különböző sírlódások az ellenreformációs párt szándékait teljes mértékben képviselő Belgioioso főkapitány és egyik-másik magyar főpap között.

Belgioioso már a templom visszavétele utáni napon Mátyás főherceghez intézett jelentésében azt mondja, hogy a visszatéréshez mihamarább szüksége van képzett magyar és német hitszónok-jezsuitákra, mert az egri káptalan tagjai nem foglalkoznak lelkipásztorkodással. Két hónappal később, 1604 március 13-án pedig azt jelenti Belgioioso, hogy megtagadta az egri káptalan kérését, amelyben a paplak és iskola visszaadását is kérték, miután a főherceg csakis a székesegyház átadását rendelte el a káptalannak. Amikor pedig a németajkú jezsuita hitszónok kirendelése késik, némelyek ennek okát a káptalan tagjainak ellenakciójában látják — Breiner János császári haditanácsos 1604 április 2-án Mátyás főherceghez intézett levele szerint. A szepesi kamara a templom kincseit átadta a káptalannak, jöllehet Mátyás főherceg 1604 április 19-i felség-felterjesztése értelmében, a káptalannak csak a legszükségesebb darabokat kellett volna átengedni, a többi a kamara rendelkezésére kellett volna bocsátani.

Belgioioso — úgy látszik — különösen a szepesi kamara elnökével, Migazzi Miklós váradi püspökkel került éles ellentétbe. Belgioioso azt írja 1604 szeptember 8-án Mátyás főhercegnek, hogy gyanúja szerint Migazzi kerülő úton tett ellene felsőbb helyen jelentést. Ő szívesen belenyugszik működésének felülvizsgálatába, de vizsgálják meg a kamarai elnök működését is. Három nappal később az udvarnál tartózkodó egyik főpaprak, valószínűleg Khlesl püspöknek azt írja, hogy az egész kassai dolognak már régen vége volna, ha

éppen azok, akiknek támogatására elsősorban számíthatna, élükön Migazzival, nem segítenék elő a protestánsok ügyét. Belgioioso buzgóságát, gazdálkodásának önzetlenségét emeli ki a Kassán tartózkodó Zehender János jezsuita is 1604 szeptember 9-én Khleslhez írt levelében.

Zehender leveleivel kapcsolatban Paulinyi megemlíti, hogy e hízelgő véleménnyel szemben áll „a Belgioioso felelősségének kivizsgálására 1605-ben kiküldött bizottság jelentése (Történelmi Tár 1878, 923—924. ll.), amely konkrét esetek terhelő adatait sorolja fel“. Azonban a *Történelmi Tár* idézett helye részlet Marczali Henrik: *Regesták a külföldi levéltárakból* című közleményéből, csupán pongyola iratkivonat, nem mondja meg még azt sem, hogy milyen eredetiről készült. Már az irat címe is bizonyos mértékig gyanút keltő, mert inkább emlékeztet az akkor divatos, újságot pótló nyomtatott röplapok címére, mint egy hivatalos aktáéra. Gróf Apponyi Sándor gyűjteményében amelyet jelenleg a Magyar Nemzeti Múzeum őriz, tényleg megtalálható a következő negyedré, hat számozatlan lapra terjedő nyomtatvány: Wahrhaffte und Beweiszliche Articul durch welche der italianisch Grave Belgioiosa, Felobristen in Ober Hungarn die Stadt Caschau, General Landstände, Hayduggen und Botschkay, zur Rebellion, auch die Niederlag und Verlust der Röm. Kay. Mayestät Kriegvolck, und consequenter des gantzen Königreichs Hungarn, und Fürstenthumbs Siebenbürgen, leidigen Abfall, & c. verursacht hat. Dem gemeinen Vatterland Teutscher Nation zur nachrichtung und besten trewlich an tag geben. (V. ö. Graf Alexander Apponyi: *Hungarica*. II. k., München, 1903, 681. szám.) Ha ennek a nyomtatványnak, — amelyen hiányzik úgy a kiadás helye, mint a könyvnyomató neve, csupán az 1605. év van rajta — a tartalmát összehasonlítjuk Marczali regesztájával, megállapíthatjuk, hogy Marczali ezt az egykorú, újságot pótló röplapot kivonatolta, amelyet talán egy 1605 április 12-én kelt akta mellett talált, azért tette azután a regeszta élére ezt a keltet, amelyre különben a röpirat semmi támpontot se nyújt. A röpirat különben húsz pontba foglalja a kassaiak panaszait, illetőleg vádjait Belgioioso ellen és a panaszok legnagyobb részt hatalmaskodással vádolják a főkapitányt, aki szerintük anyagi ellenszolgáltatás és csakis annak fejében hajlandó volt engedményeket is tenni a protestánsoknak. Paulinyi Belgioiosoról vallott kedvezőtlen nézetét tehát csupán erre az újsághírszerű forrásra alapította. Természetesen nem lehet figyelmen kívül hagyni, hogy Belgioioso állandó pénzzavarban volt, mert — mint 1604 szeptember 16-án Mátyás főhercegnek jelenti — a kamara addig sem tudta a dica-katonaság fizetéséhez szükséges pénzt előteremteni. Másrészt Belgioioso, miként Gonzaga is, arra hivatkozik, hogy ő úgy a vallásügy terén, mint más intézkedéseiben is mindig az ő urának parancsai szerint cselekedett. „Ő senkit nem háborgat, nem is az ő tiszti [a háborgatás]“ — ezt felelte az 1604 szeptember 8-án megtartott gálszécsi gyűlés küldöttségének. (M. Országgyűl. Eml., X. k., 598. l.) Meggyőződésünk szerint tehát a különben tárgyilagoss, megértő hangon író Paulinyinak Belgioiosoról vallott felfogása éppen úgy revízióra, alaposabb vizsgálatra szorul, mint Szuhay István és Hethesi Pethe Márton jellemzése.

Éppen a Paulinyi által közölt adatok vizsgálata, figyelembe véve az általa fel nem használtakat is, győz meg arról, hogy a kassai dőn visszavétele egy régóta előkészített akció első, lényeges mozzanata volt. Mint a történeti események csaknem mindegyike, ez is sokikéle,

különböző természetű oknak volt az okozata, s bekövetkezett gyászos következményeiért a felelősséget nem lehet tehát egy tényezőre, a magyar katolikus tanácsosok javaslatára visszavezetni, annál kevésbbé, mert — mint láttuk — a kérdésben az elvi döntés megtörtént már a magyar tanácsosok véleménynyilvánítását megelőzően. De nem lehet ezt a mai szemmel nézve kétségtelenül erőszakos, de akkor mindkét részen gyakran alkalmazott erőszakos cselekedetet és annak következményeit pusztán a közjogi mentalitás szeinszögéből, vagy csak a vallásos érzés korlátokat nem ismerő meggyőződésének kifejezéseként felfogni, amint azt Paulinyi teszi. Az adatok elemzése után kétségtelen, hogy itt is többféle mozgó erő — vallásos érzés, rendi osztályérdek, politikai akciók — hatott együttesen mind a két részen és a felelősség közvetlenül senkit se terhel, legkevésbbé a katolikus magyar tanácsosokat, mert az egész akció mint számos egymástól messze eső ok következményeként jelentkezik. A magyar történettudománynak mindenesetre csak hasznára válhat az ily rendkívül összetett kérdések felderítésére, ha protestánsokról folytatják a hasonló szakavatott kézzel válogatott forrásanyag kiadását, de hasznára válnék az is, ha katolikusokról is megindulnának a vallás-kérdés történetére vonatkozó, régóta tervezett forrásközlések.

Tóth László.

Hivatalos értesítő.

A Magyar Történelmi Társulat 1932. évi június hó 2-án délután 5 órakor tartott felolvasó ülésének jegyzőkönyve.

Dr. Domanovszky Sándor másodalelnök mint elnök megnyitja az ülést, üdvözlí a megjelenteket és felkéri dr. Bártfai Szabó László íg. vál. tagot előadásának megtartására.

Dr. Bártfai Szabó László íg. vál. tag felolvassa „Gróf Széchenyi István és a magyar lótenyésztés“ című tanulmányát.

Elnök köszönetet mondvá az előadónak az érdekes felolvasásért, több tárgy nem lévén, az ülést berekeszti.

K. m. f.

Dr. Kossányi Béla s. k.,
titkár, mint jegyzőkönyvvezető.

Dr. Domanovszky Sándor
elnök.

A Magyar Történelmi Társulat 1932. évi szeptember hó 8-án délelőtt fél 12 órakor Kőszegen tartott vidéki felolvasó ülésének jegyzőkönyve.

1. Dr. Domanovszky Sándor másodalelnök kimentve dr. gróf Klebelsberg Kuno elnök távolmaradását s üdvözölve a Szent Domonkos-rendi apácák intézetének dísztermében nagy számban megjelent közönséget, az ülést megnyitja. Hosszabb elnöki beszédében a hazai történettudományra váró nagy nemzeti feladatok ismertetésével foglalkozik.

2. Az elnöki megnyitóbeszéd után Jambrits Lajos polgármester meleg szavakkal üdvözlí a Magyar Történelmi Társulat megjelent tagjait s a Társulatnak köszönetét fejezi ki, hogy módját ejtette annak, hogy egyik vidéki felolvasó ülése az ezen esztendőben jubiláló Kőszeg város falai között tartassék meg.

3. Elnök köszönete után dr. Török Pál bemutatja „Kőszeg ostromának európai jelentősége“ című tanulmányát.

4. Gyalókey Jenő „A kőszegi vár ostroma 1532-ben“ címen tart előadást.

5. A nagy tetszéssel fogadott előadások után dr. Domanovszky Sándor másodalelnök köszönetet mond az előadóknak s örömmel jelenti, hogy a felolvasóülés alkalmából Kőszeg város közönsége köréből 12 új tag kéri felvételét a Társulatba. Elnök a meleg fogadtatásért megismételve a Társulat köszönetét, az ülést berekeszti.

Kelt mint fent.

Dr. Kossányi Béla s. k.
titkár.

Dr. Domanovszky Sándor s. k.
elnök.

A Magyar Történelmi Társulat 1932. évi szeptember hó 15-én délután 5 órakor tartott igazgatóválasztmányi ülésének jegyzőkönyve.

Jelen vannak dr. Domanovszky Sándor másodalelnök elnöklete alatt: dr. Döry Ferenc, dr. Fest Aladár, dr. Friedreich Endre, dr. Gárdonyi Albert, dr. Herzog József, dr. Horváth Jenő, dr. Mályusz Elemér, Markó Árpád, dr. Miskolczy István, dr. Petri Mór, Pileh Jenő, dr. Závodszky Levente ig. vál. tagok, dr. Lukinich Imre főtitkár, Novák Nándor pénztárnok és dr. Kossányi Béla titkár, mint jegyzőkönyvvezető.

Elnök megnyitja az ülést s a jegyzőkönyv hitelesítésére dr. Döry Ferenc és dr. Gárdonyi Albert ig. vál. tagokat kéri fel.

31. Elnök kegyeletes szavakkal emlékezik meg báró Forster Gyula tiszteleti és dr. Áldassy Antal igazgatóválasztmányi tag elhunytáról. Méltatva történetírói munkásságukat s a Társulat körül szerzett érdemeiket, javasolja, hogy az igazgatóválasztmány részvételek jegyzőkönyvileg adjon kifejezést. — A javaslat elfogadtatik.

32. Elnök beszámol a Társulatnak Kőszegen tartott felolvasóüléséről. Meleg hangon számol be arról a szívélyes fogadtatásról, amelyben a Társulat tagjai átutaztukban Szombathelyen, majd az ülés alkalmából Kőszegen részesültek. Jelenti, hogy szeptember 8-án délelőtt az ülés előtt a Társulat tagjai megkoszorúzták a Hősök Kapujában elhelyezett emléktáblákat, amely alkalommal a jelentést tevő másodalelnök mondott beszédet. Ugyancsak koszorút helyezett a Társulat a kőszegi temetőben Chernel Kálmán Kőszeg város érdekes történetírójának sírjára is.

A kőszegi ülés szép sikeréről szóló jelentés örvendetes tudomásul szolgálván, az igazgatóválasztmány elhatározza, hogy Jambrits Lajos polgármesternek, dr. vitéz Nagy Miklós tanácsnok, polgármesterhelyettesnek, dr. Thirring Gusztáv kormányfőtanácsosnak, báró Miske Kálmánnak, Németh Imre pápai kamarásnak, a Szent Domonkos-rendi apácák leánynevelő intézete igazgatójának buzgó fáradozásaiért, amellyel a kőszegi gyűlés értékes sikerét előmozdították, jegyzőkönyvileg fejezi ki köszönetét. Ugyancsak köszönetét fejezi ki az igazgatóválasztmány dr. Ujváry Ede polgármesternek, Horváth István városi főjegyzőnek és dr. Géfin Gyula hittudományi főiskolai tanárnak azért a szívélyes fogadtatásért, amelyben a Társulat tagjait Szombathelyen átutaztukban részesítették. Köszönetét fejezi ki az igazgatóválasztmány ugyancsak a felolvasóülés előadóinak is.

33. Elnök felkérésére a titkár bemutatja a kőszgi felolvasóülés alkalmából beérkezett tagajánlásokat. Alapító tagul jelentkezett

Kőszeg sz. kir. megyei város. Évdíjas rendes tagokul ajánlatnak: 1932-től Jambrits Lajos polgármester, báró Miske Kálmánné szül. Chernel Sarolta, Czeke Gusztáv kormányfőtanácsos, gyártulajdonos, Waldmayer Károly, az OMB. nyug. vezértitkára, Kőszeg József nyug. rendőrkapitány, vitéz Szabadváry Ferenc gyáros és lapszerkesztő, M. kir. Állami Tanítóképző Intézet, Kőszegi Takarékpénztár, Kőszeg; herceg Batthyány-Strattmann László és dr. Thirring Gusztáv kormányfőtanácsos, nyug. székesfővárosi statisztikai hivatali igazgató, Budapest; 1933-tól Széchenyi István m. kir. áll. polg. fiúiskola, Kőszeg; valamennyit aj. a főtitkár. A felsoroltakon kívül a Társulat évdíjas rendes tagjaiul ajánlatnak még 1932-től Varga Johanna tanítónőképzőintézeti tanár, Hegyeshalom; Vozáry Judit egyet. hallgató, Szeged; mindkettőt aj. dr. Mályusz Elemér; Bozi Ferenc piarista tanár, Vác aj. dr. Balanyi György; Soproni Képzőművészeti Kör, aj. dr. vitéz Házi Jenő; dr. Bobula Ida miniszteri előadó, Budapest aj. a főtitkár; 1930-tól dr. Szilágyi Lóránt, Budapest aj. a főtitkár. — Megválasztatnak.

34. Elnök jelenti, hogy a napokban forgalomba kerül a Társulat legújabb kiadványa: „Gróf Batthyány Lajos főbenjáró pere”, amelyet dr. Károlyi Árpád tiszteleti tag szerkesztett és látott el nagyértékű bevezetéssel. — Örvendetes tudomásul szolgál.

35. Elnök jelenti, hogy a „Reale Deputazione di Storia Patria delle Venezia” néven működő velencei történelmi társulat május havában tartott közgyűlésén Fest Aladár ig. vál. tagot külső levelező tagjává választotta. Bejelenti, hogy a Társulat elnöksége Fest Aladárt ez alkalomból levélben üdvözölte. — Örvendetes tudomásul szolgál.

36. Elnök jelenti, hogy a nagyenyedi Bethlen-Collegium vendiákjainak testvéri egyesülete Salamon Ferenc legutolsó lakóházán emléktáblát helyezett el. A június hó 19-én tartott leleplező ünnepségen a Társulatot dr. Hajnal István ig. vál. tag, szerkesztő képviselte. — Tudomásul szolgál.

Több tárgy nem lévén, elnök az ülést berekeszti.

Kelt mint fent.

Dr. Kossányi Béla s. k.
titkár.

Dr. Domanovszky Sándor s. k.
elnök.

Hitelesítjük: *dr. Döry Ferenc* s. k., *dr. Gárdonyi Albert* s. k.
ig. vál. tagok.

A Magyar Történelmi Társulat 1932. évi október hó 12-én délután 5 órakor tartott rendkívüli igazgatóválasztmányi ülésének jegyzőkönyve.

Jelen vannak dr. Domanovszky Sándor másodalelnök elnöklése alatt: dr. Balanyi György, dr. Eckhart Ferenc, dr. Fekete Lajos, dr. Friedreich Endre, dr. Gárdonyi Albert, dr. Gombos F. Albin, Gyalóky Jenő, dr. Hajnal István, dr. Herzog József, dr. Horváth Jenő, dr. Madzsar Imre, dr. Mályusz Elemér, Markó Árpád, dr. Miskolczy István, dr. Morvay Győző, dr. Petri Mór, Pilch Jenő, dr. B. Szabó László, dr. Szekfü Gyula, dr. Szentpétery Imre ig. vál. tagok, dr. Lukinich Imre főtitkár és dr. Kossányi Béla titkár, mint jegyzőkönyvvezető.

37. Az ülés megnyitása után elnök megilletődve jelenti, hogy folyó hó 11-én váratlanul elhunyt a Társulat elnöke : dr. gróf Klebelsberg Kuno. Kegyeletes szavakkal emlékezik meg arról a nagy vesztéséről, amely a Társulatot szeretett, nagyérdemű elnökének halálával érte. Majd hosszabb beszédben méltatja dr. gróf Klebelsberg Kuno érdemeit, kifejezést adván a Társulat soha el nem múló hálájának. A beszéd elhangzása után az igazgatóválasztmány elhatározza, hogy gyászának jegyzőkönyvileg ad kifejezést s erről a megboldogult özvegyét táviratilag értesíti.

38. Elnök a jegyzőkönyv hitelesítésére Pilch Jenő és dr. Szentpétery Imre ig. vál. tagokat kérvén fel, javasolja, hogy a Társulat dr. gróf Klebelsberg Kuno elnök elhunytá alkalmából külön gyászjelentést adjon ki s ravatalára helyezzen koszorút. — A javaslatok elfogadtatnak.

39. Elnök felkéri a titkárt a gyászjelentés és dr. gróf Klebelsberg Kuno özvegyéhez intézendő részvéttávirat fogalmazványának felolvasására. — Az előterjesztett szövegekhez az igazgatóválasztmány hozzájárulását adja.

40. Elnök javaslatára az igazgatóválasztmány elhatározza, hogy az október hó 14-én Budapesten a Magyar Nemzeti Múzeumban tartandó gyászszeretartáson küldöttségileg fog megjelenni.

41. Elnök javasolja, hogy a Társulat az október hó 15-én Szegeden tartandó gyászszeretartáson képviseltesse magát. — Az igazgatóválasztmány a javaslatot elfogadja s a Társulat nevében tartandó búcsúbeszéd tartására dr. Domanovszky Sándor másodalelnököt kéri fel.

42. Elnök javasolja, hogy a „Századok“ legközelebbi száma gyászkeretben jelenjék meg az elhunytól szóló megemlékezéssel és arcképének közlésével. Javasolja, hogy a Társulat nagyérdemű elnöke iránt érzett halás kegyeletének megfelelő időben külön emlékülés tartásával adjon kifejezést. — A javaslatok elfogadtatnak.

43. Elnök javasolja, hogy a Társulat létesítsen egy alapítványt, amely dr. gróf Klebelsberg Kuno nevét viselje s amelyből a „Századok“ mellékleteként évenként egy pótfüzet lenne kiadandó. E pótfüzetben egyelőre a magyar történettudomány évenkénti termésének bibliográfiáját lehetne közölni. — Az igazgatóválasztmány a tervhez hozzájárulását adja s addig is, amíg az alapítvány dolgában végleges határozatot hoz, felhatalmazza az elnökséget, hogy az alapítvány céljaira a „Századok“ jövőben kifizetésre kerülő írói honoráriumainak 5%-át visszatarthassa.

44. Elnök jelenti, hogy az alapszabályok 13. §-a értelmében „az elnök elhalálozása esetében helye három hónap alatt okvetlenül betöltendő“. Ennek következtében az alapszabályok 16. §-a értelmében felhatalmazást kér az igazgatóválasztmánytól arra, hogy az elnökség ezen idő alatt egy elnökválasztó rendkívüli közgyűlést hívhasson össze. A rendkívüli közgyűlés ideje az alapszabályok 31. §-a értelmében kellő időben fog közhírré tétetni. — Az igazgatóválasztmány a kért felhatalmazást az elnökségnek megadja.

Több tárgy nem lévén, elnök az ülést berekeszti.

Kelt mint fent.

Dr. Kossányi Béla s. k.
titkár.

Dr. Domanovszky Sándor s. k.
elnök.

Hitelesítjük : Pilch Jenő s. k., dr. Szentpétery Imre s. k.
ig. vál. tagok.

A Magyar Történelmi Társulat 1932. évi október hó 20-án délután 5 órákor tartott felolvasó ülésének jegyzőkönyve.

Minthogy dr. gróf Klebelsberg Kuno elhalálozása óta ez a felolvasóülés az első alkalom, amelyen az igazgatóválasztmány tagjain kívül a Társulat tagjai is összegyűltek, dr. Domanovszky Sándor másodalelnök megnyitva az ülést, hosszabb beszédben ad kifejezést a Társulat gyászának. A beszéd elhangzása után a Társulat tagjai fölállással adnak kifejezést volt elnökük iránt érzett kegyeletüknek.

Áttérve az ülés napirendjére, elnök üdvözli Olaszország megjelent hivatalos képviselőit s ezután olasz, majd magyarnyelvű beszéddel nyitja meg a Társulatnak Garibaldi halála ötvenedik évfordulója alkalmából rendezett felolvasó ülését.

45. Elnök felkérésére dr. Kastner Jenő felolvassa „Garibaldi és a magyar kérdés” című értekezését.

Elnök a nagy tetszéssel fogadott előadásért köszönetet mond a felolvasónak s több tárgy nem lévén, az ülést berekeszti.

Kelt mint fent.

Dr. Kossányi Béla s. k.
titkár.

Dr. Domanovszky Sándor s. k.
elnök.

A Magyar Történelmi Társulat 1932. évi november hó 24-én délután 5 órákor tartott felolvasó ülésének jegyzőkönyve.

Dr. Domanovszky Sándor másodalelnök mint elnök megnyitja az ülést s üdvözli a megjelenteket.

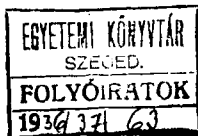
46. Elnök felkérésére dr. Haraszi Emil felolvassa „A verbunkos és a bécsi színpad a napoleoni századfordulón” című tanulmányát.

Elnök köszönetet mondva a nagyérdekű felolvasásért, több tárgy nem lévén, az ülést berekeszti.

Kelt mint fent.

Dr. Kossányi Béla s. k.
titkár.

Dr. Domanovszky Sándor s. k.
elnök.

Lap	Lap
Nagy L. : Gyöngyösi és a barokk (Joó T.) 458	Kölcsey D. : A Kölesey-, más-kép Szenté-Mágócs-nemzet-ség. (Szabó I.) 472
Sas A. : Egy magyar nagybirtok történetéhez. — Ein Lati-fundium fränkischer Kir-chenfürsten in den Nordost-karpathen. — Die wirtsch. u. soz. Verhältnisse d. Juden auf dem Dominium Munkács — Szentmiklós im XVIII. Jh. (Paulinyi O.) 459	Bittó B. : A Bittó- és a Báry-család. (Ila B.) 473
Göttling, H. : Aus Vergangenheit u. Gegenwart d. deutsch-ungarischen Volkes. (Kring M.) 465	Sümeghy D. : Sopron vm. levél-tárának oklevélgyűjteménye (Fekete Nagy A.) 474
Jenőfi É. : Adatok a szegedi né-met telepesek és céheik tör-ténetéhez (Pleidell A.) .. 465	Mohl A. : Löwö története. (Eper-jessy K.) 474
Szerb A. : Magyar preromantika. (Halász G.) 467	Oppel J. : Cegléd 1730-ig. (M. Császár E.) 476
Tóth B. : Rousseauista politiku-sok. (Halász G.) 467	Lukcsics P. : A gr. Zichy-család zsélyi levéltára. (Szabó I.) 477
Hencze B. : Kazinczy és a fran-cia felvilágosodás. (Halász G.) 467	A m. kir. Hadtörténelmi Levél-tár iratanyagának áttekin-tése. (Varga E.) 477
Gálos R. : Kisfaludy Sándor hátrahagyott munkái. (Gya-lócai J.) 468	Croce, B. : Antihistorismus. (Joó T.) 478
Jakabffy E. : Adatok az 1848. év eseményeihez Krassó vár-megyében 469	Joél, K. : Geschichtsphilosophische Problematik. (Haj-nal I.) 479
H. Kiss G. : Kossuth. (Szabó I.) 470	Habel, E. : Mittellateinisches Glossar. (Deér J.) 480
Joó T. : Kerkápoly Károly tör-ténetfilozófiája. (Pukánszky B.) 471	Keyser, E. : Das Wesen d. spä-ten Mittelalters. (Mályusz E.) 480
Bodrogközy Z. : A magyar agrár-mozgalmak története. (Plei-dell A.) 471	Rýavy, R. : Die erste Hussiten-mission d. heil. Johannes v. Capestrano. (Balanyi Gy.) 481
Olay, F. : La campagne de de-struction contre les monu-ments hongrois. (Varga E.) 472	Hagenauer, S. : Das „justum pretium“ bei Thomas v. Aquino. (Váczy P.) 481
	Fritzemeyer, W. : Christenheit und Europa. (Varga J.) .. 482
	Srbik, H. : Franz Joseph I. (Ba-lanyi Gy.) 484
	Mandić, M. : Vezirski grad Travnik. (Bajza J.) 484
	Bassi, M. : La crisi politica in Jugoslavia. (Miskolczy Gy.) 485

Tárca.

Tóth László : A kassai székesegyház rekatholizálása 1604-ben 487
Hivatalos értesítő 492

A ZICHI ÉS VÁSONKEÓI GRÓF ZICHY-CSALÁD IDŐSB ÁGÁNAK

OKMÁNYTÁRA

TIZENKETTEDIK KÖTET. KIADTA: DR. LUKCSICS PÁL.

Az I—XI. kötet pótkötete. A függelékben a kisvárdai uradalom urbárium 1521-ből és VÁRDAY FERENC erdélyi püspökségének (1513—24.) számadásai.

A kötet bolti ára 12 pengő.

A Magyar Történelmi Társulat tagjai a Társulat titkári hivatalában (I. Vár, Országos Levéltár) 8 pengős kedvezményes áron szerezhetik meg.

MOST JELENT MEG
KÁROLYI ÁRPÁDTÓL
N É M E T Ű J V Á R I
GRÓF BATTHYÁNY LAJOS
első magyar miniszterelnök
FŐBENJÁRÓ PÖRE

KÉT KÖTETBEN

amelyek közül az első a pör történetét és a vádak tisztázását, a második az alapul szolgáló állam- és pöriratokat tartalmazza. A munka a szabadságharc egyik legérdekesebb eseményével foglalkozik és azt *Károlyi Árpád* művészi feldolgozásában, érdekesítő formában adja a közönség kezébe.

A közel 1300 lapra terjedő
két kötet bolti ára: **40 P,**

a MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT tagjai a *Társulat titkári hivatalában* (I. Vár, Országos Levéltár) **28 PENGŐS** kedvezményes áron szerezhetik meg.

A NAPOKBAN JELENIK MEG

GRÓF SZÉCHENYI ISTVÁN
NAPLÓINAK III. KÖTETE

Gróf Széchenyi István összes munkáinak sorozatából egy új kötet lát legközelebb napvilágot. Széchenyi naplóinak 1826-tól 1830-ig terjedő részét tartalmazza VISZOTA GYULA szerkesztésében és bevezető tanulmányával, továbbá magában foglalja az Akadémia alapítására vonatkozó teljes iratanyagot is.

A KÖTET ELŐFIZETÉSI ÁRA 18 PENGŐ

Bolti ára a megjelenés után 25 pengő lesz.

